Георгије Острогорски

ИСТОРИЈА ВИЗАНТИЈЕ

ПРОСВЕТА — БЕОГРАД

1. ПОРТРЕТ КОНСТАНТИНА ВЕЛИКОГ НАЂЕН У НИШУ. БРОНЗА ИЗ IV ВЕКА. НАРОДНИ МУЗЕЈ, БЕОГРАД.

НАПОМЕНА ИЗДАВАЧА

Ово издање *Историје Византије* представља фототипију књиге коју је 1959. објавила Српска књижевна задруга са следећим предговором аутора:

Прва верзија ове књиге израђена је пре више од двадесет година на немачком језику и штампана је, под насловом Geschichte des byzantinischen Staates, у познатој серији Handbuch der Altertumswissenschaft, 1940 г. Желео сам још онда да објавим ово дело и на нашем језику, како бих га учинио приступачним нашим читаоцима, а нарочито нашим студентима. Но рат и непријатељска окупација осујетили су објављивање спремљеног рукописа. Тек 1947 г. издавачко предузеће „Просвета" издало га је као универзитетски уџбеник. Ово веома скромно издање, без критичког апарата, давно је распродато. Међутим, 1952 г. изашло је друго, прерађено и знатно допуњено немачко издање. Са тог новог издања књига је затим преведена на француски и енглески језик: француски превод објављен је под насловом Histoire de l'État byzantin 1956 г. у Паризу, енглески под насловом History of the Byzantine State 1956 г. у Оксфорду, а 1957 г. у „Византијској серији" Rutgers University, у Њу Брунсвику, САД. У ова издања унео сам опет извесне исправке и допуне.

Историја Византије наилази данас на све веће интересовање у светској науци. За нас она има посебну драж, и њена настава, сасвим природно, заузима на нашем Универзитету веће место него на универзитетима у већини других земаља. Зато ми се чинило да би требало објавити на нашем језику ново, потпуније издање „Историје Византије", и врло ми је било драго кад је Управа Српске књижевне задруге изразила жељу да штампа ново издање ове књиге, које не би ни у чему заостајало иза поменутих издања на страним језицима.

Примивши се публикације ове књиге, Српска књижевна задруга је с пуним разумевањем прихватила све моје жеље у погледу њене структуре и потпуности критичког апарата, а исто тако је настојала да јој да што лепшу опрему и да је снабде што бољим илустрацијама. Стога желим да и овде изразим Управи Српске књижевне задруге своју искрену и топлу захвалност.

Од издања 1947 г. ова књига се разликује не само својом опремом. Њен текст је из темеља прерађен. Додато је више одељака који су се досада могли наћи само у страним издањима ове књиге: увод о развитку византиских студија, прегледи извора испред појединих поглавља и примедбе испод текста, које пружају образложење за оно што се износи у тексту и могу да послуже као упутство за даље проучавање појединих проблема. Верујем да ће тај критички апарат бити користан за оног који би желео да уђе дубље у проблематику византиске историје, а да неће претстављати сметњу за читаоца коме до тога није стало, јер је текст писан тако да се може читати и без примедаба. Разуме се да сам и при изради овог издања настојао да искористим најновије резултате науке, тако да је оно не само знатно потпуније од првог српског издања већ садржи низ нових допуна и у односу на најновија издања на страним језицима.

Илустрације за ову књигу одабрала је брижљиво и зналачки Мила Рајковић, асистент Византолошког института Српске академије наука, на чему јој срдачно захваљујем. Искрену захвалност дугујем и свим установама и појединцима који су нам предусретљиво послали тражене фотографије или дозволили фотографисање својих објеката, нарочито академику Вељку Петровићу, директору Народног музеја у Београду, професору Александру Дероку, професору P. Underwood'у са Харвардског универзитета, г. E. Hawkins'у из Америчког института у Цариграду и професору А. Фролову из Париза. Велику помоћ пружио ми је друг Борислав Радојчић, библиотекар Семинара за византологију, који је прекуцао цео рукопис, израдио индекс, а водио је бригу и око израде географских карата и превода натписа на њима. Све је то радио са ретком савесношћу и зато желим да му изразим своју захвалност. За драгоцене савете при коректури карата срдачно захваљујем др. Рељи Новаковићу, доценту Универзитета.

Сматрам за дужност да напоменем да је издавач немачког издања, г. Dr. H. Beck, власник издавачког предузећа C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung у Минхену, који има copyright овог дела, не само спремно дао пристанак за српско издање него је одустао и од тражења уобичајене тантијеме увиђајући да ово издање има за мене посебан значај. Ја му захваљујем на овом знаку пажње и разумевању.

Припремајући истовремено излажење свих шест књига Сабраних дела Георгија Острогорског, издавач се за фототипско издање *Историје Византије* одлучио пре свега из графичких разлога. Техничка композиција споменутог Задругиног издања *Историје* — на чијим је решењима учествовао и сам аутор — у потпуности одговара садржају текста, те је она могла послужити као образац и за остале књиге Сабраних дела.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА ЧЕСТО ЦИТИРАНИХ ДЕЛА

Actes de l'Athos . . .	L. Petit, B. Korablev, V. Regel, E. Kurtz, Actes de l'Athos, В. В., Прил. 10 (1903), 12 (1906), 13 (1907), 17 (1911), 19 (1912), 20 (1913).
Adontz, Basile I	A. Adontz, L'âge et l'origine de l'empereur Basile I, Byz. 8 (1933) 475—550; 9 (1934) 223—60.
Adontz, Samuel l'Arménien	N. Adontz, Samuel l'Arménien, roi des Bulgares, Mémoires de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres 38 (1938) 1—63.
Alexander, Patr. Nicephorus	P. J. Alexander, The Patriarch Nicephorus of Constantinople, Ecclesiastical Policy and Image Worship in the Byzantine Empire, Oxford 1958.
Андреев, Герман и Тарасий	И. Андреев, Герман и Тарасий, Патриархи константинопольские, Сергиев Посад 1907.
Андреева, Очерки . . .	М. Андреева, Очерки по культуре византийского двора в XIII в., Праг 1927.
Babinger, Beiträge . . .	F. Babinger, Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14.—15. Jahrhundert), Südosteuropäische Arbeiten 34, Brünn—München—Wien 1944.
Beneševič, Ranglisten . .	V. N. Beneševič, Die Byzantinischen Ranglisten nach dem Kletorologion Philothei und nach den Jerusalemer Handschriften, BNJ 5 (1926) 97—167; 6 (1928) 143—45.
BNJ	Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher, Berlin—Athen 1920—1944.
Bratianu, Études byz. . .	G. I. Bratianu, Études byzantines d'histoire économique et sociale, Paris 1938.

Bratianu, Privilèges . . .	G. I. Bratianu, Privilèges et franchises municipales dans l'Empire byzantin, Paris—Bucarest 1936.
Bréhier, Schisme	L. Bréhier, Le schisme oriental du XIe siècle, Paris 1899.
Bréhier, Vie et mort . .	L. Bréhier, Vie et mort de Byzance. Le Monde byzantin I (L'évolution de l'humanité 32), Paris 1947.
Bréhier, Institutions . . .	L. Bréhier, Les institutions de l'Empire byzantin. Le Monde byzantin II (L'évolution de l'humanité 32,bis), Paris 1948.
Bréhier, Civilisation . . .	L. Bréhier, La civilisation byzantine. Le Monde byzantin III (L'évolution de l'humanité 32,ter), Paris 1950.
Bréhier-Aigrain	L. Bréhier et R. Aigrain, Grégoire le Grand, les États barbares et la conquête arabe (Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours, publ. par A. Fliche et V. Martin, t. 5), Paris 1938.
BSl	Byzantinoslavica, Praha 1929 —
Bury, Later Rom. Empire[1]	J. B. Bury, A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395—800), 2 vol., London 1889.
Bury, Later Rom. Empire[2]	J. B. Bury, A History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian (395—565), 2 vol., London 1923.
Bury, Eastern Rom. Empire	J. B. Bury, A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basile I (802—867), London 1912.
Bury, Admin. System . .	J. B. Bury, The Imperial Administrative System in the Ninth Century, with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos, London 1911.
Bury, Constitution . . .	J. B. Bury, The Constitution of the Later Roman Empire, Cambridge 1909.
Byz.	Byzantion, Bruxelles 1924 —
BZ	Byzantinische Zeitschrift, München 1892 —
Chalandon, Alexis I . . .	F. Chalandon, Essai sur le règne d'Alexis I Comnène (1081—1118), Paris 1900.

Chalandon, Les Comnènes II	F. Chalandon, Les Comnènes II: Jean Comnène (1118—1143) et Manuel Comnène (1143—1180), Paris 1912.
Chalandon, Domination normande	F. Chalandon, Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile, 2 vol., Paris 1907.
Chapman, Michel Paléologue	C. Chapman, Michel Paléologue, restaurateur de l'Empire byzantin, Paris 1926.
Charanis, Monastic Properties	P. Charanis, The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire, DOP 4 (1948) 51—119.
Charanis, Palaeologi and Ottoman Turks . .	P. Charanis, The Strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 1370—1402, Byz. 16 (1942/43) 286—315.
Charanis, Short Chronicle	P. Charanis, An Important Short Chronicle of the Fourteenth Century, Byz. 13 (1938) 335—62.
CB.	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae 1828 sq.
Diehl, Justinien	Ch. Diehl, Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle, Paris 1901.
Diehl, Exarchat	Ch. Diehl, Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne (568—751), Paris 1888.
Diehl, Régime des thèmes	Ch. Diehl, L'origine du régime des thèmes dans l'Empire byzantin, Études byzantines (1905) 276—92.
Diehl, Venise	Ch. Diehl, Une république patricienne. Venise, Paris 1916.
Дил, Византиске слике .	Ш. Дил, Византиске слике I—II, С. К. З. 203, 217, Београд 1927, 1929 (= Figures byzantines Ire и IIe, Paris 1925, 1927).
Дьяконов, Виз. димы .	А. П. Дьяконов, Византийские димы и факции в V—VII вв., Византийский Сборник, Москва—Ленинград 1945, 144—227.
Dölger, Reg.	F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches (Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, Reihe A, Abt. I), Teil I: 565—1025; II: 1025—1204; III: 1204—1282, München—Berlin 1924, 1925, 1932.
Dölger, Finanzverwaltung .	F. Dölger, Beiträge zur byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrh., Byz. Archiv 9, Leipzig—Berlin 1927.

Dölger, Kodikellos . . .	F. Dölger, Der Kodikellos des Christodulos in Palermo. Ein bisher unbekannter Typus der byzantinischen Kaiserurkunde, Archiv f. Urkundenf. 11 (1929) 1—65.
Dölger, Nomos Georgikos .	Ist der Nomos Georgikos ein Gesetz des Kaiser Justinian II.? Festschrift L. Wenger II = Münchener Beiträge z. Papyrusf. u. ant. Rechtsgesch. 35 (1945) 18—48.
Dölger, Johannes VII . .	F. Dölger, Johannes VII., Kaiser der Rhomaer 1390—1408, B. Z. 31 (1931) 21—30.
Дуйчев, Проучвания . .	И. Дуйчев, Проучвания върху българското средновековие, София 1943.
DOP	Dumbarton Oaks Papers, Washington 1941 —
Dvornik, Légendes . . .	F. Dvornik, Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance (Byzantinoslavica supplementa I), Prague 1933.
Dvornik, Les Slaves . .	F. Dvornik, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, Paris 1926.
Dvornik, Photian Schism .	F. Dvornik, The Photian Schism. History and Legend, Cambridge 1948.
Ε. Ε. Β. Σ.	'Επετηρὶς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν Атина 1924 —
Флоринский, Андроник и Кантакузин . . .	Т. Флоринский, Андроник Младший и Иоанн Кантакузин, Ж. М. Н. Пр. 204 (1879) 87—143, 219—51; 205 (1879) 1—48.
Fuchs, Höhere Schulen .	F. Fuchs, Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter, Byz. Archiv 8, Leipzig—Berlin 1926.
Gardner, The Lascarids .	A. Gardner, The Lascarids of Nicaea, the Story of an Empire in Exile, London 1912.
Gay, Italie	J. Gay, L'Italie méridionale et l'Empire byzantin depuis l'avènement de Basile I jusqu'à la prise de Bari par les Normands (867—1071), Paris 1909.
Gay, Clément VI	J. Gay, Le pape Clément VI et les affaires d'Orient (1342—1352), Paris 1904.
Gelzer, Themenverfassung .	H. Gelzer, Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung (Abh. d. Kgl. Sächs. Ges. d. Wiss., Phil.-hist. Kl. 18, Nr. 5), Leipzig 1899.
Gerland, Lat. Kaiserreich .	E. Gerland, Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel, I: Geschichte der Kaiser Balduin I. und Heinrich 1204—1216, Homburg v. d. Höhe 1905.

Gibbon—Bury	E. Gibbon, The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, ed. in 7 vol. with introd., notes, appendices, and index by J. B. Bury, London 1923.
Grabar, Empereur . . .	A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin. Recherches sur l'art officiel de l'Empire de l'Orient (Publications de la Faculté des Lettres de l'Univ. de Strasbourg 75), Paris 1936.
Grabar, Iconoclasme . .	A. Grabar, L'Iconoclasme byzantin. Dossier archéologique, Paris 1957.
Grafenauer, Nekaj vprašanj	B. Grafenauer, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovenov. Zgodovinski časopis 4 (1950) 23—126.
Grégoire, Inscriptions . .	H. Grégoire, Inscriptions historiques byzantines. Ancyre et les Arabes sous Michel l'Ivrogne, Byz. 4 (1927/28) 437—68.
Grégoire, Michel III . . .	H. Grégoire, Michel III et Basile le Macédonien dans les inscriptions d'Ancyre, Byz. 5 (1929/30) 327—46.
Grégoire, Neuvième siècle	H. Grégoire, Études sur le neuvième siècle, Byz. 8 (1933) 515—50.
Grégoire, Épopée byzantine	H. Grégoire, Études sur l'épopée byzantine, Revues des études grecques 46 (1933) 29—69.
Grosse, Röm. Militärgeschichte	R. Grosse, Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung, Berlin 1920.
Grumel, Reg.	V. Grumel, Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople, vol. I: Les Actes des Patriarches, fasc. I: 381—715; II: 715—1043; III: 1043—1206, Socii Assumptionistae Chalcedonenses 1932, 1936, 1947.
Grumel, Chronologie . .	V. Grumel, La Chronologie des événements du règne de Léon VI, Échos d'Or. 35 (1936) 5—42.
Halecki, Un empereur .	O. Halecki, Un empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des églises et pour la défense de l'Empire d'Orient: 1355—1375, Varsovie 1930.
Hartmann, Byz. Verwaltung	L. M. Hartmann, Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien (540—750), Leipzig 1889.

Heisenberg, Neue Quellen .	A. Heisenberg, Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion I/III, Sitz.–Ber. der Bayer. Akad. der Wiss., Philos.-philol. u. hist. Kl., 1922, 5. Abh.; 1923, 2. Abh.; 1923, 3. Abh., München 1923.
Heisenberg, Palaiologenzeit	A. Heisenberg, Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit, Sitz.–Ber. der Bayer. Akad. d. Wiss., Philos.–philol. u. hist. Kl. 1920, 10. Abh., München 1920.
Heyd, Commerce du Levant	W. Heyd, Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge, 2 vol., Leipzig 1923.
Honigmann, Ostgrenze .	E. Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen (Corpus Bruxellense Hist. Byz. 3), Brüssel 1935.
Hopf, Geschichte	K. Hopf, Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf die neuere Zeit: Ersch-Gruber, Allgem. Encyklopädie der Wiss. und Künste, Bd. 85/86, Leipzig 1867/68.
Христофилопулос, Ἐπαρχικὸν βιβλίον	A. Христофилопулос, Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ αἱ συντεχνίαι ἐν Βυζαντίῳ, Атина 1935.
Hussey, Church and Learning	J. M. Hussey, Church and Learning in the Byzantine Empire 867–1185, London 1937.
ИРАИК	Известия Русского Археологического Института в Константинополе, 1895–1914.
Јиречек, Историја . . .	К. Јиречек, Историја Срба I, II, превео Ј. Радонић, 2 изд., Београд 1952.
Jorga, Geschichte . . .	N. Jorga, Geschichte des osmanischen Reiches I (bis 1451), II (bis 1538), Gotha 1908, 1909 (Geschichte der europäischen Staaten).
Kap-Herr, Kaiser Manuel .	H. v. Kap-Herr, Die abendländische Politik Kaiser Manuels mit besonderer Rücksicht auf Deutschland, Strassburg 1881.
Кириакидис, Βυζ. Μελέται	Ст. П. Кириакидис, Βυζαντιναὶ Μελέται II–V, Солун 1937.
Kornemann, Doppelprinzipat	E. Kornemann, Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum, Leipzig—Berlin 1930.

Kretschmayr, Venedig . .	A. Kretschmayr, Geschichte von Venedig, I–II. Gotha 1905, 1920 (Geschichte der europäischen Staaten).
Кулаковский, История .	Ю. Кулаковский, История Византии I: 395–518. II: 518–602, III: 602–717, Киев 1913, 1912, 1915.
Ламброс-Амандос, Βραχέα Χρονικά	Σπ. Λάμπρου Βραχέα Χρονικά, ἐκδ. ἐπιμελείᾳ Κ. Ι. Ἀμάντου, Атина 1932.
Ласкарис, Виз. принцезе	М. Ласкарис, Византиске принцезе у средњевековној Србији. Прилог историји византиско-српских односа од краја XII до средине XV века, Београд 1926.
Laurent, Notes	V. Laurent, Notes de chronographie et d'histoire byzantine, Échos d'Or. 36 (1937) 157–74.
Lemerle, Philippes . . .	P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine (Bibl. des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 158), Paris 1945.
Lemerle, Invasions . . .	P. Lemerle, Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle, Revue historique 211, 2 (1954) 265–308.
Lemerle, Histoire agraire .	P. Lemerle, Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: les sources et les problèmes, Revue historique 219, 1 (1958) 32–74, 254–84; 219, 2 (1958) 43–94.
Lemerle, L'Emirat d'Aydin	P. Lemerle, L'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur „La Geste d'Umur Pacha", Paris 1957.
Loenertz, Lettres de D. Cydonès	R. J. Loenertz, Les recueils de lettres de Démétrius Cydonès (Studi e testi 131), Città del Vaticano 1947.
Loenertz, M. Paléologue et D. Cydonès	R. J. Loenertz, Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès, Remarques sur leurs correspondances, Échos d'Or. 36 (1937) 271–87, 474–87; 37 (1938) 107–24.
Loenertz, Péloponnèse . .	R. J. Loenertz, Pour l'histoire du Péloponnèse au XIVe siècle (1382–1404), Études byzantines 1 (1943) 152–96.
Longnon, Empire latin . .	J. Longnon, L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée, Paris 1949.
Lot, Fin du monde antique	F. Lot, La fin du monde antique et le début du Moyen Âge (L'évolution de l'humanité, dir. par H. Berr, 31), Paris 1927.

Mansi	J. D. Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio, Florentiae 1769 sq.
Manojlović, Carigr. narod	G. Manojlović, Carigradski narod, Nastavni vijesnik 12 (1904) 1 сл. [= Le peuple de Constantinople, Byz. 11 (1936) 617—716].
Maricq, Partis populaires	A. Maricq, La durée du régime des partis populaires à Constantinople, Bull. de l'Acad. Royale de Belgique, Cl. des Lettres 35 (1949) 63—74.
Мелиаракис, Ἱστορία ...	А. Мелиаракис, Ἱστορία τοῦ Βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου (1204—1261), Атина 1898.
Мелиоранский, Георгий Кипрянин	Б. М. Мелиоранский, Георгий Кипрянин и Иоанн Иерусалимлянин, два малоизвестных борца за православие в VIII в., Петроград 1901.
Michel, Kerullarios . . .	A. Michel, Humbert und Kerullarios, I—II, Paderborn 1925, 1930.
Mickwitz, Geld u. Wirtschaft	G. Mickwitz, Geld und Wirtschaft im römischen Reich des 4. Jahrhunderts, Helsingfors 1932.
Mickwitz, Zünfte	G. Mickwitz, Die Kartellfunktionen der Zünfte und ihre Bedeutung bei der Entstehung des Zunftwesens, Helsingfors 1936.
Migne, P. G.	J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series graeco-latina, Paris 1857 sq.
Migne, P. L.	J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series latina, Paris 1844 sq.
M. M.	F. Miklosich et J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, I—VI, Vindobonnae 1860—1890.
Miller, Latins	W. Miller, The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204—1566), London 1908.
Miller, Essays	W. Miller, Essays on the Latin Orient, Cambridge 1921.
Monnier, Épibolé	H. Monnier, Études de droit byzantin: l'épibolé, Nouv. rev. hist. de droit français et étranger 16 (1892) 125—64, 497—542, 637—72; 18 (1894) 433—86; 19 (1895) 59—103.

Moravcsik, Byzantinoturcica	Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, I: Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker; II: Sprachreste des Türkvölker in den byzantinischen Quellen, Budapest 1942, 1943. Ново издање: I—II, Берлин 1958.
Müller, F. G. H.	C. Müller, Fragmenta Historicorum Graecorum IV, V, Paris 1885, 1883.
Мутафчиев, История . .	П. Мутафчиев, История на българския народ, I—II, София 1943.
Мутафчиев, Войнишки земи	П. Мутафчиев, Войнишки земи и войници в Византия през XIII—XIV в. (Списание на Бълг. Акад. на науките 27), София 1923.
Neumann, Weltstellung .	C. Neumann, Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen, Leipzig 1894.
Niederle, Manuel	L. Niederle, Manuel de l'Antiquité Slave, Paris 1926.
Ников, Турското завладяване	П. Ников, Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци, Известия на Истор. Дружество 7/8 (1928) 41—112.
Norden, Papsttum und Byzanz	W. Norden, Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reiches, Berlin 1903.
Ostrogorsky, Bilderstreit	G. Ostrogorsky, Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites, Breslau 1929.
Ostrogorsky, Querelle des Images	G. Ostrogorsky, Les débuts de la Querelle des Images, Mélanges Ch. Diehl I (1930) 235—55.
Ostrogorsky, Chronologie	G. Ostrogorsky, Die Chronologie des Theophanes im 7. und 8. Jahrh., BNJ 7 (1930) 1—56.
Ostrogorsky, Steuergemeinde	G. Ostrogorsky, Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im 10. Jahrh., Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsg. 20 (1927) 1—108.
Острогорски, Аутократор	Г. Острогорски, Аутократор и Самодржац, Глас С. А. Н. 164 (1935) 95—187.
Острогорски, Пронија . .	Г. Острогорски, Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама (Посебна издања Виз. инст. С. А. Н. 1), Београд 1951.

	[= Pour l'histoire de la féodalité byzantine (Corpus Bruxellense Hist. Byz., Subsidia I) Bruxelles 1954]
Ostrogorsky, Quelques problèmes	G Ostrogorsky, Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine (Corpus Bruxellense Hist. Byz., Subsidia II), Bruxelles 1956.
Панченко, Крестьянская собственность . . .	Б. Панченко, Крестьянская собственность в Византии, ИРАИК 9 (1904) 1—234.
Papadopulos, Genealogie der Palaiologen . . .	A. Papadopulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen, 1259—1453, Diss. München 1938.
Pernice, Eraclio	A. Pernice, L'imperatore Eraclio, Saggio di storia bizantina, Firenza 1905.
Piganiol, Empire chrétien	A. Piganiol, L'Empire chrétien (325—395) (Histoire générale, fondée par G. Glotz: Histoire romaine IV, 2), Paris 1947.
R. E. B.	Revue des Études byzantines, Paris 1943 —
Розен, Болгаробойца . .	В. Р. Розен, Император Василий Болгаробойца, Извлечения из летописи Яхъи Антиохийского, Петроград 1883.
Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft . . .	M. Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich, I, II, Leipzig 1930.
Runciman, Romanus Lecapenus	St. Runciman, The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign, Cambridge 1929.
Runciman, Bulgarian Empire	St. Runciman, A History of the First Bulgarian Empire, London 1930.
Runciman, Crusades . . .	St. Runciman, A History of the Crusades, I—III, Cambridge 1951, 1952, 1955.
Сатас, Μεσ. βιβλ. . . .	К. Н. Сатас, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη (Bibl. graeca medii aevi), I—VII, Венеција—Париз 1872—94.
Schlumberger, Nicéphore Phocas	G. Schlumberger, Un empereur byzantin au Xe siècle: Nicéphore Phocas, Paris 1890 (ново издање 1923).
Schlumberger, Épopée byzantine	G. Schlumberger, L'épopée byzantine à la fin du Xe siècle, I—III, Paris 1896, 1900, 1905 (ново издање 1925).
Schwarzlose, Bilderstreit	K. Schwarzlose, Der Bilderstreit. Ein Kampf der griechischen Kirche um ihre Eigenart und um ihre Freiheit, Gotha 1890.

Silberschmidt, Das oriental. Problem	M. Silberschmidt, Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des türkischen Reiches nach venezianischen Quellen. Ein Beitrag zur Geschichte der Beziehungen Venedigs zu Byzanz, Ungarn und Genua und zum Reiche von Kiptschak (1381—1400), Lepzig—Berlin 1923.
Скабаланович, Виз. государство	Н. Скабаланович, Византийское государство и церковь в XI в., Петроград 1884.
SK.	Seminarium Kondakovianum (Annales de l'Institut Kondakov), Praha 1927—1940.
Stadtmüller, Michael Choniates	G. Stadtmüller, Michael Choniates, Metropolit von Athen, Orientalia Christiana 33, 2 (1934) 128—324.
Станојевић, Византија и Срби	Ст. Станојевић, Византија и Срби, I—II, (Књиге Матице Српске 7/8 и 14/15), Нови Сад 1903, 1906.
Stein, Geschichte	E. Stein, Geschichte des spätrömischen Reiches I. Vom römischen zum byzantinischen Staate (284—476), Wien 1928.
Stein, Bas Empire	E. Stein, Histoire du Bas Empire II. De la disparition de l'Empire d'Occident à la mort de Justinien (476—565), Paris—Bruxelles—Amsterdam 1949.
Stein, Studien	E. Stein, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, vornehmlich unter den Kaisern Justinus II. und Tiberius Constantinus, Stuttgart 1919.
Stein, Ein Kapitel	E. Stein, Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staat, BNJ 1 (1920) 50—89.
Stein, Untersuchungen . .	E. Stein, Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitt. zur Osman. Gesch. 2 (1923/25) 1—62.
Stein, Vom Altertum . .	E. Stein, Vom Altertum im Mittelalter. Zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. 21 (1928) 158—70.
Stöckle, Zünfte	A. Stöckle, Spätrömische und byzantinische Zünfte. Untersuchungen zum sog. ἐπαρχικὸν βιβλίον Leos des Weisen, Klio, Beiheft 9, Leipzig 1911.
Ševčenko, Cabasilas . . .	I. Ševčenko, Nicolas Cabasilas' „Anti-Zealot" Discourse: A Reinterpretation, DOP 11 (1957) 81—171.

Šišić, Povijest	F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925.
Šišić, Povijest II	Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića, Zagreb 1944.
Tafel und Thomas	G. L. F. Tafel und G. M. Thomas, Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig, Theil I—III, Wien 1856/57 (Fontes Rerum Austr., Abt. II, Bd. 12—14).
Tafrali, Thessalonique	O. Tafrali, Thessalonique au XIVe siècle, Paris 1913.
Treitinger, Kaiseridee	O. Treitinger, Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, Jena 1938.
Успенский, Образование	Ф. И. Успенский, Образование второго болгарского царства, Одесса 1879.
Успенский, Очерки	Ф. И. Успенский, Очерки по истории византийской образованности, Петроград 1891.
Успенский, Военное устройство	Ф. И. Успенский, Военное устройство византийской империи, ИРАИК 6 (1900) 154—207.
Успенский, История	Ф. И. Успенский, История византийской империи I, II. 1, III, Петроград 1913, Ленинград 1927, Москва—Ленинград 1948.
Vasiliev, History	A. A. Vasiliev, History of the Byzantine Empire, Madison 1952.
Vasiliev, Byzance et les Arabes I	A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes I: La dynastie d'Amorium (820—867). Édition française préparée par H. Grégoire et M. Canard (Corpus Bruxellense Hist. Byz. I), Bruxelles 1935.
Vasiliev, Byzance et les Arabes II, 2	A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes II: La Dynastie macédonienne (867—959). Édition française préparée par H. Grégoire et M. Canard. Deuxième partie: Extraits des sources arabes, trad. par M. Canard (Corpus Bruxellense Hist. Byz. II, 2), Bruxelles 1950.
Васильев, Византия и Арабы II	А. А. Васильев, Византия и Арабы. Политические отношения Византии и Арабов за время македонской династии (867—959), Петроград 1902.

Васильев, Путешествие Мануила	А. А. Васильев, Путешествие византийского императора Мануила II Палеолога по западной Европе, ЖМНПр., Н. С. 39 (1912) 41—78, 260—304.
Vasiliev, Foundation	A. A. Vasiliev, The Foundation of the Empire of Trebizond, Speculum 11 (1936) 3—37.
Васильевский, Печенеги	В. Г. Васильевский, Византия и Печенеги, Труды I (1908) 1—175.
Васильевский, Материалы	В. Г. Васильевский, Материалы к внутренней истории византийского государства, ЖМНПр. 202 (1879) 160—232 [= Труд IV, 250—331], 368—438; 210 (1880) 98—170, 355—440.
В. В.	Византийский Временник, Петроград 1894 —1927; Москва 1947 —
Византиски извори	Византиски извори за историју народа Југославије, т. I, Посебна издања Виз. инст. С. А. Н. 3, Београд 1955.
Vogt, Basile I	A. Vogt, Basile I, empereur de Byzance, et la civilisation byzantine à la fin du IXe siècle, Paris 1908.
Wittek, Mentesche	P. Wittek, Das Fürstentum Mentesche. Studien zur Geschichte Westkleinasiens im 13.—15. Jahrh., Istanbul 1934.
Wroth, Byz. Coins	W. Wroth, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum, I, II, London 1908.
Xanalatos, Beiträge	D. A. Xanalatos, Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida, Diss. München 1937.
Zachariae, Jus	C. E. Zachariae a Lingenthal, Jus Graeco-Romanum, I—VII, Lipsiae 1856—1884.
Zachariä, Geschichte	K. E. Zachariä v. Lingenthal, Geschichte des griechisch-römischen Rechtes, Berlin 1892 (Neudruck: Aalen in Württemberg 1955).
Zakythinos, Despotat	D. Zakythinos, Le despotat grec de Morée I—II, Paris 1932, Athènes 1953.
Zakythinos, Crise monétaire	D. Zakythinos, Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle, Athènes 1948.

ЗбРВИ	Зборник радова Византолошког института Српске академије наука, Београд 1952 —
Zepos, Jus	J. et P. Zepos, Jus graecoromanum, I—VIII, Athenis 1931.
Златарски, История . .	В. Златарски, История на Българската Държава през средните векове I, 1 и 2, II, III, София 1918, 1927, 1934, 1940.
Златарски, Известията .	В. Златарски, Известията за българите в хрониката на Симеона Метафраста и Логотета, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина 24 (1908) 1—161.
ЖМНПр.	Журнал Министерства Народного Просвещения, Петроград 1803—1917.

УВОД

РАЗВИТАК ВИЗАНТИСКИХ СТУДИЈА

У прегледу који следи истаћи ћемо само главне моменте развитка византинолошке науке и навести најзначајнија дела и имена. Подробније опште прегледе развитка византиских студија дају: *В. Г. Васильевский*, Обозрение трудов по византийской истории, ЖМНПр. 250 (1887) 222—65; 252 (1887) 113—47; 253 (1887) 97—153; 266 (1889) 380—92 (недовршено). — *E. Gerland*, Das Studium der byzantinischen Geschichte vom Humanismus bis zur Jetztzeit, BNJ, Beiheft 12 (1934). — *Vasiliev*, History (1952) 3—42. Многобројне извештаје о раду на византинологији у појединим периодима и појединим земљама наводи врло исцрпно *Moravcsik*, Byzantinoturcica I^2 (1958) 2—6. Специјално о византинологији у нашој земљи: *V. Mošin*, Bizantologija kod Srba, Enciklopedija Jugoslavije I (1955) 605—10. — *V. Mošin*, Bizantologija u Hrvatskoj, ib. 610—12. — *B. Grafenauer*, Bizantologija kod Slovenaca, ib. 612—13. — *Г. Острогорски* и *С. Радојчић*, Работа по византиноведению в Югославии за 1939—1945 г., BSl. 9 (1947/8) 133—42. — *A. Soloviev*, La byzantinologie en Yougoslavie de 1937 à 1947, Byz. 18 (1948) 303—10. — *Б. Крекић* и *И. Николајевић-Стојковић*, Византиноведение в Югославии в 1948—1956 гг., BB 12 (1957) 311—25. — *Ф. Баришић*, Десет година Византолошког института, ЗбРВИ 5 (1958) 219—27.

Научно интересовање за Византију израсло је из класичних студија. Пут ка познавању историје античке Грчке водио је преко Византије, јер је Византија сачувала културно наслеђе Антике и само је она могла да задовољи тежњу за упознавањем старе грчке културе која се пробудила на Западу у доба Ренесанса. Кад су западни хуманисти почели да уче грчки, да скупљају и проучавају грчке рукописе, они су морали да се обрате Византији. Темељ грчкој фило-

логији на Западу ударили су учени Византинци, Манојло Хрисолор, Јован Аргиропул, Висарион и др. Истина, Византији се притом поклањала пажња једино као чувару античке културе; сама по себи шизматичка Византија првобитно није изазивала веће интересовање. Међутим, ширењем знања грчког језика, учесталим путовањима у стара византиска културна средишта, као и упознавањем класичне књижевности преко византиских аутора, постепено је припремано тле и за развитак византиских студија. Тим пре што се, управо због несхватања самосталне вредности византиске културе, није увек правила разлика између античке и византиске књижевности, па су се упоредо са класичним објављивали и византиски аутори.

За историју Византије као такву први се озбиљно заинтересовао немачки хуманист *Hieronymus Wolf* (1516—1580). Радећи као библиотекар у кући великих аугзбуршких трговаца Фугера, Јероним Волф је, захваљујући пословним везама свог патрона са Истоком, долазио до рукописа византиских историчара, па је објавио и превео на латински Јована Зонару, Никиту Хонијата, делимично и Нићифора Григору. Волф је осетио историски значај Византије и први је изнео мисао о потреби издавања једног „Корпуса византиске историје“ (Corpus historiae byzantinae).

Волфов рад је наишао на велики одјек. Историја Византије изгледала је занимљива и поучна у светлости тадашњих политичких догађаја и конфесионалних интереса: ратова са Турцима, унионистичких тежњи у католичким, и симпатија према антипапистичкој Византији у протестантским круговима. Тако су у разним земљама, из различитих побуда, крајем XVI и почетком XVII века европски хуманисти почели да се интензивније баве византиским историским и правним изворима. Главни удео у том раду имали су у Немачкој Волфови ученици, *Wilhelm Holzmann (Xylander)* и *David Hoeschel*, и велики правник *Johannes Leunclavius;* у Холандији *B. Vulcanius* и нарочито *Joh. Meursius;* у Француској учени језуити, пре свега *Denis Petau (Petavius);* у Италији покатоличени Грци *Nicolaus Alemannus* и *Leo Allatius.*

Карактеристично је за ову прву фазу византиских студија да су се оне сводиле углавном на објављивање појединих византиских аутора и њихово превођење на латински. Избор аутора био је више-мање случајан. Још није било претставе о целини, па према томе ни јасног плана у раду.

После ових првих скромних корака, византиске студије су, од средине XVII века, доживеле у Француској први велики полет. Процват наука на двору Луја XIII и нарочито Луја XIV обухватио је и домен византинологије[1]. Рад на објављивању извора, дотада несистематски, усмерен је према јединственом и широком плану, а постепено је отпочео и истраживачки рад. Под патронатом Луја XIV и Колбера, чувена Луврска штампарија приступила је издавању велике серије византиских историчара. Као први том издата је 1645 историја Јована Кантакузина, а уз Excerpta de legationibus Константина Порфирогенита издата 1648, *Ph. Labbe* је објавио један апел у коме је изнео план издавања једног корпуса византиских историчара и, указујући на значај византиске историје, позвао научнике свих земаља на сарадњу. У току идућих деценија рад је настављен и тако је настао *Париски корпус*, прва, раскошно издата колекција византиских наративних извора са латинским преводима и стручним коментарима, на коју се наслањају и доцније колекције — млетачка потпуно, а бонска највећим делом.

У изради Париског корпуса узели су учешћа најјачи историчари тадашње Француске, језуити *Philippe Labbe* (1607—67) и *Pierre Poussine* (1609—86), доминиканци *Jacques Goar* (1601—53) и *François Combéfis* (1605—97), истакнути правник *Charles Annibal Fabrot* (1580—1659). Многи византиски аутори издати су у Париском корпусу први пут, а раније познати писци добили су у њему боље текстове и солидније коментаре.

Упоредо су се развијале црквеноисториске и правноисториске студије. Да споменемо само Лабово издање саборских аката, које чини основу доцнијих издања Hardouin'a и Mansi'a, познати Гоаров грчки обредник — Euchologion, Комбефисове публикације патристичких списа, издање Василика које је приредио Фабро.

Док су у почетку највећу заслугу за Париски корпус имали Гоар и Фабро, од седамдесетих година централно место у његовој изради заузима велики *Диканж* (Charles Dufresne sieur du Cange, 1610—88). Многострани рад овог генијалног научника чини епоху у развитку византинологије.

[1] Ван сваке сумње, „византинологија“ је једино правилни облик и треба да га постепено уведемо у употребу, уместо погрешног облика „византологија“ на који смо навикли. О томе в. и *Gy. Moravcsik*, Byzantinologie, Byzantlologie oder Byzantologie? Jahrb. d. österr. byz. Gesellschaft 6 (1957) 1 sq.

Он је приредио издања историје Јована Кинама, хронике Јована Зонаре и Ускршње хронике и снабдео детаљним и врло ученим коментарима не само ова дела већ и Пусинове едиције Ане Комнине и Нићифора Вријенија. Његова истраживања обухватају области историје, филологије, генеалогије, топографије и нумизматике. Неки његови радови задржали су до данас своју вредност, нарочито велико генеалошко дело *De familiis byzantinis*, које је он повезао са топографским истраживањем *Constantinopolis Christiana*, објавивши их заједно под насловом *Historia Byzantina duplici commentario illustrata*. Ненадмашива ширина знања овог великог познаваоца средњовековних извора дошла је до пуног изражаја у најзначајнијем и најтрајнијем његовом делу: речницима средњовековног латинског и грчког језика. За византинологе је нарочито важан *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*[1]. Разуме се, данашњи византинолог мора да се служи и другим речницима, пре свега солидним речником Е. А. Софоклиса[2]; ипак, велико Диканжово дело, са својим многобројним изворним наводима и зналачким тумачењима, претставља и данас неопходно помоћно средство.

Помоћне историске науке, којима је Диканж посветио толико пажње, нарочито су неговали његови млађи савременици: *Jean Mabillon* (1632—1707), оснивач модерне дипломатике, и *Bernard de Montfaucon* (1655—1741), чија је *Palaeographia graeca* ударила темељ проучавању грчке палеографије. Иза њих долазе доминиканац *Michel Lequien* (1661—1733), аутор обимног дела *Oriens christianus*, нарочито важног за црквену географију, и бенедиктинац *Anselmo Banduri*, пореклом из Дубровника (1670—1743), истакнути историчар, археолог и нумизматичар, аутор велике збирке *Imperium Orientale sive antiquitates Constantinopolitanae* (у 2 књиге, 1711), која је ушла у Париски корпус. Ту је Бандури дао и ново издање чувеног Порфирогенитовог

[1] Објављен први пут 1688 г. Collège de France у Паризу прештампао га је 1943 г.

[2] *E. A. Sophocles*, Greek Lexikon of the Roman and Byzantine Periods, from B. C. 146 to A. D. 1100 (Boston 1870, најновије издање: Cambridge 1914). О занимљивој личности овог ученог Грка, дугогодишњег професора Харвардског универзитета, в. Г. Сулис, Εὐαγγελινὸς Ἀποστολίδης Σοφοκλῆς, Ἀθηνᾶ 56 (1952) 125 сл. — Да споменемо овде и нови велики речник *Д. Димитракиса*, Μέγα λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης I—IX, Атина 1949—50, у коме су обухваћене све епохе развитка грчког језика.

списа *De administrando imperio*, израђено на основу јединог досад познатог рукописа из византиског периода (XI в.).

После овог плодног рада и живог интересовања за византиске студије наступила је осетна реакција под утицајем филозофије просвећеног рационализма. Велики француски енциклопедисти XVIII века сматрали су средњовековни период историје човечанства као доба мрачњаштва и назадовања, а нарочито су презирали верски конзервативну и деспотску Византију. Њена историја била је за њих „безвредна збирка декламација и чудеса" (Волтер), „сплет побуна, устанака и нискости" (Монтескје) или, у најбољем случају, жалостан епилог славне римске прошлости. Управо тако, као историју хиљадугодишњег опадања Римског царства, приказао је историју Византије највећи историчар XVIII века *Edward Gibbon* у свом чувеном делу *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (London 1776—88),[1] као и *Charles Lebeau* у *Histoire du Bas Empire* (Paris 1757—86). Велики мајстор духовитог формулисања, Гибон је сам рекао да је у свом делу описао „тријумф варварства и религије".

Једнострана, историски нетачна, али сјајно нацртана и стога веома сугестивна синтеза византиске историје коју је дао Гибон, снажно је деловала на схватања савременика и и наредних генерација. Мрачна, искривљена претстава о Византији коју су те генерације преузеле од Гибона парализала је вољу за настављањем византиских студија. Интересовање за историју Византије јако је опало, па је рад на византинологији, иако није потпуно престао, остао за дуже време врло ограничен. Срећно откриће рукописа Порфирогенитове Књиге о церемонијама претстављало је свакако велики догађај у развитку византинологије, а исто тако и околност да је коментар за ово дело израдио истакнути грециста и арабиста *Johannes Jacob Reiske* (1716—74), али је карактеристично да је одличан Рајскеов коментар деценијама остао необјављен. Важан прилог византинолошкој науци претстављало је и издање Лава Ђакона, које је приредио *K. B. Hase*, а које је изашло као завршна свеска Париског корпуса (1819).

Ускоро после тога велики историчар Старог века, *Karl Georg Niebuhr*, својим издањем Агатије (1828) ударио је темељ новој колекцији византиских наративних извора у Бону. *Бонски корпус* византиских историчара у 50 томова (1828—

[1] Ново издање у 7 свезака (Лондон 1897—1900) приредио је *J. B. Bury*, са важним допунама и исправкама.

78), већим делом садржи текстове, преводе и коментаре прештампане из Париског корпуса, тако да у научном погледу не претставља стваран напредак према великој француској збирци. Ипак је практична вредност ове нешто потпуније и приступачније серије неоспорна. Од знатне практичне користи су и огромне, научно и технички врло несавршене збирке патристичких списа које је објавио *Migne: Patrologia Latina* и, за византинологију нарочито важна, *Patrologia Graeca* (161 том, Париз 1857—66), у којој су поред црквених писаца прештампани и византиски историчари из Бонског корпуса.

Извесном оживљавању интересовања за византиску историју допринела је борба Грка за ослобођење од турског јарма, која је јако одјекнула у напредним круговима Европе. Тако је ватрени филхелен *George Finlay* (1799—1875) поклонио доста пажње византиском периоду у оквиру своје опширне историје Грчке, у којој је у седам томова обухватио огромни временски размак од 146 г. пре н. е. до 1864 г.: *A History of Greece from the Conquest by the Romans to the Present Time* (Лондон 1877). У Немачкој се у то доба истичу издањима текстова и низом драгоцених истраживања са византиског и балканског подручја *G. L. F. Tafel* (1787—1860), а затим нарочито *Karl Hopf* (1832—73). Хопфова *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf die neuere Zeit* (у Ersch und Gruber, Allgemeine Encyklopädie der Wissenschaften und Künste 85/86, Leipzig 1867/8), која се заснива не само на марљивом проучавању извора него и на архивској грађи, задржава своју вредност захваљујући богатству сакупљене грађе, посебно за доцнију византиску епоху, и много је коришћена од доцнијих историчара.[1] Потпуну супротност овом материјалом крцатом, непрегледном и врло тешко писаном делу претстављају брилијантни списи Хопфовог научног противника, духовитог и литерарно врло обдареног Фалмерајера (*Jakob Philipp Fallmerayer*, 1790—1861), који је изазвао сензацију својом — свакако претераном — тезом да су Грци у Средњем веку потпуно подлегли словенизацији и да грчки народ као такав отада уствари и не постоји.

Јаснија и дубља историска схватања која је донео собом XIX век, дошла су постепено до изражаја и на подручју

[1] Од Хопфовог материјала полазе пре свега Херцбергове познате, у своје време много читане синтезе: *G. F. Hertzberg*, Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens bis zur Gegenwart, Gotha 1876—79; Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches bis gegen Ende des 16. Jahrhunderts, Berlin 1883.

византиске историје, иако знатно доцније него у другим гранама историске науке. Пошто је постао јасан значај развитка у историји и није се могло више веровати у легенду о хиљадугодишњем опадању византиске државе, пробудило се интересовање за историску судбину Византије, па је рад на византинологији, после дужег застоја, поново оживео. Последњих деценија XIX века отпочело је у водећим европским земљама, скоро истовремено, систематско проучавање византиске историје. Тиме настаје ера модерне византинологије.

У Француској прокрчио јој је пут *Alfred Rambaud* (1842—1905). Истина, Рамбо је рано напустио византиске студије и обратио се историји Русије, на ком је пољу деловао више као популаризатор него као оригиналан истраживач. Међутим, његова изврсна и с правом чувена књига о Константину Порфирогениту, објављена 1870, пробудила је у Француској велико интересовање за византиску историју, а његови следбеници, Густав Шлумберже и Шарл Дил, побринули су се да се то интересовање не угаси.

Gustave Schlumberger (1844—1928) много се бавио византиском нумизматиком, којој је већ *J. Sabatier* био посветио једно значајно дело (Description des monnaies byzantines, I—II, Paris 1862), а нарочито плодан и значајан био је његов рад на проучавању византиских печата. Његова велика Сигилографија Византиског царства (Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris 1884) свакако је оно дело које савремени византинолог највише цени у целокупној његовој обимној научној заоставштини. Не сме се ипак потцењивати ни значај његове монументалне „Византиске епопеје", као ни осталих његових многобројних радова који су успели да заинтересују за историју Византије и шире кругове читалаца.

На још сјајнији начин испунили су тај задатак духовити, уметнички савршени есеји које је *Charles Diehl* (1859—1944) објавио у својим чувеним „Византиским сликама" (Figures byzantines I—II, 10 изд., Париз 1925, 1927; српски превод: Византиске слике, превела Олга Косановић, Српска књижевна задруга, бр. 203, 217, Београд 1927, 29). Владајући суверено свим гранама византиске историје и историје уметности, Шарл Дил је имао дара и за историско приказивање и за егзактно, минуциозно испитивање. О томе нарочито сведоче значајна истраживања из првог периода његовог рада: велика дела о Равенском егзархату (1888), Северној Африци (1896), Јустинијану и његовом добу (1901), као и низ расправа сакупљених у збирци Études byzantines (1905). Мало има

научника који су у тој мери унапредили византиске студије и дали тако јак потстрек раду других као Шарл Дил. Он је и у Француској и ван њених граница нашао велики број ученика, тако да је крајем XIX и почетком XX века проучавање византиске историје у Француској узело великог маха. Довољно је, поред многих других, споменути такве научнике као што су били *Louis Bréhier, Ferdinand Chalandon, Jules Gay*.

У Немачкој је темељ систематском раду на пољу византинологије ударио велики филолог *Karl Krumbacher* (1856—1909). Крумбахер је 1891 објавио своју „Историју византиске књижевности", а шест година доцније изашло је и друго, знатно проширено издање овог дела (*Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches,* 2 Aufl., München 1897), допуњено приказом теолошке литературе (написао *Albert Ehrhard*) и кратким прегледом византиске историје (*Heinrich Gelzer*). Крумбахерово знаменито дело, највећи споменик учености и марљивости за који византинологија зна од времена Диканжа, постало је приручна књига за сваког византинолога. Уједно је Крумбахер 1892 г. основао први стручни византинолошки часопис: *Byzantinische Zeitschrift,* који је јако потстакао рад на византинолошком пољу и кроз изврсно вођену библиографију редовно обавештавао о напретку византинолошке науке. Крумбахеров Семинар за средњу и новогрчку филологију (Seminar für mittel- und neugriechische Philologie) у Минхену постао је међународни центар византинолошке науке и наставе. Под Крумбахеровим руководством формирали су се и многи балкански византинолози и историчари. Тако је делатност овог великог филолога дала снажног потстрека и историским студијама на византинолошком пољу.

За истраживање византиске историје у Немачкој крајем XIX века нарочито су били заслужни *Karl Neumann* и *Heinrich Gelzer*. Нојманова врло оштроумна књига *Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen* (1894) претставља ремек-дело историског истраживања и приказивања, и велика је штета што је писац овог сјајног дела и неколико других важних прилога византиској историји, ускоро напустио византинологију и прешао на општу историју уметности. Гелцеров Преглед историје византиских царева, објављен као додатак Крумбахеровој Историји византиске књижевности, није, додуше, ни приближно на висини Крумбахеровог дела, па ипак својим многобројним специјалним истраживањима, нарочито познатом расправом о постанку тематског уређења (*Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung,* 1899) Гелцер је несумњиво унапредио проучавање византиске историје. Крумбахеров наследник у Минхену, *August Heisenberg,* заслужан је за византиску историју пре свега новим критичким едицијама византиских аутора као и објављивањем и коментарисањем нових извора.

Напретку историских византинолошких студија у Немачкој и Аустрији много су допринели и извесни медиевисти и класичари, као *L. M. Hartmann, O. Seeck, E. Schwartz,* који су дубоко улазили у проблеме византиске историје, а пре свега велики правник *K. E. Zachariä von Lingenthal* (1812—94), који је у својој замашној збирци *Jus graeco-romanum* (7 томова, 1856—84) учинио приступачним науци најважније споменике византиског права, а у својој *Geschichte des griechisch-römischen Rechtes* (3 изд., 1892) поставио проучавање историје византиског права на нову, чврсту основу.

Почеци византиских студија у Русији преплићу се са проучавањем најстарије руске историје. Један од значајнијих претходника руске византинологије био је Немац *E. Kunik* (1814—99), који је живео и радио у Петрограду као члан Руске академије наука. Бавећи се пре свега историјом Кијевске Русије, Куник је за њено расветљавање користио византиске изворе и тиме је утро пут византиским студијама. Треба споменути и Швајцарца *E. Muralt*'а (1808—95), коме дугујемо познато — истина, јако застарело, али још увек корисно — хронолошко дело: *Essai de chronographie byzantine* (2 тома, Петроград 1855, 1871).

Са *В. Г. Васиљевским* (1838—99) почиње, међутим, у Русији систематско проучавање византиске историје. Васиљевски је оснивач руске византинологије на пољу историје, као што је *Н. П. Кондаков* (1844—1925) оснивач византиске археологије и историје уметности. Радови Васиљевског одликују се темељним познавањем изворне грађе, критичком оштрином анализе и широким концепцијама. Многи од њих и данас задржавају своју вредност, пре свега велика и садржајна расправа о Византији и Печенезима, низ оштроумних истраживања о византиско-руским односима и узорна истраживања о унутрашњој историји византиске државе, која су указала правац проучавању економске, нарочито аграрне историје Византиског царства. 1894 г. Васиљевски је покренуо издавање Византиског Временика (*Византийский Временик*), и тиме је руска византинологија добила свој стручни орган, који је, упоредо са две године старијим Крум-

бахеровим часописом, знатно допринео напретку тадашње византинологије. Годину дана доцније *Ф. И. Успенски,* као директор новооснованог Руског археолошког института у Цариграду, почео је са издавањем *Известија* тог Института (*Известия русского археологического института в Константинополе*).

Поред Васиљевског, *Ф. И. Успенски* (1845—1928) је највише утицао на развитак византинологије у Русији. Додуше, Успенски није имао генијалну истраживачку проницљивост и строгу критичност Васиљевског, али својом изванредном научном активношћу и он је јако потстакао проучавање византиске историје. Може се рећи да готово нема значајнијег проблема из области византиске историје којим се Успенски није позабавио, а има много проблема од основне важности које је он први уочио. Био је то не само најплоднији већ и најмногостранији руски византинолог. Насупрот Васиљевском, он је дао и велику синтезу византиске историје: то је његова монументална *История византийской империи,* најдетаљнија модерна историја Византиског царства, која је, због насталих тешкоћа, излазила у великим размацима и није још угледала свет у целини (т. I, 1913; т. II, 1, 1927; т. III, 1948).

Делатност Васиљевског и Успенског наишла је на јак одјек. Око њих се створила цела плејада византинолога, међу којима се нарочито истичу *А. А. Васиљев, Б. А. Панченко, П. А. Јаковенко* и *П. В. Безобразов.* Изванредна активност руске византинологије крајем XIX и почетком XX века изражавала се у разрађивању разноврсних проблема, али је аграрна историја Византије — по традицији коју су засновали Васиљевски и Успенски — остала њена омиљена тема. Питању сељачког поседа у Византији Панченко је посветио своје највеће дело (1904), у коме је дошао до нових закључака, одвајајући се од гледишта својих великих претходника, Цахарије фон Лингентала, Васиљевског и Успенског. Првенствено економском и социјалном историјом бавили су се такође Безобразов и Јаковенко, па су и они тежиште бацили на проучавање повеља, чије је испитивање већ Васиљевски био започео. Притом је Јаковенко, први у модерној византинологији, приступио обради повеља и са дипломатичке стране (у књизи о повељама Новог манастира на Хиосу, 1911). Васиљев је пак комбиновао проучавање византиских и арапских извора и написао о византиско-арапским односима у IX и X веку дело који је и данас меродавно (2 тома, 1900, 1902). Класичар *Јулијан Кулаковски* детаљно је

обрадио историју Византиског царства од 395 до 717 г. (3 тома, Кијев 1913—1915); његово дело је сувопарно, али врло солидно и према томе и врло корисно. Полет руске византинологије одразио се и у томе што је, поред Византиског Времениика, 1915 г. основан још један византинолошки часопис: *Византийское обозрение* (изашло је три тома до 1917).

У Енглеској је *John B. Bury* (1861—1927) ударио темељ модерној византинологији.[1] Истраживач широких погледа и изванредне учености, оштроуман и критичан, Бјури је био несумњиво један од највећих историчара Византије. Поред многобројних специјалних истраживања, он је дао и неколико синтеза у којима је обухватио веће периоде византиске историје: 1889 г. објавио је двотомно дело *A History of the Later Roman Empire,* које обухвата време од 395 до 800 г.; ово дело наставља 1912 г. одлична књига *A History of the Eastern Roman Empire,* која приказује епоху од крунисања Карла Великог за цара до доласка на престо Василија I; најзад, 1923 г. Бјури је, као ново издање свог првог дела, под истим насловом, објавио уствари једно ново дело, у коме је, опет у два тома, али знатно детаљније приказао период од смрти Теодосија I до смрти Јустинијана I (395—565). Посебно треба споменути одличан рад о управном систему Византиског царства који је Бјури дао уз ново издање Филотејевог Клитерологија: *The Imperial Administrative System in the Ninth Century* (1911). Као што су руски византинолози утрли пут проучавању аграрне историје Византије, тако је Бјури указао правац истраживању историје византиског управног уређења, коју су доцније нарочито успешно обрађивали *Ernst Stein* и *Franz Dölger.*

Међу Бјуријевим следбеницима пре свега се истиче *Norman H. Baynes* који се највише бавио рановизантиском епохом. Историју позновизантиског царства и његових односа са латинским државама на Леванту много је унапредио *William Miller.*

Одавно је почело проучавање византиске историје и у *Грчкој,* јер грчки научници сматрају историју Византије средњовековном историјом свога народа. Много простора заузима византиска историја већ у опширном делу ватреног грчког патриоте *К. Папаригопула* Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτέρων (I—V, Атина

[1] Карактеристику његове научне делатности и личности, као и потпуну библиографију његових радова пружа *N. H. Baynes,* A Bibliography of the Works of J. B. Bury, Cambridge 1929.

1860—77; ново издање 1925; основне идеје резимиране у Histoire de la civilisation hellénique, Paris 1878). И *Спиридон Ламброс* (1851—1919), који је задужио византинологију проучавањем рукописа и многим издањима текстова, написао је популарну историју Грчке од архајског доба до 1453 г.: Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος μετ' εἰκόνων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (I—IV, Атина 1886—1908). На сличан начин је доцније *А. Андреадис* (1876—1935), проучавајући историју грчке економике и финансија, како у свом великом делу Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς δημοσίας οἰκονομίας (Атина 1918), тако и у многобројним специјалним истраживањима, нарочито ревносно обрадио византиску епоху. Због посебног интересовања Грка за византиску историју, грчки часописи су већ одавно поклањали много пажње византиским темама, напр. Νέος Ἑλληνομνήμων, чији је уредник и главни сарадник од 1904 до 1917 био неуморни Сп. Ламброс.[1] Н. Веис је покренуо специјални византинолошки часопис Βυζαντίς, али је успео да објави само две свеске (1909 и 1911).

На прелазу из XIX у XX век отпочео је рад на византинологији и у многим другим земљама. У Италији је, поред византиске историје и књижевности, нарочито успешно проучавана историја византиског права. Већег маха узеле су византиске студије, сасвим природно, и у балканским земљама, чија је прошлост тако тесно повезана са Византијом. На новооснованом универзитету у Београду створена је већ 1905 г. катедра за византинологију. Њен први претставник, *Драгутин Анастасијевић* (1877—1950), успео је да организује при њој Семинар за византинологију и тиме створи услове за систематски рад на византинологији у нашој земљи. У нас, као и у других балканских земаља, проучавање византиске историје повезало се с проучавањем домаће средњовековне историје, и ова веза се показала веома плодном како за византиску тако и за јужнословенску историју. Напретку наше византинологије много су допринели својим радовима не само византинолози *Драгутин Анастасијевић* и *Филарет Гранић* (1883—1948) него и стручњаци за српску и хрватску средњовековну историју, нарочито *Станоје Станојевић* (1874—1937), *Фердо Шишић* (1869—1940), *Јован Радонић* (1873—1956), *Никола Радојчић*.

[1] Са издавањем овог часописа наставио је *К. Диовуниотис*, објавивши, поред 14 свезака Ламбросових, још 7 даљих свезака (до 1927 г.); *Харитакис* је 1930 штампао регистар за цео часопис.

Исто тако у Бугарској, поред византинолога *Петра Мутафчиева* (1883—1943), много су унапредили византиске студије и историчари средњовековне Бугарске, *Васили Златарски* (1866—1935) и *Петар Ников* (1884—1939). Знатно се развила византинологија још пре Првог светског рата и у Румунији. За то је био заслужан пре свега *Никола Јорга* (1871—1940), чија је изванредна активност обухватила како историју Византије, тако и румунску историју и историју књижевности, историју Османлиског царства, па и светску историју.

Рад на византинологији, упућен на међународну сарадњу, био је тешко поремећен светским ратовима. Но постепено су се последице тих поремећаја, бар донекле, отклањале и научна активност се обнављала. Штавише, византинологија је у најновије време доживела нарочито велики полет. Поред интензивног истраживачког рада и објављивања извора, овај полет је дошао до видног изражаја у оснивању нових стручних часописа и нових византинолошких истраживачких центара, као и у одржавању међународних византинолошких конгреса.

Док је пре Првог светског рата византинологија била упућена углавном на два стручна часописа — Byzantinische Zeitschrift и Византийский Временник — дотле се двадесетих година појавио читав низ нових византинолошких часописа у којима се огледао напредак византиских студија. Тако је *Henri Grégoire* покренуо у Бриселу часопис *Byzantion*, који је од самог свог оснивања 1925, врло стимулативно деловао на византиске студије. Захваљујући овом часопису и великој активности његовог уредника, Брисел је постао важан византинолошки центар. Све већи значај за византиске студије добија и *Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves*, основан у Бриселу 1932 г. Никос Веис је још 1920 покренуо стручни византинолошки часопис: *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, који је прво излазио у Берлину, а од 1926 у Атини; обустављен за време последњег рата, овај часопис није више обновљен. Као стручни часопис служи грчкој византинологији од 1924 и све до данас атински Годишњак Друштва за византиске студије: Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, а поред тога, од 1928, и часопис Ἑλληνικά, посвећен, такође, претежно византинолошкој тематици. Италијански часопис *Studi Bizantini e Neoellenici*, који је 1924 покренуо *S. G. Mercati* у Риму, излази у великим размацима; његове књиге 5 и 6 (1939 и 1940) доносе

реферате са V Међународног конгреса византинолога у Риму, а књиге 7 и 8 (1953) реферате са VIII Конгреса у Палерму. Чешки часопис *Byzantinoslavica*, покренут 1929 у Прагу, престао је да излази под немачком окупацијом, али је после ослобођења оживео, па чак и проширио поље свога рада. Не ограничавајући се на историју византиско-словенских односа, Byzantinoslavica данас претстављају важан међународни орган за проучавање целокупне византинолошке тематике. Напротив, коначно је замро *Seminarium Kondakovianum (Annales de l'Institut Kondakov)*, орган Института Н. П. Кондакова, познатог и иначе по многобројним лепим публикацијама. Основан 1926 у Прагу, овај Институт је 1938 пренео своје седиште у Београд и овде наставио своју активност на пољу византиских и археолошких студија, али је тешко страдао приликом бомбардовања Београда 6 априла 1941, када је изгубио и два своја највернија сарадника. О расту научног интересовања за византинологију јасно говори пример познатог Института учених асомпциониста, који је још крајем прошлог века отпочео своју делатност у Кадикоју (под Цариградом), затим прешао у Букурешт, а данас наставља свој рад у Паризу као изразито византинолошки центар. Његов орган *Échos d'Orient*, који је почео да излази 1897 г. као „тромесечни часопис за историју, географију и литургику Истока", током времена је све више добијао византинолошки карактер, па је најзад променио и назив и од 1943 излази као *Études byzantines*, односно (од IV т., 1946) *Revue des Études byzantines*.

Међу новијим византинолошким центрима највећи и најзначајнији је Институт *Dumbarton Oaks* у Вашингтону, који је 1941 отпочео са радом на византинологији, византиској археологији и историји византиске уметности и са издавањем својих врло садржајних и одлично опремљених *Dumbarton Oaks Papers*, а затим и *Dumbarton Oaks Studies*. Византинолошким и археолошким студијама посветио се и Византиски институт у Паризу, који је основао *Thomas Whittemore* и који од 1946 г. повремено издаје свој *Bulletin of the Byzantine Institute*. Претежно теолошки и црквеноисториски карактер имају Византиски институти у Шајерну (Scheyern) и Еталу (Ettal) у Баварској. У Бечу је после Другог светског рата основано Аустриско византинолошко друштво, које је 1951 почело са издавањем годишњака — *Jahrbücher der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft*. Пре десет година, 1948, основан је у Београду *Византолошки институт Српске академије наука* и тиме је и код нас створен специјални центар

за византинолошка истраживања. Бавећи се на првом месту проучавањем историје византиско-јужнословенских односа, Византолошки институт Српске академије наука систематски обрађује податке византиских извора о прошлости наших народа, објављујући резултате тог рада у серији „*Византиски извори за историју народа Југославије*". Као орган Института периодично излазе „*Зборници радова Византолошког института Српске академије наука*"; у виду Посебних издања Институт је штампао више монографија из историје политичких, економских и културних веза наших народа са Византијом.

Оснивање већег броја нових института и часописа јесте одраз брзог развитка једне младе научне дисциплине. Међутим, оно не даје потпуну слику њене активности. Повећано интересовање савремене историске науке за византинологију огледа се и у томе што, поред стручних византинолошких органа, и часописи сродних научних области све више доносе радове из византиске тематике.[1]

У новијем развитку византиских студија Русија, која је у своје време толико допринела њиховом напретку, дуго није имала скоро никаквог удела. После Првог светског рата наступило је у руској византинологији извесно опадање, а затим, нарочито после смрти Ф. И. Успенског (1928), и скоро потпун застој. Тако је и Византиски временик, који је до 1916 редовно излазио и достигао број од 22 тома, у току наредне деценије објавио само три танке свеске (1922, 1925, 1927), а после тога је за дуже време престао уопште да излази. Међутим, постепено се интересовање за византинологију у Совјетском Савезу поново пробудило, па је рад опет отпочео и временом бивао све интензивнији. Препород руске византинологије манифестовао се већ у Византиском зборнику (*Византийский сборник*), објављеном 1945, а 1947 почео је да излази и обновљени Византиски временик. Отада је објављено већ 14 великих томова, што је свакако доказ великог полета нове совјетске византинологије. Док је већ старија руска византинологија показивала посебно интересовање за проблеме економске и социјалне историје, данашња совјетска византинологија баца главно тежиште свог рада на ове проблеме, покушавајући да их осветли са становишта марксистичке науке.

[1] Библиографија византинолошких радова из времена од 1939 до 1948 г., објављена иницијативом Association Internationale des Études byzantines, наводи 2800 радова који су публиковани у око 280 различитих часописа, зборника и серија.

Велики напредак истраживачког рада не би био могућан да се није проширио и расположиви изворни материјал. Захваљујући марљивом едиторском раду, наука се упознала са новом изворном грађом, а исто тако су и многа стара незадовољавајућа издања замењена новим критичким едицијама. Истина, у овом погледу мора се још много шта урадити, јер смо и данас за дела многих византиских историчара и хроничара, ако не и за већину њих, упућени на лоше старе текстове Бонског корпуса. Ипак, већ од краја XIX века, у серији *Bibliotheca Teubneriana*, а у новије време пре свега у *Collection byzantine de l'Association Guillaume Budé*, као и у низу појединачних едиција, дати су за већи број византиских писаца нови, научно проверени текстови, који су заменили одговарајуће свеске Бонског корпуса (в. детаљније о томе у прегледима извора за поједине одељке).[1]

Нарочито се проширила изворна база византинолошких истраживања публикацијом повеља. На првом месту треба споменути изванредно богату, али још некритичку збирку Ф. *Миклошића* и Ј. *Милера* из друге половине прошлог века, као и исто толико важна и већ знатно боља издања светогорских манастирских повеља у Додацима *Византиском временику* из почетка овог века. Велики напредак у начину издавања повеља постигнут је тек у новије време. О том сведоче публикације *G. Rouillard et P. Collomp*, Actes de Lavra I (Archives de l'Athos I), Paris 1937; *P. Lemerle*, Actes de Kutlumus (Archives de l'Athos II), Paris 1945; *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948; *A. Guillou*, Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée (Bibliothèque byzantine. Documents 3), Paris 1955 (в. даље податке под „Изворима"). Од ранијих издања ове публикације се разликују не само тиме што доносе лепе албуме са репродукцијама повеља и печата него и критичком обрадом текстова, детаљним стручним коментарима и потпунијим регистрима.

Испитивање повеља заузима важно место у модерној византинологији, јер се историчари Византије све више баве унутрашњом историјом Византиског царства, у настојању да стекну јаснију претставу о његовом управном уређењу и економско-социјалном развитку. Први предуслов за успешан рад на том пољу претставља, међутим, систематско проуча-

[1] О новијим издањима византиских извора, до 1948, обавештава *P. Darrouzès*, Éditions de textes byzantins depuis 1939, REB 6 (1948) 101—11.

вање повеља. Додуше, још је далеко остварење Крумбахеровог плана, поднетог 1904 г. Међународној унији академија, да се изради један „Корпус грчких повеља Средњег века и новијег времена". Али већ у постојећим публикацијама сакупљена је обимна и врло важна грађа. Ове публикације, као и многобројна специјална истраживања, пре свега значајни радови Ф. *Делгера*, знатно су унапредили и византиску дипломатику и палеографију.[1] Да наведемо само његове *Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden* (1931) и *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*. Ово последње дело, које претставља први корак ка остварењу планираног Корпуса грчких повеља, нажалост, још није довршено: досада су изашле само три свеске за раздобље 565—1025, 1025—1204 и 1204—1282 г. (Минхен—Берлин 1924, 1925, 1932). Иако недовршено, ово дело, у коме су систематски забележене све царске повеље и све изворне вести о несталим царским наредбама, претставља за сваког византинолога неопходно помоћно средство. За време од 311 до 476 може послужити *O. Seeck*, Regesten der Kaiser und Päpste (1919), за повеље цариградских патријарха *V. Grumel*, Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople (досада су изашле, 1932, 1936 и 1947 г., три свеске за време од 381—715, 715—1043 и 1043—1206).

Посебну пажњу поклања савремена византинологија епиграфици, а нарочито нумизматици и сфрагистици. При решавању многих проблема византиске историје нумизматички и сфрагистички материјал често има пресудан значај. Тако је код проучавања новчаног система и привредне историје, као и симболике царске власти, неопходно испитивање новца, док се истраживање управног уређења Византије данас не може ни замислити без пажљивог проучавања печата. Објављивање ове важне изворне грађе, и поред извесних успеха, још увек много заостаје за научним потребама. Значајан напредак учињен је недавно на пољу сфрагистике, захваљујући публикацији једне веће колекције печата коју је приредио *V. Laurent*, Documents de sigillographie byzantine: La collection C. Orghidan (Bibliothèque byzantine. Documents 1), Paris 1952. Поред овог узорног дела и великих старијих нумизматичких и сфрагистичких публикација (в. даље, стр. 48), богата грађа, која се стално повећава, може се наћи и у специјалним истраживањима и извештајима о појединачним

[1] Детаљне извештаје о раду на византиској дипломатици дају *G. Rouillard*, La Diplomatique byzantine depuis 1905, Byz. 13 (1938) 605—29 и *F. Dölger*, Bulletin diplomatique, REB 7 (1949) 69—90.

налазима новца и печата, разбацаним по стручним часописима. Коришћење ове тешко прегледне масе изворног материјала знатно је олакшано изврсним скупним извештајима истог Лорана.[1] Ипак, израда Корпуса византиских печата као и Корпуса византиског новца претставља преку потребу.

Значај који модерна византинологија приписује помоћним историским наукама огледа се и у томе што је недавно у Паризу покренута специјална серија посвећена тим наукама. У овој серији, коју издаје истакнути француски византинолог *P. Lemerle*, изашла су досада два значајна и корисна рада: *A. Bataille* израдио је приручник за проучавање византиских папируса, а *V. Grumel* објавио је монументално дело о хронологији.[2]

Наш задатак није да дајемо исцрпну карактеристику савремене византинологије. Њене резултате бележе, из броја у број, горе поменути стручни часописи. Најпотпунију информацију пружа Byzantinische Zeitschrift чији библиографски одељак систематски и врло пажљиво приказује целокупни рад на пољу византинологије. Сличан систем библиографског обавештавања успешно развијају и Byzantinoslavica, а и други византинолошки часописи све више изграђују своју библиографију, доносећи критике и приказе важнијих публикација, као и скупне извештаје о радовима на одређеним проблемима или о стању науке у појединим земљама. Упућујући на ову периодичну библиографску информацију, ми ћемо се осврнути само на новије синтезе византиске историје.

Врло детаљан приказ рановизантиске епохе даје *E. Stein*, Geschichte des spätrömischen Reiches I (1927) и Histoire du Bas Empire II (1949). Поред горе поменуте Бјуријеве историје, ово велико дело великог познаваоца византиског управног система претставља најзначајнију синтезу историје рановизантиског царства. У два обимна тома оно обухвата време од 284 до 565 г. Нарочито темељно и зналачки обрађен је у њему развитак државног уређења ране Византије.

Позната серија *The Cambridge Medieval History*, коју је уређивао *J. B. Bury*, посвећује византиској историји извесне партије првог и другог тома (1911 и 1913) и цео четврти том

[1] *V. Laurent*, Bulletin de sigillographie byzantine, Byz. 5 (1929/30), 571—654; 6 (1931), 771—829; Bulletin de Numismatique byzantine 1940—1949, REB 9 (1951) 192—251.

[2] *V. Grumel*, Chronologie (Bibliothèque byzantine. Traite d'Études byzantines I), Paris 1958. *A. Bataille*, Les Papyrus (Bibliothèque byzantine. Traité d'Études byzantines II), Paris 1955.

(1923), са поднасловом: The Eastern Roman Empire (717—1453). Као сваки колективни рад, и ово дело садржи поглавља неједнаке вредности. Све у свему то је користан и солидан приручник, који се истиче и врло детаљном библиографијом (у припреми је ново, проширено издање IV тома под уредништвом *J. M. Hussey*).

Ch. Diehl је још 1919 г. скицирао историју Византије од Константина Великог до пропасти Царства под насловом Histoire de l'Empire byzantin. Ова мала књижица преведена је и на наш језик (Историја Византиског царства, превео Р. Перовић, Београд 1933). У оквиру познате серије Histoire générale, коју је основао *G. Glotz*, Дил је дао шири приказ византиске историје од смрти Теодосија I до доласка на престо Алексија I Комнина, док је његов сарадник *Georges Marçais* лепо приказао историју Арабљана од Мухамеда до XII века (*Ch. Diehl—G. Marçais*, Le monde oriental de 395 à 1081, Histoire générale, IIe section: Histoire du Moyen Age, t. III, Paris 1936); у наставку, велики француски византинолог стигао је да обради само епоху од 1081 до 1204 г., док је *Rodolphe Guilland* написао даље партије византиске историје, допуњене кратким и сасвим сумарним поглављима о Турцима, Бугарима и Србима, а *Robert Grousset* приказао историју латинских држава на Истоку (*Ch. Diehl—L. Oeconomos—R. Guilland—R. Grousset*, L'Europe orientale de 1081 à 1453, ibid. IX, 1, Paris 1945).

А. А. Васиљев је најпре, 1917 г., објавио на руском језику историју Византиског царства до крсташких ратова, а затим у три мале свеске, 1923—1925, приказао епоху крсташких ратова, латинске владавине у Цариграду и доба Палеолога. Знатно проширено, ово дело истакнутог руског византинолога изашло је доцније на енглеском језику: History of the Byzantine Empire (2 vol., Madison 1928/29); а затим и у поново допуњеном француском издању: Histoire de l'Empire byzantin (2 vol., Paris 1932), које је преведено на шпански: Historia del Impero Bizantino (2 vol., Barcelona 1948), а први његов том и на турски (Анкара 1943). Најзад, недавно је објављено у једном великом тому ново, унеколико допуњено издање на енглеском: History of the Byzantine Empire (Madison 1952). Ово дело се с правом цени као јасан и врло поуздан приручник византиске историје.

Познати румунски историчар *Н. Јорга* дао је једну широку, али доста површну синтезу византиске историје под насловом Histoire de la vie byzantine (3 vol., Bucarest 1934).

Историју Византиског царства до 1204 г. приказао је грчки историчар *К. Амандос*, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους (2 тома, Атина 1939, 1949; ново издање 1953, 1957). Мала, доста неуједначена књижица совјетског византинолога *М. В. Левченка*, История Византии (Москва—Лењинград 1940) заслужује пажњу као покушај марксистичког тумачења византиске историје; преведена је на бугарски (София 1948) и на француски (Париз 1949). Јасан, иако сасвим кратак, популарно написан преглед даје *P. Lemerle*, Histoire de Byzance, Paris 1948, у серији „Que sais-je?“.

L. Bréhier сумирао је свој дугогодишњи плодни рад на политичкој и културној историји Византије у великом делу под општим насловом Le Monde Byzantin (L'évolution de l'humanité, dir. par H. Berr, Nr. 32, 32bis, 32ter, Paris 1947, 1949, 1950). У три тома, заслужни француски византинолог дао је детаљан и солидан приказ политичке историје Византије (Vie et Mort de Byzance), државног уређења Византиског царства (Les Institutions de l'Empire byzantin) и византиске културе (Le civilisation byzantine).

Постоји и већи број краћих дела која настоје да дају општи поглед на Византију и њену културу. Као најсугестивнији истичу се: *Ch. Diehl*, Byzance. Grandeur et Décadence, Paris 1919 (енглески превод са библиографским допунама: Byzantium. Greatness and Decline, Rutgers University Press, 1957); *N. H. Baynes*, The Byzantine Empire, London 1926 (ново издање, 1943); *St. Runciman*, Byzantine Civilisation, London 1933 (француски превод: La civilisation byzantine, Paris 1934). Најновији приказ такве врсте даје *J. M. Hussey*, The Byzantine World, London 1957. Сарадњом већег броја научника из различитих земаља створено је колективно дело: Byzantium. An Introduction to East Roman Civilisation, ed. by *N. H. Baynes* and *H. St. L. B. Moss*, Oxford 1948. — *H. Hunger*, Byzantinische Geisteswelt, Baden-Baden 1958, приказује византиску културу кроз одломке из византиских извора. Успели избор текстова, у лепом преводу, чини ову оригиналну књижицу врло занимљивом.

Велику помоћ пружају византинологу дела из историје оних народа и држава који су највише утицали на судбину Византије, као што су Персијанци, Арабљани и Турци, Млечани и Ђеновљани, Јужни Словени. Више но многа дела из византиске историје користиће историчар Византије изврсну *Јиречекову* Историју Срба (прев. Ј. Радонић, ново издање, 2 т., Београд 1952), као и велико дело *В. Златарског*, История на Българската държава през средните векове (4 кн., София 1918, 1927, 1934, 1940), које, иако преопширно и често хипотетично, па чак и тенденциозно у закључцима, даје пуно материјала за историју византиско-бугарских односа до краја XIII века.

На крају треба нарочито указати на значајно дело које је, на немачком језику, дао истакнути мађарски византинолог *Gy. Moravcsik*, Byzantinoturcica I—II (Budapest 1942, 1943). Недавно је изишло и ново, прерађено и знатно допуњено издање овог изврсног приручника (Берлин 1958). Моравчик је прикупио све податке византиских извора о турским народима, а то значи да је у његовом делу обрађена целокупна византиска историографија, јер се турски народи у ширем смислу тог појма, како га Моравчик схвата, спомињу, готово без изузетка, код сваког византиског историчара и хроничара. Моравчик зналачки расправља о сваком писцу понаособ, за сваки извор даје исцрпна обавештења о рукописима, издањима и целокупној стручној литератури и тако пружа веома драгоцено помоћно средство, које се по свом значају може упоредити са великим Крумбахеровим делом. Моравчиков рад врло срећно допуњује Крумбахерово ремек-дело, старо 60 година, и претставља данас меродавни приручник за византиску историографију.

ПРВИ ДЕО

ОСНОВНЕ ЦРТЕ РАЗВИТКА РАНОВИЗАНТИСКОГ ЦАРСТВА (324—610)

Извори

Наше познавање историје Византиског царства заснива се на византиским и невизантиским изворима различите врсте. Полазну тачку чине дела византиских историчара и хроничара, који са више или мање умешности, подробности и тачности описују општи ток историских догађаја. Њих допуњују, а понекад и исправљају, с једне стране вести западних и источних, доцније и словенских извора, с друге стране подаци које пружају остали византиски извори. Различити пригодни списи, извештаји, писма и беседе често знатно допуњују податке хроника и историских дела и бацају на њих нову светлост. С обзиром на велику улогу коју у византиском животу игра црква, историчар мора да води рачуна и о теолошким списима и нарочито о актима црквених сабора. Житија светаца такође имају понекад велику изворну вредност; за извесне епохе она нису мање важна но сама историска дела.

Међутим, сви ти списи врло слабо нас обавештавају о привредном, правном и управном систему Царства. Много више сазнајемо о томе из специјалних расправа о дворском животу, војној организацији, државној администрацији и привредном поретку, а пре свега из законодавних дела, у којима је Византија обиловала, из папируса, за доцније доба нарочито из повеља. Већим бројем повеља ми располажемо, међутим, тек од друге половине XI века, док су повеље из времена Македонске династије ретке, а повеље из старијег доба нису уопште сачуване.

Најзад, као посебна група извора, долази археолошка грађа. Натписи, новац, печати, па и уметнички споменици пружају дра-

гоцене историске податке, о којима византинолошка наука у новије време води све више рачуна.[1]

У прегледима извора, које дајемо на почетку појединих одељака, наводићемо само најважније изворе уз најпотребније напомене.

Византиска историографија почиње са *Евсевијем* из Цезареје. Као аутор једне кратке хронике (у 2 књиге, до 325 г.), Евсевије се може сматрати родоначелником византиске хронографије, која ће временом доживети велики процват. Својом опширном црквеном историјом (у 10 књига, до 324 г.) Евсевије је ударио темељ новој врсти хришћанске историографије.[2] Он је написао и познато панегиричко житије Константина Великог (Vita Constantini).[3] Најзначајнији историчар IV века јесте *Амијан Марцелин*, припадник паганске вере, пореклом из Антиохије. Његове Res gestae писане су на латинском језику и биле су замишљене као наставак Тацитове историје (сачуване су само књиге 14—31, за време од 353 до 378 г.).[4] Иначе, већ у ово време грчки писци доминирају у историографији. Треба споменути дела тројице паганских историчара: *Евнапија* из Сарда (за време од 270—404 г., сачувано само у фрагментима),[5] *Олимпиодора* из Тебе (фрагменти за 407—25 г.)[6] и *Зосима* (од Августа до 410 г., детаљније од Диоклецијана).[7]

Од посебног интереса је *Прискове* дело, од кога су сачувани фрагменти за раздобље од 433—68 г. Његов веома драгоцени, необично живо написани извештај о посланству на Атилин двор, у коме је он лично учествовао, најсадржајнији је извор за историју Хунског царства.[1] Са писањем црквене историје наставили су по Евсевијевом узору пре свега *Сократ* (за 306—439),[2] *Созомен* (за 324—415),[3] *Теодорет* из Кира (за 325—428).[4] На њих се надовезује *Евагрије*, чије је дело (од 431 до 593) важно и за политичку историју.[5] Исто важи и за само делимично сачувану, на сириском језику писану црквену историју *Јована Ефеског* с краја VI века, са веома значајним подацима о досељењу Словена на Балканско Полуострво.[6] Занимљиву историску грађу садрже понегде и списи црквених отаца ове епохе, пре свега *Атанасија Александриског*, *Григорија Назијанског*, *Василија Цезарејског*, *Григорија Ниског* и *Јована Хрисостома*. Велики значај за историчара имају *Акти Васељенских сабора*[7], пошто су црквени спорови решавани на тим саборима снажно утицали на развитак рановизантиског царства. Међу многобројним реторичким делима овог времена заслужују пажњу списи цара *Јулијана*[8] и његових савременика и учитеља *Темистија*[9] и *Либанија*,[10] а нарочито списи и писма *Синесија* из Кирене с краја IV и почетка V века.[11]

Рановизантиска историографија достиже свој врхунац са *Прокопијем* из Цезареје (у Палестини), великим историчаром Јустинијанова доба. Прокопије је написао историју ратова са Персијанцима, Вандалима и Готима у 8 књига[12] (првих 7 књига коначно је редиговао 551, а завршну, осму књигу 553 г.). Прокопије је био саветник Велизаров и лично је учествовао у његовим великим походима. Поред овог главног дела, Прокопије

[1] Уп. лепу карактеристику византиских извора у *Moravcsik*, Byzantinoturcica I², 165 sq.

[2] ed. *E. Schwartz—Th. Mommsen*, I—III, Leipzig 1903—09. Мало издање: *E. Schwartz*, Leipzig 1914. Уп. и излагање Шварца у RE VI (1907) 1370 q.

[3] ed. *I. A. Heikel*, Leipzig 1902. — *H. Grégoire*, Byz. 13 (1938) 561 sq., покушавао је да докаже да Vita Constantini није Евсевијево дело већ да претставља фалсификат с краја IV века. Међутим, већина стручњака одбија ову тезу износећи против ње многе јаке аргументе. Уп. нарочито *N. H. Baynes*, B. Z. 39 (1939) 466 sq. *J. Vogt*, Constantin der Grosse und sein Jahrhundert (1949) 164 sq. и Berichte über Kreuzerscheinungen aus dem 4. Jahrh. nach Chr., Mélanges Grégoire I (1949) 593 sq. *A. Piganiol*, Empire chrétien, p. XIII и Sur quelques passages de la Vita Constantini, Mélanges Grégoire II (1950) 513 sq. *H. Dörries*, Das Selbstzeugnis Kaiser Konstantins, Abh. d. Akad. d. Wiss. zu Göttingen, Phil. hist. Kl., III. Folge Nr. 34 (1954). *A. H. M. Jones*, Notes on the Genuineness of the Constantinian Documents in Eusebius' Life of Constantine, Journ. Eccl. Hist. 5 (1954) 196 sq. *J. Moreau*, Zum Problem der Vita Constantini, Historia 4 (1955) 234 sq. *K. Aland*, Die religiöse Haltung Kaiser Konstantins, Studia Patristica 1 (1957) 549 sq.

[4] ed. *C. Clark*, Berlin 1910, 1915.

[5] *Müller*, F. H. G. IV, 7—56. Cf. Excerpta de legationibus, ed. C. de Boor (1903) 591—99.

[6] *Müller*, F. H. G. IV, 57—68.

[7] ed. *L. Mendelssohn*, Leipzig 1887.

[1] *Müller*, F. H. G. IV, 69—100; V, 24—26. Excerpta de legationibus, ed. C. de Boor (1903) 121—255, 575—91.

[2] *Migne*, P. G. 67, 28—842.

[3] *Migne*, P. G. 843—1630.

[4] ed. *L. Parmentier*, Leipzig 1911.

[5] ed. *J. Bidez—L. Parmentier*, London 1898.

[6] Немачки превод: Schönfelder, München 1862. Ново издање најважнијег, трећег дела хронике са латинским преводом дао је Brooks, Corpus Script. Christ. Or., Scriptores Syri, Series II, t. III, 1935, 1936 (није ми приступачно). Уп. велику монографију *А. Дьяконова*, Иоанн Эфесский и его церковно-исторические труды, С. Петербург 1908, и *истог*, Известия Иоанна Эфесского и сирийских хроник о славянах VI—VII вв., Вестник древней истории 1946, 1, 20 сл.

[7] Целокупна публикација свих саборских аката у старом издању: *Mansi*, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio, Firenza 1769 sq. Ново критичко издање аката Ефеског и Халкедонског сабора дао је у монументалној публикацији *E. Schwartz*, Acta Conciliorum Oecumenicorum t. I, vol. I—IV (1922—30); t. II, vol. I—IV (1933—36).

[8] ed. *J. Bidez—F. Cumont*, Paris 1922, 1924.

[9] ed. *L. Dindorf*, Leipzig 1832.

[10] ed. *R. Förster*, Leipzig 1903—27.

[11] *Migne*, P. G. 66, 1053—1616. Француски превод беседе Περὶ βασιλείας са коментаром приредио је *Ch. Lacombrade*, Le Discours sur la Royauté de Synésios de Cyrène à l'empereur Arcadios, Paris 1951. Исти писац дао је и монографију о интересантној личности овог ретора, под насловом: Synésios de Cyrène, Hellène et Chrétien, Paris 1951.

[12] ed. *Haury*, I—II, Leipzig (Teubner) 1905.

је написао чувену Тајну историју и значајни спис о Јустинијановим грађевинама.[1] У Тајној историји, овом жучном памфлету, пуном најтежих оптужби против цара Јустинијана и царице Теодоре, он је дао одушка свом незадовољству и неслагању са Јустинијановом политиком, које се, уосталом, често доста јасно осећа и у Историји ратова, мада је у њој, и нарочито у спису о грађевинама, то незадовољство прикривено панегиричким тоном дворског историографа. И поред неслагања у основној тенденцији између Тајне историје и званичних списа, као и супротности у њиховом тону, изворна вредност Прокопијевих дела је неоспорна. Историчар ванредног књижевног дара, необично оштроуман и велике моћи запажања, Прокопије пружа богата и веома драгоцена обавештења о историским збивањима свога времена. Између осталог, он даје много важних података о Словенима и првим фазама њиховог надирања на Балканско Полуострво. За најстарију историју Јужних Словена Прокопијева дела су најважнији и најсадржајнији извор. Прокопије је служио као узор доцнијим византиским историчарима, који су га много користили, угледајући се на стил и начин његовог приказивања.[2]

Непосредно је Прокопија наставио *Агатија*, који је у свом делу о цару Јустинијану приказао кратко раздобље од 552—558 г.[3] Агатију, опет, наставља *Менандар Протектор*. Његово важно, али само у фрагментима сачувано дело обухватало је време од 558 до 582 г.[4] За историју наше земље нарочито су значајне вести о борбама Византије са Аварима око Сирмиума и Сингидунума. На Менандра надовезује се *Теофилакт Симоката*, веома учен, у античком духу школован ретор, који је у свом значајном, иако стилски извештаченом и хронолошки збрканом делу описао доба цара Маврикија (582—602).[5] Ово дело је основни извор и за велике борбе Византије против Авара и Словена у дунавским покрајинама на граници VI и VII века, које су се завршиле сломом рановизантиске државе и отвориле пут масовном насељавању Словена на Балканско Полуострво.[6]

[1] Ibid. III, 1, 2, 1906, 1913.

[2] О Прокопију и његовом делу види сада исцрпну монографију *B. Rubin*, Prokopios von Cäsareia, Stuttgart 1954. Ту је наведена и целокупна ранија литература о Прокопију.

[3] ed. Niebuhr, Bonn 1828. Руски превод са детаљним истраживањем о Агатији: *М. В. Левченко*, Агафий. О царствовании Юстиниана, Москва—Лењинград 1953.

[4] *Müller*, F. H. G. IV, 220—269. Excerpta de legationibus, ed. C. de Boor (1903) 170—221, 442—77.

[5] ed. *C. de Boor*, Leipzig 1887. Руски превод: Феофилакт Симокатта История, Москва 1957.

[6] Вести византиских извора о Јужним Словенима у преводу на наш језик с детаљним коментарима доноси публикација Византолошког института САН: Византиски извори за историју народа Југославије, т. I, Београд 1955. У досада објављеном I тому обухваћена је грађа од најстаријих вести византиских писаца о Словенима до X века.

Према томе, византиски историчари настављају један другог, и тако се ствара известан континуитет историског обавештења, карактеристичан и за даљу византиску историографију. Карактеристична је за целокупну византиску историографију и њена присна повезаност са античком грчком историографијом, која се у рановизантиско доба нарочито испољава код Прокопија, Агатије и Теофилакта Симокате. Овом повезаношћу са грчком традицијом објашњава се у знатној мери чињеница да се византиска историографија налази на релативно врло високом ступњу и далеко надмашује историографију средњовековног Запада.

Поред историографије у правом смислу, развија се, као посебна и за Византију врло карактеристична врста историске продукције, хронографија. Тако је *Јован Малала* написао хронику, која почиње од стварања света и допире до последњих година Јустинијанове владе.[1] Непотпуно сачувана хроника *Јована из Антиохије* обухватала је, како изгледа, време до 610 г.[2]

Наше знање о правном животу и управи рановизантиске државе заснива се пре свега на Теодосијевом Кодексу (*Codex Theodosianus*)[3] и на великом Јустинијановом законодавном делу, нарочито његовом Кодексу (*Codex Justinianus*) и *Новелама*.[4] О чиновничком апарату рановизантиског доба обавештавају детаљније *Notitia dignitatum* из прве половине V века[5] и спис *Јована Лидијца* О органима власти државе Ромејаца из средине VI века.[6] Списи *Петра Патрикија*, који је од 539 до 565 г. био magister officiorum,[7] сачувани су само у фрагментима. Нарочито важни су његови описи обреда крунисања у V и VI веку, које је Константин Порфирогенит укључио у своју Књигу о церемонијама.[8] Крајем VI или, највероватније, почетком VII века састављен је спис о ратној вештини, познат под насловом *Стратегикон* Маврикија, односно Псеудо-Маврикија. Спис је значајан не само као извор за историју војне организације Византиског царства него и за историју околних народа, између осталих Словена и Анта, о чијем начину живота и ратовања даје врло драгоцене податке.[9]

[1] ed. *Dindorf*, Bonn 1831.

[2] *Muller*, F. H. G. IV, 535—622; V, 27—38. О Теофану и другим доцнијим хроничарима чија су дела од извесне важности и за рановизантиску епоху, биће говора у прегледима извора за даље одељке.

[3] ed. *Th. Mommsen—P. M. Meyer*, I, 1, 2, II, Berlin 1905.

[4] Codex Justinianus, ed. *Krüger*, 1906. Novellae, ed *Schöll-Kroll*, 1912.

[5] ed. *Seeck*, Berlin 1876.

[6] ed. *R. Wünsch*, Leipzig 1903. О времену постанка овог списа уп. *E. Stein*, Bas Empire 729 sq., 838 sq.

[7] Cf. *Stein*, Bas Empire 723 sq.

[8] De caerim. I, cap. 84—95.

[9] Досада једино потпуно издање овог важног списа: *J. Scheffer*, Upsala 1664. Српски превод поглавља о Словенима и Антима: Виз. извори I, стр. 130—41. О времену постанка овог списа види *Moravcsik*, Byzantinoturcica I², 417 sq. и Виз. извори I, 128.

За нумизматичку и сфрагистичку грађу, како за овај тако и за даље одељке, најважније публикације су: *J. Sabatier*, Description générale des monnaies byzantines, I—II, Paris 1862 (прештампано 1930); *W. Wroth*, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum, I—II, London 1908; *И. Толстой*, Византийские монеты, вып. 1—7, С. Петербург 1912—1914; *N. Goodacre*, Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire, I—III, London 1928—33; *G. Schlumberger*, La sigillographie byzantine, Paris 1884; *Б. А. Панченко*, Каталог моливдовуллов, ИРАИ 8 (1903) 199—246, 9 (1904) 341—96, 13 (1908) 78—151; *V. Laurent*, Documents de sigillographie byzantine: La collection C. Orghidan, Paris 1952. О многобројним појединачним публикацијама новца и печата у стручним часописима уп. извештај V. Laurent'а цитиран на стр. 38, прим. 1.

I. ПОХРИШЋАЊЕНА РИМСКА ИМПЕРИЈА

Општа библиографија: Stein, Geschichte I. — *Bury*. Later Rom. Empire I[2] — *Piganiol*, Empire chrétien. — *Lot*, Fin du Monde Antique. — *F. Heichelheim*, Wirtschaftsgeschichte des Altertums. Leiden 1938, I 766—869, II 1191—1225. — *Rostovtzeff*, Gesellschaft und Wirtschaft. — *Mickwitz*, Geld und Wirtschaft. — *W. Ensslin*, The Reformes of Diocletian, Cambr. Ancient Hist. XII (1939) 383—408. — *J. Burckhardt*, Die Zeit Contstantins des Grossen,[6] Gesamtausgabe II, Stuttgart 1929. — *E. Schwartz*, Kaiser Konstantin und die christliche Kirche[2], Leipzig—Berlin 1936. — *N. H. Baynes*, Constantine the Great and the Christian Church, London 1929. — *A. Piganiol*, L'Empereur Constantin, Paris 1932. — *H. Grégoire*, La „conversion" de Constantin, Revue de l'Univ. de Bruxelles 34 (1930/31) 231—72. — *A. Alföldi*, The Conversion of Constantine and Pagan Rome, Oxford 1948. — *J. Vogt*, Constantin der Grosse und sein Jahrhundert, München 1949. — *N. H. Baynes*, Constantine's Successors to Jovian, Cambr. Med. Hist. I (1911) 24—54. — *P. Allard*, Julien l'Apostat, 3 vol., Paris 1900/03. — *G. Negri*, L'imperatore Giuliano l'Apostata, Milano 1902. — *J. Geffcken*, Kaiser Julianus, Leipzig 1914. — *J. Bidez*, La vie de l'empereur Julien, Paris 1930 (немачко издање, München 1940).

Римско државно уређење, грчка култура и хришћанска вера главни су извори византиског развитка. Без било ког од та три елемента Византија се не може замислити. Тек спајањем хеленистичке културе и хришћанске религије са римском државном формом настала је она историска појава коју зовемо Византиским царством. До тог спајања дошло је услед померања тежишта Римске империје на Исток, изазваног великом кризом III века. Најјасније се оно огледа у християнизацији Римске империје и оснивању нове престонице на Босфору. Ова два догађаја, победа хришћанства и коначно премештање државног средишта на хеленизовани Исток, видно означавају почетак византиске ере.

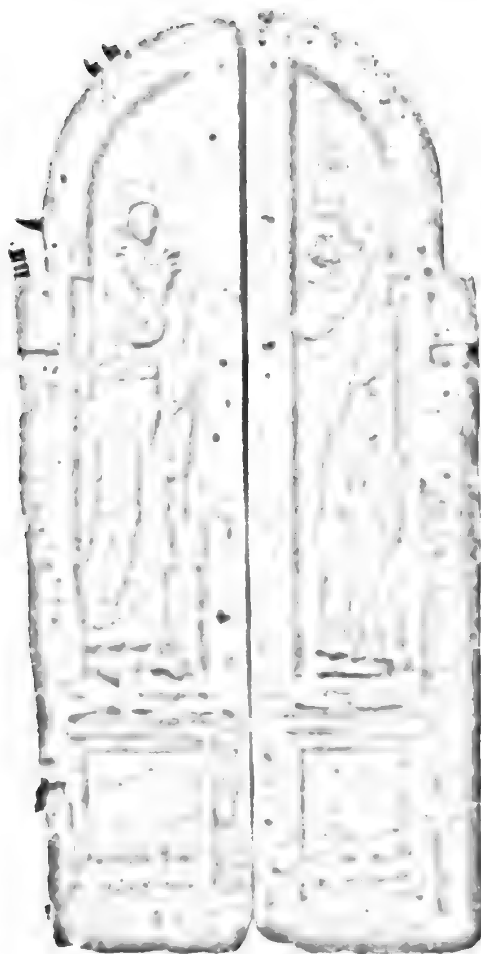

2. БЛАГОВЕСТИ. ДРВЕНЕ ДВЕРИ СА ИКОНОСТАСА ИЗ ОКОЛИНЕ СКОПЉА. XIV ВЕК. НАРОДНИ МУЗЕЈ, БЕОГРАД.

3. ВИЗАНТИЈСКИ ЗЛАТАН НОВАЦ: ФОКА (602-610) — АВЕРС ПОРТРЕТ ЦАРА, РЕВЕРС ВИКТОРИЈА СА ХРИШЋАНСКИМ АТРИБУТИМА КОНСТАНТИН IX МОНОМАХ (1042-1055) — АВЕРС ПОРТРЕТ ЦАРА, РЕВЕРС БОГОРОДИЦА ОРАНС.

– Првобитно, византиска историја је само наставак римске историје, а Византиско царство само продужетак Римске империје. Назив „Византија" потиче из доцнијег времена, сами „Византинци" га нису познавали. Они су себе називали Римљанима-Ромејима (οἱ Ῥωμαῖοι), њихови владари се сматрали римским царевима, наследницима старих римских императора. Све дотле док је трајало њихово царство, славно име Рима задржало је за њих своју чар, а римске државне традиције давале су правац њиховој политичкој мисли и вољи.[1] Идеја римске државе одржавала је јединство етнички шареног царства, а римски универзализам одређивао је његов став према спољњем свету. –

Као наследница Римске империје, Византија тежи за светском владавином, сматра себе јединим законитим царством у свету и жели да влада свим земљама које су некада припадале Римској империји а сада постале делови хришћанске васељене. Временом се све више показује илузорност ових претензија. Ипак, државе које се појављују у оквирима хришћанске васељене на старом римском тлу, поред Римско-византиског царства, не стоје с њим на истом ступњу у идејном и правном погледу. Ствара се компликована хијерархија држава на чијем се челу налази византиски владар као римски цар и поглавар хришћанске васељене.[2] Као што у рановизантиско доба Царство тежи за непосредном владавином над земљама старе Римске империје, тако у доцније доба правац његовој политици даје жеља да се одржи ова идејна супрематија.

Но ма колико да је Византија свесна своје везе са старим Римом и ма како чврсто да се држи римског наслеђа, временом се она ипак све више удаљује од својих првобитних римских основа. Док се у култури и језику све јаче испољава хеленизација Царства и његова теократизација, економски, социјални и политички развој неизбежно воде формирању новог привредног и друштвеног поретка и новог државног уређења са новом управном организацијом. Византиска држава нимало није била укочена и стерилна, као што се то дуго веровало. Напротив, њен развитак пун је динамике. Све је у њој у покрету, у сталном мењању и изградњи, тако да на крају свог историског пута Царство Византинаца

[1] *Cf. F. Dölger*, Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner, Zeitschr. f. Kirchengesch. 56 (1937) 1 sq.

[2] *Cf. G. Ostrogorsky*, Die byzantinische Staatenhierarchie, S. K. 8 (1936) 41 sq.

нема са Римском империјом више ничег заједничког, сем имена и преживелих традиција.

Међутим, у првим вековима своје историје Византија је стварно још увек римска држава и сав њен живот прожет је римским елементима. Ово доба, које се може назвати како рановизантиским тако и касноримским, припада подједнако и римској и византиској прошлости, обухватајући прва три века византиске, односно последња три века римске историје. То је једно типично прелазно доба, које води од Римске империје ка средњовековној Византији, доба у коме римски елементи постепено изумиру а нови, византиски елементи долазе до све јачег изражаја.

Полазну тачку државног развитка Византије чини Римско царство, онакво какво је изашло из велике економске кризе III века. Привредно опадање било је нарочито катастрофално у западном делу Империје. Исток је показао већу отпорност, и управо то је определило даљи развој Империје и довело до њене „византинизације". Ипак, и Исток је био тешко погођен, јер је криза захватила целокупно позноримско царство са његовим трулим привредним и друштвеним системом. Економски слом, пропраћен тешким социјалним и политичким потресима, није мимоишао ни источни део Империје. Истина, смањење броја становништва и опадање градског живота и градске привреде нису се овде тако оштро осетили као на Западу, али је недостатак радне снаге био општа невоља која је парализала привредни живот у целом Царству, а и назадовање трговине и занатства није остало ограничено само на Запад.[1] Општа појава била је и стални пораст латифундија. У читавом Царству приватна велепоседништва узимају све већег маха, на рачун ситног поседа и државних домена. Опадање слободног сеоског поседа води пак везивању све бројнијих сељачких маса за родну груду. То је, уосталом, само једна страна општег принудног везивања појединих група становништва за њихов позив које позноримска држава, од времена велике кризе, систематски спроводи и на селу и у граду. А принудна привреда неизбежно води политичкој принуди.

У бурним временима кризе нестало је римског принципата. Заменио га је Диоклецијанов доминат, из кога је поникла византиска аутократија. Стара муниципална организација римских градова налазила се у дубоком опадању.

[1] Cf. *Rostovtzeff,* Wirtschaft und Gesellschaft II, 238 sq. *A. H. M. Jones,* The Greek City from Alexander to Justinian, Oxford 1940, 85 sq.

Цела државна управа је сконцентрисана у рукама цара и његовог чиновничког апарата, који је, увелико изграђен и разгранат, постао кичма византиске аутократије. Римски систем магистратуре уступио је место византиској бирократији. Царско достојанство није више врховна магистратура већ деспотска власт, која се мање заснива на овоземаљским политичким чиниоцима него на вољи божјој. Јер тешке невоље и искушења из доба кризе отварају еру јачања верских осећања и стремљења ка надземаљском.

Истина, појам суверенитета римског народа не нестаје потпуно. Сенат, војска и градско становништво, организовано у демама, јесу политички чиниоци који, нарочито у рановизантиско време, осетно ограничавају царски апсолутизам.[1] Но временом значај ових чинилаца, који вуку корене из далеке римске прошлости, све више слаби. Напротив, црква постепено добија све већи значај у хришћанској држави. Док у рановизантиско доба, наслањајући се на римске традиције, цар скоро неограничено влада над црквом, дотле у Средњем веку црква и у Византији неизбежно стиче већу моћ — и управо с њене стране царски апсолутизам наилази на најјаче препреке. Сукоби између световне и духовне власти ни у Византији нису били ретки и нису се увек свршавали царевом победом. Међутим, за Византију такви сукоби нису толико карактеристични колико је карактеристична тесна веза и присна сарадња државе и цркве. Надахнуте истим идеалима и чврсто повезане заједничким интересима, православна држава и православна црква делују споразумно и споразумно сузбијају сваку опасност која би угрозила богомдани светски поредак, било да та опасност долази од спољних и унутарњих противника царевих или од разорне делатности антицрквених јереси. Но овај савез неизбежно доводи цркву под туторство моћне царске власти. Тако превага царске власти над црквеном остаје типична за Византију у сва времена.

Цар је не само врховни заповедник војске, врховни судија и законодавац већ и бранилац цркве и праве вере. Он је изабраник божји и као такав не само господар него и живи симбол Царства које му је бог поверио. Уздигнут изнад свега људског и земаљског, он стоји у директној вези са божанством и постаје предмет нарочитог верско-политичког култа. Из дана у дан тај култ се манифестује кроз импресивне церемонијалне обреде на царском двору, одражава се

[1] Cf. *Bury,* Constitution 5 sq.

у свакој слици која приказује цара као христољубивог владара, у свакој ствари везаној за његову сакралну личност, у свакој речи која му је упућена или коју он сам јавно изговара.[1] Сви поданици Царства су његове слуге. Чим га угледају сви га они, и највиши и најнижи, поздрављају проскинезом, падајући пред њим ничице. Нарочита раскош византиског дворског церемонијала често је тумачена угледањем на обичаје персиског двора Сасанида. Међутим, византиски церемонијал, одраз култа сакралне личности свемоћног цара, има своје корене у римско-хеленистичком свету.[2] Из овог света, већ прожетог источњачким схватањима, потичу и блистава раскош византиског двора, и многе друге оријенталне црте византиског живота. Ти источни елементи само се јаче акцентирају доцнијим додиром са сасанидском Персијом, па и са арапским Калифатом.[3]

Византија је везана за хеленизам не само генетички већ и дубоким суштинским сродством. Како хеленистичка тако и византиска култура има нечег епигонског, еклектичког. И једна и друга живе од наслеђа културе веће стваралачке снаге и изражавају се мање у сопственом стваралаштву него у чувању и усвајању туђег. Но, недостатак духовне свежине надокнађује моћ синтезе. Римска држава и грчка култура срастају на византиском тлу у нов живи организам и не-

[1] Cf. *A. Alföldi*, Die Ausgestaltung des monarchischen Zeremoniells am römischen Kaiserhofe, Mitt. d. Deutschen Archäol. Inst., Röm. Abt. 49 (1934) 1—118, и Insignien und Tracht der römischen Kaiser, ibid. 50 (1935) 1—171. *Treitinger*, Kaiseridee; уп. такође кратки резиме: Vom oströmischen Staats- und Kaisergedanken, Leipziger Vierteljahrschr. f. Südosteuropa 4 (1940) 1 sq. *Grabar*, Empereur. *F. Dölger*, Die Kaiserurkunde der Byzantiner als Ausdruck ihrer politischen Anschauungen, Hist. Z. 159 (1939) 234 sq. *J. Straub*, Vom Herrscherideal in der Spätantike, Stuttgart 1939. *W. Ensslin*, Gottkaiser und Kaiser von Gottes Gnaden, S. B. d. Bayer. Akad. d. Wissensch. 1943, H. 6, München 1943; уп. такође Das Gottesgnadentum des autokratischen Kaisertums der frühbyzantinischen Zeit, Studi biz. e neoell. 5 (1939) 154 sq. *Bréhier*, Institutions 52 sq.

[2] *Alföldi*, op. cit. *Treitinger*, Kaiseridee.

[3] Утицаји ових оријенталних монархија, иако се ни они не смеју превидети, били су само секундарног значаја. Никад нису они имали за Византију онај отсудни значај који су за њу имали — као основе њеног развитка — римски и хеленистички елементи. Сложени и својеврсни развитак Византиског царства не може се укалупити у веома неодређени појам „оријентализација", нити се може Византија, како се то често чини, посматрати као „оријентална" држава. Поред литературе у претходним напоменама уп. *N. H. Baynes*, Some Aspects of Byzantine Civilisation, Journ. of. Rom. Studies 20 (1930) 1 sq. и *Г. Острогорски*, Из чега је и како створена Византија, Српски књиж. гласник 1934, стр. 508 сл.

раздвојно се спајају са хришћанством, у коме су стара држава и стара култура виделе своју најјачу негацију. Хришћанска Византија брижљиво чува културна блага антике не зазирући ни од паганске уметности ни од паганске мудрости. Римско право остаје у сва времена основа њеног правног живота и њене правне свести, а грчка култура основа њеног образовања. Грчка философија, грчко песништво и грчка историографија не престају да инспиришу и најпобожније Византинце. Црква и сама усваја појмове паганске философије и служи се њима при изграђивању свог догматског учења.

Присна веза са античким светом била је нарочити извор духовне и материјалне снаге Византиског царства. Наслањајући се на традиције грчке културе, Византија вековима остаје највећи светски културни и просветни центар. Наслањајући се на традиције римске државе, она заузима међу средњовековним земљама посебан положај. Има јединствену управну организацију са добро школованим, разгранатим чиновничким апаратом, одлично опремљену војску са надмоћном војном техником, високо развијен привредни и финансиски систем. Византија располаже огромним богатствима и временом се њена новчана привреда све више развија. По томе се она из основа разликује од већине тадашњих држава у којима преовлађује натурална привреда. На новцу, више неголи на ратној снази, заснива се моћ и углед Византије, чија је способност плаћања у најбољим временима била скоро неисцрпна. Наличје тога био је немилосрдни фискализам византиске државе, која је све и свашта потчињавала финансиским потребама. Њен изврсно изграђени бирократски апарат био је и изврсна машина за експлоатацију. Терет државних намета, сам по себи претежак, повећавао се безмерно због злоупотреба колико вештог толико и безобзирног византиског чиновништва. Пословична грабљивост и подмитљивост царских чиновника биле су за народ увек најгора невоља. Богатство и висока култура државе плаћени су бедом становништва, његовом бесправношћу и губитком слободе.

Нове прилике, настале за време кризе у III веку, дошле су до изражаја у управним реформама Диоклецијана и Константина Великог.[1] Водећи рачуна о насталим променама,

[1] Уз оно што следи уп. нарочито: *Bury*, Later Rom. Empire I[2], 18 sq.; *Lot*, Fin du Monde Antique 99 sq.; *Rostovtzeff*, Gesellschaft und

Диоклецијан је спровео корениту реорганизацију целокупне државне управе. Константин је наставио и усавршио његово дело, и тако је створен нови систем, од кога полази византиско управно уређење. У свим својим битним цртама Диоклецијанов и Константинов поредак постојао је током целе рановизантиске епохе. Његови основни принципи, царска аутократија, централизам и бирократизам, одржали су се пак све дотле док је трајало Византиско царство.

Све Диоклецијанове и Константинове мере очигледно су инспирисане жељом да се учврсти царев ауторитет, поколебан догађајима из доба кризе, и да се врховна власт што више ојача и уздигне. Отуда тежња да се не само ограничи утицај сената и осталих чинилаца, укорењених у републичкој прошлости Рима, него и да се тачно утврде компетенције појединих владиних органа, како би се спречила свака већа концентрација власти. Цивилна и војна, централна и провинциска управа брижљиво су разграничене. Везу између појединих управних грана претставља сâм цар, који, стојећи на челу целокупног државног апарата, држи све конце у својим рукама.

Да би врховна контрола била што ефикаснија, јавља се, међутим, с обзиром на огромне размере Царства, потреба за поделом државне територије, па и саме царске власти. Ослањајући се на установу савладарства, познату већ у Римском царству,[1] Диоклецијан је створио владалачки колегиум од четири члана: два августа и два цезара. Један август имао је да управља источном, а други западном половином Царства; уз сваког августа стајао је по један цезар, који није био с њим у крвном сродству, већ изабран према заслугама и адоптиран. Било је предвиђено да временом цезари замене августе а да се владалачки колегиум попуни избором два нова цезара. Бескрајни немири и грађански ратови били су последица овог исувише логично искомбинованог система. Изашавши из тих ратова као победилац и ујединивши читаво Царство, Константин Велики је пред крај живота поново извршио поделу власти и државне територије. Истина, он је одустао од система адопције поделивши Царство члановима своје породице, али је и владавина Константинових синова довела до тешких и крвавих заплета. Упркос

Wirtschaft II, 210 sq.; *Stein*, Geschichte I, 98 sq., 168 sq.; W. *Ensslin*, The Reformes of Diocletian, Cambr. Ancient Hist. XII (1939) 383 sq.; *Piganiol*, Empire chrétien 275 sq.

[1] Cf. *Kornemann*, Doppelprinzipat.

томе одржао се и даље принцип поделе Царства и заједничке владе више царева.

Диоклецијановим преуређењем провинциске управе учињен је крај привилегисаном положају Италије, укинута је и разлика између царских и сенатских провинција, која је већ одавно била изгубила сваки значај. Отсада све провинције биле су потчињене цару, а и Италија, која је некада господарила Империјом, подељена је, као свака државна територија, у провинције и подвргнута пореској обавези. Карактеристично је такође да су веће провинције подељене у мање јединице. Тако се број провинција знатно повећао: у Диоклецијаново доба царство је бројало око 100 провинција, у V веку преко 120. Истовремено Диоклецијан је поделио територију Царства у 12 дијецеза; пред крај IV века њихов број је порастао на 14.[1] Најзад, под Константином Царство је подељено у префектуре, тако да је свака префектура обухватала неколико дијецеза, а свака дијецеза већи број провинција. У почетку се обим па чак и број префектура мењао, и тек од краја IV века њихове границе су се усталиле.

Огромна Источна префектура (Praefectura praetorio per Orientem), која се састојала од Египатске, Источне, Понтиске, Азиске и Трачке дијецезе, захватала је Египат са Либијом (Киренаиком), предњу Азију и Тракију. Суседна Илирска префектура (Praefectura praetorio per Illyricum), коју су сачињавале Дачка и Македонска дијецеза, простирала се срединοм Балканског Полуострва од Грчке на југу до Дунава на северу. Италијанска префектура (Praefectura praetorio Illyrici, Italiae et Africae) обухватала је, поред Италије, највећи део Латинске Африке, а с друге стране, Далмацију, Панонију, Норик и Рецију. У Галску префектуру (Praefectura praetorio Galliarum) улазиле су Галија, римски део Британије, Иберско Полуострво и западни део Мавретаније. Тако се свака префектура простирала на територији која данас обухвата по неколико модерних држава. На челу префектура стајали су преториски префекти. Префект Истока, који је резидирао у Цариграду, и префект Италије били су највиши достојан-

[1] Из Источне дијецезе издвојена је, наиме, посебна дијецеза Египат, док је дијецеза Мезија подељена у дијецезе Дакија и Македонија, од којих је доцније образована Илирска префектура (в. доле, стр. 73). Cf. *Bury*, Later Rom. Empire I², 28 sq. *Kornemann*, Dioecesis, R. E. 5 (1905) 727 sq. Уп. и *Kornemann*, Weltgeschichte des Mittelmeerraumes von Philipp II. bis Muhammed, I (1948) 254 sq. с одличним мапама XIX и XXI.

ственици државе; иза њих су долазили префект Илирика, чије је седиште било у Солуну, и префект Галије.

Нарочито значајна црта Диоклецијановог и Константиновог управног система јесте начелно одвајање војне и цивилне власти. Цивилна управа провинције налази се отсада искључиво у рукама њеног намесника, а војну власт има дукс (dux), који стоји на челу војске у једној или више провинција. Овај принцип је брижљиво спроведен у читавој провинциској управи. Чак и преториска префектура, једини орган власти који је под Диоклецијаном задржао обе надлежности, под Константином коначно губи свој некадашњи војни карактер и постаје чисто цивилна установа. Као таква, она је пак у току целе рановизантиске епохе имала изванредно важне задатке и широке компетенције.[1]

Префекти преторија покушавају да повећају своју и онако велику моћ, ступајући у отворено супарништво са органима централне управе. С друге стране, царска власт настоји да унеколико обузда власт префеката тиме што ће ограничити њихов делокруг, подићи значај њихових викара, намесника дијецеза, и проширити, углавном на њихов рачун, компетенције извесних органа централне управе. У овој унутрашњој борби између појединих државних органа испољава се динамичност развитка рановизантиског управног поретка.

Рим и Цариград били су изузети из надлежности префеката преторија и потчињени својим градским префектима. Ови су, после преториских префеката, имали највиши ранг међу свим државним чиновницима. Градски префект сматран је за највишег претставника сената и био је донекле оличење старих републиканских традиција, преосталих у градском животу. Био је то сада једини државни чиновник који није носио војничку униформу већ грађанску римску тогу. Цариградски префект-епарх (ὁ ἔπαρχος τῆς πόλεως) играо је не само у рановизантиско, него и у доцније доба водећу улогу у животу престонице. Њему је било потчињено судство у Цариграду, он је водио бригу о одржавању реда и мира у престоници, као и о њеном снабдевању: цео привредни живот града, његово занатство и трговина, стајали су под његовим надзором.

Осетно ограничена административним издвајањем Цариграда и Рима, власт преториских префеката претрпела је

[1] Cf. *Stein*, Geschichte I, 53 sq. и Untersuchungen über das Officium der Prätorianerpräfektur seit Diokletian, Wien 1922. — *J. R. Palanque*, Essai sur la préfecture du prétoire au Bas-Empire, Paris 1933.

још веће ограничење изграђивањем централне управе у Константиново доба. Најутицајнији претставник централне управе био је сада *magister officiorum*[1]. Од скромних почетака он се уздигао до велике моћи, и то пре свега на рачун префектура. Његовом надзору потчињена су сва *officia* у држави, дакле, практички цела државна администрација, укључујући и администрацију префектура. Јер officia, канцеларије појединих управних органа са њиховим безбројним чиновницима, јесу точкови бирократске управне машине. Његов сопствени *officium* чине пак такозвани *agentes in rebus*, који обилазе провинције као царски курири, а уједно као агенти врше и обавештајну службу, испитујући рад и расположење чиновника и поданика. Било је то веома обимно тело које је у V веку, само у источном делу Империје, бројало преко 1200 функционера. Поврх тога magister officiorum био је одговоран за личну безбедност цареву и зато је био заповедник царске гарде, зване *scholae palatinae*. Истовремено он је руководио целокупним дворским церемонијалом, а отуда је проистицала још једна важна његова политичка функција: примање страних посланстава и уопште брига о односима са спољним силама. Најзад, од IV века *magister officiorum* руководи поштанским саобраћајем (cursus publicus), који је раније спадао у надлежност префеката преторија.

Поред њега, најважнији чиновник централне управе био је од времена Константина Великог, *quaestor sacri palatii*. Он стоји на челу правосуђа, редигира законе и контрасигнира царске указе. На челу финансиске управе стоје шефови државне благајне (fiscus) и приватне царске благајне (res privatae), који се од Константиновог времена зову *comes sacrarum largitionum* и *comes rerum privatarum*. Њихова улога била је, истина, ограничена тиме што се у провинцијама основна дажбина, анона (annona), плаћала непосредно префектури преторија.

Пошто све што је везано за сакралну личност цареву добија посебан значај, једна од најважнијих установа постаје такозвани *sacrum cubiculum*, у чију надлежност спада брига о приватној царској имовини, нарочито о царској гардероби (sacra vestis). Његов управитељ, *praepositus sacri cubiculi*, један је од највиших и најутицајнијих достојанственика Царства. За време слабих царева надзорник царске „ло-

[1] Cf. *A. E. R. Boak*, The Master of the Offices in the Later Roman and Byzantine Empires, New York 1924.

жнице" често је био најмоћнији човек у Царству. Под утицајем источних обичаја praepositi sacri cubiculi били су махом евнуси, а и царска послуга, која им је била потчињена, састојала се скоро искључиво од евнуха.[1]

Цариградски сенат, основан већ за време Константина Великог, био је у првом реду саветодавно тело. С порастом царског апсолутизма, сенат је већ у Риму био много изгубио од свог некадашњег значаја. У Византији, сасвим природно, његов значај је још више опао. Ипак уставне и законодавне функције сената нису ни одмах ни сасвим престале. Требало је да прође доста времена па да се његов некадашњи сјај коначно угаси. Више векова је цариградски сенат, иако само сенка старог римског сената, играо видну улогу у животу Царства.[2]

Истина, у свему је одлучивала царева воља, али је сенат ипак суделовао у законодавству саветима и предлозима (senatus consulta), којима је цар, ако је то сматрао за добро, давао законску снагу. Пре објављивања закони су понекад читани у сенату. Понекад је сенат, по царевом наређењу, иступао и као врховни суд. Најважније је, међутим, да је приликом промена владара сенат имао право избора и потврђивања новог цара. Поред цара сенат није више значио много, али је утолико већи био његов значај кад је престо био празан. Истина, глас сената није имао стварног утицаја код сваке промене на престолу. Ако је цар на време одредио себи наследника, ако га је крунисао за свог савладара, онда је потврђивање сената била пука формалност. Међутим, ако кандидат на упражњени престо није био унапред десигниран, а није било ни претставника царске куће који би га накнадно могао одредити, онда је одлука о избору новог владара била у рукама сената и више војне команде.

Чланови цариградског сената били су, по праву наследства, потомци римских сенаторских породица, и мада је правно изједначење цариградског сената са римским уследило тек за Констанцијеве владе, већ је Константин Велики успео да привуче у Цариград већи број претставника римске сенатске аристократије. Поред њих, у византиски сенат улазили су пре свега царски чиновници из три највише класе,

[1] Cf. A. S. *Dunlap*, The Office of the Grand Chamberlain in the Later Roman and Byzantine Empires, New York 1924. *R. Guilland*, Les eunuques dans l'Empire Byzantin, Études byz. 1 (1943) 196 sq., и Fonctions et dignités des eunuques, ib. 2 (1944) 185 sq., 3 (1945) 179 sq.

[2] Упореди најновији рад о византиском сенату: Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Ἡ σύγκλητος εἰς τὸ Βυζαντινὸν κράτος, Атина 1949.

illustres, spectabiles и *clarissimi*. Но, било да су припадали старом племству или новој чиновничкој аристократији, сенатори су углавном били богати земљопоседници. У томе, као и у њиховом положају на царском двору, а не у припадности сенатском телу, била је стварна снага овог највишег друштвеног слоја. Већина сенатора, чији је број већ средином IV века износио око 2000, живела је на својим поседима. Као активни чланови сената иступали су, изгледа, само претставници највише и бројно најмање групе који су имали титулу *illustres*.

Успалом, од средине VI века, највиши достојанственици носили су нов назив *gloriosi*. Све лакше додељивање титула временом смањује њихову вредност. Пошто је епитет clarissimus даван све чешће и све ширим круговима, то су дотадашњи clarissimi авансовали у ранг spectabiles, а ови опет у ранг illustres, тако да се за претставнике овог дотада највишег ранга морао увести нов ранг са још звучнијим епитетом gloriosi. То је типичан пример деградирања титуле. У касновизантиско доба наићи ћемо на сличне и још драстичније примере ове појаве.

Поред сената постојао је, као ужи савет, такозвани *sacrum consistorium*, који је наследио некадашњи *concilium principis*. Његови стални чланови, *comites consistorii*, били су махом највиши чиновници централне управе. Понекад су учествовали у њему и сенатори који нису припадали конзисторију. Напротив, префекти преторија, који су некада били најважнији чланови царског савета, нису више у њега улазили. Своје име нови царски савет добио је по томе што су његови чланови морали стајати (consistere) пред царем. Још чуднију светлост на однос чланова савета према њиховом господару баца чињеница да су се њихови састанци називали *silentium* или, — ако су и сенатори учествовали у његовим „седницама" — *silentium et conventus*. Овај карактеристични назив постао је доцније званично име царског савета. Али тај каснији σιλέντιον није био сталан орган већ га је цар сазивао по потреби, ради решавања важнијих државних и црквених послова.[1] Изразом κονσιστώριον обележавају се, пак, у средњовековној Византији чисто церемонијални скупови виших достојанственика приликом дворских свечаности.[2]

[1] Cf. *E. Christophilopulu*, Σιλέντιον, B. Z. 44 (1951) 79 sq.

[2] Cf. *J. Ebersolt*, Le Grand Palais de Constantinople et le Livre des cérémonies, Paris 1910, p. 40, n. 2. — *A. Vogt*, Constantin Porphyrogénète. Le Livre des cérémonies, Commentaire I (1935) 126, није у својим изла-

Реформама Диоклецијана и Константина државна управа је сређена и царска власт учвршћена, али су се шире масе становништва и даље налазиле у најбеднијем стању. Колони, који чине већину сељаштва и претстављају главну производну снагу у пољопривреди позноримског царства, све више падају у наследну зависност од својих господара. Диоклецијановим пореским системом тај процес је још пооштрен и убрзан. Пошто је новац изгубио вредност, раније новчане дажбине постале су безначајне. Много већи значај има давање у натури, па је Диоклецијан та ванредна натурална давања из доба кризе коначно узаконио и претворио у сталан систем. Тако установљена анона *(annona)* претставља сада најважнију дажбину и главни извор државних прихода. Међутим, цео њен терет пада на сеоско становништво. Диоклецијанов систем, звани *capitatio-iugatio,* усклађује основне компоненте аноне, главарину и земљарину.[1] Јединицу опорезивања чини, с једне стране, комад земље одређене величине и квалитета *(iugum),* с друге стране, човек који га обрађује (*caput*). При разрезивању пореза iuga и capita се броје посебно,[2] али као што iugum не може да буде опорезован

гањима ни јасан ни убедљив, јер је превидео да се израз [illegible] κονσιστώριον (не κονσιστωρίῳ, како пише Фогт у Тексту, I, 90, 13) не налази само у глави 16, коју он покушава да протумачи, него и на многим другим местима Књиге о церемонијама.

[1] Питање Диоклецијановог пореског система често је расправљано. Важнија литература: *Savigny,* Vermischte Schriften II (1850) 67 sq. *Rodbertus,* Zur Geschichte der römischen Tributsteuern seit Augustus, Hildebrands Jahrbücher f. Nationalök. u. Statistik 4 (1865) 341 sq.; 5 (1865) 135 sq., 241 sq,; 8 (1867) 81 sq., 385 sq.; *O. Seeck,* Die Schatzordnung Diocletians, Zeitschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. 4 (1896) 275 sq.; *F. Leo,* Die capitatio plebeia und die capitatio humana im römisch-byzantinischen Staatsrecht, Berlin 1900; *F. Thibault,* Les impôts directs sous le Bas Empire Romain, Revue générale du droit 23 (1899) 289 sq., 481 sq.; 24 (1900) 32 sq., 112 sq.; *A. Piganiol,* L'impôt de capitation sous le Bas Empire Romain, Chambéry 1916; *F. Lot,* L'impôt foncier et la capitation personnelle sous le Bas Empire et à l'époque franque, Paris 1928; *H. Bott,* Die Grundzüge der diokletianischen Steuerverfassung, Diss. Frankfurt 1928; *Stein,* Geschichte I, 109 sq.; *Rostovtzeff,* Gesellschaft und Wirtschaft II, 221 sq.; *W. Ensslin,* The Reformes of Diocletian, Cambr. Ancient Hist. XII (1939) 399 sq. Види и наредну примедбу.

[2] То произлази из наредбе 297 г. Cf. *A. E. R. Boak,* Early Byzantine Papyri from the Cairo Museum, Etudes de papyrologie II, 1 (1933) 4 sq.; *A. Piganiol,* La capitation de Dioclétien, Revue hist. 176 (1935) 1 sq. Текст, који је Бок објавио а Пигањол делимично прештампао и превео на француски, баца нову светлост на технику разрезивања пореза, али нимало не тангира констатацију, засновану на раније познатим изворима, да је систем capitatio-iugatio подразумевао јединствени систем опорезивања. Исто мишљење заступа и *Stein,* Bas Empire 199 n. 2.

ако не постоји одговарајући caput, тако, по Диоклецијановом систему, и caput може да буде подвргнут плаћању аноне само ако му стоји на расположењу одговарајући iugum. Стога пореске власти природно иду за тим да успоставе равнотежу између iuga и capita и да за сваки расположиви iugum пронађу по један caput. С обзиром на несташицу радне снаге, која је владала у Царству, то није био лак задатак, па су власти настојале да пронађени caput што чвршће вежу за одређени му iugum. Тако је и Диоклецијанов систем опорезивања допринео томе да су све шири слојеви сеоског становништва губили слободу кретања. Градско становништво које није имало земљишних поседа није плаћало анону и налазило се, према томе, у повлашћеном положају. Међутим, већ од доба Константина Великог трговци и занатлије су оптерећени плаћањем специјалне високе дажбине у злату зване *auri lustralis collatio.*

Због недостатака радне снаге у пољопривреди, настао је и систем ἐπιβολή (adiectio sterilium), веома значајан за византиско пореско уређење. Овај систем појавио се најпре у Египту где су још у доба Птолемејаца угарена државна земљишта принудно додељивана приватним власницима, нарочито пре свега економски јачим, тј. велепоседницима; ови су били обавезни да обрађују додељено земљиште и да плаћају на њега порез. Од краја III века систем ἐπιβολή проширује се и на друге делове Царства и примењује се не само на државне домене него и на земљишта инсолвентних приватних поседника.[1]

Римски новац је у III веку потпуно изгубио своју вредност. Последица тога био је не само огроман скок цена него и прелаз на натуралну размену добара.[2] На Западу се натурална привреда коначно учвршћује и постаје у новим средњовековним државама доминантан облик привреде, мада се извесни елементи новчане привреде још дуго одржавају. У економски јачем, источном делу Царства новчана привреда, напротив, ускоро поново добија превагу, мада се и овде дуго одржавају елементи натуралне привреде. Јачање новчане привреде на византиском подручју нарочито јасно

[1] Cf. *M. Rostowzew,* Studien zur Geschichte des römischen Kolonates, Archiv f. Papyrusforsch., Beiheft 1 (1910) 57 sq., 195, 329 sq. *Monnier,* Epibolé. Уп. и *J. Karayannopulos,* Die kollektive Steuerverantwortung in der frühbyzantinischen Zeit, Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. 43 (1956) 389 sq., са много грађе али погрешним закључцима.

[2] Cf. *Rostovtzeff,* Gesellschaft und Wirtschaft II, 177 sq. *Lot,* Fin du Monde Antique 62 sq.

се огледа у томе што се анона, као и друге натуралне дажбине, све чешће адерирају, тј. претварају у новчана плаћања.[1] Већ је Константин Велики успео да створи нов и необично солидан новчани систем. Основну јединицу тог система сачињавао је златни *solidus*. Његова нормална тежина била је 4,48 gr, тако да је у једној златној фунти било 72 оваква златника. Сребрни новац, *seliqua*, био је тежак 2,24 gr и чинио $^{1}/_{24}$ златника, јер је вредност злата била 12 пута већа од вредности сребра. Стабилност овог система била је изванредна. У току хиљаду година Константинов solidus (грчки νόμισμα, доцније ὑπέρπυρον) био је основа византиског новчаног поретка и вековима је уживао у светској трговини највећи углед. Он није остао поштеђен повремених криза,[2] али је тек средином XI в. његова вредност почела осетно да опада када је почело да опада и само Византиско царство.

Дубок преображај доживела је у доба Диоклецијана и Константина и војна организација Царства.[3] Римска армија претходног времена била је у основи погранична војска. Скоро целокупна оружана снага Царства била је распоређена дуж бескрајно издужених римских граница као посада у пограничним утврђењима. Није било мобилних трупа нити јаче војне резерве унутар Царства; постојала је само преторијанска гарда у Риму. Већ давно се показало да оваква организација није била дорасла све већим војним потребама, а у доба кризе III века овај систем доживео је потпун слом. Диоклецијан је у почетку наставио са појачавањем пограничне војске. Али као најпреча потреба, и војна и политичка, наметало се стварање јаке покретне војске која би служила и као војна резерва против непријатељских напада споља и као ослонац царској власти против унутрашњих превратничких сила. Том двоструком задатку требало је да одговори тзв. *exercitus comitatensis*, створен у Диоклецијаново доба, изграђен и знатно појачан у доба Константина. Ова војска

[1] Нарочито инструктиван за овај проблем је значајни рад: *H. Geiss*, Geld- und naturalwirtschaftliche Erscheinungsformen im staatlichen Aufbau Italiens während der Gotenzeit, Diss. Breslau 1931. Уп. такође *Mickwitz*, Geld und Wirtschaft 147 sq.

[2] Cf. *Mickwitz*, Geld und Wirtschaft; *Bratianu*, Études byz. 50 sq.; *A. Segrè*, Inflation and its Implication in Early Byzantine Times, Byz. 15 (1940/41) 249 sq.

[3] Cf. *Th. Mommsen*, Das römische Militärwesen seit Diocletian, Ges. Schr. VI (1889) 206 sq.; *Grosse*, Röm. Militärgeschichte; *J. Maspéro*, Organisation militaire de l'Egypte byzantine, Paris 1912; *W. Ensslin*, Zum Heermeisteramt des spätrömischen Reiches, Klio 23 (1929) 306—25; 24 (1930) 102—47, 467—502; *Bury*, Later Rom. Empire I[2], 34 sq.; *Stein*, Geschichte I, 106 sq., 186 sq.

имала је дркучији карактер и друкчију улогу него стара преторијанска гарда, чију је активност већ Диоклецијан знатно ограничио због њене непоузданости и склоности да уздиже и збацује цареве, а коју је Константин, после битке на Милвиском мосту, коначно ликвидирао. Ускоро је нови exercitus comitatensis постао језгро римских оружаних снага, тим пре што је Константин у његову корист знатно смањио и саму — дотада стално повећавану — пограничну армију. Тако нова покретна војска прераста своју првобитну улогу гардиских трупа, а и погранична војска, са своје стране, добија специјалан карактер. Војници-граничари, стационирани на лимесу и звани *limitanei*, добијају као награду за своју службу земљишне поседе. Према томе они претстављају неку врсту сељачке милиције која живи од прихода са својих имања и брани државне границе од непријатељских напада. У Византији ће ова организација имати велику будућност.

Као врховни војни команданти јављају се од Константиновог доба *magistri militum*, при чему је пешадијом заповедао *magister peditum*, а коњицом *magister equitum*. Узрок овој подели била је свакако бојазан да би заповедник оба рода војске могао угрозити положај царске власти. Ипак се од ове поделе ускоро одустало, па је уместо тога уведено правило да се на царском двору, и на Западу и на Истоку, постављају по два војна заповедника истог ранга, обојица са титулом *magister equitum et peditum praesentalis*. У источном делу Царства јављају се, поред тога, три заповедника са регионално ограниченом командом: то су *magistri militum per Orientem, per Thracias* и *per Illyricum*. Под њиховим заповедништвом налазили су се comitatenses, стационирани на њиховом подручју, а њима су били потчињени и команданти *(duces)* пограничних трупа у појединим провинцијама. На тај начин у византиском делу Царства било је пет врховних команданата са подељеним компетенцијама, два заповедника престоничких и три заповедника провинциских трупа; сви су они били потчињени непосредно цару као једином врховном команданту свих оружаних снага.

Током времена римско-византиска војска се све више варваризује. Највреднији елеменат у царској војсци сачињавају варвари, нарочито Германи, а од становника Царства — Илири. Број страних најамника стално расте. Почев од IV века угледни варвари продиру и у официрски кадар. Карактеристично је, такође, да све већи значај у римско-византиској војсци добија коњица. Царска војска морала је

да се прилагоди начину ратовања персиске државе Сасанида, чија се војна снага заснивала пре свега на коњаничким одредима.

Померање тежишта државе на Исток било је условљено првенствено привредном снагом гушће насељеног источног дела Царства,[1] али и новим војним задацима пред којима се Царство нашло на Истоку: на доњем Дунаву, где је надирање варвара са севера узимало све већег маха, и на предњем Истоку, где је стално растао притисак од стране Персијанаца. Ново Персиско царство Сасанида било је много опаснији непријатељ него држава Парта коју је заменило. Према Византиском царству оно је иступало као равноправан, па чак и као надмоћан супарник. Као што су се византиски цареви сматрали наследницима римских императора, тако су се и сасанидски краљеви сматрали наследницима Ахеменида и полагали су право на све оне земље које су некад припадале старој Персиској краљевини. Већ у превизантиско доба, почев од средине III в., па и током целе рановизантиске епохе, Царство се налазило под сталним притиском Персије. Борба са Персијанцима постала је за Византију један од најважнијих спољнополитичких проблема.[2]

Већ је Диоклецијан повео рачуна о тој великој промени ситуације. Оставивши свом савладару Максимијану западни део Империје, он је источни део задржао за себе и обично је боравио у Никомедији. Али тек је Константин створио на Истоку нов државни центар: изградио стару грчку варошицу Византион на Босфору и уздигао је за престоницу Империје. Зидање је отпочело новембра 324 г.,[3] одмах после победе над Лицинијем, којом је и Исток дошао под Константинову власт, а већ 11 маја 330 г. нова престоница је свечано инаугурисана. Мало има градова чије је оснивање имало тако огроман значај за светску историју као подизање Цари-

[1] О броју становништва у позноримском царству в. *Lot*, Fin du Monde Antique 72 sq. *Stein*, Geschichte I, 3 sq.

[2] Cf. *A. Christensen*, L'Iran sous les Sassanides, Kopenhagen—Paris 1936; Sassanid Persia, Cambr. Ancient Hist. XII (1939) 109 sq.; *E Kornemann*, Die römische Kaiserzeit, Einl. in d. Altertumswiss. III[4], 2 (1933) 139 sq.: „Neurom und Neupersien"; Weltgeschichte II, 276 sq.

[3] Cf. *J. Maurice*, Numismatique Constantinienne II (1911) 481 sq. *E. Gerland*, Byzantion und die Gründung der Stadt Konstantinopel, BNJ 10 (1933) 93 sq.

града.[1] Положај је изабран са генијалном проницљивошћу. Смештена на граници два континента, запљускивана Босфором са истока, Златним Рогом са севера а Мраморним Морем са југа, само с једне стране приступачна с копна, нова престоница је имала јединствен стратегиски положај. У исто време она је контролисала саобраћај између Европе и Азије, као и водени пут из Јегејског у Црно Море, па се ускоро развила у најважнији трговински и саобраћајни центар тадашњег света. Као политичко, војно и привредно, а нешто доцније и као црквено и културно средиште Византиског царства, Цариград је у току хиљаду година вршио јединствен утицај на светска политичка збивања и на културни развитак човечанства.

Док је значај па и број становништва Рима стално опадао, нова престоница је непрекидно расла. Непуних сто година после свог оснивања Цариград је већ надмашио Рим бројем становништва, а у VI веку имао је свакако преко пола милиона становника.[2] То је био Нови Рим, који је имао да наследи стари Рим и да га замени као ново државно средиште.[3] Чак и у свом плану нова престоница је у свему

[1] *Gregorovius*, Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter I (1889) 25, каже: „Од оснивања Рима није на земљи створен важнији град". *A E. Schwartz*, Kaiser Constantin und die christliche Kirche[2] (1936) 85: „Откако је Александар подигао велеград у Египту, ни једно оснивање града није у толикој мери упутило историју новим правцем као претварање опустеле грчке варошице у моћни град који и данас сведочи о снажном духу свога оснивача". *A. Philippson*, Das byzantinische Reich als geographische Erscheinung (1939) 28, упоређује оснивање Цариграда са оснивањем Александрије и Петрограда. Уп. и напомене Филипсона, стр. 29 и 214.

[2] Cf. *Stein*, Geschichte I, 195 и нап. 6. *A. Andréadès*, La population de Constantinople, Metron 1 (1920) 5 sq. (уп. такође истога La population de l'Empire byzantin, Bull. de l'Inst. archéol. bulgare 9, 1935, 177 sq), чије се претерано високе процене морају исправити на основу убедљивих Штајнових излагања. *Andreades*, Economic Life of the Byzantine Empire in: Baynes-Moss, Byzantium (1949) 53 придружио се на крају и сам гледишту да Цариград у својим најбољим временима „није бројао мање од 500 000 становника, а понекад је и премашио тај број". *Stein*, Bas Empire 759 и 842 долази до закључка да је Цариград у Јустинијаново доба имао најмање 600.000 становника. О броју и етничком саставу Цариграда уп. сада и *Brehier*, Civilisation 81 sq. Слажући се са Штајновом реалном проценом броја цариградских становника, ја се, међутим, нимало не слажем са потцењивањем историске улоге Цариграда у његовим излагањима у Geschichte I, 2 sq. и нарочито у Gnomon 4 (1928) 410 sq.

[3] О појму Новог Рима, који је ускоро заменио првобитни појам Другог Рима, уп. *F. Dölger*, Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner, Zeitschrift f. Kirchengesch. 56 (1937) 13 sq. *A. Alföldi*, The Conversion of Constantine and Pagan Rome, Oxford 1948, и On the Foundation of Con-

имитирала стару.[1] На њу су пренете све традиције везане за стари Рим. Привилегије које је Рим уживао додељене су и њој. Константин је сам настојао свим средствима да подигне сјај и богатство свога града. Украсио га је велелепним зградама и уметничким споменицима сакупљеним по читавом Царству. Нарочито замашно је било зидање цркава. Цариград је од почетка имао изразито хришћански карактер. Исто тако од почетка његово становништво било је по језику и култури претежно грчко. Христијанизацијом државе и подизањем нове престонице на Босфору, Константин је дао двоструког израза насталој превласти Истока.

Нема много питања која су у историској науци тако живо дискутована и тако различито решавана као питање Константиновог односа према хришћанској вери.[2] Док је, према једнима, Константин био верски индиферентан и подржавао хришћанство искључиво из политичких разлога, дотле други верују у његово преобраћање и управо у њему виде узрок великог преокрета који је наступио у верској политици Царства. И за једну и за другу тезу наводили су се многобројни аргументи, и изгледа, заиста, да много шта сведочи о томе да је Константин био убеђени хришћанин, много шта друго опет о томе да се он придржавао старих паганских традиција, а много шта говори како за једно тако и за друго. Свакако су политички циљеви били за Константина пресудни. Неуспех Диоклецијанове политике систематског прогањања хришћана био је свакоме јасан, чак и његовом најверннијем помагачу Галерију. Постало је очигледно да померање политичког тежишта на Исток онемогућује задржавање антихришћанског става.[1] Али је исто тако неоспорно да је Константинова биографија пуна верских доживљаја (хришћанских и нехришћанских односно прехришћанских) и да је посве неоправдано — свеједно да ли с прекором или с похвалом — говорити о његовој верској равнодушности. Не треба заборавити да је доба јаке верске узнемирености коме је он припадао, било доба верског синкретизма када истовремено припадање различитим култовима нимало није изгледало неприродно. Чињеница је да се Константин, најдоцније 312 г., ставио под окриље и хришћанског бога и да је отада стално и све одлучније потпомагао хришћане, али то не значи да се он потпуно предао хришћанству, да је прекинуо са свим паганским традицијама и да је постао хришћанин у оном смислу у коме су то били доцније његови наследници на византиском престолу. Познато је да је он подржавао и паганске верске обичаје и да се чак и сам придржавао неких од њих, да је нарочито био одан култу Сунца. Верска искључивост, својствена хришћанству, била је потпуно туђа епоси религиског синкретизма. Туђа је она била и „првом хришћанском цару". Прошло је доста времена док дух верске ексклузивности није победио и док схватање о хришћанству као јединој спасоносној религији, религији која садржи у себи апсолутну истину и одбацује свако друго веровање као заблуду, није продрло и у римски свет. Додуше, била је то нужна последица верско-политичког правца којим је Константин био пошао што је хришћанство на крају добило у Византиском царству положај једино признате вере. Али је до тога дошло знатно доцније (в. доле стр. 73). Не само Константин већ и његови наследници — све до 379 г. — задржали су титулу *Pontifex Maximus.*[2]

Најјача и историски најзначајнија манифестација христијанизације Римског царства у Константиново доба била

stantinople, Journ. of Rom. Stud. 37 (1947) 10 sq., тачно наглашава велику Константинову обазривост према традицијама Рима и поступност у потискивању старе престонице. Уп. и *J. M. C. Toynbee*, Roma and Constantinopolis in Late-Antique Art, ibid. 135 sq.

[1] Cf. *R. Janin*, Constantinople byzantine, Paris. 1950, 30 sq.

[2] Из веома опширне литературе овде се може навести само најважније: *J. Burckhardt*, Die Zeit Constantins des Grossen[6], Gesamtausgabe II, Stuttgart 1929; *E. Schwartz*, Kaiser Constantin und die christliche Kirche[2], Leipzig—Berlin 1936; *N. H. Baynes*, Constantine the Great and the Cristian Church, London 1929, и Constantine, Cambr. Ancient Hist. XII (1939) 678—99; *A. Piganiol*, L'empereur Constantin, Paris 1932, и Empire Chrétien 25 sq.; *H. Grégoire*, La „conversion" de Constantin, Revue de l'Univ. de Bruxelles 34 (1930/31) 231 sq., Nouvelles recherches constantiniennes, сепарат из Byz. 13 (1938) 551 sq. и La vision de Constantin „liquidée", Byz. 14 (1939) 341 sq.; *J. Zeiller*, Quelques remarques sur la „vision" de Constantin, ibid.. 329 sq.; *H. Lietzmann*, Der Glaube Konstantins des Grossen, SB. d. Preuss. Akad. 28/29 (1937) 263 sq.; *A. Alföldi*, Hoc signo victor eris, Beiträge zur Bekehrung Konstantins des Grossen, Pisciculi (1939) 1 sq. и The Conversion of Constantine and Pagan Rome. Oxford 1948; *J. Vogt*, Constantin der Grosse und sein Jahrhundert, München 1949, 244 sq.

[1] Као што је то лепо формулисао *H. Grégoire*, Byz. 13 (1938) 558: „Qui veut l'Orient doit être, sinon chrétien, du moins prochrétien".

[2] *A. Alföldi*, A Festival of Isis in Rome under the Christian Emperors of the IVth Century, Dissertationes Pannonicae, Ser. II, Fasc. 7 (1937), даје леп прилог овом проблему објављујући групу новаца са сликама Изиде и Сераписа из времена свих царева од Константина до Грацијана. Тек са овим владарем, последњим римским царем који је носио назив Pontifex Maximus (према убедљивим излагањима Алфелдија, н. д., стр. 36 он га се одрекао почетком 379 год.), ова занимљива серија се прекида.

је сазивање васељенског сабора у Никеји (325), првог у низу васељенских сабора који су створили темељ догматског и канонског система хришћанске цркве. Цар, који је сазвао сабор и руководио његовим расправама, јако је утицао и на његове одлуке. Иако још није формално припадао цркви — покрстио се тек на самртном одру — он је већ био уствари њен руководилац, и у томе дајући пример својим наследницима на византиском престолу. На сабору се расправљало о науци александриског презвитера Арија, који је, полазећи од монотеистичких схватања, одбијао да прихвати једнакост Оца и Сина и стога није признавао Христа за бога. Аријева наука је осуђена, а усвојено је да је Син „једносуштан“ (ὁμοούσιος) Оцу, и тако је формулисана догма која, са допунама Другог васељенског сабора у Цариграду (381), чини „символ вере“ хришћанске цркве.

Сарадња државе и цркве, којој је Константин указао правац, донела је и једној и другој страни знатне користи, али их је ставила и пред нове тешке проблеме. Римско-византиска држава нашла је у хришћанству снагу која ју је могла духовно ујединити, а царски апсолутизам јаку моралну подршку. Црква је добила од државе чврсту материјалну подлогу и потпору за свој мисионарски рад и борбу против антицрквених струја, али је управо зато дошла под њено туторство. Са своје стране, држава, која је за њу везала своју судбину, увучена је у борбу различитих црквених праваца и струја. Верске борбе нису више биле само ствар цркве; пооштрене политичким моментима, оне су постале битан елеменат не само црквеног него и политичког развоја. Притом се државни циљеви нису увек поклапали са црквеним, те је чешће долазило до сукоба. Све ове појаве: суделовање државе у верским борбама, укрштање политичких и црквених интереса, сарадња и антагонизам цркве и државе, дошле су до изражаја већ у доба Константиново.

Пресудом Никејског сабора аријанство још није било савладано. Цар, који је у почетку потценио снагу противне стране, променио је тактику и издејствовао да Арије буде поново примљен у црквену заједницу. Тиме је он пак дошао у сукоб са православним клером, пре свега са Атанасијем Великим, који је од 328 г. заузимао александриску епископску столицу и који је, и поред многобројних прогонстава, све до своје смрти (373), водио непопустљиву борбу за никејску догму долазећи у оштар сукоб са царском влашћу.

Верски проблем пооштрио је и неслогу међу Константиновим синовима и уједно продубио јаз између источне и

западне половине Царства. Констанције, који је управљао источним делом, био је аријанац; рано погинули Константин (ум. 340) и млади Констанс, који су владали на Западу, били су присталице никејског учења. Сабор, сазван у јесен 343 г. у Сердици, на граници два дела Царства, није донео измирење. Али надмоћност млађег брата, који је сада био господар целог Запада, приморала је Констанција да попусти и врати отеране православне епископе. После тога се аријанство, побеђено политички, поцепало у два табора: семиаријанци (полуаријанци) нису, истина, признали „једносушност“, али су ипак признали, „подобносушност“ Оца и Сина (ὁμοιούσιος, а не ὁμοούσιος), док се радикална струја, са Евномијем на челу, и даље чврсто држала аријанске науке. Међутим, ситуација се променила пошто је 350 г. Констанс погинуо у борби са узурпатором Магном Магненцијем, а идуће године Констанције савладао узурпатора у крвавој бици код Мурсе (Осијек).

Победа источног цара поново је подвукла значај источног дела Империје. Угледајући се на оца, Констанције је тежио да правно изједначи Цариград са Римом, што је фактички значило потискивање старог полупаганског Рима у корист нове хришћанске престонице. Посета коју је он учинио Риму била је пропраћена једним чином у коме је пропаст старог света нашла симболичног израза: по његовој наредби изнет је из сале римског сената жртвеник богиње Победе.

Констанцијева победа означавала је уједно и тријумф аријанства. Царева воља одлучивала је неограничено како у држави тако и у цркви. Опозиција, која му се супротставила са Атанасијем Александриским на челу, сузбијена је силом, те је на саборима у Сирмијуму и Риминију аријанство проглашено за државну веру (359). Сада је и код семиаријанаца настао расцеп: умеренији су пришли опозицији, па су се отада све више приближавали присталицама никејске науке, док су се остали ујединили са следбеницима Евномијевим и постали под царевим вођством владајућа странка.

Већи историски значај но овај привремени тријумф аријанства у Византији имала је чињеница да је управо у ово доба аријанске превласти отпочело покрштење Гота и да су, према томе, германска племена примила нову веру у њеном аријанском виду. Преводилац Светог писма на готски језик, Улфила, рукоположен је за епископа од аријанца Евсевија Никомедиског, и још дуго после пропасти аријанства у Ви-

зантиском царству већина германских племена држала се аријанске вероисповести.

После верског превирања под Констанцијем дошло је доба паганске реакције под Јулијаном (361—363).[1] Тиме је проблем саживљавања старе културе са новом вером ушао у фазу оштре кризе. Чаробни сјај античког света, који је већ почео да пропада, и страсна љубав према његовој великој култури, науци и уметности начинили су од последњег претставника Константиновог дома ватреног противника нове вере. Хришћанство је било компромитовано бесконачним расправа завађених црквених странака. Припадници паганске религије били су још доста јаки, нарочито у западном делу Империје, а посебно у Риму. Паганства се држала великим делом и јако варваризована војска. Међутим, Јулијаново непријатељство према хришћанству није успело да изазове неки шири покрет. Борбу против нове вере Јулијан је водио као претставник и тумач идеологије узаног слоја неоплатоничара и ретора коме је и он сам припадао. У источном делу Царства Јулијанова политика није нигде наишла на прави одјек. Унутрашња слабост његовог подухвата показала се исувише јасно у томе што је он код организовања новог паганског клера у свему копирао организацију хришћанске цркве. Занос с којим је он обнављао заборављене паганске култове и лично жртвовао боговима култне животиње изазивао је, не само код хришћана, подругљиво чуђење. Као свака реакција која се одушевљава за старо зато што је старо и устаје против новог зато што је ново, његов подухват је био осуђен на пропаст. Кад је у једном смелом походу против Персије цар Јулијан погинуо, погођен непријатељским копљем, сахрањено је с њим и његово дело.

II. ДОБА СЕОБЕ НАРОДА И ХРИСТОЛОШКИХ РАСПРИ

Општа библиографија: Stein, Geschichte I. — *Bury*, Later Rom. Empire I^{3}. — *Кулаковский*, История I. — *E. Demougeot*, De l'unité à la division de l'Empire romain, 395—410. Essai sur le gouvernement impérial, Paris 1951. — *L. Schmidt*, Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen^{2}, München 1941. — *Исти*, Geschichte der Wandalen^{2}, München 1942. — *F. Lot*, Les invasions germaniques, Paris 1905. — *Chr. Courtois*, Les Vandales et l'Afrique, Paris 1955. — *E. A. Thompson*, A History of Attila and the Huns, Oxford 1948. —

[1] Уп. нарочито *J. Bidez*, La vie de l'empereur Julien, Paris 1930.

F. Altheim, Attila und die Hunnen, Baden—Baden 1951. — *A. Harnack*, Lehrbuch der Dogmengeschichte, II^{1}, Tübingen 1909. — *L. Duchesne*, Histoire ancienne de l'Eglise III^{5}, Paris 1911. — *W. Ensslin*, Die Religionspolitik des Kaisers Theodosius d. Gr., Sitzungsber. d. Bayer. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl., 1953, Heft II. — *N. H. Baynes*, The Dynasty of Valentinian and Theodosius the Great, Cambr. Med. Hist. I (1911) 218—49. *A. Güldenpenning*, Geschichte des oströmischen Reiches unter den Kaisern Arcadius und Theodosius II, Halle 1885. — *W. Ensslin*, Marcianus, RE XIV 2 (1930) 1514—29. *Исти*, Leo I., RE XII, 1 (1924) 1947—61. — *W. Barth*, Kaiser Zeno, Basel 1894. — *E. W. Brooks*, The Emperor Zenon and the Isaurians, Engl. Hist. Review 8 (1893). — *Исти*, The Eastern Provinces from Arcadius to Anastasius, Cambr. Med. Hist. I (1911) 457—86. — *A. Rose*, Kaiser Anastasius I. Die äussere Politik des Kaisers, Halle 1882. — *Исти*, Die byzantinische Kirchenpolitik unter Kaiser Anastasius I., Wohlau 1888. — *P. Charanis*, The Religious Policy of Anastasius the First, Madison 1939. — *W. Ensslin*, Theoderich der Grosse, München, 1947.

Услед верских борби и честих грађанских ратова спољнополитички положај Империје био је дубоко уздрман. Већ у време Констанцијево показала се надмоћност Персијанаца у Месопотамији. После трагичног свршетка Јулијанова похода, Јовијан (363—364), побожни наследник последњег паганског римског императора, пожурио је да са Персијанцима склопи мир, којим је Византија изгубила извесне области у Месопотамији и у Јерменији.

Откад је пак почела велика Сеоба народа, Византија се нашла пред новим тешкоћама, чије су последице биле недогледне. Сада је и њена северна граница постала позорница сталних сукоба. Тиме почиње за Византију тешка и заморна борба на два фронта, борба која ће трајати све до краја Византиског царства. Јер од тог времена током целе своје историје, Византија ће морати скоро непрекидно да води ратове и против великих источних царстава и против свих оних народа који су један за другим надирали са севера и запада.

Први цар који је водио тај судбоносни рат на два фронта и који је у њему подлегао, био је аријанац Валенс. Као и Константинови синови, браћа Валентинијан I (364—375) и Валенс (364—378) били су припадници супротних верских праваца[1]. Валентинијан I, који је владао на Западу, држао се никејске вероисповести; Валенс, који је управљао источним делом, био је присталица аријанства. Тако се у верском размимоилажењу поново испољила супротност између За-

[1] *A Nagl*, Valentinianus, R. E., II. R., VII. A. (1943) 2158 sq.; Valens, Ib., 2097 sq. *A. Alfoldi*. Valentinien Ier, le dernier des grands Pannoniens, Revue d'hist. comparée 4 (1946) 7 sq.; A Conflict of Ideas in the Late Roman Empire. The Clash between the Senate and Valentinian I, Oxford 1952.

пада и Истока. Ова супротност бивала је временом све већа а веза између западног и источног дела Царства све лабавија. Но, сада су оба дела била пре свега заузета борбама са спољним непријатељима. На Дунаву се ратовало са Сарматима и Квадима, на Рајни и Некару водиле су се тешке борбе са Аламанима, у Британију су били упали Сакси и Ирци. Међутим, све ове варварске најезде биле су само предигра велике кризе која је настала кад су Западни Готи, напустивши под притиском Хуна своје постојбине у садашњој јужној Русији, продрли у великим масама у дунавске покрајине, тражећи нова насеља. Насељени с пристанком царске владе у Тракиској дијецези, они су ускоро почели да пљачкају околне земље. Западним Готима су се придружиле веће групе Источних Гота и Хуна, те је цела Тракија била преплављена варварима. Цар Валенс је са персиског бојишта дојурио на Балканско Полуострво и срео се са непријатељима код Једрена. Ту је 9 августа 378 г. дошло до судбоносне битке у којој су Западни Готи, потпомогнути од Источних Гота, до ногу потукли царску војску. Сам цар погинуо је на бојишту.

Последице ове катастрофе биле су неизмерне. Германски проблем, који је отада избио у први план, задавао је источном делу Империје највеће тешкоће током целог једног века; западни део је под притиском тих тешкоћа пропао. Савладати Готе оружаном снагом изгледало је немогућно. Из очајног положаја у који је запала, држава је могла изаћи само путем споразума и погодбе. Тим правцем пошао је Теодосије I, кога је Грацијан (375—383), син и наследник Валентинијана I, 19 јануара 379 г., прогласио у Сирмијуму за августа, поверивши му управу источног дела Царства.

Пошто су се Готи повукли преко Балкана, цареви су склопили са њима савез, foedus. Источни Готи су насељени у Панонији а Западни Готи у северном делу Тракиске дијецезе. Они су уживали потпуну аутономију и добијали високе плате, а били су дужни да као федерати пруже Царству војну помоћ[1]. Многи су ступили и непосредно у царску службу. Тако је привремено отклоњена опасност германске инвазије. Недавни нападачи стављени су у службу Царства, а царска војска, чија је снага била јако опала, добила је приливом германских федерата знатно појачање. Међутим, ово решење није уствари значило ништа друго но претварање непријатељске инвазије Германа у њихово мирно продирање. Варваризовање војске, које се и онако све јаче осећало, достигло је свој врхунац: велика већина царских трупа састојала се од Германа, а ускоро су Германи заузели и најважније командне положаје[1]. Уједно је Теодосијева готска политика изазвала знатно повећање државних издатака, а према томе и пореских намета. Беда становништва је расла, па су се сељаци стављали под патронат велепоседника, да би се осигурали од прекомерних потраживања и самовоље скупљача пореза. На тај начин сеоско становништво све више је губило своју независност, тако да је већ на прелазу из IV у V век процес везивања колона за родну груду био углавном завршен у свим деловима Царства[2].

[1] За федерате уопште *Mommsen*, Das römische Militärwesen seit Diokletian, Gesamm. Schriften VI (1910) 225 sq. *Grosse*, Röm. Militärgeschichte 280 sq.

Валенсова погибија убрзала је слом аријанства. Победа православља нашла је видног израза на II Васељенском сабору у Цариграду (381), који је потврдио и допунио одлуке Никејског сабора и тиме коначно формулисао „символ“ хришћанске вере. Као ватрени присталица никејско-цариградске вероисповести, Теодосије I је свим средствима подржавао православље и прогонио паганство и јеретичке хришћанске секте. Тек је за време његове владе христијанизација Империје коначно завршена. Православно хришћанство постало је једина допуштена државна вера, док су све друге вероисповести стављене ван закона.

После дужих грађанских ратова у западном делу државе, Теодосије је пред своју смрт успео да још једном уједини Царство. Али је на самртном одру и он поново поделио оно што је тешком муком био ујединио. Приликом те поделе Теодосије, иако је водио порекло са крајњег Запада, из Шпаније, дао је јасног израза приоритету источног дела Царства. Док је Константин Велики оставио свом најстаријем сину Британију, Галију и Шпанију, док је и Валентинијан I задржао за себе западни део државе, а источни уступио свом млађем брату, дотле је Теодосије, 395 г., свог старијег сина Аркадија поставио за владара на Истоку, а млађег Хонорија на Западу. Источном делу припале су мало доцније и дијецезе Дакија и Македонија, које су отада сачињавале посебну префектуру Илирик. Западном делу

[1] Cf. *H. Delbrück*, Gesch. der Kriegskunst II (1902) 219. *Grosse*, Röm. Militargeschichte 260 sq.

[2] Cf. *Stein*, Geschichte I. 301 sq. *M. Gelzer*, Studien zur byzantinischen Verwaltung Ägyptens (1909) 63 sq. *P. Vinogradoff*, Social and Economic Conditions of the Roman Empire in the Fourth Century, Cambr. Med. Hist. I (1911) 542 sq.

преостала је од илирског поседа само Панонска дијецеза, која се отада обично називала дијецеза Илирик[1]. Тиме је између Запада и Истока повучена историска граница која се временом све више оцртавала као линија одвајања западноримског и источно-византиског света.

Сама по себи Теодосијева подела Царства није претстављала ништа ново. Она је само понављала сличне поделе претходног доба. Али је ипак значајно да је после ове деобе и све до пропасти Западноримске царевине држава остала стално подељена у два дела. Истина, у принципу јединство Римске империје одржавало се и даље: нису постојале две царевине него само два дела једног јединог Царства, које се налазило под управом два цара. Закони су чешће објављивани у име оба цара. Кад би један цар умро, други је имао право да именује његовог наследника. Међутим, уствари је веза између два дела Царства била, што се даље ишло, све лабавија. Ово тим пре што су се прилике на Истоку и Западу развијале сасвим различито и што односи између две владе обично нису били нимало пријатељски. Већ за време Теодосијевих синова постојало је стално супарништво између источних регената, који су, често се мењајући, управљали у Цариграду уместо слабог Аркадија, и моћног Германа Стилихона који је преко једне деценије владао Западом у име младог Хонорија[2].

Теодосијева готска политика доживљавала је тешку кризу. Западни Готи су се дигли под вођством Аларихових и пустошили су цело Балканско Полуострво, све до цариградских зидова и јужне Грчке. Размирице између источне и западне владе онемогућавале су ефикасну противакцију, те је најзад мир успостављен на тај начин што је источноримска влада препустила Алариху команду над царском војском у централним областима Балкана, поставивши га за магистра militum per Illyricum. Исто тако је Германац Гајна заузео положај магистра militum praesentalis и ушао са својим трупама у Цариград. Међутим, у византиској престоници све више се испољавало јако нерасположење према

[1] Cf. *Stein*, Geschichte I, 353. *E. Demougeot*, De l'unité à la division de l'Empire Romain, 395—410, Paris 1951, 143 sq. и Les partages de l'Illyricum à la fin du IVe siècle, Revue hist. 198 (1947) 16 sq. *J. R. Palanque*, La préfecture du prétoire d'Illyricum au IVe siècle, Byz. 21 (1951) 5 sq. *V. Grumel*, L'Illyricum de la mort de Valetinien Ier à la mort de Stilicon, REB 9 (1951) 5 sq.

[2] Врло детаљан приказ ове епохе даје *E. Demougeot*, De l'unité à la division de l'Empire Romain, Paris 1951 sq. Уп. и њен чланак: Note sur la politique orientale de Stilicon, Byz. 20 (1950) 27 sq.

Готима[1], па је око 400 г. дошло до преокрета који је довео на власт антигерманску странку. Византиска војска је реорганизована, Германи су из ње потиснути[2]. Истина, ускоро је царска влада била приморана да поново, у већим масама, уврсти Германе у редове своје војске, па су све до VII века германски војници сачињавали најважнији и најјачи елеменат у византиској армији. Али су они сада врбовани појединачно као најамници и стављани под команду царских официра, док су за време Теодосија готски федерати сачињавали аутономне контингенте под заповедништвом својих поглавара. На Западу ово стање је трајало и даље док се најзад Западноримска царевина није удавила у германској бујици. Разлика у приликама на Западу и Истоку, која је за њихову даљу судбину била пресудна, јасно се испољава у томе што је антигерманска акција на Истоку успела, док су многобројни антигермански покрети на Западу остали без резултата. А ускоро се источни део ослободио и Алариха. Аларих је кренуо са својим трупама у Италију, па је после три опсаде, 410 г., заузео Рим. Ситуација на Западу бивала је све очајнија. На Истоку, напротив, од почетка V века завладало је за дуже време мирно стање.

У ово сразмерно мирно доба пада оснивање цариградског универзитета и стварање Теодосијевог Кодекса. Слаби цар Теодосије II (408—450) владао је у почетку под туторством своје енергичне сестре Пулхерије, а доцније је био под утицајем своје супруге Атенаиде-Евдокије, кћери једног паганског професора реторике у Атини. Личност ове царице је живи пример византиске симбиозе хришћанства и античке културе. Атенаида се није никада одрекла идеала старе атинске културе, али се ујединила свим срцем предала новој вери, и као књижевница писала је и световне стихове и црквене песме. Њеном утицају треба приписати што је 425 г. — реорганизацијом и проширивањем високе школе из времена Константина Великог — основан у Цариграду универзитет[3]. На новом универзитету, који је постао најважније културно жариште Византиског царства, предавали су десет грчких и десет латинских професора граматике,

[1] Нарочито су карактеристични за ово антигерманско расположење списи Синесија из Кирене. Уп. *Migne* P. G. 66, 1089 sq.

[2] Cf. *Grosse*, Röm. Militärgeschichte 262 sq.

[3] Cod. Th. XIV 9, 3 и VI 21, 1. Cf. *Fuchs*, Höhere Schulen 1 sq. *L. Bréhier*, Notes sur l'histoire de l'enseignement supérieur à Constantinople, Byz. 3 (1926) 82 sq.

пет грчких и три латинска професора реторике, један филозоф и два правника.

Као што је оснивање овог универзитета имало највећи значај за културни живот, тако је публикација Теодосијевог Кодекса била од огромне важности за правни развитак Царства. Теодосијев Кодекс (codex Theodosianus), објављен 438 г., је прва званична збирка царских закона издатих после Константина Великог. Нови законик, највеће дело правне кодификације пре Јустинијана, дао је правном животу чврсту основу, која му је дотле недостајала.

Објављивањем Теодосијевог законика принцип државног јединства је још једном снажно наглашен: законик је обнародован како на Истоку тако и на Западу, у име царева Теодосија II и Валентинијана III. Али, уствари, државно јединство стално је слабило, а то се природно испољавало и у правном животу. Карактеристично је да су источноримски цареви после публикације Теодосијевог Кодекса само још изузетно слали своје законе на Запад, а да закони западноримских царева уопште више нису слати на Исток. Иако је после уздизања Валентинијана III (425—455), кога је источноримска влада довела на престо, између две половине Царства владао дуже време непомућен мир, све се јасније показивало њихово узајамно отуђивање. И у политичком и у културном погледу Исток и Запад се све јаче разилазе. Ово разилажење јасно се испољава и у језичкој подели, која постаје све дубља[1]. Док се на Западу знање грчког језика скоро потпуно губи, на Истоку грчки језик све више преовлађује, и поред тога што латински још увек важи као званични језик у целој Империји и као такав се вештачки одржава. Хеленизација Истока стално јача, и управо у доба цара Теодосија II и царице Атенаиде-Евдокије то се нарочито осећа. Није случајно што су на новом универзитету у Цариграду грчки професори били заступљени већим бројем но латински.

У ово доба пада и постанак националне културе у суседној Јерменији, увођење јерменске азбуке и превод Светог писма на јерменски. Од времена Теодосија I један део Јерменије налазио се под врховном влашћу Византије, док је други, већи део, остао под Персијом. Византија је снажно подржавала културно буђење суседног хришћанског народа.

[1] Уп. *H. Zilliacus*, Zum Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich, Helsingfors 1935, и уз то примедбе *F. Dölger'a*, B. Z. 36 (1936) 108 sq.

Исто тако је она потпомагала хришћане и у самом Персиском царству, због чега је чешће долазило до сукоба са Персијанцима.

Међутим, четрдесетих година V века Византиско царство је поново доживело тешку непријатељску навалу са севера. Хуни, који су под Атилом створили огромно царство, почели су да нападају византиску територију. Крстарећи по Балканском Полуострву, они су пљачкали и пустошили земљу, рушили градове. Тада су страдали многи славни градови на Балкану, међу осталим и Сирмиум, Сингидунум, Наисус, Петовио и Емона. Византиска влада је у више махова склапала с Атилом привремене уговоре о миру, обавезујући се на плаћање данка чија је свота расла са сваким новим уговором. Балканско Полуострво било је потпуно разорено а финансиска моћ Византије исцрпљена када је Атила најзад кренуо на запад. При упаду у Галију он је, међутим, био поражен од стране западноримског војсковође Аеција у бици на Каталаунском Пољу (451). Идуће године Хуни су страховито опљачкали Италију, али је већ 453 г. Атила изненада умро, те се његово огромно царство распало. Но ни после тога нису се измениле прилике у трулом Западноримском царству. У Италији је, после убиства Аеција (454) и Валентинијана III (455), завладао потпуни хаос, док су се најважније области ван Италије већ налазиле у рукама варвара. Ту су се постепено стварале нове германске краљевине: у северној Африци владали су Вандали, у Галији и Шпанији Западни Готи.

Изнад тог хаоса дизала се пак једна нова сила: римска црква. Захваљујући њој, Рим, који је постао позорница варварских окршаја, добио је поново значај светског центра. У доба кад су Хуни пустошили Италију а Вандали пљачкали Рим, усред најдубљег политичког опадања, папа Лав I (440—461) снажно је истакао примат римске цркве[1]. У догматским споровима током V века, у којима је долазила до изражаја борба око власти појединих црквених средишта, Рим је одиграо веома значајну улогу.

У још јачој мери но у доба аријанских распри био је у V веку развој Византиског царства проткан верским сукобима, и политичке последице тих сукоба биле су сада још далекосежније. Пошто је у борби против аријанства установљена догма о савршеној божанској природи Сина и његовој

[1] Cf. *H. M. Klinkenberg*, Papsttum und Reichkirche bei Leo dem Gr., Zeitschr. d. Savigny-Stiftung, Kan. Abt., 38 (1952), 37 sq.

јединосушности са Оцем, сада се поставило питање односа божанског и човечанског начела у Христу. Према антиохиској богословској школи, у Христу су постојале једна поред друге две одвојене природе: божанство се оваплотило у Христу, човеку рођеном од Марије, па се према томе Марија не сме називати Богородицом, већ само Христородицом. Сасвим супротно овом рационалистичком схватању било је александриско мистичко учење о богочовеку, у коме се божанска природа спојила са човечанском. 428 г. дошао је на цариградску епископску столицу Несторије, ревносни претставник антиохиске школе, и као цариградски патријарх почео је да шири антиохиску науку. Међутим, у личности александриског патријарха Кирила, Несторије је наишао на јаког противника, који га је надмашио и као богослов и као политичар. Уз Кирила је било моћно египатско монаштво, а и Рим је стао на његову страну. И поред подршке коју му је пружила цариградска влада, Несторије је 431 г. подлегао на III Васељенском сабору у Ефесу и осуђен је као јеретик. Кирило је извојевао велику победу, како у теолошком тако и у црквено-политичком погледу. Оборио је патријарха престонице, а тиме је задао јак ударац и самој царској влади. Александриска патријаршија, чији је углед од доба Атанасија Великог стално растао, стекла је превласт у источној цркви.

За време Диоскора, наследника Кирилова (ум. 444), Александрија је у почетку задржала свој моћни положај. Царска влада помирила се са својим поразом и није се више одупирала александриском утицају. Архимандрит Евтихије, претставник александриске странке у Цариграду, био је свемоћан на царском двору. Међутим, против превласти Александрије ујединиле су се сада епископске столице Цариграда и Рима. У црквено-политичком погледу Диоскор и Евтихије били су верни следбеници Кирилови, у догматском питању Евтихије је, полазећи од Кирилове науке, отишао корак даље, тврдећи да су се две природе Христове после његовог оваплоћења претвориле у једну божанску природу. Тако се у борби против несторијанске јереси појавио, као њена супротност, монофизитизам, наука о једној природи у Христу. Патријаршиски синод у Цариграду осудио је Евтихија као јеретика, а и папа Лав I одлучно се изјаснио против монофизитске науке, — истакавши у свом „Томусу" да у личности Христовој и после оваплоћења треба разликовати две природе, божанску и човечанску. Тако су се Рим и Цариград нашли на једној линији у борби против премоћи Александрије. Истина, александриска странка још једном је тријумфовала на тзв. Разбојничком сабору у Ефесу (449), где је под претседништвом Диоскоровим, после насилног сузбијања опозиције, монофизитизам проглашен за праву веру. Али је затим дошло до наглог преокрета. Томе је много допринела чињеница да је после смрти Теодосија II 450 г. царску власт преузео Маркијан (450—457) који се оженио Пулхеријом, енергичном сестром свог претходника[1].

Нови цар сазвао је 451 г. сабор у Халкедону[2]. Овај сабор, IV Васељенски сабор хришћанске цркве, прихватио је догму о двема природама у Христу „недељивим али и неспојивим", осудивши тиме како несторијанску тако и монофизитску науку. Ништа мања од догматске није била ни црквено-политичка победа Цариграда. Жеља Новог Рима да заузме у источној цркви водећи положај дошла је до изражаја већ на II Васељенском сабору (381). У трећем канону тог сабора било је одређено да после римског папе највиши ранг у хришћанској цркви припада цариградском патријарху. Победом над Александријом, постигнутом у савезу са Римом, Цариград је осигурао себи првенство у источној цркви. Но сада је Цариград отишао још даље, покваривши тиме свом римском савезнику радост због заједничке победе. Знаменити 28 канон Халкедонског сабора признао је, истина, папи први почасни ранг, али је у осталом потпуно изједначио епископе Старог и Новог Рима. Тиме се наговестило супарништво ова два црквена седишта, које ће се временом претворити у огорчену борбу.

Непосредна последица халкедонских одредаба била је пак та да се јаз између централних покрајина Византије и њених источних провинција још више продубио. Не само Египат, него и Сирија, некадашње средиште несторијанства, пришла је монофизитизму и устала против Халкедонске догме. Тако је између диофизитске византиске цркве и монофизитских источних цркава настала она супротност коју византиска држава никада није успела да отклони. Монофизитизам је постао израз тежњи Египта и Сирије за осамостаљењем. Он је послужио коптском и сириском сепаратизму као лозинка у борби против византиске доминације.

[1] О улози Пулхерије у припремању Халкедонског сабора види занимљиве напомене: *E. Schwartz*, Die Kaiserin Pulcheria auf der Synode von Chalkedon, Festgabe für A. Jülicher (1927) 203 sq.

[2] О Халкедонском сабору постоји сада велико колективно дело (с наглашеном римо-католичком тенденцијом): Das Konzil von Chalkedon, ed. *A. Grillmeier* u. *H. Bacht*, I—III, Würzburg 1951—1954.

Поред верских сукоба, на развој Империје V века највише утичу, и то не само на Западу већ и на Истоку, велике етничке промене настале после Сеобе народа. Истина, источни део је већ око 400 г. пребродио најоштрију етничку кризу. Но после распада Хунског царства дошао је и на Исток нови германски талас. Утицај германских елемената у византиској држави и војсци почео је поново да расте, па је у доба када се завршавао живот Западноримског царства и Византија била поново суочена са германским проблемом. Већ средином V века одлучујући утицај у Цариграду имао је Алан Аспар који се ослањао углавном на трупе германског порекла[1]. Њему је имао да захвали за свој избор и Маркијан, а још више Маркијанов наследник Лав I (457—474).

Изгледа да је Лав био први цар у чијем је крунисању учествовао цариградски патријарх[2]. Дотада су се византиски цареви, и поред све своје побожности, задовољавали традиционалним световним крунисањем: цара, уздигнутог на штиту, крунисао је претставник војске, па су га војска, сенат и народ признавали за владара свечаном акламацијом[3]. Учешће цариградског патријарха у крунисању Лава I свакако је одраз моћног положаја који је цариградска столица стекла на недавном васељенском сабору. Отада су сви византиски цареви примали круну из руку патријарха престонице, па је акт крунисања временом све више добијао карактер црквеног обреда. У почетку само допуна световном крунисању војног карактера, тај црквени обред је постепено сасвим потиснуо стари римски начин крунисања, тако да се у Средњем веку крунисање претворило у чисто црквени чин.

Да би се ослободио Аспаровог туторства и да би створио противтежу његовој готској пратњи, Лав I се обратио ратоборном малоазиском племену Исавријанаца. Исавриски поглавица Тарасикодиса дошао је са јаком четом у престоницу, узео грчко име Зенон и оженио се најстаријом царевом ћерком Аријадном (466)[1]. После Аспарова потискивања, Цариград је напустио свој равнодушни став према молбама за помоћ западноримске владе и 468 г. послао против Вандалске краљевине у Африци велику флоту од преко хиљаду лађа. Али вештина вандалског краља Гајзериха и неспособност царског војсковође Василиска, шурака Лава I, учинили су да је овај подухват, који је коштао Царство 130.000 фунти злата, жалосно пропао[2]. После тога је Аспаров утицај опет ојачао, његов син Патрикије ожењен је другом царевом ћерком, уздигнут за цезара и тиме је, упркос свом варварском пореклу и припадништву аријанској јереси, признат за престолонаследника. Међутим, ускоро је у Цариграду поново избио антигермански покрет. 471 г. Аспар и његов син Ардабур су убијени, а Патрикије, тешко рањен, разведен је од цареве кћери и лишен цезарске титуле. Сада је Зенонов утицај коначно победио: исавриски талас заменио је германски. Када је 474 г. Лав I умро, а круну наследио његов унук Лав II, Зенонов и Аријаднин син, Зенон је постављен за савладара свом малолетном сину. А када је ујесен исте године умро и Лав II, Исавријанац Зенон је заузео цариградски престо као самодржац.

У културном погледу Исавријанци су несумњиво стајали на још нижем ступњу него Готи, који су већ одавно били дошли у додир са грчко-римском цивилизацијом. Али за разлику од Германа, они су били поданици Царства и стога, према грчко-римском схватању, нису били „варвари“. И поред тога византиско становништво их је сматрало за дошљаке и исто тако је тешко подносило исавриску владавину као и превласт Германа из доба Аспаровог[3]. Већ је у јануару 475 г. једна завера оборила Зенонову владу, али пошто су завереници довели на престо оног истог Василиска који је већ приликом вандалског рата из 468 г. показао своју неспособност, то је Зенон после двадесет месеци успео да се поново дочепа власти, па је владао још пуних петнаест

[1] Cf. G. *Vernadsky*, Flavius Ardabur Aspar, Südost-Forschungen 6 (1941) 38 sq.

[2] Детаљан спис његовог крунисања даје Петар Патрикије (De caerim. 410 sq.). — На основу хроника Теофана (I, 103) и Симеона Логотета (Leo Gramm. 111) у науци се сматрало да је већ Маркијана крунисао цариградски патријарх. Међутим, *W. Ensslin*, Zur Frage nach der ersten Kaiserkrönung durch den Patriarchen und zur Bedeutung dieses Aktes im Wahlzeremoniell, B. Z. 42 (1942) 101 sq. (и посебно са допунама: Würzburg 1947) доказује доста јаким аргументима да патријархово учешће у акту царског крунисања датира тек од Лавовог времена. Није случајно да извештајем о Лавовом крунисању почиње низ описа старих царских крунисања укључених у Порфирогенитову Књигу о церемонијама.

[3] Cf. *W. Ensslin*, Zur Torqueskrönung und Schilderhebung bei der Kaiserwahl, Klio 35 (1942) 268 sq.

[1] За хронологију *E. W. Brooks*, The Emperor Zenon and the Isaurians, Engl. Hist. Review 8 (1893) 212, n. 16. *Bury*, Later Rom. Emp. I[2], 318, n. 2.

[2] Cf. *Chr. Courtois*, Les Vandales et l'Afrique, Paris 1955, 201 sq.

[3] Cf. *E. W. Brooks*, The Emperor Zenon and the Isaurians, Engl. Hist. Review 8 (1893) 216.

године (476—491), и поред многих завера и грађанских ратова.

Зенонов поновни долазак на власт пада у доба пропасти Западноримске царевине. Византиској влади није остало ништа друго него да призна свршен чин. Нови господар Италије Одоакар олакшао јој је то својим помирљивим ставом. Одоакар је изрично признао врховна права источноримског цара. Он је постављен за магистра militum per Italiam и формално је управљао Италијом као царев намесник. На тај начин престиж је сачуван, али је фактички Италија била изгубљена за Империју и налазила се, као и скоро сав Запад, под германском влашћу.

Напротив, источни део се ускоро после тога коначно ослободио Германа. Уклањање Аспарово било је само први корак у том правцу, јер су се на Балканском Полуострву још увек налазили јаки источно-готски контигенти, у Тракији под Теодерихом Страбоном а у Мезији под Теодерихом Амалијцем. Германске поглавице су час ступале у царску службу и заузимале високе положаје у царској војсци, час устајале против владе и пљачкале византиске земље. У свим грађанским ратовима Германи су узимали најактивније учешћа и често се одлука налазила у њиховим рукама. Најзад, Теодерих Страбон је умро (481), а Теодериха Амалијца византиска влада је наговорила да крене на Запад и да преузме власт у Италији уместо Одоакра, са којим се Цариград у међувремену био завадио. Жестока борба између два германска краља завршила се победом Теодериха, који је 493 постао господар Италије. Тако је настала у Италији Теодерихова Источноготска краљевина. Византија не само да није морала више да се разрачунава са Одоакром, већ се уједно ослободила немирних и обесних Германа. Као и криза из Аларихововог доба и ова последња германска криза завршила се за Византију одласком Гота на Запад, и тако се Исток ослободио Германа у оно исто време када је Запад коначно пао под њихову власт.

Међутим, одласком Германа етнички проблем још није био коначно решен, јер се Царство налазило под влашћу Исаврјанаца. Тражећи лека германском притиску, Византија је узела исавриски противотров. Средство је деловало, али се оно показало исувише јаким, те је почело са своје стране да трује државни организам. Временом је обест Исаврјанаца бивала све већа. Византиско царство је постало позорница крвавих разрачунавања исавриских поглавица: више година Зенон је водио прави рат против свог бившег војводе

Ила и свог сународника Леонтија, који се био прогласио царем.

Није био решен ни верски проблем. У источним покрајинама монофизитизам је узимао све већег маха а услед тога су се све више заоштравале супротности између централних области Царства и његових источних провинција. За време своје кратке владе Василиск је био стао на страну монофизитизма и самовласно, без сазивања црквеног сабора, издао окружницу којом је осудио одлуке Халкедонског сабора и Лавов Томус[1]. Међутим, ова мера, која је код православног византиског становништва изазвала велико огорчење, само је убрзала његов пад. Са своје стране, Зенон је покушао да путем компромиса измири источне монофизите са православним Византинцима. У споразуму са цариградским патријархом Акакијем, он је 482 г. објавио тзв. Хенотикон, едикт о уједињењу, који није бранио ни монофизитску ни диофизитску науку. Хенотикон изрично признаје одредбе само три прва васељенска сабора, а спорна питања заобилази избегавајући и саме изразе „две природе“ или „једна природа“[2]. Међутим, убрзо се показало да Зенонов едикт није могао да задовољи ни монофизите ни православне. Уместо две, настале су три завађене странке: убеђени монофизити, убеђени диофизити и они који су подржавали царску политику. Папа се такође одлучно изјаснио против Хенотикона и бацио анатему на цариградског патријарха. Тада је патријарх, са своје стране, избрисао папино име из диптиха, и тако је дошло између Рима и Цариграда до првог отвореног расцепа, који је трајао преко тридесет година.

Када је 491 г. Зенон умро и када се поставило питање избора новог цара, народ је дочекао царицу Аријадну поклицима: „Дај држави православног цара! Дај држави римског цара!“[3] Свима су пред очима била два тешка проблема, верски и етнички, која су још увек чекала на своје решење. Византиско становништво није више хтело да трпи владу јеретика и дошљака. Избор је пао на старог дворског чиновника Анастасија (491—518). Нови цар се показао као добар администратор, који се нарочито бринуо о сређивању државних финансија[4]. Новчани систем, створен у време Констан-

[1] Текст окружнице наводи Евагрије: ed. *Bidez-Parmentier*, p. 101—104; ускоро затим Василиск је био приморан да опозове своју окружницу (ib., p. 107), али то га није више спасло.

[2] Euagrius, p. 111—114.

[3] De caerim. 418, 419.

[4] Cf. *Bury*, Later Roman Empire I[2], 441 sq. *Stein*, Studien 146 и Bas-Empire 192 sq.

тина Великог, Анастасије је усавршио тиме што је консолидовао бакрени новац (follis) и утврдио његову вредност према злату и сребру[1]. А пре свега Анастасије је увео нов начин скупљања пореза. Бригу око скупљања пореза у градовима пренео је са осиромашених курија на органе преторијске префектуре. Затим је укинуо хрисаргирон, тј. стару *auri lustralis collatio,* коју су плаћали трговци и занатлије. Ова мера претстављала је знатну повластицу трговини и занатству и изазвала је одушевљење код градског становништва. Обавезе сеоског становништва постале су, напротив, теже но што су биле. Укидање хрисаргира надокнађено је тиме што се анона-земљарина није више убирала у натури већ у новцу[2]. Према томе, и на селу јачала је новчана привреда. Потребе државе, нарочито војске, за натуралним давањима задовољавала је пак тзв. *coemptio* (συνωνή), принудни откуп по утврђеним, ниским ценама[3]. Преуређење пореског система није донело, дакле, смањење, него само нову расподелу дажбина, и то у корист градског, а на штету сеоског становништва. Нема сумње да су државни намети у Анастасијево време били веома тешки, као што то показују чести немири и народни устанци, али је последица Анастасијевог фискализма била та да се у државној благајни пред његову смрт сакупило огромно благо од 320.000 фунти злата[4].

Анастасијев долазак на престо значио је крај исавриске превласти. Истина, цар је морао да води прави рат против Исавријанаца док није сломио њихов отпор (498). После тога су Исавријанци у великим масама пресељени у Тракију, њихова моћ је сломљена и етничка криза у Византији коначно савладана. Напротив, верска криза само се још пооштрила. Мада се Анастасије приликом ступања на престо, на захтев патријархов, писмено изјаснио за православну вероисповест, он је био одлучан присталица монофизитизма.

[1] Cf. *R. P. Blake,* The Monetary Reform of Anastasius I and its Economic Implications, Studies in the History of Culture 1942, 84 sq.

[2] Joh. Malalas 394: ἐποίησε χρυσοτέλειαν τῶν ἰούγων τοῖς συντελεσταῖς πᾶσι διὰ τὸ μὴ ἀπαιτεῖσθαι τὰ εἴδη καὶ διατρέφεσθαι ἀπὸ τῶν στρατιωτῶν. В. и Евагрија, ed. *Bidez-Parmetier,* p. 144. Уп. *W. Ensslin,* B. Z. 42 (1942) 260.

[3] Често примењивање система coemptio-συνωνή, који фактички има карактер пореза, води томе да συνωνή временом добија значај земљарине, као што сам показао у Steuergemeinde 50. Уп. и *H. Geiss,* Geld- und naturalwirtschaftliche Erscheinungsformen im staatlichen Aufbau Italiens während der Gotenzeit, Breslau 1931, 1 sq. *Stein,* Bas Empire 200.

[4] *Procop.,* Anecdota (ed. *Haury,* Opera III 1) 121.

У почетку он се држао Зеноновог Хенотика, али је временом његова политика све више добијала отворено монофизитски правац[1]. То је изазвало велико огорчење православних Византинаца. Престоничко становништво налазило се у сталном узбуђењу, а и борбе дема достигле су необичну жестину.

Деме или странке тзв. „плавих" и „зелених" нису биле само спортске него и политичке организације[2]. Истина, оне су биле генетички везане за старе хиподромске странке и њихова имена су потицала од боја хиподромских кочијаша; првобитно су биле четири странке, али су се „црвени" спојили са „зеленима" а „бели" са „плавима". Као Агора у Атини и Форум у Риму, тако је Хиподром у Цариграду био главна позорница манифестација народних тежњи. Странке плавих и зелених, чије је вође (демархе) именовала царска влада, вршиле су и важне јавне функције служећи као градска милиција и учествујући у грађењу градских зидина. Изгледа да је управо онај део градског становништва који је био организован као градска милиција сачињавао језгро дема[3]. Око овог језгра сакупљале су се у обе странке шире народне масе. Припадајући плавим или зеленим, градско становништво подржавало је једну странку а супротстављало се другој. Стога су плави и зелени као носиоци и претставници политичких тежњи народа играли, у свим већим градовима Царства, врло значајну улогу. Није оправдана претпоставка да су плави били претставници вишег а зелени

[1] Cf. *P. Charanis,* The Religious Policy of Anastasius the First, Madison 1939.

[2] Стара наука посматрала је деме као „циркуске" странке. Тако не само *Gibbon* (ed. *Bury*) IV, 220, и *Wilken,* Die Parteien der Rennbahn, vornehmlich im byzantinischen Kaiserthum, Abh. d. Preuss. Akad. 1827, 217 sq., него и *Rambaud,* De byzantino hippodromo et circensibus factionibus, 1870 (франц. резиме у Revue des deux Mondes, 1871 = Études sur l'hist. byz.[4] [1919] 3 sq) и чак *Monnier,* Epibolé 16 (1892) 504 sq. На политички значај дема први је упозорио *Успенский,* Партии цырка и димы в Константинополе, В. В. 1 (1894) 1 сл., па је ово гледиште ускоро прихваћено у целокупној науци. До већих успеха у проучавању овог проблема дошло је, међутим, тек у новије време (види доле).

[3] Cf. *Bury,* Admin. System 105, n. 2. Слично већ и *Успенский,* н. д. Карактеристични су у овом погледу скромни бројеви активних чланова дема на које наилазимо у изворима. Према савременој вести Теофилакта Симокате (ed. De Boor, 207), заснованој на званичним подацима, у Цариграду је 602 г. било 1500 зелених и 900 плавих. Према доцнијем Кодину (De signis 47), обе деме су у доба Теодосија II бројале заједно 8000 људи, што би такође био само мали делић цариградског становништва.

нижег сталежа[1]. Основну масу и једне и друге странке сачињавали су шири слојеви градског становништва, а њихов антагонизам објашњава се, изгледа, тиме што су се водећи елементи странке плавих састојали пре свега од претставника старе велепоседничке грчкоримске сенатске аристократије, док је вођство странке зелених заступало интересе новог чиновничког сталежа, који се уздигао у служби на двору и у државној управи, и нарочито сталежа крупних трговаца, који су већином водили порекло из источних области Царства[2]. Стога су плави били припадници грчког православља а зелени монофизитизма и других источних секти. Антагонизам између плавих и зелених испољавао се у честим и жестоким сукобима: од средине V века политички живот Царства обележен је њиховим сталним међусобним борбама. Царска влада је била приморана да рачуна са демама као са значајним политичким чиниоцима и да се ослања било на једну било на другу странку, тако да је обично једна странка уживала владину подршку а друга је била изложена њеним репресалијама. Понекад, пак, обе странке би се ујединиле у заједничкој борби против царске владе, супротстављајући се њеном апсолутизму и крутом централизму. Јер су у демама биле живе старе слободарске традиције античких градова[3].

Цар Анастасије I, који је фаворизовао сталеже трговаца и занатлија и отворено подржавао монофизите, био је присталица странке зелених. Стога су плави иступали против његове владе. Више пута су јавне зграде спаљиване, а царски кипови обарани и вучени по улицама. У Хиподрому је долазило до бучних демонстрација и сам је цар тешко инсултован од сакупљеног народа. Због монофизитске реченице која је по цареву налогу унета у песму Тројесветих, избила је 512 г.

[1] Ово мишљење први је изнео *G. Manojlović*, Carigradski narod (demos) od godine 400—800 po Kr., Nastavni vijesnik 12 (1904). У почетку мало запажена, Манојловићева расправа је изазвала велико интересовање пошто је објављена у француском преводу под насловом: Le peuple de Constantinople, Byz. 11 (1936) 617—716.

[2] Уп. *Дьяконов*, Виз. димы. В. и М. В. Левченко, Венеты и прасины в Византии в V—VII вв., В. В. 1 (1947) 164 sq., који углавном само понавља резултате значајне расправе Дјаконова.

[3] Сем горе наведене литературе, в. *Bury*, Later Rom. Empire I[2], 84 sq. et passim.; *Bratianu*, Privilèges 46 sq.; *H. Grégoire*, Le peuple de Constantinople ou les Bleus et les Verts, Comptes-rendus de l'Acad. des Inscr. et Belles Lettres, 1946, 568 sq.; *F. Dvornik*, The Circus Parties in Byzantium. Byzantina-Metabyzantina 1 (1946) 119 sq. Нарочито су значајна новија испитивања: *A. Maricq*, La durée du regime des partis populaires à Constantinople, Bull. de l'Acad. de Belgique 35 (1949) 63 sq., и Factions du cirque et partis populaires, ib. 36 (1950) 396 sq.

у Цариграду побуна која замало није Анастасија стала круне. Врхунац кризе означавао је устанак заповедника трачке војске, Виталијана (513). У три маха Виталијан је долазио са својом војском до самих цариградских зидина. У тренутку највеће опасности цар је чинио извесне концесије, али чим би затегнутост попустила, он се поново враћао својој политици, тако да се Царство стално налазило у кризи. Истина, верски сукоб није био једини узрок Виталијанова устанка, али чињеница да је он против монофизитског цара иступао као бранилац православља давала је његовом подухвату посебну снагу. Анастасијева владавина доказала је да монофизитска политика није била прави излаз из тешке ситуације. Привидно измирење у Египту и Сирији плаћено је сталним немирима у централним покрајинама Царства.

III. ЈУСТИНИЈАНОВА РЕСТАУРАЦИЈА И ЊЕН СЛОМ

Општа библиографија: Bury, Later Rom. Empire II[2]. — *Кулаковский*, История II. — *Stein*, Bas Empire. — *A. A. Vasiliev*, Justin the First. An Introduction to the Epoch of Justinian the Great, Cambridge Mass. 1950. — *Diehl*, Justinien. — *P. Collinet*, Études historiques sur le droit de Justinien I, Paris 1912. — *L. Schmidt*, Geschichte der Wandalen[2], München 1942. — *N. H. Baynes*, The Successors of Justinian, Cambr. Med. Hist. II (1913) 263—301. — *Stein*, Studien. — *Hartmann*, Byz. Verwaltung. — *Diehl*, Exarchat. — *O. Adamek*, Beiträge zur Geschichte des byz. Kaisers Maurikios, Graz 1890. — *M. J. Higgins*, The Persian War of the Emperor Maurice, Washington 1939. — *P. Goubert*, Byzance avant l'Islam. T. I. Byzance et l'Orient sous les successeurs de Justinien. L'empereur Maurice, Paris 1951; T. II. Byzance et l'Occident sous les successeurs de Justinien. I Byzance et les Francs, Paris 1956. — *R. Spintler*, De Phoca imperatore Romanorum, Jena 1905. — *Н. В. Пигулевская*, Византия и Иран на рубеже VI и VII веков, Москва—Ленинград 1946. — *Иста*, Византия на путях в Индию. Москва—Ленинград 1951.

Источни део Царства, привредно јачи и гушће насељен, савладао је кризу због које је Запад пропао. Али и источни део прешао је кроз исту кризу, искусио све страхоте Сеобе народа и морао у току читавог једног века да се бори против варваризовања свог државног апарата и своје војске. У доба кад се Запад давио у таласима Сеобе народа, Византија је била и сама парализована и ретко је напуштала став пасивног посматрача. Међутим, на прелазу из V у VI век етничка криза на Истоку коначно је савладана и сада је Византија била у стању да води активнију политику и покуша да врати изгубљене западне покрајине. Свест о јединству Римске империје остала је жива, и поред тога што је Царство било

подељено и што је Запад био потпао под власт варвара. Цар се и даље сматрао поглаварем целог Римског царства и целе хришћанске васељене. Земље које су некад сачињавале делове Римске империје сматране су за његов вечити и неотуђиви посед, иако су њима управљали германски краљеви. Чак и сами ови краљеви, барем у почетку, признавали су врховна права римског цара и вршили своју власт у његово име[1]. Да ли је онда ико у Византији могао сумњати да је цар имао не само право него и дужност да поврати своје римско наслеђе, да ослободи римску земљу од власти варвара и аријанских јеретика и да успостави Империју у њеним старим границама, као једино римско и правоверно царство. У службу ове мисије ставила се политика Јустинијана I (527—565).

Уствари Јустинијан је давао правац политици Царства већ за време владавине свог ујака Јустина I (518—527) који је, рођен у малом селу Тауресиуму (вероватно у области Ниша), ступио у царску војску, постао официр, па чак и заповедник гарде екскубитора, а после смрти Анастасијеве био изабран за цара[2]. Прекид са Анастасијевом монофизитском политиком био је Јустинијаново дело. Његово дело било је и измирење са Римом, што је био неопходан услов за остварење крупних политичких циљева на Западу. Нема очигледнијег доказа за цивилизаторску моћ византиске престонице него што је чињеница да је сељачки син из балканске унутрашњости Јустинијан био најобразованији човек свога века и да је постао оличење римске универзалне идеје. Истина, он је био несталан, колебљив и пун сујете, али све ситне црте његовог карактера бледе пред величином његовог свестраног духа. Наравно, није он него Велизар водио велике освајачке ратове, није он него Трибонијан извршио кодификацију римског права, а Јован Кападокиски спровео најважније управне реформе, али је он инспирисао сва та дела. Успостављање универзалног римског царства било је вечита тежња Византинаца. Овој тежњи Јустинијанова рестаурација дала је највеличанственији израз. Стога је она увек остала у свести Византинаца као најславнија успомена, мада Јустинијанова обновљена империја није била дугог века

[1] Као Одоакар, и Теодорих се сматрао као царев magister militum, ковао је новац са царевом сликом и никад није издавао leges него само edicta, која су могли да издају и виши цареви чиновници, например преториски префекти. Уп. *Mommsen*, Ostgotische Studien, Ges. Schr. IV, 334 sq. *Bury*, Later Rom. Empire I[2], 453 sq.

[2] Врло детаљан приказ владавине Јустина I даје *A. A. Vasiliev*, Justin the First. An Introduction to the Epoch of Justinian the Great, Cambridge Mass. 1950.

и мада је њен слом имао за Византиску државу врло кобних последица[1].

Са војском од око 18.000 људи Велизар се 533 г. укрцао за Африку[2]. Доба моћи и цветања Вандалске краљевине било је прошло: док је велика експедиција из 468 г. жалосно пропала, Велизар је са својом малом војском у најкраћем времену освојио државу Вандала, заробио краља Гелимера, па се 534 г. вратио у Цариград као триумфатор. Истина, после освојења Вандалске краљевине још дуго су се водиле герилске борбе са локалним, маварским племенима, која су се огорчено одупирала византиској власти.

Већ 535 г. Велизар креће у поход против Источних Гота у Италији. И овај рат почео је низом великих победа. Док је један део византиске војске ушао у Далмацију, Велизар је освојио Сицилију, продро одатле у Италију и брзо заузео Напуљ и Рим. Али је затим настала жестока борба. Велизар је у Риму морао да издржи дугу опсаду, док није најзад успео да продре на север, да заузме Равену и да савлада храброг краља Витигеса, кога је, слично вандалском краљу Гелимеру, довео у Цариград као заробљеника (540). Међутим, под Тотилиним енергичним вођством Готи су се поново дигли. Ситуација је била озбиљнија но икад. Велизар је претрпео неколико пораза, тако да су сви његови успеси били јако поколебани. Тек је генијални стратег и вешти дипломата Нарзес успео после дугог и заморног ратовања да сломи отпор непријатеља. Најзад, после двадесетогодишње тешке и промењљиве борбе, цела земља је покорена (555). Заузећем југоисточног дела Шпаније завршена су велика Јустинијанова освајања. Изгледало је да је стара Империја успостављена. Истина, низ некадашњих римских земаља остао је ван оквира Јустинијановог царства. Али цела Италија, највећи део северне Африке, један део Шпаније као и сва средоземноморска острва ослобођени су варварске власти и поново су стајали под скиптром римског цара. Средоземно Море поново је постало римско језеро, окружено римским земљама.

[1] О Јустинијановим спољнополитичким подухватима в. нарочито *Bury*, Later Rom. Empire II[2], 124 sq.; *Diehl*, Justinien 173 sq.; *Кулаковский*, История II, 93 sq.; *Stein*, Bas Empire 283 sq., 485 sq. О вандалском рату и *Diehl*, L'Afrique byzantine (1896); *L. Schmidt*, Geschichte der Wandalen[2] (1942) 122 sq.; *Chr. Courtois*, Les Vandales et l'Afrique (1955) 353 sq. О готском рату: *Hartmann*, Gesch. Italiens im Mittelalter I (1897) 248 sq.; *Hodgkin*, Italy and her Invaders IV (1896) и V (1895).

[2] Cf. *L. Schmidt*, Geschichte der Wandalen (1942) 125 sq.

Наличје ових великих успеха убрзо се показало. Ратови на Западу ослабили су одбрану на дунавској граници, а и према Персији отпорна снага Царства много је попустила. Већ за време Анастасија I Персијанци су привремено заузели Мартиропољ, Теодосиопољ, Амиду и Низибис. Јустинијан је 532 г. склопио са персиским краљем Хозројем I Ануширваном (531—579) „вечити мир" и пристао на плаћање данка Персији, да би на тај начин добио слободу кретања на Западу. Међутим, Хозроје је већ 540 г. нарушио вечити мир, упао у Сирију, разорио Антиохију и продро до морске обале[1]. На северу су Персијанци пустошили Јерменију и Иберију и запосели Лазику на источној обали Црног Мора. Повећањем данка Јустинијан је купио примирје на пет година. Затим је то примирје два пута продужавано и тек 562 г. склопљен је најзад уговор о миру на педесет година. Том приликом је данак поново повећан, али је постигнуто бар то да су Персијанци напустили Лазику. Велики успон персиске моћи отпочео је, Византија је очевидно губила своје позиције у Азији.

Још теже последице за даљи развој Византиског царства имали су догађаји на Балкану. Тек што се завршила велика сеоба германских народа, а на његовим границама појавили су се нови народи. Нарочито далекосежан значај имало је надирање Словена. Већ за време Јустина I, Анти су извршили јак напад на територију Царства[2], а од првих година Јустинијанове владавине словенска племена, у заједници са Бугарима, почела су да стално упадају у балканске покрајине. Велики освајачки ратови у Африци, Италији и Шпанији одузели су Византији снагу да брани балканско подручје. Истина, Јустинијан је, и у Азији и у Европи, подигао на границама читав систем утврђења; на Балканском Полуострву, иза снажних тврђава на Дунаву, протезао се и у унутрашњости јак појас утврђења. Али ни најјача утврђења нису много користила кад је недостајала потребна војска. Словени су преплавили цело Балканско Полуострво до Јадрана, до Јегејског Мора и до Коринтског Залива. Тако су пустошене централне покрајине Царства, док је византиска војска далеко на западу славила своје победе. Истина, Словени су се засада задовољавали пљачкањем византиских

[1] Прокопијев извештај о овом походу детаљно анализира *G. Downey*, The Persian Campaign in Syria in A. D. 540. Speculum 28 (1953) 340 sq.

[2] Виз. извори I, 45 сл. Cf. *Niederle*, Manuel 61 sq. *Stein*, Bas Empire 222, Успенский, История I, 464 сл. *Јиречек*, Историја I, 46 сл. *Šišić*, Povijest 207 sq. *Grafenauer*. Nekaj vprašanj 28 sq.

земаља, па су се са пленом враћали у своје прекодунавске постојбине. Али је словенска сеоба почела да се шири према византиској територији и већ се ближила епоха сталног насељавања Словена на Балканско Полуострво.

Поред спољнополитичких заплета и ратних разарања дошло је и до тешких унутрашњих немира. Почела је огорчена борба између аутократске централне власти и градских политичких организација, па је већ у јануару 532 г. избила у Цариграду страховита буна, т.зв. буна „Ника" (по лозинки побуњеника: [illegible] — „победуј")[1]. Против странке зелених, коју је фаворизовао Анастасије I, Јустинијан је за време Јустинове владе подупирао странку плавих, која се слагала са његовом православном црквеном политиком. Дошавши на власт, Јустинијан је настојао да се потпуно ослободи утицаја дема и предузео је оштре мере против немирних градских организација. Казнене мере којима су биле погођене обе странке начиниле су и од плавих и од зелених непријатеље цара, тим пре што је његова политика изазивала силне издатке и захтевала од народа тешке жртве. Обе странке ујединиле су се у борби против централне власти. У Хиподрому чули су се необични поклици: „Многе године милостивим зеленима и плавима!"[2]. Побуна је узела огромне размере, престоница је била у пламену. Ипатије, синовац Анастасија I, проглашен је за цара и крунисан у Хиподрому. Потпуно обесхрабрен, Јустинијан се већ спремао да потражи спас у бекству. Од тога га је одвратила неустрашивост царице Теодоре, а престо му је спасла Велизарева одлучност и вештина Нарзесова. Ступивши у преговоре са плавима, Нарзес је разбио јединство побуњеника, а Велизар је упао у Хиподром са четом верном цару и побио изненађене побуњенике. Страховит покољ у коме је погинуло више десетина хиљада људи учинио је крај устанку. Византиска аутократија победила је, деме су биле поражене, а старе градске тежње за слободом крваво угушене. Главни цареви сарадници, који су на захтев народа били отпуштени, поново су враћени на своје положаје. Света Софија ускрсла је у новом сјају: уместо изгореле старе цркве подигнут је величанствени храм Јустинијанов, који отвара нову епоху у историји хришћанске архитектуре. Међутим, крвавим угушивањем устанка криза је била само привидно откло-

[1] *Cf. Bury*, The Nika Riot, Journ. of Hell. Stud. 17 (1897) [illegible] sq. и Later Rom. Empire II[2], 39 sq. *Diehl*, Justinien 455 sq. *Успенский*, История I, 499 сл. *Stein*, Bas Empire 449 sq.

[2] *Joh. Malalas* 474, 10.

њена. Терети које је Јустинијанова политика наметнула становништву, не само да се нису смањили него су се са избијањем великих ратова на Западу огромно повећали. Јустинијанова освајања су плаћена потпуним исцрпљењем земље.

Преториски префект Јован Кападокиски, који је имао незахвалан задатак да прибавља средства за скупе подухвате свога господара, привукао је на себе огорчену мржњу византиског становништва. Али и сав позитивни рад у државној управи, извршен у Јустинијаново доба, спроведен је његовом иницијативом. Већина Јустинијанових новела упућена је њему и његова је заслуга што је Јустинијанова влада енергично иступила против јачања велепоседништва[1]. Истина, ове мере нису имале стварног успеха: пораст велепоседништва настављао се, и то како на рачун малог приватног поседа тако и на рачун државних домена.

Јустинијанове административне мере имале су за циљ да појачају управни апарат, да сузбију корупцију, а пре свега да обезбеде пореске приходе. Начело строгог одвајања војне и цивилне власти по провинцијама, спроведено у доба Диоклецијана и Константина, напуштено је. Али спајање цивилне власти са војном извршено је само у извесним областима, и то тако да је првенство дато местимично претставницима цивилне управе а местимично војним властима. Јустинијановим управним реформама недостајао је јасан општи принцип и стога оне нису ни могле да обнове застарели управни систем. Оне претстављају само прелаз од јасног Диоклецијановог и Константиновог поретка ка супротном, исто тако јасном Ираклијевом систему.

Велику активност показала је Јустинијанова влада и у привредној политици јачајући трговину и занатство. Као природни центар робног промета између Азије и Европе, Цариград је доминирао трговином између два континента. Трговина на Средоземном Мору налазила се у рукама грчких и сириских трговаца. Међутим, главну улогу за Византију није играла размена са осиромашеним земљама на Западу већ трговина са Истоком, са Индијом и Кином. Њена трговина са Истоком била је пак пасивна. Византија је, истина, извозила на Исток скупоцене тканине и посуђе из сириских радионица, али је овај извоз заостајао иза њене потражње за источном, луксузном робом, пре свега за свилом. Још тежа је била околност да је трговина са Кином зависила од

[1] Cf. *E. Stein*, Justinian, Johannes der Kappadozier und das Ende des Konsulats, B. Z. 30 (1929/30) 376 sq. и Bas Empire 435 sq.

персиског посредништва, што је и у мирно доба изазивало сувишне трошкове и повећавало одлив злата из Царства, а за време честих непријатељстава са Сасанидском државом доводило до потпуног обустављања увоза свиле. Копнени пут у Кину ишао је кроз Персију, а и саобраћајем на Индиском Океану господарили су персиски трговци, који су путовали са својим лађама од Персиског Залива до Тапробане (Цејлон) и тамо примали робу приспелу из Кине.

Јустинијанова влада покушала је да успостави везу са Кином заобилазним путем преко својих упоришта у Херсону и Боспору на Криму и преко Лазике. Одатле су Византинци одржавали трговинске везе и са номадским народима северно од Понта, којима су достављали тканине, драгуље и вино, а од којих су добијали крзна, кожу и робље. То је био разлог зашто је Византија настојала да појача свој утицај на Криму и Кавказу. Питање трговине свилом довело је и до првог додира Византинаца са Турцима, који су се тада били проширили до северног Кавказа и, као и Византинци, због трговине свилом, дошли у сукоб са Персијанцима. За време Јустинијановог наследника Јустина II Византинци су склопили савез са Турцима и борили су се, заједно са њима, против Персије.

С друге стране, Византија је покушавала да обезбеди себи пут за Индиски Океан преко Црвеног Мора. Настојала је да појача сопствени саобраћај у источним водама, а ступила је у везу и са Етиописким царством. Међутим, ни византиски ни етиописки трговци нису успели да оспоре Персијанцима превласт на Индиском Океану. Копнени пут од обала Црног Мора за Средњу Азију био је пак тежак и пун опасности. Стога је то била не мала срећа за Византију што је њеним агентима пошло за руком да открију тајну производње свиле и да у Цариград прокријумчаре свилену бубу. Ускоро је византиско свиларство постигло велики процват, нарочито у самом Цариграду, у Антиохији, Тиру и Бејруту, доцније и у Теби. Оно је постало једна од најважнијих грана византиске индустрије и, као државни монопол, важан извор прихода византиског царства[1].

Највеће и најдуготрајније дело Јустинијановог доба било је кодификација римског права. Полазећи од Теодо-

[1] Cf. *Heyd*, Commerce du Levant I, 2 sq. *R. S. Lopez*, Silk Industry in the Byzantine Empire, Speculum 20 (1945) 1 sq. *Н. В. Пигулевская*, Византийская дипломатия и торговля шелком, В. В. 1 (1947) 184 сл. и Византия на путях в Индию, Москва—Ленинград 1951, стр. 184 сл. *Stein*, Bas Empire 769 sq., 843. *Hennig*, Die Einführung der Seidenraupenzucht ins Byzantinerreich, B. Z. 33 (1933) 295 sq.

сијева Кодекса, као и од старијих приватних збирки, Грегоријановог и Хермогенијановог Кодекса, комисија правника под Трибонијановим претседништвом израдила је збирку важећих царских закона из времена после Хадријана. Ова збирка — Јустинијанов Кодекс — објављена је 529 г., а пет година доцније изашло је и ново, допуњено издање. Још веће дело претстављају Дигесте (Пандекте), објављене 533 г. Оне пружају збирку списа класичних римских правника који су, поред царских закона, сачињавали другу групу важећег права. Јустинијанов Кодекс знатно је надмашио своје узоре, али се он ипак наслањао на радове претходних векова. Дигесте су биле потпуно ново дело. Овде су безбројни, често противречни списи римских правника први пут сакупљени и систематски сређени. Уз Кодекс и Дигесте дошле су, као трећи део, Институције, које пружају извод из оба главна дела, а које су служиле као приручник за правне студије. Најзад последњи део, којим се завршава Јустинијанов *Corpus iuris civilis*, била је збирка Јустинијанових Новела, нових наредаба објављених после публикације Кодекса. Док су Кодекс, Дигесте и Институције публиковани на латинском, дотле је већина новела објављена на грчком. А ускоро су се и за прва три дела појавили грчки изводи и коментари.

Кодификација римског права дала је централистичкој држави чврсту правну основу. Римско право, сређено напорима византиских правника, јасно и прецизно регулише целокупни јавни и приватни живот, живот друштва као и појединца и његове породице, међусобне односе грађана, њихове пословне и имовинске везе. Додуше, Corpus iuris civilis није механичка, а према томе ни потпуно верна репродукција старог римског права. Јустинијанови правници вршили су у римским класичним списима понека скраћивања, па и понеке измене, како би прилагодили кодификовано право приликама свога времена и како би га довели у склад са захтевима хришћанског морала и обичајним правом хеленизованог Истока. Понегде, нарочито у породичном праву, утицај хришћанства води човечнијим правним схватањима. С друге стране, догматска искључивост, својствена хришћанству, лишава оне који не припадају званичној вери сваке правне заштите. Према томе, кад Јустинијаново законодавство прокламује слободу и једнакост свих људи, стварни значај ових високих начела не сме се прецењивати. Чињеница је да се положај робова у Јустинијановом праву ублажује и да се њихово ослобођење олакшава и препоручује[1], али се ова чињеница мање објашњава високим идеалима и хришћанским схватањима но тиме што у привредном животу VI века робовски рад игра споредну улогу. Главну производну снагу већ одавно чини колон, а према њему Јустинијаново право не зна за милост. Оно изричито прописује везивање колона за родну груду и тиме законски утврђује зависност велике већине сеоског становништва.

Карактеристична црта Јустинијановог законодавства јесте истицање царског апсолутизма. Правним образложењем монархиске власти Јустинијанов Corpus iuris civilis јако је утицао на развој политичких идеја не само у Византији него и на Западу. Римско право је у сва времена било темељ правног живота Византије. Запад се, напротив, упознао с римским правом тек у XII веку. Рецепција римског права, кроз посредништво Јустинијановог Корпуса, имала је за развитак правних и политичких схватања на Западу највећи значај, и отада је римско право, у оном облику који су му дали Јустинијанови правници, све до у најновије време чинило важан елеменат у правном развитку читаве Европе.

Јустинијан је био последњи римски император на византиском престолу. Уједно он је био хришћански владар, убеђен у божанско порекло своје власти. Његове универзалистичке тежње имале су не само римске него и хришћанске корене. Појам Римске империје био је за њега истоветан са појмом хришћанске васељене, победа хришћанске вере била му је исто толико света мисија као и успостављање римске доминације. Од доба Теодосија I ниједан владар се није толико старао о християнизацији Царства и о сузбијању незнабоштва. Припадници старе вере чинили су тада бројно незнатну групу, али је паганство ипак још увек имало великог утицаја у науци и култури. Јустинијан је одузео паганским научницима право предавања и 529 г. затворио Академију у Атини, центар паганског неоплатонизма. Протерани научници отишли су на двор персиског краља, односећи у Персију плодове грчке културе. У Византији стара вера је била мртва, и тиме се завршило једно велико поглавље светске историје.

Хришћанска црква нашла је у личности Јустинијана не само ревносног браниоца, већ и свог господара. Јер и као хришћанин, Јустинијан је остајао Римљанин, те му је

[1] Cf. *A. Hadjinicolaou-Marava*, Recherches sur la vie des esclaves dans le Monde Byzantine, Athenes 1950, 22 sq.

идеја аутономије вере била потпуно туђа. Он је управљао црквом на исти начин на који је владао државом, улазећи лично у све појединости црквеног живота. Решавао је о верским и литургиским питањима, објављивао верске едикте, претседавао црквеним саборима, писао теолошке трактате и црквене песме. У историји односа цркве и државе Јустинијанова епоха претставља врхунац царског утицаја на црквени живот. Ни пре ни после ниједан византиски цар није тако неограничено господарио црквом као Јустинијан.

Најважнији црквено-политички проблем био је још увек источни монофизитизам. Освајачка политика на Западу захтевала је сарадњу са римском црквом и према томе морао се заузети антимонофизитски став. То је неизбежно повећало стару мржњу Египта и Сирије према византиској власти и распалило сепаратистичке тежње коптског и сириског становништва. Но, ако се мир са западном црквом могао одржавати само по цену појачања антагонизма на Истоку, то је опет споразум са монофизитским црквама у Сирији и Египту био остварљив само по цену раскида са Западом, па и са становништвом централних византиских покрајина. Узалуд је Јустинијан тражио излаза из ове безизлазне ситуације. Пошто је на V Васељенском сабору у Цариграду (553) спровео осуду тзв. „Трију поглавља" — списа Теодора Мопсуестиског, Теодорита Кирског и Иве Едеског који су изгледали сумњиви због несторијанских тенденција — он је изазвао нове спорове, а монофизите није задовољио. Нису имали успеха ни његови даљи покушаји измирења с источним монофизитима.

И поред свих својих мана, Јустинијаново царство је неоспорно показало изванредну моћ. Као да је хтела да још једном да̂ све од себе, стара Империја је скупила све своје снаге да би постигла последњи политички и културни узлет. У свом територијалном ширењу дошла је још једном до врхунца, обухвативши цео Медитеран. У књижевности и уметности стара култура, у хришћанском руху, доживела је јединствен процват, иза кога је ускоро дошло раздобље дужег културног опадања. Јустинијанова владавина није означавала, као што је он желео, почетак нове ере, него напротив завршетак једне велике епохе. Јустинијан није успео да обнови Царство. Он је успео само да за кратко време рестаурира његов спољни сјај, али не и да спроведе унутарњу регенерацију остарелог римског државног организма. Стога

ЦАРСТВО У ДОБА ЈУСТИНИЈАНА I

Карта 1

ЦАРСТВО У ДОБА ЈУСТИНИЈАНА I
ОКО 565
Територија Царства пре Јустинијана
Јустинијанова освајања
0
200
400
600 км
СВЕВИ
ФРАНЦИ
ЗАПАДНИ ГОТИ
БУРГУНДИ
ЛАНГОБАРДИ
ГЕПИДИ
СЛОВЕНИ
АНТИ
АВАРИ
АБАЗГИ
АЛАНИ
ЛАЗИКА
ИБЕРИЈА
ПЕРСИЈА
САСАНИДСКА
АРАБЉАНИ
ЛАХМИДИ
АРАБЉАНИ
ГАСАНИДИ

је територијална рестаурација остала без чврстог темеља и стога су последице брзог слома његове Империје биле нарочито тешке. Царство које је он оставио својим наследницима било је изнутра исцрпено и потпуно уздрмано привредно и финансиски. Јустинијанови наследници имали су да исправљају велике грешке великог цара и да спасавају оно што се још могло спасти.

Најтежи ударац задесио је Царство у Италији, најважнијој области рестаурираие Империје, чија је реокупација стајала нарочито великих напора и жртава. Већ 568 г. упали су у Италију Лангобарди и за кратко време освојили њен већи део[1]. У Шпанији је отпочела протуофанзива Западних Гота. Главно византиско упориште, Кордова, привремено запоседнута већ 572, коначно је изгубљена 584 г., а четири деценије доцније поново су припали Западним Готима и последњи остаци Јустинијанових освајања у јужној Шпанији[2]. У северној Африци, пак, Царство је одржавало свој положај, иако у сталним заморним борбама са маварским племенима, све до арабљанске инвазије, а и у самој Италији значајне покрајине су још више векова остале под византиском влашћу. На тај начин заостаци Јустинијанових освајања дуго су чинили основу на којој је почивала византиска сила на Западу. Али светска владавина, за којом се тежило, нестала је заувек.

Тежиште византиске политике неизбежно се поново помера према Истоку. Као најпречи задатак Јустинијановим наследницима се намеће учвршћење пољуљаног положаја Царства у предњој Азији. Чврст став према Персији карактеристична је ознака византиске политике током наредних деценија.

И поред исцрпљености византиске државе, Јустинијанов наследник, његов сестрић Јустин II (565—578), није се устручавао да одбије плаћање данка персиском краљу. Тиме је раскинут уговор о миру који је Јустинијан био склопио по цену толиких жртава. Избио је жесток и дуготрајан рат. Борбе су се водиле пре свега око Јерменије, ове стратегиски и трговински тако важне земље, о коју су се одавна отимале обе велике силе.

Персија је прва показала знаке слабљења. После двадесетогодишњег напорног и променљивог ратовања, у Перси-

[1] О Лангобардима в. *L. Schmidt*, Die Ostgermanen (1941) 565 sq.

[2] О мало проученој историји византиске власти у Шпанији в. *P. Goubert*, Byzance et l'Espagne wisigothique, Études byz. 2 (1944) 5—78, и L'Espagne byzantine, ibid. 3 (1945) 127—42; 4 (1946) 71—133.

ском царству избили су немири. Енергични цар Маврикије (582—602) успео је да искористи насталу ситуацију. Његовом потпором дошао је на персиски престо млади Хозроје II Парвиз, унук великог Хозроја. Хозроје II је склопио са Византијом уговор о миру, према коме је велики део Јерменије припао Византинцима (591)[1].

Маврикије је био државник високих квалитета. Његова владавина претставља значајну етапу у развитку који води од застарелог државног система рановизантиске епохе ка новом, здравијем поретку средњовековне византиске државе. Усретсредивши пажњу на проблеме Истока, приморана да напусти већи део западних области освојених под Јустинијаном, Византија се није одрекла својих интереса на Западу. За време Маврикија предузете су врло значајне мере којима је поколебана власт Византије на Западу поново ојачана и бар известан део Јустинијанових освајања за дуже време сачуван. Тада настају у Италији и северној Африци војна намесништва: Равенски егзархат, које обухвата преостали византиски посед у Италији[2], и Картагински егзархат, који обухвата северно-афричку обалу[3]. Јаком војном организацијом егзархати су оспособљени за одбрану и постају претстража византиске моћи на Западу. Егзарсима, управитељима егзархата, потчињена је на њиховим подручјима не само војна већ и целокупна цивилна управа. Оснивањем егзархата у Равени и Картагини почиње епоха милитаризације византиске управе. Организација егзархата послужиће као узор за доцније уређење тема.

Колики је значај Маврикије приписивао западним областима показује тестамент који је он саставио приликом једне тешке болести 597 г. Према том тестаменту, његов старији син Теодосије управљао би у Цариграду источним делом Царства а други син Тиберије владао у Риму над Италијом и западним острвима[4]. Тако би Рим, као друга престоница,

[1] *Dölger*, Reg. 104. Cf. *P. Goubert*, Byzance et l'Orient sous les successeurs de Justinien, Paris, 1951. *M. J. Higgins*, The Persian War of the Emperor Maurice, Washington, 1939. Византиско-персиским односима посвећена је и занимљива расправа *истог*, International Relations at the Close of the Sixth Century, The Cathol. Hist. Rev., 27 (1941), 279—315.

[2] Први пут Равенски егзарх се спомиње 584 г.: уп. *Diehl*. Exarchat 17. *Hartmann*, Byz. Verwaltung 8 sq. *Gelzer*, Themenverfassung 6 sq.

[3] Први пут се спомиње 591 г.: уп. *Diehl*, L'Afrique byzantine 478.

[4] Theophyl. Simokattes (ed. De Boor) 305 sq., који наводи даље да би „остали делови" Римског царства припали млађим синовима Маврикијевим. Према убедљивој претпоставци коју је изнео *Bury*, Later Rom. Empire II², 94, n. 2, један од њих би добио Илирик, а други Северну Африку.

поново постао царски град. Идеја универзалног царства није напуштена, остала је жива и концепција савладарства уз територијалну поделу јединe Римске империје[1].

Док је у Азији, иако привремено, успостављен мир, а на Западу спасено оно што се још могло спасти, дотле су на Балкану владале потпуно хаотичне прилике. Немирно стање, у коме се налазило Балканско Полуострво услед честих упада Словена, још се појачало откако су Авари, створивши своју велику силу, загосподарили Панонском Низијом. Византија се налазила под сталним и све јачим притиском Авара и подложних им Словена у средњем Подунављу.

Огорчене борбе су отпочеле око прелаза преко Саве и Дунава. После трогодишње опсаде аварски хаган Бајан је 582 г. освојио Сирмиум[2]. Две године доцније заузет је привремено и Сингидунум, који ће још више пута прелазити из руку у руке[3]. Исте 584 г. пали су Виминацијум и Августа. Срушивши византиски одбрамбени систем, Авари и Словени почели су да се неодољиво шире по Балканском Полуострву. С друге стране, и Словени на доњем Дунаву, независни од аварске власти, све дубље су продирали у византиске провинције[4]. Тада је дошло и до првих словенских и аварско-словенских напада на Солун (584 и 586)[5]. Што је још важније, отпочело је насељавање појединих словенских племена на Балкану[6]. Словени се нису више задовољавали

[1] Cf. *Kornemann*, Doppelprinzipat 161.

[2] Виз. извори I, 97 сл. Уп. *Ф. Грабић*, Војводина у византиско доба, Војводина I (1939) 98 сл. *Šišić*, Povijest 218 сл.

[3] Уп. *Ф. Баришић*, Византиски Сингидунум. ЗбРВИ 3 (1955) 10 сл

[4] О независности Словена на доњем Дунаву в. *Ст. Станојевић*, Византија и Срби I, 171 сл. са изворима и литературом. *А. Дьяконов*, Известия Иоанна Ефесского и сирийских хроник о славянах VI—VII вв., Вестник Древней истории 1946, 1, 20 сл. Уп. и *Grafenauer*, Nekaj vprašanj 87 sq. Виз. извори I, 91, прим. 22.

[5] О томе обавештавају тзв. Чуда Димитрија Солунског. Уп. Виз. извори I, 175 и 176 сл. *Ф. Баришић*, Чуда Димитрија Солунског као историски извори, Београд 1953, 49 сл., 56 сл.

[6] В. извештај Јована Ефеског VI 25 (прев. Schönfelder p. 255). Према овом извештају, који потиче из 584 г., Словени су тада живели по римским провинцијама „слободно и без страха". Истина, у једној од претходних реченица се наводи да су они тамо живели „док их бог није избацио" (bis Gott sie hinauswarf), али је већ давно констатовано да је Шенфелдер погрешно превео ову реченицу. Уп. *А. Васильев*, Славяне в Греции. В. В. 5 (1898) 409, прим. 3; *K. Jireček*, Die Romanen in den Städten Dalmatiens I (1901) 25. Према *Дјаконову*, н. д. 32, превод треба да гласи: „док им то бог допушта". А тако је превео већ и стари преводилац *Payne Smith* (Oxford 1860): „as far as God permits them". (Ново издање које је приредио Brooks, Corpus script. christ. orient., Scriptores Syri III, 1935, са латинским преводом, 1936, нажалост

пљачкањем, већ су почели да се трајно настањују на византиском тлу и да окупирају византиске земље.

Од великих спољнополитичких догађаја рановизантиског доба ниједан није имао ни приближно толики значај за Византиско царство као продирање Словена на Балкан. Сви остали варварски упади које је Царство тада доживело имали су пролазан карактер. Чак и велика сеоба Германа, која је тако дубоко уздрмала Империју, на крају је мимоишла Византију. Словени су, напротив, остали на Балкану за сва времена и постали један од најважнијих фактора византиске историје.

Освајачки ратови на Западу за време Јустинијана и сталне борбе са Персијом за време његових наследника парализали су снаге Византије на Балканском Полуострву. Тек после победоносног завршетка персиског рата Византија је била у стању да предузме велику офанзиву против Словена у Подунављу. Заиста, само је велика и успешна акција против главних словенских постојбина с оне стране Дунава могла да осигура северну границу Царства и да спречи окупацију Балкана. Тако је 592 г.[1] отпочео рат у коме се решавала судбина Балканског Полуострва. У почетку Византинци су имали успеха. Више пута су прелазили преко Дунава и односили победе над Словенима и Аварима. Али то није имало већег дејства на огромне масе Словена. Борба се отегла, вођење рата у удаљеном Подунављу било је тешко и заморно, па је борбеност византиске војске почела да попушта.

После слома Јустинијанове рестаурације, византиска централна власт много је изгубила у ауторитету. Као реакција на Јустинијанов апсолутизам повећао се политички значај сената а расле су и тежње градског становништва за слободом. Социјалне и верске супротности, које су се све више заоштравале, испољавале су се у унутрашњим борбама и честим сукобима између плавих и зелених по свим већим градовима. У војсци је дисциплина јако опала и често је

није ми приступачно; в. *E. Honigmann*, Byz. 14, 1939, 615 sq.). Уп. и *H. Grégoire*, L'Origine et le Nom des Croates et des Serbes, Byz. 17 (1944/45) 109 sq.

[1] Хронологија главног извора, Теофилакта Симокате, прилично је нејасна и задаје много тешкоћа. О тим тешкоћама расправљао је већ *J. B. Bury*, The Chronology of Theophylactus Simocatta, Engl. Hist. Rev. 3 (1888) 310 sq. Недавно су тај проблем детаљно претресли *G. Labuda*, Chronologie des guerres de Byzance contre les Avars et les Slaves à la fin du VIe siècle, B. Sl. 11 (1950) 167 sq., према коме је рат почео тек 596 г., и *Grafenauer*, Nekaj vprašanj 62 sq., који, по мом мишљењу с правом, сматра да је рат трајао од 592 до 602 г.

долазило до отворених манифестација незадовољства, тим пре што је влада, приморана да штеди, често задржавала плату војницима. Када је 602 г. војска добила наређење да поново презими с оне стране Дунава, избила је побуна. Побуњени војници дигли су на штит и прогласили за цара Фоку, подофицира полуварварског порекла, и напустивши своје положаје, кренули на Цариград. У то је и у самој престоници плануо устанак. Супарничке странке плавих и зелених ујединиле су се у борби против царске владе[1]. Маврикије је збачен, а Фока је с пристанком сената крунисан за цара.

Слом византиске војске на Дунаву, после десетогодишње узалудне борбе, запечатио је судбину Балканског Полуострва. Оно је било коначно препуштено Словенима. Сада је избила на површину и дуго задржавана унутрашња криза. За време Фокине владе (602—610) истрошени организам позноримске државе доживљавао је своју агонију. Дошло је до распада старог политичког и друштвеног поретка.

Грозница која је захватила Царство, испољила се у тешким унутрашњим борбама и необузданом терору. После убиства Маврикија и његових синова, погубљених пред његовим очима, почела су масовна погубљења. Терор је пре свега погађао претставнике виших слојева и у њиховим круговима изазивао је и најјачи отпор. На владин терор аристократија је одговорила низом завера, које су се редовно завршавале новим погубљењима.

Само у Риму нашао је Фока на подршку. Још крајем VI века избио је спор између Цариграда и Рима, због тога што је папа Григорије I оштро протестовао против титуле „васељенског патријарха“, коју су цариградски патријарси носили већ скоро сто година[2]. Маврикије је одговорио на те протесте хладно и уздржљиво. Фока је, напротив, по-

[1] *J. Janssens*, Les Bleus et les Verts sous Maurice, Phocas et Héraclius, Byz. 11 (1936) 499 sq., заступа гледиште да се Маврикије ослањао на странку зелених. За ово гледиште јако се залаже и *H. Grégoire*, L'empereur Maurice s'appuyait-il sur les Verts ou sur les Bleus? Annales de l'Inst. Kondakov 10 (1938) 107 sq.; уп. и његове примедбе: Sainte Euphémie et l'Empereur Maurice, Mélanges Lefort (1946) 295 sq. Напротив, *F. Dölger*, B. Z. 37 (1937) 542 sq. и 38 (1938) 525 sq., енергично га побија. Према *Дьяконову*, Виз. димы 221 sq., Маврикије је фаворизовао плаве, али је заузимао помирљив став и према зеленима.

[2] Cf. *H. Gelzer*, Der Streit über den Titel des ökumenischen Patriarchen, Jahrb. f. protest. Theol. 13 (1897) 549 sq. *E. Caspar*, Gesch. des Papsttums II (1933) 367, 452 sq. *J. Haller*, Das Papsttum I (1936) 285 sq. *V. Laurent*, Le titre de patriarche oecuménique et la signature patriarcale, REB 6 (1948) 5 sq.

казао велику попустљивост: његова наглашено проримска политика дошла је до изражаја у писму папи Бонифацију III из 607 г., којим је апостолска црква светог Петра призната за главу свих цркава[1]. Као споменик посебне благонаклоности коју је Фока уживао у Риму, диже се и данас на римском Форуму стуб чији натпис слави име византиског тиранина.

У Византији Фока је изазивао против себе све већу мржњу, нарочито у предњој Азији, где се његова правоверна црквена политика изродила у крваво прогањање монофизита и Јевреја. Странка зелених, која га је у почетку подржавала, заузела је према њему у тој мери непријатељски став да је њеним претставницима забрањено свако вршење државних функција[2], док су се сада плави ставили у службу Фокине владе. Међусобни сукоби завађених странака достигли су највећу жестину. По целом Царству ширио се пожар грађанског рата[3].

[1] *Dölger*, Reg. 155.

[2] Theophanes I 297, 4: ἐκέλευσε τοὺς πρασίνους μηκέτι πολιτεύεσθαι. С обзиром на нејасност и противречност изворних података није лако утврдити када су се зелени коначно одвојили од Фоке, да ли већ 603 г., како је доказивала *J. Janssens*, op. cit. 515 sq (уп. и Кулаковский, К критике известия Феофана о последнем годе правления Фоки, В. В. 21, 1914, 9 сл.), или тек пред крај Фокине владе, како сматра већина научника: *Bury*, Later Rom. Empire II[2], 204; *Parcti*, Verdi e azzuri ai tempi di Foca, Studi italiani di filol. class. 19 (1912) 305 sq.; *N. H. Baynes*, The Successors of Justinian, Cambr. Med. Hist. II (1913) 286.; *Dölger*, Reg. 159. У новије време ово гледиште је детаљније бранио Дьяконов, Виз. димы 223 сл. (*М. В. Левченко*, Венеты и прасины в Византии в V—VII вв., В. В. 1, 1947, 177 сл., само понавља његове аргументе). Међутим, мање је значајно да ли су зелени раскинули с Фоком 603 или 609 односно 610 г., важно је да су управо зелени одиграли пресудну улогу у Фокином паду, да су они у најкритичнијем тренутку устали против Фоке и одлучно подржали Ираклија. Уосталом, Фокина изразито правоверна и проримска политика, која значи више него што би Дјаконов (стр. 225) хтео да призна, свакако не говори у прилог „зеленог" становишта.

[3] О анархичним приликама у Византиском царству тога времена савремени извори дају врло импресивне податке. Нарочито је карактеристичан опис из „Чуда Димитрија Солунског" (Miracula S. Demetrii I 10: Migne, P. G. 116, 1261 sq.): „Скоро сви знате", пише аутор овог хагиографског списа, архиепископ Јован Солунски, „колику је прашину ђаво узвитлао у граду за царевања после блаженопочившег Маврикија, пошто је он заледио љубав према ближњем и посејао узајамну мржњу по читавом Анадолу и Киликији и Азији и Палестини и свим покрајинама које се налазе око тих земаља све до самог царског града, тако да демама није било довољно да се по тргу опијају крвљу својих саплеменика него су чак једни другима и на куће насртали". Даље аутор прича како су припадници дема, упадајући у куће једни другима, вршили покољ, зверски убијали жене,

Сада се и споља сручила на Царство катастрофа, дуго спречавана напорним борбама претходних деценија. Како на Балкану, тако и на Истоку дошло је до потпуног слома византиске одбрамбене снаге. Персијанци су ударили на Византију свом силом. Отпорна снага уздрманог Царства, а и његова воља за одбраном, попуштала је из године у годину. У почетку борбе су биле прилично упорне. Пошто је, пак, 605 г. јака тврђава Дара освојена и византиска погранична одбрана сломљена, персиска војска је почела да брзо напредује, упала је у Малу Азију и запоседа Цезареју. Један персиски одред продро је чак до Халкедона, прекопута саме византиске престонице. На Балкану се у међувремену ширила словенско-аварска бујица. Није много помогло ни то што је Фока 604 г. повећао данак Аварима[1]. Ускоро је цело Балканско Полуострво било преплављено огромним словенским масама. Царство се нашло на рубу пропасти.

Оно је сачувано снагама периферије. Картагински егзарх Ираклије устао је против Фокине страховладе и, пошто му се придружио и Египат, послао је на Цариград флоту под заповедништвом свог истоименог сина. На острвима и у лукама, у које је његова флота на путу за Цариград залазила, Ираклије млађи је свуда наишао на одушевљен пријем код становништва, а нарочито код странке зелених. 3 октобра 610 г. његово бродовље се појавило под зидинама Цариграда. И овде поздрављен као ослободилац, он је брзо учинио крај Фокиној влади и примио 5 октобра из руку патријарха царску круну[2]. После Фокиног погубљења, срушен је и спаљен и његов кип у Хиподрому, а заједно с њим спаљена је и застава странке плавих[3].

Године анархије под Фоком у исто време су и последње године живота старе Империје. Њима се завршава позноримска односно рановизантиска епоха. Из тешке кризе коју је доживела, Византија ће изаћи као нова државна творевина, ослобођена оптерећења труле позноримске државе и ојачана новим снагама. Сада тек почиње византиска историја у правом смислу, историја средњовековног грчког царства.

старце и децу, пљачкали и палили куће својих противника. Уп. Ф. Баришић, Чуда Димитрија Солунског као историски извори, Београд 1953, 44, одакле је преузет и горњи превод.

[1] *Dölger*, Reg. 152.

[2] О датуму в. *Ostrogorsky*, Chronologie 30, n. 1.

[3] Chron. Paschale 701, 17. На овај веома карактеристичан чин није довољно обраћена пажња при расправљању о томе за коју је странку Фока био јаче везан.

ДРУГИ ДЕО

БОРБА ЗА ОПСТАНАК И ПРЕПОРОД ВИЗАНТИСКЕ ДРЖАВЕ (610—711)

Извори

После процвата византиске књижевности у Јустинијаново доба, настаје од VII века период великог литерарног сиромаштва. Ни за једну другу епоху византиске историје извори нису тако оскудни као за VII и VIII век. То нарочито важи за време после Ираклија.

Ираклијеве подвиге опевао је његов савременик *Георгије Писида*, ђакон, скевофилакс и хартофилакс Свете Софије. Славни песник, кога су доцнији Византинци упоређивали са Еврипидом, Писида је између осталог оставио више историских спевова у јамбском триметру. Већи значај имају, и поред свог реторичког карактера, спевови о Ираклијевом походу против Персије 622 г., о аварско-словенској опсади Цариграда 626 г. и панегирик „Ираклијада", у коме је опевана победа над Персиским царством 628 г.[1] О аварско-словенској опсади Цариграда говори и беседа *Теодора Синкела*, који је, као и Писида, живео у Ираклијево доба и био скевофилакс, презвитер и синкел Свете Софије.[2] Ираклијев савременик био је и писац тзв. *Ускршње хронике*, која је обухватала време од стварања света до 629, али је сачувана само до 627 г. Изворну вредност има само завршни део, после 600 г.

Најважнији извори за Ираклијево време и једини грчки историски извори којима располажемо за време његових наследника јесу хронике *Теофана* и патријарха *Нићифора*.

[1] Уколико није друкчије наведено, треба користити, као релативно најбоље, издање Бонског корпуса византиских историчара.

[2] ed. *L. Sternbach*, Analecta avarica, Cracoviae 1900. Уп. Виз. извори I, 159 сл.

Састављена између 810/11 и 814/15 г., Теофанова хроника наставља незавршену хронику Георгија Синкела. Почиње тамо где је Георгије Синкел био стао, тј. са Диоклецијаном, а допире до почетка владавине Лава V Јерменина, обухвата, дакле, период од 284 до 813 г.[1] Иако монашки ограничена и врло тенденциозна, Теофанова хроника има, нарочито за VII и VIII век, изванредан значај, јер се заснива на старијим, махом изгубљеним изворима. Њен разгранати хронолошки систем чини основу византиске хронологије у ова два века. Приказ је подељен по годинама, а на челу сваког одељка налазе се хронолошке таблице које, поред година од стварања света и Христовог рођења, наводе не само године владавине византиских царева, него и персиских краљева, доцније арапских калифа, папа и источних патријараха. Поред рачунања по годинама (према александриској ери, која од стварања света до Христовог рођења броји 5492 године), Теофан рачуна и по индиктима, иако их не бележи редовно. Међутим, услед извесних грешака у распореду грађе у периодима од 6102 (609/10 н. е.) до 6206 (713) и од 6219 (726/7) до 6265 (772/3) његове године се не слажу са индиктима него заостају иза њих за по једну годину. Како се показало да су бројеви индикта код њега увек тачни, треба у поменутим периодима број сваке године повећати за један.[2] Писана народским језиком, садржински приступачна, Теофанова хроника је била врло популарна у Византији. Од ње полази целокупна даља византиска хронографија. Запад се упознао са њом преко латинског превода који је 70-их година IX века израдио папски библиотекар Анастасије; овај превод је важан и за модерну науку, јер се заснива на тексту који је старији од свих сачуваних преписа Теофанове хронике.

Патријарх Нићифор (806—815) написао је, поред многобројних теолошких дела, и „Кратку историју" (Ἱστορία σύντομος)

[1] ed. *C. de Boor*, 2 vol., Lipsiae 1883, 1885. Немачки превод завршне партије (717—813) с уводом: *L. Breyer*, Bilderstreit und Arabersturm, in: Byzantinische Geschichtsschreiber VI (1957).

[2] *Cf. Ostrogorsky*, Chronologie 1 sq., где је претресена и старија литература о проблему Теофанове хронологије. В. и мој чланак Theophanes у R E, II. R. X (1934) 2127 sq. *V. Grumel*, Échos d'Or. 33 (1934) 398 sq., покушао је да неслагање између година и индикта протумачи претпоставком да Теофан није рачунао почетак године од 1 септембра већ од 1 марта. Међутим, како је показао *F. Dölger*, B. Z. 35 (1935) 154 sq., ово тумачење је неодрживо. Уп. и *F. Dölger*, Das Kaiserjahr der Byzantiner, S. B. der Bayer. Akad. d. Wissensch. 1949, H. 1, S. 21, 38; *Д. Анастасијевић*, Царский год в Византии, Annales de l'Inst. Kondakov 11 (1940) 147 сл., 170 сл. Теорију о мартовском датирању недавно је бранио и *В. Мошин*, Мартовско датирање, Ист. гласник 1—2 (1951) 19 сл. Уп. моју критику у B. Z. 46 (1953) 170 sq., из које се види да мартовско датирање није имало у Византији онај значај који су му приписивали Грумел и Мошин и да се њиме не могу објаснити хронолошке особености Теофанове хронике, која се, напротив, држи септембарског датирања.

у којој је приказао време од 602 до 769 г., користећи делимично исте — нама непознате — изворе као и Теофан.[1] Нићифоров приказ је знатно краћи од Теофановог, али по изворној вредности не заостаје иза његовог, и углавном је стварнији и трезвенији. Веома малу вредност има Нићифорова „Кратка хроника" (χρονογραφικὸν σύντομον) која уствари даје само хронолошке спискове владара и црквених поглавара од Адама до 829 г.[2]

Оскудицу грчких наративних извора надокнађују донекле извештаји оријенталних писаца. На првом месту треба споменути јерменског епископа *Себеоса* који је 60-их година VII века написао „Историју Ираклија"[3]. Историја Ираклија и његовог противника Хозроја II чини главни, али не и једини предмет Себеосовог дела, јер оно почиње са кратким извештајем о претходној епоси, а наставља приказ све до Муавијиног уздизања на калифин престо (661) и подробно расправља о црквеним приликама у Јерменији.

Важна је, нарочито за почетак Ираклијеве владе, хроника епископа *Јована из Никиу*, у Египту, писана крајем VII века. Нажалост, она је сачувана са знатним лакунама и само у доцнијој етиопској редакцији.[4] Треба такође споменути неколико савремених и доцнијих анонимних сириских хроника,[5] као и хронику митрополита *Елије Нисибиског*[6] и доцнију, али веома важну, засновану на старијим изворима хронику *Михаила Сириског*.[7]

Врло значајне податке о старим Словенима дају тзв. *Чуда Димитрија Солунског* (Miracula S. Demetrii), описујући живо и детаљно нападе Авара и Словена на Солун крајем VI и по-

[1] ed. *C. de Boor*, Lipsiae 1880. Де Бор није познавао рукопис Lond. Add. 19390 s. IX. Овај рукопис, који, истина, допире само до 713 г., искористио је недавно *L. Orosz*, The London Manuscript of Nikephoros „Breviarium", Budapest 1948, који је објавио почетни део текста (до p. 15, 2, ed. de Boor), а за даљи део, који садржи мање отступања, дао је колационирања са де Боровим издањем.

[2] О целокупној књижевној делатности и личности Нићифоровој в. *Alexander*, Patr. Nicephorus.

[3] Француски превод: *F. Macler*, Histoire d'Héraclius par l'évêque Sébéos, traduite de l'arménien et annotée, Paris 1904. Руски превод: *К. Патканов*, История имп. Ираклия, перевод с армянского, С. Петербург 1862. О много дискутованом питању састава, извора и времена постанка овог списа в. *С. С. Малхасянц*, Историк Себеос, Виз. Врем. 2 (1949) 94 сл.

[4] Издао и превео на француски *H. Zotenberg*, Chronique de Jean Evêque de Nikiou, Notices et Extraits des Mss. de la Bibl. Nationale XXIV (1883). Енглески превод: *R. H. Charles*, The Chronicle of John, Bishop of Nikiu, transl. from Zotenberg's ethiopic text. London 1916.

[5] Издате са латинским преводом у: Corpus Script. Christ. Orient., Scriptores Syri, Ser. III, t. IV, 1—3 (1903—05).

[6] Ib. t. VII (1910).

[7] Изд. с француским преводом *I. B. Chabot*, La chronique de Michel le Syrien, 3 vol., Paris 1899—1904.

четком VII, као и у другој половини VII века.[1] Ово хагиографско дело, које знатно допуњује наша иначе врло оскудна обавештења о животу Јужних Словена у њиховој новој домовини, састоји се из два дела: први део написао је око 620 г. солунски архиепископ Јован, други део, 80-их година VII века, један од његових следбеника (трећи део, додат доцније, нема никакве вредности).[2]

За црквено-историске догађаје ове епохе нарочито су важни акти VI Васељенског сабора 680/1 и тзв. Трулског сабора 692,[3] као и списи Максима Исповедника.[4]

Сиромашан је VII век и у правним споменицима. Ипак, имамо доста разлога да у ово раздобље ставимо знаменити *Земљораднички законик* (νόμος γεωργικός).[5] Истина, са потпуном сигурношћу може се само рећи да је овај законик настао у VII или VIII веку, али по свему изгледа да он није млађи од прве половине VIII века, а највероватније је да спада у крај VII века.[6]

[1] AASS, Oct. 8, t. IV. 104 sq., 162 sq. = Migne, P. G. 116, 1204 sq., 1325 sq. *A. Tougard*, De l'histoire profane dans les actes grecs des Bollandistes, Paris 1874.

[2] Уп. *Ф. Баришић*, Чуда Димитрија Солунског као историски извори, Београд 1954. *P. Lemerle*, La composition et la chronologie des deux premiers livres des Miracula S. Demetrii, B. Z. 46 (1953), 349—361. *А. Бурмов*, Славянските нападения срещу Солун в „Чудесата на Св. Димитра" и тяхната хронология, Годишник на Филос.-истор. Фак. II, София 1952, 167—214.

[3] Mansi XI, 196 sq., 929 sq.

[4] Migne, P. G. 90 и 91.

[5] Најбоље издање: *W. Ashburner*, The Farmer's Law, Journ. of Hell. Studies 30 (1910) 85—108; 32 (1912) 68—95, с критичким апаратом, коментаром и енглеским преводом. Текст је прештампан у *Zepos*, Jus II, 65—71.

[6] Ово је утолико вероватније што се његов наслов, изгледа, позива на Јустинијана II. Према наслову Номос георгикос даје, наиме, одабране прописе из „Јустинијанове књиге", па се поставља питање да ли то треба да значи да се Земљораднички законик издаје за ексцерпт из законодавних дела Јустинијана I (упркос томе што он уствари доноси углавном ново право и што његове паралеле са Јустинијановим правом нису нарочито значајне ни нарочито блиске: уп. *W. Ashburner*, op. cit. 32, p. 90 sq. и *Dölger*, Nomos Georgikos 35 sq.), или да он даје изводе из иначе непознатог законика Јустинијана II. Стари правници, као *Cujacius*, прихватили су ово последње тумачење, али су га одбацили *Mortreuil*, Histoire du droit byzantin I (1843) 395, и *C. W. E. Heimbach*, Gesch. des griech.-römischen Rechts, Ersch-Gruber, Enzyklop. d. Wiss. 86 (1868) 278 sq., објашњавајући наслов Земљорадничког законика као алузију на законодавство Јустинијана I, и нарочито *Zacharia*, Geschichte 250 sq., који је приписао Земљораднички законик цару Лаву III, подвлачећи његову сродност са Еклогом. Упркос образложеним сумњама таквих познавалаца Земљорадничког законика, као *Панченко*, Крестьянская собственность 25 сл. и *Ashburner*, op. cit. 32, p. 87 sq., Цахаријин ауторитет је победио и дуже време његово гледиште било је опште примљено. Дискусија је добила новог потстрека кад се *G. Vernadsky*, Sur l'origine de la Loi agraire, Byz.

Да споменемо овде и *Поморски законик* (νόμος Ῥοδίων ναυτικός) који даје збирку прописа о поморству и поморској трговини.[1] Овај

2 (1925) 127 sq., поново изјаснио за претпоставку да је Земљораднички законик дело Јустинијана II. Овом схватању придружили су се *Stein*, Vom Altertum 162 и B. Z. 31 (1931) 355, *Vasiliev*, Histoire I (1932) 325 (cf. History (1952) 245), *Bréhier*, Institutions 176, *Ostrogorsky*, B. Z. 30 (1929/30) 396 и Byz. 6 (1931) 240. Против њега су се изјаснили *Dölger*, Hist. Z. 141 (1930) 112 sq. и Nomos Georgikos 21 sq. и *Е. Липшиц*, Византийское крестьянство и славянская колонизация, Виз. Сборник (1945) 100 sq. Међутим, треба обратити пажњу на то да наслов Земљорадничког законика не садржи никаквих алузија на позната законодавна дела Јустинијана I, изузев у једном рукопису (Paris. gr. 1367 s. XII) чији веома чудноват наслов набраја низ списа који се не могу идентификовати, па поред њих помиње и Дигесте и Институције (за разлику од Еклоге, која се јасно и разговетно позива на Институције, Дигесте, Кодекс и Новеле „великог Јустинијана"). Наслов Земљорадничког законика у већини рукописа гласи са безначајним варијантама: Κεφάλαια νόμου γεωργικοῦ κατ' ἐκλογὴν ἐκ τοῦ Ἰουστινιανοῦ βιβλίου. (о рукописима Земљорадничког законика уп. *Ashburner*, op. cit. 30, p. 85 sq.; *J. de Malafosse*, Les lois agraires à l'époque byzantine, Recueil de l'Acad. de Législation 19, 1949, 11 sq.). Упадљиво је да се говори о једној Јустинијановој књизи. Да је у питању Јустинијан I, свакако би требало очекивати множински облик — βιβλίων. Међутим, од шест рукописа које је Ashburner употребио, поред поменутог Paris. gr. 1367, само Marc. gr. 167 s. XII даје множински облик, док свих пет осталих подударно имају βιβλίου (одн. βιβλίον), што свакако говори у прилог претпоставци да се наслов Земљорадничког законика не односи на Јустинијана I већ на Јустинијана II. *Dölger*, Nomos Georgikos, доказује да Земљораднички законик није званичан закон, како је сматрао Zachariä, већ приватна компилација. Споредно је, уосталом, који је цар издао Земљораднички законик и да ли га је уопште издао неки цар у оном облику у коме је сачуван. Важно је када је тај значајни законик настао. Међутим, одбацујући претпоставку да Земљораднички законик потиче од Јустинијана II и оштро полемишући против ње, *Dölger*, Nomos Georgikos 48, на крају свог опширног расправљања и сâм признаје да је овај законик по свој прилици састављен крајем VII или у првој четвртини VIII века. Исто *Dölger*, Harmenopulos und der Nomos Georgikos, Τόμος Κ. Ἀρμενοπούλου (1951) 151. Уп. сада и *P. Lemerle*, Histoire agraire 53 sq. Сасвим је промашен чланак *J. Karayannopulos*'a, Entstehung und Bedeutung des Nomos Georgikos, B. Z. 51 (1958) 357 sq., који би желео да докаже да Земљораднички законик не садржи „никакве новине" већ „само репродукује старије право".

Велики број сачуваних рукописа сведочи о значају и популарности Земљорадничког законика. Међутим, његов значај није остао ограничен на Византију. Он је рано преведен на словенски и јако је утицао на правни живот и Јужних и Источних Словена. Руску редакцију Земљорадничког законика објавио је већ *А. Павлов*, Книги законные, Сборник второго отд. Имп. Росс. Акад. Наук 38 (1885). Српски превод недавно је објавио *Ђ. Сп. Радојичић*, Српски рукопис Земљорадничког закона, ЗбРВИ 3 (1955) 15 сл. Више чланова Земљорадничког законика ушло је и у познату правну компилацију, тзв. Јустинијанов Закон, који се у рукописима редовно појављује заједно са Душановим Закоником и Властаровом Синтагмом.

[1] ed. *W. Ashburner*, The Rhodian Sea Law, Oxford 1909.

законик се не може датирати прецизније; морамо да се задовољимо констатацијом да он спада у време између 600 и 800 г.[1]

I. РЕФОРМЕ ЦАРА ИРАКЛИЈА И РАТОВИ СА ПЕРСИЈАНЦИМА И АВАРИМА

Литература: Bury, Later Rom. Empire II[1] (и за даље одељке до 800 г.). — *Кулаковский*, История III (и за даље одељке до 717 г.). — *Pernice*, Eraclio. — *Stein*, Studien. — *Stein*, Ein Kapitel. — *Diehl*, Régime des thèmes. — *Gelzer*, Themenverfassung. — *G. Owsepian*, Die Entstehungsgeschichte des Monotheletismus, Leipzig 1897. — *V. Grumel*, Recherches sur l'histoire du monothélisme, Échos d'Orient 27 (1928) 6—16, 257—77, 28 (1929) 272—82, 29 (1930) 16—28. — *Н. В. Пигулевская*, Византия и Иран на рубеже VI и VII веков, Москва—Ленинград 1946.

Царство се налазило у потпуном расулу када је Ираклије (610—641), један од највећих владара византиске историје, преузео власт. Византија је била економски и финансиски потпуно исцрпљена. Застарели управни систем није више функционисао. Није више функционисала ни војна организација, заснована на врбовању најамника, јер је недостајало новца и јер су извори за врбовање страних војника били исцрпљени. Велике територије налазиле су се у рукама непријатеља: на Балканском Полуострву господарили су Авари и Словени, у центру Мале Азије били су Персијанци. Само унутрашњи препород могао је да спасе Царство од сигурне пропасти.

Препород је наступио, јер се Византија показала способном за дубоку друштвену, политичку и културну обнову, а масовно досељавање Словена на византиско тле испунило је стару империју новом снагом. У почетку, међутим, ослабљено и осиромашено Царство било је потпуно немоћно пред грозном непријатељском навалом. Ираклије је чак помишљао на то да пренесе своју резиденцију у Картагину, да би одатле организовао одбрану, као што је одатле у своје време дошла и офанзива против Фокине страховладе[2]. Протести цариградског становништва, са самим патријархом на челу, приморали су га да одустане од своје намере, али овај план

[1] Cf. *Ashburner*, op. cit., p. CXII sq. *Zachariä*, Geschichte 316, приписао је и овај законик Лаву III, па чак и Лавову Тактику, иако она ван икакве сумње припада Лаву VI (в. доле, стр. 218, прим. 1). Опште напомене о свим овим законима у мом чланку Über die vermeintliche Reformtätigkeit der Isaurier, B. Z. 30 (1929/30) 394 sq.

[2] Nikeph. 12, 10.

свакако показује како је тежак био положај на Истоку, а и како је велики значај цар приписивао западним покрајинама Царства.

Крајем VI века дошло је до насељавања само појединих словенских племена на Балкану. Првих година VII века, после пропасти Маврикијеве дунавске експедиције, отпочела је, међутим, масовна словенска колонизација. Огромне масе Словена и Авара шириле су се по целом Балканском Полуострву, до Јадрана и до Јегејског Мора. Док су се Авари, после пљачкања и разарања, већином повлачили преко Дунава, Словени су се трајно насељавали на Балканском Полуострву, одузимајући Византинцима велике територије. Византиска власт на Балкану била је сломљена. Словени су преплавили не само подунавске провинције већ и скоро целу Македонију, а Тракија је опустошена до испред самих зидина престонице. Нарочито жестоки били су напади на Солун. Безбројне масе Авара и Словена у више махова јуришале су на њега. Град је издржао, али је цела његова околина припала Словенима, и преко Тесалије аварско-словенски талас кретао је даље према средњој Грчкој и Пелопонезу. Одатле су Словени, који су се већ онда истицали вештином у мореепловству, нападали грчка острва, па су се чак искрцали на Криту. Тешко је страдала и Далмација. Око 614 г. разорена је Салона, средиште римско-византиске управе у Далмацији, и тиме је у западном делу Полуострва пропаст римско-византиске власти и цивилизације била запечаћена. Слично Салони и другим далматинским градовима, срушени су у то време и најважнији градови у унутрашњости Балканског Полуострва, као Сингидунум (Београд), Виминацијум (Костолац), Наисус (Ниш), Сердика (Софија). Као преостала упоришта византиске власти на Балкану држали су се, поред самог Цариграда, с једне стране и пре свега Солун, с друге стране неколико градова на Јадрану, као Јадер (Задар) и Трагуријум (Трогир), Бутуа (Будва), Скодра (Скадар) и Лисус (Љеш)[1].

Дошло је до великих промена у етничком саставу становништва на читавом Балканском Полуострву, од Дунава све до јужне Грчке. Ово не значи, наравно, да су и грчке области потпуно и коначно словенизиране и да је грчки елеменат сасвим нестао[2]. Додуше, више од двеста година

[1] Cf. *C. Jireček*, Die Romanen in den Städten Dalmatiens I (1901) 21 sq., и *Историја* I, 53 сл.; *Šišić*, Povijest 232.; *Niederle*, Manuel 65 sq., 103 sq.

[2] Како је то тврдио *J. Ph. Fallmerayer*, Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters I, Stuttgart 1830. О овом питању, које

Словени су доминирали чак и на Пелопонезу[1]. Али мало помало византиска власт је успела да се у Грчкој, као и у даљим обалским покрајинама, поново учврсти и да постепено успостави своје изгубљене позиције. Старо становништво се, под притиском Словена, свуда повлачило према обали и околним острвима. Овај процес је допринео томе да у јужним и источним приморским покрајинама поново ојача грчки, а у западним романски елеменат. Но чак и ове области биле су пуне Словена, а највећи део Балканског Полуострва, цела његова унутрашњост, претворио се у потпуно словенску земљу и налазио се у рукама појединих словенских племена. Византиски Балкан се распао у низ „Склавинија": тако су отада сами Византинци звали области које су припале Словенима и у којима византиска власт фактички више није постојала.

У исто време ширила се персиска инвазија у предњој Азији. Византинци су успели да натерају непријатеља на повлачење из Цезареје (611). Али је покушај противофанзиве у Јерменији и Сирији пропао. Царска војска је 613 г. задобила тежак пораз код Антиохије, и после тога је свуда отпочело брзо напредовање Персијанаца. Продирући на југ, они су заузели Дамаск. На северу су упали у Киликију и освојили значајну тврђаву Тарс. Истовремено Византинци су потиснути из Јерменије. Нарочито тежак морални ударац задесио је хришћане 614 г., када је свети град Јерусалим, после двадесетодневне опсаде, пао у руке Персијанаца. Освојени град постао је поприште убистава и страховитих

је Фалмерајер покренуо у својим духовитим али и једнострано заоштреним списима, постоји обимна литература неједнаке вредности. У последње време она се јако увећала, нарочито услед учесталих и опширних расправљања о том питању у грчкој историографији, из које се могу навести: *Д. А. Закитинос*, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι, Атина 1945.; *А. Н. Диомидис*, Βυζαντιναὶ μελέται II: Αἱ σλαβικαὶ ἐπιδρομαὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ πολιτικὴ τοῦ Βυζαντίου, Атина 1946; *Ст. Киријакидис*, Βυζαντιναὶ μελέται VI: Οἱ Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ, Солун 1947. Детаљно и објективно расправљао је о овом проблему већ *А. А. Васильев*, Славяне в Греции, В. В. 5 (1898) 404—38, 626—70. Најважнија новија дела: *M. Vasmer*, Die Slaven in Griechenland, Abh. d. Preuss. Akad. d. Wiss. 1941, Phil.-hist. Kl. 12.; *A. Bon*, Le Péloponnèse byzantin jusq'en 1204, Paris 1951. Уп. такође врло садржајне расправе: *F. Dölger*, Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike im 10. Jahrhundert, S. B. d. Bayer. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl. 1952, H. 1.; *A. Maricq*, Notes sur les Slaves dans le Péloponnèse et en Bithynie, Byz. 22 (1952) 337 sq.; *Lemerle*, Invasions 303 sq.

[1] Cf. *P. Charanis*, The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece, DOP 5 (1950) 141 sq. В. и доле, стр. 196 сл.

насиља. Тада је и Свети крст, најдрагоценија реликвија, пао у руке освајача и однесен у Ктесифон. Од 615 г. почели су нови упади у Малу Азију а један персиски војни одред поново је продро до Халкедона. Непријатељи су се приближавали византиској престоници са две стране: са истока Персијанци, са северозапада Авари и Словени. Приликом састанка са аварским хаганом у Хераклеји 617 г. сам цар замало није пао као жртва атентата[1]. У пролеће 619 г. почело је освајање Египта; ускоро је и ова најбогатија провинција била изгубљена за Византију, те је дошло у питање снабдевање престонице житом. Тако се скоро сав византиски Исток нашао под персиском влашћу. Изгледало је да је ускрсло старо царство Ахеменида, као што се за Јустинијана била обновила стара Римска империја. Али је полет Персиског царства трајао још краће и још дубљи био његов пад.

У тешким годинама када се аварско-словенска најезда ширила на Балкану а персиска по предњој и Малој Азији, у Византији почиње процес прибирања и унутрашњег јачања. Због крајње оскудице у изворним подацима, ми можемо само да назиремо велике промене које настају у унутрашњем развитку тадашњег Византиског царства. По свему изгледа да је управо у тим критичним годинама почела реорганизација византиског војног и управног система. Другим речима, да је управо тада отпочело изграђивање тематског уређења. У малоазиским покрајинама, које нису подлегле непријатељу, стварају се војни окрузи-теме, и тиме се удара темељ систему који даје главно обележје целокупној провинциској управи средњовековне византиске државе[2]. Кидајући ко-

[1] О хронологији *N. H. Baynes*, The Date of the Avar Surprise, B. Z. 21 (1912) 110 sq.

[2] О тематском уређењу в. пре свега *Gelzer*, Themenverfassung; *Diehl*, Régime des thèmes; *Успенский*, Военное устройство; *Bury*, Later Rom. Empire II[1], 339—51; *Кулаковский*, История III, 387—431; нарочито важно: *Stein*, Studien 117—40 и Ein Kapitel 50—89. Уп. и *Honigmann*, Ostgrenze 43 sq., 64 sq. — У току последњих година појавио се читав низ расправа о постанку тематског система, нарочито се живо дискутовало о времену оснивања првих тема: *A. Pertusi*, Constantino Porfirogenito De thematibus, Città del Vaticano 1952 (коментар уз ново издање Порфирогенитове Књиге о темама, нарочито стр. 103 сл.); *idem*, Nuova ipotesi sull'origine dei „temi" bizantini, Aevum 28 (1954) 126—150; *idem*, La formation des thèmes byzantins, Berichte zum XI. Intern. Byzantinisten-Kongress 1, München 1958; *N. H. Baynes*, The Emperor Heraclius and the Military Theme System, Engl. Hist. Rev. 67 (1952) 380—1; *W. Ensslin*, Der Kaiser Herakleios und die Themenverfassung, B. Z. 46 (1953) 362—8; *G. Ostrogorsky*, Sur la date de la composition du Livre des Thèmes et sur l'époque de la constitution des premiers thèmes d'Asie Mineure, Byz. 23 (1953) 31—66; *idem*, Berichte zum XI. Intern. Byzanti-

МАЛОАЗИСКЕ ТЕМЕ VII-IX ВЕКА

Карта 2

МАЛОАЗИСКЕ ТЕМЕ VII-IX ВЕКА
Првобитна област теме Опсикија
Првобитна област теме Анатолика
Првобитна област теме Арменијака
Првобитна област теме Карависијанаца
0
100
200 км.
ЦАРИГРАД
Т. ОПТИМАТА
Т. БУКЕЛАРИЈА
Т. ПАФЛАГОНИЈА
Т. ОПСИКИЈА
Т. АРМЕНИЈАКА
Т. КОЛОНЕЈА
Т. ХАЛДИЈА
Т. ХАРСИЈАНОН
Т. КАПАДОКИЈА
Т. АНАТОЛИКА
Т. ТРАКЕСИЈАНАЦА
Т. АРХИПЕЛАГ
Т. САМОС
Т. КИВИРЕОТА
Т. СЕЛЕВКИЈА
Синопа
Трапезунт
Амисос
Амасија
Колонеја
Севастија
Тефрика
Мелитина
Амида
Самосата
Германикеја
Едеса
Аназарб
Мопсуестија
Адана
Тарс
Антиохија
Селевкија
Кипар
Кесарија
Тијана
Кивистра
Хераклеја
Никеја
Анкира
Аморион
Акроинон
Смирна
Сард
Ефес
Пергам

начно са начелима застарелог поретка, створеног у Диоклецијаново и Константиново време, тематско уређење наставља развитак започет оснивањем егзархата под Маврикијем. Као егзархати у Равени и Картагини, и малоазиске теме претстављају управне јединице војног карактера. На челу појединих тема стоје војни команданти-стратези, који врше у њима врховну војну и цивилну власт. Истина, изграђивање тематске организације било је дуготрајан процес и њене карактеристичне особине тек су се временом потпуно искристалисале. Стара провинциска подела није нестала одједном већ се дуго одржавала у оквиру тема, и поред тематског стратега првобитно је стајао као глава цивилне управе тематски проконзул.[1] Али је стратег од почетка имао у свему првенство, тим пре што је једна тема обухватала више старих провинција.

Реч „тема“ (θέμα) значила је војни одред, а затим је почела да се употребљава и за војно-административне округе, што јасно открива начин на који је ново уређење настало. Оно је настало насељавањем трупа-„тема“ по новоствореним окрузима и стога су се постепено и сами ти окрузи почели називати темама. То нису биле само управне јединице него и територије за насеља војника. Уз обавезу вршења војне службе, војницима су додељивани земљишни поседи, који се у доцнијим изворима зову „стратиотска (војничка) имања“ (στρατιωτικὰ κτήματα).[2] Тиме се организација тема повезује са старим уређењем на Лимесу, заснованом на насељавању војника у пограничним областима. Непријатељска навала срушила је систем пограничне одбране, па су војници, повучени са Лимеса, насељавани у унутрашњости Мале Азије која је остала под влашћу

nisten-Kongress, München 1958, Korreferate, p. 1 sq. *H.-W. Haussig*, Anfänge der Themenordnung, in: Altheim-Stiehl, Finanzgeschichte der Spätantike, Frankfurt a. M. 1957, 82—114; *J. Karayannopoulos*, Contribution au problème des „thèmes“ byzantins, Hellénisme contemporain 10 (1956) 455—502 (изашло тек 1958). — О пореклу речи „тема“: *Ст. Кириакидис*, Ε. Ε. Β. Σ. 23 (1953) 392—4 и Ἑλληνικά 13 (1954) 339; *F. Dölger*, Zur Ableitung des byzantinischen Verwaltungsterminus θέμα, Historia 4 (1955) 189—98.

[1] Cf. *Stein*, Ein Kapitel 70 sq.

[2] Везу тематског уређења са насељавањем војника и стварањем војничких имања први је уочио *Успенский*, Военное устройство. Постојање ове везе општепознато је прихваћено после важних излагања *Штајна*, Studien 134 sq. Без оправданих разлога покушавали су недавно да ову везу доведу у сумњу *J. Karayannopoulos*, op. cit. 492 sq. и *Lemerle*, Histoire agraire 70 sq.

Византије.[1] Поред војника-граничара, у малоазиским покрајинама насељавани су свакако и војници елитних византиских одреда. Тако се већ у Ираклијево доба стварају теме Арменијака, Анатолика и Опсикија, а може бити да је тада настала и Поморска тема на јужној обали Мале Азије.[2]

Упадљиво је да је изграђивање тематске организације у у овој првој етапи остало ограничено на извесне територије Мале Азије. На Балкану тематско уређење се још није могло увести, што показује још једном да је византиска власт била парализована словенским надирањем у читавом пределу Балканског Полуострва. Тек знатно доцније, и само постепено, Византија је успела да успостави своју управу, а према томе и да уведе тематску организацију, у извесним покрајинама Балканског Полуострва, пре свега приморским. Нове теме ствараће се доцније и у Малој Азији даљим изграђивањем тематског система и делењем првобитних великих тема у мање јединице.

Увођење тематског уређења значило је јачање домаће војске. Док се у рановизантиско време војска састојала претежно од страних најамника, скупих и непоузданих, дотле се војна снага Византије од VII века заснива на стратиотима, насељеним на територији Царства. Поред војника-граничара, поред елитних трупа, које су регрутоване пре свега из борбених малоазиских и кавкаских племена, у нови византиски систем уливају се постепено и масе Словена које византиска влада, од средине VII века, пребацује у Малу Азију и насељава у тамошњим темама као стратиоте (в. доле,

[1] Cf. *A. Pertusi*, La formation des thèmes 31. — С обзиром на очигледну повезаност тематске организације са старијим римско-византиским уређењима, као што су то систем лимеса и егзархати, не видим разлога да се претпостави, како је то чинио *Stein*, Ein Kapitel 50 sq., да се тематско уређење ослањало на персиске узоре, нити да је оно настало под утицајем туранских узора, како је то тврдио *E. Darkó*, Influences touraniennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins, Byz. 10 (1945) 443 sq., 12 (1937) 119 sq.; La militarizzazione dell'Impero bizantino, Studi biz. e neoell. 5 (1939) 88 sq.; Le rôle des peuples nomades cavaliers dans la transformation de l'Empire romain aux premiers siècles du Moyen Âge, Byz. 18 (1948) 85 sq.

[2] Назив тематског округа 'Οψίκιον, од латинског obsequium, што значи пратња, гарда, јасно показује да су у том округу у северо-западној Малој Азији насељавани гардиски пукови. О истом процесу насељавања војника сведоче и називи тематских округа Букеларија и Оптимата који ће се доцније издвојити из Опсикија. Исто тако је округ Тракесијанаца, првобитно турма теме Анатолика, издвојена доцније у самосталну тему, настао насељавањем у западној Малој Азији војника из Тракије.

стр. 132, 144 сл.). Тако у оквиру новог, здравијег поретка византиски војни контингенти се знатно повећавају приливом свежих снага. Нова тематска армија састоји се од војника-сељака који из војничких имања црпу средства за своје издржавање и наоружање. Из доцнијих извора се види да је стратиот, позван у војску, имао дужност да се јави на коњу и наоружан.[1] Он је добијао, истина, и извесну плату, али је та плата била минимална.[2] Према томе, реорганизација војске морала је свакако изазвати и знатно смањење државних издатака.[3]

Последице великих унутрашњих промена брзо су се показале. Оне објашњавају преокрет који је двадесетих година VII века настао у персиско-византиском рату. Изванредни успеси смењују тешке поразе претходног доба. Оборено Царство уздиже се и односи победу над јаким, доскора надмоћним непријатељем.

Овом успеху знатно је допринела и сарадња цркве. За претстојећу борбу са неверницима црква је ставила на расположење осиромашелој држави своја блага. Рат је отпочео у атмосфери верског заноса каквог раније време није познавало. Ово је био први типично средњовековни рат који потсећа на доцније крсташке походе. Цар је сам стао на чело војске, оставивши патријарху Сергију и патрицију Бону да за време његовог отсуства управљају престоницом у име његовог малолетног сина. Уосталом, он се у томе, као и многом другоме, угледао на Маврикија који је лично водио један поход против Авара. То је било сасвим необично и Ираклије, као и Маврикије, наишао је код својих саветника на јаку опозицију[4], јер од доба Теодосија I ниједан цар није лично водио ратове.

По цену високих данака Ираклије је 619 г. склопио мир са Аварима. После тога могао је да пребаци трупе из Тракије у Малу Азију. На други дан Ускрса, 5 априла 622 г., цар је напустио престоницу после свечане службе у Светој Софији.[5] Прешавши у Малу Азију у близини Никомедије, он

[1] Уп. Живот Филарета Милостивог, Byz. 9 1934) 126.

[2] Ibn Hordabdeh, ed de Goeje, p. 84—85. Уп. и De caerim. 654 sq., 667 sq.

[3] Како је израчунао *Stein*, Studien 143, војни издаци у средњовековној Византији износили су отприлике половину онога „што се у VI веку трошило на незнатно већу, али гору војску“.

[4] Cf. Theophyl. Sim. 218; Theoph. 268 (о Маврикију). Georg. Pisides, Exped. Pers. I, 104 sq. (о Ираклију).

[5] О Ираклијевим походима против Персије уп. *Pernice*, Eraclio 111 sq., *Bury*, Later Rom. Empire II[1], 222 sq., *Кулаковский*, История III, 57 сл., и специјалне расправе: *Gerland*, B. Z. 3 (1898) 330 sq., *N. H.*

се упутио у „област тема".[1] Овде је скупио војску и увежбавао је у току целог лета. Ираклије се врло брижљиво бавио војном науком и израдио је нову тактику.[2] Све већи значај добијала је у византиској војсци коњица, а цар је, изгледа, нарочито ценио лако покретљиве коњанике наоружане луком.[3]

Поход је почео тек ујесен. Вештим маневрисањем цар је продро у Јерменију. Ово је присилило Персијанце да напусте своје положаје у малоазиским кланцима и да пођу у потеру за царском војском „као пас на ланцу".[4] Судар између две војске у Јерменији завршио се сјајном победом Византинаца над великим персиским војсковођом Шахрбаразом. Први циљ био је постигнут: Мала Азија ослобођена је непријатеља.

Претећи став који је заузео аварски хаган приморао је затим Ираклија да се врати у Цариград. Изгледа да су том приликом повећана плаћања Аварима и цареви ближи рођаци послати хагану као таоци. После тога Ираклије је морао да, марта 623 г., поново пође у рат против Персијанаца. И по-

Baynes, Engl. Hist. Rev. 19 (1094) 694 sq., *Я. А. Манандян*, В. В. 3 (1950) 133 сл.

[1] Theoph. 303, 10: ἐντεῦθεν δὲ ἐπὶ τὰς τῶν θεμάτων χώρας ἀφικόμενος συνέλεγε τὰ στρατόπεδα καὶ προσετίθει αὐτοῖς νέαν στρατείαν. Говорећи о „области тема", тј. области трупа, овај пасус показује да је процес везивања војних јединица за одређене територије у ово време већ почео. Овај значајни податак, који Теофан ван сваке сумње преписује из савременог извора, карактеристичан је за почетну фазу изграђивања тематске организације. Ускоро иза тога јављају се и називи појединих тема: већ 626 помиње се у савременој Ускршњој хроници (Chron. Paschale 715, 20) комес Опсикија (уместо [illegible] треба читати Ὀψικίου: cf. *Diehl*, B. Z. 9, 677), а јануара 627 код Теофана (Theoph. 325, 3) турмарх Арменијака. — Према томе, изграђивање тематског уређења није отпочело тек после победе Ираклија над Персијом, како је сматрао Штајн (исто и Ensslin, у раду наведеном на стр. 112, прим. 2), долазећи у противречност са својом — у основи несумњиво тачном — поставком да су Ираклијеве реформе отвориле предуслов за „скоро чудесни преокрет" који је наступио у византиско-персиским ратовима двадесетих година (*Stein*, Studien 133). Још мање је прихватљиво гледиште Пертусија и Бејнза (у радовима наведеним на стр. 112, прим. 2) да је оснивање тема почело тек у другој половини VII века. О томе в. детаљније у мојој расправи, наведеној на истом месту.

[2] Georg. Pisides, Heraclias II, 108 sq.

[3] Cf. *E. Darkó*, Die militärischen Reformen des Kaisers Herakleios, Bull. de l'Inst. archéol. bulgare 9 (1935) 110 sq.; Influences touraniennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins, Byz. 10 (1935) 443 sq., 12 (1937) 119 sq.; Le rôle des peuples nomades cavaliers dans la transformation de l'Empire romain aux premiers siècles du Moyen Âge, ib. 18 (1948) 85 sq.

[4] Georg. Pisides, Exped. Pers. II, 357.

ред пораза задобијеног прошле године, Хозроје II није хтео ни да чује о миру већ је упутио Ираклију писмо пуно тешких увреда.[1] Ираклије је, преко Кападокије, поново кренуо у Јерменију, заузео и разорио Двин као и низ других градова, затим је продро на југ и ударио на Ганзак, резиденцију првог сасанидског краља Ардашира, важан персиски верски центар. Хозроје је бежећи напустио град. Ганзак је пао у руке Византинаца, његова највећа светиња, Заратустрин храм, спаљен је до темеља као одмазда за разарање Јерусалима. Цар се са многобројним заробљеницима повукао у област иза Аракса, где је презимио. Овде је ступио у везу са хришћанским кавкаским племенима и појачао своју војску помоћним одредима из Лазике, Абазгије и Иберије (Грузије). Ипак, положај је био тежак и идућа година прошла је у заморним борбама на јерменском подручју. Продор у Персију није успео, па је 625 г. Ираклије покушао да упадне у непријатељску земљу заобилазним путем, преко Киликије. Али је и овог пута одлучујући успех изостао, тако да је цар, и поред тога што је извојевао неколико мањих победа, морао да се повуче на зимовање у област Понта.[2]

Сада су Персијанци прешли чак у напад. 626 г. Цариград је доживео страховиту опасност двоструког напада Персијанаца и Авара, опасност које се Ираклије увек бојао и коју је покушао да отклони чинећи Аварима понижавајуће концесије. Шахрбараз је прошао на челу велике персиске војске кроз Малу Азију и, заузевши Халкедон, избио на сам Босфор. Ускоро после тога, 27 јула, појавио се аварски хаган са великом масом Словена и Авара, као и Бугара, Гепида и других племена, под цариградским зидинама и опсео престоницу са копна и мора. Патријарх Сергије одржавао је верски ентузијазам становништва проповедима, бдењима и црквеним процесијама. А ваљани цариградски гарнизон одбијао је све непријатељске нападе. Одлуку је донела надмоћност Византинаца на мору: у одлучној бици, 10 августа, словенске лађе страдале су у судару са византиском флотом. После тога је настало расуло у аварском табору, те је хаган морао да дигне опсаду и да се повуче са

[1] Наведено код Себеоса (Macler, p. 79). Адреса писма гласи: Хозроје, љубимац богова, господар и краљ целе земље, син великог Армазда, своме слуги Ираклију, безумном и неваљалом".

[2] *Кулаковский*, История III, 72 и 74, тачно истиче да ово поновно повлачење наводи на закључак да борбе из 624 и 625 г. нису биле тако успешне по Византинце како то изгледа према Теофановом приказу (Theoph. 312 sq.).

својом дезорганизованом и прореТјеном војском.[1] Пораз Авара значио је истовремено пропаст освајачких планова Персијанаца, који нису ни ступили у акцију. Шахрбараз је напустио Халкедон и повукао се са својим трупама у Сирију, други персиски војвода, Шахин, претрпео је тежак пораз у сукобу са царевим братом Теодором. Велика криза била је пребројена. Сада је могла да отпочне одлучна византиска офанзива.

У доба кад је ова страховита опасност лебдела над византиском престоницом, Ираклије се налазио са својом војском у удаљеној Лазики. Као раније са кавкаским племенима, сада је Ираклије ступио у додир са Хазарским царством. Од тога доба потиче византиско-хазарска сарадња која је временом постала важан фактор византиске источне политике. У савезу са царском војском Хазари су се борили против Персијанаца у кавкаским и јерменским областима. Ујесен 627 г. отпочела је, међутим, велика офанзива на југ која је одвела цара и његову војску у унутрашњост непријатељске државе. Овде је Ираклије био упућен на своје властите снаге, јер Хазари нису били у стању да поднесу тешкоће овог похода, па су се вратили у своју домовину. Ипак је Ираклије већ почетком децембра допро до Ниниве и ту је дошло до изванредно жестоке битке која је одлучила исход византиско-персиског рата. Персиска војска је потпуно уништена: Византија је добила рат. Победничко надирање Византинаца се наставило, и већ почетком јануара 628 г. Ираклије је ушао у напуштену резиденцију персиског краља, Дастагерду. У пролеће 628 г. избили су у Персиском царству немири, па је даље ратовање постало непотребно. Хозроје је збачен и убијен, а на престо је дошао његов син Кавад Широје који је склопио мир са византиским царем. Резултат велике византиске победе и слома персиске моћи био је повратак свих области које су раније припадале Византиском царству. Јерменија, један део Месопотамије, Сирија, Палестина и Египат постали су поново византиске провинције. Док је непријатељ евакуисао византиске провинције, Ираклије је у пролеће 630 г. отишао у Јерусалим. Овде је цар поново уздигао од Персијанаца повраћени Свети крст.[2] Овај свечани чин симболисао је победнички завршетак првог великог верског рата хришћанске ере.

[1] Детаљни приказ аварско-словенске опсаде Цариграда, уз пажљиво коришћење свих расположивих извора, даје *F. Barišić*, Le siège de Constantinople par les Avares et les Slaves en 626, Byz. 24 (1954) 371 sq.

[2] Cf. *A. Frolow*, La Vraie Croix et les expéditions d'Héraclius en Perse, R. E. B. 11 (1953) 88 sq.

Оба непријатеља, која су претила опстанку Византиског царства, била су поражена. Као што је битка код Ниниве уништила персиску моћ, тако је битка код Цариграда до темеља уздрмала снагу Авара. Пораз Авара одјекнуо је надалеко. Многобројним племенима, нарочито словенским, која су дотле била потчињена аварском хагану, овај догађај дао је потстрека за дизање и ослобођење од аварског јарма. У борби против Авара Западни Словени под вођством Сама створили су у ово време велик и јак словенски племенски савез.[1] Нешто доцније ослободио се аварске власти савез бугарских племена на северном Кавказу под Кувратом. Уставши против Авара, Куврат је ступио у везу са Византијом. Склопио је савез са царем Ираклијем и добио почасну византиску титулу патриција.[2]

У општем комешању које је слабљење аварске силе изазвало међу народима широког простора средње, источне и југоисточне Европе одиграла се и сеоба Срба и Хрвата, детаљно описана у познатом извештају Константина Порфирогенита.[3] И она је уследила у споразуму са Византијом а у борби са уздрманом аварском силом. Хрвати и Срби напустили су своје постојбине иза Карпата и, уз пристанак цара Ираклија, појавили се на Балкану. Савладавши Аваре, Хрвати су заузели северозападни део Балканског Полуострва, док су се југоисточно од њих населили Срби.[4] Овај

[1] Cf. *B. Grafenauer*, Novejša literatura o Samu in njeni problemi, Zgodovinski časopis 4 (1950) 151 sq.

[2] Nikeph. 24, 9. Већ је Кувратов стриц Орхан, оснивач бугарског племенског савеза на северном Кавказу, одржавао присне везе са Византијом. Он је 619 г. посетио Цариград и примио хришћанство, при чему је такође добио титулу патриција (Nikeph. 12, 20). Изгледа да се Куврат тада налазио у његовој пратњи и да је остао у Цариграду као талац: Јован из Никиу (ed. Zotenberg, p. 460) каже да је Куврат још као дете прихватио хришћанство и да је одгојен на царском двору.

[3] De adm. imp., cap. 29—36, p. 122—64, ed. *Moravcsik-Jenkins*.

[4] О веродостојности ових вести много се дискутовало. E. *Dümmler*, S. B. d. Wiener Akad. 20 (1880) 357 sq.; *F. Rački*, Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srpsku povijest srednjega vijeka, Književnik 1 (1864) 36 sq.; Bijela Hrvatska i Bijela Srbija, Rad JAZU 52 (1880) 141 sq. и нарочито *V. Jagić*, Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen, Archiv f. slav. Philol. 17 (1895) 47 sq., потпуно су одбацили Порфирогенитов извештај о посебној сеоби Срба и Хрвата око 630 г., тврдећи да су се они доселили на Балканско Полуострво заједно са осталом словенском масом око 600 г. Иако су поједини научници, као *К. Грот*, Известия Константина Багрянородного о Сербах и Хорватах, 1880; *V. Klajić*, Hrvatska plemena od XII do XVI stoljeća, Rad JAZU 139 (1897) 11 sq. и Povjest Hrvata I (1899) 30 sq.; *N.*

нови талас јужнословенске сеобе свакако је знатно појачао словенски елеменат на Балканском Полуострву. Константин Порфирогенит много инсистира на томе да су Срби и Хрвати, по свом доласку на Балкан, признали врховна права Византиског царства, и с обзиром на ситуацију насталу после византиске победе над Аварима и Персијанцима, ово не изгледа невероватно.[1] Али се реални значај таквог признања

Nodilo, Historija srednjega vijeka III (1905) 433 sq., и даље бранили веродостојност Константиновог извештаја, гледиште Рачког и Јагића за дуже време сасвим је преовладало, па су му се придружили највећи ауторитети на пољу словенске историје, као *К. Јиречек, Л. Нидерле, Ст. Станојевић, Ф. Шишић* и др. Међутим, временом су се све више дизали гласови против једностраног одбацивања Порфирогенитовог извештаја који, истина, доноси извесне легендарне детаље али не садржи у основи ничег невероватног. Уп. информативни чланак *Д. Анастасијевића*, Сеоба Срба и Хрвата, Народна енциклопедија IV (1929) 118 сл., који је и сам заступао гледиште о веродостојности Порфирогенитовог извештаја. Уп. и његов чланак Порфирогенит, Народна енциклопедија III (1928) 508 сл. Ни данас не постоји јединствено схватање о овом питању, али је гледиште да су вести о сеоби Срба и Хрвата само плод Порфирогенитових комбинација углавном напуштено, и има све више научника који сматрају те вести у основи веродостојним, мада се и разилазе у њиховој интерпретацији у многим важним појединостима. Више важних расправа посветио је овом проблему *Lj. Hauptmann*. Уп. пре свега: Сеоба Хрвата и Срба, Југосл. истор. часопис 2 (1937)) 35 sq. Нарочиту пажњу заслужује и расправа *B. Grafenauera*, Prilog kritici izveštaja K. Porfirogenita o doseljavanju Hrvata, Hist. zbornik 5 (1952), 1 sq., који у многоме слеђи Хауптманове резултате, али одбија, са правом, његову хипотезу о кавкаском пореклу Хрвата и Срба, као и о пореклу хрватског племства. Западни историчари такође све више прихватају Порфирогенитов извештај о двострукој сеоби Јужних Словена. Уп. напр. *F. Dvornik*, The Making of Central and Eastern Europe, London, 1949, 268 sq., и The Slavs, Their Early History and Civilisation, Boston 1956, 62 sq. и нарочито *H. Grégoire*, L'origine et le nom des Croates et des Serbes, Byz. 17 (1944/45) 88 sq., који ставља истраживања овог проблема на ширу изворну базу, али свакако није у праву кад доводи име Хрвата у везу са Кувратом, а још мање кад, следећи Порфирогенитово етимологисање, име Срба изводи од „servus". Сличне комбинације за име Хрвата предлагали су уосталом већ *Howorth*, Journ. of the Anthropol. Inst. of Great Britain and Ireland 11 (1882) 224 sq. и *Bury*, Later Rom. Empire II[1], 275 sq. Одличан преглед целокупне литературе о сеоби Срба и Хрвата до око 1925 г. даје *Šišić*, Povijest 236—65, бранећи, истина, у својим критичким напоменама скептички став према Порфирогенитовом извештају. В. и преглед у Историји народа Југославије I (1953) 101—103. — Потпун превод и исцрпан коментар Порфирогенитових вести о Јужним Словенима даје *Б. Ферјанчић* у публикацији Виз. института САН, Византиски извори за историју народа Југославије, књ. 2, која је управо изашла из штампе.

[1] Истина, за разлику од гл. 29 и 31—36, гл. 30 De adm. imp. не говори ништа о признању византиског суверенитета и не спомиње уопште цара Ираклија. Стога Хауптман и Графенауер (в. претходну

не сме прецењивати, јер формално признање суверенитета није значило и стварно успостављање византиске власти. Ипак, и за Византију је наступило осетно олакшање на Балкану. Страховити аварски напади престали су заувек.

Но, историски значај Ираклијеве владавине није у његовим војним и дипломатским успесима, ма како значајни они били. Плодови великих победа на Истоку брзо су нестали, јер су земље повраћене од Персијанаца после свега неколико година постале плен Арабљана. Оно што је пак остало трајно, била је нова војна и управна организација Царства. Она чини једну од основа византиске моћи идућих векова, а са њеном пропашћу почиње опадање византиског државног система. Тематско уређење, чије је изграђивање у ово време почело, постаје темељ средњовековне византиске државе.

Поред обнове провинциске управе, изгледа да је у ово време започета и реорганизација централне управе Царства. И она значи крај рановизантиског државног система. Моћ преторске префектуре, једна од главних црта рановизантиског поретка, нестаје. Као управни орган, префектура је изгубила тле увођењем тематског уређења и могла је само још привидно да постоји, док је у оним областима, у којима организација тема још није била спроведена, свака сређена управа била парализована непријатељским упадима. Уколико се византиска власт и у овим областима постепено поново утврђује, уводи се и тамо тематска организација, тако да најзад престаје и привидна егзистенција преторске префектуре као управног органа. А као финансиски орган префектура се распала, уступивши место већем броју самосталних финансиских надлештава.[1] Финансиске канцеларије преторске префектуре — τὸ στρατιωτικόν, ἡ γενικὴ τράπεζα, ἡ ἰδικὴ τράπεζα — постале су самостални органи, па су њихови управници дошли на чело нових финансиских установа као логотети τοῦ στρατιωτικοῦ, τοῦ γενικοῦ и τοῦ ἰδικοῦ.[2] Поред

напом.) сумњају у тачност вести о споразуму Словена са Ираклијем а и иначе посматрају податке из гл. 29 и 31—36, нарочито податке о сеоби Срба са великом — по мом мишљењу, превеликом — скепсом.

[1] Овај развитак расветлио је *Stein*, Studien 144 sq. Уп. и његова излагања у Ztschr. d. Savigny-Stift., Rom. Abt. 41 (1920) 239 sq.; Rhein. Mus. 74 (1925) 389 sq.; Geschichte I, 340 sq.

[2] Већ 626 г. јавља се у савременој Ускршњој хроници (Chron. Pasch. 721, 8) логотет (очевидно λογοθέτης τοῦ στρατιωτικοῦ: уп. *Stein*, Ein Kapitel 74 sq.). Даљи помени логотета су ретки у оскудним изворима овог раздобља. Логотети τοῦ γενικοῦ јављају се у хроникама Теофана и патр. Нићифора тек крајем VII века: Theoph. 365, 24; 369, 27. Nikeph. 37, 19. Cf. *Bury*, Admin. System 86. — Последњи си-

ових логотета, који су се старали о државним финансијама, јавља се затим и логотет τοῦ δρόμου, који углавном преузима дужност старог магистра officiorum.[1] Слично тематском уређењу, и организација логотесија имала је трајан значај за развитак византиске државе.

Међутим, Ираклијево доба значи за Византију прекретницу не само у политичком, већ и у културном погледу. Завршава се римски а почиње византиски период у правом смислу. Потпуна хеленизација и све већа теократизација дају ново обележје Царству. Са изванредном упорношћу рановизантиска држава држала се латинског језика у званичној употреби. Споро и нерадо чињене су концесије све јачој хеленизацији, званични језик остајао је латински, тако да су у току целе рановизантиске епохе народ и влада говорили два различита језика. По државним установама и у војсци владао је латински језик, који велика већина византиског становништва није разумела. Овом неприродном стању сада је учињен крај. Грчки језик, језик народа и цркве, постао је најзад и званични језик византиске државе. Процес хеленизације, који се дуго вештачки спречавао, сада се нагло развио. Већ у идућим генерацијама знање латинског постало је ретко чак и у круговима најобразованијих Византинаца.[2]

Хеленизација Византиског царства изазвала је важну промену у царској титулатури. Ираклије је престао да се служи компликованим латинским царском титулатуром и узео народни грчки назив: василевс (βασιλεύς). Ова стара грчка краљевска титула, која се дотле употребљавала за византиске цареве само незванично, заменила је старе римске царске титуле: imperator, augustus, caesar. Тако је назив василевс постао званична титула византиских владара и важио отада у Византији као стварна царска титула.[3] Исту

гурни спомен преторског префекта Истока датира из 629 г.: *Zepos*, Ius I 37. Cf. *Stein*, Ein Kapitel 72 sq Ὁ τοῦ πραιτωρίου ἔπαρχος кога спомиње Nikeph. 38, 15 из 695 г. свакако није префект Истока, већ начелник преторије-командантуре у Цариграду.

[1] Први познати логотет τοῦ δρόμου погинуо је у рату са Бугарима 759/60: Theoph. 431, 10. Cf. *Stein*, Studien 114. *Dölger*, Kodikellos 54.

[2] Cf. *H. Zilliacus*, Zum Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich, Helsingfors 1935, 36 sq. В. и горе стр. 76.

[3] Први пут титула василевса званично се јавља у новели из 629 г., чија интитулација гласи: Ἡράκλειος καὶ Ἡράκλειος νέος Κωνσταντῖνος, πιστοὶ ἐν Χριστῷ βασιλεῖς (*Zepos*, Jus I, 36). У првом периоду своје владавине Ираклије, као и његови претходници, служио се старом римском титулом, и тада је одговарајућа титулатура гласила:

титулу Ираклије је дао свом сину и савладару Ираклију Новом Константину, доцније и другом сину Ираклони. Отада, па све до пада Византиског царства, сви су византиски владари и савладари носили титулу василевса, док је цезарска титула изгубила свој некадашњи царски карактер.

Институција савладарства у Византији служила је, пре свега, за утврђивање реда у наслеђивању престола. Пошто ни у Риму ни у Византији није постојао закон о наслеђивању престола, то је одређени престолонаследник крунисан још за живота владара; он је као савладар — незванично „други" или „млађи" цар — носио круну и царску титулу, сликао се обично на новцу поред главног владара и често се поред њега наводио у законима. После смрти старијег цара он је, као пуноправни цар, преузимао власт. На тај начин је било омогућено наслеђивање круне у царској породици и стварање династија. Али се тек после дужег времена монархиски ред наследства престола коначно учврстио. Ираклије је сам унео нејасност у тај систем тиме што је поред старијег крунисао за савладара и одредио за престолонаследника и свог другог сина.[1]

Повратак источних провинција поново је ставио Царство пред проблем монофизитизма. Патријарх Сергије увиђао је

αὐτοκράτορες καίσαρες Φλάβιοι Ἡράκλειος καὶ Ἡράκλειος νέος Κωνσταντῖνος πιστοὶ ἐν Χριστῷ αὔγουστοι (ib. p. 33, уп. и p. 27 из 612 г.). Према томе, титула василевса заменила је титуле αὐτοκράτωρ, καῖσαρ и αὔγουστος (imperator, caesar и augustus), а отпло је и назив Flavii. Уп. *L. Bréhier*, L'origine des titres impériaux à Byzance, B. Z. 15 (1906) 161 sq. и *Острогорски*, Автократор 99 сл. У науци влада погрешно мишљење да промена царске титулатуре у Ираклијево доба стоји у узрочној вези са победом над Персиским царством. Тврди се, наиме, да је Ираклије узео титулу василевса пошто је савладао оног владара коме су Византинци, тобоже јединим поред својих царева, признавали назив василевса. Уствари, употреба титуле василевса за страно владаре у време када та титула још није имала званичног карактера у Византији, нема нарочитог значаја. Тада василевс није значио ништа друго до rex и према томе се ова титула у рановизантиско доба, када су византиски владари носили титулу императора, није ни употребљавала само за персиског краља, како се то обично мисли, него исто тако за Атилу, за јерменске и етиопске краљеве, понекад — упоредо са другим називима — и за германске краљеве, па чак и за владаре Абазга и Цеха (уп. податке које је врло лепо прикупио *R. Helm*, Archiv f. Urkundenf. 12 (1932) 383 n. 2). Тек званично узимање титуле василевса створило је начелну разлику између назива rex и βασιλεύς, јер је отада βασιλεύς значио исто што и imperator.

[1] О савладарству у Византији уп. *Bury*, Constitution 12 sq., и моје напомене у *Kornemann*, Doppelprinzipat 166 sq. О титулатури савладара: *Dölger*, B. Z. 33 (1933) 136 sq., и *Острогорски*, Автократор 107 сл.

сву озбиљност овог проблема и стално се трудио да успостави црквени споразум. Његови покушаји наишли су на потпору у науци о једној енергији Христовој која се око 600 г. почела ширити по Египту. Изгледало је да је ова наука, према којој је Христос имао две природе али само једно деловање (ἐνέργεια), могла да послужи као компромис између монофизитизма и Халкедонске догме. Сергије је усвојио моноенергетску науку и ступио у преговоре са претставницима источних цркава. Политички разлози очигледно су ишли у прилог патријарховим настојањима, јер је свакоме морало бити јасно да је стари раздор између Цариграда и источног монофизитског становништва знатно олакшао персиско напредовање. Стога је моноенергетизму пришао и сам цар Ираклије. Већ приликом својих источних похода он је, нарочито у Јерменији, водио преговоре са локалним свештенством о црквеном измирењу. После поновног освојења монофизитских провинција преговори су настављени са већом одлучношћу. У почетку, ова акција била је успешна. Изгледало је да је уједињење постигнуто и у Јерменији и у Сирији и Египту, где га је са највећом ревношћу спроводио нови александриски патријарх Кир (од 631). Сергијева и Кирова црквена политика наишла је на одобравање и код папе Хонорија. Међутим, ускоро су дошла неизбежна разочарења. Уједињење у Сирији, а нарочито у Египту, било је остварено пре свега путем насиља. Опозиција је расла и на монофизитској и на православној страни. Вођа православне опозиције, монах Софроније, који је 634 г. постао јерусалимски патријарх, немилосрдно је шибао нову науку, која се приближавала монофизитизму а отступала од православне Халкедонске догме. Свакако под утицајем ове опозиције, а и с обзиром на примедбе папе Хонорија, који се у питању енергија изражавао доста уздржљиво али је признавао једну вољу у Христу, Сергије је ублажио своје првобитно учење: оставио је пострани питање енергија а учио да је Христос, и поред своје две природе, имао само једну божанску вољу (θέλημα). Ова нова — монотелитска — формула лежи у основи едикта који је Сергије саставио а цар 638 г. обнародовао под насловом Ектесис, наредивши да се тај едикт истакне у нартексу Свете Софије. Међутим, иако су и цар и патријарх усвојили монотелитску науку и мада је нови патријарх Пир, постављен после смрти Сергијеве (638), био најватренији монотелита, убрзо се показало да је измирење на основи Ектесиса немогуће. Ни православни ни монофизити нису хтели да приме царев едикт, а и Хоноријеви наследници у Риму одлучно су га одбацили. Као и ранији покушаји компромиса, монотелитизам је само изазвао нове спорове и заплете. Међутим, 638 г., када је Ектесис објављен, Сирија и Палестина већ су се налазиле под влашћу Арабљана а и Египту је неминовно претила иста судбина. Свој политички циљ монотелитизам је промашио. А верско врење у источним провинцијама, које је у своје време помогло напредовање Персијанаца, сада је знатно олакшало и арабљанску инвазију.

II. ДОБА АРАБЉАНСКЕ ИНВАЗИЈЕ: ИРАКЛИЈЕВЕ ПОСЛЕДЊЕ ГОДИНЕ. КОНСТАНС II

Литература: *G. C. Ceatani*, Annali dell'Islam I-VIII, Milano 1905—18. — *Cl. Huart*, Histoire des Arabes I, Paris 1912. — *C. Becker*, The Expansion of the Saracens, Cambr. Med. Hist. II (1913) 329—64, 365—90. — *Idem*, Vom Werden und Wesen der Islamischen Welt I, Leipzig 1924. — *A. J. Butler*, The Arab Conquest of Egypt and the last thirty years of the Roman Dominion, Oxford 1902. — *E. W. Brooks*, The Successors of Heraclius to 717, Cambr. Med. Hist. II (1913) 391—417. — *Idem*, The Arabs in Asia Minor (641—750), from Arabic Sources, Journ. of Hell. Studies 8 (1898) 182 sq. — *J. Wellhausen*, Die Kämpfe der Araber mit den Romäern in der Zeit der Umajiden, Nachr. d. Kgl. Ges. d. Wiss. Göttingen 1901, p. 414—47. — *H. Manandean*, Les invasions arabes en Arménie, Byz. 18 (1948) 163—95. — *T. Kaestner*, De imperio Constantini III (641—668), Leipzig 1907.

Година којом су почеле византиске победе над Персијом, почетна је година арабљанске ере. Док је Ираклије савлађивао Персијанце, Мухамед је ударао темељ верском и политичком уједињењу арабљанског света. Мухамедова наука, иако сама по себи примитивна и духовно неразвијена, била је пуна елементарне снаге. Већ неколико година после пророкове смрти отпочела је велика арабљанска сеоба. Напуштајући своју неплодну домовину, Арабљани су се ширили неодољивом снагом. Мање су тежили да обраћају друге народе у своју веру, а више да владају њима и да освајају нове земље.[1] Прве жртве њихове навале биле су обе суседне велике силе: Персија је подлегла у првом судару, Византија је изгубила своје источне провинције, једва једну деценију после Мухамедове смрти. Вековна византиско-персиска борба ослабила је оба царства и тиме је олакшала пут Арабљанима. У пораженом Персиском царству владале су

[1] *Cf. C. Becker*, Vom Werden und Wesen der Islamischen Welt I, Leipzig 1924.

хаотичне прилике: кичма државе Сасанида била је сломљена. Али су и снаге победничке Византије биле исцрпене дугом и напорном борбом. Усто су неизглађене верске размирице распиривале мржњу између Цариграда и његових источних провинција, појачавале сепаратистичке тежње коптског и сириског становништва и поткопавале одбранбену вољу ових покрајина. Слаба организација војске и рђава управа, парализана премоћу велепоседништва, такође су, нарочито у Египту, олакшале непријатељско надирање.

Већ 634 г., под вођством калифе Омара, великог освајача, Арабљани су упали у Византиско царство, па су отпочели брзу офанзиву кроз области недавно повраћене од Персијанаца. У судбоносној бици на Јармуку они су 20 августа 636 г. до ноге потукли царску војску. Тиме је византиска одбранбена снага била сломљена и борба око Сирије решена. Сириска престоница Антиохија и већина сириских градова предали су се победоносном освајачу без борбе. Јачи отпор пружила је Палестина. Јерусалим је дуго пркосио нападачу, али га је жестока опсада најзад принудила да отвори капије Омару (638). У међувремену покорено је Персиско царство, па је затим окупирана и византиска Месопотамија (639/40). Одатле су Арабљани продрли у Јерменију и заоселли најјачу тврђаву земље Двин (640).[1] Истовремено је почело и освајање Египта.

Упадљиво је да Ираклије, који је несаломљивом вољом лично водио све ратне походе против Персије, у борбама против Арабљана није узимао скоро никаквог учешћа. У почетку је још покушао да из Антиохије руководи војним операцијама. После битке на Јармуку он је сасвим клонуо. Пред његовим очима рушило се дело његовог живота. Изгледало је да је херојска борба против Персије била узалудна. Штавише, рушећи Персиско царство он је само олакшао пут Арабљанима. По оним покрајинама које је он после бескрајно тешке борбе ослободио од Персијанаца, ширила се сада, као каква елементарна катастрофа, арабљанска инвазија. Светом земљом, у којој је он успоставио власт хришћанства, поново су загосподарили неверници. Ова немилосрдна судбина сломила је старог цара физички и психички. По повратку из Сирије, Ираклије је дуже време остао у Хијерејском двору на малоазиској обали. Обузео га је неодољив страх од преласка на европску страну, јер није могао да поднесе призор мора. Тек кад је у Цариграду откривена за-

[1] *Cf. H. Manandean*, Les invasions arabes en Arménie, Byz. 18 (1948) 163 sq.

вера, он се прибрао и толико савладао да се на скели покривеној песком и зеленилом одвезао преко Босфора у престоницу.

Трагичан је био и Ираклијев породични живот. На дан свог крунисања у Цариграду, он се оженио Фабијом Евдокијом која му је родила кћер и сина, Ираклија Новог Константина. Међутим, Евдокија је боловала од епилепсије и умрла је неколико месеци после синовљевог рођења (612). Годину дана доцније Ираклије се оженио својом сестричином Мартином. Овај брак изазвао је у Византији велико огорчење. Црква и народ сматрали су га за родоскрнављење, а свакако је ова женидба, с обзиром на блиске родбинске везе, значила повреду и канонских одредаба и државних закона. Мартина је била омрзнута у Цариграду, али упркос томе Ираклије је много волео своју другу супругу. Међутим, од деветоро деце које му је Мартина родила, четворо је умрло у најранијем детињству, а два старија сина су била богаљи од рођења, што је за цара било тешко искушење а у Цариграду се сматрало несумњивим знаком божјег гњева. Мржња народа према Мартини била је утолико већа што је ова славољубива жена тежила за тим да на штету Евдокијиног сина осигура престо своме потомству. Породични раздор, који је због тога настао, затровао је цару и иначе горку старост, а после његове смрти бацио Царство у тешке немире. Након дуге болести Ираклије је умро 11 фебруара 641 г.

У жељи да осигура престо Мартинином сину Ираклони а да не повреди ни царска права свог првенца Константина, Ираклије је оставио Царство обојици. Иако је Константин имао већ 28 а Ираклона тек 15 година, они су по изричитој жељи очевој имали да владају заједнички као равноправни цареви.[1] Да би и Мартини обезбедио непосредно учешће у власти, Ираклије је сем тога у свом тестаменту наредио да је оба владара сматрају за „матер и царицу".

Међутим, кад је Мартина саопштила народу царев тестамент, јавила се јака опозиција, у којој су, поред старе мржње против царичине личности, дошла до изражаја и схватања од начелног државно-правног значаја. Цариграђани су без поговора поздравили оба сина и дотадашња савладара цара Ираклија као своје владаре, али нису хтели ни да чују о ма каквом Мартинином учешћу у царској

[1] *Nikeph.* 27, 15: βασιλεῖς ἰσότιμοι. Ово је један од најизразитијих примера заједничке владавине за који зна римско-византиска империја. *Cf. Kornemann*, Doppelprinzipat 162 sq.

власти, истичући да она као жена не може да заступа Римско царство и да прима страна посланства.[1]

Мартина је морала да се повуче, али није одустала од својих намера. Раздор између две гране царске породице постајао је све дубљи; створиле су се две странке од којих је једна била уз Константина а друга уз Мартину и Ираклону. Овом распром био је прожет јавни живот Византије у доба највећих спољнополитичких опасности. Константин III имао је, свакако, више присталица, али он је патио од тешке болести, изгледа туберкулозе, те је умро већ 25 маја исте године, после кратке владавине од једва три месеца.

Сада је млади Ираклона постао самодржац[2], а стварно је власт у своје руке узела Мартина. Најугледнији Константинови привржениици су послати у прогонство. Са Мартином је до поновног утицаја дошао и патријарх Пир, а услед тога узела је новог маха и монотелитска црквена политика, са којом је Константин III био решио да прекине.[3] Сада је и ревносни монотелита Кир враћен на своју епископску столицу у Александрији. Као и неки од његових претходника, Кир је преузео не само црквено већ и политичко руководство у Египту. По налогу нове владе, која је даљу борбу против арабљанског надирања сматрала безизгледном, Кир је ступио у преговоре са Арабљанима и склопио с њима мировни уговор којим је фактички цео Египат препуштен надмоћном освајачу. Преговори су трајали доста дуго, те је уговор потписан тек почетком новембра 641, после пада Мартине и Ираклоне.[4]

Положај Мартине и Ираклоне био је од почетка врло несигуран. Виши сталежи, сенатска аристократија, војна команда и православни клер, окренули су се против владе, а ни мржња народа према царици и монотелитском патријарху није попуштала. Тврдило се да су Мартина и Пир отровали Константина III и тражило се да се царска круна преда његовом малом сину. Присталица Константина III, јерменски великаш Валентин Аршакуни, побунио је против Мартине и Ираклоне малоазиске трупе и дошао са својом војском до Халкедона. Иако је Ираклона, попуштајући пред притиском, крунисао Константиновог сина за свог савладара, ипак је

[1] Nikeph. 28.

[2] Nikeph. 29, 8: αὐτοκράτωρ τῆς βασιλείας ἀναγορεύεται Ἡράκλειος. Ту се први пут реч „автократор“ јавља као ознака за једног, одн. врховног владара-самодршца. Уп. *Острогорски*, Автократор 102.

[3] Mansi X. 703. Уп. *Кулаковский*, История III, 174. *Bréhier-Aigrain* 143 sq.

[4] *Dölger*, Reg. 220

крајем септембра 641 г. дошло до преврата.[1] Одлуком сената Мартина и Ираклона су уклоњени са престола, и овај чин је запечаћен тиме што је Мартини отсечен језик а Ираклони нос. Ово је први пут да наилазимо у Византији на источњачки обичај сечења носа: тиме се симболички изражавало да је осакаћено лице дисквалификовано за вршење царске дужности. Мартина и Ираклона послати су у прогонство на Родос, протеран је и патријарх Пир, а патријаршиску столицу заузео је економ Свете Софије Павле.

Сенат је пренео власт на десетогодишњег сина Константина III. Као и његов отац, и он је при крштењу добио име Ираклије, а затим је при крунисању назван Константин. Народ га је звао Констанс (Κώνστας) — скраћени облик од Константин, као што је Ираклона скраћени облик од Ираклије. После су му дали надимак Погонат (Брадати), јер је у зрелим годинама имао врло дугу и густу браду.[2]

Моћ сената која је дошла до изражаја у уклањању Мартине и Ираклоне показала се и у томе што се млади цар Констанс II у почетку нашао под туторством сенатора. У говору који је приликом ступања на престо одржао у сенату, Констанс је нагласио да су Мартина и Ираклона уклоњени „божјом помоћу донетом одлуком сената“, пошто сенатори нису хтели да трпе незаконитост у царству Ромеја „због њихове познате изванредне побожности“. Цар је молио сенаторе да и даље буду његови „саветодавци и старатељи о општем благостању поданика“.[3] Разуме се да су сами сенатори ставили ове речи у уста младом цару, али оне утолико боље карактеришу високи углед и значај на који је византиски сенат у ово доба полагао право.

Потиснут у позадину Јустинијановим апсолутизмом, цариградски сенат је затим повратио свој значај, па је у VII веку доживљавао епоху нарочитог утицаја.[4] За време Ираклијеве династије он је вршио важне функције као владаočев савет и врховни суд. Улога сената добијала је нарочит значај приликом промене владе па није чудо што се млади Констанс у почетку морао потчињавати туторству сенатора. Но, сигурно, он није одвећ дуго трпео ово туторство: као већина претставника Ираклијевог рода, Констанс II је био

[1] Cf. *Ostrogorsky*, Chronologie 31.

[2] Cf. *Brooks*, Who was Constantinus Pogonatus? B. Z. 17 (1908) 455—62 и слике новца: *Wroth*, Imp. Byz. Coins I, p. XXX sq.

[3] Говор наведен у Теофановој хроници: Theoph. 342, 10—20; cf. Symeon Log., Leo Gramm. 157, 6—15.

[4] Cf. *Ch. Diehl*, Le sénat et le peuple byzantin aux VIIe et VIIIe siècles, Byz. 1 (1924) 201 sq.

по природи врло властољубив и у својим зрелијим годинама показивао чак исувише властољубља и самопоуздања.

Положај Царства условљавало је у првој половини Констансове владавине непрестано напредовање Арабљана. Према уговору који је александриски патријарх Кир био склопио са Арабљанима, византиске трупе су 12 септембра 642 г. напустиле Александрију укрцавши се за Родос, а 29 септембра победоносни арабљански војсковођа Амр ушао је у град Александра Великог. Одатле је проширио своју власт дуж северoафричке обале све до Триполиса. Међутим, после смрти Омарове (644), калифа Отман опозвао је Амра. Ово је охрабрило Византинце. На челу јаке флоте византиски војсковођа Манојло кренуо је у Египат, успео је да изненади арабљански гарнизон и заузео је Александрију. Али овај успех није био дуготрајан. Амр, који је хитно враћен у Египат, потукао је Манојлову војску и у лето 646 г. поново ушао у Александрију. Док је Манојло морао да напусти Египат, коптско становништво са својим монотелитским патријархом на челу спремно се покорило Арабљанима, показавши још једном да претпоставља арабљанску власт византиској. После овог поновног заузећа Александрије, Египат је коначно остао под влашћу муслимана. Византиско царство изгубило је за сва времена ову најбогатију и привредно најјачу провинцију.[1]

Још већи војсковођа од Амра био је намесник Сирије Муавија. Пошто су се коначно учврстили у Сирији и Месопотамији, Арабљани су се окренули Малој Азији и Јерменији. Већ 642/43 извршили су напад на Јерменију[2], а 647 г. Муавија је упао у Кападокију и заузео Цезареју. Одатле је кренуо у Фригију; његов покушај да заузме јако утврђени Аморион није успео, али је опљачкао целу ту богату провинцију, па се вратио у Дамаск са великим пленом и многобројним заробљеницима.

Продор на обале Средоземног Мора ставио је Арабљане пред задатак да створе поморску снагу. За пустињски народ то је био потпуно нов проблем. Ни велики освајач Омар још није показивао нимало разумевања за значај флоте. Муавија је био први арабљански државник који је увидео да је борба са Византијом без јаке флоте немогућа. Ускоро после Омарове смрти, он је почео са изграђивањем бродова, те је 649 г. спремио прву поморску експедицију. Под његовим личним вођством арабљанска флота је напала Кипар, једно од најважнијих упоришта византиске поморске снаге на Истоку, и заузела његов главни град Констанцу. Ништа није помогло што је византиска влада, обавезавши се на плаћање данка, издејствовала примирје на три године. Муавија је искористио примирје за даљу изградњу своје флоте, па је онда наставио поморске операције повећаном снагом. 654 г. Арабљани су опустошили Родос; чувени огромни кип бога Сунца, који је, иако се срушио приликом земљотреса 225 г. пре н. е., још увек важио као једно од седам светских чуда, продат је неком јеврејском трговцу из Едесе, који је однео његову металну масу на 900 камила. Ускоро после тога пало је у руке Арабљана и острво Кос, док је Крит опљачкан и опустошен. Нема сумње да је Муавијин главни циљ већ тада био Цариград: узастопно заузеће Кипра, Родоса и Коса показује то сасвим јасно. Византија није могла да и даље равнодушно посматра ово систематско надирање. Близу јужне малоазиске обале Византинци су се 655 г., под царевом командом, супротставили арабљанској флоти. Ова прва велика византиско-арабљанска поморска битка завршила се потпуним поразом Византинаца. Сам цар једва се спасао погибије.[1]

Византиска превласт на мору била је уздрмана. Међутим, услед унутрашњих заплета у Калифату, последице велике арабљанске победе показале су се тек доцније. Немири који су завладали у Арабљанском царству последњих година Отманове владавине, узели су још већег маха после његовог убиства (656). Између Муавије, који је у Сирији проглашен за калифу, и „правоверног" калифе Алија, Мухамедовог зета, уздигнутог у Медини, избио је тешки и дуги грађански рат, који се тек 661 г. завршио Алијевом погибијом. У оваквим условима Муавија је морао да потражи споразум са Византинцима. Склопљен је уговор о миру (659) и Муавија је пристао чак и да плаћа Византији данак.[2]

Ослобођен притиска са Истока, Констанс II је већ 658 г. кренуо против Словена на Балкану: као што каже Теофан, он је пошао против Склавинија, где је „многе заробио и по-

[1] Cf. *A. J. Butler*, The Arab Conquest of Egypt (1902) 194 sq.

[2] Cf. *H. Manandean*, Les invasions arabes en Arménie, Byz. 18 (1948) 177 sq.

[1] Теофан прича да је један војник заменио с царем одело и тако омогућио цару да побегне да би уместо њега погинуо у борби (Theoph. 346, 9). Овај млади јунак био је један од двојице синова „букинатора" (трубача), о чијим јуначким подвизима Теофан већ пре тога приповеда (ib. 345, 10). Изгледа да је Теофан овде унео у свој приказ елементе неког народног епа.

[2] *Dölger*, Reg. 230.

корио".[1] Иако кратак и сумаран, овај податак нам казује, изгледа, да је Констанс II успео да бар једном делу Словена, вероватно у Македонији, наметне признање византиских врховних права. Од доба Маврикијевог ово је била прва већа византиска офанзива против словенског ширења на Балканском Полуострву. Наравно, ништа се није могло променити у томе што је највећи део Балканског Полуострва био окупиран од словенских племена, али је византиски суверенитет на Балкану био, како изгледа, бар местимично успостављен. Најважније је, међутим, да је Констансов поход био праћен пресељавањем већих маса Словена у Малу Азију. Од овог времена чујемо за Словене у Малој Азији, као и за словенске војнике у византиској војсци. Тако се спомиње да је 665 г. словенски одред од 5.000 људи пришао Арабљанима па је насељен у Сирији.[2]

После успешног похода на Балкан, Констанс II се окренуо даље на Запад, где је дошло до јаких заплета услед спорова око монотелитизма. Нарочито кобних последица имале су верске размирице у латинској Африци која је после пада Египта била непосредно угрожена. Као што је мржња сириских и египатских монофизита према Византији олакшала освајање источних провинција, тако је сада огорчење западног становништва спремало исту судбину латинској Африци. Северна Африка била је тада главно уточиште православља у борби против монотелитизма. Тамо је дуго година деловао Максим Исповедник, вођа православне опозиције. Свакако његовом иницијативом одржани су почетком 646 г. у више северoафричких градова сабори, на којима је монотелитска наука, подржавана од стране византиске владе, осуђена као јерес. Ова црквена опозиција против византиске

[1] Theoph. 347, 6: ἐπεστράτευσεν ὁ βασιλεὺς κατὰ Σκλαυινίας καὶ ᾐχμαλώτευσε πολλοὺς καὶ ὑπέταξεν. Уп. Виз. извори I, 221 сл. Нема разлога да се сумња у тачност Теофанове хронологије. С једне стране, јасно је да је Констанс предузео поход против Словена тек пошто су у Калифату избиле унутрашње борбе, и стога је неприхватљиво гледиште *Станојевића*, Византија и Срби II, 40 сл., 215 сл., који је, заведен погрешним Панченковим датирањем печата Словена у Битинији (в. доле, стр. 144, прим. 4), ставио Констансов поход у 649. С друге стране, није у праву ни *Kaestner*, De imperio Constantini III, 75, који сматра да тај поход није могао почети пре но што је формално склопљен мировни уговор са Муавијом у јесен 659 г., јер је већ самим избијањем грађанског рата у Калифату Византија била ослобођена опасности на Истоку. Истина, Елија Нисибиски (Scriptores Syri, 64) ставља Констансов поход у 39 г. хиџре (29. 5. 659—16 5. 660), али га и он, исто као Теофан, наводи пре закључења мира са Арабљанима, које он погрешно спомиње под 42 г. хиџре (од 26. 4. 662).

[2] Theoph. 348, 18. Уп. Виз. извори I, 223.

власти имала је ускоро и врло озбиљног политичког израза. Картагински егзарх Григорије прогласио се за цара и наишао на потпору не само код северoафричког становништва већ и код суседних маварских племена. Истина, Византија је ускоро ослобођена опасности која јој је с те стране претила, и то захваљујући Арабљанима. Учврстивши своју власт у Египту, Арабљани су 647 г. предузели напад на северoафрички егзархат. У борби са њима погинуо је и сам узурпатор Григорије. Пошто су опљачкали узурпаторову резиденцију Суфетулу и добили богат данак, Арабљани су се повукли.

На тај начин северна Африка је остала под влашћу Византије. Али су догађаји, који су се тамо одиграли, значили озбиљну опомену, утолико пре што су наишли на јак одјек у Риму. Констанс II није превидео потребу верског измирења. Тражећи излаза у компромису, он је 648 г. објавио тзв. Типос. Међутим, иако је Типос наређивао да се монотелитски Ектесис уклони из нартекса Свете Софије, он је уствари, исто као и Ираклијев едикт, само још много одлучније, заобилазио основно спорно питање, забрањујући сваку дискусију не само о проблему енергије него и о проблему воље. Тиме се са овим проблемима дошло на ону мртву тачку на коју је пре скоро 170 година, после објављивања Зеноновог Хенотикона, доспело питање природа у Христу. И као тада Хенотикон, и Типос се показао као неподесна основа за измирење, јер није могао задовољити ни убеђене присталице православља ни монотелите. Убрзо се показало да је царев покушај да уклони верска размимоилажења прећуткивањем спорних проблема и деспотском забраном дискусије био неизводљив.

Папа Мартин, који је 5 јула 649 г., не тражећи сагласност царевог егзарха, ступио на престо св. Петра, одржао је у октобру исте године у цркви на Латеранском двору велики сабор. Сто пет бискупа, који су узели учешћа на сабору, већином су припадали римској епархији, али је у теолошком погледу Латерански сабор стајао потпуно под грчким утицајем и ослањао се на узоре византиских васељенских сабора.[1] Латерански сабор осудио је и Ектесис и Типос, али кривицу за ове верске едикте из политичког опортунизма није бацио на царску владу, већ на патријархе Сергија и Павла. Свим епископима и свештенству хришћанске цркве

[1] Cf. *E. Caspar*, Die Lateransynode von 649, Zeitschr. f. Kirchengesch. 51 (1932) 75—137.

папа је послао окружницу, а грчки превод саборских аката достављен је цару уз врло учтиво писмо.

Међутим, већ и сам начин Мартиновог уздизања изазвао је код цара брзу и оштру реакцију. Равенски егзарх Олимпије добио је наређење да оде у Рим и ухапси папу, а све талијанске бискупе натера да потпишу Типос. Али је Олимпије, који је доспео у Рим још пре завршетка Латеранског сабора, увидео да ће с обзиром на расположење у Риму тешко моћи да оствари свој задатак. Уместо да изврши царев налог, он је решио да искористи огорчење Рима против Цариграда да би отцепио Италију од Византије и да би је подвргао својој власти. Тако је црквена политика византиске владе довела, како у северној Африци тако и у Италији, до побуне врховног претставника локалне власти против централне владе у Цариграду. Изгледа да Цариград није предузео ништа против узурпатора који је, међутим, кренуо са својом војском на Сицилију. Ово устручавање свакако се објашњава тиме што је Византија тада, у доба првих Муавијиних поморских операција, била исувише заузета на Истоку. Побуна се завршила узурпаторовом смрћу 652 г.

Тек годину дана доцније дошло је и до разрачунавања са папом Мартином. Нови егзарх приспео је 15 јуна 653 г. на челу своје војске у Рим и ухапсио тешко болесног папу, да би га ноћу одвео из узбуђеног града. Мартин је доведен у Цариград и крајем децембра изведен пред сенат. Процес је имао изразито политички карактер. Мартин је оптужен због велеиздаје, јер му се пребацивало, вероватно не без разлога, да је подржавао узрупатора Олимпија. Напротив, верско питање је остављено пострани, а када је папа покушао да га покрене, судије су то одлучно одбиле. Мартин је првобитно осуђен на смрт, али пресуда није извршена, већ је тешко болесни старац по личном царевом налогу злостављан на јавном месту а затим депортован у Херсон, где је у беди и несташици завршио живот априла 656 г.[1]

Ускоро после Мартинове осуде доведен је из Италије у Цариград Максим Исповедник и, као и папа Мартин, саслушан од цариградског сената. Као што је Мартин осуђен због везе са Олимпијем, и Максим је оптужен због сарадње с побуњеним картагинским егзархом Григоријем, а сем тога, и пре свега, и због одбијања царевог Типоса. Док је цариградска влада брзо свршила с папом, не показујући никакво интересовање за његова верска схватања, она је чинила највеће напоре да придобије Максима Исповедника, вођу право-

[1] Cf. *P. Peeters*, Anal. Boll. 51 (1933) 225 sq.

славних Византинаца. Међутим, сви су напори остали узалудни, мада је Максим тешко мучен и мада је више година провео у изгнанству по разним местима. Он је умро у Лазики августа 662, у дубокој старости.[1]

На догматски спор надовезало се црквено-политичко питање од начелног значаја за однос између црквене и државне власти. Максим је инсистирао на томе да цар као световно лице нема права да се меша у верска питања, о којима има да решава само црква.[2] Ова мисао сама по себи није била нова, она се изражава већ у списима црквених отаца рановизантиске епохе. Али још нико није водио борбу за независност цркве са толико жара и заноса као Максим. Као први прави средњовековни црквени отац, који је у православну науку унео мистичка схватања Дионосија Ареопагита, Максим је и у црквено-политичком погледу био носилац нових, средњовековних идеала. У личности цара Константа и калуђера Максима сукобила су се два света. Максим је подлегао царевој свемоћи, али су његове идеје оживеле у верским борбама идућих векова.

После двадесетогодишње владавине на Босфору, Констанс II је решио да напусти Цариград и да пренесе своје седиште на Запад. Ова чудна, али историски занимљива одлука не може се објаснити тиме што је цар сматрао да је источни део државе изгубљен. Док су се на Истоку водиле велике борбе са Арабљанима, Констанс је истрајао на свом положају, па тек кад је највећа опасност већ била прошла, он је напустио своју престоницу. Констансов одлазак на Запад доказује колико је византиској влади још и у ово доба било стало до одржавања западних области. Ако се Констансова одлука стави поред некадашњих Маврикијевих и Ираклијевих планова, онда се јасно види известан континуитет у политичким тежњама византиске владе ове епохе. Она још није ни помишљала на то да се ограничи на Исток да би — како ће то учинити византиска политика идућег века — одричући се Запада постигла већу концентрацију снага на Истоку. Оне околности које се у изворима наводе као разлог Констансовог одласка на Запад, биле су уствари само повод. Својом црквеном политиком и свирепим обрачунавањем са папом Мартином и Максимом Исповедником Констанс је изазвао код својих поданика велико огорчење. Међутим, 660 г. он је наредио да се његов

[1] Уп. *А. Бриллиантов*, О месте кончины и погребения св. Максима Исповедника. Христ. Восток [illegible] (1917) 1 сл.
[2] Cf. Acta Maximi, cap. 4, Migne, P. G. 90, 117 B. C.

брат Теодосије насилно рукоположи за свештеника а затим и да се убије, тобоже због велеиздајничких намера, а стварно свакако зато што је царев брат, према схватању оног доба, као што то показује историја Ираклијевих синова а доцније и синова самог Констанса, имао извесна права на учешће у царској власти, док Констанс није био вољан да допусти овакво ограничење своје владарске моћи. До сукоба са Теодосијем дошло је свакако због тога што је Констанс, пошто је већ 654 г. крунисао за савладара свог најстаријег сина Константина (IV), 659 г. дао царско достојанство и млађим синовима, Ираклију и Тиберију, обишавши поново свог брата. Крвави крај овог сукоба изазвао је у Цариграду крајње узбуђење. Цариграђани су отворено испољавали мржњу према цару називајући га Каином.[1] Овај раскид са престоничким становништвом свакако је учврстио Констанса у одлуци да напусти Цариград а његовом одласку дао карактер непријатељске демонстрације према старој престоници.

Изгледа да је Констанс II намеравао да посети најважније центре европског дела своје државе. Најпре се зауставио у Солуну, затим је дуже време провео у Атини и тек 663 г. стигао у Таренто. Одатле је отпочео рат против Лангобарда. У почетку је имао извесних успеха, више градова отворило му је своје капије без отпора, а ускоро је почела и опсада Беневента. Но за дуже ратовање нису била довољна ни војна ни финансиска средства, те је Констанс морао да прекине са опсадом и да се повуче у Напуљ. Тако је пропао византиски покушај ослобођења Италије од Лангобарда.

Из Напуља Констанс II је отишао у Рим. Заборављајући на папу Мартина или се, напротив, исувише добро сећајући његове судбине, папа Виталијан дочекао је цара испред града на челу римског свештенства, па га је свечано испратио у стару престоницу, која је од свог некадашњег сјаја задржала само успомену. Констанс је био први цар који је после пропасти Западноримске царевине учинио посету некадашњој престоници Империје. Додуше, његов боравак у Риму био је само посета која је трајала свега дванаест дана и свела се на свечане приредбе и црквене службе. 17 јула 663 г. Констанс је напустио вечни град и кренуо преко Напуља на Сицилију. Овде, у Сиракузи, основао је своју нову резиденцију. Имао је чак намеру да своју породицу, жену и синове, доведе на Сицилију, али су се томе

[1] Chronica Minora, Scr. Syri IV, 55. Cf. и Kedrenos I, 762.

успротивили Цариграђани, огорчени преносом царске резиденције на Запад.[1]

Место нове резиденције било је добро изабрано, јер је са Сицилије, коју је у своје време и узурпатор Олимпије изабрао за своју базу, цар могао да брани и италијанске области од Лангобарда и северну Африку од Арабљана. О Констансовој делатности на Сицилији мало је познато. Свакако стоји чињеница да је издржавање двора и војске било велики терет за локално становништво и да је самовољни деспотизам царев и овде изазвао опште огорчење. Тиме се објашњава катастрофа којом се завршио Констансов боравак у Сиракузи. У његовој најближој околини створила се завера, те га је 15 септембра 668 г. убио у купатилу један његов слуга. У завери су узели учешћа претставници угледних византиских и јерменских породица, а Јерменин је био и онај Мезезије кога је после Констансовог убиства војска прогласила за цара. Међутим, почетком 669 г. војска равенског егзарха угушила је устанак.[2] Узурпатор и најистакнутији завереници су погубљени, а царев леш пренесен у Цариград и сахрањен у цркви св. Апостола.

III. ОДБРАНА ЦАРИГРАДА И ИЗГРАЂИВАЊЕ НОВОГ ДРЖАВНОГ СИСТЕМА: КОНСТАНТИН IV И ЈУСТИНИЈАН II

Општа литература: *M. Canard*, Les expéditions des Arabes contre Constantinople, Journal Asiatique 108 (1926) 61—121 (в. и горе, стр. 125, наведену литературу за историју ратова са Арабљанима). — *Златарски*, История I, 1. — *Runciman*, Bulgarian Empire. — *Ch. Diehl*, L'empereur au nez coupé, Choses et gens de Byzance (1926) 174—211. — *G. Ostrogorsky*, Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages. The Cambr. Economic History of Europe I (1942) 194—223.

После смрти Констанса II ступио је на цариградски престо његов млади син Константин IV (668—685). Отпочела је веома значајна владавина, владавина која је донела главну одлуку у византиско-арабљанској борби.

[1] Theoph. 348. Cf. ib. 351 и Kedrenos I, 762.

[2] Theoph. 352 прича да је после Констансовог убиства његов син Константин IV лично кренуо са војском на Сицилију, али ова вест не изгледа тачна, као што је то показао *E. W. Brooks*, The Sicilian Expedition of Constantine IV, B. Z. 17 (1908). Уп. и *Кулаковский*, История III, 235 и 358. Истина, *H. Grégoire*, Byz. 13 (1938) 170, покушао је да одбрани Теофанову вест, али, чини ми се, није успео да побије Бруксове аргументе.

Још у време кад се Констанс II бавио на Западу, Муавија је, после сређивања прилика у Калифату, обновио борбу против Византије. 663 г. Арабљани су поново упали у Малу Азију и отада су се њихове најезде, у току петнаест година, сваке године понављале. Несрећна земља потпуно је опљачкана и опустошена. Понекад су Арабљани продирали све до Халкедона а чешће су и зимовали на византиском тлу. Али се одлучујућа борба, за Цариград, па према томе и за опстанак Византиског царства, одиграла на мору. Поред раније освојених острва, Кипра, Родоса и Коса, Арабљани су заузели и Хиос, а 670 г. један од Муавијиних војсковођа дочепао се полуострва Кизика, у непосредној близини византиске престонице. Тиме је створена чврста база за напад на Цариград. Но пре него што је дошло до великог ударца против византиског центра, једна калифина ескадра 672 г. заузела је Смирну а друга је окупирала ликиску и киликиску обалу.

У пролеће 674 г. отпочела је главна акција: огромна флота појавила се пред цариградским зидинама. Борбе су трајале преко целог лета а ујесен арабљанска флота се повукла у Кизик. Идућег пролећа она се поново појавила и опет је држала византиску престоницу преко целог лета под опсадом, а исто се то поновило и наредних година. Међутим, сви покушаји Арабљана да заузму ову снажну тврђаву, најјачу тврђаву тадашњег света, остали су без успеха. Арабљани су морали да одустану од борбе и 678 г. напустили су византиске воде, пошто су у поморским биткама под цариградским зидинама претрпели јаке губитке.[1] У овим борбама Византинци су први пут употребили „грчку ватру“, која им је отада често служила у дефанзивним и у офанзивним ратним операцијама, утврђујући супериорност Византије у војној техници према околном свету. „Грчка ватра“, проналазак архитекте Калиника из Сирије, била је експлозивна материја чије је спремање било познато само Византинцима; помоћу тзв. сифона она се бацала према непријатељским бродовима и проузроковала јак пожар.[2]

[1] Према томе опсада Цариграда трајала је пет година (674—678). Теофан (p. 354) и Нићифор (p. 32) тврде да је опсада трајала седам година, иако сам Теофан (p. 355 sq.) ставља уговор о миру у 678 г. Изгледа да су они рачунали почетак опсаде од заузећа Кизика. Cf. *Bury-Gibbon* VI, 2, n. 1.

[2] Cf. C. *Zenghelis*, Le feu grégeois et les armes à feu des Byzantins, Byz. 7 (1932) 265 sq. Уп. и *Vasiliev*, History (1952) 214. Према истраживању Зенгелиса, основни елеменат „грчке ватре“ чинила је шалитра, тако да Калиниково откриће донекле антиципира проналазак барута.

При повлачењу арабљанска флота је претрпела даље губитке услед буре која ју је задесила код памфилиске обале. Истовремено је и арабљанска војска у Малој Азији задобила тежак пораз. Стари Муавија био је приморан да склопи са Византијом уговор о миру на тридесет година. Он се обавезао да плаћа цару годишње 3.000 златника и да му шаље 50 робова и 50 коња.[1]

Неуспех великог арабљанског напада учинио је огроман утисак далеко ван византиских граница. Аварски каган и поглавари словенских племена упутили су посланства у Цариград, шаљући цару дарове и молећи га за мир и пријатељство. „И настала је“, тако Теофан завршава свој извештај, „велика безбрижност на Истоку и на Западу“.[2]

Заиста, значај византиске победе из 678 г. не може се довољно оценити. То је било први пут да је надирање Арабљана заустављено. Арабљанска инвазија, која се дотле, као каква лавина, ширила скоро без отпора, задобила је први јак противудар. У одбранбеној борби против арабљанске навале, победа Константина IV чини прекретницу од светско-историског значаја, слично доцнијој победи Лава III под Цариградом 718 г. и победи коју је 732 г. Карло Мартел на другом крају тадашњег света извојевао над Арабљанима код Поатјеа. Од ове три победе које су спасле Европу од муслиманске поплаве, победа из 678 г. била је не само прва него и најзначајнија. Бесумње, тадашња навала на Цариград била је најјача коју је европски свет са арабљанске стране икада доживео. Међутим, Цариград је био последња брана која је стајала на путу арабљанској инвазији. Што је ова брана издржала био је спас не само за Византиско царство већ и за европску културу.

Пред нове велике тешкоће ставио је Византију, међутим, долазак хунско-оногурског племена Бугара. Бугарски савез племена на северном Кавказу, са којим је Византија у Ираклијево доба одржавала пријатељске односе, распао се средином VII века под притиском Хазара. Док се један део Бугара потчинио Хазарима, више бугарских племена напустило је своја седишта. Већа хорда кренула је под Аспару-

[1] *Dölger*, Reg. 239.

[2] Theoph. 356, [illegible] (уп. и Nikeph. 33, 6). Виз. извори I, 223 сл. Као што је тачно истакао *Šišić*, Povijest 270 sq., „егзарси западних народа“, о којима је овде реч, свакако су поглавари словенских племена на византиском Западу, а податак да је цар склопио с њима мир као господар (δεσποτικὴν εἰρήνην), значи, изгледа, да су ти Словени признали суверенитет византиског цара, док им је овај препустио земље које су били запоселе.

хом на запад и дошла је седамдесетих година на ушће Дунава. Константин IV није превидео опасност која је настала за Византиску царевину доласком овог ратоборног народа на њену северну границу. После склапања мира са Арабљанима, он је одмах почео да спрема поход против Бугара и већ је 680 г. избио рат.[1] Византиска флота дошла је, под царевом командом, преко Црног Мора на ушће Дунава, а византиска коњица стигла је копном из Тракије и прешла Дунав. Међутим, глибовита земља отежавала је Византинцима вођење рата, а Бугарима је омогућавала да избегну борбу са надмоћним непријатељем. Византиска војска трошила је снагу без стварног успеха, па је најзад, пошто се сам цар разболео и напустио своје трупе, кренула натраг. При повлачењу преко Дунава, Византинци су били изложени нападима Бугара и претрпели знатне губитке. Штавише Бугари су пошли за њима у потеру, прешли Дунав и продрли у област Варне.[2] Тако је поход Константина IV само изазвао оно што је хтео да спречи и олакшао непријатељу одлучујући корак.

Земља у коју су Бугари упали била је већ у знатној мери словенизирана: ту су живели Северци и седам других словенских племена. Ових седам племена обавезало се да плаћа Бугарима данак[3] и, како изгледа, ступило заједно с њима у борбу против Византије.[4] На територији старе провинције Мезије, између Дунава и балканских планина, настала је словенско-бугарска држава. Тако је долазак Бугара убрзао процес формирања државе у северо-источном

[1] Theoph. A. M. 6171 = 679/80 (а не 678 9 — према резултатима у *Ostrogorsky*, Chronologie 1 sq.).

[2] Theoph. 359, 7. Nikeph. 35, 15. Виз. извори I, 224 сл.

[3] Theoph. 359, 17 означује ова племена, у њиховом односу према Бугарима, као ὑπὸ πάκτον ὄντες. Исту реч πάκτον он употребљава и снега неколико реди даље кад каже да је цар, склопивши мир са Бугарима, пристао да им плаћа годишњи данак (p. 359, 20: στέρξας... πάκτα παρέχειν). Према томе, потпуно је јасно да „пактон“ овде не значи уговор, како се трудио да докаже *Златарски*, История I, 1 (1918) 142 сл., него значи данак, како је тачно истакао *Dujčev*, Protobulgares et Slaves, Annales de l'Inst. Kondakov 10 (1938) 145 sq., који је пак с правом подвукао да се, према Теофану, обавеза плаћања данка није односила и на Северце. Међутим, о савезу Бугара са Словенима, па чак и са словенском државом говори и најновија историја Бугарске коју је издала Бугарска академија наука: История на България, 1954, стр. 65. Уп. и *Д. Ангелов—М. Андреев*, История на Българската държава и право, Софија 1955, 59.

[4] Борбе из којих је произашла бугарска држава нису трајале само у току 679/80 г. под којом их бележи Теофан. Како је приметио већ *Кулаковский*, История III, 249, из аката VI Васељенског сабора (Mansi XI, 617) јасно се види да је рат трајао још у лето 681 г.

делу Балкана, доприневши стварању прве јужнословенске државе. Наравно, Бугари и Словени претстављали су у почетку две различите етничке групе, и дуго времена византиски извори праве разлику између једних и других, али постепено Бугари су се потпуно претопили у словенској маси.

Византиски цар био је приморан да призна настало стање склапањем формалног уговора о миру и обавезао се „на срамоту Ромејаца“ да плаћа младој бугарској држави годишњи данак.[1] На старом византиском земљишту први пут је настала држава коју је Византија морала да призна као такву. Ова чињеница је значајна, иако се стварни губитак који је Византија претрпела услед бугарског упада, не сме прецењивати, пошто се област коју су Бугари запоселе већ од доба словенске сеобе налазила фактички ван домашаја византиске власти.

Развој догађаја на Истоку навео је византиску владу на промену црквене политике. Пошто се очигледно није могло више рачунати на повратак изгубљених источних покрајина, монотелитска политика постала је беспредметна. Не постигавши очекивано измирење са источним хришћанским становништвом, она је само изазвала тешке заплете на Западу и у самој Византији. У споразуму са Римом цар је сазвао у Цариграду сабор који је имао задатак да прекине са монотелитизмом. Овај сабор, VI Васељенски сабор хришћанске цркве, који је заседавао од 7 новембра 680 па све до 16 септембра 681 г. и имао необично велики број од 18 седница, прогласио је дотада осуђивану науку о двема енергијама и двема вољама за догму хришћанске веронауке. Монотелитизам је осуђен и бачено је проклетство на водеће људе монотелитске странке а исто тако и на њене раније претставнике, између осталих и на патријархе Сергија, Пира и Кира и на папу Хонорија. У раду сабора цар је узео живог учешћа. Већини седница он је лично присуствовао и претседавао, руководећи теолошким дискусијама. На свечаној завршној седници, пошто је потврдио саборске одлуке својим потписом, он је поздрављен од чланова сабора, као бранилац па чак и као тумач праве вере, одушевљеним поклицима: „Многе године цару! Ти си изнео суштину Христових природа. Господе, сачувај свећњак света! Константину, новом Маркијану, вечити спомен! Константину, новом Јустинијану, вечити спомен! Ти си растерао све јеретике!“[2]

[1] Theoph. 359, 19. Nikeph. 35, 24. *Dölger*, Reg. 243.

[2] Mansi XI, 656.

Ускоро после завршетка сабора избио је у царској породици тежак раздор, у коме као да се поновио крвави сукоб Констансов са братом Теодосијем. Слично Констансу II, и Константин IV тежио је за неограниченом самовладом. И он је решио да својој млађој браћи, Ираклију и Тиберију, одузме сва царска права која су они, крунисани још за живота очева, легално уживали.[1] Међутим, и он је наишао на јаку опозицију, нарочито у војсци. Трупе Анатолиске теме отворено су устале против његовог подухвата. Занимљиво је да су побуњени војници, бранећи постојећи владалачки ред, изнели свој захтев у овим речима, пуним хришћанског мистицизма: „Ми верујемо у Тројицу и желимо да тројица носе царску круну“.[2] Константин IV није отступио пред овом опозицијом. Најпре је одузео својој браћи царске титуле[3] а крајем 681 г. наредио је да им се отсеку носеви.[4] Претставници побуњене анатолиске војске погубљени су.

Овај државни удар Константина IV имао је знатних последица по структуру врховне власти у Византији. После крвавих распри у више генерација, коначно је утврђен монархиски принцип царске власти а према томе и монархиски ред наследства престола уз преношење свих права на најстаријег сина владаочева.[5] Као средство за осигурање наследства престола, институција савладарства задржала је и даље свој значај, али у вршењу царске власти савладар није више учествовао, уколико је владар био пунолетан и способан за цревање. Цела власт усретсређује се у рукама првог цара-автократора (самодршца).

[1] Још 670 г. сам Константин IV је морао потврдити да његова браћа имају да учествују у владавини као равноправни владари и да се на новцу имају приказивати слике сва три цара. Уп. *Dolger*, Reg. 236.

[2] Theoph. 352, 15.

[3] У званичним записницима са седница VI Васељенског сабора Ираклије и Тиберије не цитирају се као цареви и савладари Константина IV него само као његова од бога чувана браћа. Уп. Mansi XI, 208 E, 217 A, 221 CD, 229 AB, 316 DE etc.

[4] Cf. *Brooks*, The Brothers of the Emperor Constantine IV, Engl. Hist. Review 30 (1915) 42 sq.

[5] На значај Константиновог државног удара указао сам већ у *Kornemann*, Doppelprinzipat 166. У полемици са мојим излагањима *Dölger*, B. Z. 33 (1933) 137 sq., превиђајући примаран циљ Константинове акције, утврђивање своје самовладе, тврди да је Константин IV ишао само за тим да осигура престо своме сину Јустинијану. Међутим, упадљиво је да је Константин крунисао свога сина најраније крајем фебруара 685, тј. више но три године после уклањања своје браће, јер је писмо Јустинијана II папи од 17 фебруара 687 (као и надгробни натпис оца папе Јована VII) датирано у другу годину Јустинијанова царевања, као и другу годину његовог постконсулата.

Константин IV, чија је влада оставила дубоких трагова и у спољној и у унутрашњој политици Византиског царства, и у црквеном и у државном развитку, имао је тек 33 године када је, у септембру 685 г., умро после седамнаестогодишње владавине. Рано преминулог цара наследио је његов син Јустинијан II (685—695; 705—711). Као и његов отац, Јустинијан је имао једва шеснаест година када је ступио на престо. Међутим, он није имао ону разборитост и одмереност које карактеришу правог државника. Био је по природи страстан и необуздан и по томе је више личио на свога деду Констанса II. Властољубље, јако изражено код свих претставника Ираклијеве династије, испољавало се код њега, као и код Констанса II, у безобзирном деспотизму. Он је усто носио име за које су биле везане велике успомене, но у коме је лежало и велико искушење. Прожет свешћу о висини свог царског достојанства, са великим узором Јустинијана I пред очима, млади, незрели и неуравнотежени владар често се исувише заносио својим незајажљивим славољубљем. Његов необуздани деспотизам, његова крајња напраситост доводили су га до поступака због којих је код својих савременика и потомака уживао рђав глас и због којих је и модерна историографија превидела велики значај његове владе. Па ипак је Јустинијан II, као прави претставник Ираклијева рода, био врло даровит владар са јасним схватањима стварних потреба државе.

Захваљујући великој победи Константина IV, положај Царства на Истоку био је повољан, док је, напротив, Калифат после Муавијине смрти био парализован унутрашњим немирима. Абдалмалик, који је ступио на калифин престо исте године које је Јустинијан II преузео власт у Цариграду, желео је да се осигура новим уговором о миру са Византијом. Уговор је донео Византинцима знатне користи: не само да је повећан данак на који се Калифат био обавезао Константину IV, него су и приходи с острва Кипра, из Јерменије и Иберије подељени између две уговорне стране.[1] Отада се Кипар више векова налазио у сувласништву ове две силе, а да није припадао ни једној ни другој.[2]

Обезбеђен миром на Истоку, Јустинијан II се окренуо Балканском Полуострву. Још 687/8 г. пребацио је коњицу из Мале Азије у Тракију, намеравајући, каже Теофан, да

[1] *Dolger*, Reg. 257.

[2] Cf. *R. J. H. Jenkins*, Cyprus between Byzantium and Islam, A. D. 688—965, Studies presented to D. M. Robinson, 1953, 1006 sq.

покори Бугаре и Склавиније.[1] Са том војском је идуће 688/9 г. предузео велики поход, уперен пре свега против Словена. Прво се сукобио са Бугарима а затим је продро до Солуна, и „покорио велике масе Словена, неке у боју, а неки су му сами пришли".[2] Ток овог похода добро осветљава тадашњи положај на Балкану: да би стигао из Цариграда до Солуна, цар је морао да се са јаком, специјално за то прикупљеном војском пробије кроз земљу окупирану од Словена. Његов продор у Солун сматрао се као ратни подвиг и цар је прославио своју победу триумфалним уласком у град и даровима цркви св. Димитрија, патрона града Солуна.[3] Покорене Словене Јустинијан је извео из њихове домовине и, пребацивши их у Малу Азију, населио у теми Опсикија.[4]

[1] Theoph. 364, 8. Виз. извори I, 226.

[2] Theoph. 364, 13. Виз. извори I, 226.

[3] Сачуван је едикт из 688/9 г., којим Јустинијан II поклања цркви св. Димитрија у Солуну солану, ослобађајући је свих дажбина, из захвалности на победи „над заједничким непријатељем". Ту се нарочито спомиње и царев долазак у Солун. Ново издање тог едикта дали су *A. Vasiliev*, An Edict of the Emperor Justinian II, September 688. Speculum 18 (1943) 1 sq. и *H. Grégoire*, Un Edit de l'Empereur Justinien II, daté de septembre 688, Byz. 18 (1944/45) 119 sq. *Уп.* и *A. Vasiliev*, L'entrée triomphale de l'empereur Justinien II à Thessalonique en 688, Orient. christ. per. 13 (1947) 352 sq. Не знам само зашто оба учена издавача тврде да је овај едикт издат септембра 688 г. Уствари се у његовом тексту (ред 10) каже само да се власништво цркве св. Димитрија над поклоњеном соланом рачуна „од септембра текућег другог индикта", тј. да приходи од те солане припадају цркви од почетка године. Слични примери су добро познати из доцнијих даровница: Уп. на пр. *M. M.* VI, 4 sq. Према томе, може се само рећи да едикт Јустинијана II — датиран у II индикт — пада у 688/9 г., и управо у ову годину Теофан ставља Јустинијанов поход против Склавинија, јер његова 6180 г. одговара 688/9 г. (према *Ostrogorsky*, Chronologie).

[4] Theoph. 364, 15. Виз. извори I, 227. — Са овом колонизацијом Словена у Малој Азији свакако стоји у вези оловни печат који је објавио *Панченко*, Памятник Славян в Вифинии, И. Р. А. И. К. 8 (1902) 15 сл. Његов натпис гласи (са исправком коју је предложио *G. Schlumberger*, B. Z. 12, 1903, 277): ΑΠΟ ΥΠΑΤΩΝ (на аверсу) ΤΩΝ ΑΝΔΡΑΠΟΔΩΝ ΤΩΝ ΣΚΛΑΒΩΝ ΤΗΣ ΒΙΘΥΝΩΝ ΕΠΑΡΧΙΑΣ (на реверсу). Дакле, овај печат је припадао царском чиновнику-апоипату чијој су администрацији били потчињени Словени у провинцији Битинији, тј. у западном делу теме Опсикија. Према VIII индикту, обележеном на аверсу поред цареве слике, печат спада у 694/5 г. Насупрот Панченку, који га је погрешно датирао у 650 г., *Кулаковский*, История III, 360 с правом га је приписао епоси Јустинијана II, али погрешно ставио у 710/11 г. (тачније 709/10), с чиме се не слаже ни младалачки царев лик ни чињеница да је он приказан без свога сина и савладара Тиберија. *P. Charanis*, The Slavic Element in Byzantine Asia Minor, Byz. 18 (1948) 70 враћа се на Панченково датирање, што с правом одбацује *A. Maricq*, Notes sur les Slaves dans le Péloponnèse et en Bithynie, Byz. 22 (1952) 348 sq., бранећи моје датирање у 694/5 г.

Тиме је колонизација Словена у Малој Азији, започета после Констансовог похода из 658 г., добила нов и веома снажан замах. Од пресељених словенских племена цар је, наводно, могао да формира војску од 30.000 људи.[1] Такав прилив свежих снага не само да је знатно повећао византиску војску, већ је свакако допринео и привредној регенерацији земље, опустошене непријатељским најездама.

Пресељавање Словена претставља најзамашнију и најважнију, али не и једину колонизациону меру овог времена. Хајдучко племе Мардаита, које је становало у пределу византиско-арабљанске границе, насељено је на Пелопонезу, на острву Кефаленији, у области епирског Никопоља као и код Аталеје на јужној малоазијској обали.[2] Најзад, Јустинијан II преселио је становнике Кипра у област Кизика, која је за време опсаде Цариграда тешко настрадала и којој су искусни морепловци били нарочито потребни.

Пресељење Кипрана осетно је тангирало интересе Калифата, а како је Јустинијан II, уверен у своју надмоћност, презриво одбио калифине протесте, дошло је 691/2 г. до рата. Међутим, нове словенске трупе прешле су Арабљанима, и услед тога су Византинци претрпели тежак пораз код Севастопоља у Јерменији (данашњи Сулу-сарај)[3], те је византиски део Јерменије поново потпао под власт Калифата. По византиском примеру, Арабљани су населили пребегле Словене у Сирији и употребљавали их као војнике у даљим борбама против Византије. Теофанова хроника, јако нерасположена према Јустинијану II, са уобичајеним претеривањима тврди да је цар дао, освете ради, побити све Словене у Опсикију са женама и децом. Исто тако је тенденциозна и Теофанова тврдња да је пресељавање Мардаита само непотребно ослабило византиску источну границу, а да је колонизација Кипрана потпуно пропала и да је већина исељеника на путу погинула.[4] Истина, изгледа да су се Кипрани доцније вратили у своју домовину.[5] Напротив, Словени у теми Опсикија спомињу се још у X в., а исто тако и Мардаити у поморској теми Кивиреота и у областима Грчке, где су они сачињавали

Ово датирање и повезивање битиског печата са словенском колонизацијом после Јустинијановог похода 688/9 г. примају и *H. Grégoire*, op. cit. 123. *A. Vasiliev*, op. cit. 366. Виз. извори I, 245.

[1] Theoph. 366, 1.

[2] Cf. *Honigmann*, Ostgrenze 41.

[3] О месту битке в. *Maricq*, op. cit. 350 sq.

[4] Theoph. 366, 20; 364, 5; 365, [illegible]

[5] De adm. imp., cap. 47, 24, ed. *Moravcsik-Jenkins*.

одреде од више хиљада војника.[1] Према томе, нема сумње да је колонизациона политика Јустинијана II била ефикасна, и ма колико да је била тешка за саме исељенике, она је одговарала животним потребама византиске државе. Доводећи колонисте у опустошене покрајине Царства и насељавајући их као војнике и морнаре, Јустинијан II је новим средствима наставио оно што је Ираклије био започео насељавањем домаћих војника по темама.

Посматрајући унутрашњи развој византиске државе у раном Средњем веку, историчар мора пажљиво да прати поједине етапе изграђивања тематског уређења. Иако византиске хронике не говоре изричито о овој веома важној страни византиског државног развитка, ипак се у њима, од друге половине VII века, све чешће спомињу теме, а ово доказује да се тематска организација у Византији све више учвршћује. Међу члановима државног савета повеља Јустинијана II од 17 фебруара 687 г. спомиње, поред равенског и картагинског егзарха, и стратеге тема Опсикија, Анатолика, Арменијака, поморске теме Карависијанаца и теме Тракије. Док су малоазиске теме настале још у Ираклијево доба, тема Тракија створена је за Константина IV, у доба доласка Бугара, ради ефикасније одбране од новонастале бугарске државе.[2] Десетак година доцније, за време Јустинијана II, формирана је и тема Хелада у средњој Грчкој.[3] Изгледа да је Јустинијан II створио извесне основе војно-управне византиске организације и у области Стримона, населивши и тамо словенске војнике.[4] Највећи део балканске територије остајао је пак и даље ван домашаја византиске власти, налазећи се у рукама Бугара и појединих словенских племена, признавала она суверенитет Византиског царства или не. Делокруг старе Илирске префектуре фактички се свео на Солун са околином, те се Илирска префектура, иако није званично укинута, постепено угасила а префект Илирика претворио у префекта града Солуна.[5]

[1] О Словенима: De caerim. 662, 22; 666, 15; 669, 10; о Мардаитима: ib. 654, 1 et passim.

[2] De them., cap. 1, 25 ed. *Pertusi*. Уп. *Киријакидис*, Βυζ. Μελέται 117 сл. *Lemerle*, Philippes 120 sq.

[3] Први стратег Хеладе спомиње се 695 г.: Theoph. 368, 20. Уп. *Г. Острогорски*, Постанак тема Хелада и Пелопонез, Зб. Р. В. И. 1 (1952) 64 сл., где је такође показано да тема Хелада није обухватала, како се то досада сматрало, скоро целокупну територију савремене Грчке, већ је била ограничена на област средње Грчке.

[4] De. them., cap. 3, ed. *Pertusi*. Уп. *М. Рајковић*. Област Стримона и тема Стримон, Зб. Р. В. И. 5 (1958) 1 сл.

[5] Како је показао *Lemerle*, Invasions 269 sq. Познато је да се префект у Солуну спомиње још последњих година VIII в. (Theod. Stud., Epist. I, 3: Migne, P. G. 99, 917 из 796 г.). Из тога се закључивало да је Илирска префектура, бар формално, постојала све до оснивања Солунске теме у првој половини IX в.: тако *Gelzer*, Themenverfassung 35 sq. *Bury*, Eastern Rom. Emp. 223 sq., а према њима и цела даља историографија. Лемерлова проницљива излагања чине тај неуверљиви закључак непотребним. Према његовој претпоставци, Илирска префектура је нестала негде средином VII в., у времену између настанка I књиге Чуда Димитрија Солунског (око 620), која још изричито спомиње префекте одн. епархе Илирика, и II књиге (око 680), која под епархом у Солуну вероватно већ подразумева градског епарха.

Међутим, тематско уређење, које се постепено учвршћује у Малој Азији и које почиње да хвата корена и у извесним балканским покрајинама, само је оквир у коме се врши унутрашњи преображај Византије. Тек довођењем нових снага, пре свега досељавањем Словена, нова византиска војно-управна организација добија стварну животну снагу. Византиска влада не води само ратове против Словена, како би учврстила свој положај на Балкану и натерала немирне Склавиније на признавање својих врховних права. У дужем периоду, стално и упорно она се труди да у што већем броју доведе Словене на своју територију да би их у новоствореним темама населила као војнике и као сељаке, повећавајући тиме своју војску и привредно јачајући земље опустошене непријатељским најездама.

Унутрашњи препород који Византија доживљује почев од VII века састоји се пре свега у постанку јаке класе независних сељака и стварању нове војске стратиота који економски и социјално припадају тој истој сељачкој класи. У рановизантиско доба развитак се кретао у знаку пораста велепоседништва и опадања малог слободног поседа. Слободни сељаци су постојали, али нису били многобројни и играли су споредну улогу, док су главну улогу у производном процесу имали зависни колони на крупним поседима. Из тешке кризе, кроз коју је Византија прошла на граници између VI и VII в., велепоседништво је изашло ослабљено и свакако је незнатан био број велепоседничких газдинстава која су преживела страховита разарања персиских и арабљанских најезда у Малој Азији и аварско-словенских навала на Балкану. Напротив, у све већем броју појављују се мали поседници: слободни сељаци који узимају у обраду опустошене земље и стратиоти нове тематске војске. А упоредо са постанком јаког слоја независних малих земљопоседника нестаје и она тешка невоља која је парализсала живот рановизантиске државе: упркос свим ратним разарањима, упркос томе што је старо становништво било деци-

мирано грозним непријатељским навалама, све мање се примећује недостатак радне снаге и људства у војсци који се тако оштро осећао претходних векова. То значи да је нова класа независних сељака и стратиота знатним делом настала приливом свежих снага споља, пре свега снага словенске имиграције. То значи да су дубоке промене које настају у економској и социјалној структури Византиског царства у VII в., биле пре свега последица великих демографских промена изазваних досељавањем Словена.[1]

Нове прилике одражавају се нарочито јасно у Земљорадничком закону који нас упознаје са свакидашњим жи-

[1] Уп. мој чланак: Утицај Словена на друштвени преображај Византије, Историски гласник 1 (1948) 12 сл. Значај „демографског преокрета" (bouleversement démographique), који је наступио у Византиском царству у VII в. доласком Словена, недавно је подвукао и *P. Lemerle*, Histoire agraire 63 sq., 74. На значај словенског елемента у развитку Византије већ раније су указивали совјетски историчари у низу радова. Нарочиту пажњу заслужује садржајна расправа Е. Э. *Липшиц*, Византийское крестьянство и славянская колонизация, Виз. сборник (1945) 95—143. Уп. и њен чланак: Славянская община и ее роль в формировании византийского феодализма, В. В. 1 (1947) 144—63. Треба, уосталом, потсетити да је још у прошлом веку славни немачки правник *Zachariä v. Lingenthal* изнео тезу о утицају Словена на формирање нових аграрних односа у Византији и да су његову тезу прихватили и разрадили велики руски византинолози Васиљевски и нарочито Успенски. Но, добро осетивши значај словенске имиграције за Византију, они су погрешно тврдили да је Византија преузела од Словена и код себе увела неко ново, тобоже специфично словенско аграрно уређење: сеоску општину са заједничким поседом свих њених чланова и периодичним деобама целе сеоске територије. Таква општина у Византији није никада постојала. То је тачно истакао *Панченко*, Крестьянская собственность, доказавши на основу извора да је земљишни посед византиских сељака у основи сачињавао његову личну и наследну својину. Само, нажалост, Панченко се није зауставио на овој несумњиво тачној констатацији. Пошто је он, као и његови славни претходници и противници, говорећи о сеоској општини, уствари имао пред очима руски „мир" (који фактички, у што давно нико више не сумња, потиче из много доцнијег времена) и пошто је појам општине за њега био везан за заједнички посед и периодичне поделе сеоске територије, то је он, не налазећи томе трага у византиским изворима, једноставно негирао постојање општине у Византији, долазећи у противречност са сасвим јасним изворним подацима. Сеоска општина у Византији није имала оне црте које су јој приписивали Цахарије, Васиљевски и Успенски, али је она, као што показује безброј извора, постојала без икакве сумње, и то у сва времена, како пре тако и после досељавања Словена. Доласком Словена није се променио правни облик земљишне својине у Византији. Променило се нешто друго и важније: променио се социјални састав византиског становништва и правни положај самих сељака. Јер зависне колоне позноримских велепоседника заменили су на много места независни мали земљопоседници, махом словенског порекла.

вотом византиских сељака у раном Средњем веку. Изгледа да Земљораднички закон има у виду пре свега нова насеља, настала колонизацијом опустелих земаља. Добија се утисак да се сеоска насеља, о којима је реч, налазе у шумовитим пределима. Често се говори о крчењу шума, обрађивању ледина, као и о нападима дивљих звери на сеоска стада.[1] Сељаци чији се правни односи регулишу Земљорадничким законом, јесу независни земљопоседници. Они нису никоме подложни, плаћају порез непосредно држави, њихова слобода кретања није ограничена. Наравно, то не значи да у ово доба уопште није било зависних сељака, али то свакако значи да је независно сељаштво претстављало у тадашњим византиским провинцијама врло бројан сталеж и да се под сељаком подразумевао пре свега независни земљопоседник. Упадљиво је да Земљораднички закон говори о сељацима као о господарима (κύριοι) покретне и непокретне имовине. Уосталом, сељаци поседују не само земљу и стоку већ и робове, који ће још више векова играти прилично важну улогу у византиској пољопривреди. Земљораднички закон нарочито штити индивидуалну својину појединаца. Уједно, византиски сељаци су чланови сеоских општина (κοινότης) и вишеструко су међусобно повезани. Оранице, виногради, воћњаци, баште претстављају пуну и личну својину сељака, односно сељачке породице, а каткад се и шуме налазе у индивидуалном поседу појединаца. Међутим, индивидуална својина настаје поделом земљишта окупираног од стране општине, и у случају потребе могу се накнадно вршити нове поделе. Пашњаци се користе заједнички, сеоска стада чувају пастири које издржава општина.

Власти третирају сеоску општину као административно-фискалну јединицу. За свако село одређује се општа пореска свота, а чланови сеоске општине заједнички сносе одговорност за њено правилно плаћање. Позноримски систем ἐπιβολή, који је предвиђао принудно додељивање необрађеног земљишта власницима продуктивних поседа, а у вези с тим и преношење пореске обавезе за додељено земљиште (в. стр. 61), замењује се новим системом, по коме се порези за необрађено или напуштено земљиште преносе на суседе, а према томе им се даје и право коришћења дотичног земљишта. Овај нови систем заједничке одговорности за пореска плаћања, доцније познат под називом ἀλληλέγγυον, први пут се јавља у Земљорадничком закону. Главни моменат је сада преношење пореских плаћања, а не више

[1] На то је лепо указала *Е. Э. Липшиц*, н. д. 105 сл.

додељивање земљишта, које је само последица преношења пореза. Јер, за византиску управу, власник је онај који плаћа порез. Ово типично византиско схватање долази сада до пуног изражаја.[1]

Крајем VII века, како изгледа, дошло је до важне промене и у начину скупљања редовних дажбина. Док је Диоклецијанов систем capitatio-iugatio, који је свакако важио још првих година владавине Јустинијана II[2], спајао главарину са земљарином, сада се главарина скупља независно од земљарине и погађа свакoг опорезованог без разлике.[3] Њено убирање није, дакле, више условљено трајном настањеношћу сељака. Према томе отпада и један важан разлог за везивање опорезованог за родну груду, које је рановизантиска држава систематски спроводила, да би у складу са тадашњим пореским системом, и поред недостатка радне снаге, осигурала себи предвиђене пореске приходе. Тако је и модификација пореског система допринела томе да знатан део византиског сељаштва стекне право слободног кретања.[4]

У порасту се налази, међутим, и црквени и манастирски посед, који се стално повећава даровима побожних Византинаца из свих сталежа, почевши од цара па до најскромнијег сељака. У овом процесу, као и у јаком ширењу монаштва, одражава се пораст моћи цркве. Извесну претставу о огромном ширењу манастирског живота у Византији тога времена даје изјава антиохиског патријарха Јована из краја XI в. Према овој очигледно претераној, али ипак карактеристичној изјави једног високог претставника источне цркве и одлучног браниоца неприкосновености манастирског поседа, монаштво је, уочи избијања иконоборства, сачињавало половину византиског становништва.[5] А упоредо са порастом

[1] Cf. *G. Ostrogorsky*, Das Steuersystem im byzantinischen Altertum und Mittelalter, Byz. 6 (1931) 229 sq. Насупрот моме схватању о битној разлици између система алиленгиона и ранијег система епиболе, *J. Karayannopulos*. Die kollektive Steuerverantwortung in der fruhbyzantinischen Zeit, Vierteljahrschrift f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. 43 (1956) 289 sq. покушава да докаже да таква разлика уопште није постојала, али његова излагања нису много убедљива. Уп. *Lemerle*, Histoire agraire 37 sq.

[2] Cf. *Hartmann*, Byz. Verwaltung 90, 171. *Stein*, Vom Altertum 150, 152.

[3] Cf. *Ostrogorsky*, op. cit. 234 sq.

[4] Cf. *N. A. Constantinescu*, Réforme sociale ou réforme fiscale? Bull. de l'Acad. Roumaine, Section hist. 11 (1924) 94 sq.

[5] Migne, P. G. 132, 1117 sq.

броја манастира и калуђера растао је природно и манастирски земљопосед.[1]

Дух хришћанског мистицизма све више продире у живот средњовековне Византије, па се све више учвршћује и пропагира веровање у божанско порекло царске власти и блискост цара и његовог царства надземаљском свету. Чак у натписима на новцу Јустинијан II назива себе servus Dei и, први од византиских царева, на наличју новца ставља Христов лик.[2] За време његове владе, 691/2 г., одржава се у Цариграду сабор који доноси велики број канонских одлука као допуну догматским одредбама V и VI Васељенског сабора и који се према томе назива Пето-Шести сабор (Quinisextum) или Трулски сабор, по Трулској сали на царском двору у којој је одржан. Сто два канона овог сабора регулишу различита питања црквеног уређења, настојећи да учврсте хришћански морал у народу и свештенству. Међутим, осуђујући извесне обичаје било из моралних разлога или због њиховог паганског порекла, канони Трулског сабора показују и изванредну жилавост тих обичаја. Тако се види да су се увелико славили стари пагански празници, између осталих и празник Бруналија, када су људи и жене, прерушени и маскирани, пролазили кроз улице у поворкама, да су се за време бербе певале песме у славу Дионисијеву, да је при појави младог месеца паљена испред куће ватра коју су младићи прескакали. Ови и многи други пагански обичаји забрањују се канонским прописима, забрањује се такође да студенти Цариградског универзитета приређују позоришне претставе.[3]

Посебан значај имају одредбе Трулског сабора у којима се испољавају извесне разлике у уређењу византиске и римске цркве, као што су допуштење свештеницима да ступају у брак или изричита осуда поста суботом, који се одомаћио у римској цркви. Тако су се после недавног догматског споразума на VI Васељенском сабору појавила између Рима и Цариграда нова размимоилажења. Овог пута није била реч о верским проблемима, али су посреди била питања која су задирала у свакидашњи живот и у којима се на очит начин

[1] Уп. *Васильевский*, Материалы, Труды IV, 319 сл. *Левченко*, Церковные имущества V—VII вв. в. Восточно-Римской империи, В. В. 2 (1949) 11 сл.

[2] *Wroth*, Byz. Coins II, 333 sq., pl. XXXVIII sq. Cf. *Grabar*, Empereur 164. *Grabar*, Iconoclasme 36 sq.

[3] Ефикасност таквих забрана не сме се прецењивати. Тако се напр. празник Брумалија славио и неколико векова доцније, и то чак на самом царском двору: Cf. Philotheos, ed. Bury, 175.

огледало неслагање између источних и западних црквених обичаја.

Није чудо што је папа одбио да призна одредбе Трулског сабора. Јустинијан II је намеравао да, по примеру Константа II, брзо ликвидира сукоб. Послао је у Рим свога повереника да ухапси папу и да га доведе на суд у Цариград. Међутим, од времена папе Мартина ситуација се изменила. Цар није уживао у Италији исти ауторитет, а папин положај се учврстио. Римска и равенска милиција тако су се снажно успротивиле захтевима царевог изасланика да је овај морао да потражи заштиту од самог папе, како би изнео читаву главу. То је била освета за понижење које је папство пре четрдесет година претрпело од стране византиског цара. Понижење које је сада доживео цар остало је неосвећено, јер је ускоро после тога Јустинијан II збачен са престола.

Политика Ираклијеве династије, која је водила јачању малог сељачког и стратиотског поседа, свакако није одговарала интересима византиске аристократије. Нарочито јасно изражен антиаристократски правац имала је политика Јустинијана II, а бескомпромисан, изазивачки начин младог цара, који никада није презао од насилничких мера, довео је до отвореног сукоба. Према источним изворима, Јустинијанова политика претила је аристократији потпуним уништењем. Међутим, извесне његове мере нису могле да буду популарне ни код ширих маса становништва. Његова колонизациона политика, ма колико да је одговарала државним потребама, тешко је погађала исељенике, одводећи их из њихове домовине у туђину. Поврх тога, Јустинијанова владавина значила је за његове поданике велико финансиско оптерећење, тим пре што се цар, као и његов велики имењак, са расипничком страшћу одавао грандиозном грађењу.[1] Немилосрдни владин фискализам изазвао је нарочиту мржњу становништва против руководилаца финансија, сакеларија Стефана и логотета државне благајне Теодота, који су се, како изгледа, одликовали крајњом безобзирношћу. Крајем 695 г. избила је побуна против владе Јустинијана II. и странка плавих прогласила је за цара Леонтија, стратега нове теме Хеладе.[2] Поменути Јустинијанови помагачи пали

[1] О велелепним палатама које је Јустинијан II подигао на царском двору в. *Беляев*, Byzantina I (1891) 45 sq. *J. Ebersolt*, Le Grand Palais de Constantinople (1910) 77 sq., 93 sq. *J. B. Bury*, The Great Palace, B. Z. 21 (1912) 219 sq.

[2] Georg. Mon. II, 731, 17 (ed. de Boor): στασιάσας Λεόντιος ὁ πατρίκιος ἀναγορεύεται νυκτὸς ὑπὸ τοῦ δήμου τῶν βενέτων βασιλεύς. На ово важно место упозорио је *М. В. Левченко*, Венеты и прасины в Византии в V—VII вв., В. В. 1 (1947) 182, који је лепо прикупио и податке источних писаца о борби Јустинијана II против аристократије. Наведени податак из хронике Георгија Монаха показује да се Јустинијан II, као и Ираклије, ослањао на странку зелених и да је био противник плавих. Уједно, како је тачно нагласио Левченко, овај податак оповргава гледиште да је активност дема престала већ у Ираклијево доба. Ово гледиште, које је доскора господарило у науци, треба стварно потпуно напустити, тим пре што је *Maricq*, Partis populaires 63 sq., прикупио врло важне податке који доказују да су деме задржале политички значај све до почетка IX в.

су као жртва народног огорчења, а њему самом отсечен је нос, па је збачени и осакаћени цар послат у прогонство у Херсон.

IV. ПРОПАСТ ИРАКЛИЈЕВЕ ДИНАСТИЈЕ

После преврата 695, Византија губи равнотежу. Почиње период немира који ће трајати преко двадесет година. Ово време унутрашњег врења ставило је Царство пред нове опасности и донело нове осетне губитке. Тежак губитак задесио је Византију у северној Африци. Пошто је Констансов план ефикасније одбране западних делова Царства претрпео неуспех, пад Картагинског егзархата био је само питање времена. Продирући дуж северноафричке обале, Арабљани су 697 г. заузели Картагину. Флота, коју је цар Леонтије хитно послао у Африку, успела је још једном да поврати град. Али идућег пролећа приспели су с мора и копна појачани арабљански контингенти, па су Византинци морали да се повуку пред надмоћнијим непријатељем.

Тада се византиска флота побунила против Леонтија и уздигла за цара Апсимара, друнгарија приморске теме Кивиреота. Овај је ушао у Цариград и попео се на престо као Тиберије II (698—705), изгледа уз подршку градске милиције из редова зелених. Јер као што је његовог претходника прогласила за цара странка плавих, тако је њега прогласила странка зелених.[1] Збачени Леонтије затворен је у манастир, пошто је и њему, као пре три године Јустинијану II, отсечен нос.

Тиберијева влада није ни покушала да поврати изгубљени Картагински егзархат или бар да заустави даље надирање Арабљана у Африци. Арабљани, који су се на

[1] Cf. *Maricq*, Partis populaires 66 sq., на основу Бриселске анонимне хронике, ed. *F. Cumont*, Chroniques byzantines du manuscrit 11370 (Anecdota Bruxellensia I) p. 30: Ἀψίμαρος ἀνηγορεύθη ὑπὸ τῶν πρασίνων.

свом даљем путу сукобљавали само са локалним маварским племенима, допрли су већ првих година VIII в. до Атлантског Океана. На јачи отпор наишли су тек код Септема, најистуренијег упоришта Царства на Западу (данашња Сеута, прекопута Гибралтара). Пошто је 711 г. пала и ова тврђава, цела североафричка обала нашла се у рукама Арабљана, па су они почели са освајањем Шпаније где су за неколико година сломили западноготску власт. Тако су Арабљани обилазним путем, преко Африке, продрли у Европу са запада, пошто су им јаки цариградски зидови били спречили директни пут са истока.

Међутим, Ираклијева династија је у личности Јустинијана II још једном дошла на власт. Ни свирепо осакаћење ни прогонство у удаљени Херсон нису смирили Јустинијанов необуздани дух. Он се није помирио са својом судбином, већ је мислио на повратак и освету. Нарочито га је охрабрила, изгледа, промена на престолу из 698 г.; његово држање било је све сумњивије, тако да су локалне власти у Херсону решиле да га предају цариградској влади. Благовремено опоменут, Јустинијан је побегао Хазарима. Лепо примљен на хазарском двору, он се оженио хагановом сестром, која је примила хришћанство и узела име Теодора, име супруге Јустинијана I. Јустинијанова акција је изазивала све већу узнемиреност у Цариграду, те је на хазарски двор стигло посланство цара Тиберија, захтевајући Јустинијанову предају. Јустинијан је поново потражио спаса у бекству и после многих пустоловина дочепао се западне обале Црног Мора. Овде је ступио у везу са бугарским ханом Тервелом и осигурао себи његову подршку. Ујесен 705 г. Јустинијан II се појавио, у Тервеловој пратњи, на челу велике бугарско-словенске војске под Цариградом. Но против зидина византиске престонице ова војска је била немоћна. Тада се Јустинијан, са неколико другова, ноћу прокрао кроз водоводну цев у Цариград. У изненађеном граду настала је пометња. Тиберије је побегао пред својим смелим супарником. Јустинијан, који је, изгледа, у Цариграду имао не само непријатеље већ и присталице, успео је да се учврсти на Влахерниском двору и, после десет година, пуних необичних пустоловина, поново је заузео очев престо. Шест година (705—711) владао је у Византији Јустинијан „Ринотмет" (отсеченог носа), не обазирући се на своје осакаћење и на симболичну дисквалификацију коју је оно требало да изрази. Његова несаломљива воља за влашћу доказала је недовољну ефикасност ове врсте дисквалификовања, толико

уобичајене у VII в.; отада она није више примењивана на збачене цареве и претенденте.

Необична је била и награда која је припала Јустинијановим помагачима и освета која је сустигла његове непријатеље. Бугарски хан Тервел добио је титулу цезара, која, истина, није имала више свој некадашњи царски значај, али је још увек била највиша и најпочаснија титула после царске. Први пут је страни владар добио ову славну титулу, и пре него што се Тервел са богатим даровима вратио у своју земљу, он је, као носилац цезарског звања, седећи на престолу поред цара, примао поздраве византиског народа.[1] Напротив, у бекству ухваћени Тиберије-Апсимар, као и пре седам година збачени Леонтије, изложени су јавној порузи а затим погубљени. Многи виши официри обешени су дуж цариградских зидова. Патријарху Калинику, који је крунисао Леонтија, ископане су очи. Но, ово су биле само прве жртве систематског терора који је ишао за уништењем свих царевих непријатеља. За своје друге владе Јустинијан је стварно заслужио глас крволочног тиранина који га је вековима пратио. Обузет неодољивом жељом за осветом, он је заборављао на најважније државне послове, занемаривао вођење рата са спољним непријатељима и трошио све своје снаге у јаловој борби са унутрашњим противницима, које је сам себи стварао.

Највећу корист имали су од тога Арабљани. 709 г. они су опсели Тиану, једну од најважнијих пограничних тврђава. Царска војска, која се с њима сукобила, била је недовољна и налазила се под слабим вођством, јер су најбољи људи пали као жртве Јустинијанове одмазде. Византинци су потучени до ноге, па се Тиана, исцрпена опсадом, без изгледа на помоћ, предала непријатељу. Приликом упада у Киликију 710 и 711 г. Арабљани, изгледа, нису наишли ни на какав отпор и успели су да заузму више тврђава. Један мањи одред продро је чак до Хрисопоља.

Незадовољан масовним погубљењима у Византији цар је у међувремену послао казнену експедицију у Равену, која је за време његове прве владе заузела непријатељски став према њему. Град је страховито опљачкан, његовом епископу ископане су очи, а најугледнији грађани доведени су у оковима у Цариград и тамо погубљени. Сукоб са Римом, који је избио због одредаба Трулског сабора, решен је, међутим, на пријатељски начин. Крајем 710 г. папа Константин је на

[1] Nikeph. 42, 23.

царев позив дошао у Цариград, где је дочекан с великим почастима.

Иако је после казнене експедиције из 709, у Равени крајем 710 или почетком 711 г. избио устанак, Јустинијан је послао сличну експедицију и у Херсон, место свог некадашњег прогонства. Овде је освета била још свирепија, али је то стало Јустинијана главе. Буна је захватила најпре становништво Херсона, а затим се проширила и на царску војску и флоту. Побуну су подржавали и Хазари, чија се власт у међувремену била проширила на Кримско Полуострво.[1] За цара је проглашен Јерменин Вардан, и када је он почетком 711 г. дошао са флотом пред Цариград, престоница му је отворила капију. Није било више никога ко би бранио Јустинијана. Збаченог цара убио је један његов официр. Јустинијанова глава послата је у Рим и у Равену, па је овде истакнута на јавном месту.[2] Убијен је и његов мали син Тиберије, син хазарске принцезе. Тако је славна Ираклијева династија доживела свиреп и крвав крај.

[1] Cf. *A. Vasiliev*, The Goths in the Crimea (1936) 83 sq.

[2] О другој владавини Јустинијана II и његовом паду в. *Ch. Diehl*, Choses et gens de Byzance (1926) 190 sq.

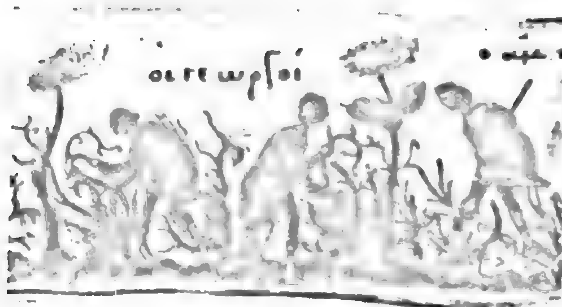

ТРЕЋИ ДЕО

ДОБА ИКОНОКЛАСТИЧКЕ КРИЗЕ (711—843)

Извори

За први период овог одељка основни значај имају већ споменуте хронике патријарха *Никифора* (до 769) и *Теофана* (до 813). Разуме се да су борбе око икона код оба ова хроничара приказане са иконофилског гледишта.[1] Исту иконофилску тенденцију показује и византиска хронографија за други период иконоборства. Хроника *Георгија Монаха*, типична монашка хроника, настала за Михаила III (842—67), почиње од стварања света а завршава се са 842 г.[2] Самостални изворни значај има само завршна партија од 813—842 г., док се приказ претходне епохе заснива пре свега на Теофану. На време после Теофана односи се и највреднији део хронике *Симеона Логотета*. Ова хроника из средине X в. сачувана је у више рецензија: у тзв.

[1] Посмртно објављена опширна расправа *К. Н. Успенског*, Очерки по истории иконоборческого движения в Византийской империи в VIII—IX вв. Феофан и его хронография, В. В. 3 (1950) 393—438, 4 (1951) 211—63, износи тезу да је извор, којим су се служили Теофан и патријарх Никифор, настао у иконоборским круговима и да је бранио иконокластичку политику, а да су му Теофан и Никифор дали супротно, иконофилско тумачење. Међутим, пажљивија анализа текстова не потврђује ову претпоставку. Кад видимо, напр., да и Теофан и Никифор објашњавају пад цена намирницама за време Константина V тиме што је грабљиви цар-иконоборац тезаурирао злато и кад га они, и један и други, због тога називају новим Мидом (Theoph. 443, 19. Nikeph. 76, 5), онда је јасно да се ово подругљиво упоређење налазило већ у њиховом заједничком извору. — До истог негативног закључка, са истом аргументацијом дошао је недавно — независно од мене — *P. J. Alexander*, Patriarch Nicephorus, 158 sq.

[2] ed. *C. de Boor*, 2 vol., Leipzig 1904; интерполирану редакцију са наставком изд. *E. Muralt*, St. Petersbourg 1859.

хроникама Теодосија Мелитинског,[1] Лава Граматичара и Настављача Георгија Монаха, у многобројним неиздатим рукописима[2] и у старословенском преводу.[3] На други период иконоборства односе се три прве књиге *Јосифа Генесија*, који је писао за време Константина VII Порфирогенита, као и три прве књиге компилативног дела познатог под именом *Теофановог Настављача* (Οἱ μετὰ Θεοφάνην, Theophanes continuatus), које такође потиче из Порфирогенитовог кола. Поход цара Нићифора I против Бугарске и судбоносну битку од 26 јула 811 г. описује анонимна „Приповест" (διήγησις) репродукујући савремени, непосредно после битке састављен извештај.[4] У једном такође анонимном спису детаљно је приказана владавина Лава V (813—820).[5] Као што је убедљиво показао Грегоар,[6] оба ова списа припадају једном аутору и претстављају делове једног изгубљеног историског дела.[7] Овде треба споменути и *Монемвасиску хронику* из друге половине X в., која обавештава о превласти Словена на Пелопонезу од краја VI до почетка IX в.[8]

Податке византиских извора о византиско-арабљанским односима знатно допуњавају вести арабљанских историчара, међу

[1] ed. *Th. Tafel*, München 1859.

[2] Уп. *С. П. Шестаков*, В. В. 4 (1897) 167 сл. и 5 (1898) 19 сл.

[3] изд. *В. И Срезневский*, Петроград 1905. О овој хроници уп. велику расправу *В. Г. Васильевског*, В. В. 2 (1895) 78 сл. и мој чланак у Б. К. 5 (1932) 17 сл.

[4] Овај извор је нашао и први објавио *И. Дуйчев*, Списание на Бълг. акад. на науките 54 (1936) 147 сл. Он је поново издан те исте године још два пута: *В. Бешевлиев*, Годишник на Софийския Унив. 33, 2 (1936); *H. Grégoire*, Byz. 11 (1936) 417 sq. За историју Бугарске у IX в. важни су, поред византиских извора, и старобугарски натписи: *В. Бешевлиев*, Първобългарски надписи, Годишник на Соф. Унив. 31, I (1934) и Добавки и оправки, ibid. 32, 5 (1935); cf. и *H. Grégoire*, Les sources épigraphiques de l'histoire bulgare, Byz. 9 (1934) 745 sq.

[5] Scriptor incertus de Leone Armenio, у В. С. иза Лава Граматичара.

[6] *H. Grégoire*, Un nouveau fragment du „Scriptor incertus de Leone Armenio", Byz. 11 (1936) 417 sq. и Du nouveau sur la chronographie byzantine: le Scriptor incertus de Leone Armenio est le dernier continuateur de Malalas. Bull. de l'Acad. de Belgique 22 (1936) 420 sq.

[7] *Л. Томић*, Фрагменти једног историског списа IX века, Зб. Р. В. И. 1 (1952) 78 сл., доказала је да је ово дело настало у другој половини IX в. (после христијанизације Бугарске) и да је оно по својој прилици претстављало један посебан историски спис, а не наставак Малалине хронике, као што је мислио Грегоар.

[8] изд. *Н. Веис*, Τὸ „Περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας" χρονικόν, Βυζαντίς 1 (1909) 37 sq. О много дискутованом проблему овог извора детаљно и врло лепо расправља *P. Charanis*, The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece, Dumbarton Oaks Papers 5 (1950) 141 sq., истичући да су подаци Монемвасиске хронике у основи веродостојни. Харанис претпоставља да се њен састављач послужио горе споменутим изгубљеним историским списом из кога потичу приповест о бугарском походу Нићифора I и историја Лава V. Уп. и Виз. извори I, 283 сл.

којима треба на првом месту споменути *Табарија* (839—923). Истакнути научник, *Табари* је написао историју од стварања света до свога времена, у којој детаљно говори о арабљанско-византиским ратовима; старије изворе наводи обично дословно.[1] Велику вредност имају и списи арабљанских географа, нарочито *Ибн-Хордадбеха* и *Кудаме*, који дају важне податке о приликама у Византиском царству, посебно о његовој војној организацији и тематском уређењу.[2] Као што су показала новија истраживања, пре свега многобројни радови Грегоара, византиски народни еп о *Дигенису Акрити* садржи богат историски материјал о византиско-арабљанским борбама.[3]

Говорећи о иконоборском покрету, сви горе поменути византиски историчари и хроничари заступају, паравно, иконофилско гледиште. У истој, ако не и још већој мери ово важи за хагиографске списе ове епохе, који славе подвиге бранилаца култа икона и, природно, имају панегирички карактер. Ипак, неки од тих списа имају велику изворну вредност и знатно допуњују кратке вести хроничара. Од многобројних житија светаца иконокластичке епохе наводимо само најважније и историски највредније. Житије *Стефана Новог* (ум. 767), које је 808 г., на основу старијих вести, саставио Стефан, ђакон Свете Софије, претставља најдетаљније и најстарији сачувани извештај о иконокластичким прогањањима из времена Константина V.[4] Недостаци, карактеристични за сва дела ове врсте, надокнађују се обиљем живих, конкретних детаља. Извор од првостепеног значаја је и житије *Никите*, игумана Медикиског манастира у Битинији (ум. 824), које је ускоро после његове смрти написао његов ученик Теостерикт.[5] Посебан значај, и то не за историју иконоборства већ за социјално-економску и културну историју Византије, има необично занимљиво житије Фи-

[1] ed. *M. J. de Goeje*, 3 vol. (1879). Најважније вести арабљанских историчара за период Аморијске династије даје у изводима *Vasiliev*, Byzance et les Arabes I, app. 267—394 (за период Македонске династије: *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 2).

[2] *M. J. de Goeje*, Bibl. geogr. Arab. VI (1899) 77 sq. и 197 sq. *E. W. Brooks*, Arabic Lists of the byzantine Themes, Journ. of Hell. Stud. 21 (1901) 67 sq. Cf. и *Gelzer*, Themenverfassung 17 sq., 81 sq. В. и анонимно персиско дело из 982 г. које је на узоран начин (с енглеским преводом и одличним коментаром) издао *V. Minorsky*, Hudud al-Alam, London 1937.

[3] *H. Grégoire* је дао синтезу својих истраживања у књизи Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας. New York 1942. Најновије и најбоље издање епа, с паралелним енглеским преводом, критичким апаратом и коментаром даје *J. Mavrogordato*, Digenis Akrites, Oxford 1956.

[4] Migne P. G. 100, 1069 sq.

[5] AA SS., April 1, app. 20 sq.

ларета Милостивог.[1] Већу историску вредност имају и *Акти 42 амориска мученика.*[2]

Најважнији теолошки списи о култу икона из првог периода иконоборства јесу писма *патријарха Германа* (715—730), значајни и за историју иконокластичког покрета,[3] и нарочито говори *Јована из Дамаска.*[4] Тзв. „Поуке старца о светим иконама" садрже проповеди *Георгија Кипранина* и записничке белешке о дискусији између овог свеца и неког иконокластичког епископа, једној од оних дискусија које су одржаване, изгледа у већем броју, пред сазивање првог иконокластичког сабора.[5] Од говора Јована Дамаскина и „Поука" Георгија Кипранина полазе списи *Јована Јерусалимског,*[6] настали пре Никејског сабора, и расправа анонимног писца позната под насловом „Adversus Constantinum Cabalinum", која, поред Јована Дамаскина и Георгија Кипранина, користи и Јована Јерусалимског.[7] Најважнија теолошка дела из другог иконокластичког периода јесу списи и писма *Теодора Студите*[8] и многобројни списи патријарха *Никифора.*[9] Треба споменути и писмо које су источни патријарси упутили цару Теофилу (829—842) да би га наговорили да одустане од иконоборства.[10] Нарочити значај као историски извор имају *Акти VII Васељенског сабора* у Никеји.[11] Насупрот прилично многобројним списима претставника иконофилске странке, ниједан иконокластички спис није сачуван у свом првобитном облику, јер је VII Васељенски сабор 787 г. наредио да се сва иконокластичка дела униште, а сличну одлуку донео је свакако и сабор из 843 г. Ипак је сачуван већи број иконокластичких фрагмената, цитираних у иконофилским списима и документима из полемичких разлога. Тако се из аката Никејског сабора могу реконструисати одлуке Првог иконокластичког сабора из 754 г., а из дела патријарха Никифора одлуке Другог иконокластичког

[1] Ново издање с француским преводом: *M. H. Fourmy et M. Leroy,* Byz. 9 (1934) 112 sq.

[2] изд. *В. Васильевский и П. Никитин,* Mémoire de l'Acad. Imp. de St. Pétersbourg, VIII. Serie, VII, 2 (1905) Уп. и *А. Васильев,* ibid. III, 3 (1898).

[3] Migne P. G. 98, 156 sq.

[4] Migne P. G. 94, 1232 sq.

[5] Издао и детаљно коментарисао *Мелиоранский,* Георгий Кипрянин, стр. I сл. Уп. и *E. Kurtz,* B. Z. 11 (1902) 538 sq.

[6] Њему припада спис штампан у P. G. 96. 1348, sq. и један неиздати, изгледа, значајнији спис. Уп. *Мелиоранский,* Георгий Кипрянин 99 сл.

[7] P. G. 95, 309 sq. Cf. *J. M. Hoeck,* Orient. christ. per. 17 (1951) 26.

[8] P. G. 99.

[9] P. G. 100, 169 sq. *Pitra,* Spicilegium Solesmense I (1852) 302 sq. IV, 233 sq. Никифорово главно дело сачувано у Coisl. 93, f. 1—158bis v и Paris. gr. 1250, f. 173—332, још није издато. О његовој садржини детаљно обавештава *Alexander,* Patr. Nicephorus 242—62.

[10] *Duchesne,* Roma e l'Oriente III (1912) 225 sq. Доцнију верзију даје Epist. ad Theophilum, Migne P. G. 95, 345 sq.

[11] Mansi XII, 959 sq. XIII, 1 sq.

сабора из 815, као и два веома занимљива списа цара Константина V.[1]

Међу биографијама папа ове епохе нарочито значајна је *Vita Gregorii III,* која баца много светлости на односе између Рима и Цариграда.[2] Сачувана су и два *писма папе Григорија II* цару Лаву III, иако само у грчком преводу.[3] Њихова аутентичност често је оспоравана, али свакако данас нико, или скоро нико, више не одбацује у целини ове важне документе.[4] Поред тога постоји и једно несумњиво аутентично писмо Григорија II патријарху Герману.[5] Став Запада према питању икона огледа се пре свега у „Карловим књигама" (Libri Carolini)[6] као и у писмима *Хадријана II* Карлу Великом[7] и византиским владарима.[8]

Најважније законодавно дело ове епохе јесте *Еклога* Лава III из 726 г.[9] О законима које је старија наука приписивала Лаву III в. горе, стр. 107 сл.

[1] Реконструкција Константинових списа са коментаром в. у *Ostrogorsky,* Bilderstreit 7 sq. Најбољу и најпотпунију реконструкцију одлука Сабора из 815 г. даје *P. J. Alexander,* The Iconoclastic Council of St. Sophia (815) and its Definition, D. O. P. 7 (1953) 58 sq.

[2] *Duchesne,* Liber Pontificalis I, 415 sq.

[3] Mansi XII, 959, sq. Ново издање: *E. Caspar,* Papst Gregor II. und der Bilderstreit, Ztschr. Kirchengesch. 52 (1933) 72 sq., али ни оно не даје дефинитиван, критички израђен текст.

[4] Већина старијих историчара сматрала је ова писма за фалсификат (*Duchesne,* Liber Pontificalis 413; *Schwarzlose,* Bilderstreit 113 sq. и др.). Насупрот томе покушавао сам да докажем да су она у основи аутентична, иако садрже грешке у преводу и допуне доцнијих преписивача: cf. *Ostrogorsky,* Querelle des Images 244 sq. Ово гледиште прихватају у суштини *E. Caspar,* op. cit. 29 sq.; *F. Dölger,* B. Z. 33 (1933) 450 sq.; *V. Grumel,* Echos d' Orient 39 (1936) 234 sq.; *H. Menges,* Die Bilderlehre des Johannes von Damaskus (1938) 167; *Bréhier-Aigrain,* 452; *Bréhier,* Vie et mort 79; *S. Der Nersessian,* Une apologie des Images du VIIe siècle, Byz. 17 (1944/45) 64 и др. *H. Grégoire,* Byz. 8 (1933) 761 sq., враћа се на гледиште које је заступао *Hartmann,* Byz. Verwaltung 131 sq., да је аутентично само друго Григоријево писмо, док је прво из њега доцније исконструисано. Међутим, *J. Haller,* Das Papsttum I (1936) 502, верује још увек да су оба писма „невешти фалсификати". Слично схватање заступа и *A. Faggiotto,* Sulla discussa autenticità delle due lettere di Gregorio II a Leone III Isaurico, Studi biz. e neoell. 5 (1939) 437 sq., не износећи пак стварно нове аргументе.

[5] P. G. 98, 147 sq.

[6] M. G. Conc. II suppl.

[7] M. G. Ep. V, 1, p. 5 sq.

[8] Mansi XII, 1055 sq. Грчки превод овог Хадријановог писма, који је прочитан на Никејском сабору, садржи више идеолошки значајних отступања од оригинала: уп. *G. Ostrogorsky,* Rom und Byzanz im Kampfe um die Bilderverehrung, S. K. 6 (1933) 73 sq.

[9] Zepos, Jus. II, 1 sq. Енглески превод: *E. H. Freshfield,* A Manuel of Roman Law, the Ecloga (1926); француски превод и коментар: *C. A. Spulber,* L'Eclogue des Isauriens (1929); бугарски превод и коментар: *Н. П. Благоев,* Еклога (1932). — О години објављивања Еклоге, датиране у март IX индикта, много се дискутовало, јер, за време Лава

I. БОРБЕ ОКО ПРЕСТОЛА

Велика криза у коју је Византија ушла у доба иконоборства наговештавала се већ за време владавине Филипика-Вардана. У томе лежи историски значај ове кратке и иначе безначајне владавине. Филипик је, наиме, не само обновио христолошке распре, већ је изазвао и једну мало запажену, али занимљиву борбу око слика. Истина, није још био у питању култ икона као такав, али је већ ова борба искористила симболички карактер слика као средство разрачунавања и према томе се може сматрати првим знамењем претстојећег великог спора око икона.

Као Јерменин, Вардан-Филипик био је, изгледа, наклоњен монофизитизму. Истина, он није ишао тако далеко да би покушао успостављање монофизитизма, али је зато иступио као одлучан бранилац монотелитизма. Снагом своје власти он је одбацио одредбе VI Васељенског сабора и прогласио монотелитизам за једино допуштено веровање. Овај заокрет нашао је симболичног израза у томе што је на царском двору уништена слика VI Васељенског сабора и што је уклоњен натпис на Милиској капији пред царским двором, истакнут ради успомене на овај сабор, а на његово место постављена царева слика као и слика патријарха Сергија, покретача монотелитизма.[1] Исто тако су доцније цареви иконоборци уклањали слике верског карактера, ширећи и пропагирајући у исто време царске слике.

Мада је Филипикова монотелитска реакција изазвала јаку опозицију и само убрзала његов пад, ипак је он нашао чак и у вишим црквеним круговима присталице или бар помагаче. Дигли су главу и монофизитски елементи, што показује да монофизитско-монотелитска јерес још није била одумрла у Византији.

У Риму је царева црквена политика наишла на јак отпор, који се такође испољио на занимљив симболичан начин. Обавештавајући папу о свом доласку на престо, Филипик му је послао своје „вјерују" у монотелитском духу и своју слику. У Риму је слика јеретичког цара одбачена и није се ковала ни на новцу, док се његово име није спомињало ни у

III, IX индикт пада у 726 и 741 г. Као што је с правом истакао већ *В. Г. Васильевский*, Законодательство иконоборцев, Труды IV, 157 сл., Еклога је свакако објављена 726 г., јер у њој нема никаквих трагова иконоборства, што би било несхватљиво да је она објављена 741 г.

[1] Agathon Diak., Mansi XII, 192 D. E.

црквеним молитвама ни при датирању повеља.[1] А како је цар уклонио са двора слику VI Васељенског сабора, папа је са своје стране наредио да се у цркви св. Петра истакну слике свих шест васељенских сабора.[2] Тако је, мало пре избијања борбе око икона, дошло између јеретичког цара и папе до занимљиве распре, у којој су се гледишта обеју страна изражавала у примању или одбијању извесних слика.[3]

Јако се погоршала и спољнополитичка ситуација. Арабљани су искористили несигурно стање, настало услед промене на царском престолу, да би извршили нове нападе на византиску територију. А пре свега је бугарски хан Тервел искористио прилику да као осветник свог старог савезника Јустинијана II зарати против новог цара који му је одузео престо. Бугари су допрли до испод цариградских зидина и опљачкали саму околину византиске престонице. Раскошне виле у предграђу, које су угледним Цариграђанима служиле за летњиковце, опустошене су од бугарских хорди. Чињеница да је Тервел могао несметано да прође кроз Тракију и да допре до самог Цариграда показује колико је био уздрман византиски одбранбени систем и колико су слабе биле царске трупе у европском делу. Да би се спасла ситуација, морале су се довести трупе из теме Опсикија. Али су се Опсикијанци побунили против Филипика, те је он 3 јуна 713 г. збачен и ослепљен.

Иако је акција потекла од војске, за цара је проглашен цивилни чиновник, протоасекрит Артемије, који је приликом крунисања добио име Анастасије. Прва мера новог цара била је опозивање Филипикових монотелитских одредаба и свечано признање одлука VI Васељенског сабора. Слика овог сабора, коју је Филипик био уклонио, истакнута је на старом месту, док су слике Филипика и патријарха Сергија уништене.[4]

Највећу бригу задавале су, међутим, акције Арабљана, који су очигледно спремали напад на сам Цариград. Са великом енергијом покушао је Анастасије II да спасе ситуацију. Предузео је мере за одбрану и снабдевање престонице, поставио за команданте у војсци најспособније људе и најзад се одлучио да предупреди непријатеља и да изненади

[1] Уп. важне напомене: *P. E. Schramm*, Hist. Zeitschr. 172 (1951) 452 sq.

[2] *Duchesne*, Liber Pontif. 391. Уп. *Кулаковский*, История III, 309, прим. 2.

[3] Уп. сада о томе *Grabar*, Iconoclasme 47 sq.

[4] Agathon Diak., Mansi XII, 193 E—196 A.

арабљанску флоту у њеним припремама. За место концентрације византиских трупа, цар је одредио острво Родос. Али чим су Опсикијанци тамо стигли, они су поново дигли устанак, вратили се на копно и прогласили за цара Теодосија, скупљача пореза у њиховој теми. Овај се дао у бекство да би избегао ову неочекивану и опасну почаст, али су га ухватили и натерали да прими царску круну. Уместо борбе против Арабљана, дошло је до поновног грађанског рата, који је трајао пуних шест месеци. Најзад су Опсикијанци уз помоћ такозваних „Гото-Грка", погрчених Источних Гота који су од доба Сеобе народа живели у областима ондашње теме Опсикија[1], успели да крајем 715 г. доведу свог кандидата на цариградски престо.

Поставши цар против своје воље, Теодосије III владао је још краће но његови претходници. У средишту даљих догађаја не стоји он, већ стратег Анатолиске теме Лав. Човек незнатног порекла, Лав је рођен у северној Сирији[2], али је за време владавине Јустинијана II, у оквиру тадашњих колонизационих мера, пресељен са својим родитељима у Тракију. Када је пак „цар са отсеченим носом", после десетогодишњег прогонства, пролазио 705 г. кроз Тракију да би себи повратио престо, млади стратиот Лав ступио је у његову службу. За награду он је постављен за спатарија и тиме је отпочело његово брзо уздизање. Приликом једне тешке и опасне експедиције у кавкаској области, он је доказао своје војне и дипломатске способности. Анастасије II поставио га је за стратега теме Анатолика. Као командант једног од најважнијих војних округа Лав је, после Анастасијева пада, устао против слабог Теодосија, споразумевши се са стратегом теме Арменијака Артаваздом, коме је обећао своју кћер и високу титулу куропалата. Резултат борбе између слабог цара и енергичног узурпатора био је унапред сигуран, тим пре што је Лав располагао већом војном снагом. Фактички, то је била борба тема Анатолика и Арменијака против теме Опсикија, која је стајала уз Теодосија III.

[1] Theoph. 385 sq. Уп. екскурс у Кулаковског, История III, 414 сл.

[2] Он је водио порекло из Германикеје у северној Сирији. Истина, Теофан (391, 6) додаје: „а уствари из Исаврије". Али је већ *K. Schenk*, B. Z. 5 (1896) 296 sq., с правом претпоставио да су ове речи доцније додате. Према томе, нема ни разлога да династију коју је Лав основао зовемо исавриском династијом, иако неки научници бране овај традиционални назив. *Кулаковский*, История III, 319, позива се на традицију према којој је Лав на крштењу добио „типично исавриско" име Конон. Међутим, папа Конон (686—7), иако је носио ово име, није био Исавријанац, већ је био, како наводи Liber pontificalis, „natione grecus, oriundus patre Thracesio".

25 марта 717 г. Лав је ушао у Цариград и крунисао се у Светој Софији за цара. Тиме се завршило доба борби око престола. Царство, које је у току три деценије доживело седам преврата, нашло је у Лаву III (717—741) владара који је не само створио чврсту и трајну владу него и основао нову династију.

II. ИКОНОКЛАЗАМ И РАТОВИ СА АРАБЉАНИМА: ЛАВ III

Општа литература: K. Schenk, Kaiser Leo III., Halle 1880. — *A. Vasiliev*, The Struggle with the Saracens I (717—867), Cambr. Med. Hist. IV (1923) 119—38. — *Schwarzlose*, Bilderstreit. — *L. Bréhier*, La Querelle des Images, Paris 1904. — *E. J. Martin*, A History of the Iconoclastic Controversy, London (1930). — *Grabar*, Iconoclasme. — *Андреев*, Герман и Тарасий. — *Ostrogorsky*, Querelle des Images. — *Ostrogorsky*, Über die vermeintliche Reformtätigkeit der Isaurier, B. Z. 30 (1929/30) 394—400. — *Diehl*, Exarchat. — *Hartmann*, Byz. Verwaltung. — *Hartmann*, Geschichte Italiens im Mittelalter II 2, Gotha 1903.

Опасност која је претила Византији од стране Арабљана постајала је све критичнија. Пошто је противофанзива, коју је спремао Анастасије II, пропала услед унутрашњих немира, одлука је морала поново да падне под зидинама Цариграда. У августу 717 г. Арабљани су већ стајали под Цариградом, са војском и флотом. Као у доба Константина IV, отпочела је огорчена борба од које је зависио даљи опстанак Царства. И као пре четрдесет година, тако је и сада Византија добила одлучујућу битку. Опет су Византинци успели да униште непријатељску флоту „грчком ватром", док су се сва јуришања Арабљана на Цариград разбила о јачину градских бедема. Поред тога, зима је 717/18 г. била нарочито сурова: Арабљани су умирали у великим масама, а чим је прошла ова невоља, појавиле су се у арабљанском табору страховите епидемије. Од значаја је била и помоћ Бугара: хан Тервел, стари савезник Јустинијана II, одазвао се византиском позиву и нанео Арабљанима тешке губитке. Најзад, 15 августа 718 г., тачно годину дана после почетка опсаде, арабљанске лађе су напустиле византиске воде. Тако се по други пут арабљанска олуја сломила о јачину цариградских зидова на прагу Европе.

На копну је ускоро поново отпочео рат, вођен великом жестином. Почев од 726 г. Арабљани су сваког пролећа упадали у Малу Азију. Цезареја је била заузета, Никеја опседнута, и тек је 740 г. велика победа Лава III код Акрои-

нона (јужно од Амориона) учинила крај и овој невољи. Јаку потпору пружили су Византији њени традиционално пријатељски односи са Хазарима, који су због заједничког непријатељства према Калифату стајали у присној вези са Византинцима и који су упадима у кавкаске и јерменске области узнемиравали Арабљане.[1] Савез са Хазарским царством појачан је тиме што је 733 г. Лав III оженио свога сина и наследника Константина ћерком хазарског хагана.

Ослобођењем Цариграда и Мале Азије од Арабљана завршила се важна етапа у византиско-арабљанској борби. Доцнији напади Арабљана често су наносили Византији знатну штету, али нису више доводили у питање њен опстанак. Цариград није више доживео ниједну опсаду од стране Арабљана, а Мала Азија, унутрашње ојачана и препорођена, остала је трајно у оквиру Византиског царства.

Настављајући са изградњом новог управног система, Лав III је извршио поделу превелике теме Анатолика. Главни циљ ове мере био је свакако да се спрече учестале узурпације. Нико није знао боље од Лава какве је последице могло имати уједињење овакве територије у рукама једног стратега. Анатолиска област је, дакле, преполовљена и њен западни део, који је дотле сачињавао округ (турму) теме Анатолика, организован као посебна тема. Занимљиво је да је ова нова област, према трачким трупама које су у њој биле насељене, названа Тракесиска тема: јасан доказ да је насељавање војника чинило основу тематске организације.[2] Исто толико велика, ако не и још већа тема Опсикија, остала је, међутим, неподељена. Лав III се задовољио тиме што је за команданта Опсикија поставио свог зета Артаваздa. Колико је велика била његова грешка, показало се тек доцније када је Артавазд устао против Лавова сина Константина, па је Константин V, после овог новог искуства, претворио источни део ове огромне области у посебну тему, која је, према овде насељеним старим Букеларима, добила име теме Букеларија.[3] С друге стране, за време Лава III, ако не већ за Анастасија II, између 710 и 732 г., подељена је у два дела тема Карависијанаца, која је првобитно обухватала све приморске снаге Византиског царства. Њена два друнгаријата, која су дотада била потчињена стратегу Карависијанаца, претворена су у самосталне јединице: јужна малоазиска обала са околним острвима сачињавала је отада тему Кивиреота, а Јегејска Острва — друнгаријат Јегејског Мора, који је доцније такође добио ранг теме.[1] Од средине VIII в., ако не и још раније, и Крит је сачињавао тему.[2] Деоба превеликих тема VII века означавала је несумњиво усавршавање тематског уређења. Према томе, цареви VIII в. начинили су известан, иако скроман напредак у изградњи Ираклијевог система; веће и важније промене тематска организација доживела је тек у току идућег века.[3]

[1] Cf. *A. Vasiliev*, The Goths in the Crimea (1936) 87.

[2] Стратег Тракесиске теме први пут се спомиње 741 г.: Theoph. 414, 33.

[3] Стратег теме Букеларија први пут се спомиње 767 г.: Theoph. 440, 28.

За развитак византиског права велики значај имала је Еклога коју је Лав III објавио 726 г.[4] Еклога претставља избор најважнијих важећих одредаба приватног и кривичног права; особиту пажњу она поклања породичном и наследном праву. Њено објављивање имало је пре света за циљ да, поред преопширних и непрегледних законика Јустина I, пружи судским установама законик који би по свом обиму и материјалу одговарао практичним потребама судства. Еклога полази од Јустинијановог римског права које је за сва времена остало основа византиског правног живота, али се она не задовољава ексцерпирањем старог права, већ покушава да га измени у правцу „веће човекољубља“. Заиста, она знатно отступа од Јустинијановог права, с једне стране под утицајем канонског права, а с друге, под утицајем источног обичајног права. Тако се например ограничава patria potestas, док се права жене и деце знатно проширују.

[1] Још 710 г. спомиње се patricius et stratigos caravisionorum: Liber Pontificalis 390. Међутим, 732 јавља се већ стратег Кивиреота: Theoph. 410, 7. Cf. *Diehl*, Regime des thèmes 280 sq.; *Gelzer*, Themenverfassung 34.; *R. Guilland*, Études de titulature et de prosopographie byzantines. Les chefs de la marine byzantine, B. Z. 44 (1951) 212.

[2] Стратег Крита спомиње се у житију Стефана Новог (ум. 767): Migne, P. G. 100, col. 1164. На ово место упозорио је *Г. Спиридакис*, Τὸ θέμα Κρήτης πρὸ τῆς κατακτήσεως τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Ἀράβων, Ε. Ε. Β. Σ. 21 (1951), 59 sq. Спиридакис претпоставља да је Крит добио тематску организацију за владе Лава III.

[3] Старија наука је приписивала Лаву III свакојаке државне и друштвене реформе, између осталог и потпуно преуређење тематског система, али све ове теорије, иако су дуго времена биле опште прихваћене у византиолошкој науци, немају никаквог ослонца у изворима: уп. мој чланак Über die vermeintliche Reformtätigkeit der Isaurier, B. Z. 30 (1929/30) 394 sq. Неки научници су покушавали да спасу старе теорије, напр. *Ch. Diehl*, Le monde oriental de 395 à 1081 (1936) 255 sq., али се његов приказ о „реформама“ Лава III заснива само на Земљорадничком и Поморском законику, а сам Дил мора признати (стр. 259) да се њихова припадност Лаву III не може доказати (о времену ових законика в. горе, стр. 107 сл.).

[4] О години објављивања Еклоге в. горе, у „Изворима“, стр. 161.

Посебну пажњу заслужују промене у кривичном праву које, уосталом, не изгледају баш увек надахнуте хришћанским човекољубљем. Еклога пружа читав систем телесних казни за које још не зна Јустинијаново право: сечење носа, језика и руку, ослепљење, шишање и паљење косе и браде, и томе слично. Истина, ова одвратна сакаћења у извесним случајевима замењују смртну казну предвиђену Јустинијановим правом, у другим она долазе уместо новчаних казни. Уосталом, уживање у сакаћењу и свирепим телесним казнама које, за разлику од римског права, показује Лавова Еклога, није у Византији нешто ново: историја VII века пружа за то богат материјал. Уколико Еклога отступа од Јустинијановог права, она уствари само фиксира и потврђује обичајно право које се формирало у Византији током VII века.[1] Она показује промене које су настале у византиском правном животу и византиској правној свести после Јустинијана, промене које се, с једне стране, објашњавају дубљим продирањем хришћанских схватања, а с друге стране, огрубљењем нарави под утицајем Истока.

Објављивање новог, лако приступачног законика свакако је допринело сређивању прилика у византиском судству. У предговору свом законику цар изражава решеност да учини крај подмитљивости судских установа и да свим судијама, почев од самог квестора, одреди одговарајућу плату.[2] Као дело јеретичког цара-иконоборца, Еклога је доцније уживала рђав глас у Византији. Упркос томе она је имала великог утицаја на доцније законодавство, и то не само у Византији већ и у словенским земљама.

Са избијањем иконоборског покрета завладала је у Византиском царству криза која даје овом раздобљу нарочито обележје и која је за више од стотину година претворила Царство у поприште жестоких унутрашњих борби. Ова криза се одавно наговештавала. Чињеница да је она добила облик борбе око икона, објашњава се посебним симболичним значењем које се у Византији приписивало икони. У току последњих векова у подручју грчке цркве, култ икона све више се ширио и постао један од најважнијих израза византиске побожности. С друге стране, било је и противљења том култу који је изгледао супротан хришћанству као ду-

[1] *R. S. Lopez*, Byzantine Law in the Seventh Century and its Reception by the Germans and the Arabs, Byz. 16 (1942/43) 445 sq., верује да је ово обичајно право сређивано већ за Ираклија и да су правни прописи из Ираклијевог доба, чије постојање он, истина, само претпоставља, утицали и на арабљанско и на германско право.

[2] Zepos, Jus II, 16.

ховној вери.[1] Ове опозиционе струје испољавале су се, пре свега, у источним покрајинама Царства, прастарим средиштима верског врења, где су још увек одржавали монофизитски елементи и где је павликијанска секта, противна свим облицима спољашњег црквеног култа, узимала све већег маха. Али тек додиром са арабљанским светом, латентно нерасположење према култу икона претворило се у отворено иконоборство. Противници Лава III објашњавали су његово непријатељство према иконама час јеврејским, час арабљанским утицајима. Чињеница да је Лав III гонио Јевреје и да их је приморавао на покрштење[2] не искључује подложност утицајима Мојсијеве вере која је прописивала строгу забрану верских слика, као што ни борба против Арабљана не доказује да је Лав био неподложан утицајима арабљанске културе. Напротив, гоњење Јевреја за Лава III, једно од сразмерно ретких progona Јевреја у византиској историји, пре се може сматрати знаком јачања јеврејског утицаја у ово доба. Није случајно да се, почев од VII века, у византиској богословској књижевности појављује већи број антијеврејских полемичких списа. Много већи значај имају, међутим, алузије на Лавово „арабљанофилство". Арабљани, који су више деценија крстарили по малоазиским покрајинама, нису доносили Византији само рат већ и своју културу, и са њом и специфичну муслиманску бојазан од сваке култне ликовне уметности. Иконоборска схватања настају у источним покрајинама Византије као резултат укрштавања хришћанских тежњи за чисто духовном вером са утицајима старих христолошких јереси и секти, противних спољашњем црквеном обреду, као и са утицајима нехришћанских религија, јеврејства и нарочито ислама. После савлађивања војне навале Истока отпочело је, у борби с иконоклазмом, разрачунавање с продирањем источних културних утицаја. Овом продирању отворио је пут онај исти цар који је под цариградским зидинама зауставио арабљанску војну најезду.

Неколико година пре појаве иконоборства у Византији, уништаване су слике у Омајадском царству.[3] Уједно су ја-

[1] Cf. *H. v. Campenhausen*, Die Bilderfrage als theologisches Problem der alten Kirche, Zeitsch. f. Theologie und Kirche 49 (1952) 33 sq., где је наведена и сва старија литература.

[2] Theoph. 401, 22. Cf. *J. Starr*, The Jews in the Byzantine Empire 641—1204, Athens 1939.

[3] Византиски извори говоре о едикту којим је калифа Језид II 722/3 г. наредио уништавање хришћанских икона на територији свог царства. Уствари није се радило само о уништавању хришћанских

чале иконоборске струје у византиској Малој Азији, где се међу вишим претставницима клера формирала утицајна иконокластичка група. На челу те групе стајали су митрополит Тома Клаудиопољски и епископ Константин Наколејски, стварни духовни вођа византиског иконоборства, кога су православни Византинци називали „јересиархом". У службу иконоборског покрета ставио се најзад и сам цар Лав III, који је водио порекло са истока и који је дуги низ година провео у источним покрајинама Царства.

726 г. Лав III је први пут отворено иступио против култа икона.[1] Свакако су на то утицали малоазиски епископи-иконоборци који су непосредно пре тога посетили Цариград[2]; а утицао је на цара и јак земљотрес, који је он, у духу времена, схватио као знак божјег гњева, изазваног поштовањем икона. Он је најпре држао проповеди у којима је покушавао да убеди свој народ да је поштовање икона противно хришћанској вери.[3] У томе се испољило његово схватање о суштини од бога му поверене царске власти: као што је неколико година доцније писао папи, он се сматрао не само царем већ и првосвештеником.[4] Тако се већ на самом почетку борбе око икона поставило питање односа између државе и цркве. Цареви-иконоборци хтели су да потчине својој власти цркву, која је временом постала исувише моћна.

Ускоро после царевих проповеди прешло се и на дело: по царевом налогу један официр скинуо је Христову икону, која се налазила изнад Бронзане капије царског двора. Ако је Лав III хтео да провери расположење становништва, онда резултат није био утешан: народ је у свом узбуђењу убио царевог изасланика на лицу места. Од веће значаја но ова улична побуна био је, међутим, устанак који је вест о царевом иконоборском иступању изазвала у Грчкој. Тема Хелада побунила се против Лава, прогласила свог цара и кренула са својом флотом на Цариград. Тако се још у почетку показало иконофилско расположење европских делова Царства, које ће се и у даљем току распри око икона

икона него и свих култних слика које су претстављале жива бића, а сличне мере предузео је већ и Језидов претходник, калиф Омар II (717—720). О читавом овом проблему в. *Grabar*, Iconoclasme 103 sq.

[1] Theoph. 404, 3: Τούτῳ τῷ ἔτει ἤρξατο ὁ δυσσεβὴς βασιλεὺς Λέων τῆς κατὰ τῶν ἁγίων καὶ σεπτῶν εἰκόνων καθαιρέσεως λόγον ποιεῖσθαι.

[2] Cf. *Ostrogorsky*, Querelle des Images 235 sq.

[3] Vita Stephani, Migne P. G. 100, 1084 B. Nikeph. 57, 26.

[4] Mansi XII, 975 (= *Caspar*, Zeitschr. f. Kirchengesch. 52, 85, Z. 382): βασιλεὺς καὶ ἱερεύς εἰμι.

стално испољавати. Истина, цар је успео да брзо угуши устанак, али је побуна читаве једне провинције значила озбиљну опомену.

И поред све своје оданости иконоборству, Лав III је у почетку иступао са великом опрезношћу. Тек у десетој години своје владе он се решио да се отворено изјасни против икона, а и после тога прошло је више година пре но што је пала коначна одлука.[1] Ове године биле су посвећене преговорима са меродавним црквеним чиниоцима: да би осигурао спровођење својих планова, цар је покушао да придобије за себе цариградског патријарха и папу. Међутим, код престарелог патријарха Германа његов подухват наишао је на јако противљење, а и дописивање са папом Григоријем II имало је негативан резултат.[2] Но мада је Григорије II одбацио царева иконоборска расправљања, он је ипак покушавао да избегне раскид са Византијом. Штавише, он се трудио да умири антивизантиске покрете који су тада избијали у Италији. Иако је у верским питањима био дошао у сукоб са царем, папа је политички остао лојалан према њему, јер је римска црква још била упућена на помоћ Византије против лангобардске опасности.[3]

Духовно најзначајнији противник иконоборства био је Јован Дамаскин, који је, иако Грк, заузимао висок положај на калифином двору у Дамаску, пре но што се закалуђерио у јерусалимском манастиру св. Саве. Најоригиналније, а и

[1] Из горе (стр. 170, прим. 1) наведене Теофанове вести погрешно се закључивало да је Лав III већ 726 г. издао „први" едикт против култа икона. Уствари, ова вест казује само да је Лав те године почео отворено говорити против икона (ἤρξατο λόγον ποιεῖσθαι), док је едикт против икона — не „други", него једини — издат тек 730 г. Чини ми се да сам то доказао у Querelle des Images 238 sq. *E. Caspar*, Ztschr. f. Kirchengesch. 52 (1933) 54 sq. не слаже се с тиме, јер полази од погрешне претпоставке да Vita Gregorii II зна за два едикта (Liber Pontif. p. 404 и 409). Међутим, на оном месту где се говори о царевим „iussionibus" никако се не ради о едикту већ о чувеном (првом) писму Лава III папи. Као што се зна, овај термин често се употребљавао у Риму за царска писма. Већина историчара прима моје тумачење: *F. Dölger*, B. Z. 31 (1931) 458 sq.; *J. Haller*, Das Papsttum I (1936) 328, 502; *H. Menges*, Die Bilderlehre des hl. Johannes von Damaskus (1938) 33; *Bréhier-Aigrain*, 448 sq.; *Alexander*, Patr. Nicephorus 9.

[2] О питању аутентичности писама Григорија II Лаву III в. „Извори", стр. 161. Но ма какав одговор да дамо на то питање у погледу текстова којима располажемо, несумњиво је у сваком случају да је између цара и папе вођена преписка и да је њен резултат био негативан.

[3] *E. Caspar*, Gesch. des Papsttums II (1933) дао је сасвим погрешну слику Григорија II, приказавши га као неког националног револуционара.

литерарно најјаче дело Дамаскиново, јесу три његова говора у одбрану култа икона.[1] Полемишући против иконоборске оптужбе, према којој поштовање икона претставља обнову паганског идолопоклонства, Јован изграђује занимљиву науку о иконама, која у икони види симбол у неоплатонском смислу, а икону Христову доводи у везу са његовим оваплоћењем.[2] Ово Дамаскиново учење указало је правац целој даљој науци православне цркве о проблему икона.

Пошто су преговори свуда претрпели неуспех, цару није остало ништа друго но да се ослони на своју силу, али је он ипак настојао да сачува привидну законитост поступка: 17 јануара 730 г. сазвао је на царском двору силентион, скупштину виших световних и духовних достојанственика, са циљем да ова скупштина изради едикт против култа икона. Пошто је одбио да тај едикт потпише, патријарх Герман је збачен са свога престола, а 22 јануара постављен је за патријарха његов бивши синкел Анастасије, који је био спреман да се без поговора потчини царевим наредбама. Објављивањем царског едикта иконокластичка наука добила је законску снагу. Сада је отпочело систематско уништавање икона и гоњење њихових поштовалаца.

Удаљену Италију цар није успео да присили на примање иконоборства. За односе Цариграда и Рима византиско иконоборство имало је, међутим, важних последица. Раскид између ова два центра, који се дуго одгађао, постао је неизбежан после објављивања иконокластичког едикта који је прогласио иконоборску доктрину за званичну науку византиске државе и цркве. Папа Григорије III, наследник Григорија II, осудио је византиски иконоклазам на сабору сазваном у Риму, а Лав III, који се исто тако преварио у нади да ће папу задобити за себе, као што се овај преварио у нади да ће цара вратити правој вери, затворио је легате Григорија III. Тако је после верског, дошло и до политичког раскида. Непосредна последица иконоборства било је повећање јаза између Цариграда и Рима и осетно слабљење византиског утицаја у Италији.

[1] Cf. *H. Menges*, Die Bilderlehre des hl. Johannes von Damaskus, Münster 1938.

[2] Cf. *Schwarzlose*, Bilderstreit 187 sq.

III. ИКОНОКЛАЗАМ И РАТОВИ С БУГАРИМА: КОНСТАНТИН V

Општа литература: A. Lombard, Constantin V, empereur des Romains, Paris 1902. — *Мелиоранский*, Георгий Кипрянин. — *Ostrogorsky*, Bilderstreit. — *Alexander*, Patr. Nicephorus. (В. и горе, стр. 165, наведену општу литературу о иконоборству и приликама у Италији). *Златарски*, История I, 1. — *Мутафчиев*, История I. — *Runciman*, Bulgarian Empire.

Ма колико да је велика била слава коју је Лав III уживао као победилац Арабљана, ипак су иконоборска прогањања уздрмала његову популарност. После Лавове смрти власт је преузео његов син Константин V (741—775). Права младог владара на царски престо била су неоспорна, јер је он већ више од двадесет година носио царску круну, коју је добио као очев савладар и престолонаследник још у својој другој години (720). Међутим, после владе од једва годину дана, против њега се дигао узурпатор који му је за дуже време одузео круну. Тај узурпатор био је онај исти Артавазд који је у своје време као стратег теме Арменијака помогао Лаву да освоји царски престо и који је, као награду за то ожењен царевом ћерком, окићен титулом куропалата и постављен за комеса теме Опсикија. Као заповедник војске овог најважнијег војног округа, Артавазд је могао сада да устане против свог младог шурака. Привремени успех његове акције објашњава се у знатној мери тиме што је он иступао као бранилац култа икона. Према томе, борба између њега и легитимног цара развијала се, као и цела ова епоха, у знаку борбе око икона.

Кад је Константин V у јуну 742 г. кренуо у поход против Арабљана, Артавазд га је на пролазу кроз тему Опсикија изненада напао и потукао. После овог успеха Артавазд се прогласио за цара и ступио у преговоре са Теофаном Монутом, кога је Константин био оставио у Цариграду као регента. Овај је стао на страну узурпатора, а исто су учинили и многи други виши чиновници у Цариграду. Изгледа да царева иконокластичка политика ни код његових најближих сарадника није наилазила на неподељену подршку. Артавазд је ушао са војском у Цариград и примио царску круну из руку патријарха Анастасија, који је поново променио странку. Свог старијег сина Нићифора, Артавазд је крунисао за савладара а млађег Никиту поставио за врховног заповедника војске и послао у тему Арменијака. Иконе су у Цариграду успостављене. Изгледало је да је доба иконоборства прошло.

У међувремену Константин V стигао је у Аморион и нашао је овде, у средишту Анатолиске теме, којој је некад стајао на челу његов отац, на одушевљен пријем. Младом цару-иконоборцу придружила се и Тракесиска тема, недавно одвојена од теме Анатолика. Напротив, присталица икона Артавазд нашао је најјачу потпору у европској теми Тракији, чији је стратег, син Теофана Монута, преузео одбрану престонице. У Малој Азији стајале су уз Артавазда само теме Опсикија и Арменијака, којима је он раније командовао и које су му биле лично одане. Али изгледа да је његова иконофилска политика чак и у овим малоазиским областима примљена доста хладно, и ова околност, заједно са великим војним способностима Константина V, имала је одлучујући утицај на исход борбе. Тек што су Артаваздове опсикијанске трупе ушле у Тракесиску тему и пре него што је Никита успео да с војском теме Арменијака притекне своме оцу у помоћ, Константин је нанео узурпатору маја 743 г. тежак пораз код Сарда. Затим се окренуо против Никите, сукобио се с њим августа код Модрине и натерао његову војску у бекство. Тиме му је коначна победа била осигурана, и већ септембра исте године он је стајао пред цариградским зидовима. После краће опсаде, Константин је 2 новембра ушао у византиску престоницу, па се свирепо обрачунао са својим противницима: Артавазд и оба његова сина, Константинови сестрићи, ослепљени су после јавног инсултовања у Хиподрому, док су њихови помагачи погубљени или страшно осакаћени. Неверни патријарх Анастасије, седећи натрашке на магарцу, вођен је по Хиподрому, али је после ове поруге и даље остао на патријаршиском престолу, чиме је, несумњиво намерно, дискредитован највиши црквени положај. Тако се завршила владавина Артавазда, који је пуних шеснаест месеци носио царску круну и кога је и Рим признао за цара.[1]

Константин V био је још већи војсковођа и још ватренији иконоборац но његов отац. По својој физичкој и психичкој природи он, међутим, нимало није личио на њега. Лав је био примитиван и снажан војник, Константин човек сложене природе, пун противречности, нервозан, неуравнотежен, болешљиво напрасит, али и смео и необично даровит. Бескрајна свирепост, с којом је он гонио и злостављао своје верске противнике, није била резултат примитивне сировости већ једне болесне пренапетости. Не као спонтан ратоборни освајач, већ као стратег изванредних способности, извојевао је он своје сјајне победе над Арабљанима и Бугарима које су га учиниле идолом његових војника.

[1] Два писма папе Захарија (M. G. Ep. III Nr. 57 и 58) цитирају као цареве Артавазда и његовог сина Нићифора. О хронологији Артаваздове узурпације в. *Ostrogorsky*, Chronologie 18.

Ситуација на Истоку била је повољна по Византију. Арабљанска снага била је уздрмана не само ратовима из доба Лава III, већ и тешком унутрашњом кризом. Владавина славне династије Омајада приближавала се крају: после дужих грађанских ратова она је 750 г. замењена династијом Абасида. Промена династије пропраћена је преносом центра из Дамаска у удаљени Багдад. Притисак коме је Византија била изложена са те стране, попустио је. Византија је могла да пређе у офанзиву. Већ 746 г. Константин V упао је у северну Сирију и заузео Германикеју, град из кога је његова породица водила порекло. Према опробаним методама византиске колонизационе политике, цар је преселио већи број заробљеника у Тракију, где се још у IX веку спомињу насеља сириских монофизита.[1] Значајну победу Византија је однела и на мору: стратег Кивиреота, заповедник византиске морнарице, уништио је код Кипра арабљанску флоту послату из Александрије (747). Још већег успеха имао је поход у јерменске и месопотамске покрајине који је 752 г. предузео Константин V: две важне пограничне тврђаве, Теодосиопољ и Мелитина, пале су у руке Византинцима. Опет су заробљеници насељени у Тракији, на бугарској граници, коју је цар учврстио и дизањем нових утврђења. Истина, ови успеси нису донели Царству неке трајне територијалне добити, јер су Арабљани ускоро повратили заузете тврђаве, али су Константинове победе на источној граници имале велики симптоматички значај: време када је Византија имала да се бори за свој опстанак било је прошло. Византиско-арабљанска борба добила је карактер пограничног ратовања и Византија је била та која је привремено чак и преузела иницијативу.

Док се арабљанска опасност постепено удаљавала, прворазредни значај добило је бугарско питање. Мере које је Константин V предузео ради заштите Тракије, показују да византиска влада није могла више рачунати са мирним стањем на бугарској граници. Међутим, Бугари су одговорили на те мере упадом у византиске земље (756). Тиме је отпочела епоха великих сукоба између Византије и Бугарске. Већ је Константин V сматрао Бугарску за главног непријатеља свог царства. Против ње су били уперени највећи

[1] Theoph. 422, 16.

војни подухвати његове владавине: он је водио против Бугара ништа мање но девет похода. Затегнутост је достигла врхунац кад је 762 г., после дужих унутрашњих борби, власт у Бугарској преузео хан Телец. У бугарском царству још увек је постојала подвојеност између масе словенског становништва и протобугарског елемента, нарочито протобугарског бољарства, које је љубоморно чувало свој владајући положај. Са Телецом је дошла на власт, изгледа, најборбенија бољарска група, нетрпељива према Словенима и агресивна у својој политици према Византији.[1] По његовом доласку на престо огромна маса Словена напустила је Бугарску и пришла Византинцима. Цар им је одредио насеља у Битинији, где су већ и раније насељаване велике масе Словена. На тај начин је словенски елеменат у малоазиским темама добио ново, велико појачање.[2]

На упад бугарског хана у Тракију Константин V је одговорио великом експедицијом. Послао је флоту која је одвезла већи одред византиске коњице на ушће Дунава, а сам је упао у непријатељску земљу преко Тракије. Коњица, која је са ушћа Дунава надирала према југу, уједнила се, код Анхијала на обали Црног Мора, са царском војском која је из Тракије напредовала према северу. Овде је 30 јуна 763 г. дошло до крваве битке која је трајала цео дан а која се завршила потпуним поразом Бугара. Ову велику победу, највећу у својој владавини, Константин V је прославио триумфалним улаћском у Цариград и свечаним играма у Хиподрому. Поражени Телец изгубио је престо а Бугарска је у току више година била поприште немира и унутрашњих борби. Час је долазила на власт византинофилска час опет антивизантиска странка, а пресудна одлука лежала је у рукама византиског цара, који је сматрао за своје право да се меша у унутрашње прилике Бугарске и да у случају потребе интервенише оружаном снагом. Тек кад је 770 г. енергични Телериг преузео власт, Бугарска се прибрала и повратила своју борбену снагу. Тада је Константин, у пролеће

[1] Уп. *Златарски*, История, I, 1, 208 сл.

[2] Према патријарху Нићифору (р. 69, 1) исељеника је било 208.000. Овај број се не може једноставно одбацити као претеран, како то чини *P. Charanis*, The Slavic Element in Byzantine Asia Minor, Byz. 18 (1948) 77 sq., али се не мора ни повећавати, како предлаже *Б. А. Панченко*, Памятник славян в Вифинии, И. Р. А. И. К. (1903) 35, јер се, упркос Панченку, свакако не односи само на способне за војску већ на целокупну масу исељеника, са женама и децом. Кад се претерује у бројевима и кад се говори само одока, онда се дају округли бројеви, док је број који наводи Нићифор упадљиво прецизан и вероватно заснован на неком званичном податку.

773 г., предузео велики поход у коме је поновио своју тактику двостране офанзиве и тиме натерао Бугаре на преговоре о миру. Телеригов покушај да у октобру исте године продре у Тесалију царска војска је брзо и лако осујетила. Но, ма колико да је велика била надмоћност византиског цара, он ипак није могао да присили Бугаре на трајно одржавање мира. Све до краја свог живота Константин V је морао да са њима води ратове. Он је и умро за време похода против Бугарске, 14 септембра 775 г.

Ови ратови су знатно ослабили Бугарску. Њена војна снага била је уздрмана, а и њен државни организам изгледао је парализан. Сам Телериг је морао да потражи уточишта у Цариграду, бежећи од унутрашњих немира у својој земљи. Изгледало је да је превласт Византије на Балкану осигурана. Али је отсада она имала у суседној Бугарској огорченог непријатеља. То је био нови фактор у византиској политици који је наметао Царству тешку борбу на два фронта.

Велики успеси Константина V у арабљанским и бугарским ратовима били су у знатној мери условљени тиме што се он ограничио на источну интересну сферу. У Италији је византиска власт за време његове владе доживела потпуни слом. Затегнутост између Рима и иконокластичког царства на Босфору стално се повећавала. Али све дотле док је папство могло рачунати на византиску помоћ против лангобардског надирања и док није било друге силе која би у том погледу могла Византију заменити, Рим је прелазио преко верских размимоилажења и одржавао према цару политички лојалан став. Према изреци Григорија I, папа није желео да постане лангобардски бискуп. Међутим, 751 г. одиграо се догађај који је учинио крај византиској владавини у северној и средњој Италији и који је римској цркви одузео последњу наду у византиску помоћ: Равена је пала у руке Лангобарда и тиме је Равенски егзархат, ослонац византиске власти у Италији, престао да постоји. У исто време појавила се на римском хоризонту нова сила чија је заштита могла да буде ефикаснија а чији је патронат за римску цркву био мање тежак но патронат јеретичке Византије. То је била млада Франачка краљевина. Папа Стефан II кренуо је лично преко Алпа и састао се 6 јануара 754 у Понтиону са краљем Пипином. Овај састанак ударио је темељ савезу Рима са Франачком и оснивању римске црквене државе. Папство је окренуло Византији леђа и сту-

шло у сарадњу са франачким краљем. За мање од пола века из те сарадње произашло је Западно царство.

Међутим, губећи позиције на латинском Западу, Византија учвршћује свој положај на грчком Истоку и Југу. Затегнутост у односима са Римом дала је влади Константина V повода да предузме важну и далекосежну меру. Цар је одвојио од Рима и припојио цариградској патријаршији Илирик, који је дотле био потчињен римској цркви, као и хеленизоване јужноиталијанске провинције Калабрију и Сицилију.[1] Поврх тога наметнуо је становништву у Калабрији и на Сицилији плаћање главарине, а приходе од папских патримонија у јужној Италији, који су износили годишње 3,5 центенарија злата, одузео папском престолу и предао државној благајни. Многобројни папини протести нису имали никаквог дејства и нису могли ништа да измене: ново разграничавање римске и цариградске сфере одговарало је граници између Запада и Истока коју је сам историски развој већ био повукао. Проширењем подручја цариградске патријаршије на Илирик и хеленизовану јужну Италију, диктованим реалним условима, цар-иконоборац је створио основу за велики полет који ће византиска црква доживети после савлађивања иконокластичке кризе, и за снажно ширење византиског црквеног и културног утицаја у јужнословенским земљама.

Иконокластичка криза убрзала је процес потискивања Рима са грчког Истока а Византије са латинског Запада. Као и универзализам Византиског царства тако је и универзализам римске цркве почео да губи тле.

Није случајно да је до пресудних померања дошло управо онда када је иконоборски покрет у Византији достигао свој врхунац. У почетку је Константин V био приморан на опрезно држање, с обзиром на одјек на који је Артаваздова узурпација била наишла у европском делу Царства, а нарочито у самој престоници. Упркос свом фанатизму, Константин V је, као и његов отац, умео да чека. Тек педесетих година он је приступио остварењу својих иконокластичких планова. Док је Лав III спровео забрану икона у државном савету, Константин V је решио да је

[1] Као што је показао *V. Grumel*, L'annexion de l'Illyricum oriental, de la Sicile et de la Calabre au patriarcat de Constantinople, Recherches de sciences religieuses 40 (1952) 191 sq., ова мера није предузета већ тридесетих година VIII в., како се то досада сматрало, већ две деценије доцније, после слома византиске власти у средњој и северној Италији.

оснажи одлуком црквеног сабора. Припремајући тај сабор, цар је доводио на епископске столице своје присталице, оснивао је и нове епископије, које је поверавао присталицама иконокластичке науке.

Поред ових организационих мера, вршила се и врло енергична пропаганда. Одржавани су зборови на којима су иступали претставници иконокластичке странке, а на којима је понекад долазило и до жучних дебата између иконобораца и иконофила.[1] Међутим, по завршеној дебати смели опоненти доспевали су у затвор, где су остајали и за време сабора. Развијала се и врло жива литерарна делатност у којој је сам цар узео најактивнијег учешћа. Он је написао ништа мање но тринаест теолошких трактата од којих су само два, али изгледа два најважнија, сачувана у фрагментима.[2] Ови цареви списи имали су за циљ да одреде правац одлукама претстојећег сабора. Насупрот присталицама икона који су, посматрајући икону као симбол у неоплатонском смислу, подвлачили начелну разлику између иконе и њеног архетипа, Константин V, полазећи од оријенталних магичних претстава, тврди да права икона мора да буде истоветна са својим архетипом.[3] У изграђивању иконоборске науке Константин иде даље но иконоборци прве генерације, чија се много једноставнија аргументација сводила углавном на оптужбу да поштовање икона значи обнову идолопоклонства. Да би побио аргументе иконофила који су, доводећи Христову икону у везу са христолошком догмом, тврдили да сликање Христа у његовом човечанском облику потврђује истинитост његове инкарнације, Константин пориче саму могућност сликања Христа, с обзиром на његову божанску природу. Тако се кроз спор око икона настављају христолошке расправе претходних векова. У својим најрадикалнијим струјама иконоборство се додирује са монофизитизмом, и управо списи Константина V, претставника најрадикалнијег иконокластичког правца, испољавају неоспорне монофизитске тенденције.[4] То није ни чудо, јер монофизитизам не само да је био јак на византиским границама, у Сирији и Јерменији, него се још увек одржавао и у самом Царству,

[1] Дебате са таквог збора забележене су у „Нутесији" Георгија Кипранина, изд. *Мелиоранский*, стр. X сл.

[2] Ови фрагменти су скупљени у *Ostrogorsky*, Bilderstreit 8 sq.

[3] *Ostrogorsky*, Bilderstreit 8, фрагм. 2: καὶ εἰ καλῶς, ὁμοούσιον αὐτὴν (sc. τὴν εἰκόνα) εἶναι τοῦ εἰκονιζομένου.

[4] Cf. *Ostrogorsky*, Bilderstreit 24 sq. Уп. и *Martin*, Iconoclastic Controversy 42; *Bréhier-Aigrain*, 467.

као што се то јасно показало приликом Филипикове монотелитске реакције.

Брижљиво припремљени сабор састао се 10 фебруара 754 г. на царском двору у Хијереји, на малоазиској обали, а своју последњу седницу одржао је 8 августа у Влахернској цркви у Цариграду. Припремне мере царске владе нису промашиле свој циљ: у сабору је учествовало 338 епископа, који су сви били спремни да прихвате иконокластичку науку. Сабору је претседавао епископ Теодосије Ефески, син бившег цара Тиберија-Апсимара, јер је патријарх Анастасије умро крајем 753 г., док ни папа ни источни патријарси нису послали на сабор своје претставнике. Упркос овој околности, која је дала повода православцима да га подругљиво зову „безглавим“, Иконокластички сабор прогласио се васељенским.

При изради својих одлука, сабор је полазио од царевих списа и, као и цар, бацио тежиште на христолошке аргументе. Међутим, прихватајући тезу о немогућности приказивања Христа на иконама, сабор је пазио да не дође у супротност са одлукама претходних васељенских сабора и брижљиво је изоставио све монофизитске ставове који су се налазили у Константиновим списима. Штавише, окрећући оштрицу полемике против својих противника, чланови иконокластичког сабора су великом довитљивошћу доказивали да присталице икона неизбежно падају или у несторијанску или у монофизитску јерес, било да сликају на иконама човечанску природу Христову, раздвајајући његове нераздвојне природе, као несторијанци, било да приказују уједно и његову божанску природу, спајајући његове неспојиве природе, као монофизити.[1] Излагања Иконоборског сабора, који се позивао на велики број цитата из Светог писма и дела црквених отаца, завршавају се оштрим одбијањем свих слика верске садржине. На последњој седници цар, који се осећао господарем цркве, извео је пред сабор епископа Константина Силејског, кога је он самовласно био одредио за новог патријарха, те су га чланови сабора поздравили као свог врховног пастира. Затим су саборске одлуке објављене на цариградском тргу. Овим одлукама наређивало се уништавање свих икона, на прваке православне странке, патријарха Германа, Јована Дамаскина и друге, бачено је проклетство, а свако поштовање икона оглашено је кажњивим.

Сада је било на цару да спроведе саборске одлуке у дело. Иконе су свуда избациване и замењиване световним сли-

[1] Mansi XIII, 257 E-260 AB.

кама. Поред црквене, у Византији је увек постојала и световна уметност која је играла много већу улогу но што се обично мисли.[1] Сада је требало да буде негована само та лаичка уметност, која је пре свега служила величању цара и његовог двора. Иконоклазам се није противио уметности као таквој, већ искључиво верској уметности и њеном култу. Цар је сматрао за свој задатак да искорени ову уметност и овај култ. Ослањајући се на решења сабора, он је почео да остварује тај задатак огњем и мачем.

Међутим, његовој фанатичној вољи супротставила се јака и исто толико фанатична опозиција. Отпочела је огорчена борба, која је шездесетих година достигла врхунац. Иконофилска опозиција сакупила се око игумана Стефана Новог. Цареви покушаји да принуди вођу опозиције на попуштање, остали су узалудни, па је новембра 765 г. Стефан, после свирепог мучења, убијен на цариградским улицама од нахушкане светине. Но опозиција није била сломљена. Коликог је маха она била узела, показује чињеница да је цар морао погубити деветнаест виших чиновника и официра, између осталих свог протостратора, логотета дрома, доместика екскубита, комеса Опсикија, стратеге Тракије и Сицилије.[2] Али најјаче се одупирало иконоборској политици византиско монаштво, тако да је гоњење иконофила све више добијало карактер борбе против монаштва. Ова антимонашка политика несумњиво је наилазила на подршку у Малој Азији, нарочито код малоазиске војске, а и код једног дела престоничког становништва. Калуђери су приморавани да се одрекну монашког живота, манастири су затварани или претварани у касарне и друге јавне зграде, њихови поседи и огромна блага конфисковани су. Тако је иконоклазам у доба свог највећег полета ступио у отворену борбу са моћним византиским монаштвом.[3]

[1] *Grabar*, Empereur. В. такође од *истог*, Les fresques des escaliers à Sainte-Sophie de Kiev et l'iconographie impériale byzantine, Sem. Kond. 7 (1935) 103 sq.

[2] Theoph. 438, 8.

[3] То не значи, међутим, да је сузбијање монаштва било од почетка основни циљ иконоборског покрета и да је „икономахија“ била уствари „монахомахија“, како је то први тврдио *Андреев*, Герман и Тарасиј, и како је то одонда често понављано. Антимонашку оштрицу иконоклазам је добио у току борбе, и то тек шездесетих година VIII века. Ни из времена Лава III ни из првог периода владавине Константина V ништа се не зна о ма каквим антимонашким мерама, а јасно је да наши извори, који махом потичу из калуђерских кругова и који су сви крајње непријатељски расположени према иконоборцима, не би пропустили да обавесте о таквим мерама.

Како је непомирљива била влада Константина V у овој борби показује пример стратега Тракесиске теме Михаила Лаханодракона, једног од најревноснијих царевих помагача, који је у својој теми ставио све калуђере пред избор: или да скину мантију и да се ожене или да буду ослепљени и депортовани.[1] Отпочела је велика емиграција монаха, која се нарочито окренула јужној Италији, а ово је допринело даљој хелинизацији јужноиталијанских области, где су настала нова средишта грчке културе са грчким манастирима и школама. У Византији је иконокластичка бура бивала све јача. Не задовољавајући се више одлукама сабора из 754 г., долазећи чак у супротност са њима, цар се није ограничавао на уништавање икона и реликвија већ је забранио и култ светаца и Богородице. У византиском животу настао би потпун преокрет да није Константиновом смрћу доживела крај и његова радикална политика.

Владавина Константина V остала је у успомени православних Византинаца као доба грозне страховладе. Вековима се одржавала огорчена мржња према личности Константина Копронима. Али су и његови војни подвизи остали у дугом сећању, и када је почетком IX века Византија у борби са Бугарима трпела пораз за поразом, Цариграђани су се сакупили око његовог гроба и преклињали га да се дигне из гроба и да спасе Царство од невоље.

IV. СЛАБЉЕЊЕ ИКОНОКЛАСТИЧКОГ ПОКРЕТА И УСПОСТАВЉАЊЕ КУЛТА ИКОНА

Полет иконоборског покрета завршио се бурном владавином Константина V. Није дошло одмах до преокрета, али је наступило затишје које је тај преокрет наговештавало. Лав IV (775—780), син Константина V и хазарске принцезе, начелно се држао иконокластичке науке и једном је чак затворио извесне чиновнике иконофиле[2], али у поређењу са Константиновим методама ова мера — једина иконокластичка мера позната из времена Лава IV — изгледа доста

да је за то било и најмањег повода. На неодрживост тезе о борби против монаштва и манастирског велепоседништва као узрока и циља иконоборског покрета указује и *М. Я. Сюзюмов*, Проблемы иконоборческого движения в Византии, Ученые зап. Свердловского гос. пед. инст. 4 (1948) 78 сл.

[1] Theoph. 445, 3.

[2] Theoph. 453, 10.

умерена. Не одричући се иконоборских традиција, Лав IV је одустао од Константиновог максимализма. Одустао је и од антикалуђерског правца којим је Константин V био пошао у другој половини своје владавине, па је чак доводио калуђере на најважније митрополитске положаје.[1] Опадање иконоборског покрета за време Лава IV било је природна реакција после Константиновог крајњег радикализма; а деловао је и утицај Лавове енергичне жене, царице Ирине, која је, рођена у иконофилској Атини, била ватрени присталица култа икона.

Иако су царева браћа Нићифор и Христофор још за живота очева добила цезарску титулу, а тројица млађе браће титулу нобилисима, ипак Лав IV није уздигао за свог савладара и престолонаследника ни једног од њих, већ свог малог сина Константина. Изворни извештај о овом уздизању занимљив је у више погледа. Истиче се да је војска изричито затражила да цар крунише за савладара свог сина, те је Лав IV 776 г. извршио ово крунисање, наводно само излазећи усусрет жељи својих поданика. Притом је затражио од сенатора, претставника престоничке и провинцијалне војске, као и градских сталежа, писмену заклетву на верност младом Константину као једином законитом престолонаследнику. После деспотске владавине Лава III и Константина V, жеља Лава IV да се ослони на вољу становништва нарочито је карактеристична. Док се учешће народа при уздизању новог владара или савладара изражавало обично само у акламацијама после свршеног чина, Лав IV је желео да и сам избор свог престолонаследника прикаже као акт народне воље, апелујући притом не само на старе уставне факторе, сенат, народ и војску, већ и на претставнике цариградских трговаца и занатлија.[2] Пада у очи и промена у схватању византиске војске о владалачком систему до које је дошло после Константина IV, када је, пре сто година, војска жучно протестовала против искључења цареве браће из права наследства. Принцип монархиске власти уз ограничење права наслеђивања престола на најстаријег владаочевог сина учинио је велики напредак. Међутим, овај принцип још није био коначно учвршћен, јер се јавила потреба за демонстративним иступањем војске у корист царевог сина и за давањем писмене заклетве. Није изостала ни противакција у корист цезара Нићифора, али је завера откривена па су

[1] Ibid. 449, 15.

[2] Ibid. 449, 28: Οἵ τε τῶν θεμάτων καὶ τῆς συγκλήτου καὶ τῶν ἔσω ταγμάτων καὶ τῶν πολιτῶν πάντων καὶ ἐργαστηριακῶν.

завереници послати у прогонство у Херсон. И у овом случају Лав IV је желео да се ослони на вољу својих поданика. Сакупио је силентион на Магнаварском двору и затражио од те скупштине да она донесе решење о кажњавању завереника.[1]

Пошто је Лав IV умро већ 8 септембра 780 г., ступио је на престо његов син Константин VI, стар само десет година. Регентство је преузела царица Ирина, која је и званично делила престо са својим малолетним сином. Поново је дошло до покушаја преврата у корист цезара Нићифора, али је енергична царица брзо савладала превратнички покрет који је, како изгледа, потекао од иконоборских елемената и у који су били умешани угледни државни чиновници.

Доласком Ирине на власт рестаурација култа икона била је фактички већ решена. Међутим, њеном спровођењу приступило се са опрезношћу. Нагла промена у црквеној политици била је немогућа, пошто је иконокластички систем господарио у Византији у току пола века, пошто су најважније државне и црквене положаје држале присталице тог система и пошто је иконоборско расположење било нарочито јако у војсци која је остала верна традицијама цара Константина V.

Тек крајем 784 г. влада је отворено изнела своје планове, пошто је патријарх Павле, постављен за време Лава IV, натеран на абдикацију. Ради избора новог патријарха, царица је сакупила на Магнаварском двору „цео народ".[2] Изабран је Тарасије, њен лични секретар, образован човек и вешт политичар. Пошто је 25 децембра 784 г. Тарасије рукоположен за патријарха, отпочеле су припреме за сазивање васељенског сабора који је требало да опозове одлуке Иконокластичког сабора из 754 г. и да успостави култ икона. Византиска влада ступила је у везу са Римом и источним патријарсима који су поздравили преокрет у византиској црквеној политици и послали на сабор своје претставнике.

Сабор се састао 31 јула 786 г.[3] у цркви св. Апостола у Цариграду. Но тек што је отпочела седница, војници престоничких гардиских пукова, верни иконокластичким традицијама, упадоше у цркву и растурише сабор, поздрављени одушевљеним узвицима једног дела сакупљених епископа. Међутим, овај неуспех није обесхрабрио енергичну царицу. Она је послала иконокластичке трупе у Малу Азију ради

[1] Ibid. 450, 27.
[2] Ibid. 458, 10.
[3] О датуму *Grumel*, Reg. 355.

тобожњег похода против Арабљана, а у Цариград је довела иконофилске трупе из Тракије, поверивши им заштиту престонице. Затим су разаслати нови позиви за сабор, који је сада сазван у Никеји. Тако се десило да је VII Васељенски сабор, последњи који признаје источна црква, одржан у истом граду у коме се састао, за време Константина Великог, I Васељенски сабор хришћанске цркве. Под претседништвом патријарха Тарасија, у присуству око 350 епископа и великог броја калуђера, одржано је овде, између 24 септембра и 13 октобра 787 г., једна за другом, седам седница. Ово свакако доказује да је сабор био добро припремљен и да се журило са доношењем саборских одлука због бојазни од нових иконоборачких иступања.

Пред сабор се поставило питање епископа који су спроводили по својим епископијама иконокластичке мере. Истина, за владе три последња цара друге мере се нису ни могле спроводити. Као што је рекао један од епископа, они су били „рођени, одрасли и васпитавани у овој јереси".[1] Увиђајући то, сабор је примио бивше иконоборце у црквену заједницу пошто су се одрекли јереси. Но такво попустљиво држање изазвало је оштре протесте игумана и калуђера Студиског манастира. Овом приликом први пут се испољио у византиској цркви антагонизам који се отада може пратити током целе њене историје: антагонизам између радикалне калуђерске струје тзв. зилота („ревносних"), која се с непопустљивом строгошћу држала канонских одредаба, одбацујући сваки компромис, и умерене струје тзв. политичара, која се прилагођавала политичким приликама и државним потребама, не бежећи од компромиса, спремна на сарадњу са световном влашћу. На Никејском сабору победила је ова умерена струја.

У верским питањима православна већина сабора била је, међутим, потпуно сложна. Пошто је прочитан дуги низ сведочанстава из Светог писма и патристичких списа и пошто су саслушане и одлуке Иконокластичког сабора из 754 г. и текст који их је детаљно побијао, а који је саставио, по свој прилици, сам патријарх Тарасије[2], сабор је осудио иконоборство као јерес, наредио уништење свих иконокластичких списа и успоставио култ икона. На свечаној закључној седници 23 октобра на Магнаварском двору у Цариграду одредбе сабора су потврђене потписима царице и младог цара.

[1] Mansi XII, 1031.
[2] О ауторству Тарасијевом в. *Андреев*, Герман и Тарасий 142 сл.

Међутим, иконокластички елементи нису били коначно савладани. Ово се показало при сукобу који је избио између царице и њеног сина. Иако је Константин VI био већ одрастао, властољубива царица није хтела да му препусти власт. Млади цар се бунио против мајчиног туторства и све више долазио у сукоб с њом и њеним саветодавцем евнухом Ставракијем. Стога се, сасвим природно, око њега окупљала опозиција која се није мирила са Иринином иконофилском политиком. Један од његових присталица био је ватрени иконоборац Михаило Лаханодракон. Међутим, царица је у пролеће 790 г. угушила заверу и осетила се толико сигурном да је решила званично да легализује своју дотада само фактичку превласт. Затражила је да јој се војска закуне на верност изговарајући прво њено име, а тек за њим име Константина VI, као њеног савладара. Престоничка војска, која се сада састојала од европских контингената, положила је тражену заклетву без поговора. Али је код трупа теме Арменијака Иринин подухват наишао на јак отпор, који је захватио и остале малоазиске теме, ненаклоњене иконофилској царици. Бранећи права династије, малоазиска војска је не само одбила царичин захтев већ је и прогласила легитимног цара Константина VI за једног цара (октобра 790).

Ирина је морала да напусти царски двор, али царичине присталице нису мировале све док Константин VI није пристао да се она врати. Од јануара 792 г. важила је поново првобитна формула: Константин и Ирина. Попуштање младог цара разочарало је његове присталице. Поново се јавио покрет у корист цезара Нићифора, кога је иконокластичка опозиција поштовала као најстаријег потомка Константина V. Међутим, Константин VI је сада реаговао без оклевања: наредио је да се цезару Нићифору ископају очи а да се осталој четворици његових стричева отсече језик. Ослепљен је и стратег Арменијака Алексије, који је у своје време водио акцију против Ирине у корист Константинову. То је довело до снажног устанка у теми Арменијака, те је Константин VI морао да води против својих некадашњих присталица прави рат (у пролеће 793). Устанак је угушен веома свирепо, чиме је млади цар, уместо симпатија које је овде некада уживао, навукао на себе огорчену мржњу. Ускоро је Константин VI и са православном странком коначно покварио односе. Јануара 795 он је отерао своју жену, лепу Пафлагоњанку Марију, коју је пре седам година био узео на Иринин захтев, а оженио се једном дворском дамом, Теодотом. И, као да је желео да изазива јавно мњење, прославио је

свадбу веома раскошно, а Теодоту прогласио за августу. Све је то изазвало највеће огорчење у православним круговима. Са нарочитом жестином устала је против цара радикална калуђерска странка зилота, под вођством чувеног студиског игумана Платона и његовог још чувенијег сестрића Теодора. Разљућени цар послао је смеле студиске калуђере у прогонство, али се тиме ствар није свршила. „Михеански спор" (од μοιχος — браколомство) још дуго је узнемиравао духове и изазивао заплете. Јако се заоштрио и антагонизам између зилота и патријарха Тарасија. Њему су Студити пребацивали опортунистичко држање према браколомном цару и у свом огорчењу ишли су тако далеко да су иступили из црквене заједнице. Пада у очи да је и после победе православља на Никејском сабору византиско монаштво било стално незадовољно и да је често долазило у отворен сукоб са државном и црквеном управом. Очигледно, ова победа њему није донела очекивану сатисфакцију и накнаду за претрпљене губитке. Због своје неразборитости и перфидне свирепости Константин VI је остао без икаквог ослонца и у православним и у иконокластичким круговима. И када је његова мати наредила да га ослепе у „порфирној сали", у којој га је пре 27 година на свет донела, нико није устао у његову заштиту. Ирина је постигла свој циљ: постала је једини господар Византиског царства.

Она је била прва жена која је управљала Византијом, не као регенткиња у име малолетног или неспособног цара већ у своје властито име. У ово време, када је царска власт изгледала неодвојиво везана за функције врховног заповедништва војске, право жене да врши царску дужност било је спорно. Карактеристично је да се Ирина у законским одредбама није називала царица (василиса), већ је употребљавала за себе мушки облик: цар (василевс).[1]

Иринине методе управљања нису биле срећне. На двору је владала загушљива атмосфера интрига и свакојаких сплетки, у којима су се такмичила оба главна царичина саветодавца, евнуси Ставракије и Аетије. Да би сачувала симпатије становништва, царица је навелико додељивала финансиске олакшице, не обазирући се на државне потребе. Ове повластице су биле пре свега намењене манастирима, чија је благонаклоност била главна основа Иринине популарности, и престоничком становништву, чије је расположење било пресудно за владу која се осећала несигурном.

[1] Zepos, Jus I. 45: Ἐν ὀνόματι τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος Εἰρήνη πιστὸς βασιλεὺς (в. и ibid. 49). Cf. Bury, Constitution 23 sq.

Тако је укинут градски порез који су имали да плаћају Цариграђани и који је, изгледа, био стварно врло висок. Знатно су смањене и царине, наплаћиване у лукама испред Цариграда, у Абидосу и Хиеросу, а које су сачињавале значајан приход у византиском буџету.[1] Престоничко становништво било је одушевљено овим мерама, а и Теодор Студита слави царичину широкогрудост. Међутим, финансиски систем византиске државе био је том царичином широкогрудошћу дубоко уздрман.

Спољнополитички положај Византије јако се погоршао у току последње две деценије. Истина, ово је било у јакој мери условљено тиме што је царство Абасида доживљавало епоху нарочитог цветања. Већ 781 г. Арабљани су упали у Византију и добили у Тракесиској теми велику и врло крваву битку. Византиска влада затражила је мир и обавезала се на плаћање данка.[2] Међутим, ни то није осигурало њену безбедност. Ускоро су поново почели арабљански упади у Малу Азију.[3] Нису били срећни ни ратови на бугарској граници који су отпочели 789 г. под вођством цара Константина VI. У лето 792 г. Византинци су претрпели код пограничне тврђаве Маркеле тежак пораз. Утисак у Цариграду био је нарочито мучан јер је цар неславно побегао с бојишта а више угледних војсковођа допало је ропства. Опет је византиска влада морала да пристане на плаћање данка, али ни овде мир није трајао дуго, јер су Бугари ускоро затражили повећање данка.[4] Тако је Византија, после импозантне моћи коју је стекла под Константином V, дошла у подређен положај и према Арабљанима и према Бугарима.

V. ВИЗАНТИЈА И КАРЛО ВЕЛИКИ

Историски много важнији него војни неуспеси у Азији и на Балкану, био је, међутим, губитак престижа који је задесио Византију услед догађаја на Западу. Судбина је

[1] Theoph. 475, 15. Theod. Stud., Ep. I, 6: Migne, P. G. 99, 929 sq. Cf. *Bury*, Eastern Rom. Empire 3 и 212.

[2] *Dölger*, Reg. 340.

[3] 798 г. обновљен је мировни уговор уз обавезу плаћања данка: *Dölger*, Reg. 352.

[4] Упркос *Рансимену*, Bulgarian Empire 49, из Теофанове хронике (A. M. 6288 = 795/6) јасно се види да је Константин VI плаћао Бугарима данак, што је тачно истакао *Bury*, Eastern Rom. Empire 339. Вероватно је ова обавеза настала после пораза из 792 г.

хтела да се стара царевина налазила у рукама жена и евнуха у тренутку када је на челу младе Франачке државе стајао један од највећих владара Средњег века. Анексијом Баварске, покрштењем и присаједињењем Саксонаца, експанзијом на рачун Словена на истоку, рушењем Аварског царства, разбијањем и потчињењем Лангобардског царства, Карло Велики је начинио од своје државе највећу силу у тадашњој Европи. Победом над Лангобардима он је извршио онај задатак који Византинци нису били у стању да изврше, због чега су и изгубили свој ауторитет у Риму. Сада је римска црква ступила у још тешње везе са Франачком и одлучно окренула леђа Византији. То није могла променити ни чињеница да је на Никејском сабору успостављен црквени споразум између Цариграда и Рима и да је Византија поново признавала култ икона. Никејски сабор није донео право измирење. Рим је очекивао да ће сабор опозвати све мере иконокластичке епохе, не само верске већ и црквено-политичке. Очекивао је пре свега повратак папских патримонија и успостављање римске јурисдикције у јужној Италији и Илирику. О томе пак Цариград није хтео ни да чује. Ово питање није ни покренуто на Никејском сабору: они делови писма папе Хадријана који су га додиривали просто су изостављени у грчком преводу који је на сабору прочитан. Исто тако су избачени и они делови у којима је папа замерао неканонско уздизање патријарха Тарасија и протестовао против титуле „васељенски патријарх". А пре свега су брисана сва она места у папином писму која су се тицала римског примата па чак и самог примата св. Петра.[1] Папа је губио ауторитет на Истоку, као што га је византиски цар губио на Западу. Сарадња са Цариградом није више ништа обећавала римској цркви, мада је она сада била сагласна са Византијом у најактуелнијем верском питању. Напротив, сарадња са победиоцем Лангобарда отварала је велике изгледе, мада је споразум са франачким краљем о култу икона био тежак и захтевао велике концесије.

Чувене „Карлове књиге" (libri Carolini) одбијају у оштром полемичком тону како иконокластичке закључке сабора Константина V тако и иконофилске одлуке сабора Константина VI и Ирине. Карлове књиге имале су углавном политички циљ и руководиле се пре свега жељом да према

[1] О разликама између оригиналног текста Хадријановог писма (Mansi, XII, 1055—75) и грчког превода, прочитаног на Никејском сабору, в. моју расправу: Rom und Byzanz im Kampfe um die Bilderverehrung, S. K. 6 (1933) 73 sq.

Византији истакну верску самосталност Франачке. Утолико је споредно то што је њихова полемика уствари потпуно промашила. Карло није схватио а није ни могао да схвати суштину византиског спора око икона, јер је латински превод никејских аката, који му је достављен, био пун грубих грешака које су извртале смисао никејских одредаба. Уосталом, Карлов став није се подударао ни са стварним схватањем византиских иконофила, већ се поклапао са старим гледиштем Григорија Великог који је одбијао и уништавање и поштовање икона. И поред свих папиних објашњења и опомена, Карло је остао на свом становишту, и папа је био тај који је најзад морао да попусти. Култ икона који је Никејски сабор 787 г., у споразуму са легатима Хадријана I, прогласио за неизоставну дужност сваког побожног хришћанина, Франкфуртски сабор је 794 г., у присуству претставника истог папе, одбацио и осудио. Иако питање икона на Западу није имало онај значај који му је приписивала Византија, ово је ипак била велика и тешка концесија, која јасно показује да је савез са Франачком постао темељ папске политике. Настављајући правцем којим је пошао Стефан II, Хадријан I се чврсто држао тог савеза, прелазећи преко свих препрека, па чак и верских обзира. Настављајући доследно тим правцем, његов наследник Лав III је 25 децембра 800 г. у цркви св. Петра у Риму крунисао Карла Великог за цара.[1]

Стварање царевине Карла Великог значило је на политичком пољу исто толико дубок преврат као што је то у области вере био доцнији расцеп цркава. За тадашњи свет изгледало је неоспорно да може да постоји само једно једино царство, као и једна једина хришћанска црква. Крунисање Карла Великог за цара пореметило је утврђени ред и тешко погодило византиске интересе, јер је као једино законито царство важила дотада неоспорно Византија, која је, као Нови Рим, наследила стару Римску империју. Чувајући своја

[1] Крунисање је обављено према византиском крунидбеном обреду: cf. *E. Eichmann*, Die Kaiserkrönung im Abendland I (1942) 23 sq. — Како је истакао још *E. Sackur*, Ein römischer Majestätsprozess und die Kaiserkrönung Karls d. Gr., Hist. Ztschr. 87 (1901) 385 sq., и како је отада често понављано и наглашавано (уп. напр. *J. Haller*, Das Papsttum II, 1, 1939, 18 sq.), на крунисање Карла за цара утицали су извесни локални догађаји у тадашњем Риму. Међутим, проблем се исувише упрошћава кад се у тим локалним догађајима види стварни узрок Карлова крунисања и кад се овај акт тумачи само као резултат тренутне ситуације.

царска права, Византија је посматрала Карлово уздизање за цара као узурпацију.

Са своје стране и Рим је полазио од тога да може да постоји само једна царевина и никако није имао намеру да створи још једно царство поред Византиског, већ је ишао за тим да стару Византију замени новоствореним и опет јединственим царством. И једна и друга страна признавале су само један ред у свету: хијерархију држава која обухвата целу хришћанску васељену, са једним једином царством на врху. Фактички је, међутим, дошло управо до тога да су од 800 г. постојала два царства, једно на Истоку а друго на Западу. Расцеп између Истока и Запада, који се давно наговештавао и који се јасно испољио за време иконокластичке кризе, дошао је сада до изражаја и у политичкој сфери. Васељена се распала у два дела, различита и у културном и у језичком и у етничком погледу.

Нема сумње да је иницијатива за Карлово крунисање потекла од папе а не од самог краља.[1] Но пошто је тај корак био учињен, Карло је морао да се позабави проблемима који су из тога произлазили. Морао је пре свега да добије признање Византије, јер је без тога његова царевина у правном погледу висила у ваздуху. Није било довољно тврдити да је цариградски престо упражњен, пошто га заузима жена, или да је Византија, као што су то доказивале Карлове књиге, запала у јерес. 802 г. стигло је у Цариград Карлово посланство. Оно је, наводно, понудило царици Ирини брак са својим господаром, да би се „Исток и Запад поново ујединили".[2] Међутим, ускоро после његовог доласка дошло

[1] Уп. нарочито *K. Heldmann*, Das Kaisertum Karls d. Gr. Theorien und Wirklichkeit (1928); *P. E. Schramm*, Kaiser, Rom und Renovatio I (1929) 12 sq.; *J. Haller*, Das Papsttum II, 1 (1939) 18 sq и II, 2 (1939) 450 sq.; *F. Dölger*, Europas Gestaltung im Spiegel der fränkisch-byzantinischen Auseinandersetzungen des IX. Jahrhunderts in: Der Vertrag von Verdun, hrsg. Th. Mayer (1943) 208 sq. (прештампано у Byzanz und die europäische Staatenwelt, 1953, 282 sq.); *W. Ohnsorge*, Das Zweikaiserproblem im früheren Mittelalter (1947) 15 sq. и Die Konstantinische Schenkung, Leo III und die Anfänge der kurialen römischen Kaiseridee, Zeitschr. d. Savigny-Stiftung f. Rechtsgesch., Germ. Abt. 38 (1951) 78 sq.; *P. E. Schramm*, Die Anerkennung Karls des Grossen als Kaiser. Ein Kapitel aus der Geschichte der mittelalterlichen „Staatssymbolik", Hist. Z. 172 (1951) 449 sq.

[2] Theoph. 475, 27. Ова Теофанова вест не изгледа много вероватна, иако неки научници одлучно бране њену веродостојност, као напр. *W. Ohnsorge*, Orthodoxus imperator. Vom religiösen Motiv für das Kaisertum Karls des Grossen, Jahrb. d. Gesellschaft f. niedersächs. Kirchengesch. 48 (1950) 24 sq. Онзоргеове оригиналне, али и доста натегнуте теорије о Карловом ставу према Византији и византиском спору

је у византиској престоници до државног удара, који је, лишивши Ирину престола (31 октобра 802 г.), одгодио решење насталих проблема. Акција је потекла од виших византиских функционера и довела на престо Нићифора, дотадашњег логотета главне државне благајне. Ирина је протерана на Принчева Острва а затим на Лезбос, где је убрзо после тога и умрла.

VI. РЕФОРМЕ НИЋИФОРА I И СПОЉНО-ПОЛИТИЧКИ ЗАПЛЕТИ: ВИЗАНТИЈА И КРУМ

Општа литература: Bury, Eastern Rom. Empire. — *Златарски,* История I, 1. — *Мутафчиев,* История I. — *Runciman,* Bulgarian Empire. — *Bratianu,* Études byz. 183—216.

Са Нићифором I (802—811) дошао је на чело државе поново јак и способан владар. Теофан тврди да је његов долазак на престо изазвао незадовољство и запрепашћење, али ова тврдња одражава само став монашке странке зилота. Ни у православним круговима нерасположење према овом цару није било опште.[1] Нићифор се званично држао православља и култа икона. Тиме што је свог сина и наследника Ставракија оженио Атињанком Теофаном, Ирининим рођаком, Нићифор је нагласио да у основи неће мењати верску политику претходне владавине. Међутим, он није био човек цркве и од свештенства је тражио пре свега послушност. Односи врховне државне и црквене управе са зилотима јако су се заоштрили за време његове владе, нарочито кад је, после смрти Тарасијеве (806), на патријаршиски престо доведен учени Нићифор. Као Тарасије, и Нићифор се бавио и световним наукама и теологијом, и истакао се не само као историчар већ у доцнијим годинама и као аутор многобројних теолошких расправа, писаних у заштиту култа икона. Али као Тарасије, и он је пре доласка на патријаршиски престо био државни чиновник и у црквеној политици заступао исти умерени правац. Постављање световњака за патријарха изазвало је код зилота утолико веће огорчење што су они, изгледа, рачунали са избором свог вође Теодора Студите. Усто, цар је извукао из заборава Михеански спор,

око икона не изгледају увек убедљиве. Уп. моје напомене у B. Z. 46 (1953) 153 sq.

[1] Према монаху Теостерикту, аутору житија Никите Медикиског, он је био εὐσεβέστατος καὶ φιλόπτωχος καὶ φιλομόναχος: Vita Nicetae, AASS, April I, p. XXIX.

да би на овом примеру показао да владар није везан канонима. Сабор духовних и световних великодостојника, који је он сазвао, потврдио је по његовом налогу законитост брака Константина VI са Теодотом и поново примио у црквену заједницу свештеника који је тај брак био склопио. Студити, који су најоштрије одбијали свако царево мешање у црквена питања и свако отступање од канонских одредаба, поново су се одвојили од званичне црквене управе, излажући се гоњењима државних власти.

У првом реду Нићифор I је настојао да среди привредне прилике и да успостави ред у финансијама, поремећеним за време претходне владе. Као некадашњи руководилац државних финансија, он је био предестиниран да изврши тај задатак и предузео је низ значајних мера. Теофан, његов непомирљиви непријатељ, говори о овим мерама са највећим огорчењем као о „десет злочина" цара Нићифора.[1] Нићифор је пре свега укинуо пореске олакшице које је Ирина била увела. Затим је извршена ревизија свих пореских обвезника и том приликом порези су повећани, а за упис у пореске спискове тражена је такса од два кератија (вероватно од сваке номизме, што износи $^1/_{12}$ или $8\frac{1}{3}\%$). Парицима на земљама манастира, цркава и добротворних установа наметнуто је плаћање димнине. Димнина (καπνικόν), која се овом приликом први пут спомиње, сачињава у средњовековној Византији главни порез поред земљарине. Она није тек сада уведена, већ се наводи као позната дажбина, а ново је само то што се ова дажбина тражи и од манастирских и црквених сељака, који су дотле били ослобођени њеног плаћања. Међутим, и ово ослобођење, по свој прилици, датирало је тек од Иринина доба, јер су у Византији црквени и манастирски поседи начелно били обавезни да плаћају порезе, тако да Нићифор ни у овом погледу није увео неку новину већ је само успоставио ранији ред. Као што показују други извори, порез од дима износио је двадесетих година IX века два сребрна милиарисија и захтеван је по провинцијама од свих пореских обвезника.[2] Да би осигурао државну

[1] Theoph. 486—87.

[2] Theoph. cont. 54, 5. Неки научници заступају мишљење да су само парици плаћали димнину: уп. *Dolger,* Finanzverwaltung 62 sq., и B. Z. 34 (1934) 371 sq.; *Constantinescu,* Bulletin du l'Acad. Roumaine, Section hist. 11 (1924) и Deutsche Literaturzeitung 1928, H. 31, Sp. 161. Међутим, наведено место из Теофанова настављача, а исто тако и Скилица (Cedr. II, 412) и Ибн Хордадбех (ed. Goeje, p. 84) доказују супротно: уп. *Ostrogorsky,* Steuergemeinde 49 sq. и Byz. 6 (1931) 234 sq.; *Stein,* Vom Altertum 160.

благајну од смањења прихода, Нићифор је такође наредио да порески обвезници заједнички сносе одговорност за правилно плаћање пореза: од сваке сеоске општине тражена је на име пореза одређена свота, за чије су плаћање одговарали сви чланови општине. Ни овај систем није био у основи нов, реч је о алиленгију, за који већ зна и Земљораднички закон (в. горе, стр. 149), иако се и тај термин први пут спомиње у овом ставу Теофанове хронике.[1]

Извесне манастирске земље Нићифор је потчинио управи царских имања, при чему је пореска дужност тих манастира, и поред смањења њихових поседа, остала иста. Вероватно је да је и у овом случају реч о повратку оне земље коју је царица Ирина поклонила црквеним установама. Са већом строгошћу вршено је скупљање пореза од наследства и нађеног блага, а и људи који би брзо дошли до већег богатства опорезивани су као проналазачи блага. Робови, откупљени ван царинске границе у Абидосу, а нарочито у области Додеканеза, царињени су са по 2 номизме.[2] Најзад, пошто је забранио поданицима да наплаћују на зајмове камату, ограничивши право тражења камате на државу, цар је захтевао да богати цариградски бродовласници узимају од државе позајмице од по 12 фунти злата и да на име интереса плаћају по 4 кератија од номизме, т.ј.

[1] Theoph. 486, 26: ἀλληλεγγύως τὰ δημόσια. *Dölger*, Finanzverwaltung 130 и B. Z. 36 (1936) 158, сматра да овај термин нема техничког значаја а да га има тек алиленгион који је доцније увео Василије II. Ово тумачење прихвата и *Lemerle*, Histoire agraire 261 sq. Међутим, технички карактер термина недвосмислено доказује већ Ешбернеров трактат о опорезивању, § 14 (= *Dölger*, Finanzverwaltung 119, 24): ἔποικοι ἀλληλέγγυα ἀπαιτούμενοι.

[2] Ова царина износила је, изгледа, просечно 10% од укупне цене, јер се радило свакако о неквалификованим робовима увезеним из иностранства. У Јустинијаново доба (Cod. Just. VI 43, 3 из 531 г.) одрасли неквалификовани робови коштали су до 20, занатлије до 30, нотари и лекари 50—60 номизми. У првој половини VII в. (према житију Јована Милостивог, ed. *H. Gelzer*, p. 44) школовани робови плаћани су у Јерусалиму са 30 номизми. Руско-византиски уговор из 911 г. одређује за робове импортиране из Русије цену од 20, а уговор из 944 г., мање повољан по Русе, за младе робове оба пола од 10 номизми (Полное собр. русск. летоп. I², 36 и 50). Cf. *A. Hadjinicolaou-Marava*, Recherches sur la vie des esclaves dans le Monde Byzantin, Athènes 1950, 89 sq., која је покушала да пружи једну шире концентрисану историју робова у Византији. Тај покушај није успео: уп. врло садржајну критику *А. П. Каждана*, Вестник древ. ист. 1952, 4, стр. 121 сл. Уп. сада интересантна истраживања *А П. Каждана*, Рабы и мистии в Византии IX—XI вв., Ученые зап. Тульского гос. пед. инст. 1951, 63 сл., и *М. Я. Сюзюмова*, О правовом положении рабов в Византии, Ученые зап. Свердловского гос. пед. инст. 1955. В. и *Р. Браунинг*, Рабство в Византийской империи (600—1200 гг.), В. Б. 14 (1958) 38 сл.

16,66 %. Мада се тражење интереса није слагало са средњовековним моралним схватањима, оно се у Византији ипак врло ретко забрањивало. Потребе развијене новчане привреде биле су јаче од моралних захтева, па је давање зајмова уз камате било у Византији врло раширено. Уосталом, ни Нићифорова забрана није била диктована идеалним побудама: уклонивши приватну конкуренцију и начинивши од давања зајмова монопол, цар је утврдио необично високу каматну стопу у корист државне благајне.[1]

Врло важне мере предузео је Нићифор I и ради јачања одбрамбене снаге, чију су основу од VII века сачињавали стратиоти насељени по темама. Као што се види из извора X века, војничко имање, које је претстављало подлогу за издржавање и снабдевање војника, требало је да има вредност од најмање 4 фунте злата, јер је војник морао да се на позив јави у војску с коњем и потпуним наоружањем. Изгледа, међутим, да није било довољно стратиота који су располагали са оволиким имањем, и стога је Нићифор I наредио да и сиромашнији сељаци врше војну дужност а да сеоска општина омогући њихово наоружање плаћањем своте од $18\frac{1}{2}$ номизми годишње. Није било, према томе, неопходно да имање одређене вредности претставља својину појединца; оно се могло налазити у рукама више сељака, од којих је један вршио војну дужност а остали су заједнички сносили издатке његовог снабдевања и наоружања. За осигурање војног контингента овај систем је имао онај значај који је за осигурање пореских прихода имао систем алиленгија. И у случају да стратиот осиромаши и не буде у стању да се сам наоружава и снабдева, подела финансиских терета међу члановима сеоске општине обезбеђивала је државу од опадања броја војника.

[1] Према Јустинијановом праву (Cod. Just. IV 32, 26) претставници виших сталежа имали су право да траже интерес од 4% (trientes usurae), трговци од 8% (besses usurae), сви остали од 6% (semisses usurae), а и сама држава је могла да узима 6% (Cod. Just. X 8, 3). Истина, чак и званично допуштена стопа временом је подигнута; то је постигнуто на тај начин што се, не прекидајући начелно са нормама Јустинијановог права, полазило од постојећих новчаних јединица, па се за Лава VI (Nov. 83) као trientes usurae рачунао 1 кератион од 1 номизме, тј. не 4% већ $4\frac{1}{6}$%, а у XI в. (Peira XIX, 1) као trientes usurae узимано је 4, као semisse usurae 6, као besses usurae 8 номизми од једне фунте злата, тј. 5,55%, односно 8,33% односно 11,11% (1 фунта злата износила је, наиме, 72 златне номизме; 1 номизма — 12 сребрених милијарисија односно 24 кератија; 1 милијарисион — 24 бакрена фола). Детаљније о интересној стопи и давању зајмова у Византији в. у мојој расправи Löhne und Preise in Byzanz, B. Z. 32 (1932) 308 sq.

Као стратиоти копнене војске, тако су, према изворима X века, и морнари имали земљишне поседе. На њих се свакако односи она Нићифорова мера коју Теофан наводи као његов девети злочин: становнике обалских покрајина, нарочито у Малој Азији, који се никад нису бавили пољопривредом, цар је присиљавао, према Теофану, да купују од државе земљу по цени коју је он одређивао.[1] Овде је реч, бесумње, о стварању првих морнарских поседа, дакле о једној мери од велике важности за византиску поморску снагу.[2] У првом реду она се вероватно односила на морнаре теме Кивиреота.

Најзад, Нићифор I предузимао је и колонизационе мере које су служиле одбрани нарочито угрожених покрајина. Тако је он наредио да се становници малоазиских тема, пошто продају своје поседе, преселе у Склавиније[3], где су свакако добијали нова земљишта и имали да врше војну дужност као стратиоти. Радећи на консолидацији државе, Нићифор је пре свега обратио пажњу на њена главна два стуба: војску и финансије. Нема сумње да је он — мада понекад и доста окрутним мерама — знатно повећао финансиску снагу Царства. Његова многострана делатност на овом пољу даје леп увид у методе византиске финансиске политике и сведочи о високом развитку византиске новчане привреде већ у раном Средњем веку. Нема сумње да је Нићифор знатно ојачао и византиску војску. Њој су биле намењене најважније и најоригиналније мере бившег шефа финансија.

Нићифорове колонизационе мере заслужују посебну пажњу јер су биле намењене словенизираним покрајинама Балканског Полуострва, пре свега свакако пограничним областима у Тракији и Македонији.[4] Велика словенска сеоба VI и VII века пољуљала је до темеља византиску власт у читавом пределу Балканског Полуострва, а отада је словенска бујица стално надолазила. По речима Константина Порфирогенита, Пелопонез је још средином VIII в. био сло-

[1] Theoph. 487.

[2] Тачно тумачење ове вести, чији је смисао дуго изгледао загонетан, први је дао *Успенский*, История II, 239 сл. Сумња у његову исправност коју је недавно изразио *Lemerle*, Histoire agraire, 73, n. 2, не изгледа ми оправдана.

[3] Theoph. 486, 10.

[4] *P. Charanis*, Nicephorus I, The Savior of Greece from the Slavs, Byzantina-Metabyzantina 1 (1946) 76 sq., претпоставља да су стратиоти из Мале Азије били насељени на Пелопонезу, али је ова претпоставка неодржива, како је показао *Кириакидис*, Βυζ. Μελέται VI, 7 sq. Уп. и Виз. извори I, 235, прим. 67.

венска и варварска земља.[1] Од краја VIII века почиње, међутим, процес постепене рехеленизације. За време царице Ирине, Византија предузима велики поход против Словена у Грчкој: 783 г. логотет Ставракије креће у област Солуна, продире затим у Грчку и на Пелопонез и намеће тамошњим Словенима признање византиског суверенитета и плаћање данка. По повратку у Цариград Ставракије је прославио тријумф на Хиподрому — толики је значај приписиван његовој победи над словенским племенима у Грчкој.[2] Међутим, већ последњих година VIII века Словени у Грчкој учествовали су под вођством Акамира, архонта Велегезита, у завери против царице Ирине у корист синова Константина V, цезара Нићифора и Христофора, заробљених у Атини[3], а почетком IX века Словени на Пелопонезу дигли су устанак већег замаха. Опустошивши околне пределе, они су 805 г. опсели Патрас.[4] Опсада је била дуга и врло тешка, али се завршила поразом Словена, што су становници Патраса приписивали чудесној помоћи апостола Андрије, као што је у своје време и успешна одбрана Солуна тумачена помоћу св. Димитрија. Стога су заробљени Словени са породицама додељени цркви св. Андрије као парици и изгубили на тај начин не само самосталност него и социјалну независност. Додуше, Словени на Пелопонезу још су се у више махова дизали против византиске власти, а племена Мелинга и Језерита, против којих су још Франци у XIII веку водили тешке борбе, сачувала су своју народност до у турско доба.[5] Ипак пораз Словена код Патраса означава важну етапу у процесу рехеленизације јужне Грчке. Сами Византинци видели су у овом догађају почетак рестаурације

[1] De them., cap 6, 33, ed. *Pertusi*: ἐσθλαβώθη δὲ πᾶσα ἡ χώρα καὶ γέγονε βάρβαρος. Врло карактеристичан податак даје и Vita S. Willibaldi, MGH SS XV 93, према коме се св. Вилибалд, бискуп Ајхштетски (око 723—28), на путу за Палестину зауставио у Монемвасији на Пелопонезу и констатовао је да се тај град налазио „in Slawina terrae“. Уп. и доле, стр. 198, прим. 1.

[2] Theoph. 456 sq.

[3] Theoph. 473 sq.

[4] De. adm. imp., cap. 49, 228 sq., ed. *Moravcsik—Jenkins*.

[5] *D. J. Georgacas*, The Mediaeval Names Melingi and Ezeritae of Slavic Groups in the Peloponnesus, B. Z. 43 (1950) 301 sq., не пориче, истина, словенство ових племена, али износи претпоставку о грчком пореклу имена оба ова племена, дакле чак и имена Језерита. Критику ове неосноване претпоставке даје *H. Grégoire*, Byz. 21 (1951) 247 sq., 280 и L'étymologie slave du nom des Melingi et des Ezerites, Nouvelle Clio 4 (1952) 293 sq.

византиске власти на Пелопонезу, после више но двестогодишње словенске превласти.[1]

Постепена консолидација византиске власти у извесним областима Балкана најјасније се одражава у изграђивању тематске организације и стварању нових тематских јединица. Ако хоћемо да знамо које области стварно припадају Византији, тј. не само формално признају њен суверенитет већ и фактички подлежу њеној управној власти, морамо да утврдимо докле се протеже византиска тематска организација. То је једино сигурно мерило реалних односа. Где год постоји византиска управна власт, постоји и тематско уређење. Где нема тема, нема ни стварне византиске власти. Тракија и Хелада биле су једине теме које је Византија од краја VII века имала на Балкану и врло дуго није било у томе никаквих промена. Међутим, свакако већ од краја VIII века, поред Тракије, постоји тема Македонија која, истина, не обухвата македонску област већ западни део Тракије.[2]

[1] Према Монемвасиској хроници, Пелопонез се налазио 218 година под влашћу Словена, и то од шесте године Маврикијеве владавине (587) до четврте године Никифорове (805), кад је византиска власт најзад успостављена: *Н. Веис*, Τὸ περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας χρονικόν, Βυζαντίς 1 (1909) 73 sq. О истом сведочи Аретина схолија из 932 г. (*С. Кугеас*, Νέος Ἑλληνομνήμων 9, 1912, 473 сл.) и посланица патријарха Николе III (1084—1111) цару Алексију I Комнину (Le Quien, Oriens Christianus II, 179). О веродостојности ових извора расправља *P. Charanis*, B. Sl. 10 (1949) 92 sq., 254 sq. и B. Z. 46 (1953) 91 sq., с правом одбацујући гледиште, распрострањено у савременој грчкој историографији, према коме Пелопонез није окупиран од стране Словена крајем VI века, како то кажу извори, већ је тек после епидемије куге из 746 г. примио Словене у већем броју као колонисте. О изворима Монемвасиске хронике в. *P. Charanis*, The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece, D. O. P. 5 (1950) 141 sq., који доноси све најважније текстове и претреса целокупну литературу. Уп. и Виз. извори I, 283 сл. — Подаци Монемвасиске хронике налазе потврду у археолошком и нарочито нумизматичком материјалу: в. *A. Bon*, Le problème slave dans le Péloponnèse à la lumière de l'archéologie, Byz. 20 (1950) 13 sq. и Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204, Paris 1951. — Недавно је *K. M. Setton*, The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth in the Seventh Century, Speculum, 25 (1950) 502 sq., изнео хипотезу да се вести Монемвасиске хронике о словенско-аварским упадима уствари односе на заузеће Коринта од стране оногурских Бугара 641/2 г. и да је византиска власт овде успостављена приликом похода Константа II против Склавинија 658 г. *Charanis*, Speculum 27 (1952) 343 sq. с правом одбија ову хипотезу. Уп. и *Dölger*, B. Z. 45 (1952) 218. *Setton*, Speculum 27 (1952) 351 sq. покушава узалуд да одбрани своју теорију.

[2] Као посебна тема, Македонија се први пут спомиње 802 г.: Theoph. 475, 22. Као што је показао *Lamerle*, Philippes 122 sq., она је основана између 789 и 802 г. — Подаци арабљанских географа према

Њено оснивање било је вероватно последица похода логотета Ставракија на Словене 783 г. Отприлике у исто време основана је и тема Пелопонез.[1] Првих година IX века појављује се тема Кефаленија, која обухвата Јонска Острва.[2] У првој половини IX века организоване су као посебне теме и области Солуна и Драча, главних византиских упоришта на Јегејском и Јадранском Мору.[3] Нешто доцније тематска управа се уводи на епирском подручју оснивањем теме Никопољ, а Солунска тема се повезује са трачким темама, Тракијом и Македонијом, оснивањем теме Стримон. У другој половини IX в. организује се и тема Далмација која ће обухватати далматинске градове и далматинска острва (в. доле, стр. 233). Ово поступно изграђивање тематског система на Балканском Полуострву одражава процес постепеног успостављања византиске власти у извесним балканским областима из којих је она била потиснута словенском сеобом, процес политичке реокупације тих области, као и њихове културне рехеленизације. У вековним напорима Византија је успела да оивичи својим темама скоро све обале Балканског Полуострва. У обалским областима, приступачним њеној поморској сили, пуним старих лука и градова, она је успоставила своју власт и свој управни систем. На томе су се, пак, успеси византиске реокупације зауставили: унутрашњост Балканског Полуострва остала је и даље ван њеног домашаја.

Пресељавање малоазиских стратиота у Склавиније, предузето за време Никифора I, чини карику у том процесу постепеног јачања византиских позиција на Балкану. У исто време оно је било условљено и предстојећим ратом са Бугарском. Иако Никифор није био војник по позиву, он је с великом енергијом водио ратове и често се лично стављао на чело војске. Плаћање данка Арабљанима, на које се Ирина била обавезала, Никифор је обуставио одмах по ступању на престо. Међутим, снаге Царства на Истоку биле су уздрмане грађанским ратом, који је 803 г. изазвао по-

којима је Цариград са околином сачињавао посебну тему, изгледа, нису тачни: cf. *H. Gregoire*, Le thème byzantin de Tafla-Tablan, Nouvelle Clio 4 (1952) 388 sq.

[1] Уп. *Г. Острогорски*, Постанак тема Хелада и Пелопонез, Зб. Р. В. И. 1 (1952) 64 сл.

[2] Стратег Кефаленије спомиње се први пут 809 г.: Einh. Annal. MGH SS I 196 sq.

[3] Време њихове организације не може се тачније утврдити. Солунска тема спомиње се први пут око 836 у житију Григорија Декаполита, ed. *Dvornik* 36 и 62 sq., а Драчка тема у Тактикону Успенског (стр. 115), састављеном између 845—856.

кушај узурпације врховног заповедника малоазиске војске, Вардана Турчина. Арабљани су поново отпочели са упадима у византиске области; 806 г. Харун-ал-Рашид појавио се са великом војском, освојио више пограничних тврђава, заузео Тиану и послао већи одред у област Анкире. Цар је морао да затражи мир, да пристане поново на плаћање данка, а уз то да прими понижавајућу обавезу да лично за себе и за свог сина плаћа калифи годишње по три златника.[1] Међутим, Харунова смрт (809) и немири који су после тога избили у Калифату донели су олакшање са те стране. Тежиште византиске спољне политике све више се померало на Балкан.

Пошто је Карло Велики разбио аварску силу, панонски Бугари су успели да се ослободе аварске власти. Бугарска држава знатно је ојачала и много се проширила: на Тиси се граничила са Карловим царством. На бугарски престо у Плиски попео се Крум, поглавар панонских Бугара, јак и ратоборан владар, који се ускоро окренуо против Византије. Византија је дуж границе према Бугарима подигла јак појас утврђења, чије су главне тачке биле: Девелт на Црном Мору, Адријанопољ (Једрене), Филипопољ (Пловдив) и Сердика (Софија). У пролеће 809 г. Крум је напао Сердику, срушио тврђаву и побио посаду. Византиски цар није оклевао, продро је све од Плиске, а после ове импресивне демонстрације кренуо је у Сердику и обновио срушена утврђења. Велика Нићифорова офанзива отпочела је, међутим, тек две године доцније, после опсежних припрема, у чији је оквир спадало и пресељавање малоазиских стратиота на Балкан. У пролеће 811 г. Нићифор I је са јаком војском прешао границу, кренуо, не обзирући се на Крумове мировне понуде, на Плиску, разорио бугарску престоницу и спалио ханов дворац. Понизне Крумове молбе за мир цар је поново одбио: он је био чврсто решен да уништи Бугарску и пошао је у потеру за ханом, који се са својим људима повукао у планине. Али га је овде снашла катастрофа. У планинским кланцима византиска војска је опкољена и скоро потпуно уништена (26 јула 811). И сам цар је погинуо, а победоносни хан начинио је од његове лобање пехар из кога је пио на својим гозбама.

Недогледне су биле последице ове страховите и потпуно неочекиване катастрофе. Тежи но војни пораз био је ударац који је задобио византиски углед. Од доба Сеобе народа, када је 378 г. цар Валенс пао код Једрена у борби са Западним Готима, ниједан византиски владар није више погинуо од руке варвара. Византија, која је на почетку рата доказала своју надмоћност, подлегла је бугарском хану који је доскора молио за мир. Крумово самопоуздање огромно је порасло, а порасла је и његова жеља за освајањем. За Византију су настале године пуне тешких брига.

[1] Theoph. 482, 14. *Dölger*, Reg. 366.

У бици, у којој је цар Нићифор погинуо, његов син и наследник Ставракије био је тешко рањен, али је успео да са неколико пратилаца побегне у Једрене, где је проглашен за цара. Овај акт имао је само формалан и провизоран значај, јер није било наде да ће Ставракије оздравити. Питање престолонаследства требало је да буде решено у Цариграду, где је и доведен смртно болесни цар да би што пре крунисао свог наследника. Очекивало се да ће избор пасти на његовог зета, куропалата Михаила Рангабеа, али се овом решењу успротивила царева жена, Атињанка Теофано, која је желела да по Иринином узору сама преузме власт. Док је Ставракије, страхујући од тешких заплета[1], одлагао одлуку, Цариград је обузимало све веће узбуђење, јер је, с обзиром на претећу спољну опасност, продужавање стања безвлашћа изгледало неподношљиво. Решење, које се није могло постићи редовним путем, донео је државни удар: 2 октобра војска и сенат прогласили су у Хиподрому Михаила Рангабеа за цара, па га је патријарх Нићифор истог дана крунисао у Светој Софији. Стављен пред свршен чин, Ставракије је абдицирао и повукао се у манастир, где се још више месеци борио са смрћу.

Михаило I Рангабе (811—813) био је слаб владар.[2] Лако је подлегао утицајима јачих природа а није имао ни

[1] Theoph. 492, 25: ὁ δὲ Σταυράκιος ἀνιάτως ὁρῶν ἑαυτὸν διακείμενον τῇ γαμετῇ τὴν βασιλείαν ἐσπούδαζε περιποιήσασθαι, ἢ δημοκρατίαν ἐγεῖραι Χριστιανοῖς ἐπὶ τοῖς προλαβοῦσι κακοῖς. Из овог места се закључивало да је Ставракије тобоже помишљао на стварање демократије по узору на стару Атину (уп. напр. *Bury*, Eastern Rom. Empire 18. *Bratianu*, Privilèges 50 sq.). Уствари оно показује само да се цар, лежећи на самртном одру, бојао да ће властољубље његове жене, поврх свих несрећа, изазвати и побуну дема, јер управо то често значи у Византији реч δημοκρατία. На ово је први упозорио *Dölger*, па је и *Bratianu*, Empire et „Démocratie" à Byzance, B. Z. 37 (1937) 88, n. 3 (= Etudes byzantines (1938) 97 n. 4), прихватио ово једино могуће тумачење. С друге стране, *Maricq*, Partis populaires 70 sq., недавно је показао, на основу једног незапаженог податка у Origines Псеудо-Кодина, да политичка активност дема у ово доба још није била престала.

[2] Михаило Рангабе је први византиски цар који има презиме. У појави презимена одражава се рађање магнатских породица. Најстарије византиске племићке породице, као Мелисени, јављају се

храбрости ни одлучности да, као Нићифор I, предузме непопуларне мере. Политика штедње престала је; сваком приликом цар је делио дарове војсци, двору а пре свега цркви. Михаило I био је верни син цркве и ватрени поштовалац икона. За време његове владавине православље је, уочи избијања новог иконокластичког покрета, доживело своје најбоље дане. Студити су позвани из прогонства и измирили се са црквеном управом, пошто је у Михеанском спору донето решење којим је опозвана одлука из 809 г. Утицај Теодора Студиског био је безграничан. Својом изванредном енергијом он је потпуно потчинио себи слабог цара. Чак и у питањима рата и мира одлучујући глас је имао игуман Студиског манастира.

Став византиске владе према Западној царевини из основе се променио. Нићифор I није хтео ни да чује о Карловим претензијама на царску титулу. Штавише, он је забранио патријарху Нићифору да према обичају пошаље папи свој синодик.[1] Заузео је, дакле, непомирљив став не само према свом непосредном супарнику него и према његовом савезнику, папи. Међутим, Карлова моћ стално је расла, ширећи се и на византиске области. Пошто је он још за време Иринине владе заузео Истру и више далматинских градова, краљ Пипин освојио је Венецију (810). Сада је Карло имао у рукама средство притиска које није могло да не делује на у међувремену знатно ослабљену Византију. У накнаду за повратак заузетих области, влада Михаила I пристала је да призна Карлу Великом царску титулу: 812 г. византиски изасланици поздравили су у Ахену Карла као василевса. Сада су не само фактички, него и формално постојала два царства.

Тиме је, истина, франачки владар признат за цара, али не и за римског цара. Ову титулу Византинци су задржали за себе, наглашавајући на тај начин разлику између западног цара и јединог правог цара Римљана у Цариграду.[2]

већ средином VIII века. Рангабеи забележени су крајем VIII века (код Теофана, p. 454, 19 спомиње се друнгарије Додеканиса Теофилакт Рангабе: вероватно отац цара Михаила I). *H. Grégoire*, Byz. 9 (1934) 793 sq. изнео је мишљење да је презиме Рангабе словенског порекла и да потиче од речи [illegible] (што би значило „силне руке“); додуше, такав израз није нигде посведочен и мора да се реконструише према аналогним речима.

[1] Theoph. 494, 22 извештава да је патријарх Нићифор тек 812, у споразуму са Михаилом I, послао свој синодик папи Лаву III, „јер је пре тога био спречен од Нићифора да то учини“.

[2] Познато је да је и сам Карло свесно избегавао да се зове царем Римљана. Уп. литературу наведену горе, стр. 191, прим. 1.

Међутим, средњовековна идеја царства неодвојиво је везана за Римско царство. Као што је Византија увек и у сва времена сматрала себе Римским царством, мада је то пре IX века само ретко долазило до изражаја у царској титулатури[1], и Западно царство је папином иницијативом везано за Рим, мада се та веза тек у доба Отона испољила у одговарајућој титулатури.[2] Тако је постанком и признањем Западног царства дошло у питање и искључиво право Византије на римско наслеђе. Распад Каролиншког царства и ново јачање Византије омогућили су, истина, доцнијим византиским царевима да игноришу признање Западне царевине из 812 г., учињено под притиском тренутно неповољне ситуације.

Чињеница да је Нићифор I одбио признање Карла Великог а да је Михаило I признао његову царску титулу објашњава се не само личним особинама ових владара, већ и пре свега променом ситуације после катастрофе из 811 г. Опасност на Балкану онемогућила је Византији да и даље задржава непопустљив став према Западу. У пролеће 812 г. Крум је освојио Девелт на Црном Мору, порушио тврђаву и по византиском узору одвео становнике у своју земљу. Отпор Византинаца не само да је био слаб, него је и становништво других пограничних градова потражило спас у бекству. Крум је понудио Византији мир, изневши своје услове у ултимативној форми. Пошто се Византија колебала да прими његове захтеве, он је заузео важан приморски град Месемврију (новембра 812), где је поред злата и сребра запленио и велике залихе „грчке ватре“.

[1] *E. Stein*, Forschungen und Fortschritte 1930, p. 182 sq., изнео је тезу да се титула βασιλεὺς Ῥωμαίων јавља у Византији тек у време Михаила I, као последица признања Карлове царске титуле. Ова теза захтева извесне ограде, јер је данас познато више примера употребе те титуле и у раније време: уп. нарочито *N. Lichačev*, Sceaux de l'empereur Leon III l'Isaurien, Byz. 11 (1936) 469 sq. (и *H. Grégoire*, Note additionelle, ib. 428) и *V. Laurent*, Note de titulature byzantine, Échos d'Or. 38 (1939) 355 sq. (чланак истог βασιλεὺς Ῥωμαίων, l'histoire d'un titre et le temoignage de la numismatique, Cronica numismatica si arheologica 15, 1940, 198 sq. није ми приступачан). И поред тога стоји чињеница да је титула василевса пре 812 г. ретко употребљавана са додатком Ῥωμαίων, а после 812 г. ретко без тог додатка и да се титула βασιλεὺς Ῥωμαίων постепено сасвим усталила и потпуно потисла просту титулу василевса. Свакако ово није случајно, и *Dölger* је несумњиво у праву, наглашавајући у B. Z. 37 (1937) 579, да су Византинци „понекад употребљавали титулу βασιλεὺς Ῥωμαίων и пре 812, али су је тек после 812 истицали са већом доследношћу и демонстративном намером“. Уп. и *Dölger*, B. Z. 36 (1936) 132 sq. и 40 (1940) 518 sq.

[2] *P. E. Schramm*, Kaiser, Rom und Renovatio I (1929) 12 sq., 83 sq.

У царском савету у Цариграду, гласови су били подељени. Док су једни, са патријархом Никифором на челу, делећи царево мишљење, предлагали да се Крумови услови прихвате, друга страна, чији је најугледнији претставник био Теодор Студиски, залагала се за енергичније вођење рата. Победило је гледиште студиског игумана, те се у јуну 813 г. велика византиска војска срела са Крумовим трупама код Версиникије, близу Једрена. Пошто су обе војске дуже време стајале једна према другој у неодлучном ишчекивању, стратег Тракије и Македоније кренуо је најзад, 22 јуна, у напад. Међутим, малоазиске трупе, којима је заповедао стратег Анатолиске теме Лав Јерменин, нису се ни упустиле у борбу, већ су изненада побегле. Ако је пре две године Византија страдала због несрећног стицаја догађаја, сада је Крум извојевао победу захваљујући слабом вођству и унутрашњој неслози Византинаца. Тежак пораз, који је задобио православни цар Михаило Рангабе, уздрмао је његов положај и припремио тле за преокрет и обнову иконокластичког покрета. 11 јула 813 г. Михаило Рангабе је збачен са престола, а власт је преузео Лав Јерменин.

VII. ОБНОВА ИКОНОКЛАЗМА

Општа библиографија: ***Bury***, Eastern Rom. Empire. — ***Vasiliev***, Byzance et les Arabes I. — ***Schwarzlose***, Bilderstreit. — ***Ostrogorsky***, Bilderstreit. — ***Martin***, Iconoclastic Controversy. — ***Alexander***, Part. Nicephorus. — ***Grabar***, Iconoclasme.

Лав V Јерменин (813—820) био је претставник оних малоазиских елемената који су се истицали војничким духом и иконокластичким ставом. Као и Лав III, и он је водио порекло са Истока и био је пре доласка на престо стратег теме Анатолика. Велике војсковође и велики иконоборци Лав III и Константин V служили су му као узор. Његов програм био је јачање војне снаге Царства и обнова иконокластичког покрета.

Најпреча су била војна питања. После победе код Версиникије Крум је отпочео брзу офанзиву, опсео Једрене и дошао са главнином војске пред саме капије византиске престонице. Међутим, према цариградским зидинама, о које су се разбили чак и арабљански налети, он је био немоћан, те је замолио цара за састанак ради утврђивања услова мира. Приликом овог састанка на који је Крум, поуздавши се у цареву реч, дошао ненаоружан, Византинци су изврши

шили на њега атентат, коме је он избегао захваљујући само својој присебности. Огорчен оваквим вероломством, Крум је опустошио целу цариградску околину, ушао затим у Једрене, исцрпено опсадом и глађу, и наредио да се становништво града, као и суседних села, депортује у прекодунавске покрајине. Цар је, истина, у јесен 813 г. извојевао код Месемврије већу победу, али већ с пролећа идуће године Крум је поново кренуо на Цариград. Међутим, као у своје време Атила, и Крум је изненада умро од капи, 13 априла 814 г.

После неколико промена на бугарском престолу[1] дошао је са Омуртагом на чело Бугарске поново јак владар. Међутим, Омуртаг је настојао пре свега да прошири бугарску територију према северозападу и да среди прилике у земљи. Са Византијом је склопио мир на 30 година. Мировни уговор је, сасвим природно, донео Бугарској знатне користи. У територијалном погледу углавном је успостављен положај из Тервелова доба: граница је ишла, делећи Тракију између обе уговорне стране, дуж тзв. великог насипа од Девелта до Макроливаде, тј. између Једрена и Пловдива, а одатле на север према балканским планинама. После недавних драматичних догађаја настао је на Балкану период дужег мира. Никаква опасност није претила Византији ни од стране Калифата, где су после смрти Харун-ал-Рашида трајали унутрашњи немири.

Сада је Лав V могао да приступи остварењу својих иконокластичких планова. Учени Јован Граматичар, стварни вођа новог иконокластичког покрета, добио је налог да скупи теолошку грађу за претстојећи иконоборски сабор. Обнова иконоклазма измирила је завађене струје у православној цркви. У борби против цара-иконоборца патријарх Никифор нашао се на истој линији са својим некадашњим противником Теодором Студитом. У многобројним списима они су, и један и други, ревносно бранили култ икона и одлучно протестовали против царевог мешања у верска питања. Још јасније него у VIII веку испољила се црквено-политичка позадина иконокластичког покрета: тежња царске власти за потчињавањем цркве и одлучни отпор који је црква, нарочито њена радикална струја, пружала тој тежњи. Јача средства којима је располагао цар решила су борбу у његову корист. Теодор је са многобројним присталицама послат у прогонство. Никифор је збачен, а за патријарха је, на Ускрс

[1] После Дукума и Дицевга који су владали кратко време: уп. *Бешевлиев*, Годишник на Соф. Унив. 32. 9, стр. 1 сл.

1 априла 815 г., постављен царски дворанин Теодот Мелисен, претставник једне од најугледнијих аристократских породица.

Ускоро после Ускрса одржан је, под претседништвом новог патријарха, у Светој Софији сабор који је одбацио одлуке VII Васељенског сабора у Никеји а потврдио одлуке Иконокластичког сабора из 754 г. Истина, сабор је изјавио да не сматра иконе за идоле[1], али је ипак наредио њихово безусловно уништење. Ово је типично за сабор Лава V: у суштини он се држао старих иконокластичких начела, али је понешто ублажио у изразима. Акти сабора из 754 г. били су његова једина идејна основа, јер ново иконоборство није донело нове погледе. Насупрот иконоборском покрету из доба Лава III и Константина V, пуном замаха и елементарне снаге, иконоклазам IX века претставља немоћан покушај реакције.[2] Захваљујући неограниченој моћи, цар је могао да спроведе своју вољу и да свирепим казнама натера непокорне на послушност, али он није имао ону подршку коју су имали у народу и војсци цареви иконоборци VIII века, и стога је стално страховао за своју круну. Страх од преврата, који га је непрестано гонио, претворио се временом у манију. Но и поред свих предузетих мера, он није могао избећи своју судбину: на Божић 820 г. убиле су га, усред саме цркве Свете Софије, присталице његовог бившег ратног друга Михаила Аморијца.

За време владавине Михаила II (820—829), оснивача Аморијске династије, наступило је у верском спору извесно стишавање. Гоњења присталица икона престала су, протерани иконофили, са патријархом Нићифором и Теодором Студитом на челу, враћени су. Али на њихово велико разочарење није дошло и до успостављања култа икона. Михаило II заузео је резервисан став, није признао ни иконофилски Сабор у Никеји ни иконокластичке Саборе, већ је забранио сваку дискусију о иконама. По својим осећањима цар, који је водио порекло из Фригије, некадашњег центра иконокластичког покрета, био је бесумње противник икона. Ово врло јасно показује његово писмо Лудвигу Побожном, у коме се он обара на извесна претеривања у поштовању икона.[3] То показује и чињеница да је он за учитеља свог

[1] *Ostrogorsky*, Bilderstreit, p. 51, fragm. 17.

[2] *P. J. Alexander*, The Iconoclastic Council of St. Sophia (815) and its Definition, D. O. P. 7 (1953) 35 sq., не слаже се са овом констатацијом, али оно што он сматра за нову науку сабора из 815 уствари није наука тог сабора већ цитат из дела Василија Великог.

[3] Mansi XIV, 417 sq.

сина и наследника Теофила одредио Јована Граматичара и да после смрти Теодота Мелисена није за патријарха поново довео Нићифора, већ је поставио епископа Антонија Силејског који је, поред Јована Граматичара, узео најактивнијег учешћа у изради саборских одлука из 815 г. Михаилова уздржљивост није, дакле, потекла из равнодушности већ из сазнања да је иконоклазам већ био преживео своје. Једини присталица икона кога је Михаило II казнио био је Методије са Сицилије, који му је пренео папине опомене о потреби успостављања култа икона. Методије је злостављан и бачен у затвор, али не толико као присталица икона колико због веза које су византиски иконофили одржавали са Римом.

У Византији су кружиле приче о необичним доживљајима три ратна друга, Лава Јерменина, Михаила Аморијца и Томе Словена. У своје време они су се налазили у служби заповедника малоазиске војске Вардана Турчина и били су у његовој пратњи када је он 803 г., дигавши устанак, покушао да отме престо цару Нићифору I. Један старац им је тада прорекао велику будућност. Варданов покушај узурпације ће пропасти, рекао је видовити старац, али оно што неће успети славном војсковођи постићи ће његови млади пратиоци: двојица њих, Лав и Михаило, попеће се на царски престо, а и трећи, Тома, биће на домаку царске круне.

Још док је Лав V владао у Цариграду, Тома, Словен из Мале Азије, сакупио је, уз помоћ Арабљана, у пограничној области велику и веома шарену војску.[1] Арабљани, Персијанци, Јермени, Ђурђијанци и претставници других кавкаских племена ставили су се под његову заставу. За ширење устаничког покрета Мала Азија, у којој су живеле и велике масе Словена, претстављала је врло погодно тле. Етнички разнолике провинције дизале су се против византиског централизма. Не малу привлачну снагу имао је Томин устанак и за оне елементе који су се противили иконокластичком правцу цариградске владе, јер је Тома иступао као присталица култа икона, па је чак издавао себе за незаконито лишеног престола цара Константина VI. Нарочито значајна била је пак чињеница да је овај покрет добио социјално-револуционаран карактер. Тома се прогласио бра-

[1] Томино словенско порекло, које се без довољно разлога доводило у сумњу, коначно је доказано расправом *Миле Рајковић*, О пореклу Томе, вође устанка 821—823 г., Зб. Р. В. И. 2 (1953) 33 sq., где је приказана и ранија литература. Детаљан приказ Томиног устанка даје *Е. Липшиц*, Восстание Фомы Славянина и византийское крестьянство на грани VIII—IX вв., Вестник древней истории 1939, 1, стр. 352 сл.

ниоцем сиротиње којој је обећао ослобођење од свих њених невоља. Тиме је покренуо народне масе, огорчене због безизлазне беде, прекомерних дажбина и злоупотреба царских чиновника. Како каже један византински хроничар: „Роб је дигао своју убилачку руку на господара а војник на официра".[1]

Устанички покрет, произишао из етничких, верских и социјалних супротности, ускоро је захватио већи део Мале Азије: од тадашњих шест малоазиских тема само су теме Опсикија и Арменијака остале верне Михаилу II. Тома се прогласио за цара и добио круну из руку антиохиског патријарха, свакако уз калифин пристанак. Подршка Кивиреотске теме ставила му је на расположење флоту и омогућила да се пребаци у Тракију и да скупи под својим заставама иконофилско становништво европског дела Царства. Већ у децембру 821 г. Тома је опколио Цариград. Опсада је трајала више од годину дана, али је остала безуспешна и најзад је исцрпла његову снагу. Царева стратегија триумфовала је над слабо организованим покретом маса. Победи Михаила II допринела је и интервенција бугарског хана, који је са својим трупама притекао упомоћ опседнутом Цариграду. У пролеће 823 г. Тома је морао да прекине опсаду: његов покрет се распао. Повукавши се са мањим одредом у Аркадиопољ, он је још више месеци пружао отпор, али је најзад савладан и погубљен после свирепог мучења (октобра 823).

Михаило II био је господар ситуације, али је грађански рат, који је беснео скоро три године, јако ослабио Византиско царство. Показало се да је Византија, растрзана верским расправама, била захваћена и социјалним врењем. Иако калифа, који је потпомагао Томин покрет, услед унутрашњих тешкоћа није био у стању да предузме против Византије директан напад, Византиском царству претиле су велике опасности из других делова арабљанског света. Арабљански исељеници из Шпаније, који су 816 г. завладали Египтом, заузели су 827 или 828 г. Крит.[2] Византија је изгубила најзначајније стратегиско упориште у источном делу Средоземног Мора. Сви њени покушаји да га врати остали су узалудни: Арабљани су држали Крит скоро 140 година, узнемиравајући целу околину сталним нападима. У исто доба Византија је тешко погођена и на западу. Умешавши се у распре локалних византиских заповедника војске, афрички Арабљани искрцали су се 827 г. на Сицилији. Напади Арабљана на Сицилију били су од средине VII века честа појава, сада је, међутим, отпочело њено систематско освајање. Положај Византије на Средоземном Мору био је тешко уздрман, а то се неизбежно осетило и на Јадрану. Константин Порфирогенит је сматрао да је владавина Михаила II била епоха најдубљег опадања византиског утицаја на јадранској обали и у словенским земљама западног Балкана.[1]

[1] Theoph. cont. 53, 15.

[2] Cf. *Vasiliev*, Byzance et les Arabes I, 49 sq. Време заузећа Крита не може се тачније утврдити. Датовања у стручној литератури варијирају од 823 до 828 г. Ни специјално истраживање *J. Пападопулоса*, Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς (824—961), (Texte und Forschungen zur byz. neugr. Philol. 43), Атина 1948, 58 sq., не даје сигурне резултате.

Насупрот дошљаку Михаилу II, сировом војнику без икаквог образовања, његов син и наследник Теофило (829—842) био је не само одлично школован већ је показивао и нарочиту љубав према науци и уметности. Поновила се историја Јустинијана и његовог скоро неписменог ујака Јустина I. У оваквим примерима огледа се велика цивилизаторска снага византиске престонице и високи културни ступањ живота на византискоме двору. Уосталом, Теофило је волео не само културу Византије већ се одушевљавао и за арабљанску културу. Одушевљење за арабљанску уметност он је, изгледа, примио од свог учитеља Јована Граматичара, од њега је примио и свој иконокластички занос: Теофилова владавина била је доба последњег узлета иконоборског покрета, а уједно и доба највећег утицаја арабљанске културе у Византији.

Теофило је занимљивији као личност него као државник. И поред свих свирепости које је чинио занесен верским фанатизмом, он је имао нечег привлачног, и није чудо што су се око његовог имена створиле легенде.[2] Он је желео да буде идеалан владар и тежио је за правичношћу, коју је, истина, испољавао на нешто театралан начин. Подражавајући правичног калифу Харун-ал-Рашида, он се често шетао кроз варош и упуштао у разговоре са најсиромашнијим поданицима, примајући од њих тужбе, да би после егземпларно казнио кривце, без обзира на њихов положај и достојанство.

После јачања тематске организације на Балкану крајем VIII и почетком IX века, њено даље изграђивање на истоку и далеком северу уследило је, изгледа, за време Теофилове владе. Да би се појачале византиске позиције на Понту, створене су нове теме Пафлагонија и Халдија: прва је обу-

[1] De adm. imp., cap. 29, 60 (ed. *Moravcsik—Jenkins*).

[2] Cf. *Ch. Diehl*, La légende de l'empereur Théophile, S. K. 4 (1931) 33 sq.

хватила североисточни део дотадашње теме Букеларија, а друга североисточни део теме Арменијака. Затим су, издвајањем извесних делова тема Арменијака и Анатолика, основане у брдовитим крајевима на арабљанској граници три мање војно-административне јединице „клисуре“: Харсијанон, Кападокија и Селевкија. Доцније су и оне претворене у теме.[1]

Нарочито је значајно да су у доба Теофилово и тзв. „Климати“, тј. византински градови на Кримском Полуострву, обухваћени тематском организацијом и да је у најважнијем од њих, у Херсону, постављен византиски стратег. У великој равници источне Европе завладао је немир. Слично Византији, и Хазарско царство било је приморано да предузме одбрамбене мере. У исто време када се уводила тематска организација на Криму, византиски инжењери су на позив хазарског хагана саградили тврђаву Саркел на ушћу Дона, подигавши у удаљеним степама један споменик византиске технике.[2]

У току целе своје владавине поштовалац арабљанске уметности и културе Теофило морао је да води против Арабљана ратове. Снаге Калифата биле су дуже парализане унутрашњим борбама, нарочито деловањем социјално-револуционарне секте курамита, али је на крају калифа Мамун (813—833) постао господар ситуације. Искористивши тешкоће Византије, он је 830 г. обновио рат против ње. Византија није била у стању да усретсреди све своје снаге на ратовање у Малој Азији, јер је морала истовремено да ратује и на Сицилији, где је арабљанско освајање, упркос свим одбрамбеним мерама, стално напредовало, тако да је већ 831 г. пало Палермо. Рат на источној граници водио се у почетку са променљивим успехом: час су Византинци упадали у непријатељску земљу, па је Теофило славио у Цариграду раскошне триумфе, час су опет, и то чешће, Арабљани продирали на византиску територију, па су на калифин двор одлазила византиска посланства са богатим поклонима и мировним понудама. Ситуација је постала озбиљнија кад је Мамунов брат калифа Мутасим, савладавши немире који су у Калифату скоро редовно избијали приликом промена на престолу, предузео 838 г. велики поход који није био уперен против пограничних утврђења него против најважнијих центара у Малој Азији. Један део огромне Мутасимове војске кренуо је у северозападном правцу, потукао 22 јула царску војску у крвавој бици код Дазимона и заузео Анкиру. Мутасим је у међувремену, са главнином војске, 12 августа, освојио Аморион.[1] Овај догађај оставио је у Византији врло мучан утисак, јер је Аморион био не само највећи и најважнији град Анатолиске теме, него и завичај владајуће царске династије.

[1] Како 803 (Theoph. cont. 1) тако и 819 г. (Theod. Stud. Ep. II, 64: Migne, P. G. 99, 1284) спомиње се у Малој Азији, не рачунајући поморску тему Кивиреота, пет тема (Опсикион, Букеларион, Арменијакон, Анатоликон, Тракесион); међутим 833 г., у Актима 42 аморијска мученика (изд. *Васильевский* и *Никитин*, Зап. Имп. Акад. Наук. VIII сер. VII 2, стр. 65) говори се о седам тема, а 834 г., у житију царице Теодоре (ed. *Regel*, Analecta byzantino-russica, p. 9), које, изгледа, рачуна и тему Кивиреота, о осам тема (*Никитин*, н. д. 244 сл. без потребе претпоставља грешку у једном од ова два текста). Према томе, нове теме Пафлагонија и Халдија настале су између 819 и 834 г. Пошто се византиска политика у црноморским областима активизирала у Теофилово доба (в. доле о оснивању теме у Херсону), вероватно је — како је истакао *Bury*, Eastern Rom. Empire 221 sq. — да су ове две теме организоване за време Теофила. Природна изгледа претпоставка — у томе се одвајам од *Bury-a* — да и формирање клисура на арабљанској граници пада у Теофилово доба кад је византискоарабљанска борба у Малој Азији, после дужег прекида, поново оживела.

[2] De adm. imp., cap. 42, 24 (ed. *Moravcsik—Jenkins*). Theoph. cont. 122 sq. О много дискутованом питању који је народ угрожавао у то доба Хазарско царство и византиске поседе на Криму в. *Vasiliev*, The Goths in the Crimea (1936) 108 sq., који сматра да је реч о Русима односно руским Норманима.

Иконоборство је за време Теофила доживело свој последњи узлет. 837 г. попео се на патријаршиски престо ватрени иконоборац Јован Граматичар, па су опет отпочела жестока гоњења, уперена, као и у доба Константина V, пре свега против монаштва. Но, и поред тога што су цар и патријарх покушавали да свим средствима оживе иконокластички покрет, његова немоћ се сада показивала све јасније. Иконокластичка политика није више наилазила на стварну подршку чак ни у Малој Азији. Она је господарила само у престоници, захваљујући вољи цара и његових малобројних присталица. Када је 28 јануара 842 г. цар Теофило умро, иконоборски покрет је доживео крај и тиме се завршила и велика криза која се кроз тај покрет изражавала.

[1] *Vasiliev*, Byzance et les Arabes I, 144 sq. *Grégoire*, Michel III 328 sq. *Bury*, Mutasim's March through Cappadocia in A. D. 838, Journ. of Hell. Stud. 29 (1909) 120 sq.

ЧЕТВРТИ ДЕО

ДОБА ЦВЕТАЊА ВИЗАНТИСКОГ ЦАРСТВА (843—1025)

Извори

Већ споменута хроника *Симеона Логотета* (в. стр. 157) обухвата време до смрти Романа I Лакапина (948) и очигледно је наклоњена овом цару; у више рецензија ове често преписиване и прерађиване хронике на главни део надовезују се доцнији наставци без стварне вредности, који допиру до друге половине XI века, а понекад и даље. Четврта и последња књига *Јосифа Генесија* приказује време Михаила III и Василија I. Као дело званичне историографије Македонске династије, овај иначе веома важан историски спис тенденциозно велича подвиге родоначелника династије, Василија I, а оцрњује Михаила III чијим је убиством Василије дошао на престо. Исто важи и за *Теофановог настављача*, чија је четврта књига, посвећена Михаилу III, сродна Генесију и има с њим заједнички извор. Пету књигу овог компилативног дела сачињава обимна биографија Василија I која потиче из пера његовог унука Константина VII Порфирогенита и има панегирички карактер. Шеста књига се састоји од два неједнака дела: први део, од 886 до 948 г., углавном је преписан из Логотетове хронике и према томе нема самосталног значаја; други део, који даје детаљан приказ владавине Константина VII (почев од 948 г.) и незавршену историју владавине Романа II, има напротив, велику вредност: то је очигледно дело добро обавештеног савременика. Од великог је значаја и спис *Јована Каменијата* који описује заузеће Солуна од стране Арабљана 904 г. и, између осталог, даје драгоцене податке о Словенима у солунској области.

Епоху ратних подвига Нићифора Фоке и Јована Цимиска приказује *Лав Ђакон*. Он пише последњих година X века (после 992) и обухвата углавном време од 959 до 976, али садржи,

као уметак, и опис похода Василија II против Сердике 986 г., у коме је и сам учествовао. Пише извештаченим архаичним стилом, угледајући се на старије писце, нарочито на Агатију. Доба Василија II приказано је укратко у првој књизи чувене историје *Михаила Псела* (в. доле, стр. 302). *Јован Скилица*, високи дворски достојанственик, написао је крајем XI века хронику која наставља Теофана и обухвата период од 811 до 1057 г. За време до пада Романа Лакапина (948) Скилица се користио Теофановим настављачем, односно Генесијем, за време до смрти Јована Цимиска (976) истим извором као и Лав Ђакон а сем тога и неким изгубљеним извором црквеног порекла[1]. Његов даљи приказ претежно се заснива на изворима који нам нису сачувани. За раздобље приказано у овом одељку највећи значај има она партија Скиличине хронике која се односи на владавину Василија II. Скилица је најважнији извор којим располажемо за историју Самуилова царства и његових борби са Византијом. Нарочито драгоцени су у том погледу додаци у једном бечком рукопису Скиличине хронике које је објавио Б. Прокић.[2] Ово значајно дело ни до данас није издато у оригиналу: као и старије едиције, и Бонски корпус се задовољио објављивањем хронике *Георгија Кедрина*, који је преписао главни део Скиличине хронике.[3] Под Скиличиним именом штампан је у Бонском корпусу само наставак његове хронике за 1057—79 г., који се налази у неким Скиличиним рукописима и које Кедрин није преузео. Међутим, нова истраживања су показала да тај наставак не припада Скилици већ претставља компилацију непознатог аутора која нема никакве вредности.[4] *Јован Зонара*, такође високи византиски достојанственик, написао је опширну хронику која се завршава са 1118 г. За ово раздобље Зонарина хроника, поређена са старијим изворима, не даје много нових података, али самосталност којом је Зонара користио своје изворе, чини да његова хроника и за ову епоху ипак заслужује извесну пажњу.

Важне допуне византиским историским списима дају арабљански извори. Посебан значај за историју Византије у доба Македонске династије има хроника *Јахје из Антиохије* (умро 1066).[5] Од западних аутора ове епохе нарочиту пажњу

[1] Уп. *М. Я. Сюзюмов*, Об источниках Льва Дьякона и Скилицы, Виз. Обозрение 2 (1916) 106 сл.

[2] *B. Prokić*, Die Zusätze in der Hs. des J. Skylitzes cod. Vindob. hist. gr. LXXIV, München 1906.

[3] О рукописима Скилице: *De Boor*, B. Z. 13 (1904) 356 sq. и 14 (1905) 409 sq., 757 sq. О рукописима Кедрина: K. *Schweinburg*, B. Z. 30 (1929/30) [illegible] sq.

[4] *Moravcsik*, Byzantinoturcica I, 340 с правом га наводи под називом „Joannes Skylitzes continuatus".

[5] Све партије које се односе на историју Византије у доба Василија II, као и извесне фрагменте из других делова Јахјине хронике објавио је и превео на руски *Розен*, Болгаробойца. Део до смрти Јована Цимиска даје у оригиналу и француском преводу издање Крач-

заслужује *Лиутпранд од Кремоне:* његов спис Antapodosis садржи драгоцене податке о Византиском царству средином X века, а још је значајнији његов извештај Отону Великом о посланству које је предводио на двору цара Нићифора Фоке; и поред своје крајње тенденциозности, овај жучни, али и врло духовити памфлет пун је изванредно занимљивих детаља о византиском животу и византиско-немачким односима. *Руски летопис* осветљава историју односа Византије са Кијевском Русијом: између осталог, доноси и староруске преводе византиско-руских трговинских уговора чији грчки текстови нису сачувани.

Извесну накнаду за изгубљене акте сабора из 843 г., на коме је успостављен култ икона, претставља *Синодик* који се у православној цркви чита сваке године прве недеље ускршњег поста у спомен победе православља над иконоборством.[1] О секти павликијанаца и њеној науци обавештава нас пре свега спис *Петра Сицилиског.*[2] За постанак и најстарију историју богумилства најважнији извори су писмо *патријарха Теофилакта* (933—56) бугарском цару Петру[3] и нарочито беседа *презвитера Козме.*[4] О сукобу између источне и западне цркве у Фотијево доба оба-

ковског и Васиљева, Patrologia orientalis XVIII (1924) 705 sq. Изводе за време од 940—960 доноси у руском преводу *Васильев,* Византия и Арабы II, Прил., стр. 61 сл.; у француском преводу: *Vasiliev,* Byzance et les Arabes II, 2, p. 91 sq. На ово дело може се упутити и за остале арабљанске изворе за византиску историју (ново, француско издање доноси их у знатно већем броју).

[1] *Ф. И. Успенский,* Синодик в неделю православия, Одесса 1893. Уп. *Успенский,* Очерки 1 sq. *Michel,* Kerullarios II, 1 sq. и Oriens Christianus N. S. 12 (1925) 151 sq.

[2] О овом спису детаљно расправља *H. Grégoire,* Les sources de l'histoire des Pauliciens, Bull. de l'Acad. de Belgique 22 (1936) 95 sq., и Précisions géographiques et chronologiques sur les Pauliciens, ib. 33 (1947) 289 sq., сматрајући да од њега зависе и сви остали извори и да према томе ни извештај о павликијанској секти сачуван у хроници Георгија Монаха ни извештај који се приписује Фотију немају самосталну вредност. Новија истраживања унела су, међутим, знатне ограде у ово схватање. Уп. нарочито *F. Scheidweiler,* Paulikianerprobleme, B. Z. 43 (1950) 10 sq., 366 sq. *J. Scharf,* Zur Echtheitsfrage der Manichaerbücher des Photios, B. Z. 44 (1951) 487 sq. *Е. Э. Липшиц,* Павликианское движение в Византии в VIII и первой половине IX вв., В. В. 5 (1952) 49 сл. *M. Loos,* Deux contributions à l'histoire des Pauliciens, B. Sl. 17 (1956) 19 sq.

[3] *Grumel,* Reg. 789. Текст објавио је *Н. Петровский,* Письмо патриарха Константинопольского Феофилакта царю Болгарии Петру, Изв. отд. русск. яз. и слов. Имп. акад. наук, С. Петербург 1913, XVIII, III, стр. 365 сл. Енглески превод: *Sharenkoff,* A Study of Manichaeism in Bulgaria, 1927, 63—65; бугарски превод: *Златарски,* История I, 2, стр. 840—45.

[4] изд. *Попруженко,* Козьма Пресвитер, болгарский писатель X в., София 1936. Француски превод с одличним коментаром: *H. Ch. Puech et A. Vaillant,* Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le Prêtre, Paris 1945.

вештавају *Акти сабора* из 869/70 и 879 г.[1], као и писма и беседе самог *патријарха Фотија*[2] и писма савремених *папа.*[3] Врло значајне су повеље *Василија II* из 1020 г. којима се регулишу прилике у Охридској архиепископији после покорења Самуилова царства; њихов текст је сачуван у хрисовуљи Михаила VIII из 1272 г.[4] Историју велике мисионарске делатности Константина-Ћирила и Методија осветљавају њихова житија, чија је изворна вредност ван сумње.[5] Међу грчким хагиографским списима ове епохе већу вредност имају житија царице *Теодоре*[6] и царице *Теофано,* прве жене Лава VI[7], затим житија патријарха *Игњатија,* које је написао Давид Никита[8] и, нарочито, житије патријарха *Евтимија,* изванредно богато историским садржином.[9] Прворазредни историски документи јесу многобројна писма патријарха *Николе Мистика*[10] и два писма цара Романа Лакапина[11] Симеону бугарском, која осветљавају историју византиско-бугарских односа у критичном времену од 913 до 925 г. За историју византиско-бугарских односа у доба Лава VI

[1] Mansi XVI, 1 sq. и XVII. 372 sq. Збирка докумената, додата актима сабора из 869/70 (Mansi XVI, 409—57), која је сматрана као главни извор за историју односа између Цариграда и Рима за време другог понтификата Фотијевог, претставља уствари, како су показала новија истраживања, тенденциозно намештену компилацију из доба папе Формоза (891—96). Уп. *Dvornik,* Photian Schism 216 sq., 271 sq. В. и доле, стр. 235.

[2] Migne, P. G. 102, 585 sq. *C. Mango,* The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople (Dumbarton Oaks Studies III), Cambridge Mass. 1958, даје превод Фотијевих беседа на енглески с веома корисним историјским коментаром. За историју црквеног расцепа важна је хомилија XVIII (p. 297 sq.)

[3] MGH Ep. VI, II, 1: ed. *E. Perels* (Никола I); Ep. VI, II, 2. ed. *E. Perels,* (Хадријан II); Ep. VI, 1: ed *E. Caspar,* (Јован VIII).

[4] Критичко издање: *V. N. Beneševič,* Catalogus cod. manuscr. gr. in mon. St. Catharinae in Monte Sina I (1911) 542 sq. Уп. и *B. Granić,* Kirchenrechtliche Glossen zu den von Kaiser Basileios II. dem autokephalen Erzbistum von Achrida verliehenen Privilegien, Byz. 12 (1937) 215 sq.

[5] Cf. *Dvornik, Légendes,* који врло пажљиво проучава податке оба житија. О њиховим многобројним издањима в. ibid., p. 342 sq.

[6] ed. *Regel,* Analecta Byzantinorussica, St. Peterburg 1891, 1—9; коментар стр. III—XIX.

[7] ed. *E. Kurtz,* Mém. de l'Acad. Imp. de St. Pétersbourg, VIII. Série III, 2 (1898).

[8] Migne, P. G. 105, 488 sq.

[9] ed. *C. de Boor,* Berlin 1888, са детаљним историским коментаром. Ново издање (које се заснива на де Боровом издању) и енглески превод: *P. Karlin-Hayter,* Vita S. Euthymii, Byz. 25/27 (1955/57) 1—172.

[10] Migne P. G. 111, 40 sq. Бугарски превод с опширним коментаром *В. Златарски,* Сборник на нар. умотв. и книжн. 10 (1894) 372—428, 11 (1894) 5—54, 12 (1895) 121—211. Уп. и *И. Дуйчев,* Сборник Ников (1940) 212 sq.

[11] ed. *Sakkelion,* Δελτίον 1 (1884) 658 sq. и 2 (1885) 40 sq.; *Dölger,* Reg. 606 и 607.

нарочито је занимљива преписка византиског посланика Лава Хиросфакта.[1]

Међу најважније византиске изворе свих времена спадају дела *Константина VII Порфирогенита*. Истина, његов историско-географски *Спис о темама* (De thematibus) црпе грађу превенствено из дела старијих писаца, нарочито из Хијерокла, и само слабо одражава историску стварност свога времена.[2] Зато *Спис о народима* (De administrando imperio) даје необично значајну грађу о народима и земљама са којима је Византија долазила у додир, између осталих и о Србима и Хрватима.[3] Обимна *Књига о церемонијама* царског двора (De caerimoniis) претставља праву. ризницу важних историских и археолошких података.[4] Порфирогенитова дела доносе изворни материјал из различитих епоха и стога смо их користили већ и за претходне одељке. У Књигу о церемонијама ушао је и *Филотејев Клитерологион*, који нас детаљно обавештава о византиском чиновничком апарату из времена око 900 г.[5] Спискове византиских функционера дају такође *Тактикон Успенског*, најстарији документ ове врсте, састављен између 845 и 856 г.[6] и *Тактикон Бенешевића*, састављен између 921 и 934 г.[7] Ратном вештином бави се *Тактика*

[1] ed. *G. Kolias*, Léon Choerosphactès, Athènes 1939, 76 sq., с француским преводом и коментаром.

[2] Ново издање с детаљним коментаром: *A. Pertusi*, Constantino Porfirogenito De Thematibus (Studi e testi 160), Vaticano 1952. Издавачева претпоставка да је II део списа, који се односи на европске теме, настао тек последњих година X. в. нема основа. Начин на који се како у I (XIII, 12) тако и у II делу (6, 42) спомиње Роман I Лакапин, не допушта ни најмању сумњу у то да су оба дела састављена за време владавине овог цара. Уп. моје напомене у расправи Sur la date de la composition du Livre des Thèmes et sur l'époque de la constitution des premiers thèmes d'Asie Mineure, Byz. 23 (1954), 31 sq.

[3] Узорно издање с енглеским преводом: *Gy. Moravcsik—R. J. H. Jenkins*, Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio, Budapest 1949.

[4] Ново издање књ. I, гл. 1—83 с француским преводом и опширним коментаром: *A. Vogt*, Constantin VII Porphyrogénete. Le Livre des Cérémonies, Paris 1935, 1939—40. Више важних исправки како уз издање J. J. Reiske'a у C. B. тако и нарочито уз издање Vogt'a доноси Ф. Кукулес, E. E. B. Σ. 19 (1949) 75 sq.

[5] Посебно издање с одличним коментаром: *Bury*, Adm. System. У наслову Клиторологион је датиран у септембру 899 г. Мишљење да Клиторологион садржи више интерполација из времена око 910 (*P. Maas*, B. Z. 34, 1934, 257 sq.) показало се неоправдано: уп. *Grumel*, Chronologie 13 sq., 19 sq.

[6] *Ф. И. Успенский*, Византийская табель о рангах, И. Р. А. И. К. 3 (1898) 98 sq. О хронологији в. моју расправу Тактикон Успенског и Тактикон Бенешевића, Зб. Р. В. И. 2 (1953) 39 сл.

[7] *Beneševič*, Ranglisten. Овде су прештампани и спискови из Филотејевог Клиторологиона и Тактикона Успенског, тако да ово издање даје најбољи увид у ранглисте IX и X века и олакшава њихово упоређење. О хронологији в. моју расправу наведену у претходној примедби.

Лава VI.[1] Она се ослања на Стратегикон Псевдо-Маврикија, али користи и грађу доцнијих законодавних дела и војна искуства из првог периода владавине Лава VI. О привредном животу Цариграда, његовој трговини и занатима обавештава нас *Епархова књига*, збирка прописа којима је регулисана делатност градских еснафа.[2] То је једини извор специјално посвећен византиском граду и његовој привреди. Основни део Епархове књиге потиче свакако из доба Лава VI, али она садржи и извесне додатке из времена Нићифора Фоке, можда чак и из времена Јована Цимиска.[3] Драгоцену грађу не само о пореском систему него и о аграрним односима Византиског царства X века, пружа анонимни *Трактат о опорезивању*[4], најважнији извор за историју византиског села после Земљорадничког закона. Међу законодавним споменицима X века треба, поред законика два прва цара Македонске династије — *Прохирона* и *Епанагоге* Василија I

[1] Ново издање (које обухвата const. I—XIV, §§ 1—38) дао је *R. Vári*, Leonis imp. Tactica, 2 vol., Budapest 1917, 1922. Да овај спис, који се раније приписивао Лаву III, припада уствари Лаву VI, утврдили су непобитно већ *Ю. Кулаковский*, B. B. 5 (1898) 398 сл. и *M. Mitard*, B. Z. 12 (1903) 585 sq. Сличан спис је и тзв. Sylloge Tacticorum из средине X в.: ed. *A. Dain*, Sylloge Tacticorum quae olim „inedita Leonis Tactica“ dicebatur, Paris 1938, који с правом одбија претпоставку *R. Vári*, B. Z. 27 (1927) 241 sq. за овај спис, иако не припада Лаву VI, пада у његово време и потиче од његовог савладара Александра.

[2] Према једном женевском рукопису изд. *J. Nicole*, Λέοντος τοῦ Σοφοῦ τὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον, Genève 1893. Прештампано у *Zepos*, Jus. II, 371—92. Француски превод с коментаром *Nicole*, Le Livre du Préfet ou l'edit de l'empereur Leon le Sage sur les corporations de Constantinople, Genève 1894. Енглески превод: *E. H. Freshfield*, Roman Law in the Late Roman Empire, Cambridge 1938. Руски превод с детаљним коментаром: *M. Я. Сюзюмов*, Книга эпарха, Свердловск 1949.

[3] Као што су то одредбе у којима се спомиње тетартерон (новац који је према J. Скилици увео цар Нићифор Фока). На основу тих одредаба, *Stockle*, Zünfte, ставио је редакцију Епархове књиге у време Нићифора II Фоке. Уп. и *Kubitschek*, Num. Zeitschr. 44 (1911) 185 sq. *Христофилопулос*, Ἐπαρχικὸν βιβλίον 22, прелази преко ових података. Напротив, *Mickwitz*, Zunfte 205 и B. N. J. 12 (1936) 368 sq., тачно види у њима доцније додатке. *R. S. Lopez*, La crise du besant au Xe siècle et la date du Livre du Prefet, Mélanges Grégoire II (1950) 403 sq., претпоставља додатке чак и из доба Јована Цимиска.

[4] Прво издање: W. *Ashburner*, Journal of Hellenic Studies 35 (1915) 76 sq. Ново издање и детаљно истраживање: *Dölger*, Finanzverwaltung. Немачки превод и истраживање: *Ostrogorsky*, Steuergemeinde. — *Dolger*, Finanzverwaltung 8, ставио је овај трактат у време између 913 и 1139 г. Према мом мишљењу (Steuergemeinde 3 sq. и Recueil Kondakov (1926) 109 sq.) он је настао вероватно у првој половини X в., а свакако пре 1002. Ово мишљење је углавном прихваћено у науци: уп. напр. *Stein*, Vom Altertum 158 sq.; *Andreades*, B. Z. 28 (1928) 292 sq.; *Constantinescu*, La communauté de village byzantin et ses rapports avec le petit Traité fiscal byzantin, Bulletin de la Section hist. de l'Acad. Roumaine 13 (1927) 160 sq.; *Lemerle*, Histoire agraire 257 sq.

и Василика и Новела Лава VI — нарочито споменути *Новеле* у заштиту ситног земљопоседа, које осветљавају централни проблем социјалне историје Царства у X веку.[1]

I. ПОЧЕТАК НОВЕ ЕПОХЕ

Општа литература: Bury, Eastern Rom. Empire. — *Grégoire*, Inscriptions; Michel III; Neuvième siècle; L'épopée byzantine. — *Успенский*, Очерки. — *Fuchs*, Höhere Schulen. — *Dvornik*, Légendes; Les Slaves. — О историји Солунске браће в. и библиографије: *Г. А. Ильинский*; Опыт систематической кирилломефодиевской библиографии, София 1934, и *М. Попруженко—С. Романски*, Кирилометодиевска библиография за 1934—40 г., София 1942. — *Dvornik*, Photian Schism. — *Vasiliev*, Byzance et les Arabes I.

Епоха иконокластичке кризе значила је прекретницу у културном развитку Византије. Након великих унутрашњих превирања, праћених разрачунавањима како са исламским Истоком тако и са романско-германским Западом, особине Византије као царства грчко-хришћанске културе јасно су се оцртале. Савладавши војну навалу арабљанског калифата, Византија је савладала и навалу културних утицаја ислама који су је били захватили у облику иконоборства. С друге стране, епоха иконокластичке кризе повећала је и јаз између Цариграда и Рима, учинивши крај византиском суверенитету на Западу и наговестивши крај папске супрематије на Истоку.

Црквено осамостаљење Византије, припремљено мерама царева-иконобораца, могло је да дође до потпуног изражаја тек после савлађивања иконокластичке кризе. Као што је стварањем царства Карла Великог византиска држава била потиснута са Запада, тако је сада успоном цариградске патријаршије римска црква потиснута са Истока. Прва етапа овог процеса, која се одиграла у доба иконокластичке кризе, довела је Византију у неповољан положај; друга етапа, која

[1] *Zachariä*, Jus III, прештампано у *Zepos* I, 198 sq. Прохирон: ibid. II, 114—228; Епанагога: ibid. II, 236—368; Новеле Лава VI: ibid. I. 54—191; Василике: edd. *G. E. et. C. G. E. Heimbach*, Basilicorum libri LX, Leipzig 1833—70. Ново издање Василика и њихових схолија започео је 1953 *H. J. Scheltema*. Досада су публиковане књ. I—XVI и схолије уз књ. I—XX. Ново издање Новела Лава VI са француским преводом дају *P. Noaille* et *A. Dain*, Les Novelles de Léon VI le Sage. Texte et traduction, Paris 1944. Француски превод: *H. Monnier*, Les Novelles de Léon le Sage, Bordeaux 1923, и *A. Spulber*, Les Novelles de Léon le Sage, Cernautsi 1934.

је отпочела великом Фотијевом борбом, успоставила је равнотежу у њену корист.

Још већи значај имала је чињеница да су у источној сфери и византиска држава и византиска црква стављене пред нове велике задатке. Покрштењем Јужних и Источних Словена пред Византијом се отварају сасвим нове перспективе, њен видик и поље активности огромно се проширују. Колико је узан био њен хоризонт у доба иконокластичке кризе, толико широк он постаје у доба Фотија, Константина и Методија. Почиње нова епоха у византиској историји, епоха великих могућности и остварења, великог културног полета, а нешто доцније и снажне политичке и војне експанзије.

После смрти цара Теофила, нова влада је пожурила да успостави култ икона. Пошто је Јован Граматичар смењен и за патријарха постављен Методије, марта 843 г. свечано је проглашена рестаурација икона. Коначна рестаурација култа икона извршена је, као и његово привремено успостављање крајем VIII века, за владе једне жене. Како је Теофилов син и наследник Михаило III био малолетан, регентство је преузела царица-мати Теодора.[1] Званично је регентству припадала и Текла, најстарија преживела сестра малог цара[2], али она фактички није учествовала у вођењу државних послова. Међу царичиним саветодавцима главну улогу играо је њен љубимац логотет дрома Теоктист. Даровит државник, Теоктист је успео да потисне у засенак остале чланове царичиног савета, па и свог главног супарника,

[1] Према Теофановом настављачу (Theoph. cont. 148, 8) Михаило је тада имао тек трећу годину. Међутим, на основу документарних података, *E. Stein*, Annuaire de l'Inst. de Phil. et d'Hist. Orientales 2 (1934) 899 sq., n. 2, закључује да је Михаило рођен већ око 836 г. Сем њега, Теофило и Теодора имали су још једног сина, Константина, који је умро у раном детињству (изгледа, ускоро после 830 г.: cf. *Ostrogorsky—Stein*, Byz. 7 (1932) 226 sq.), и пет кћери: Марију, Теклу, Ану, Анастасију и Пулхерију. Најстарија Марија (cf. *Bury*, Eastern Rom. Empire 465 sq.), удата за цезара Алексија Музелеа, изгледа да је рано умрла. Пошто цар Теофило дуго није имао мушког наследника, његове кћери су уживале почасти које византиске принцезе обично нису уживале: сачуван је златник који, поред слика Теофила и Теодоре, приказује и слике Текле, Ане и Анастасије (*Wroth*, Byz. Coins II, 418).

[2] Она се спомиње као владарка, поред Михаила и Теодоре (уп. Акте 42 аморијска мученика, изд. *Васиљевског-Никитина*, стр. 52: βασιλεύοντος τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς Μιχαὴλ καὶ Θεοδώρας καὶ Θέκλης). На новцу је, поред слике Михаила и Теодоре, кована и њена слика (cf. *Wroth*, Byz. Coins II, 431).

царичиног брата Варду, и да сасвим преузме вођење државне политике.

За разлику од Ирининог доба, црквено-политички преокрет извршен је сада лако и без отпора, јер је иконоборски покрет већ био преживео и више није било јаче опозиције.[1] Ипак су Теодора и Теоктист, уз помоћ патријарха Методија, спроводили своју акцију врло опрезно, показујући према бившим присталицама иконокластичког покрета велику толерантност. Ова умерена политика није наишла на одобравање странке зилота, па је у православној византиској цркви, коју је борба против иконоклазма била привремено ујединила, настао опет стари расцеп. Студиски калуђери иступали су против патријарха Методија истом жестином којом су се некада борили против патријарха Тарасија и Никифора. Сукоб је узео толиког маха да су студити били поново искључени из црквене заједнице. Међутим, Методије је умро већ 14 јуна 847 г. и на патријаршиски престо дошао је Игњатије, син бившег цара Михаила I Рангабе, који се после очевог пада био закалуђерио. Његово уздизање значило је извесну концесију зилотима, јер је Игњатије, као строг монах, био близак идеалима зилота, иако није учествовао у опозицији против дотадашње црквене управе. Очекивало се да ће он изгладити постојеће супротности, али је он ускоро, као противник Фотијев, увучен у још оштрију и много значајнију борбу.

После ликвидације иконоборства византиска влада је морала да издржи тешку борбу са павликијанском сектом. Фаворизовани за време царева иконобораца VIII века, па и за владавине Никифора I, павликијанци су толико ојачали у источном делу Мале Азије да су и православни Михаило Рангабе и његови иконоборачки наследници предузимали против њих оштре мере.[2] Изгледа да су се павликијанци већ онда у већем броју иселили у област Мелитинског емирата и борили против Византије на арабљанској страни. Нови прогони под Теодором били су нарочито крвави и праћени су масовним пресељавањем павликијанаца у Тракију.

[1] На извесне реминисценције иконокластичких доктрина наилази се, истина, и после 843. Уп. *F. Dvornik*, The Patriarch Photius and Iconoclasm, D. O. P. 7 (1953) 68 sq., који, међутим, прецењује значај тих реминисценција кад говори о иконокластичкој опасности у Фотијево доба.

[2] Cf. *Vasiliev*, Byzance et les Arabes I, 227.; *Е. Липшиц*, Павликианское движение в Византии в VIII и первой половине IX вв., В. В. 5 (1952) 49 сл.

У вођењу рата против Арабљана византиска влада је, и поред извесних неуспеха у почетку, испољавала све већу активност и смелост. 853 г. византиска флота се изненада појавила пред обалама Египта, који је служио као ослонац и арабљанској владавини на Криту. Тврђава Дамиета, недалеко од ушћа Нила, заузета је и спаљена.[1] Први пут од почетка арабљанске инвазије, Византинци су се усудили да тако далеко продру у непријатељске воде. Истина, ова импозантна демонстрација имала је као последицу то да су египатски Арабљани енергично почели да изграђују флоту и тиме ударили темеље оне поморске снаге која ће у X веку, под калифатом Фатимида, доћи до пуног изражаја.

Нова политичка и културна активност Византије, која је отпочела већ за време Теоктистове управе, узела је већи замах тек после преврата 856 г., када је, на потстицај свог ујака Варде, млади цар Михаило III узео царску власт у своје руке. Као жртве Теодориног и Теоктистовог режима, Михаило и Варда били су природни савезници. Варда је био озлојеђен због свог запостављања и Теоктистове свемоћи, а млади цар је био огорчен туторством своје мајке, која га је не само спречавала да врши царска права, већ се мешала и у његов интимни живот, одвојила га је од његове љубавнице Евдокије Ингерине и приморала да се ожени Евдокијом Декаполитом (855). У договору с младим царем, без царичиног знања, Варда се вратио на двор. Завереници су напали Теоктиста у царској палати и убили га пред очима Михаила III. После тога сенат је прогласио Михаила за самодршца.[2] Теодора је морала да се одрекне власти, а две године доцније, после неуспелог атентата на свога брата Варду, послата је у манастир.

Под утицајем тенденциозне историографије из доба Македонске династије, старија наука сматрала је Михаила III за сасвим недостојног владара и прозвала га Пијаницом.[3] Његов живот, истина, није био узоран, али му није недостајало ни храбрости ни способности. Не треба, међутим, па-

[1] *Grégoire*, Neuvième siècle 515 sq. Cf. и *G. Levi della Vida*, Papyrus reference to the Damietta Raid of 853 A. D., Byz. 17 (1944/45) 212 sq.

[2] Pseudo-Symeon Magister 658. Cf. Sym. Log., Georg. Mon. cont. 823.

[3] Заслуга за рехабилитацију Михаила III припада Грегоару чија су духовита излагања — Inscriptions 437 sq.; Michel III 327 sq.; Neuvième siècle 515 sq.; L'épopée byzantine 29 sq. — с правом изазвала велику пажњу, иако она, по мом мишљењу, иду предалеко у апологији Михаилове личности. Уп. такође *R. J. H. Jenkins*, Constantine VII's portrait of Michael III, Bull. de l'Acad. de Belgique 34 (1948) 71 sq., и *A. Vasiliev*, The Emperor Michael III in Apocryphal Literature, Byzantina-Metabyzantina 1 (1946) 237 sq.

дајући из једне крајности у другу, сматрати га ни „великим владарем", као што се то у последње време чинило. Михаило III се без сумње старао о државној одбрани и често је и сам водио војску у рат. Али то су радили и многи други владари. Своју сопствену чврсту и јасну вољу Михаило није имао. У великом и малом, у добром и рђавом, он се поводио за другима, потчињавајући се променљивим дворским утицајима. Био је ћудљив и несталан, па чак и непоуздан. Иницијатива за велика дела, којима је његова владавина тако богата, није била његова. Није он био велик: велико је било његово доба — доба Варде и Фотија.

Као Теоктист под Теодором, тако је сада Варда био стварни управитељ византиске државе. У цезарској титули коју је носио, огледао се његов особити положај и углед. Свога претходника и некадашњег супарника он је чак и надмашио енергијом и државничком способношћу. Политичка моћ Византиског царства доживљује с њим нов полет, а културна обнова, наговештена већ за време регентства, долази до потпуног изражаја. Оснивањем високе школе на Магнаварском двору Варда је створио значајно средиште византиске науке и просвете, у коме су се неговале све гране тадашње науке.[1] Просвећени регент окупио је око ове високе школе најбоље научне снаге, а за њеног руководиоца поставио је великог научника Лава Математичара, не обазирући се на то што је овај био рођак Јована Граматичара и за време Теофила иступао као иконоборац.[2] На високој

[1] И поред више вредних истраживања, историја вишег школства у Византији није довољно расветљена. Према *Фуксу*, Hochschulen, развитак показује стално осцилирање: универзитет Теодосија II пропада под Фоком, после чега Ираклије оснива нову високу школу; ову школу опет затвара Лав III, па у вишем школству наступа прекид који траје до средине IX века. Међутим, *L. Bréhier*, Notes sur l'histoire de l'enseignement supérieur à Constantinople, Byz. 3 (1926) 73 sq. 4 (1927/28) 13 sq., и L'enseignement classique et l'enseignement religieux à Byzance, Revue d'histoire et de philosophie religieuses 21 (1941) 34 sq. долази до закључка да у вишем школовању у Византији од Константина Великог до XV века, никад није било прекида и да је поред државних просветних установа, на којима су се студирале само световне науке и које су служиле формирању државних функционера, увек постојала и виша теолошка школа. В. и *Bréhier*, Civilisation 458 sq. Ово схватање, иако не решава сва питања и не отклања све сумње, углавном изгледа тачније. Уп. и *H. Grégoire*, Byz. 4 (1927/28) 771 sq. *F. Dvornik*, Photius et la réorganisation de l'Academie patriarcale, Mélanges Peeters II (1950) 108 sq. *G. Buckler*, Byzantine Education, in Baynes-Moss, Byzantium 216 sq.

[2] Уп. о њему *Е. Э. Липшиц*, Византийский ученый Лев Математик, В. В. 27 (1949) 106 сл.

школи деловао је и Фотије, највећи учитељ и научник свога доба.

После промене владе морало је доћи до промене и у црквеној управи. Споредно је шта је био непосредан повод сукобу који је избио између цезара Варде и патријарха Игњатија: да ли Вардин неморалан начин живота, као што то тврде византиски хроничари, или патријархово одбијање да замонаши царицу Теодору против њене воље, као што то изјављује сам Игњатије. Варда није могао да сарађује са побожним али ограниченим патријархом, везаним за претходну владу и за странку зилота, па га је приморао на абдикацију. Патријаршиски престо заузео је 25 децембра 858 г. учени Фотије. За византиску цркву настаје једно узбудљиво доба, али можда и највеће које је она икада доживела. Фотије је био најзначајнија личност, највећи политичар и највештији дипломата који је икада заузимао цариградску патријаршиску столицу. У црквено-политичком погледу он је заступао исти умерени правац као Тарасије, Нићифор и Методије. Стога су и њега нападали зилоти, који су протестовали против његовог неканонског устоличења и остали верни Игњатију. Тако су настале две странке, једна уз Фотија, а друга уз збаченог Игњатија.

Много значајнија но ова унутрашња распра била је, међутим, борба коју је нови патријарх имао да издржи са Римом. После догађаја из иконокластичке епохе, и нарочито после оснивања Западне царевине, односи између Цариграда и Рима ушли су у нову фазу. То су могли превидети само зилоти, који су у својој догматској заслепљености, не схватајући настале промене, и даље, сваком приликом, апеловали на Рим. Значај ових промена био је јасан не само цару Нићифору I, када је забранио свом патријарху да по обичају пошаље синодик папи, већ и побожној царици Теодори и патријарху Методију, иако овај нимало није био непријатељски расположен према Риму (в. горе, стр. 207). За разлику од Ирине, Теодора и Методије нису сматрали за потребно да, пре сазива свог сабора, затраже од Рима одобрење за рестаурацију икона. Историски развој неизбежно је водио томе да се Византија све више ослобађала римске црквене супрематије откако се Запад био ослободио византиског државног суверенитета. Одлучујући корак у том правцу учинио је Фотије.

Увучен у распру са Игњатијевом странком, Фотије, бар у почетку, није желео нити очекивао борбу с Римом. Он је послао свој синодик папи у нади да ће му папино признање

бити потпора против домаћих противника. Међутим, ускоро после његовог избора за патријарха попео се на столицу св. Петра Никола I, смео и енергичан политичар, чија је главна тежња била да учврсти римски универзализам. Умешавши се у византиски црквени спор као врховни судија, Никола I се изјаснио у корист Игњатијеву и одбио да призна Фотија, замерајући му његово неканонско устоличење. Фотијево постављање за патријарха било је стварно неканонско, али се оно ни по чему није разликовало од постављења Тарасија, кога је Рим у своје време признао: и он је био световњак и доведен је за патријарха после принудне абдикације његовог претходника. Уствари Николи I било је стало до тога да се спасе принцип да у свим црквеним питањима, и на Западу и на Истоку, последња одлука припада њему као врховном поглавару хришћана. Овом принципу он је остао веран до краја и није се поколебао ни онда кад су се његови легати у Цариграду, подлегавши Фотијевој дипломатској вештини, придружили пресуди сабора који је потврдио Фотијев избор и Игњатијеву абдикацију (861). Демантујући своје претставнике, Никола I је на сабору у Латерану спровео одлуку о Фотијевом смењивању (863).

Но папа је потценио свог противника. Фотије је прихватио борбу. Док је Рим тежио за одржавањем својих универзалних претензија, Цариград је настојао да осигура себи суверени положај који му је ток историских догађаја био одредио. Идеал петоглаве црквене управе, о коме је сањао још Теодор Студита[1], припадао је већ давној прошлости. После савлађивања иконоборства, подршка римске цркве није више била потребна цариградској патријаршији, а три источне патријаршије налазиле су се у потпуној немоћи под арабљанском влашћу. Цариградски патријарх био је сада једини поглавар византиске цркве. У току векова цариградска патријаршија стално је повећавала своју моћ и углед. Она је пребродила све кризе унутрашњих борби са јересима, уз њу је стајала сада јака и енергична влада. Њена власт проширила се на целу византиску државну територију, а ускоро је имала да пређе и далеко преко тих граница. Као и византиско царство, и византиска црква се налазила на прагу свог најбољег доба — доба великог ширења утицаја на словенске земље. Фотијева величина лежи у томе што је он јасније него ико други осетио приближавање те епохе нових задатака и могућности, и више но ико други припремио јој пут.

[1] Theod. Studit., Ep. II, 129, Migne, P. G. 99, 1416 sq.

Борбу против Арабљана водио је Михаило III, уз помоћ својих ваљаних војсковођа, са великом енергијом. Истина, на Сицилији Византија је стално трпела губитке и, упркос свим настојањима, није могла да спречи освајање острва и продирање Арабљана у јужну Италију. Пред крај владавине Михаила III од значајнијих сицилијанских градова у рукама Византинаца остали су још само Сиракуза и Таормина. У Малој Азији Византија је, напротив, прешла у напад. Већ 856 г. стратег Тракесиске теме Петрона, брат цезара Варде, предузео је поход у област Самосате и продро све до Амиде. Одатле је кренуо на Тефрику и вратио се са многобројним заробљеницима.[1] Успешан је био, како изгледа, и поновни поход на Самосату, предузет 859 г. под вођством цезара Варде и младога цара.[2] У исто време византиска флота поново се појавила пред Дамиетом. Посебна пажња поклоњена је изграђивању тврђава у Малој Азији: Анкира, коју је срушио калифа Мутасим, поново је подигнута, а Никеја поново учвршћена.[3]

Ови успешни и смели напади на копну и на мору несумњиво су подигли војни дух Византинаца, али нису донели неке осетне резултате, тим пре што нису изостали ни противнапади са арабљанске стране и што су борбе више пута прекидане привременим погодбама уз уобичајену размену заробљеника. Међутим, 863 г. Византинци су, одбијајући напад мелитинског емира Омара, извојевали велику и одлучујућу победу. Омар је прошао кроз тему Арменијака и заузео важну луку Амисос на црноморској обали. На граници теме Арменијака и Пафлагоније супротставио му се Петрона са великом војском. Овде је 3 септембра дошло до огорчене битке у којој је арабљанска војска уништена а сам Омар погинуо.[4] Ова велика Петронина победа чини прекретницу у византиско-арабљанским борбама. Од почетка арабљанске инвазије па до победе Лава III под Цариградом, Византија се борила за опстанак. Затим је, скоро сто педесет година, водила углавном одбранбене ратове. После победе 863 г. положај се битно мења: почиње епоха византиске

[1] Tabari III, 1434 (= *Vasiliev*, Byzance et les Arabes I, App. 318 sq). Cf. *Grégoire*, L'epopée byzantine 36 sq.

[2] Tabari III, 1447 (= Vasiliev I, App. 319). Cf. *Grégoire*, Inscriptions 437 sq. и L'epopee byzantine 37 sq.

[3] *Gregoire*, Inscriptions 441 sq. и Michel III 327 sq.

[4] О детаљима и идентификацији места битке в. *Vasiliev*, Byzance et les Arabes I, 251 sq. *Grégoire*, Michel III 331 sq. и Neuvième siècle 534 sq. *Bury*, Journal of Hellenic Studies 29 (1909) 124 sq.

офанзиве у Азији. У почетку она се креће споро, али од друге половине X века узима великог маха.

Јачање моћи Византије на Истоку потпомогло је извршавање историских задатака који су јој се наметали у словенским земљама. Ови задаци пристизали су са свих страна: из Кијевске Русије, из Моравске, из јужнословенских земаља. Руси су се 860 г. појавили са флотом пред Цариградом. Искрцали су се, опколили град и опустошили његову околину.[1] Цар, који је кренуо у рат против Арабљана, хитно се вратио и продро у опкољени град да би узео одбрану у своје руке. Јаки напад Руса дуго је остао Византинцима у сећању. Од тог времена Византија ступа у додир са младом руском државом и почиње да развија у народу, који јој је дотле био скоро непознат, мисионарску делатност, којој претстоји велика будућност. Покрштење младог словенског народа и његово увођење у византиску утицајну сферу очигледно је било најбоље и најсигурније средство да се отклони опасност која је Византији запретила са те стране. Свега неколико година доцније Фотије је могао да се позове, с оправданим поносом, на прве успехе ове мисионарске делатности.[2]

Напад Руса потстакао је византиску владу да учврсти односе са Хазарима и да пошаље посланство на хазарски двор. Карактеристично је за нови дух који је завладао у Византији да је ово посланство имало и мисионарске задатке и да је на његово чело стављен млади Константин из Солуна. С обзиром на ширину својих знања и генијалне лингвистичке способности, Константин је био више него ико други у стању да, насупрот јеврејским и арапским утицајима у Хазарском царству, пропагира хришћанску веру и византиску културу.

Још много важнији је био задатак пред који је њега и његовог брата Методија ставио позив моравског кнеза Растислава, који је затражио из Цариграда мисионаре за своју земљу. Растислављев позив Византији био је свакако условљен жељом да сузбије утицај франачког клера и да везом са Византијом створи противтежу франачко-бугарском савезу. Византија је пак, прихватајући тај позив, добила могућност да свој утицај прошири на нову, удаљену

[1] Исцрпан приказ историје овог напада даје *A. Vasiliev*, The Russian Attack on Constantinople, Cambridge Mass. 1946, подробно анализирајући све расположиве изворе и претресајући целокупну опширну литературу.
[2] Photii Epistolae, Migne P. G. 102, 736 sq.

земљу и да уједно изврши притисак на суседну Бугарску. Њена државна и црквена управа доказале су велику мудрост, поверивши ову важну мисију Солунској браћи и дозволивши да се у словенској земљи нова вера проповеда на словенском језику. Заслугу за мисионарски рад код Словена Константин и Методије деле с патријархом Фотијем и цезаром Вардом.

Христијанизација Словена настањених на старим византиским територијама вршила се већ одавно. Али тек сада почиње доба широког мисионарског рада у пространом словенском свету, ван византиских граница. Константин је најпре створио словенску азбуку, тзв. глагољицу, а онда је почео са преводом Светога писма на словенски. И службу божју обављала су солунска браћа у Моравској на словенском језику. Тиме је успех њиховог мисионарског рада био осигуран. Истина, Методије је доцније — после преране смрти Константина, који је 869 г. умро у грчком манастиру у Риму као калуђер Ћирило, — подлегао у борби са франачким клером, јер је подршка далеке Византије била недовољна, а Рим, који га је у почетку помагао, изневерио га је и напустио. После Методијеве смрти (885), његови ученици су протерани из Моравске. Међутим, на Балкану, у словенским земљама византиске културе, његово дело имало је утолико јачи и трајнији одјек.[1]

После покрштења Моравске није могла ни Бугарска дуже да одлаже да прими хришћанство и тиме да постави свој политички и културни живот на чвршћу основу. Но док се Моравска била обратила Византији, бугарски кнез Борис упутио је изасланство у Франачку. Византиска влада је брзо интервенисала, јер није могла да допусти да се суседна Бугарска духовно прикључи Франачкој, па према томе и Риму. Недавна победа над Арабљанима, која је ојачала положај и углед Царства, учврстила је одлучност византиске владе и ефикасност њене акције. Долазак византиске војске на бугарску границу, праћен демонстрацијом царске флоте пред бугарском обалом, приморао је Бориса да задовољи византиске захтеве. 864 г. бугарски кнез је примио хришћанство из Византије и том приликом добио име ви-

[1] Изванредно обимна литература о Константину и Методију пописана је код *Иљинског*, Опыт систематической кирилло-мефодиевской библиографии, София 1934. Наставак те библиографије дају *М. Попруженко и С. Романски*, Кирилометодиевска библиография за 1934—40 г., София 1942.

зантиског цара који му је кумовао.[1] Грчко свештенство одмах је отпочело са покрштењем бугарског народа и организацијом бугарске цркве.

Христијанизација је значила за Бугарску велики напредак не само у културном развитку већ и у процесу словенизације земље, а према томе и политичког и етничког уједињења. Опозицију бугарских великаша, који су устали у одбрану свог повлашћеног положаја везаног за стару религију и етничку подвојеност, Борис-Михаило је угушио погубивши педесет два бољара. Међутим, и поред свих предности које је покрштење имало за културни развитак и унутрашње уједињење Бугарске, Борис-Михаило је био разочаран. Византија је ишла за тим да стави бугарску цркву под управу грчког свештенства и да је потчини цариградској патријаршији. Бугарски кнез желео је, напротив, да његова млада црква добије потпуну самосталност под управом властитог патријарха. И пошто су његове жеље остале незадовољене, он је окренуо Византији леђа и обратио се Риму. За папу Николу I ово је била јединствена прилика да одвоји Бугарску од Цариграда и да је доведе под римску јурисдикцију. Он је послао у Бугарску своје легате, који су се дали на посао без оклевања. Изгледало је да ће Бугарска потпуно подлећи римском утицају. Византија је немоћно посматрала како јој суседна словенска земља измиче и како се римска утицајна сфера примиче самом њеном центру.

Тада је сукоб између Рима и Цариграда достигао врхунац. Као противник Рима, Фотије је постао бранилац не само независности византиске цркве него и животних интереса византиске државе. Цезар Варда и цар Михаило III стали су без колебања уз њега. Цар је упутио папи писмо пуно поноса и самопоуздања. У ултимативној форми тражио је опозивање папске пресуде против Фотија и отсечно је одбио римске претензије на супрематију.[2] Патријарх је отишао још корак даље: присвајајући себи улогу судије, пребацио је римској цркви заблуде у питањима литургике и црквене дисциплине, а пре свега побијао је западну науку о происхођењу Светога духа од Оца и Сина (patre filioque).

[1] *A. Vaillant—M. Lascaris*, La date de la conversion des Bulgares, Revue des études slaves 13 (1933) 5 sq. показали су да званично покрштење Бугарске није извршено 865, како се сматрало раније, него, по свој прилици, већ 864 г. Уп. и *Д. Анастасијевић*, Архив за арбанаску старину 2 (1924) 137 сл.

[2] Садржина царевог писма може се реконструисати из Epist. Nicolai 86 и 98 ad Machaelem imp.: MGH Ep. VI, II, 1 p. 454 sq., 488 sq. (ed. Perels). *Dölger*, Reg. 464.

У лето 867 г. на сабору под царевим претседништвом бачена је анатема на папу Николу I, римска наука о происхођењу Светога духа осуђена као јеретичка, а мешање Рима у питања византиске цркве проглашено незаконитим. Патријархова окружница са оштром осудом римских доктрина и обичаја, у првом реду опет науке о Светом духу, упућена је источним патријарсима.

У тренутку највеће заоштрености ове историске борбе дошло је, међутим, у Цариграду до државног удара који је потпуно изменио ситуацију. На своју несрећу Михаило III се био спријатељио са Василијем „Македонцем". Василије је био пореклом из теме Македоније[1] и одрастао је у крајњем сиромаштву. Тражећи срећу, дошао је у Цариград и овде је, захваљујући својој великој физичкој снази, постао коњушар на царском двору. Тиме је почело његово необично уздизање, за које је имао да захвали како својим способностима тако и царевој ћуди. Постао је најинтимнији пријатељ Михаила III и муж његове некадашње љубавнице Евдокије Ингерине. Гвозденом енергијом, не заустављајући се ни пред чиме, тежио је он највишој власти. Због тога је дошао у сукоб са цезаром Вардом, али је Михаило III толико био подлегао утицају свог љубимца да му је без предомишљања жртвовао ујака. Преваром и кривоклетством Василије и Михаило III намамили су великог државника у клопку: приликом похода на Крит, када је цезар за време одмора седео на престолу до свог сестрића, Василије га је напао с леђа и убио сопственом руком (21 априла 866 г.). Награда је била круна савладара коју му је Михаило III даровао по повратку у Цариград, 26 маја 866 г. Сада је Василије добио од Михаила све што му је овај могао дати. Последњи чин крваве трагедије убрзан је тиме што је Михаило III, ћудљив и непоуздан какав је био, почео да мења расположење према свом савладару. Ноћу између 23 и 24 септембра 867 г., после дворске гозбе, Василије и његови пријатељи убили су пијаног цара у његовој ложници.

[1] Тј. из северо-западне Тракије (в. горе, стр. 198). Према томе, мада се Василије обично зове Македонцем а династија коју је он основао Македонском династијом, он уствари није имао везе са Македонијом већ је рођен у Тракији, и то у области Једрена. Није нимало сигурно ни да је он био јерменског порекла, како се обично сматра и на чему нарочито инсистира *Adontz*, Basile I.

II. ЕПОХА КОДИФИКАЦИЈЕ ПРАВА: ВАСИЛИЈЕ I И ЛАВ VI

Општа литература: Vogt, Basile I; La jeunesse de Leon VI le Sage, Revue Hist. 174 (1934) 389 sq. — *Н. А. Попов,* Император Лев VI и его правление в церковном отношении, Москва 1892. — *M. Mitard,* Le pouvoir impérial au temps de Léon VI, Mélanges Diehl I (1930) 215 sq. — *G. Kolias* Léon Choerosphactès, Athènes 1939. — *Grumel,* Chronologie. — *Monnier,* Les Novelles de Léon le Sage, Bordeaux 1923. — *Spulber,* Les Novelles de Léon le Sage, Cernautsi 1934. — *P. Noaille* et *A. Dain,* Les Novelles de Léon VI le Sage, Paris 1944. — *Bury,* Admin. System. — *Dölger,* Finanzverwaltung. — *Stökle,* Zünfte (даљу библиографију о Епарховој књизи в. доле, стр. 246, прим. 2). — *Dvornik,* Photian Schism. — *Васильев,* Византия и Арабы II; The Struggle with the Saracens II (867—1057), Cambr. Med. Hist. IV (1923) 139—150. — *J. Laurent,* L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886, Paris 1919. — *F. Macler,* Armenia, Cambr. Med. Hist IV (1923) 153—82. — *R. Grousset,* Histoire de l'Armenie, Paris 1947. — *Gay,* Italie.

Мрачни су били путеви који су довели Василија I (867—886), оснивача тзв. Македонске династије, на цариградски престо. Да би што чвршће везао царску круну за своју породицу, Василије I је већ 6 јануара 869 г. крунисао за савладара свог старијег сина Константина, годину дана после тога и другог сина Лава, а око 879, после преране смрти Константинове, и трећег — Александра, док је најмлађи, Стефан, постао свештеник, и доцније, за владе свог брата Лава VI, заузео патријаршиски престо. Царев првенац и љубимац Константин био је син његове прве жене, „Македонке" Марије. Лав, Александар и Стефан били су синови Евдокије Ингерине[1]; последња двојица рођена су тек по Василијевом доласку на престо.[2]

[1] О питању да ли је Лав VI био законити син Василија I или ванбрачни син Михаила III дискутовано је више и жешће него о много којем битном проблему византиске историје. Резултат те дуге дискусије био би да је Лав VI био Василијев син и да је рођен 19 септембра 866 г. Уп. *Adontz,* Basile I, 501 sq. *A. Vogt,* Oraison funèbre de Basile I par son fils Léon VI le Sage (1932) 10 sq.; La jeunesse de Léon VI le Sage, Revue hist. 174 (1934) 389 sq. *V. Grumel,* Notes de chronologie byzantine, Échos d'Orient 35 (1936) 331 sq.

[2] У погледу њихове старости извори се не слажу, па је *Adontz,* Basile I, 503 sq. покушао да докаже да је Александар, рођен 870 г., био најмлађи Василијев син. Међутим, јасно и одређено сведочанство Константина Порфирогенита свакако заслужује веће поверење но несигурни подаци Логотетове хронике. Сасвим је невероватно да Константин није знао који је од његових стричева био старији а који млађи и да је — како претпоставља Адонц — био приморан да прави о томе закључке на основу акростиха ΒΕΚΛΑΣ. Овај познати акростих, који се приписује Фотију (а који се састоји од почетних слова имена: Василије, Евдокија, Леон, Александар, Стефан), пружа само још један доказ за то да је Стефан био најмлађи син Василијев. Као такав он је и био одређен за свештенички позив. Исто тако је Роман I Лакапин посветио цркви свог четвртог и најмлађег сина Теофилакта. И један и други попели су се на патријаршиску столицу са око 16 година, јер, према ономе што је горе речено, Стефан је рођен око 871 г., а постављен је за патријарха 886 г. (в. стр. 237, прим. 1).

Као већина византиских владара, Василије I се много бавио црквеним питањима. Његова црквена политика била је у почетку супротна Вардиној и Михаиловој. Одмах по доласку на престо он је послао Фотија у манастир, вратио Игњатија на патријаршиски престо и ступио у додир с Римом. У присуству легата Хадријана II одржан је 869/70 г. у Цариграду сабор, који је осудио и екскомуницирао Фотија. Међутим, између цара и папских легата дошло је до размимоилажења у једном начелно важном питању, јер њихова схватања о јурисдикцији римске цркве нису била истоветна: док су легати сматрали да је Фотијево питање било коначно решено некадашњом папином пресудом коју је само требало потврдити, цару је било стало до тога да се то питање још једном претресе и да се коначна одлука донесе на Цариградском сабору коме је он претседавао. Усто, сабор је имао и један епилог коме се Рим није надао. Саборске седнице већ су биле закључене кад су у Цариград стигли изасланици бугарског кнеза. Сабор се поново састао, и пред њега је изнето питање: да ли бугарска црква треба да припадне римској или цариградској јурисдикцији.

Наде које је кнез Борис полагао у сарадњу са Римом нису се, наиме, испуниле. Веза са Римом није га нимало приближила његовом основном циљу: стварању самосталне бугарске цркве. Борис је у два маха предлагао кандидате за поглавара бугарске цркве, али су обојица одбијена у Риму. Тада се он поново обратио Цариграду. То је била позадина појаве бугарских посланика на Цариградском сабору и питања које су они изнели на решавање. И поред живог протеста римских легата, арбитражом претставника источних патријараха питање је решено, као што се могло очекивати, у корист византиске цркве. Византија је извукла поуку из скорашњих догађаја и сада се показала попустљивом: по царевом налогу, патријарх Игњатије рукоположио је архиепископа Бугарске и више епископа. Бугарска црква признала је врховна права цариградског патријарха, али је добила извесну аутономију, и у византиској хијерархији њен архиепископ заузео је виши ранг но остали византиски архиепископи и митрополити.[1] Тако је бугарски кнез, ве-

[1] Уп. Филотејев Клиторологион (*Bury,* Admin. System, p. 146) и Тактикон Бенешевића (Ranglisten, p. 144 sq.), где бугарски архиепи-

штим искоришћавањем римско-византиског супарништва, постигао свој циљ, а Византија поново придобила за се Бугарску. Отада је Бугарска, и поред свих протеста Рима, остала у крилу византиске цркве и у сфери утицаја византиске културе.[1] Но тиме је било уздрмано пријатељство са Римом коме је Василије тежио и коме је жртвовао Фотија. Уствари, о задацима Византије у словенским земљама Василије је имао иста схватања као Фотије, кога је збацио, и Варда кога је убио. Борбу око Бугарске наставио је он сасвим у њиховом духу и на крају је и добио. Наставио је и мисионарску делатност у Русији и рад на покрштавању Словена у западном делу Балканског Полуострва, а према томе и на ширењу културног и политичког утицаја Византије у тим областима.

Византиски утицај у западном делу Балканског Полуострва ослабио је за време иконокластичке кризе. Изгледа да су у првој половини IX века далматински градови и словенска племена у приморју и унутрашњости раскинули везу са Византијом.[2] Тада је настала и српска држава под Властимиром. Међутим, приморским областима на Јадрану запретила је нова опасност од стране Арабљана са Сицилије, а ову опасност могла је да отклони само Византија. Када је арабљанска флота, после напада на Будву и Котор, опсела 867 г. Дубровник, опседнути град се обратио за помоћ Цариграду. Долазак јаке византиске флоте приморао је Арабљане да дигну опсаду, која је трајала читавих 15 месеци, и да се повуку у своје сицилиске базе. То је учврстило византиски ауторитет и допринело обнављању византиског суверенитета на источној обали Јадрана. Свакако ускоро после тога организована је тема Далмација, која је обухватала далматинске градове и острва.[3] Далматински градови фактички су више зависили од свог словенског залеђа него од Цариграда; они су плаћали дажбине словенским племенима, док су њихова веома скромна плаћања царском стратегу имала само симболичан карактер.[4] С друге стране, и сама та словенска пле-

скоп заузима, међу свим византиским световним и духовним достојанственицима, 16-то место, долазећи непосредно иза патријарховог синкела, док остали византиски митрополити и архиепископи заузимају 58-мо и 59-то, а епископи 60-то место.

[1] Теорија Златарског, История I, 2, стр. 133 сл., према којој су се римски легати сагласили са саборском одлуком, нема основа: уп. моју критику у Југосл. истор. часопису 1 (1935) 512 сл.

[2] De adm. imp., cap. 29, 58 sq.

[3] Уп. *Ј. Ферлуга*, Византиска управа у Далмацији, Београд 1958.

[4] De adm. imp., cap. 30, 127 sq.

мена признавала су византиска врховна права и била су обавезна да пружају Царству војну помоћ. Византиски утицај на Балкану знатно је ојачао, а то је имало за последицу брзо ширење хришћанства. Тада су Србија и српске приморске земље примиле из Византије хришћанство[1], па је чак и у Хрватској византиски утицај потиснуо утицај Франачке и римске цркве. Нов и јак потстицај добио је, најзад, византиски мисионарски рад на Балкану, нарочито у Бугарској и Македонији, доласком Методијевих ученика. Својом словенском проповеди и просветним радом Методијеви следбеници су чврсто утемељили хришћанство и византиску културу у јужнословенским земљама. Тако је успостављен историски природан положај: док је Моравска припала римској утицајној сфери, јужнословенске земље дошле су под утицај Византије.

Пошто је одбила арабљанске нападе на далматинску обалу и пошто је ослободила Дубровник арабљанске опсаде, Византија је пренела своју активност у јужну Италију. Василије I је намеравао да против надирања сицилијанских Арабљана предузме заједничку акцију с немачким царем и папом, што је и био главни разлог његове пријатељске политике према Риму. Међутим, на Сицилији није постигнуто ништа; Арабљани су, напротив, 870 г., заузели Малту и тиме још више учврстили свој положај у Средоземном Мору. Истина, Лудвиг II је 871 заузео Бари, али је за Византију, која је остала празних руку, ово било само ново разочарење. Односи између византиског и немачког цара јако су се заоштрили: Василије, који је пре тога био пристао на брак свог најстаријег сина са Лудвиговом кћери, пребацивао је сада своме бившем савезнику нелојално држање и одрицао му право на ношење титуле римског цара.[2]

Идућих година Византија је посветила главну пажњу борбама на Истоку, где су јој павликијанци, крстарећи по целој Малој Азији, задавали све веће бриге. 872 г. царска војска однела је над њима одлучујућу победу, срушила њихову главну тврђаву Тефрику и потукла њихову војску у жестокој бици, у којој је пао и Хризохир, вођа павликијанаца. Ова победа омогућила је даље надирање Византинаца на Истоку. Већ 873 г. Василије је продро у еуфратску област

[1] Уп. занимљиву расправу *Ђ. Сп. Радојичића*, La date de la conversion des Serbes, Byz. 22 (1952) 253 sq., који ставља покрштење Србије у време између 867—874 г.

[2] Како се то види из Лудвиговог одговора: Epist. Ludovici imp. ad Basilium, MGH SS III, 521 sq. *Dölger*, Reg. 487.

и заузео Запетру и Самосату. Али свој главни циљ цар није постигао, јер је при покушају да освоји Мелитину претрпео осетан пораз. Међутим, и поред тога што се Василије, и овог пута као и приликом доцнијих похода у еуфратску и таурску област, морао задовољити само делимичним успесима, остаје чињеница да је тиме уствари почело систематско напредовање Византије на источној граници.[1] Слабљење Арабљанског царства омогућило је и дизање Јерменије. Како византиски цар тако и калифа признали су јерменском владару Ашоту I краљевску титулу (885 одн. 887). У Јерменији је почела епоха полета под династијом Багратида.

У Италији се византиски положај такође побољшао. Кнез од Беневента устао је против Лудвига II и ставио се под византиски протекторат (873), а после Лудвигове смрти и Бари је отворио капију византиском стратегу (крајем 876). Византија је успела да одбије и нове нападе Арабљана на обале Далмације и Грчке, па је привремено запосела чак и Кипар.[2] Истина, Арабљани су и даље имали превласт на Средоземном Мору, и Византија је ускоро задобила јак ударац на Сицилији: 21 маја 878 г., после дугог, огорченог отпора, пала је Сиракуза. Утолико већи значај имало је јачање византиских позиција на јужноиталијанском копну. Под вођством истакнутог војсковође Нићифора Фоке отпочела је овде јака и успешна византиска офанзива. Јужна Италија поново је дошла под византиску власт.[3] Поред малих, међусобно несложних италијанских државица, Византија је једина претстављала јачи политички чинилац, те је и сам Рим, угрожен сталним арапским нападима на италијанске обале, морао да потражи заштиту византиског цара. Овом ситуацијом објашњава се попустљив став који је папство тада заузело према Византији у црквеним питањима.

Цар Василије је морао увидети да је преокрет у црквеној политици који је он извео, промашио циљ. Његов покушај да уклањањем Фотија измири црквени спор у Византији није успео, јер су присталице збаченог патријарха биле још увек бројне и борба странака се настављала. С Римом је и без Фотија дошло до сукоба због бугарског питања, а и спољнополитички ефекат црквеног преокрета био је незнатан, пошто сарадња са западним силама у јужној Италији није испунила очекивања. Већ 875 г. цар је вратио Фотија у Цариград и поверио му васпитање својих синова, а када је 23 октобра 877 г. стари Игњатије умро, Фотије се, после три дана, поново попео на патријаршиски престо. Овог пута признао га је и Рим. Услови за које је папа Јован VIII везао ово признање остали су само на хартији. У присуству папских легата и 383 епископа, Фотије је у новембру 879 г. одржао сабор, који је за њега претстављао изванредну сатисфакцију, јер су на њему опозване одлуке сабора из 869-70 г.[1]

Као законодавац Василије I је свесно тежио за обнављањем римског права. Он је намеравао да изда опширну збирку закона, ревизију Јустинијанових законика, допуњену одредбама доцнијег законодавства. Ово велико дело, коме је он дао карактеристичан назив „чишћење старих закона" (ἀνακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων), остало је недовршено и није обнародовано, али оно је било полазна тачка законодавног рада Лава VI и чини основу његових Василика.

Сачувана су два мања законика Василија I. Први, Прохирон, објављен је у име царева Василија, Константина и Лава и, према томе, издат је између 870 и 879 г. Као што показује сам наслов, Прохирон (ὁ πρόχειρος νόμος) претставља приручник за практичну употребу. Из непрегледне масе законских прописа он издваја најважније одредбе грађанског и јавног права, систематски сређене у 40 титула. Тежећи да буде једноставан и приступачан, законик Василија I црпе грађу пре свега из Институција, док друге делове Јустинијанове кодификације користи ретко, и већином не полази од изворних текстова већ се ослања на доцније грчке преводе и коментаре. Прохирон је имао, дакле, исту

[1] *Honigmann*, Ostgrenze 64.

[2] De them. XV, 20 ed. Pertusi. Насупрот овој Порфирогенитовој вести, *R. H. Dolley*, A forgotten byzantine conquest of Kypros, Bull. de l'Acad. de Belgique 34 (1948) 209 sq., жели да докаже да Византинци нису запосели Кипар за владе Василија I већ за владе Лава VI и да су га држали од 907 до 915 г. Неодрживост ове теорије показују, међутим, изворни подаци сакупљени већ код Васиљева, Византия и Арабы II, 50 сл. и 164 сл. Уп. и *R. J. H. Jenkins*, Cyprus between Byzantium and Islam, Studies presented to D. M. Robinson (1953) 1008, n. 15.

[3] Cf. *Gay*, Italie, 132 sq. *H. Grégoire*, La carrière du premier Nicéphore Phocas, Προσφορὰ εἰς Στ. Π. Κυριακίδην (1953) 234 sq.

[1] Дуго се веровало да је сабор из 879 г. изазвао нов расцеп између Рима и Цариграда и да је после њега дошло до „друге шизме" Фотијеве. Неоснованост овог веровања доказали су *F. Dvornik*, Le second schisme de Photius, Byz. 8 (1933) 425 sq. и *V. Grumel*, Y-eut-il un second schisme de Photius? Revue des Sciences philos. et théol. 32 (1933) 432 sq и La liquidation de la querelle Photienne, Échos d'Orient 33 (1934) 257 sq. Њихови закључци потврђени су даљим истраживањима, која није потребно наводити, већ је довољно упутити на велику Дворникову синтезу: Photian Schism, нарочито 202 sq. Уп. и *Grumel*, Reg. 445—589.

намену као и Еклога Лава III, која је такође замишљена као приручник за судску праксу и државну администрацију. Истина, желећи да обнови римско право, Василије I оштро осуђује дело цара-иконоборца, које према њему, претставља „обарање“ добрих закона.[1] Уствари, пак, Прохирон много дугује корисном и популарном законику Лава III: упркос свим званичним оградама и осудама, законик Василија I користи се увелико Еклогом, нарочито у свом другом делу, посвећеном наследном и јавном праву. Прохирон је стекао велику популарност у Византији и остао на снази све до пада Цариграда. Велику популарност стекао је законик Василија I и код Јужних и Источних Словена. Као и Еклога, Прохирон је рано преведен на словенски и јако је утицао на развитак средњовековног словенског права. У средњовековној Србији он је познат као Градски закон. Заједно са Еклогом и Земљорадничким законом, он чини основу српске правне компилације, познате под именом „Закон цара Јустинијана“.

После 879 г. састављен је други Василијев законик, Епанагога царева Василија, Лава и Александра, замишљена као увод у припреману велику збирку закона. Није сигурно да ли је и Епанагога објављена као званични законик или је претстављала само незванични нацрт.[2] Највећим делом она репродукује Прохирон, разликујући се од њега углавном распоредом грађе, али и извесним изменама и допунама. У још већој мери но Прохирон, Епанагога користи озлоглашени законик Лава III, црпећи из њега и одредбе брачног права, док се Прохирон у овом делу држи Јустинијановог права и тек у даљим деловима почиње са позајмицама из Еклоге. Најважнију новину Епанагоге чине одредбе о правима и дужностима цара и патријарха, као и других световних и духовних достојанственика. Овде је дошао до израза идеалан однос између царства и свештенства, како су га замишљали црквени кругови у Византији после савлађивања иконокластичке кризе. Према Епанагоги, државно-црквени организам претставља идеално јединство над

[1] Zepos, Jus. II, 116.

[2] *Zachariä*, Geschichte 22, сматрао је да Епанагога није званично публикована. Ово гледиште прихватају многи научници: в. напр. *Vogt*, Basile I, 135; *P. Collinet*, Cambr. Med. Hist. IV (1924) 712; *C. Kržišnik*, O pravni naravi Epanagoge, Slov. pravnik 1935. Званични карактер Епанагоге бране: *В. Сокольский*, О характере и значении Епанагоги, В. В. I (1894) 18 сл.; *Г. Вернадский*, Византийские учения о власти царя и патриарха, Recueil Kondakov (1926) 152; *Бенеманский*, Ὁ πρόχειρος νόμος (1906) 151 sq.

којим се уздижу цар и патријарх, који се, као поглавари васељене, у савршеној слози старају о благостању човечанства: световни поглавар брине се о материјалном, духовни о духовном благу поданика. Нема сумње да је аутор овог учења о царству и свештенству био сам Фотије, који се недавно вратио на патријаршиски престо. Утицај ове науке на државно-црквене односе у Византији није био сасвим безначајан. Она је важила као идеал, маколико да се овај идеал разилазио са стварношћу. Деловала је и у словенским земљама. Чак и у XVII веку позивао се на њу московски патријарх Никон.

Да се стварност често не поклапа са теоријом знао је Фотије боље но ико други, а ускоро је морао још једанпут то да искуси, када је промена на царском престолу поново довела и њега до пада. После preране смрти Константинове (879), право наследства престола прешло је на Лава, упркос дубоком нерасположењу и неповерењу које је његов отац према њему гајио. Напрасну смрт свога првенца Василије I није могао да преболи и последње године свога живота провео је у тешкој душевној депресији. 29 августа 886 г. погинуо је несрећним случајем у лову. По доласку на престо Лав VI је одмах уклонио Фотија а за патријарха довео свог младог брата Стефана.[1] Овог пута Фотије коначно нестаје са историске позорнице: умро је у Јерменији, у прогонству.

[1] *Grégoire*, Neuvième siècle 549 (уп. и Byz. 8 (1933) 503, прим. 2), и *A. Vogt*, Note sur la chronologie des patriarches de Constantinople au IXe et au Xe siècles, Échos d'Orient 32 (1933) 276, ставили су Стефаново уздизање за патријарха у децембар 887 г. Међутим, *Grumel*, Chronologie 10 sq., доказао је новим аргументима тачност традиционалног гледишта да је Стефан постављен децембра 886 г., тј. само неколико месеци по Лавовом доласку на престо. Уп. и *Grumel*, Reg. II, p. 130 („18 децембра 886“). Довођењем на патријаршиску столицу свог младог брата, који још није имао ни 16 година, Лав VI је свакако желео да обезбеди себи потпун утицај у црквеној управи, што је вероватно и био главни разлог због кога је удаљио премоћног Фотија. Такво тумачење свакако изгледа убедљивије но претпоставка Дворника, Photian Schism 241 sq., да је Лав VI удаљио Фотија због тога што је, из опозиције према свом оцу, желео да према расправама црквених струја заузме друкчији став но што га је заузимао Василије I и да подупре радикалну монашку странку. До зближавања са монашком странком дошло је тек двадесетак година доцније, услед тешкоћа у које је Лав запао због свог четвртог брака. Не види се ни иначе да је лична нетрпељивост између њега и његовог оца ма у чему довела до промене политичког курса. Изгледа, напротив, да је Лав наставио очеву политику, што нарочито јасно показује рад на правној кодификацији. У сваком случају, како Дворник тачно истиче, други Фотијев пад није имао више никакве везе са питањем односа према Риму.

Лав VI Мудри (886—912) делио је формално престо са својим братом Александром, али овај, одан уживањима, није суделовао у вођењу државних послова.[1] Главни саветодавац царев, за време првог и најплоднијег периода његове владавине, био је отац његове љубавнице и доцније супруге Зоје, Јерменин Стилијан Зауцес (ум. 896), за кога је створена почасна титула „василеопатор" („царев отац").

Као ученик великог Фотија, према коме се показао тако незахвалан, Лав VI је располагао одличним образовањем и многостраним знањем.[2] Био је плодан писац и пасионирани говорник. Оданост античким традицијама опажа се код њега још јаче но код његовог оца, али се испољава не толико на политичком колико на литерарном пољу и приказује се у изразито теолошком руху. Лав је био побожан владар са јаким наклоностима за теологију. Писао је црквене песме и бројне хомилије и говоре, које је волео да држи сам о црквеним празницима, мешајући догматска излагања са класичним реминисценцијама; написао је и опширно погребно слово своме оцу, као и више врло извештачених световних песама, а најзад и збирку пророчанстава о судбини Царства, која је у Византији била јако омиљена. Изгледа да је управо због своје литерарне делатности Лав VI добио почасни надимак Мудри.[3]

Историски много значајније било је обимно законодавно дело, извршено у његово време. Оно га је прославило као најплоднијег законодавца после Јустинијана. Лични удео Лавов у овом делу не сме се прецењивати, иако су царева ученост и литерарна марљивост несумњиво допринеле његовом извођењу. Значајни припремни радови били су спроведени, као што је већ истакнуто, за време његовог оца, а пада у очи и то да велика законодавна делатност припада првој деценији Лавове владавине, када је политиком Царства руководио Стилијан Зауцес. У поређењу са овим првим

[1] Односи између Лава и Александра били су затегнути, у извесним моментима и директно непријатељски. Ипак, није тачно гледиште Ламброса, B. Z. 4 (1895) 92 и Рансимена, Romanus Lecapenus 45, да је Лав одузео своме брату положај савладара. Уп. моје напомене у Sem. Kond. 5 (1932) 253, n. 10. Погрешно је и мишљење Спулбера, Les Novelles de Léon le Sage (1934) 47, да је Александрово савладарство престало после Константинова крунисања. Да то није тачно доказује византиско-руски уговор из 911 г., издат у име царева Лава, Александра и Константина.

[2] Cf. *A. Vogt*, La jeunesse de Léon VI le Sage, Revue Hist. 174 (1934) 403 sq.

[3] Cf. *Monnier*, Les Novelles de Léon le Sage (1923) 211 sq.

периодом, доцнија владавина Лава VI, у доба његове зрелости, изгледа доста неплодна.

Упркос дубокој узајамној антипатији и потпуно различитим природама и темпераментима, политичке тежње Василија I и Лава VI биле су у многоме сличне. Обнова Јустинијановог права, започета за владе Василија I, завршена је у Василикама Лава VI. Царски закони (τὰ Βασιλικά) Лава Мудрог, подељени у 60 књига и 6 томова (отуда и назив Ἑξάβιβλος или Ἑξηκοντάβιβλος) претстављају највећу збирку закона Византиског царства у Средњем веку. Израђене напорима комисије правника под претседништвом протоспатарија Симватија, Василике су објављене већ првих година владе Лава VI: то је још један доказ да су припремни радови за Василијеву Анакатарсис били далеко одмакли и да су искоришћени у Василикама. Василике су збирка како канонског тако и грађанског и јавног права. Оне црпу грађу пре свега из Јустинијановог Кодекса и Дигеста, у мањој мери из Институција, а поред тога и из Јустинијанових Новела и Новела Јустина II и Тиберија, које су додате Јустинијановим у доцнијој збирци тзв. 168 Новела; најзад, чине извесне позајмице и из Прохирона. Као ни њихови претходници из времена Василија I, ни правници Лава VI нису се служили оригиналним латинским изворима већ су се користили грчким преводима и коментарима VI и VII века. У односу на Јустинијанов Законик Василике су за византиског читаоца имале пре свега то преимућство што су биле на грчком језику. Сем тога оне су много прегледније, јер пружају сву грађу, систематски сређену, у једном делу, док Јустинијанов Корпус — а то му Василике у свом уводу и пребацују као највећи недостатак — третира исти предмет на више места. Стога није ни чудо што су Василике скоро потпуно потисле из употребе Јустинијанов Законик и што су за средњовековну Византију постале темељ правне науке.[1] Но ма колико да је био велик значај Василика за развитак византи-

[1] Доцније је текст Василика допуњаван многобројним схолијама. Најважније су тзв. „старе схолије", које потичу још из доба Константина Порфирогенита, док „новије схолије" падају у XI, XII и XIII век. У XII веку направљен је и регистар за Василике, познат под насловом Типукитос (од ὁ τί ποῦ κεῖται: где се шта налази?). За историчара он је значајан пре свега због података о садржини изгубљених књига. Уп. M. Κριτοῦ τοῦ Πατζῆ Τιπούκειτος, lib. I—XII ed. *C. Ferrini et J. Mercati*, Studi e Testi 25 (1914); lib. XIII—XXIII ed. *F. Dölger*, ibid. 51 (1929); lib. XXIV—XXXVIII ed. *St. Hoermann et E. Seidl*, ibid. 107 (1934). Уп. и *F. Dolger—E. Seidl*, Beiträge und Berichtigungen zum Tipukeitos, B. Z. 39 (1939) 146 sq. *E. Seidl*, Die Basilikenscholien im Tipukeitos, B. Z. 44 (1951) (Dölger-Festschrift) 534 sq.

ског права, као историски извор оне немају нарочиту вредност. Типично књишко дело, оне не одражавају политичку и социјалну стварност свога времена, већ понављају правне прописе ранијих векова, махом давно преживеле.[1]

У већој мери огледају се савремене прилике у Лавовим Новелама. Лав је издао, наиме, збирку од 113 наредаба, која се, по аналогији са Јустинијановим Новелама, обично зове збирка Новела. Првобитно је ова збирка носила други назив, у коме се опет одражава тесна веза Лавовог законодавства са законодавним делом његовог оца: она се звала „Исправљање и чишћење старих закона" (αἱ τῶν παλαιῶν νόμων ἐπανορθωτικαὶ ἀνακαθάρσεις). Лавове Новеле односе се на најразличитија питања, која се нижу без одређеног система. С једне стране, оне мењају или опозивају старе законе, а с друге, дају законску снагу извесним правним обичајима који су се усталили. Новеле које се тичу цркве (бр. 2—17 и 75) упућене су патријарху Стефану, а све остале — изузимајући неколико новела без адресе — Стилијану Зауцесу. Као и у случају Јустинијана и његовог преторијског префекта Јована Кападокиског, и овде је адресат био по свој прилици прави аутор издатих наредаба. Ова околност може да објасни зашто Лавово законодавство, толико обимно у Зауцесово време, постаје доста скромно после Зауцесове смрти.

Нарочиту пажњу заслужују оне новеле Лава VI у којима се опозивају права градских курија и сената.[2] Истина, курије су већ одавно биле нестале, а и административне и законодавне функције сената постојале су само на хартији. Ипак је њихово званично укидање значајно, тим пре што је оно у све три новеле мотивисано тиме што се цела државна управа сада налази у рукама цара. Законодавно дело Лава VI завршава значајан историски процес којим се сва државна власт усретсређује у рукама владара а сви државни

[1] О томе се често не води довољно рачуна, па се Василике користе као извор IX в. без потребне опрезности. — Интересантна дискусија о значају Василика као извора вођена је у последњем тому Византиског Времениика. *А. П. Каждан*, Василики как исторический источник, В. В. 14 (1958) 56 сл., тачно истиче да политички и друштвени односи који се огледају у Василикама пре свега одражавају прилике VI а не IX века. Ово схватање није у суштини обеснажено резервама које чине *М. Я. Сюзюмов*, Василики как источник для внутренней истории Византии, ibid. 67 sq. и *Е. Э. Липшиц*, Несколько замечаний о Василиках как источнике, ibid. 76 sq.

[2] Nov. 46, 47, 78: *Zepos*, Jus I, p. 116, 116 sq., 147. *Noaille-Dain*, Les Novelles de Leon VI le Sage (1944) p. 182, 184, 270.

послови поверавају царском чиновничком апарату. Свемоћ цара и бирократизација државе долазе под Македонском династијом до потпуног изражаја. Сенат, у који улазе виши државни чиновници, губи не само своје старе законодавне и административне функције, већ и онај значај који је имао још у VII и VIII веку. Држава се идентификује са царем и његовим војним и чиновничким апаратом. Цар је изабраник божји на коме почива божанска промисао. Он је врховни поглавар целокупне државне управе, врховни заповедник војске, врховни судија и једини законодавац, бранилац цркве и заштитник православља. Он одлучује о рату и миру, његова пресуда је коначна и неопорецива, његови закони сматрају се богом надахнути. Истина, он мора да се држи постојећег права, али он може да га мења по свом нахођењу објављивањем нових и опозивањем старих закона. Као државни поглавар, цар има фактички неограничену власт и није везан ничим осим општим моралним захтевима.

Само у црквеној сфери царска власт наилази на јача ограничења. Ма колико да је велик његов утицај и на црквени живот, као световно лице, цар може да буде само заштитник а не и руководилац цркве. Црква има свога властитог руководиоца, цариградског патријарха, чији су углед и моћ у сталном порасту. Бесумње, цар је тај који фактички одлучује о постављењу патријарха, а као законодавац он утиче и на црквену управу. Али, за разлику од постављења и уклањања световних достојанственика, о којима одлучује искључиво царева воља, за постављење, а нарочито уклањање црквених великодостојника, потребан је пристанак цркве. Исто тако цар може по свом нахођењу мењати законе својих претходника, али он не може ни мењати ни опозивати одредбе црквених сабора. Највишу институцију у црквеном животу претстављају црквени сабори, којима припада искључиво право решавања верских питања. Док световни чиниоци који су некада ограничавали царску власт постепено губе свој значај, власт цркве расте истовремено са свемоћи цара.

Изграђивање управног система и чиновничког апарата Византиског царства такође се углавном завршава под Македонском династијом.[1] Развитак је ишао правцем којим је кренуо у VII веку и у коначном резултату пружа слику која

[1] Cf. *Bury*, Admin. System. *Bréhier*, Institutions 121 sq. *W. Ensslin*, The Emperor and the Imperial Administration in: Baynes-Moss, Byzantium (1949) 268 sq.

се јако разликује од некадашње полазне тачке: управног система позноримског царства.

На прелазу из IX у X век тематско уређење добија своју дефинитивну структуру. Постепеним делењем великих малоазиских округа и увођењем тематске организације по другим областима број тема знатно се повећао. Неуједначеност првобитне тематске организације постепено је уступила место једном строго унифицираном систему, пошто су се и различити мањи војни окрузи који су били формирани поред тематских јединица — клисуре, архонтије, дукати, катепанати, друнгаријати — временом претворили у теме.[1] Почетком X века Царство је подељено у ове тематске јединице: у Азији, теме Опсикион, Букеларион, Оптиматон, Пафлагонија, Армениакон, Халдија, Колонеја, Харсианон, Анатоликон, Тракесион, Кападокија, Месопотамија, Себастеја, Ликандос, Леонтокомис, Селевкија[2] и приморска тема Кивиреота; на мору, теме Самос и Архипелаг; у Европи, Тракија, Македонија, Стримон, Тесалоника (Солун), Хелада, Пелопонез, Кефаленија, Никопољ, Дирахион (Драч), Далмација, Сицилија, Лангобардија и Херсон. Даље промене у тематској организацији у X веку настају пре свега оснивањем нових тема у новоосвојеним областима, док се на старој територији нове теме стварају ретко. Тек је дезорганизација византиског државног поретка довела, почев од друге половине XI века, до даљег делења, управо распарчавања тематских јединица.[3]

Посматрајући византиски чиновнички апарат, о коме нас за ову епоху обавештавају Филотејев Клитерологион и сродни спискови византиских достојанственика IX и X века[4], морамо да правимо разлику између стварних функција и почасних титула. Ова разлика се видно изражавала у томе што су функције додељиване повељом о постављењу

[1] На значај ових мањих војно-управних округа у старијој тематској организацији добро је указао *Ј. Ферлуга*, Ниже војно-административне јединице тематског уређења, Зб. Р. В. И. 2 (1953) 61 сл.

[2] Пет последњих тема нема у Филотејевом Клиторологију, али се оне јављају као теме у Тактикону Бенешевића и De thematibus (сем теме Лоентокомис која је у De thematibus изостављена, као што су тамо изостављене, свакако случајно, и теме Харсианон, Кападокија и Далмација). Месопотамија се наводи као тема већ у Платном списку стратега из 908—910 г., док су четири остала округа овде још клисуре. О Платном списку и његовом датирању в. *Ј. Ферлуга*, Прилог датирању Платног списка стратега из De caerimoniis, Зб. Р. В. И. 4 (1956) 63 сл.

[3] Cf. *Stein*, Untersuchungen 19 sq.

[4] В. горе у прегледу извора, стр. 216.

(διὰ λόγου), а титуле предајом почасних знакова (διὰ βραβείου). Већим делом титуле нису биле ништа друго но функције које су временом изгубиле некадашњи значај и добиле титуларни карактер. Треба притом увек имати на уму да спискови функција и титула IX и X века приказују византиски чиновнички апарат једне одређене, временски ограничене епохе и да важе безусловно само за ову епоху, јер се византиски управни систем стално развијао и мењао.

Према Филотејевом Клитерологију, византиске титуле претстављају хијерархију од осамнаест степени. Три највиша достојанства: цезара, нобилисима и куропалата додељују се ретко и већином само члановима царске породице.[1] Иза њих долази највиша женска дворска титула, зосте патрикија[2], затим магистри, антипати, патрицији, протоспатарији, дисипати, спатарокандидати, спатарији, ипати итд. Било је и осам специјалних титула за евнухе, које су почињале са патрицијем, али су већином имале своје посебне називе; притом је патриције-евнух имао виши ранг но остали патрицији и антипати. Евнуси су играли велику улогу на византиском двору. Изузимајући само царско достојанство, они су могли да врше сваку другу световну или духовну дужност, и многи су патријарси, државници и војсковође, који су се прославили у византиској историји, били евнуси. А било је и извесних дворских функција које су обично, мада не без изузетка, обављали евнуси. Најважније међу њима биле су дужност паракимомена, који је спавао до царске ложнице и који је махом био један од најближих царевих људи (овај положај заузимао је, међутим, за владавине Михаила III привремено Василије Македонац), и дужност протовестиарија, начелника царске гардеробе.[3] Важне дворске функције имали су и ректор, један од највиших достојанственика на царском двору, који се јавља тек за

[1] О цезарској титули в. солидно истраживање: *R. Guilland*, Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin: le césarat, Or. christ. per. 13 (1947) 168 sq.

[2] Cf. *A. Vogt*, La patricienne à ceinture, Échos d'Orient 37 (1938) 352 sq. В. и *H. E. Del Medico*, Byzance avant Byzance: la Patricienne à ceinture, Actes du VIe Congrès International d'Études byzantines I (1950) 73 sq.

[3] Cf. *R. Guilland*, Les eunuques dans l'Empire byzantin, Études byz. 1 (1943) 196 sq.; *idem*, Fonctions et dignités des eunuques, Études byz. 2 (1944) 185 sq.; 3 (1945) 179 sq.; *idem*, Études de titulature byzantine: les titres auliques réservés aux eunuques, R. E. B. 13 (1955) 50 sq.; 14 (1956) 122 sq.; *idem*, Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin: les titres auliques des eunuques, Byz. 25/27 (1955/57) 649 sq.

време Македонске династије[1], протопрепозит и начелник дворског церемонијала (ὁ ἐπὶ τῆς καταστάσεως), царев протостратор[2] и др. Међу чиновницима централне државне управе нарочито се истиче цариградски епарх, који врши надзор над целим престоничким животом: „отац града“, како га назива Порфирогенитова Књига о церемонијама.[3] Од великог и све већег значаја био је и положај логотета дрома, који је заузимао, например, Теоктист под Теодором и Стилијан Зауцес под Лавом VI. Логотет дрома је у ово доба стварни руководилац целокупне спољне и унутрашње политике Царства.[4] С обзиром на познати фискализам византиске државе, није чудо што у византиском бирократском апарату финансиска управа заузима особито важно место. Надзор над свим финансиским установама врши сакеларије, кога у XII веку замењује велики логаријаст; државно благо у злату чува хартуларије сакелија а државне залихе у натури хартуларије вестијарија.[5] Начелници појединих финансиских установа јесу логотети γενικοῦ, στρατιωτικοῦ, ἰδικοῦ. Важне функције су имали и начелник царске канцеларије (πρωτοασηκρῆτις)[6], прималац молби (ὁ ἐπὶ τῶν δεήσεων) и царев секретар (ὁ ἐπὶ τοῦ κανικλείου); ова последња функција била је често везана с положајем логотета дрома.[7]

За војни систем важна је разлика између провинциских тема и тагми, смештених у Цариграду. На челу тема стоје стратези, заповедници локалних трупа и уједно начелници локалне управе (заповедник Опсикија звао се, међутим, комес, а заповедник Оптимата доместик, тако да га Филотеј чак и убраја у доместике). На челу појединих тагми стоје доместици. Најважније су биле тагме Схола, Ексубита, Аритмоса (чији се заповедник није звао доместик већ друнгарије) и Хиконата (основане тек за владе Нићифора I). Доместик Схола био је обично врховни заповедник целокупне војске. Услед проширења државне територије, од друге по-

[1] *R. Guilland*, Études de titulature byzantine: le rectorat, Mémorial L. Petit (1948) 185 sq.

[2] *R. Guilland*, Études de titulature et de prosopographie byzantines: le protostrator, R. E. B. 7 (1950) 156 sq.

[3] De caerim. 264 и 528: πατὴρ πόλεως. Cf. *Ф. Успенский*, Константинопольский эпарх, И. Р. А. И. К. 4 (1899) 90 sq.

[4] *Bury*, Admin. System 91 sq. *Dölger*, Kodikellos 53 sq. и Finanzverwaltung 22 sq.

[5] *Dölger*, Finanzverwaltung 24 sq.

[6] *Dölger*, Kodikellos 55 sq.

[7] *Dölger*, Kodikellos 44 sq.

ловине X века постоји један доместик Истока и један доместик Запада.[1] Поморске снаге државе састоје се из царске флоте под командом друнгарија лађа (ὁ δρουγγάριος τῶν πλοΐμων) и бродовља поморских тема под командом локалних стратега.[2] Упадљиво је да друнгарије царске флоте у IX па и двадесетих година X века има нижи ранг но ма који тематски стратег. Међутим, већ средином X века друнгарије флоте заузима, поред доместика Схола, највиши положај у целој византиској војсци.[3] То јасно показује како је порастао значај флоте. Царски чиновници, и то прилично ниског ранга, јесу и демарси странака плавих и зелених: народне странке коначно су изгубиле некадашњи политички значај и сада играју само декоративну улогу на царском двору суделујући у дворским свечаностима.

Спискови у Филотејевом делу набрајају свега 60 водећих чиновника војне, цивилне и дворске управе, непосредно потчињених цару (поред осам положаја за евнухе који чине посебну групу). Већини ових веледостојника подређена су одговарајућа надлештва са многобројним чиновницима. Целим тим строго централизованим, хијерархиски изграђеним апаратом диригује цар, који лично именује све више чиновнике и њихове најважније помоћнике и који их смењује по свом нахођењу.

Доцније се византиски чиновнички апарат још више компликује: стварају се нове установе и функције, док се старе укидају или модификују. Карактеристична црта византиског управног система у доба Македонске династије јесте превага војних функција над цивилним и велики углед тематских стратега. Цариградски епарх стоји код Филотеја на осамнаестом месту, тако да дванаест тематских стратега, као и доместици Схола и Ексубита, долазе испред њега.[4] А виши ранг од сакеларија и логотетâ имају свих 25 тематских стратега (нижи ранг има само доместик Оптимата).

[1] Cf. *R. Guilland*, Études sur l'histoire administrative de Byzance: le Domestique des Scholes, R. E. B. 8 (1950) 5 sq.

[2] Cf. *R. Guilland*, Études de titulature et de prosopographie byzantines. Les chefs de la marine byzantine, B. Z. 44 (1951) 212 sq.

[3] Уп., с једне стране, Тактикон Успенског, Филотејев Клиторологион и Тактикон Бенешевича (Beneševič, Ranglisten 214 sq.), а с друге *Liutprandi* Antapodosis VI, 10.

[4] Испред стратега Анатолика, иза кога долазе доместик Схола, стратег Арменијака и редом остали стратези, Филотеј наводи само три достојанственика: синкела цариградског патријарха, ректора и — као највишег од свих — василеопатора (уствари василеопатор је почасна титула, коју је Лав VI створио за свог таста Стилијана Зауцеса, па није требало уопште да буде наведена међу функцијама).

Међу стратезима највећи углед имају заповедници малоазиских тема, које сачињавају језгро византиске војне снаге; скоро сви стратези малоазиских тема имају виши ранг од стратега Македоније и Тракије, најважнијих заповедника европске војске. Донекле се то испољава и у њиховим платама: за Лава VI стратези Анатолика, Арменијака и Тракесијанаца примали су годишње по 40 фунти злата (што према металној вредности износи 44.438 златних динара), стратези Опсикија, Букеларија и Македоније по 30 фунти, стратези Кападокије, Харсианона, Пафлагоније, Тракије и Колонеје по 20 фунти, а остали од 10 до 5 фунти.[1] Уосталом, границе између појединих категорија чиновника и њихових функција нису биле нарочито строге, тако да је прелаз из цивилне у војну службу био обична појава, а често се и војна команда преносила на цивилне па чак и на дворске чиновнике. У свему је одлучивала царева воља.

Аутократски централизам византиске државе давао је нарочито обележје и градском животу и градској привреди. Цео привредни живот византиске престонице стајао је под надзором цариградског епарха и, као што показује „Књига епарха", у X веку, у доба свемоћи византиске централне власти, ова контрола била је нарочито строга и свеобухватна.[2] Трговци и занатлије у Цариграду, а свакако и по

[1] De caerim. 696 sq. Ради поређења могу се навести подаци из Лиутпранда (Antapodosis VI, 10), према коме су средином X в. чиновници са титулом патриција добијали годишње по 12 фунти злата и по једно свечано одело, магистри по 24 фунте злата и по 2 одела, а ректор, доместик Схола и друнгарије царске флоте, изгледа по 48 фунти злата и по 4 пара одела (две последње бројке допунио је *E. Stein*, B. Z. 24 (1924) 385, n. 1).

[2] О времену постанка Епархове књиге в. у прегледу извора, стр. 217. Најсолиднију анализу Епархове књиге пружа *Stöckle*, Zünfte, Важна су такође дела: *Христофилопулос*, Ἐπαρχικὸν βιβλίον и *Mickwitz*, Zünfte 205 sq., као и чланци: *Черноусов*, Журн. Мин. Нар. Просв. 1914 септ., 154 сл., и *Kubitschek*, Num. Zeitschr. 44 (1911) 185 sq. Уп. сада и *М. Я. Сюзюмов*, Книга эпарха, Свердловск 1949, и Ремесло и торговля в Константинополе в начале X в., В. В. 4 (1951) 11 сл. В. даље Николов коментар уз издање текста (1893) и француски превод (1894); *Zachariä*, B. Z. (1893) 132 sq. и 177; *L. M. Hartmann*, Ztschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. 3 (1894) и Analekten zur Wirtschaftsgesch. Italiens im frühen Mittelalter (1904) 16 sq.; *Ф. Успенский*, Константинопольский епарх, И. Р. А. И. К. 4 (1899) 90 сл.; *Gehrig*, Jahrb. f. Nationalökonomie u. Statistik 38 (1909) 577 sq.; *Waltzing*, Études hist sur les corporations II (1896) 347 sq.; *Kornemann*, RE. IV (1901) 478 sq.; *Vogt*, Basile I 139 sq. и 289 sq.; *G. Marzemini*, Atti del R. Istit. Veneto di sciezne, lettere ed arti 94 (1934/35) 381 sq.; *Mickwitz*, B. Z. 36 (1936) 63 sq. Не задовољавају књиге: *Christo Macri*, L'organisation de l'économie urbaine dans Byzance (1925), и *G. Zoras*, Le corporazioni bizantini (1931).

другим градовима, били су организовани у цехове. Нарочито су били значајни цехови који су снабдевали престоницу намирницама: трговци стоком, месари, трговци рибом, пекари и крчмари. Специјални цехови бавили су се производњом и трговином воска, различитих зачина, масти, сапуна итд. Читав низ еснафа радио је на производњи и трговини свилом, што је разумљиво кад се зна за велики значај те производње и трговине у Византији. Делокруг сваког цеха био је тачно одређен, а правила се и јасна разлика између произвођача и трговаца. Посебне еснафе сачињавали су трговци ланеним производима и кожама. Међутим, Епархова књига не даје систематски попис свих цехова који су постојали у Цариграду. Колико је разгранат био систем византиских еснафа, види се по томе што су и нотари, мењачи и златари имали своје еснафе. Византиски цехови потичу од римских колегија.[1] Међутим, у византиско доба занатлија није био тако строго везан за свој занат као у позноримско доба. Припадност еснафу није више наследна, престало је и принудно учлањавање грађана у еснафе; напротив, за примање у еснаф постављају се одређени услови и тражи извесна спрема. Ово опет значи пооштравање државне контроле. Јер, ако је везаност појединца за његов сталеж постала лабавија, његова зависност од државе постала је, напротив, јача. Не само да држава, као што је то било и у римско доба, употребљава цехове за јавне радове, већ цела њихова делатност стоји под најстрожијим надзором градског епарха и најбрижљивије се регулише. Нарочито се контролише рад оних еснафа који се баве снабдевањем Цариграда намирницама. Да би се осигурало снабдевање престонице, влада прописује количину потребне робе, проверава њен квалитет и одређује цену. Увоз робе у Цариград, како из унутрашњости тако и из иностранства, нарочито је повлашћен, док се извоз свесно ограничава.[2] Цехови у Византији служе не толико интересима произвођача и трговаца колико контроли привредног живота у интересу државе и потрошача. Помоћу цехова влада регулише цео привредни живот у градовима, именујући старешине појединих цехова и стављајући њихов рад под надзор својих чиновника.

[1] То је *Stöckle*, Zünfte 135 sq. тачно истакао насупрот *H. Gehrig*'u, op. cit. 577 sq. Везу византиских цехова са римским подвлаче и *L. M. Hartmann*, Analekten 16 sq.; *S. P. Waltzing*, op. cit. 347 sq.; *E. Kornemann*, RE. IV, 478.

[2] Уп. *Сюзюмов*, н. д., В. В. 4 (1951) 33 сл.

Упоредо са јачањем царског апсолутизма, у законодавству Лава VI огледа се и јачање византиске аристократије. А то је процес који ће временом уздрмати цео византиски државни систем па и сам царски апсолутизам. Почеци овог процеса примећују се већ крајем VIII века када се појављују прве магнатске породице у Византији. Стотину година доцније племство се већ толико оснажило и толико утврдило као посебан сталеж да Лавова Тактика изричито препоручује да се за стратеге и више официре именују само угледни и богати људи.[1] Тако се опажа све јача социјална диференцијација. Царска влада признаје постојање повлашћеног сталежа, па чак и подржава његове тежње на политичком и на привредном пољу. Стару одредбу, којом се активним чиновницима забрањивало да купују земљишне поседе и да примају наследства и дарове без нарочитог царевог одобрења, Лав VI је за цариградске чиновнике опозвао а за провинциске ублажио, и само је за тематске стратеге овај закон остао још на снази.[2] Једном доцнијом Лавовом новелом ограничено је и право првенства суседа (προτίμησις) код куповине земљопоседа, а тиме је велепоседницима олакшано присвајање сељачких поседа.[3] Све је то водило јачању велепоседништва и феудалних снага, против којих ће Лавови наследници морати да се огорчено боре.

За разлику од Василија I, Лав VI није имао јасан спољнополитички програм. Његово доба разликовало се од Василијевог и у томе што се Византија није више могла ограничити на борбу против Арабљана. У византиско-бугарским односима дошло је, после дужег мира, до нових непријатељстава. Пошто се први хришћански владар Бугарске, Борис-Михаило, одрекао круне (889) и пошто је његов старији син Владимир збачен с престола због покушаја да врати земљу паганској религији, власт је преузео Борисов млађи син Симеон (893—927), највећи владар средњовековне Бугарске. Ускоро после његовог доласка на престо избио је сукоб између Византије и Бугарске. Занимљиво је да је тај сукоб имао економску позадину.[4] Монопол на трговину с Бугар-

[1] Tactica Leonis II, 21 и IV, 3 (ed. Vári I, p. 29 и 50). Cf. *M. Mitard*, Le pouvoir impérial au temps de Léon VI le Sage, Mélanges Diehl I, (1930) 215 sq.

[2] Nov. 84 (Zepos, Jus I, 152 sq.).

[3] Nov. 114 (Zepos, Jus I, 186 sq.). *Dölger*, Reg. 558. Сумња Zachariä, Geschichte 239 у аутентичност ове новеле није оправдана. Уп. *Lemerle*, Histoire agraire 268, n. 3.

[4] *Cf. G. J. Bratianu*, Le commerce bulgare dans l'Empire byzantin et le monopole de l'empereur Léon VI à Thessalonique, Сборник Ников (1940) 30 sq.

ском добила су у Византији два велика трговца. У споразуму са Стилијаном Зауцесом ови трговци су пренели центар трговине са Бугарском из Цариграда у Солун и знатно су повећали царине. Тиме су бугарски интереси били погођени, и пошто су сви протести остали без резултата, Симеон је упао у Византију и нанео царској војсци пораз (894).[1] Како су византиске снаге на Балкану биле недовољне, Византија је покушала да отклони опасност дипломатским потезом: позвала је упомоћ Угре, који су тада држали област између Дњепра и Дона.

На позив владе Лава VI Угри су се први пут умешали у политику европских држава. У споразуму са Византинцима ударили су на Симеона с леђа, задали му више пораза и опљачкали северне бугарске покрајине. У међувремену византиски војсковођа Нићифор Фока избио је на јужну границу Бугарске, а друнгарије царске флоте Евстатије блокирао је ушће Дунава. Симеон је склопио са Византијом примирје, да би добио у времену. Као што се византиски цар био обратио Угрима, тако се он окренуо ратоборном племену Печенега у јужноруској равници. Помоћу Печенега он је савладао Угре, па је онда напао Византинце и однео одлучујућу победу код Бугарофигона (896). После тога је склопљен мир, којим се Византија обавезала на годишњи данак Бугарима. Међутим, под притиском Печенега, Угри су кренули на запад и доселили се у своју данашњу област на средњем Подунављу. Тако су они продрли у пределе насељене Словенима, одвојивши Јужне Словене од њихових саплеменика на северу и истоку.[2]

Рат са Симеоном ослабио је снаге Византије према Арабљанима, како на Истоку тако и на Западу. Нићифор Фока морао је да прекине успешно ратовање у јужној Италији да би преузео команду на Балкану.[3] На истоку, Јер-

[1] Хронологија према убедљивим излагањима *Златарског*, Известията 88 sq. Уп. и *G. Kolias*, Léon Choerosphactès (1939) 23 sq.

[2] О пореклу и сеоби Угара в. нарочито: *J. Moravcsik*, Zur Geschichte der Onoguren, Ungar. Jahrb. 10 (1930) 53 sq.; *C. A. Macartney*, The Magyars in the Ninth Century, Cambridge 1930. В. даље потпуну, као увек, библиографију код Моравчика, Byzantinoturcica II², 134 sq.

[3] Мишљење *Васиљева*, Византия и Арабы II (1902) 114 и Cambr. Med. Hist. IV (1923) 140 sq., према коме је Нићифор Фока тек око 900 г. опозван из Италије није тачно јер сви извори подударно сведоче да је он као доместик Схола командовао византиском војском у рату са Бугарима 894 г. (уп. *Златарски*, Известията). Ускоро после тога он је, иницијативом Стилијана Зауцеса, смењен с положаја и замењен Лавом Катакалоном, који је руководио операцијама у рату

менија је била изложена арабљанским нападима, а у Киликији отпочело је надирање Арабљана, праћено опсежним поморским операцијама дуж јужне обале Мале Азије. На западу и на мору, Византија је трпела пораз за поразом. 902 г. пала је Таормина, последње византиско упориште на Сицилији. Тиме је арабљанско освајање Сицилије углавном завршено, после тешких борби које су трајале 75 година и стајале великих жртава. На истоку Арабљани су господарили не само Средоземним већ и Јегејским Морем, оивиченим византиским земљама. Њихови напади погађали су час Јегејска Острва, час обале Пелопонеза и Тесалије, а 902 г. разорена је богата тесалска лука Димитријада.[1] Нарочито катастрофалних последица имала је велика експедиција из 904 г. под вођством грчког ренегата Лава из Триполиса. Лав је најпре кренуо на Цариград, али после заузећа Абидоса, које је отварало пут ка византиској престоници, изненада је променио правац и ударио на Солун. Овај културни и трговачки центар, после Цариграда најзначајнији и најбогатији град Византиског царства, пао је после тродневне опсаде, 31 јула 904 г.[2] У освојеном граду Арабљани су извршили страховит покољ пре но што су се повукли са многобројним заробљеницима и огромним пленом. Овај тешки пораз имао је реперкусија и на односе Византије према Бугарима. Византинци су морали пристати на померање бугарске границе, која се сасвим примакла Солуну.[3]

Византиска влада, поучена тешким искуством, појачала је утврђења у Солуну и предузела енергичне мере за повећање флоте. Резултат се убрзо показао: у октобру 908 г.[4]

са Бугарима 896 г. Уп. *Grumel*, Chronologie 24 sq. В. сада и *H. Grégoire*, La carrière du premier Nicéphore Phocas, Mélanges Sp. Kyriakidès (1953) 237 sq.

[1] За хронологију в. *Grumel*, Chronologie 34 sq. против Грегоара, Byz. 5 (1930) 394 sq., који је бранио 897 г.

[2] Доскора се, на основу Табарија сматрало да је Лавов поход почео заузећем Аталеје. Међутим, *H. Grégoire*, Le communiqué arabe sur la prise de Thessalonique, Byz. 22 (1952) 373 sq., доказао је да се Табаријев извештај не односи на заузеће Аталеје, о коме ни византиски извори не знају ништа, већ на заузеће Солуна.

[3] Ово доказује натпис на граничном камену из 6412 (= 904), нађен близу села Нариш-Кај, око 20 километара од Солуна: в. *Ф. И. Успенский*, И. Р. А. И. К. 3 (1899) 184 сл. Аутентичност овог натписа не изазива ни најмању сумњу, као што је доказао *M. Lascaris*, Les sources épigraphiques de la légende d'Oleg, Mélanges H. Grégoire III (1951) 213 sq. (наслов овог лепог истраживања није срећан јер са руским кнезом Олегом тај натпис нема никакве везе, што уосталом признаје и сам писац). Прештампано у *M. Lascaris*, Deux notes sur le règne de Syméon de Bulgarie, Wetteren 1952, 5 sq.

[4] *Grumel*, Notes chronologiques, Échos d'Orient 36 (1937) 202 sq.

логотет дрома Химерије однео је у Јегејском Мору значајну победу над арабљанском флотом. Две године доцније Химерије се искрцао на Кипру, одакле је напао сириску обалу и запосео Лаодикеју. Још већа поморска операција предузета је 911 г. када је јака флота, под вођством истог Химерија, испловила против Крита.[1] Међутим, после дуге узалудне борбе византиска флота је била приморана да се повуче. На повратку, арапска ескадра, под вођством Лава Триполитанца и Дамјана, такође византиског ренегата, напала је византиско бродовље и потпуно га уништила (пролеће 912). Тако је велика Химеријева експедиција претрпела потпун неуспех: сви изванредни војнички и финансиски напори показали су се узалудним.

Детаљан опис Химеријеве експедиције у Порфирогенитовој Књизи о церемонијама спомиње међу византиским морнарима и 700 Руса, који су као награду добили један центенариј злата. Учешће Руса у византиском походу последица је нових византиско-руских односа.[2] Руски кнез Олег, који се учврстио у Кијеву и који је осигурао себи „пут од Варега до Грка", појавио се 907 г. са јаком флотом пред Цариградом и натерао византиску владу на склапање уговора. Овај уговор, парафиран септембра 911 г., обележава почетак редовних трговинских односа између Византије и Кијевске државе. Између осталог спомиње се у њему и могућност учешћа Руса у византиским ратним походима.[3]

Уз све спољнополитичке тешкоће дошли су и заплети које су изазвала царева четири брака. Први брак са Теофаном, који је Лав склопио по жељи Василија I, није био срећан. После смрти побожне царице (897)[4], коју је грчка црква прогласила светицом, он се у пролеће 898 г.

[1] Cf. *R. J. H. Jenkins*, The Date of Leo VI's Cretan Expedition, Mélanges Sp. Kyriakides (1953) 277 sq.

[2] На то је упозорио већ *Васильев*, Византия и Арабы II, 167 сл.

[3] Полное собр. русск. летописей 1, 2 (1926) 30 сл. Веродостојност извештаја руског летописа о Олеговом походу на Цариград често се доводила у сумњу. Уп. *H. Grégoire*, La légende d'Oleg et l'expédition d'Igor, Bull. de l'Acad. de Belgique 23 (1937) 80 sq., *R. H. Dolley*, Oleg's mythical campaign against Constantinople, ib. 35 (1949) 106 sq. и поново *Grégoire*, L'histoire et la légende d'Oleg, prince de Kiev, Nouv. Clio 4 (1952) 281 sq. Колико су ове сумње неосноване, показао сам већ у расправи: L'expédition du prince Oleg contre Constantinople en 907, Annales de l'Inst. Kond. 11 (1939) 47 sq. То исто је показао у врло детаљним излагањима *A. A. Vasiliev*, The Second Russian Attack on Constantinople, D. O. P. 6 (1951) 161—225. Уп. и *R. J. H. Jenkins*, The supposed Russian Attack on Constantinople in 907. Evidence of the Pseudo-Symeon, Speculum 24 (1949) 403 sq.

[4] Cf. *Grumel*, Chronologie 5 sq.

венчао са својом љубавницом Зојом, ћерком Стилијана Зауцеса. Међутим, Зоја је умрла већ крајем 899 г. а није оставила цару мушког наследника, па је Лав у лето 900 г. узео трећу жену, Евдокију Вајану из Фригије. Ово је била очигледна повреда византиских црквених и државних прописа, а ситуација је била утолико незгоднија што је пре неколико година сам Лав VI посебним законом обновио забрану трећег брака, па чак осудио и склапање другог. Међутим, несрећа је гонила цара: Евдокија је умрла већ 12 априла 901 г. Лав је поново остао удовац и ускоро је почео да помишља на нови, четврти брак, са лепом Зојом Карбонопсином. Како је већ његов трећи брак изазвао сукоб са црквом и како су његови нови брачни планови наилазили на опште неодобравање, цар се можда не би решио на поновну и још тежу повреду црквених канона и државних закона, да му 905 г. Зоја није родила сина. Сада је цару било стало до тога да легализује рођење свога престолонаследника. 6 јануара 906 г. патријарх Никола Мистик обавио је у Светој Софији крштење царевог сина, доцнијег цара Константина Порфирогенита, добивши претходно обећање од цара да ће прекинути односе са Зојом. Међутим, три дана доцније Лав се оженио женом која му је поклонила сина и крунисао је за августу. То је изазвало велико огорчење у црквеним круговима. Патријарх је забранио цару улазак у цркву: на Божић 906 г. и на Богојављење 907 г. византиски василевс није пуштен у Свету Софију. Али му је остао излаз коме су често прибегавали византиски цареви када нису могли да изађу на крај са својом црквом: он се обратио Риму и добио од папе Сергија III опроштење. Римске одредбе о браку нису биле тако строге као византиске, а и иначе папа није могао да одбије цара који се мимо свог патријарха обратио њему и тиме признао његову супрематију. Позивајући се на римску одлуку, Лав VI је успео да примора Николу Мистика на абдикацију и да на његово место уздигне побожног али ограниченог Евтимија (фебруара 907). Но тиме је настао расцеп у византиској цркви, који је оживео старе распре црквених странака. Цар је спровео своју вољу: његов син добио је 9 јуна 911 г. царску круну као савладар и тиме је, после толиких мука, осигуран даљи опстанак Македонске династије. Међутим, сукоб са црквом није био окончан привременим уклањањем Николе Мистика, већ је преживео Лавову владавину и најзад је решен у патријархову корист.

III. ВИЗАНТИЈА И СИМЕОН БУГАРСКИ

Општа литература: Златарски, История I, 2. — *Runciman,* Bulgarian Empire. — *Мутафчиев,* История I. — *F. Dölger,* Bulgarisches Cartum und byzantinisches Kaisertum, Bulletin de l'Inst. archéol. bulgare 9 (1935) 57 sq. — *G. Ostrogorsky,* Die Krönung Symeons von Bulgarien durch den Patriarchen Nikolaos Mystikos, ibid. 275 sq. — *Острогорски,* Автократор, стр. 121 сл.

Лав VI је умро 12 маја 912 г. Власт је преузео Александар, стриц малолетног Константина.[1] Пре свега он је тежио за тим да се ослободи наслеђа свог покојног брата. Царицу Зоју затворио је у манастир, а све угледне Лавове сараднике уклонио је и заменио својим људима. Тако је и Никола Мистик враћен на патријаршиски престо. У спољној политици поступци новог владара имали су кобне последице. Он је лакоумно одбио да плаћа Бугарима данак на који се Византија била обавезала уговором о миру из 896 г. и тиме пружио Симеону жељени повод за почетак непријатељстава. Већа несрећа није могла задесити Византију. Међутим, Александар је ускоро умро (6 јуна 913). Једини претставник династије био је сада седмогодишњи Константин. Власт је преузело регентство са патријархом Николом Мистиком на челу.

Положај је био компликован и несигуран. Никола Мистик управљао је у име детета чије рођење он није могао сматрати законитим и чије крунисање није признавао. Против њега водили су опозицију династији највернији елементи, окупљени око царице-удове, и један део свештенства који је остао веран збаченом Евтимију. Несигурно стање искористио је врховни заповедник војске, доместик Схола Константин Дука, и потстакнут од самог патријарха, покушао да се дочепа престола. Овај покушај је осујећен тек после уличних борби у престоници. У таквој ситуацији отпочео је несрећни рат са моћним бугарским владаром.

Симеон је без отпора продро у византиске земље и већ августа 913 г. стајао је пред зидинама престрављене престонице. Он није дошао у Византију само ради пљачке и осва-

[1] Пошто је после 33-годишњег савладарства најзад постао владар, Александар се чак на новцу називао самодршцем. *Мушмов,* Byz. 6 (1931) 99 sq. публиковао је његов златник са натписом: αὐτοκράτωρ πιστὸς εὐσεβὴς βασιλεὺς 'Ρωμαίων. Не само овај речити натпис — најстарији познати натпис на новцу с титулом автократора — него и сви остали расположиви извори показују неодрживост теорије Спулбера, Les Novelles de Léon le Sage (1934) 47, према којој Александар тобоже никад није био цар-автократор већ је вршио власт само у име Константина VII.

јања. Његов циљ био је царска круна. Као византиски васпитаник, Симеон, кога су сами Византинци називали полугрком, био је прожет идејом о узвишености царског достојанства и, слично Византинцима, убеђен да у целом свету може постојати само једно једино царство. Он није желео да створи посебно бугарско царство поред византиског, већ да оснује ново универзално царство, уместо старе Византије.[1] Због тога његова борба против Византије има изузетан значај, због тога се она издваја од свих оних уобичајених ратова које је Византија водила са својим немирним суседима и претставља једно од најтежих искушења њене историје. У борби за Царство огледа се у Средњем веку борба за хегемонију. Византија је бранила од Симеона своје првенство у хијерархији хришћанских држава.

Дошавши пред цариградске зидове, Симеон је морао да увиди да ни он није у стању да освоји ову најјачу тврђаву тадашњег света, па је ступио у преговоре са византиском владом. Патријарх Никола Мистик дочекао га је на царском двору, у присуству младог цара Константина VII, са великим почастима. Изванредне концесије биле су последица њихових преговора. Уствари, византиска влада је капитулирала пред притиском моћног бугарског владара. Симеон је добио од патријарха царску круну и обећање да ће се млади цар Константин VII оженити његовом ћерком.[2] Свакако, Симеон тиме није био проглашен савладарем Константина VII, већ је само признат за цара Бугарске, али је и онако његов циљ био скоро постигнут: добивши царску титулу, он би као таст малолетног василевса сигурно постао стварни господар Византиског царства. Стога је могао засада да се врати у своју земљу, обећавши Византији трајан мир.

Међутим, ускоро после Симеоновог одласка, у Византији је дошло до преокрета који је осујетио све његове горде наде. Регентство патријарха Николе пало је, по свој прилици због тога што су концесије које је оно учинило Симеону биле исувише далекосежне. Царица-мати Зоја вратила се на двор и узела власт у своје руке. Њена влада

[1] Cf. *Dölger*, Bulgarisches Cartum und byzantinisches Kaisertum, Bull. de l'Inst. archéol. bulgare 9 (1935) 57 sq. *Острогорски*, Автократор 121 сл. и Die byzantinische Staatenhierarchie, S. K. 8 (1936) 45 sq. *Уп.* и *Dölger*, Der Bulgarenherrscher als geistlicher Sohn des byzantinischen Kaisers, Сборник Ников (1940) 219 sq.

[2] О Симеоновом крунисању за цара в. *Острогорски*, Автократор 121 sq. и Die Krönung Symeons von Bulgarien, Bull. de l'Inst. archéol. bulgare 9 (1935) 275 sq.

одбацила је план бугарско-византиског брака и опорекла правну важност Симеоновог крунисања. Стога је између Бугарске и Византије поново избио рат. Бугари су продрли у Тракију и Симеон је захтевао да га византиски народ призна за свога цара.[1] Септембра 914 г. предало му се Једрене, идућих година он је пустошио области Солуна и Драча. Зојина влада морала је да прими борбу. Врховну команду имао је као доместик Схола Лав Фока, син славног Нићифора, који међутим није наследио очев стратешки таленат. Уз њега је био и његов брат Варда, отац доцнијег цара Нићифора II Фоке, као и низ других претставника најугледнијих византиских породица. Аристократизација војне команде, препоручена у Тактици Лава VI, била је већ у знатној мери спроведена. На челу морнарице стајао је, међутим, као друнгарије царске флоте, Роман Лакапин, син обичног стратиота, који је и сам почео каријеру као војник теме Арменијака.

После опсежних припрема, византиске оружане снаге продрле су у непријатељску земљу дуж обале Црног Мора. Симеон је напао Византинце на реци Ахелоју, близу Анхијала, и 20 августа 917 г. разбио и потпуно уништио њихову војску. После ове катастрофе Византинци су ускоро претрпели нови тежак пораз код Катасирта, у близини саме престонице. Симеон је био господар Балканског Полуострва. 918 г. упао је у Грчку и продро све до Коринтског Залива.[2]

Ако је регентство патријарха Николе Мистика пало због тога што је било исувише попустљиво према Симеоновим

[1] Leon Diakonos 123: αὐτοκράτορα ἑαυτὸν ἀνακηρύττειν Ῥωμαίοις ἐκέλευεν.

[2] Vita S. Lucae Junioris (Migne, P. G. 111, 449 sq.) прича како је св. Лука, напустивши своје седиште у Фокиди, због бугарске најезде, провео десет година у околини Патраса пре него што се, после Симеонове смрти (927), вратио на своје старо место. На основу овог податка, *Diehl*, Choses et gens de Byzance 3 sq., ставља Симеонов напад на Грчку у 917 г. Међутим, пошто је Симеон августа 917 ратовао са Византинцима код Анхијала а крајем те године или почетком 918 код Катасирта, ово датирање се не може прихватити. На то је добро указао *Runciman*, Romanus Lecapenus 84 и Bulgarian Empire 159, али ни Рансимен, чини ми се, није у праву кад брани 916 г. Тачно је да се речи: „десет година“ не морају узети буквално, али се у таквим случајевима бројеви обично не смањују већ, напротив, повећавају. Сем тога, као што је тачно указао Дил, Симеонов велики продор у Грчку свакако је био последица његове победе на Ахелоју. Због свега тога стављамо Симеонов грчки поход у 918 г. За његово датирање у време после уздизања Романа Лакапина (тако *Златарски*, История 1, 2, стр. 405 сл., који прихвата 920 г., и *Мутафчиев*, История 1, 232) нема разлога.

захтевима, то је влада царице Зоје морала да падне зато што је њен непопустљиви став био у очигледној несразмери са њеним снагама и способностима. Тежак положај у који је запало Царство захтевао је јаку и енергичну владу. Једини човек који је био дорастао ситуацији био је друнгарије Роман Лакапин. Он је успео да предухрити све своје аристократске супарнике и да узме власт у своје руке. Са великом вештином Роман је постепено уклонио царицу Зоју и њене помагаче и учврстио се на власти. Млади цар Константин VII оженио се маја 919[1] Јеленом, ћерком новог регента. Као царев таст, Роман Лакапин је добио, као некада Стилијан Зауцес под Лавом VI титулу василеопатора. Али се он ускоро попео још више: 24 септембра 920 г. његов зет крунисао га је за цезара, а 17 децембра исте године за цара-савладара.[2] Тако је Роман постигао оно што Симеону није пошло за руком: постао је таст и савладар младог легитимног цара, па према томе и господар Византиског царства.

За Симеона је Романово уздизање претстављало тежак ударац. Узалуд је патријарх Никола Мистик покушавао да посредује, упућујући Симеону многобројна писма и трудећи се да ублажи његову срџбу и да га наговори на попуштање. Симеон није тражио ништа мање но да се његов срећни супарник уклони. Јер, све дотле док је Роман Лакапин задржавао свој положај, сви путеви за остварење његовог крајњег циља остајали су затворени. Но, да би се Роман могао уклонити постојао је само један начин: освајање Цариграда. Што је Симеон у више махова пустошио Тракију и поново заузео Једрене (923), није битно мењало ситуацију. Иза моћних цариградских зидина Роман је остајао ван његовог домашаја и мирно чекао. Господар ситуације био је онај који је владао Цариградом. Симеон је то добро знао, али му је недостајала флота без које је освајање те јединствене тврђаве било немогуће. Стога је он склопио савез са египатским Арабљанима, који су располагали јаком морнарицом, ради заједничког напада на Цариград. Међутим, вешта византиска дипломатија осујетила је тај план: добивши из Византије богате поклоне, Арабљани су одустали

[1] Cf. *V. Grumel*, Échos d'Orient 36 (1937) 52 sq. и *F. Dölger*, B. Z. 37 (1937) 532.

[2] *V. Grumel*, Notes de chronologie byzantine, Échos d'Orient 35 (1936) 333 sq., доказао је да Роман Лакапин није крунисан за цара децембра 919, како се то раније сматрало, него тек децембра 920 г., јер још на сабору јула 920 г. он носи титулу василеопатора. Томе треба само додати да се очигледно и његово крунисање за цезара, из истих разлога, мора ставити у септембар 920, а не 919 г.

ПРВО БУГАРСКО ЦАРСТВО

Карта 3

ПРВО БУГАРСКО ЦАРСТВО
Граница Аспарухове државе око 680
Граница Крумове и Омуртагове државе око 814
Граница Симеонове државе (893—927)
0 20 40 60 80 100 км
РАШКА
ЗЕТА
КАРПАТИ
БАЛКАН
ЦРНО МОРЕ
ЕГЕЈСКО МОРЕ
МРАМОРНО МОРЕ
ЈАНСКО МОРЕ
ЕПИР
ТЕСАЛИЈА
ТАСОС
САМОТРАКА
ИМБРОС
ЛЕМНОС
ЛЕЗБОС
АТОС
Дунав
Саве
Сирмиум
Београд
Браничево
Видин
Тимок
Ниш
Морава
Искър
Сердика (Средец)
Перник
Струма
Скопље
Штип
Струмица
Прилеп
Просек
Вардар
Охрид
Преспа
Острово
Воден
Костур
Бер
Солун
Сервија
Лариса
Драч
Авлона
Сер
Филипи
Мосинопољ
Пловдив
Родопи
Марица
Макроливада
Версиникија
Једрене
Димотика
Бугарофигон
Аркадиопољ
Селимбрија
ЦАРИГРАД
Хераклеја
Родосто
Галипољ
Абидос
Силистрија
Плиска
Маркијанопољ
Велики Преслав
Варна
Мали Преслав
Месемврија
Анхијал
Маркеле
Верија
Девелт
Созопољ
Агатопољ

од намераваног похода. Кад је 924 г. дошао пред Цариград, Симеон је, као и 913, морао увидети да његова снага није дорасла цариградским зидинама и, као и тада, позвао је свог супарника на састанак. Тако је ујесен 924 г.[1] дошло између Симеона и Романа до сусрета који је, окићен легендама, остао Византинцима у дугом сећању. Али док је састанак са патријархом Николом Мистиком, пре једанаест година, отварао Симеону најсјајније изгледе, дотле је састанак са царем Романом означавао крај његових великих нада.

За разлику од Зојине владе, Роман I никада није омаловажавао свог великог противника. У једном писму Симеону из 923 г. он енергично протестује против тога што се Симеон назива царем Бугара и Ромеја; у наредном писму, међутим, он додаје да се његов протест не односи на царску титулу као такву, већ на Симеонове претензије да се сматра царем Римљана.[2] Иако нерадо, Византија се ипак помирила с тим да бугарски владар носи царску титулу, под условом да та титула важи само за бугарске земље. Исто тако је већ 920 г. Симеону понуђено, преко патријарха Николе, да ступи у брачне везе са новим владајућим домом Лакапина, што је опет значило не малу почаст, али није имало ништа заједничког са Симеоновим династичким плановима. Даље уступке Роман је одлучно одбијао, па није хтео ни да чује о територијалним концесијама. Уствари, догађаји протеклих година показали су да Симеон, упркос војничкој надмоћности, није био у стању да спроведе свој програм оружаном снагом, а дипломатска вештина Византинаца доводила га је у све тежи положај.

Доминирајући читавим збивањем на Балканском Полуострву, византиско-бугарска борба је све више захватала и остале балканске земље. Нарочито су се византиски и бугарски утицаји укрштавали и сукобљавали у Србији. Српски кнезови били су упућени на подршку једне или друге веле-

[1] *Dölger*, Reg. 604, тачно истиче да противречни изворни подаци не допуштају прецизније одређивање времена састанка. Датирање у 9 септембар 924, које брани *Runciman*, Romanus Lecapenus 246 sq., изгледа исто тако несигурно као и сва раније предложена датирања.

[2] Према писму Романа I (Δελτίον I, 659), Симеон се називао: βασιλεὺς Βουλγάρων καὶ Ῥωμαίων. Међутим, до назива цара Ромеја било му је стало више но до назива цара Бугара. Нађен је оловни печат (*T. Gerasimov*, Bull. de l'Inst. archéol. bulgare 8 (1934) 350), на коме се Симеон назива само царем Ромеја: Συμεὼν ἐν Χριστῷ βασιλεὺς Ῥωμέων.

силе и служили им као оруђе у њиховој међусобној борби. Час је Симеон, час опет Роман Лакапин успевао да на српски престо доведе свог штићеника и уклони штићеника противне стране. Када је најзад, после дуже борбе и више узастопних промена, византиски утицај почео да надјачава и када је кнез Захарија, доведен на српски престо бугарском потпором, пришао Византинцима, Симеон је решио да отстрани то легло сталних немира у свом залеђу. Међутим, војска коју је он послао у Србију претрпела је пораз и тек уз ангажовање већих снага пошло му је за руком да најзад, после страховитог пустошења, потчини немирну земљу својој власти (924). Покорење Србије довело га је до граница Хрватске, која је тада, под својим првим краљем Томиславом, знатно ојачала, па је и ту дошло до оружаног сукоба а према томе и до новог прекида у борби са Византијом. Међутим, у сукобу са Хрватском Симеонова војска претрпела је свој највећи пораз (око 926). Пошто је папиним посредништвом склопио са Хрватима мир, Симеон је, како изгледа, спремао против Византије нов поход, али је 27 маја 927 г. велики бугарски владар изненада преминуо.

После Симеонове смрти ситуација се у један мах из основа изменила. Његов син Петар (927—969) није наследио очев ратоборни дух ни његове високе тежње. Даља борба изгледала је узалудна, и Петар је пожурио да склопи мир са Византијом. Византинци су га признали за цара Бугарске и дали му за жену принцезу Марију Лакапину, ћерку најстаријег Романовог сина Христофора. Призната је и бугарска патријаршија, коју је, како изгледа, Симеон основао последњих година своје владе. Симеонови велики ратни успеси нису, дакле, остали без резултата. Истина, његов сан о универзалном царству није се остварио, али се и Зојино одбијање свих бугарских захтева показало као нереално. Победила је средња линија цара Романа. Бугарски владар добио је царску титулу, али са изричитим ограничењем на бугарску територију; ступио је у породичне везе са византиским владајућим домом, али не са легитимном Македонском династијом већ са породицом Лакапина. Улоге као да су се промениле: није бугарски владар постао таст и заштитник византиског цара, као што је то Симеон желео, већ су византиски цареви Роман и Христофор нашли у личности бугарског цара Петра послушног и оданог зета. Значајни уступци, које је Роман I, сада без спољног притиска, учинио Бугарима, створили су предуслове за повољан развитак византиско-бугарских односа. Никада мир на византиско-бугарској граници није био тако непомућен и никада утицај Византије на Бугарску није био тако снажан као у доба после уговора склопљеног 927 г.

Византиски положај ојачао је и у другим јужнословенским земљама. Србија, коју је Симеон био покорио и опустошио, обновљена је после његове смрти под кнезом Чаславом, који је побегао из Бугарске и преузео власт у својој земљи, признавши суверенитет Византије.[1] Михаило Захумски, Симеонов савезник, сада се такође приближио Византији и добио из Цариграда титулу антипата и патриција.[2] Тако се византиски утицај свуда учвршћује док бугарски опада. У самој Бугарској, утицај византиске културе, који је стално растао од њеног покрштења, достиже сада врхунац. Политички и привредно Бугарска се, међутим, налази у кризи, исцрпена непрекидним ратовима Симеонова доба. После наглог узлета у току последњих деценија, настаје епоха опадања. Као и у самој Византији, и у Бугарској се све јаче испољавају социјалне супротности. У сталном порасту налази се и световно и црквено велепоседништво, јер је од времена христијанизације оснивање цркава а нарочито манастира узело, како у Бугарској тако и у Македонији, великог маха. Међутим, упоредо с монаштвом, које црква фаворизира, цветају и антицрквене секте, које у епохама криза имају за незадовољне нарочиту привлачну снагу.

Тако се у доба цара Петра јавља у Бугарској секта богумила, апсолутно непомирљива према званичној цркви. Учење попа Богумила, оснивача те јереси, полази од науке масалијанаца и нарочито павликијанаца, које је византиска влада у већим масама пресељавала у Тракију и који су већ дуже време живели тамо, у суседству са словенским становништвом Бугарске и Македоније. Као и павликијанство, које са своје стране вуче корене из старог манихејства, и богумилство полази од веровања да постоје два супротна начела, добро и зло, бог и сатана, који владају светом и чија међусобна борба условљава човеков живот и све што се у свету збива. Читав видљиви свет је творевина сатанина и према

[1] Уп. *Г. Острогорски*, Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци, Истор. часопис 1 (1948) 24 сл., где је показано да је Часлав завладао у Србији већ 927 или 928 г., а не тек тридесетих година, како се раније веровало.

[2] De adm. imp., cap. 33, 16 (ed. Moravcsik—Jenkins). Упркос *Šišću*, Povjest 412, сматрам да је *Јиречек*, Историја I, 116, несумњиво у праву кад ставља измирење Михаила Вишевића са Византијом у време после Симеонове смрти.

томе потчињен злу. Као и њихови источни претходници, богумили су тежили за чисто духовном вером и строго аскетским животом. Оштро су одбијали сваки спољашњи култ, све црквене обреде па и читаву организацију хришћанске цркве. Устајући против владајуће цркве, богумили су устајали и против постојећег реда у свету, који је у цркви налазио најјачи ослонац. То је био покрет протеста против господе, против моћних и богатих.

Богумилство је ухватило јаког корена у Бугарској и нарочито у Македонији, наишло је затим на велики одјек и далеко ван граница тадашњег Бугарског царства, ширећи се под различитим називима и у самој Византији, у Србији а нарочито у Босни, у Италији и јужној Француској. Богумили, бабуни, патарени, катари, албигојци, као и њихови малоазиски претходници, су носиоци једног великог покрета који се ширио од Јерменије до јужне Француске, долазећи час овде час тамо до јачег изражаја. Највећи полет богумилски покрет доживљује у епохама криза и невоља, јер његови у суштини дубоко песимистички назори, који не одбацују само један одређени поредак већ цео овоземаљски свет као такав, у таквим епохама налазе нарочито погодно тле и наилазе на нарочито јак одјек.[1]

[1] Из опширне литературе о богумилству, која се нарочито повећала у најновије време, наводимо само већа и значајнија дела: *F. Rački*, Bogomili i Patareni, Rad JAZU 7, 8, 10 (1869—70); ново издање: Посебна издања САН (1931); *Д. Ангелов*, Богомилството в България, София 1947, *и* Der Bogomilismus auf dem Gebiet des byzantinischen Reiches I, София 1948.; *H. C. Puesh*, et *A. Vaillant*, Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le Prêtre, Paris 1945.; *St. Runciman*, The Medieval Manichee. A Study of the Christian Dualist Heresy, Cambridge 1946.; *D. Obolensky*, The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism, Cambridge 1948; *A. Solovjev*, Vjersko učenje bosanske crkve, izd. JAZU 1948 *и* La doctrine de l'Église de Bosnie, Bull. de l'Acad. de Belgique 34 (1948) 481—534, који је посветио босанској цркви и низ других важних расправа. Покушаји негирања богумилске јереси (пре свега у радовима Н. П. Благоева, В. Глушца, J. Шидака) могу се данас, нарочито после истраживања Соловјева, сматрати беспредметним. Одличан преглед литературе о богумилству даје *A. Schmaus*, Der Neumanichäismus auf dem Balkan, Saeculum 2 (1951) 271 sq.

IV. БОРБА ИЗМЕЂУ ЦЕНТРАЛНЕ ВЛАСТИ И ФЕУДАЛНИХ СНАГА И КУЛТУРНИ ПРОЦВАТ НА ЦАРСКОМ ДВОРУ: РОМАН I ЛАКАПИН И КОНСТАНТИН VII ПОРФИРОГЕНИТ

Општа литература: A. Rambaud, L'empire grec au Xe siècle: Constantin Porphyrogénète, Paris 1870. — *Д. Ф. Беляев*, Byzantina, 2 vol., Петроград 1891, 1908. — *Runciman*, Romanus Lecapenus. — *Васильев*, Византия и Арабы II. — *Васильевский*, Материалы. — *Г. Острогорски*, О византиским државним сељацима и војницима, Глас САН 214 (1954) 23 сл. — *Ostrogorsky*, Quelques problèmes. — *Lemerle*, Histoire agraire.

Роман Лакапин учврстио је и осигурао своју власт над Византиским царством. Он се није дуго задовољавао положајем савладара свог младог зета. Ускоро се однос између њих и званично променио: Роман I постао је врховни цар, а Константин VII заузео је положај савладара свога таста. За цареве-савладаре крунисани су и синови Романа Лакапина: Христофор 20 маја 921, а Стефан и Константин 25 децембра 924 г.; притом је и Христофор добио виши ранг но Константин Порфирогенит, заузевши положај другог цара и престолонаследника свог оца, док се претставник легитимне Македонске династије морао задовољити декоративном улогом трећег цара.[1] Тако је Роман Лакапин поред Македонске династије створио своју властиту династију и осигурао јој првенство. Три његова сина носила су царску круну, а четвртом, Теофилакту, предодређена је духовна каријера: још као дете био је он синкел патријарха Николе Мистика, а ускоро је и сам постао патријарх. Владалачки систем Романа I много личи на систем који је у своје време створио Василије I. Али, за разлику од Василија I, Роман није насилним путем уклонио претставника легитимне династије,

[1] Роман Лакапин је постао врховни цар између 17 маја 921 (крунисање Христофора обавио је тог дана Константин VII: Theoph. cont. 396, 6; док ће крунисање млађих Лакапина обавити сам Роман I: ibid. 409, 21) и априла 922 (датум новеле издате у име царева Романа, Константина и Христофора: Zepos, Jus I, 200); Христофор Лакапин заузео је друго место, испред Константина VII, свакако после априла 922, али не тек у вези са удајом његове кћери за бугарског цара Петра 927 г., како тврди Theoph. cont. 414, 16 (што прима *Runciman*, Romanus Lecapenus 67), него јамачно пре крунисања млађих Лакапина, обављеног 25 децембра 924 г., јер има вести о две хрисовуље издате у име царева Романа, Христофора и Константина (*Zepos*, Jus I 204. *Dölger*, Reg. 593 и 594; према томе ове хрисовуље спадају у време између априла 922 и 25 децембра 924).

већ га је везао за своју породицу родбинским везама, а затим га постепено, скоро неприметно потиснуо у позадину.

Вешт политичар и дипломата, Роман I је био оличење мудре државничке умерености. Пун енергије и чврсте воље, он је спроводио своје планове са хладнокрвном истрајношћу, не пренагљујући али и не напуштајући никада своје крајње циљеве. Усто је имао и једну од најважнијих владалачких врлина: способност да добро изабере сараднике. У личности протовестиарија, доцније паракимомена Теофана он је нашао изврсног министра, а у Јовану Куркуасу, кога је 923 г. поставио за доместика Схола, сјајног војсковођу. Као дошљак незнатног порекла, Роман Лакапин није могао бити по вољи византиском племству. Међутим, удајом својих млађих кћери, свастика цара Константина Порфирогенита, за претставнике старих аристократских породица он је ступио у родбинске везе са најистакнутијим породицама, као што су били Аргири и Муселе.

Црква му је била одана: патријарх Никола Мистик био је његов верни сарадник, везан за њега пријатељством и заједничким интересима; присталице покојног Евтимија (ум. 917) нису више играле неку значајну улогу, а римска црква, која је пролазила кроз једну од најмутнијих епоха своје историје, потчињавала се моћном цару без поговора. Још пре Романовог званичног крунисања за цара донето је на Цариградском сабору, јула 920 г., у присуству папиних легата, решење у вези са браковима Лава VI, којим се четврти брак забрањивао а трећи осуђивао и допуштао само под извесним околностима. Ова одлука пружила је патријарху Николи Мистику велико морално задовољење, а Роману донела двоструку добит, јер је задала тежак ударац угледу Македонске династије, а њему приписала улогу ујединитеља цркве. После дугих, немилих распри византиска црква је изгледала поново уједињена, и Никола Мистик је могао да у „Тому уједињења" обавести хришћански свет о свом триумфу.[1] Идућих година владала је између духовне и световне власти слога и сарадња која потсећа на идеалну слику из Епанагоге. Државни поглавар подржавао је патријархов морални ауторитет, а патријарх је за време велике борбе против Симеона иступао као највернији царев помагач и саветодавац.

Међутим, црквеним приликама у Византији недостајала је стабилност, тим пре што је положај цркве у знатној мери зависио од личности њеног руководиоца, а о избору патријарха фактички је решавала царева воља. После смрти Ни-

[1] *Grumel*, Reg. 669.

коле Мистика (925) односи између државе и цркве из основа су се изменили, и од недавног високог угледа византиске цркве није остало ни трага. После два кратка и безначајна понтификата, патријаршиски престо остао је дуже време празан, а затим је цар довео за патријарха свог шеснаестогодишњег сина Теофилакта. Његово рукоположење извршили су 933 г. папски легати, које је цар у ту сврху позвао у Цариград. Млади патријарх био је слепи извршилац очеве воље. Уосталом, он се мање бавио у цркви но у коњушници, и ово независно стање трајало је све до 956 г., када је Теофилакт умро од повреда које је задобио павши с коња.

Државничка величина Романа I Лакапина најјасније се огледа у законским мерама које је он предузео ради одржавања малог земљопоседа. Економско-социјални систем византиске државе, заснован на земљопоседу сељака и војника, дошао је у кризу услед наглог јачања феудалне велепоседничке аристократије. Земље сељака и војника брзо су прелазиле у руке „моћних људи" (δυνατοί), а њихови власници, „сиромаси" (πένητες, πτωχοί), претварали су се у парике на властеоским и манастирским поседима. Роман Лакапин први је увидео опасност коју је крио у себи овај процес и јасно је формулисао њену суштину овим речима: „Мали посед доноси велику корист тиме што плаћа државне порезе и врши војну службу; то ће све пропасти, ако се број малих поседника смањи".[1] Да би се очувао систем који је у вековним борбама показао своју снагу, да би се одржала финансиска и војна моћ византиске државе, Романова влада је покушала да стане на пут опадању поседа војника и сељака и њиховом прелажењу у руке властеле. Тако је између централне власти и феудалне аристократије отпочела борба која је била пресудна за цео даљи развитак Византиског царства.

Најпре је Роман Лакапин, априла 922 г., објавио новелу[2] којом је установио право првенства суседа при куповини сељачких имања. Ово право, тзв. протимисис, укинуто за време Лава VI, нашло је у Романовој новели свој класични израз. При отуђивању сељачких имања путем продаје или

[1] *Zepos*, Jus I, 209.

[2] *Zepos*, Jus I, 198 sq. *Dölger*, Reg. 595. — *Lemerle*, Histoire agraire 266, изразио је сумњу у тачност датума ове новеле и исправност њеног текста. Тачно је у сваком случају да би требало пажљиво испитати целокупну рукописну традицију и приредити ново критичко издање свих царских новела X века, посвећених аграрним односима.

закупа, пет категорија купаца односно закупаца имало је право првенства: 1) рођаци-сапоседници; 2) остали сапоседници; 3) поседници имања која су се налазила са имањем на продаји у међуземљишној својини; 4) суседи који су заједнички плаћали порезе и 5) остали суседи. Тек ако би ових пет категорија купаца одбило куповину, земља се могла продати и другим лицима. Овај добро промишљени систем[1] имао је за циљ да сачува сељачки посед од прекомерног распарчавања и, пре свега, да спречи његов прелаз у руке властеле. Великашима је уопште забрањено да купују или узимају под закуп сељачку земљу, ако немају поседе у дотичним селима, тј. ако не спадају у једну од пет поменутих категорија. Забрањено им је такође да примају дарове и наследства од сељака, ако немају с њима родбинске везе. Они који би повредили ове одредбе, морали су, уколико их није штитио десетогодишњи рок застарелости, да врате незаконито стечену земљу без икакве накнаде и да плате казну државној благајни. Код војничких имања рок застарелости наступао је тек после тридесет година.

Међутим, ова одредба, и поред своје строгости, није имала очекивано дејство. Услед необично дуге и јаке зиме 927/28 г. Царство је било погођено тешком неродицом, глађу и помором. То су искористили великаши, купујући од изгладнелог становништва земљу по најнижим ценама. Овим околностима изазвана је новела Романа I од септембра 934 г.[2] Са највећим огорчењем удара цар по себичности великаша који су се показали „немилосрднијим од глади и помора". Ипак цар не наређује да се безусловно врате сви продати поседи, како би се то могло очекивати при стриктном примењивању закона из 922 г. Поново се проглашују неважећим сви дарови, сва наследства и томе сличне погодбе. Анулирају се и куповине оних имања за која је плаћено мање од пола „правичне" цене. Међутим, у случају нормалне куповине, враћање откупљеног поседа условљено је повратком плаћене цене у року од три године. Убудуће властели се још једном забрањује свака куповина сељачких поседа уз претњу да ће им се купљене земље одузети без икакве накнаде и да ће плаћати казну. На крају цар изражава уверење да ће силом закона савладати унутрашње непријатеље као што је силом оружја победио спољне противнике.

И поред све оштрине у изразима, управо новела из 934 г. јасно показује да се владине одредбе нису могле спровести

[1] *Cf. Ostrogorsky,* Steuergemeinde 32 sq.
[2] *Zepos,* Jus I, 205 sq. *Dölger,* Reg. 628.

са очекиваном строгошћу. Бесумње, велики део сељачких поседа, продатих за време глади, остао је у рукама властеле. Јер тешко се може претпоставити да је сељак, кога је беда нагнала да прода своју земљу, био у стању да кроз три године врати добијени новац. Чак и у случају неправичне куповине, када се према закону могао тражити повратак продате земље без икакве накнаде, сељак је свакако тешко у томе успевао, пошто су ти купци већином били њему претпостављени локални чиновници, односно њихови рођаци и пријатељи. Велепоседници и чиновници чинили су једну касту. Као што је сваки имућни чиновник природно настојао да стекне имање у унутрашњости, тако је богати велепоседник желео да уђе у ред чиновника, да заузме чиновнички положај или да купи чиновничку титулу, како би на тај начин осигурао себи друштвени углед и потребне везе. Обично је великаш био истовремено и чиновник и велепоседник.[1] Царској вољи сложно су се супротставили привредно и социјално најјачи елементи Царства. Они од којих је зависило практично спровођење законских одредаба већином су радили на томе да то осујете.[2] Међутим, настојања царске владе нису наилазила на подршку ни код самих сељака које је она наводно бранила од насртаја моћних. Притиснути бедом и преоптерећени државним дажбинама, сељаци су често добровољно прелазили на земље велепоседника, стављајући се под заштиту моћне духовне и световне господе. Зато се дешавало, као што се види из самих закона, да сељаци не само продају него и поклањају своја имања велепоседницима, досељавајући се на њихова земљишта као парици, да би на тај начин избегли беду и несигурност и нашли заштиту од прекомерних државних потраживања и од самовоље царских чиновника. Уствари царска влада није бранила права и независност малих поседника, како то приказују званични царски закони, већ је бранила своја права на те поседнике, на њихове дажбине и обавезе, отимајући се око њих са моћном властелом. Тежина настале кризе управо је и била у томе што је ојачала феудална аристократија, повећавајући своје поседе и број својих парика, почела да одузима влади њене сељаке и војнике. Борба између централне власти и феудалаца није се водила само око малог земљопоседа него, пре свега, око самих земљопосед-

[1] Уп. важне напомене *Васиљевског,* Материалы (Труды IV) 254 сл.
[2] На какав су начин царски чиновници и судије изигравали законске прописе, показао сам на конкретним примерима у The Peasant's Pre-emption Right, Journ. of Rom. Studies 37 (1947) 117 sq.

ника, до којих је и једној и другој страни уствари било највише стало.[1]

У спољној политици Византија је све до 927 г. била углавном заузета борбом са Симеоном. Но већ у овом периоду примећује се извесно јачање византиске војне снаге. Нарочито је ојачала за владе бившег друнгарија флоте Романа Лакапина византиска поморска снага. Већ 924 г. Византија је код Лемноса уништила флоту Лава Триполитанца, освајача Солуна, и успоставила своје господство на Јегејском Мору. Када је пак бугарска опасност коначно нестала, почела је и византиска копнена војска, под вођством Јована Куркуаса, с офанзивним операцијама.[2] Граница на Тауру остала је, истина, и даље стабилна, борбе су се водиле у Јерменији а нарочито у северној Месопотамији.[3] Први велики успех био је заузеће Мелитине: овај значајни град, који је већ у више махова био циљ византиских ратних похода, предао се Јовану Куркуасу 931 г., али је затим поново пао у руке Арабљана; 19 маја 934 г., Јован Куркуас га је освојио још једном и отада је он дуже време остао под византиском влашћу. Међутим, Јован Куркуас нашао је достојног противника у личности Саиф-ад-Даулаха, емира Мосула и Алепа, претставника династије Хамданида. Док се моћ Абасидског калифата у Багдаду налазила у сталном опадању, снага Хамданида била је у порасту, тако да је и вођство у борби против Византије припало Саиф-ад-Даулаху. Ради одбране од новог непријатеља Византија је била приморана да склопи пријатељске везе са калифатом у Багдаду и са Ихшидидима у Египту. Септембра 938 г. Саиф-ад-Даулах потукао је Јована Куркуаса у области горњег Еуфрата, продро у Јерменију, натерао више јерменских и ђурђијанских кнезова да признају његова врховна права, а затим је упао у византиске земље и опустошио област Колонеје (940). Међутим, пошто су у Багдаду избили немири, Саиф-ад-Даулах се повукао, да не би пропустио прилику да се умеша у послове Калифата.

Привремено затишје на Истоку омогућило је Јовану Куркуасу да узме учешћа у борбама на Босфору, кад је, јуна 941 г., флота кијевског кнеза Игора напала Византију.

[1] Уп. *Г. Острогорски*, О византиским државним сељацима и војницима, Глас 214 (1954) 23 сл. Уп. и Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine, Bruxelles 1956, 11 sq.

[2] Спољнополитички развитак лепо је приказао *Runciman*, Romanus Lecapenus.

[3] О стабилности границе на Тауру в. *Honigmann*, Ostgrenze 39 sq.

Руси су се искрцали у Битинији и опустошили малоазиску обалу Босфора. Цариград се нашао у тешком положају, али је у овом новом сукобу с Русима Византија испољила много већу снагу но 907 г., што јасно показује колико је њена војска, а нарочито њена флота у међувремену била ојачала. Руси су поражени и потиснути из Битиније, а приликом њиховог повлачења византиска флота, под заповедништвом паракимомена Теофана, напала је руске лађе и успела да их уништи „грчком ватром“.[1] Међутим, 943 г. кнез Игор се појавио на Дунаву с великом руском и печенешком војском, те је Византија пристала на обнављање трговинског уговора с Кијевом.[2] Овај уговор, потписан 944 г., углавном се подудара са уговором склопљеним 911 г. после Олеговог напада на Цариград, али је у извесним тачкама повољнији по Византију.[3]

Пошто је савладао Русе на Босфору, Јован Куркуас је могао да се поново окрене истоку и да настави борбу у Месопотамији. У победоносној офанзиви он је брзо освојио Мартирополь, Амиду, Дару и Низибис (943), а затим кренуо на Едесу, где се чувала једна од највећих хришћанских светиња, тзв. „нерукотворена“ икона Христова, позната из легенде о цару Авгару. Жестока опсада присилила је становнике Едесе на предају ове чувене иконе. Ослобођена од неверника силом византиског оружја, она је свечано пренета у Цариград. Њен дочек у византиској престоници 15 августа 944 г. претворио се у велики политички и верски празник.

Победе Јована Куркуаса знатно су помакле византиску границу на истоку и подигле византиски углед у Азији. Под утиском тих победа погранична арапска племена почела су да прилазе Византији и да се, по примању хришћанства, настањују у византиским провинцијама. Ова депопулација пограничних арапских области много је олакшала велику офанзиву Византинаца у доба царева Нићифора Фоке и Јована Цимиска.

Пренос Едеске иконе у Цариград био је последњи тријумф цара Романа I. Трагичан крај очекивао је овог великог

[1] Врло детаљан приказ руског напада из 941 г. даје *М. В. Левченко*, Очерки по истории русско-византийских отношений, Москва 1956, 128 сл.

[2] *Н. Я. Половой*, О дате второго похода Игоря на Греков и похода русских на Бердаа, В. В. 14 (1958) 138 сл., доказује да други поход Игоров против Византије пада по свој прилици не у 944 него у 943 г.

[3] Полное собр. Русск. летописей I (1926—28) 46 сл. *Dölger*, Reg. 647.

владара. Стари цар, чији је положај изгледао тако сигуран, постао је жртва властољубља својих синова. Његов првенац Христофор, кога је он био одредио за престолонаследника, умро је 931 г. Тачно оцењујући своје млађе синове, Роман их није ставио испред легитимног цара Константина[1], па су Стефан и Константин, бојећи се да ће после очеве смрти царска власт припасти Константину Порфирогениту, решили да изведу државни удар. 16 децембра 944 г. стари цар је по њиховом налогу ухваћен и послат у прогонство, где је и завршио живот као калуђер 15 јуна 948 г.

Међутим, ако је ко имао користи од Романовог пада, то је свакако био Константин Порфирогенит. Као претставник Македонске династије, он је могао да се ослони на јака династичка осећања цариградског становништва, док млади Лакапини нису имали никаквог ослонца. Управо тиме што су уклонили свога оца они су лишили себе јединог сигурног ослонца. До извођења другог чина њихове завере, уклањања легитимног цара, није ни дошло. 27 јануара 945 г. они су ухапшени по налогу Константина VII и послати у прогонство, где су доцније обојица умрли насилном смрћу.

Тако је Константин VII Порфирогенит најзад преузео царску власт у својој четрдесетој години, пошто је од најранијег детињства, читаве тридесет три године, носио царску круну. На Ускрс, 6 априла 945 г., добио је царску титулу и његов син Роман.[2] Што је Константин VII тако дуго био лишен сваког удела у власти и тако дуго трпео запостављање, премда га је оно јако болело, није зависило толико од спољних околности колико од његових сопствених особина. Константин VII био је више књижевник и научник неголи државник. Љубитељ књига, марљив истраживач с јаким интересовањем за историју, он је стварно волео само научне студије и живео више у прошлости но у садашњости. Истина, он се интересовао и за политичка питања, па чак и за војну науку, али само у теорији, као што се интересовао и за сваку другу област људског знања. Стога се он и после преузимања власти као државник увек потчињавао туђој вољи. Историски значај има не његова слаба и пасивна државничка делатност већ необично замашна и плодна

[1] Скилица-Кедрин (II, p. 321, 19) погрешно тврди да је Константин VII заузимао последње место међу Романовим савладарима. Тачан је, напротив, податак Теофанова настављача (p. 435, 5).

[2] О датуму крунисања Романа II в. *G. Ostrogorsky — E. Stein*, Die Krönungsordnungen des Zeremonienbuches, Byz. 7 (1932) 197, n. 3. Уп. и *G. de Jerphanion*, La date du couronnement de Romain II, Oriental. Christ. Period. 1 (1935), 490 sq.

активност на пољу науке и књижевности. Он је саставио обимну енциклопедију, пуну разноразних података од највеће изворне вредности, познату под насловом „Књига о церемонијама“; написао је историско-географско дело о темама Византиског царства и врло важан спољнополитички трактат, у коме је сакупио извештаје о страним земљама и народима, између осталог и драгоцене извештаје о Србима и Хрватима; најзад, написао је и опширну биографију свога деде Василија I. Поред тога, његовом иницијативом настао је читав низ значајних историских дела, различитих научних списа као и веома важних извода из дела старијих писаца. Цар-научник дао је снажан потстрек духовним снагама Царства и изазвао велику научну и књижевну активност. Истина, ова научна делатност имала је углавном компилативни карактер и руковођена је првенствено практично-дидактичким циљевима. Није у њој било правог, оригиналног стваралаштва. Константину VII пре свега је било стало до тога да се сакупи и сачува све што је вредно знања. Дела која је он написао или инспирисао имала су да послуже као упутства његовим сарадницима, у првом реду његовом сину и наследнику Роману. Енциклопедија, трактат, чињенички историски извештај — то су биле форме литерарне делатности, неговане у доба Константина Порфирогенита.

После слома Лакапинове владавине дошло је на византиском двору до значајних промена. Константин VII бацио се у наручје моћне породице Фока. Варда Фока, брат некадашњег Романовог супарника, Лава Фоке, преузео је као доместик Схола Истока врховну команду. Поред њега, најважнију улогу у војсци играла су његова три сина. Међутим, иако су промењене личности, и мада је Константин VII свога таста заувек задржао у тешкој успомени[1], у свим основним питањима настављена је Романова политика. Чак и у аграрном питању влада Константина VII чврсто се држала правца који је Роман I био указао.

Законом од марта 947 г.[2] наређено је безусловно враћање свих сељачких имања која су велепоседници присвојили после почетка Константинове самовладе, а исто тако и оних која би приграбили убудуће. Чак у случају продаје вла-

[1] Cf. De adm. imp., cap. 13, 149 (ed. Moravcsik—Jenkins), где Константин каже: „Цар Роман је био прост и необразован човек. Није он био од оних који су одрасли на царском двору и из почетка упознали римске обичаје, није био царског и племенитог рода“.

[2] *Zepos*, Jus I, 214 sq. *Dölger*, Reg. 656.

стеоских имања, право првенства даје се сада купцима из сељачког сталежа. За старије куповине важила је пак одредба Романа I из 934 г., која је предвиђала враћање куповне цене, тако да су сада том одредбом обухваћене и куповине између 934 и 945 г., што је несумњиво претстављало велику концесију велепоседницима. Истина, Константинов закон ослобађа од те обавезе најсиромашније продавце, чија имовина није превазилазила 50 златника. Али се из новеле његовог сина види да је, попуштајући притиску властеле, Константин VII у једној доцнијој — несачуваној — наредби опозвао ову повластицу и само продужио рок за враћање куповне цене од три на пет година.[1]

Други Константинов закон односи се на војничка имања.[2] Тим законом забрањује се продавање поседа који служе војницима за њихово издржавање и војну службу. Притом се одређује да имања војника, као и имања морнара поморских тема (дакле, тема Кивиреота, Архипелага и Самоса), морају имати вредност од најмање четири фунте злата, а имања морнара царске флоте, који примају плату, од најмање две фунте злата.[3] Деоба војничких имања путем наслеђивања дозвољава се под условом да један од наследника врши војну службу а остали учествују у његовом наоружању. Ако војничко имање прелази законом утврђену минималну вредност, вишак се може продати, уколико није већ унесен у војничке спискове. Право застарелости код војничких имања наступа тек после четрдесет година. Даље се законом прописује да се постојеће одредбе о враћању незаконито присвојених војничких имања морају спроводити са већом строгошћу него досада, при чему се право тражења повратка тих имања признаје не само бившем власнику, него и његовим рођацима до шестог степена, па чак и оним војницима и сељацима који су заједно са бившим власником вршили војну дужност или су с њим заједнички плаћали порезе, припадајући истој сеоској општини. Сличне законе издавала је и влада Романа II, понављајући забрану куповања сељачких и војничких имања и расправљајући поново о условима њиховог враћања бившим власницима.[4]

[1] *Zepos,* Jus I, 240 sq.

[2] *Zepos,* Jus I, 222 sq. *Dölger,* Reg. 673.

[3] Ове важне одредбе поновљене су у Константиновој Књизи о церемонијама (De caerim., p. 695), само што се тамо наводи да поседи коњаника треба да имају вредност од 5 или најмање 4 фунте злата, а поседи морнара царске флоте од 3 фунте злата.

[4] *Zepos,* Jus I, 240 sq. и 243 sq. *Dölger,* Reg. 690.

Основни спољнополитички проблем био је и даље рат са Арабљанима на Истоку. Монотоне борбе у јужној Италији нису много утицале на општи развој ситуације. На бугарској граници владао је непомућен мир, упади Угара у Тракију успешно су одбијени (958). Према томе, главне снаге Византинаца биле су усретсређене на борбу у Азији и источном делу Средоземног Мора. Против гусарског легла на Криту влада Константина VII предузела је 949 г. велики поход, сличан оном из доба Лава VI.[1] Али и овог пута резултат је био негативан и сви напори и финансиске жртве остали су узалудни. С већим, премда променљивим успесима вођене су борбе у северној Сирији, са старим непријатељем Саиф-ад-Даулахом. Византинци су 949 г. заузели Германикеју, нанели непријатељској војсци више пораза и 952 г. прешли Еуфрат. Али се затим срећа окренула другој страни. Саиф-ад-Даулах поново је запосео Германикеју, продро у византиске области и заробио Константина Фоку, сина доместика Варде Фоке (953). И идућих година Саиф-ад-Даулах показао се надмоћнијим. Тек 957 г., пошто је већ крајем 954 г. Варда Фока предао врховну команду своме сину Нићифору Фоки, Византија је поново преузела иницијативу. Заузет је град Хадад у северној Сирији, а 958 Јован Цимискије, после жестоке борбе, освојио је Самосату у северној Месопотамији.

Доба Константина VII карактеришу врло живе дипломатске везе са страним дворовима. Поред бројних посланстава која су водила преговоре с арабљанским државама на Истоку, измењена су богато опремљена посланства с омајадским калифом Абдарахманом III од Кордове и немачким царем Отоном I. Нарочити значај имао је дочек руске књегиње Олге, која је уjесен 957 г. дуже време боравила на цариградском двору.[2] Лична посета владарке младе кијевске државе, која се била покрстила и том приликом добила име византиске царице Јелене, отворила је нову еру у византиско-руским односима и дала нов потстрек мисионарском раду византиске цркве у Русији.

[1] Детаљан опис у De caerim. 664 sq.

[2] De caerim. 594 sq. Уп. и *М. В. Левченко,* н. д. 217 сл.

V. ЕПОХА ОСВАЈАЊА: НИЋИФОР ФОКА И ЈОВАН ЦИМИСКИЈЕ

Општа литература: Schlumberger, Nicéphore Phocas; Épopée byzantine I. — *Васильевский,* Материалы. — *Ferradou,* Des biens des monastères à Byzance, Bordeaux 1896. — *Charanis,* Monastic Properties.

После смрти Константина VII (9 новембра 959) дошао је на престо његов син Роман II, слаб и лакомислен младић, који је наследио очеву политичку неспособност, али не и његову љубав према науци. Као дете он је, по вољи Романа Лакапина, био ожењен ванбрачном ћерком Хуга од Прованce, али је прераном смрћу мале принцезе ова веза, понижавајућа за легитимног царског сина, престала још пре но што се претворила у прави брак. Око 956 г. Роман се оженио по сопственој вољи и из љубави Анастасом, ћерком крчмара, која је као царица добила име Теофана. Ова необично лепа али крајње славољубива и потпуно аморална жена одиграла је у византиској историји посебну улогу.[1] Роман II потпуно је подлегао њеном утицају. Њој за љубав морала је царица-мати Јелена да се повуче, а царeве сестре су насилно затворене у манастир. О државним пословима Роман II се уопште није бринуо, већ је то препустио способном али безобзирном и врло непопуларном евнуху Јосифу Вринги. Прву улогу у Царству играо је, међутим, велики војсковођа Нићифор Фока.

У лето 960 г. Нићифор Фока је кренуо с великом флотом на Крит.[2] После дуге и веома тешке опсаде, која је трајала целу зиму, његове трупе су у марту 961 г. освојиле Кандију, престоницу острва. Крит је поново припао Византији, пошто се скоро 140 година налазио под влашћу Арабљана, служећи им као главна база у источном делу Средоземног Мора. Већу и значајнију победу Византија већ неколико векова није била доживела.

После триумфалног дочека у Цариграду, Нићифор Фока је обновио борбу са Саиф-ад-Даулахом у Азији. Његово ратовање било је и овде крунисано изванредним успесима. Један за другим пали су: Аназарб у Киликији, Германикеја, око које су вођене толике борбе, Рабан и Дулук (Телух), а у децембру 962 г. предао се после тешке опсаде и Алепо, престоница Саиф-ад-Даулаха. Иако заузеће ових градова

[1] Уп. сјајни есеј *Ш. Дила,* Византиске слике I, 169 сл.

[2] Опширан приказ овог похода даје *Schlumberger,* Nicéphore Phocas 25—79. Уп. и *Пападопулос,* Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνούς (824—961) Атина 1948, 90 сл.

није значило и њихово дефинитивно припајање Византији, ипак је победоносно надирање византиског војсковође јасно доказало његову велику надмоћност. Борба с Хамданидима, која је у току три последње деценије стајала у средишту византиске спољне политике, била је већ тада решена у корист Византинаца.

Награда славном војсковођи била је царска круна. После преране смрти Романа II, 15 марта 963 г., власт је најпре прешла у руке царице Теофане, која је преузела регентство у име својих малолетних синова Василија II и Константина VIII. Но ово је било само привремено решење. Паметна млада царица сама је то увидела и ступила у везу са Нићифором Фоком. Пошто га је војска у Цезареји прогласила за цара, Нићифор је 15 августа ушао у Цариград, сломио отпор Јосифа Вринге у крвавим уличним борбама, и 16 августа примио у Светој Софији царску круну из руку патријарха. После тога се оседели војсковођа венчао са младом царицом. Овим браком Нићифор Фока повезао се са Македонском династијом и као очух младих легитимних царева примио је на себе улогу њиховог заштитника. Руковођење цивилном државном управом преузео је уместо Вринге евнух Василије, ванбрачни син Романа Лакапина, лукави Византинац, подмитљив и грабљив, али и генијални политичар. Већ за владе Константина VII играо је он значајну улогу, а сада је, као паракимомен, носећи новостворену високу титулу проедра[1], постао десна рука новог цара. Положај врховног заповедника војске на Истоку заузео је као доместик Истока Јован Цимискије, претставник једне јерменске племићке породице, поред цара најистакнутији византиски војсковођа тога доба. Брат и стари ратни друг царев, Лав Фока, добио је као доместик Запада титулу куропалата, док је царев отац, Варда Фока, одликован цесарским звањем.[2]

С Нићифором II Фоком (963—969) дошао је на власт претставник једне од најмоћнијих византиских магнатских породица. Истина, ни спољашња појава ни држање и навике новог цара нису одавали аристократу. Био је ружан, грубе и строге нарави, живео је аскетски. Волео је рат и војнички живот, али је волео такође и друштво калуђера и пустињака. Био је велики поштовалац Атанасија, оснивача Велике Лавре на Светој Гори. У његово доба почиње да цвета овај најзначајнији центар грчког монаштва, а прича се да је и

[1] О овој титули в. *Ch. Diehl,* De la signification du titre de „proèdre" à Byzance, Mélanges Schlumberger, I (1924) 105 sq.

[2] L. Diakon. 49. Skyl.—Cedr. II, 379.

сам цар Нићифор, велики освајач и победилац Сарацена, помишљао на то да напусти овај свет и да се закалуђери.[1]

И поред своје неаристократске нарави, Нићифор Фока је био прави претставник властеле, и његов долазак на престо значио је победу византиског племства. Док је раније централна власт покушавала да спречи пораст велепоседништва, сада наступа реакција. У закону из 967 г.[2] Нићифор Фока тврди да су његови претходници били пристрасни према сељацима и да су се тиме огрешили о начело једнаке правичности према свим поданицима. Нићифор Фока опозива право првенства сељака при куповини властеоских имања: нека од сељака купују сељаци а од властеле властела. Иначе стари закони остају на снази, али престаје право жалбе на куповине земљишних поседа извршене за време глади 927 г., пошто је истекао предвиђени четрдесетогодишњи рок застарелости. Ове одредбе саме по себи нису уносиле нарочито дубоке промене у постојеће правно стање, тим пре што је велико питање да ли су сељаци уствари икад имали прилике да се користе својим правом првенства према властели. Али је свакако огромно било психолошко дејство новог закона, који је осуђивао законодавство ранијих царева и наводно у име правичности узимао под заштиту властелу.

У исто време цар-војник настојао је не само да очува него и да повећа војничка имања. У случају да се тражи враћање раније продатих војничких имања, новела Нићифора Фоке прописује да се као минимална вредност оваквих имања, према старом правилу има сматрати вредност од четири фунте злата и да се до те висине враћање има вршити без икакве накнаде. Убудуће пак, пошто ново тешко наоружање тражи веће издатке, минимална вредност војничких имања подиже се на дванаест фунти злата, тако да војник није смео ништа продавати од свог поседа ако његова вредност није прелазила ову границу.[3] Троструко повећање војничких поседа, које је предвидела Нићифорова новела, морало је свакако изазвати промене у социјалној структури византиске војске.[4] Тешко наоружани стратиоти, којима је цар желео да осигура посед у вредности од дванаест фунти злата, нису могли да буду сељаци. Они су могли да припадају само сталежу нижег племства, оном сталежу из кога су произашли доцнији пронијари.

[1] Cf. *Schlumberger*, Nicéphore Phocas 249 sq.
[2] *Zepos*, Jus I, 253 sq. *Dölger*, Reg. 712.
[3] *Zepos*, Jus I, 255 sq. *Dölger*, Reg. 721.
[4] На то је упозорио већ *Neumann*, Weltstellung 56.

Насупрот томе, Нићифор Фока покушао је да спречи пораст црквених и манастирских имања и о томе је 964 г. објавио специјалну новелу, која претставља један од најсмелијих споменика византиског законодавства.[1] Црквени посед растао је исто тако брзо као и световни, јер су се црквене и манастирске земље стално повећавале, захваљујући даровима и завештањима побожних Византинаца из свих друштвених слојева. Растао је и број нових манастира. Иако су у принципу црквени и манастирски поседи у Византији били обавезни да плаћају порезе, држава није могла да очекује од њих иста давања као од других земљишта, тим пре што су они фактички, путем привилегија, често били ослобођени пореске дужности. Откада је у Царству почео да се осећа недостатак земље — а да се тај недостатак у X веку осећао доказује огорчена борба око сељачких и војничких имања — повећавање црквених поседа морало је имати неповољне последице по државу, јер се вршило на рачун продуктивнијих поседа. Међутим, поред ових разлога, и мотиви верског и моралног карактера побудили су побожног цара да објави рат порасту манастирских поседа. У својој новели Нићифор Фока немилосрдно шиба грабљивост калуђера који мисле само на нагомилавање имања а заборављају на свој монашки завет, претварајући манастирски живот у „празну комедију која вређа Христово име". Цар забрањује прелаз земљишта у власништво манастира, црквених установа као и претставника цркве. Забрањује и оснивање нових манастира, које се најчешће подузима из празне сујете. Ко жели да покаже своју побожну дарежљивост, нека помогне старим задужбинама које су у опадању; али ни њима се не сме поклањати земља већ само новац. Напротив, оснивање ћелија у пустињама, које не теже за стицањем туђе земље, не само да се дозвољава, него се и истиче као похвалан поступак. Овај смели закон није остао дуго на снази, али је он врло карактеристичан и за политички став цара Нићифора Фоке и за његову пуританску побожност.

Чињеница да се експанзија привредно јачих елемената углавном окренула пољопривреди, испољавајући се у куповању сељачке земље, објашњава се у знатној мери приликама у византиском граду. У градовима је византиска влада још више но у пољопривреди спречавала развијање приватних привредних снага (в. горе, стр. 246 сл.), тако да се сло-

[1] *Zepos*, Jus I, 249 sq. *Dölger*, Reg. 699. Cf. *Charanis*, Monastic Properties 56 sq., који доноси и енглески превод ове новеле.

бодни капитал могао најлакше уложити у земљишне поседе у провинцији.

Тежња властеле за експанзијом испољавала се на двострук начин. С једне стране, она је одузимала земљу сељацима по византиским провинцијама, поткопавајући постојећи економско-социјални поредак византиске државе. С друге пак стране, она је ширила границе Византиског царства, одузимајући земљу непријатељу. Византиска освајања на истоку била су пре свега дело малоазиске властеле.[1] Али у исто време она су била и последица верског одушевљења које је терало Византију у борбу против неверника. Нићифор Фока био је прожет овим одушевљењем. Рат против ислама био је за њега света мисија. Он је чак захтевао да сви војници који су пали у рату са неверницима буду проглашени за свеце. У овом чудноватом захтеву изразило се осећање Византинаца да је рат са мухамеданцима свети рат, осећање које је снажно потстицало експанзију ојачале византиске државе.

Као цар, Нићифор Фока наставио је освајања са којима је почео као доместик у служби Романа II. Његова владавина и владавина његова два наследника претстављају у историји средњовековног Византиског царства епоху највеће војничке славе. Моћно надирање цара Нићифора пробило је границу на Тауру која је више векова била устаљена. Прве две године биле су посвећене тешким и напорним борбама у брдовитој Киликији и опсади Тарса и Мопсуестије. Тек у лето 965 г. изгладнеле тврђаве су се предале. Исте године византиска флота заузела је Кипар. То је било ново и врло значајно јачање византиског положаја на мору. Заузеће Киликије и Кипра припремало је извршење главног плана Нићифора Фоке: освајање Сирије. Већ октобра 966 г. цар је стајао са својом војском пред зидовима Антиохије, али није успео да је заузме. Тек 968 г. он је поново упао у Сирију, продро дуж обале далеко на југ, заузимајући град за градом, а затим се опет окренуо Антиохији. Упркос свим напорима, опсада се отегла, па се цар већ био вратио у Цариград кад су најзад, 28 октобра 969 г., његови војсковође, Петар Фока и Михаило Вурцис, успели да освоје сириску престоницу. Неколико месеци доцније пао је Алепо, чији је емир, други наследник Саиф-ад-Даулаха (ум. 967), морао да склопи са Византијом понижавајући мир. Један део Сирије са Антиохијом припојен је Византији, други са Алепом признао је византиски суверенитет.

[1] Cf. *Neumann,* Weltstellung 24.

Анексија Киликије и већег дела Сирије знатно је повећала територију Византиског царства. Његове границе обухватале су сада једно од најважнијих источних средишта, Антиохију, која се више од три столећа налазила под арабљанском влашћу и изгледала заувек изгубљена. Византиски суверенитет се проширио и на област некадашње престонице Хамданида; алепски емир постао је вазал византиског цара, а његови мухамедански поданици плаћали су дажбине византиској држави.

У ово доба наглог успона византиске моћи пада и обнова Западног царства. Неизбежно је било да се супарништво између две царевине поново пробуди. Идеолошки, оно је било изазвано обостраном претензијом на царску титулу и римско наследство, политички — сукобом интереса обе силе у јужној Италији. Отон I, који је годину дана пре Нићифорова доласка на престо примио у Риму царску круну и потчинио себи скоро целу Италију, послао је 968 г. посланство у Цариград да се споразуме са Византијом о још неосвојеним деловима Италије. Његов изасланик, епископ Лиутпранд од Кремоне, који је већ 949 г., за време Константина VII, долазио у византиску престоницу по налогу краља Беренгара II, понудио је византиској влади брак између сина свог господара и сестре младих византиских царева, а као мираз затражио је византиске територије у јужној Италији. Ова понуда, схваћена у Византији као поруга, одбачена је с негодовањем и презрењем. Византиски цар је сматрао да су интереси и достојанство његовог Царства дубоко повређени скорашњим догађајима у Италији. Велики успеси његових подухвата на Истоку повећали су његово самопоуздање, па се он никако није могао помирити с тим што је Отон I узео царску круну, постао господар Рима и ставио под своју власт скоро целу Италију, што је ступио у везу са кнезовима од Капуе и Беневента, вазалима Византиског царства, и чак предузео, истина неуспели, напад на византиски Бари. Отонов изасланик дочекан је у Цариграду на најувредљивији начин и морао је да слуша како његов господар није цар а ни Римљанин, већ обичан варварски краљ и да о браку између сина таквог краља и „у пурпуру рођене" (πορφυρογέννητος) царске кћери не може бити ни говора.

Значај великог пораста византиске моћи није одмах схватила ни суседна Бугарска. Управо после освајања Киликије и Кипра стигло је ујесен 965 г. у Цариград бугарско посланство да затражи од Византије данак који су претходне

владе плаћале Бугарској.[1] Разљућени цар Нићифор наредио је да се бугарски посланици бичују и отпустио их је уз увреде и претње. Византиска војска је упала у Бугарску и порушила више пограничних тврђава. Заузет великим подухватима на истоку, Нићифор Фока није, међутим, могао да се упушта у дуже ратовање са Бугарима, па се обратио руском кнезу Свјатославу и позвао га да у његово име казни Бугаре. Ратоборни руски кнез, који је недавно срушио Хазарско царство и тиме знатно подигао своју моћ, радо се одазвао овом позиву, праћеном богатим даровима. 968 г. он је прешао Дунав и великом брзином савладао Бугарску.[2] Разуме се, руски кнез није освојио Бугарску само да би учинио услугу византиском цару, већ да би се сам учврстио на Дунаву. Напад Печенега на Кијев принудио га је 969 г. да се врати у отаџбину, али у лето исте године он је поново дошао у Бугарску, збацио бугарског цара Бориса II, сина Петрова, и постао господар Бугарске. Нићифор Фока је увидео да је сам, на место дотадашњег слабог противника, довео много јачег и опаснијег непријатеља. Сада је он покушао да се споразуме са Бугарима против Свјатослава и чак је намеравао да ожени младе византиске цареве бугарским принцезама.[3] Међутим, тешка грешка коју је учинио није се могла тако лако поправити. На Балкану је настала врло замршена ситуација.

Шест недеља после заузећа Антиохије, Нићифор Фока пао је као жртва атентата. И поред својих сјајних победа, овај цар није могао да буде популаран. Његова војничка владавина потчињавала је цео државни живот потребама војске и тешко теретила становништво, јер су велики војни походи захтевали стално повећање пореза. Има вести о знатном поскупљивању намирница и губитку вредности новца у његово време.[4] Међутим, пад Нићифора Фоке није

[1] За хронологију в. *Runciman*, Bulgarian Empire 303 sq.

[2] За хронологију в. *П. О. Карышковский*, О хронологии русско-византийской войны при Святославе, В. В. 5 (1952) 136 сл.

[3] О години (969, а не 968) и приликама под којима је дошло до Нићифоровог приближавања Бугарима в. *Д. Анастасијевић*, Гласник Скопског научног друштва 11 (1932) 51 сл.

[4] Skyl.—Cedr. II, 369. Zonaras III, 507. О новцу смањене тежине, тзв. тетартерону, емитованом за владе Нићифора Фоке, много се расправљало. В. нарочито *W. Kubitschek*, Zum Ἐπαρχικὸν βιβλίον, Numism. Zeitschrift 44 (1911), 194 sq.; *G. Mickwitz*, Die Organisationsformen zweier byzantinischer Gewerbe im 10. Jahrhundert, B. Z. 36 (1936) 66 sq.; *F. Dworschak*, Studien zum byzantinischen Münzwesen, Numism. Zeitschr., N. F., 29 (1936) 77 sq.; *R. S. Lopez*, La crise du besant au Xe siecle et la date du livre du Préfet, Mélanges Grégoire, II (1950) 403 sq.; *А. Христофилопулос*, Ζητήματά τινα ἐκ τοῦ Ἐπαρχικοῦ βιβλίου, Ἑλληνικά 11 (1939) 125 sq.; *A. Frolow*, Les noms des monnaies dans le Typicon du Pantocrator, B. Sl. 10 (1949) 251 sq. *V. Laurent*, Bull. de Numism. Byzant., R.E.B. 9 (1951) 204 sq. који с правом закључује: „По мом мишљењу ништа није решено у питању тетартерона".

изазван нерасположењем народа, већ раскидом са Јованом Цимискијем и неверством царице Теофане. Теофана је постала љубавница младог и сјајног војсковође Цимискија, који је, иако малог раста, био, за разлику од Нићифора Фоке, врло леп и привлачан. Она је припремила атентат, а Цимискије и његови другови су га извели: ноћу између 10 и 11 децембра 969 г. Нићифор Фока је мучки убијен у својој ложници.

Царски престо заузео је Јован I Цимискије (969—976). Теофана се горко преварила у нади да ће постати супруга новог цара. Убијени Нићифор нашао је осветника у личности патријарха Полиеукта, који је био чврсто решен да овај злочин не остави некажњеним. Он је затражио од Цимискија да изврши покајање, да казни Нићифорове убице, своје помагаче, и да удаљи са двора царицу Теофану. Цар је морао да се потчини патријарховим захтевима. Тек тада му је патријарх дозволио улазак у цркву и обавио његово крунисање.

Ова византиска Каноса имала је знатних последица по даљи развој односа између цркве и државе. Патријархова морална победа повећана је тиме што је Цимискије морао опозвати закон свог претходника против пораста црквених и манастирских имања.[1] Њему, једном од најмоћнијих византиских царева, приписује се следећа изјава, која сасвим одговара Фотијевој науци из Епанагоге: „У овом животу ја знам две власти: свештенство и царство; првој је творац света поверио бригу о душама, другој о телима; ако ни једна ни друга страна не трпи штете, онда у свету влада благостање".[2]

Теофана је послата у прогонство, одакле се вратила тек када су њени синови ступили на престо. Тако се завршила

[1] Уз новелу Нићифора Фоке против пораста манастирских земљопоседа у Cod. Vind. suppl. 47 et 48 (*Zepos*, Jus I. 249 n. 1) налази се ова белешка: ὅρα αὕτη ἡ νεαρὰ κατηργήθη παρὰ τοῦ τζυμισχῆ. κακῶς δέ. *Charanis*, Monastic properties, 61, брани мишљење да је Нићифоров закон укинут новелом Василија II од 4 априла 988 г. Међутим, аутентичност ове новеле врло је сумњива: уп. *Dölger*, Reg. 772, и доле, стр. 292, прим. 1. Харанисова претпоставка да је белешка из Cod. Vindob. заменила Цимискија с Василијем II не изгледа баш много вероватна.

[2] L. Diak. 101.

историска улога ове жене која у византиској историји заузима посебно место као супруга и убица Нићифора Фоке, као љубавница Јована Цимискија и мати Василија II. Цимискије је, међутим, склопио брак којим је у највећој мери задовољио принцип династичке легитимности: оженио се Теодором, ћерком Константина VII, тетком легитимних царева Василија и Константина, која у то доба није више била млада. Као у своје време Нићифор Фока, и Јован Цимискије је преузео улогу заштитника младих легитимних царева. Вођење цивилне управе задржао је паракимомен Василије, који је на време пришао Цимискију и сада имао још већег утицаја но за владе Нићифора Фоке. Рођаци убијеног цара узалуд су покушавали да отму Цимискију царску круну. Варда Фока, син куропалата Лава и синовац цара Нићифора Фоке, прогласио се за цара у Цезареји. Али га је Варда Склир, Цимискијев шурак, савладао, па је он затворен, заједно са породицом, у манастир на Хиосу. И сам куропалат Лав покушао је узурпацију, али је и он савладан и ослепљен.

Као Нићифор Фока, и Јован Цимискије припадао је највишој аристократији. Са очеве стране био је рођак Куркуаса, са мајчине рођак самих Фока; његова прва жена била је из породице Склира. Међутим, у аграрној политици он није ишао на руку властели, као његов претходник. Сачуване су две повеље које показују да је Цимискије наредио чиновницима по темама да претраже манастирске и властеоске поседе и, уколико на њима нађу бивше стратиоте или државне сељаке, да их сместа врате држави. На овом примеру види се нарочито јасно да византиска централна власт, супротстављајући се експанзији велепоседништва, није бранила интересе и права малих земљопоседника већ своја права и своје интересе. Отимајући се са моћном световном и духовном аристократијом око војника и сељака, царска влада, чак и влада аристократе Цимискија, прибегавала је оштрим административним мерама, вршила на велепоседима неке врсте рација и принудно враћала војнике и државне сељаке који су се на њима били населили. Тиме је она претварала некада независне сељаке у државне парике, одузимајући им не само право слободног располагања имовином већ и право слободног кретања.[1]

[1] Уп. *Г. Острогорски*, О византиским државним сељацима и војницима — две повеље из доба Јована Цимискија, Глас САН 214 (1954) 23 сл.

Као војсковођа, Јован Цимискије није заостајао за Нићифором Фоком, као државник, он је надмашио свог одвећ импулсивног претходника. Заплетена ситуација на Балкану, створена Свјатослављевим доласком, захтевала је брзо решење, јер је став моћног руског кнеза постајао све агресивнији. Изгледа да су и Бугари били спремни да му се придруже у заједничкој борби против Византије.[1] Цимискијеви покушаји да се с њим нагоди остали су безуспешни. Нови господар Бугарске није тражио ништа мање но да се Византинци повуку у Азију а европски део своје државе са Цариградом уступе њему. Одлука се морала препустити оружју. Цимискијев поход против Свјатослава спада у најсјајније подвиге византиске војне историје. Априла 971 г. он је кренуо на Велики Преслав и заузео бугарску престоницу на јуриш. Цара Бориса, кога је Свјатослав збацио са престола, он је поздравио као бугарског владара. Ова добро смишљена тактика, као и победоносно надирање византиске војске, начинили су на Бугаре очекивани утисак. Они су почели да напуштају Свјатослава и да прилазе византиском цару. Из Преслава, Цимискије је похитао ка Силистрији на Дунаву, у коју се Свјатослав био повукао са својим војницима. Град је опкољен, а истовремено се на Дунаву појавила византиска флота са „грчком ватром". Руси су пружали јуначки отпор, али је византиска војска одбијала све њихове нападе, док је глад у опседнутом граду бивала све несноснија. Крајем јула 971 г.[2], пошто је пропао последњи покушај пробијања опсаде и пошто су Руси после изванредно тешке борбе још једном одбијени, Свјатослав се предао победиоцу. Обавезао се да ће одмах напустити Бугарску и да неће више доћи на Балкан, да неће нападати ни византиске области на Криму, и да ће, напротив, помагати Византинцима против њихових непријатеља. У накнаду за то цар је дао његовим изгладнелим војницима животних

[1] Уп. *П. Мутафчиев*, Русско-болгарскiе отношенiя при Святославе, Sem. Kond., 4 (1931) 77 sq.

[2] За хронологију в. *F. Dölger*, Die Chronologie des grossen Feldzuges des Kaisers Johannes Tzimiskes gegen die Russen, B. Z. 32 (1932), 275 sq. *Д. Анастасијевић*, Sem. Kond. 3 (1929) 1 sq.; B. Z. 30 (1929/30) 400 sq. и 31 (1931) 328 sq.; Mélanges Diehl, I (1930) 1 sq.; Byz. 6 (1931) 337 sq. није био у праву кад је доказивао да рат између Византије и Свјатослава није трајао три месеца већ три године. *Grégoire*, Byz. 12 (1937) 276 sq. с правом је бранио Делгерову хронологију. Уп. сада и *П. О. Карышковский*, О хронологии русско-византийской войны при Святославе, В. В. 5 (1952) 136 sq.

намирница и обновио трговинске привилегије Руса.[1] После личног састанка с царем, Свјатослав је кренуо у своју земљу, али је на путу погинуо у борби са Печенезима.

Победа над Свјатославом значила је двоструку добит: Византија се ослободила јаког противника и, поврх тога, добила Бугарску. Иако се Цимискије у борби са Свјатославом понашао као ослободилац Бугарске, он није ни помишљао да успостави старо стање, већ је анектирао земљу коју је био покорио, а цара Бориса довео у Цариград као заробљеника.

Друго нерешено питање, које му је оставио његов претходник, Јован Цимискије је успео да уреди дипломатским путем. Није, истина, послао сину Отона I тражену легитимну принцезу, али му је послао своју рођаку Теофану[2], с којом се Отон II и оженио 14 априла 972 г. у Риму. Сукоб са Западном царевином, који се због непопустљивости Нићифора Фоке био прекомерно заоштрио, тиме је бар привремено уклоњен, при чему је, изгледа, успостављен територијални status quo.

Већ 972 г. поново је отпочео рат на Истоку јаком офанзивом византиске војске у области Низибе и Мајафаркина у Месопотамији.[3] Главна борба вођена је, међутим, у Сирији, где су настављена освајања Нићифора Фоке. Фати-

[1] Уговор између Византије и Свјатослава сачуван је у Руском летопису: Полное собр. русск. летоп. I, 72 сл. Он је датиран у јули 14 индикта 6479, тј. јули 971 г. Већ сама ова чињеница, на коју није обраћена пажња у дискусији између Делгера и Анастасијевића (в. претходну прим.), дефинитивно решава питање о трајању рата са Свјатославом.

[2] Теофана није била кћи Романа II, као што је доказивао *K. Uhlirz*, B. Z. 4 (1895) 466 sq., него рођака J. Цимискија, као што је сматрао већ *J. Moltmann*, Theophano, die Gemahlin Ottos II., Diss. Göttingen, 1878, и као што је јаким аргументима потврдио *P. E. Schramm*, Kaiser, Basileus und Papst in der Zeit der Ottonen, Hist. Z., 129 (1924) 424 sq. Међутим, *M. Uhlirz*, Studien über Theophano, Deutsches Archiv f. Gesch. d. Mittelalt. 6 (1943) 442 sq. изнела је претпоставку да је Теофана била кћи Стефана Лакапина, а *H. Moritz*, Die Herkunft der Theophano, der Gemahlin des Kaisers Otto II., B. Z. 39 (1939) 387, да је била кћи Константина VII. У вези с овим новим идентификацијама, *F. Dölger*, Wer war Theophano? Hist. Jahrbuch, 62—69 (1949) 546 sq., поново је узео ово питање у претрес да би побио те идентификације и одбранио гледиште Молтмана и Шрама. Уп. и његову белешку у B. Z. 43 (1950) 338. *A. A. Vasiliev*, Hugh Capet of France and Byzantium, D. O. P. 6 (1951) 227 sq., није био у праву враћајући се тези да је Теофана била кћи Романа II. Уп. моје напомене у B. Z. 46 (1953) 156 sq.

[3] *Cf. M. Canard*, La date des expéditions mésopotamiennes de Jean Tzimescès, Mélanges H. Grégoire, II (1950) 99 sq.

миди, који су средином века засновали своју владавину у Египту, почели су да шире своју власт према предњој Азији и 971 г. напали Антиохију. Као противудар дошли су велики походи Јована Цимискија 974 и нарочито 975 г. Он је почетком априла 975 г. кренуо из Антиохије против Емесе а одатле на Балбек, који је пао после кратког отпора. Предао се и Дамаск, признавши византиски суверенитет уз обавезу плаћања данка. После тога је Цимискије упао у Палестину, заузео Тиберију, Назарет, приморски град Акон и најзад Цезареју, главно упориште афричких Арабљана у предњој Азији. Није био више далеко ни свети град Јерусалим, али је опрезни цар одустао од даљег напредовања. Кренуо је натраг и успут заузео више важних приморских градова, међу осталим Бејрут и Сидон. У свим освојеним градовима постављени су царски команданти. Своме савезнику, јерменском краљу Ашоту III, Цимискије је послао извештај о својим великим победама у писму које почиње речима: „Чуј и сазнај за ово чудо“, а које се завршава изјавом: „Цела Феникија, Палестина и Сирија ослобођене су сараценског јарма и признају власт Римљана.[1] Ове речи су, бесумње, претеране. Оне пре казују крајњи циљ царевих похода но оно што је стварно било постигнуто. Међутим, и оно што је Јован Цимискије стварно постигао у својим победничким војнама било је изванредно: освајања Нићифора Фоке била су не само осигурана, већ и знатно проширена, а тиме је превласт Византије у предњој Азији коначно утврђена. Са свог похода Јован Цимискије се вратио у Цариград смртно болестан. Изгледа да је оболео од тифуса. Умро је 10 јануара 976 г. Тако се неочекивано завршила његова сјајна владавина која је трајала само шест година.

VI. ВРХУНАЦ ВИЗАНТИСКЕ МОЋИ: ВАСИЛИЈЕ II

Општа литература: Schlumberger, Épopée byzantine I, II. — *Розен*, Болгаробойца. — *Златарски*, *История* I, 2. — *Мутафчиев*, История I. — *Runciman*, Bulgarian Empire. — *Васильевский*, Матерuалы. — *Neumann*, Weltstellung. — *Gay*, Italie.

Иако су царска права легитимних претставника Македонске династије како за време Нићифора Фоке тако и за време Јована Цимискија формално остала нетакнута, ипак

[1] *Dulaurier*, Chronique de Matthieu d'Edesse (1858) 22. Кучук-Иоаннесов, В. В. 10 (1903) 100

се постепено све више заборављало да престо уствари припада „у пурпуру рођеним" царевима Василију II и Константину VIII. Сматрало се природним да се власт налази у рукама неког војсковође из круга византиског племства. Тако се и после смрти Јована Цимискија, као претендент на упражњени намеснички положај, јавио његов шурак Варда Склир. Изгледало је да ће Македонска династија, слично старим Меровинзима, постати жртва јаких мајордома или, слично багдадским калифама, играти само декоративну улогу у сенци надмоћних султана.[1] Међутим, захваљујући необичној енергији младог цара Василија II, она је ову судбину избегла.

У то доба синови Романа II нису више били малолетни: Василије је имао осамнаест а Константин шеснаест година.[2] Уз помоћ паракимомена Василија, њиховог ујака, они су преузели власт. Али је фактички државом управљао само Василије II, јер је Константин VIII, прави син Романа II, био лакомислен младић који је ишао само за уживањима. Василије II се, напротив, показао ускоро као човек гвоздене енергије и изванредне активности: међу свим потомцима Василија I то је био једини прави владар и стварно велики државник. Међутим, у почетку је и њему потпуно недостајало искуство за вршење владалачког позива. Сматран од детињства само за лутку која се на дворским свечаностима појављује крај моћних узурпатора, он је изгледао беспомоћан кад се одједном нашао у вртлогу бурних догађаја. Тек тешка искуства која су га снашла после преузимања власти начинила су од њега зрелог човека и очеличила његов карактер. Све државне послове водио је у почетку евнух Василије. Према томе и покушај узурпације Варде Склира био је уперен више против њега но против младих легитимних царева које нико није узимао озбиљно.

Варда Склир, претставник једне од најугледнијих магнатских породица, заузимао је за време свог зета Јована Цимискија, као доместик Истока, највиши заповеднички положај у византиској војсци. У лето 976 г. његове трупе прогласиле су га за цара. Пошто је однео више победа над царевим војсковођама, Варда Склир је постепено довео под своју власт целу Малу Азију. Почетком 978 г., после заузећа Никеје, он се приближио престоници. У овом критичном тренутку паракимомен Василије обратио се Варди

[1] Cf. *Neumann*, Weltstellung, 49.
[2] О години рођења Василија II (958) уп. *G. Ostrogorsky — E. Stein*, Byz. 7 (1932) 198, n. 1.

Фоки, синовцу цара Нићифора, смелом војсковођи, који је у своје време сам покушао да узурпира престо од Јована Цимискија. Као што је њега тада, у служби Цимискијевој, савладао Варда Склир, тако је требало да сада он, у служби новог цара, уклони Склира. И заиста Варда Фока победио је свог старог супарника, али мање као слуга легитимног цара него као претставник моћне породице Фока. Не упуштајући се у борбу код Цариграда, он је кренуо у Цезареју, упориште Фока, и тиме приморао узурпатора да се повуче у унутрашњост Мале Азије. Прве битке добио је Склир, но маја 979 г. Фока је у Панкалејској равници, близу Амориона, најпре победио свог супарника у двобоју а онда до ноге потукао његову војску. Склир је побегао на калифин двор, и тиме се завршио овај први грађански рат, који је трајао три године, а који је претстављао само почетак још тежих заплета.

Неколико година доцније дошло је до сукоба између младог цара Василија и свемоћног паракимомена. Василије није више био неискусни младић коме је туђа помоћ била нужна па чак и добродошла. Његова снага и воља за влашћу све више су се испољавале и он је све чешће устајао против туторства коме се упочетку радо покоравао. Осећао се запостављеним и ово осећање постепено се претворило у мржњу против човека коме је имао да захвали за свој политички одгој, а можда чак и за престо. Тако се догодило да је велики државник, који је умео да изађе на крај са царевима-војницима Нићифором Фоком и Јованом Цимискијем, пао као жртва младалачког властољубља свог васпитаника. Слутећи да га неће мимоићи немилост, паракимомен Василије је, како изгледа, спремао заверу против незахвалног младог цара у споразуму са Вардом Фоком и другим војсковођама. Али га је цар предухитрио: он је ухапшен као обичан бунтовник и, пошто су му конфискована огромна имања, послат је у прогонство где је ускоро и умро.

Иако се владавина Василија II званично рачунала од 976 г. његово самостално царевање почело је уствари тек после пада великог евнуха, 985 г.[1] Како је велика била власт паракимомена Василија и како је млади цар био дубоко озлојеђен због свог запостављања показује чињеница да је он прогласио неважећим законе издате пре паракимо-

[1] За хронологију *Розен*, Болгаробойца и *Schlumberger*, Epopée byzantine I, (1925) 510, на основу Јахје, који се углавном слаже са Скилицом, док Псел, јамачно погрешно, ставља паракимоменов пад после смрти Варде Фоке, тј. око 989 г.

менова уклањања, уколико их није накнадно изрично потврдио. Јер, као што сам каже у једној својој новели, „у времену од почетка наше владавине до уклањања паракимомена Василија... много се шта дешавало не по нашој вољи, већ је о свему решавала и одлучивала његова воља“.[1]

Први самостални подухват Василија II био је његов поход на Балкан, 986 г. Смрт Јована Цимискија ослободила је непријатеље Византије јаког притиска, а грађански рат, до кога је после тога дошло, пружио им је прилику да ступе у акцију. Нарочито далекосежне последице имало је слабљење византиске централне власти на Балкану. У Македонији је 976 г. избио устанак под вођством четворице „кометопула“, синова војводе-комеса Николе.[2] Устанак је узео огромне размере. Претворивши се у борбу за ослобођење од византиске власти, он је прешао пределе Македоније и постепено захватио највећи део Балканског Полуострва. Обавештен о акцији Кометопула, збачени бугарски цар Борис побегао је са својим братом Романом из Цариграда, али је настрадао при прелазу границе. Роман се спасао, али он није могао да носи круну, јер су га Византинци ушкопили.[3] Вођство у борби а затим и царска круна припали су најмлађем Кометопулу, смелом и енергичном Самуилу; два старија његова брата, Давид и Мојсије, погинула су у борби а трећег, Арона, Самуило је доцније погубио.

[1] Новела Василија II из 996 г.: *Zepos*, Jus I, 270, В. и Пселов приказ, ed. Renauld I, 12 sq.

[2] О ранијем животу Кометопула не зна се ништа поуздано. Према савременом јерменском историчару Стефану Таронском-Асолику (trad. Gelzer—Burckhardt, 1907, p. 185 sq.), они су били јерменског порекла, али је велико питање да ли се сведочанство овог јерменског писца, чије су вести о Самуилу иначе пуне очигледних нетачности, може примити без ограде, како то чине многи историчари, нарочито *Adontz*, Samuel l'Arménien roi des Bulgares. Никаквог основа немају тврдње *Н. П. Благоева*, Братята Давид, Моисей, Аарон и Самуил, Годишник на Софийск. Унив., Юрид. Фак. 37, 14 (1941/2), 28 сл., да је комес Никола био потомак Аспарухових Протобугара и да је Рипсимија, мајка Кометопула, била кћи цара Симеона. Исто тако су фантастична и излагања *истог*, Теорията за Западно българско царство, ibid. 16 сл.

[3] Као што је тачно истакао *Runciman*, Bulgarian Empire, 221. Напротив, *Златарски*, История, I, 2, 647 сл. и *Adontz*, Samuel l'Arménien, 9 sq., ослањајући се на фабулозна причања Јахје (изд. Розен, стр. 20 сл.) и горе поменутог Асолика (в. претходну прим.), желели би да докажу да је Самуило признао Романа за цара. Доцније срећемо тобожњег цара као команданта Скопља: 1004 г. он је предао град Византинцима, добио од Василија II титулу патриција и постао стратег теме Абидоса (Skylitzes-Cedr. II, 455, 13).

Самуило је створио велико царство, чије је средиште најпре било у Преспи а затим у Охриду. Постепено је ујединио под својом влашћу целу Македонију сем Солуна, прикључио свом царству старе бугарске земље између Дунава и балканских планина, Тесалију, Епир, део Албаније са Драчем, а најзад и српске земље. У његовом царству успостављена је и бугарска патријаршија коју је Цимискије био укинуо. После више промена њено седиште пренесено је коначно у Охрид. Ту се ствара црквено средиште, које је, надживевши Самуилово царство за више векова, одиграло у историји Јужних Словена изванредну улогу. Идеолошки, Самуилово царство је било везано за старо Бугарско царство, те су га и сами његови творци и Византинци називали бугарским. Јер су традиције царства и патријаршије, сем у Византији, постојале само још у Бугарској. Самуило је прихватио те традиције и преузео наслеђе Симеоновог и Петровог царства, које је пало под ударцима Византије. Уствари, његово царство се знатно разликовало од Симеонове и Петрове царевине. И по саставу и по карактеру то је било ново царство. Његово тежиште се померило према југозападу и Македонија је чинила његово језгро.[1]

[1] Питање постанка и карактера Самуиловог царства изазива много дискусија и неслагања. Дриновљева теорија о Западном бугарском царству Шишмановића, створеном 963 г., давно је скинута с дневног реда. Међутим, и данас се сукобљавају два супротна гледишта. Према гледишту које заступају бугарски научници, а које је углавном усвојено и у западној историографији, већ 969 г. од царства Симеоновића одвојило се „Западнобугарско царство“ (Македонија) и наставило да постоји као такво поред Источнобугарског царства на Дунаву; Цимискије је освојио само источни део, док се западни одржао и постао језгро Самуиловог царства. Према другом гледишту, које је најдетаљније изнео и најјасније образложио *Д. Анастасијевић*, Хипотеза Западне Бугарске, Гласник Скопског научног друштва 3 (1928) (= L'hypothèse de la Bulgarie Occidentale, Recueil Uspenskij I, 1930, 20 sq.), такве поделе у западно и источно бугарско царство никада није било, Цимискије је освојио читаво Бугарско царство, па је тек 976 г. устанком Кометопула против византиске власти створено ново царство у Македонији. Ово тумачење свакако има више основа у изворима и према томе је и тачније, али и једна и друга теорија полазе од погрешне претпоставке, замишљајући покорење државе као систематску окупацију целе њене територије. Заиста, као што је тачно нагласио Анастасијевић, извори ништа не знају о постојању две бугарске државе једне поред друге, нити о неком устанку Кометопула пре 976 г. Скилицин податак (Cedr. II. 347), који се доста произвољно ставља у 969 г. и сасвим произвољно тумачи као сведочанство о устанку Кометопула те године, уствари само узгред спомиње њихов устанак, антиципирајући тај догађај (на што су тачно указали већ *Adontz*, Samuel l'Arménien 5 sq. и *Runciman*, Bulgarian Empire 218), док исти Скилица на одго-

Да је главни Самуилов циљ био успостављање старог Бугарског царства, он би се свакако пре свега окренуо бугарским земљама, и на првом месту радио на њиховом ослобођењу. Међутим, интересовање које је Самуило показао према старим бугарским областима било је упадљиво мало. У току целе његове борбе области источно од Сердике играле су изненађујуће скромну улогу, тако да их извори скоро и не спомињу. Експанзија Самуиловог царства била је пре свега окренута према југу.

Пошто су напади на Солун и Сер остали безуспешни, Самуило је више пута надирао у Тесалију и крајем 985 или почетком 986 г. освојио, после дуге опсаде, Ларису.[1] Пад главног града Тесалије побудио је цара Василија II да предузме противофанзиву. Први његов сукоб са Самуилом није био срећан. Кроз тзв. Трајанову капију он је продро у област Сердике, али није успео да освоји град. Штавише, царска војска је при повратку нападнута и потпуно разбијена (августа 986).[2] После ове победе Самуило је могао несметано да шири своју власт на све стране, јер је у Византији букнуо нов грађански рат.

Охрабрени царевим неуспехом, византиски великаши поново су се дигли на њега. Варда Склир се почетком 987 г. вратио у Византију и опет се прогласио за цара. Варда Фока, који је због веза са паракимоменом Василијем био уклоњен са положаја, поново је постављен за врховног заповедника у Азији, да би још једном ступио у акцију против свог имењака. Уместо тога и он је устао против Василија II, и 15 августа 987 г. прогласио се за цара. Његово одметање било је

варајућем месту (Cedr. II, 434, 20) изричито каже да је устанак Кометопула избио тек после Цимискијеве смрти, тј. 976 г. С друге стране, из извора се јасно види да се Цимискије, као и Свјатослав, бавио само у источном делу Бугарске. Анастасијевић је покушао да обеснажи ову чињеницу, позивајући се на доцнији податак Попа Дукљанина према коме је Цимискије тобоже освојио чак и Србију. Ни Свјатослав ни Цимискије нису окупирали територију Бугарске корак по корак, али заузимањем њене престонице и уклањањем њеног државног поглавара, прво један а затим други постали су господари целог Бугарског царства. Разуме се, међутим, да се власт, заснована на заузимању самог центра, при промењеној ситуацији, могла лако оборити снагама периферије, и ово се и догодило кад су византиске позиције ослабиле услед унутрашњих борби после Цимискијеве смрти.

[1] О заузећу Ларисе подробно обавештава Кекавменов Стратегикон, изд. *Васильевский и Ернштедт*, стр. 65 сл.

[2] Уп. детаљан приказ овог похода у расправи *П. Мутафчиева*, Старият друм „Трајановата врата", Списание на Бълг. Акад. 56 (1937) 101 сл.

ЦАРСТВО У ДОБА ВАСИЛИЈА II

Карта 4

РСТВО У ДОБА ВАСИЛИЈА II
ОКО 1025
Границе Царства око 1025
Освајања после 1025
0
100
200
300 км
Београд (Сингидунум)
Сирмиј
Видин
Ниш
Рас
Приштина
Дубровник
Скадар
Призрен
Драч
Охрид
Прилеп
Воден
Солун
Кастoрија
Никопољ
КЕФАЛЕНИЈА
ЗАКИНТ
Теба
Коринт
Атина
Сердика
БАЛКАН ПЛ.
Трново
Никопољ
Варна
Плиска
Силистрија
Месемврија
Анхијал
Созопољ
Дебелт
Макролибада
Пловдив
Марица
Једрене
Мелник
Струмица
Серес
Бугарофиг
Аркадиопољ
Родосто
Версиникија
ТАСОС
ЛЕМНОС
ЛЕЗБОС
ЕВБЕЈА
ХИОС
ЦАРИГРАД
Кизик
Халкедон
Никомидија
Никеја
Абидос
Адрамитион
Пергам
Смирна
Сард
Ефес
Милет
КОС
Родос
Анкира
Аморион
Иконион
Тијана
Цезареја
Тарс
Адана
Селевкија
Антиохија
Лаодикеја
Рафанеја
Триполис
Емеса
Бејрут
Сидон
Баалбек
Дамаск
Акон
Назарет
Тиберија
Цезареја
Јерусалим
Синопа
Амастрида
Трапезунт
Колонеја
Севастија
Тефрика
Мелитина
Самосата
Едеса
Амида
Нисибис
Харан
Мосул
Еуфрат
Манцикерт
Ани
Двин
Теодосиопољ
Херсонес
Теодосија (Кафа)
Цимискије 975
ДАЛМАЦИЈА
ПАРИСТРИОН
БУКЕЛАРИЈ
1032
1045

нарочито опасно, јер је било припремљено на састанку виших византиских официра и претставника малоазиских магнатских породица. Иза Варде Фоке стајали су војни команданти, озлојеђени самовладом младог цара, и најутицајнији малоазиски магнати-велепоседници. У почетку, Фока се нагодио са својим бившим супарником: уговорено је да поделе Царство и да Фока добије европски део са Цариградом а Склир азиске покрајине. Међутим, после краткотрајне сарадње, Варда Фока, свестан своје надмоћности, уклонио је Склира, ставио га под стражу и сада је био једини претендент на царски престо. Цела Мала Азија брзо је дошла под његову власт, и почетком 988 г. он је већ био на домаку Цариграда. Један део његове војске заузео је положај код Хрисопоља а други код Абидоса. Против византиске престонице спремао се истовремено напад са копна и са мора.

Положај легитимног цара био је изванредно тежак. У својој држави он није имао нигде јачег ослонца. Сви утицајни елементи окренули су се против њега. Само помоћ споља могла га је спасти сигурне пропасти. Василије II је то на време схватио и затражио помоћ од кијевског кнеза Владимира. У пролеће 988 г. стигло је у Византију 6.000 руских војника, и ова знаменита варего-руска дружина спасла је ситуацију у последњем тренутку. Под личним царевим вођством Руси су код Хрисопоља до ноге потукли побуњенике, а одлука је пала у бици код Абидоса, у којој је сам Варда Фока нашао смрт (априла 989). Побуњенички покрет доживео је слом. Варда Склир, који је још једном покушао да ступи у акцију, морао је да пристане на споразум и да се потчини цару. Руски одред остао је и даље у служби византиског цара и одиграо је у царској војсци значајну улогу.[1]

Као награду за спасоносну помоћ коју му је послао, Василије II обећао је руском кнезу своју сестру Ану, под условом да се он и његов народ покрсте. Почаст која се тиме указивала кијевском кнезу била је јединствена. Ниједна византиска принцеза „рођена у пурпуру" није се дотада удала за страног владара. Бугарски цар Петар морао је да се задовољи принцезом из дома Лакапина, а Отон II рођаком узурпатора Цимискија. Први пут је руском владару понуђено да ступи у родбинске везе са легитимном царском ди-

[1] Уп. *В. Г. Васильевский*, Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе, Труды I, 176 сл. В. и *A. A. Vasiliev*, Annales de l'Inst. Kondakov 9 (1937) 39 sq.

настијом, а то је било до те мере у супротности са византиским традицијама да су Византинци, пошто је опасност прошла, покушавали да одустану од датог обећања. Да би их натерао на његово испуњавање, Владимир је напао византиски Крим и заузео Херсон (989). Тек тада је Ана послата у Кијев.

Християнизација кијевске државе, која значи почетак нове ере за Русију, била је од великог значаја и за Византију. Византиска утицајна сфера огромно се проширила, највећа словенска држава ставила се под духовно вођство Цариграда. Млада руска црква потчињена је цариградској патријаршији и у почетку су њом управљали грчки митрополити, делегирани из Византије.[1] Културни живот Русије развијао се отада вековима под јаким византиским утицајем.

Из борбе с малоазиским племством Василије II изашао је на крају крајева као победник. После страховитих грађанских ратова, сви његови противници били су савладани. Но борба је трајала читавих тринаест година, и у овим годинама, пуним тешких искушења, царева нарав много се изменила. Радости живота као да више нису постојале за њега. Постао је суров и подозрив. Никоме није поклањао поверење, није знао ни за пријатељство ни за љубав. Целог живота овај цар остао је нежења. Живео је сам, повучен у себе, као што сам, избегавајући ма каква саветовања, управљао својом државом. Начин његовог живота био је војнички, ако не и аскетски. Дворску раскош није волео, па чак ни за науку и уметност овај унук ученог Константина Порфирогенита није показивао никаквог интересовања. Вештина говорништва, на коју се у Византији толико полагало, била му је управо мрска. Његов начин изражавања био је прост и отсечан, образованим Византинцима чинио се груб и невешт. Василије је био непријатељ племства, али му, изгледа, није било стало ни до наклоности народа. Од својих поданика захтевао је послушност, а не љубав. Једина му је тежња била

[1] *E. Honigmann*, Studies in Slavic Church History, Byz. 17 (1944/5) 128 sq., установио је да је први руски митрополит био Теофилакт, дотадашњи митрополит Себастеје. Хонигманово солидно истраживање одузима и последњу основу теоријама према којима је Русија примила хришћанство из Рима: cf. *N. Baumgarten*, Saint Vladimir et la conversion de la Russie, Orient. Christ. 27 (1932) и *M. Jugie*, Les origines de l'Eglise russe, Echos d'Or. 36 (1937) 257 sq. и Le schisme byzantin (1941) 172 sq. Строга критика којој је Хонигман подвргао метод оба поменута аутора потпуно је оправдана.

да повећа моћ своје државе, те је све своје снаге посветио борби са спољним и унутрашњим непријатељима.[1]

Сломивши политичке аспирације византиских великаша у крвавим грађанским ратовима, Василије II је стао на пут и привредном јачању феудалне аристократије. Колико је ширење велепоседништва угрожавало привредни и социјални поредак византиске државе, увидео је већ Роман Лакапин. Куда је оно водило на политичком плану, могао је да схвати тек Василије II, поучен тешким искуствима свог детињства и младости. Он је не само наставио већ и знатно пооштрио антиаристократску аграрну политику својих претходника, потстакнут личном мржњом према магнатским породицама које су му оспоравале очев престо. У свом радикализму он је каткад прелазио преко формалних права, као например у случају са Евстатијем Малеином, ратним другом Варде Фоке, чије је гостољубље Василије уживао на повратку из сириског похода 995 г. Изванредно богатство овог кападокиског магната, његови огромни поседи, а још више број његових робова и парика, од којих се могао саставити војни одред од више хиљада људи, учинили су такав утисак на цара да је он позвао свог гостољубивог домаћина у Цариград и тамо га и задржао. Малеинови поседи конфисковани су и предати држави.

Породице Фока и Малеина изричито се спомињу у новели Василија II из 996 г. као најистакнутији претставници премоћног велепоседничког племства.[2] Василијева новела допуњава старије законодавство укидањем права застарелости којим су се, према ранијим одредбама, могли користити купци малих поседа по истеку четрдесетогодишњег рока. Она наређује да се сви поседи које је властела стекла од сељака после закона Романа Лакапина, без обзира на раније предвиђен рок застарелости, имају вратити бившим власницима, односно њиховим наследницима, без икакве накнаде. Према држави, по Василијевој наредби, право застарелости уопште не постоји: она може да тражи повратак својих земљишта, уназад све до Августова доба.

Василије II настојао је уједно да ограничи и ширење манастирског велепоседништва. Истом новелом из 996 г. он наређује да манастири, основани на територији сеоских општина као сељачке задужбине са малим бројем калуђера, буду потчињени сеоској општини и да не плаћају дажбине

[1] В. импресивну слику коју о Василију II даје Псел, ed. Renauld, I, 18 sq. Уп. и Zonaras III, 561.
[2] *Zepos*, Jus I, 262 sq. *Dölger*, Reg. 783.

епископу. Само манастири са осам и више калуђера остају под влашћу епископа, али не смеју да повећавају своје земљишне поседе. Овом наредбом Василије II се опет солидарише са старим законом свог прадеде Романа Лакапина. Напротив, он избегава сваку алузију на антиманастирски закон свог очуха Нићифора Фоке, укинут наредбом Јована Цимиског.[1]

Василијеве мере против властеле постајале су временом све оштрије. Неколико година после укидања права застарелости, он је наметнуо велепоседницима обавезу да плаћају алиленгион за власнике мањих поседа, тј. да плаћају порез уместо сељака који не би могли да одговоре својој пореској дужности.[2] Тиме је терет алиленгија, који је до тада падао на чланове сеоске општине, везане заједничком одговорношћу за пореска плаћања (в. горе, стр. 149 и 193 сл.), пребачен на велепоседнике. На тај начин цар је задао властели нови тежак удар, а уједно осигурао редовније плаћање алиленгија. Показало се, наиме, већ одавно да сељаци, у већини случајева, нису били у стању да, поред свога пореза, плаћају и порез за своје осиромашеле или одбегле суседе, па су често, бежећи од нових пореских обавеза, напуштали своје земље, од чега је држава имала још већу штету.[3] Великаши су енергично протестовали против царевих мера, али се Василије II није на то обазирао, иако је сам патријарх Сергије подржавао њихове протесте. Цар је чврсто решио да сломи моћ феудалног племства, против кога су се његови преци узалуд борили.

Истом енергијом Василије II је, одмах по свршетку грађанских ратова, почео борбу против спољних непријатеља. Најјачи и најозбиљнији противник био му је македонски цар Самуило, који је искористио унутрашње тешкоће у Византији и снажно ширио границе свог царства. Борба са њим постала је главни задатак, а уништење његовог царства главни циљ Василија II. Изгледа да је за борбу с моћним македонским царем, Василије II тражио подршку владара других балканских земаља и да је ступио у везу са зетским кнезом Јованом Владимиром. Око 992 г. дошло му је српско посланство, по свој прилици из Зете. Посланици су путовали морем и на путу пали су у руке арабљанским гусарима. Кад

[1] Хрисовуља од 4 априла 988 г., приписана Василију II, која још једном укида Фокин закон и има изразито проманастирски став, свакако није аутентична. Cf. *Dölger*, Reg. 772.

[2] Skylitzes-Cedr. II, 456, 3 (под 1002 г.). Cf. Zonaras III, 561, 1.

[3] То се нарочито јасно види из Трактата о опорезивању, ed. *Ashburner*, § 12 и 14 (ed. *Dölger*, Finanzverwaltung 119).

су најзад стигли у Византију, затекли су цара на бојишту.[1] Већ у пролеће 991 г. Василије II је напустио Цариград и неколико година водио војне операције против Самуила.

Међутим, заплети на Истоку присилили су га да прекине ратовање у Македонији. Арабљани из Фатимидског калифата у Египту, у то доба најјачи противник Византије на Истоку, продрли су у Сирију и нанели царском команданту Антиохије тежак пораз на Оронту (994). После тога опседнут је Алепо, и изгледало је да је и сама Антиохија угрожена. Византија је од почетка своје историје била осуђена да води истовремено борбу на два фронта. Кад год је покушала да избегне ову судбину, то јој се љуто светило. За Василија II балканско питање имало је исто тако првенствени значај као што је у своје време за Нићифора Фоку имало сириско. Али он није поновио грешку свог великог очуха, који је ради борбе на Истоку запоставио задатке на Балканском Полуострву. 995 г. Василије се лично појавио пред зидинама Алепа, отерао изненађеног непријатеља и заузео Рафанеју и Емесу. 999 г., кад је командант Антиохије доживео нов пораз, цар је дошао у Сирију да још једном спасе ситуацију. После тога кренуо је у кавкаске покрајине да би средио прилике у Јерменији и Иберији.

Самуило је искористио царев одлазак, упао у Грчку и продро све до Пелопонеза. Међутим, на повратку изненадио га је византиски војсковођа Нићифор Уран и задао му тежак пораз. Сам Самуило био је рањен и једва се спасао погибије (997). Упркос овом поразу, Самуилово напредовање се наставило. Изгледа да је ускоро после тога успео да заузме Драч и да присаједини свом царству Рашку и Зету.[2] Савез са Византијом није помогао Јовану Владимиру: његова земља је анектирана, а он сам одведен у заробљеништво. Доцније, међутим, Самуило га је вратио на зетски престо као вазала, оженивши га својом ћерком Теодором-Косаром.

[1] О овом српском посланству сазнајемо из случајног податка у једној повељи Лавре св. Атанасија од септембра 993: *Rouillard—Collomp*, Actes de Lavra I (1937), nr. 12. В. о томе *Г. Острогорский*, Сербское посольство к императору Василию II, Глас САН 193 (1949) 15 сл. (нешто скраћена редакција: Une ambassade serbe auprès de l'empereur Basile II, Byz. 19, 1949, 187 sq.). В. и *Дуйчев*, Проучвания върху българското средневековие, Софија, 1945, 27 сл. *Đ. Sp. Radojičić*, Srpsko Zagorje, das spätere Raszien, Südost-Forsch. 17 (1957) 276 sq., претпоставља да је то посланство дошло из Рашке, јер лаврска повеља назива посланике Србима. Међутим, и Зету Византинци називају Србијом а њене становнике Србима. За ово време в. нарочито Skylitzes-Cedr. II. 515, 8; 526, 14, 15; 543, 13; 544, 5, 8.

[2] За хронологију в. мој чланак цитиран у претходној напомени.

Тек после повратка Василија II из Азије отпочела је 1001 г. велика византиска офанзива на Балкану. Ову офанзиву цар је водио лично, по добро смишљеном плану. Најпре је продро у област Сердике и заузео околне тврђаве. Тиме је био пресечен пут ка бугарским земљама око Дунава, и византиски команданти су запоселе старе бугарске престонице Плиску и Велики Преслав, као и Мали Преслав. Затим се Василије II окренуо Македонији. Бер му се предао, Сервија је заузета на јуриш, а тиме је био отворен пут за северну Грчку. Василије је брзо успоставио византиску власт у Тесалији, па се вратио у Македонију и, после жестоке борбе, освојио јако утврђени Воден. Затим је изненада напао Видин на Дунаву и после осмомесечне тешке опсаде успео да заузме ову значајну тврђаву, не обзирући се на то што је Самуило у међувремену освојио и опљачкао Једрене. Из Видина Василије је поново похитао на југ. На Вардару, близу Скопља, он је однео велику победу над Самуиловом војском, после чега му је Скопље отворило капију (1004).[1] Освајањем Скопља с једне, и Водена с друге стране, он је као у клешта ухватио централну област Самуиловог царства. После четворогодишњег неуморног ратовања, које му је донело низ великих победа, византиски цар је држао половину непријатељске територије. Тек тада се решио да прекине операције и да се преко Пловдива врати на зимовање у Цариград. Како каже Михаило Псел, „он [Василије II] водио је ратове друкчије но што то ради већина царева који иду у поход средином пролећа а враћају се крајем лета: он се враћао тек пошто би постигао циљ због којег је кренуо у рат".[2]

Доиста, исход рата није више био неизвестан. Византиска држава, која се ослањала на вековне традиције, још једном је показала своју надмоћност. С њеном вештином ратовања, војном организацијом и техничким средствима, храбри цар Самуило није се могао мерити. Његови команданти почели су да га напуштају: 1005 г. Драч је издајом предат византиском цару. Међутим, уништавајући ударац Василије II нанео је Самуиловом царству тек јула 1014 г., после дужих борби, о чијем току нисмо обавештени. Самуилова војска опкољена је у кланцима Беласице. Сам цар се спасао и доспео у Прилеп, али је велики део његових војника изги-

[1] Сасвим неоправдано *Adontz*, Samuel l'Arménien 24 sq. доводи у сумњу опсаду Видина и битку на Вардару. Његов приказ и иначе показује претеран скептицизам према подацима Јована Скилице и исто тако претерано поверење у веродостојност источних извора.

[2] Psellos, I, 20, ed. Renauld.

нуо а још већи допао заробљеништва. Своју победу Василије Бугароубица прославио је на грозан начин. Заробљеницима, којих је наводно било 14.000,[1] ископане су очи; само је сваком стотом остављено по једно око, да би ови полуслепи одвели своје слепе другове цару у Прилеп. Када је Самуило угледао ову стравичну поворку, ударила га је кап, и кроз два дана храбри македонски цар је издахнуо (6 октобра 1014 г.).

Његово царство наджинело га је само за неколико година. Унутрашње размирице олакшале су посао освајачу. Самуилов син и наследник Гаврило Радомир пао је већ 1015 г.: њега и његову жену убио је његов брат од стрица Јован Владислав, Аронов син. Иста судбина снашла је и његовог зета, зетског кнеза Јована Владимира, кога је Јован Владислав преваром ухватио и погубио. У међувремену се освајање земље систематски настављало. Ратовање се свело на ликвидирање појединих тачака отпора, јер су ту и тамо цареве војводе још увек јуначки пркосиле победиоцу. Најзад, фебруара 1018 г., приликом опсаде Драча, погинуо је и сам Јован Владислав. Рат се завршио свечаним уласком Василија II у Охрид. На капији Самуилове престонице он је примио изјаву покорности царице Марије, Владислављеве удовице, и других преживелих чланова царске куће. Његов циљ био је постигнут: Македонско царство, с којим се он носио више од три деценије, најзад је срушено. Обилазећи покорену земљу, Василије II је свуда обнављао византиску власт и постављао по градовима своје команданте. На крају посетио је и Атину. У Партенону, већ одавно претвореном у цркву Богородице, одржано је благодарење, којим је на импресиван начин обележен победоносни завршетак рата који је уздигао Византиско царство на неслућену висину.

Колико је суров и немилосрдан био начин ратовања Василија Бугароубице, толико је умерена била његова политика према покореним земљама. Водећи рачуна о обичајима и приликама у освојеним областима, он није тражио од становника тих области да плаћају порез у новцу, слично становништву старих и привредно развијених делова Византиског царства, већ им је одобрио да, као и раније, дају своје дажбине у натури. Охридска патријаршија претворена је у

[1] Тако према Кекавмену, изд. *Васильевский—Ернштедт*, стр. 18; према Скилици (Cedr. II, 458), 15.000. И поред своје сличности, ови бројеви су вероватно претерани, како је нагласио већ Й. Иванов, Беласицката битка 29 юли 1014, Изв. на Бълг. истор. друж. 3 (1911) 12, прим. 1.

архиепископију, али је нова архиепископија добила аутокефалију и њој су потчињене све епископије са територије бившег Самуиловог царства. Охридска архиепископија није зависила од цариградске патријаршије, али је зато била потчињена самом цару, јер је цар задржао за себе право постављања охридског архиепископа.[1] Овим вештим решењем Василије II је успео да задржи контролу над црквеним животом Јужних Словена, а да притом избегне даље повећање и онако огромног подручја цариградске патријаршије и да уједно задовољи своје нове поданике истицањем посебних права њиховог црквеног средишта: аутокефални охридски архиепископ добио је у грчкој црквеној хијерархији виши ранг но остали архиепископи, потчињени цариградској патријаршији.

Покорењем Самуиловог царства Византија је поново завладала целим Балканским Полуострвом, први пут после словенске сеобе. Поставши саставни део Византиског царства, територија бивше Самуилове царевине, као и свака византиска територија, подељена је у теме.[2] Њен централни

[1] Теза *Златарског*, История II, 17 сл., да су охридског архиепископа бирали месни епископи нема никаквог ослонца у изворима. В. моју критику у Југосл. истор. часоп. 1 (1935) 516. Уп. и лепу расправу *Б. Гранића*, Kirchenrechtliche Glossen zu den vom Kaiser Basileios II. dem autokephalen Erzbistum von Achrida verliehenen Privilegien, Byz. 12 (1937) 215 sq.

[2] *Златарски*, История II, 1 сл. и Sem. Kond. 4 (1931) 49 sq., покушао је да докаже да је бивше Самуилово царство остало под византиском влашћу неподељено и да је сачињавало јединствену тему Бугарску, али је ово гледиште неодрживо и није примљено у науци. Нема никакве сумње да је теориторија Самуиловог царства подељена у више тема; међутим, питање како је та подела изгледала у појединостима врло је компликовано и захтева даља истраживања. В. о томе старо и умногоме застарело, али још увек корисно дело *Скабалановича*, Виз. государство 225 сл.; *П. Мутафчиев*, Судбините на средновековния Дръстър, Сборник Силистра и Добруджа I (1927) 158 sq. Нарочито много пажње овом питању поклонио је *Н. Банеску*, посветивши му читав низ специјалних истраживања а затим и посебну књигу у којој је резимирао и допунио своја истраживања: *N. Bănescu*, Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie, Bucarest 1946 (ово дело није ми било приступачно приликом израде ранијих издања моје књиге; примио сам га недавно захваљујући ауторовој предусретљивости). Уп. и *Киријакидис*, Βυζ. Μελέται 144 сл.; међутим, писац овог познатог дела превиђа да спомен стратега (команданта) у овом или оном граду не значи још да је тај град био центар тематске управе, а стога и његова мапа Балканског Полуострва из доба Василија II показује мноштво малих тема које су делом настале тек доцније, а делом уопште нису никад постојале.

8. ВАСИЛИЈЕ II ПОСЛЕ ПОБЕДЕ НАД САМУИЛОВИМ ЦАРСТВОМ. МИНИЈАТУРА ИЗ XI ВЕКА. (БИБЛИОТЕКА МАРЦИАНА. ВЕНЕЦИЈА).

9. КРУНИСАЊЕ МИХАИЛА VII ДУКЕ (1071—1078) и ЦАРИЦЕ МАРИЈЕ АЛАНСКЕ. ЕМАЉ. КРАЈ XI ВЕКА. (ТИФЛИС, НАРОДНИ МУЗЕЈ).

део образовао је велику тематску јединицу која је названа тема Бугарска. Средиште ове велике теме, која је добила ранг катепаната а затим и ранг дуката, било је у Скопљу.[1] У бугарским земљама између балканских планина и Дунава формирана је тема Паристрион или Пардунавон са центром у Силистрији. Изгледа да је и погранична област на Дунаву и Сави претворена у тему са седиштем у Сирмиуму.[2] Јадранска обала са Задром на северу и Дубровником на југу сачињавала је, као и раније, тему Далмацију. Напротив, Дукља, Захумље, Рашка и Босна нису организоване као теме, већ су, као и Хрватска, остале под влашћу домаћих кнезова и према томе нису претстављале провинције већ вазалне

[1] Проширено је мишљење да се средиште теме Бугарске првобитно налазило у Охриду а да је тек доцније пренесено у Скопље, још доцније у Сердику, а затим да је поново враћено у Скопље. Ово мишљење се заснива на неспоразуму, иако га заступају *Скабаланович*, Виз. государство 225 сл.; *Златарски*, История II, 14 сл.; *Мутафчиев*, B. Z. 26 (1926) 251 и др. Ако је Василије II, завршавајући покорење Самуиловог царства, поставио патриција Евстатија Дафномела у Охриду за архонта града (ἄρχων τῆς πόλεως: Skylitzes-Cedr II, 468, 14), ово значи само да је Евстатије Дафномел био одређен за команданта града Охрида а никако не значи да је био именован за стратега теме Бугарске; и стварно ускоро после тога Евстатије је постављен за стратега Драчке теме (ib. 474, 3). За првог стратега теме Бугарске постављен је — у Скопљу — патриције Давид Арсенијат, јер се изрично каже да је он постављен у Скопљу као στρατηγὸς αὐτοκράτωρ и именован за катепана Бугарске: κατεπάνω Βουλγαρίας (*Prokić*, Zusätze Nr. 41: допуна уз Skylitzes II, 468, 1). Ако се пак Роман Диоген спомиње око 1067 као дукс Сердике (Attaleiotes 97, 16; Skylitzes II, 663, 12; Zonaras III, 684, 8), то опет не значи да је седиште гувернера теме Бугарске премештено из Скопља у Сердику, него доказује само да је област Сердике издвојена у посебну тему и да је према томе већ почео процес деления првобитних тема и оснивања нових тематских јединица, док је седиште гувернера теме Бугарске, као што доказују многобројни изворни подаци, и даље остало у Скопљу. Ово тачно истиче и *Bănescu*, op. cit. 121 sq.

[2] Уп. *Скабаланович*, Виз. государство 228 сл. *Bănescu*, op. cit. 24 sq. одлучно одбацује постојање ове теме. Свакако он је у праву кад доказује да је Скабаланович приписао овој теми више података који се ван сваке сумње односе на тему Паристрион. Међутим, остаје податак Скилице (II, 476, 24) да је Константин Диоген, пошто је убио Сермона, Самуиловог команданта у Сирмиуму, био одређен да „управља новоосвојеном земљом" (ἄρχειν ἐτάχθη τῆς νεοκτήτου χώρας), што свакако не значи да је постављен само за команданта града Сирмиума. Није лако примити ни то да се тема Бугарска, како то претпоставља Банеску, простирала од јужне Македоније све до Саве и Дунава. — У XII в. посебну тему сачињавала је, према Н. Хонијату (p. 133, 9), област Београда и Браничева, а према Кинаму (p. 124, 20) област Браничева и Ниша; њен дукс је био Андроник Комнин, доцнији цар.

државе Византиског царства.[1] Област јужно од Скадра припадала је, као и раније, Драчкој теми, која је, као главно упориште Царства на Јадрану, добила ранг дуката, као што га је добила и Солунска тема, главно византиско упориште на Јегејском Мору.

Поновно освајање Балканског Полуострва није могло да не утиче и на унутрашњополитички развој Царства. Није случајно што је експанзија византиске државе у доба мало-

[1] То доказује летопис Попа Дукљанина (изд. Шишића 346 сл.), који, поред кнеза Дукље, Стефана Војислава (Доброслава), који је тридесетих и четрдесетих година XI в. водио огорчену борбу против Византије, спомиње и жупана Рашке, бана Босне и кнеза Захумља, које је Византија богатим даровима придобила као савезнике против непокорног кнеза Дукље. Са овим јасним и недвосмисленим податком тешко је довести у склад два недавно објављена печата: један од њих припада антипату патрицију Константину, дуксу Θεσσαλονίκης, Βουλγαρίας καὶ Σέρβας (ed. *J. Swiencickyj*, Byzantinische Bleisiegel in der Sammlung von Lwow, Sbornik P. Nikov, 1940, 439 sq.); други Константину Диогену, стратегу Σερβίας (ed. V. Laurent, Le thème byzantin de Serbie au XIe siècle, R. E. B. 15, 1957, 190). На основу ових печата, *V. Laurent*, op. cit. 185 sq. (уп. и Balcania 6, 1943, 35 sq.), врло категорички заступа гледиште да је после покорења Самуиловог царства, макар и кратко време, постојала тема Србија, чију територију он не одређује ближе али убраја у њу Рашку и Захумље а, изгледа, и Дукљу. Слично гледиште заступао је већ *Скабаланович*, Виз. государство 219 сл., пре свега на основу лажне повеље Љутовида, „стратега Србије и Захумља", што је изазвало примедбу Јиречека, Историја I, 133 да таквих стратега, наиме стратега Србије, „није било никада сем у лажној повељи Љутовида". Константин Диоген, коме Лоран приписује оба поменута печата, није непозната личност: ми знамо да је он, пошто је убио Сермона, завладао облашћу Сирмијума (в. претходну прим.), да је око 1026 постављен за дукса Бугарске (Skyl.-Cedr. II, 483), а око 1030 и за дукса Солуна (ibid. 481), али није познато да је он икада био и стратег Србије. Лоран не објашњава да ли је Константин Диоген добио на управу „тему Србије" кад је већ био дукс Солуна и Бугарске (и зашто онда на печату који он публикује, ова два важна округа-дуката нису споменута), или је Диоген прво био стратег Србије па је тек после постао и дукс Солуна и Бугарске, што би ипак тешко било довести у склад с горњим подацима о Диогеновом службовању. Сведочанства Константинових печата немају, дакле, ослонца у писаним изворима, па се чак тешко могу и ускладити с расположивим изворним подацима, нарочито с горе наведеним податком Попа Дукљанина који не оставља места за „тему Србије". Било како било, не смемо сасвим прећи преко ових занимљивих сведочанстава. Ако су легенде тих печата тачно прочитане, што нам гарантује данас најбољи познавалац византиске сфрагистике, и ако нису само израз неких претензија већ одраз стварне ситуације, могло би се можда претпоставити да је реч о Дукљи, у оном кратком периоду кад се она, после савлађивања првог Војислављевог устанка, за време његовог ропства, нашла под непосредном византиском влашћу (в. стр. 309), тј. да је тада управа у *Дукљи* (коју Византинци, као што знамо, често зову Срби-

азиског магната Нићифора Фоке ишла према истоку а у доба Василија II, противника малоазиског племства, захватила европске покрајине. Пошто се византиска територија опет протезала до Дунава и Саве, Мала Азија није више могла имати онај доминантни положај који је имала у Византиском царству претходних векова.[1] Међутим, Василије II је увек будно пратио и развој догађаја на Истоку. Последњих година свог живота он је успео да знатно прошири византиску власт према кавкаском подручју. После смрти јерменског краља Гагика I (990—1020), за чије је време држава Багратида доживела свој највећи полет, избили су у Јерменији немири. То је пружило византиском цару могућност да се умеша у јерменске прилике, што је он и учинио са великим успехом: Васпурканска област и део Иберије присаједињени су Византиском царству, док је област Анија остала краљу Јовану Смбату, сину и наследнику Гагика I, као доживотно власништво, с тим да после његове смрти такође припадне Византији. Као резултат великих освајања на Истоку за време Нићифора Фоке, Јована Цимискија и Василија II, пружио се у великом луку према истоку и југу низ нових тема: на новоосвојеним територијама формиране су теме Антиохија, Телух, Приеуфратски градови (доцније: Едеса), Мелитина, уз њу старија тема Месопотамија, тема Тарон и даље на истоку, опет недавно присаједињене области Васпуркан, Иберија и Теодосиопољ. Док су старе малоазиске теме губиле у значају, нове провинције добиле су као пограничне области велику важност и имале су било ранг дуката, као Антиохија, доцније и Месопотамија, било ранг катепаната, као Едеса и јерменско-иберијске теме.[2]

Пред смрт неуморни цар окренуо је своје погледе према удаљеном западу. Положај Византије у јужној Италији, који је у доба Отона I изгледао угрожен немачким надирањем, учврстио се после несрећног ратовања Отона II са Арабљанима. Под Отоном III, сином византиске принцезе Теофане, ојачао је византиски утицај у Немачком царству. Ради ефи-

јом) била поверена дуксу Солуна и Бугарске Константину Диогену. Међутим, и при овом тумачењу, једином које засада видим, остаје још једна тешкоћа: византиски стратег, кога је Стефан Војислав, после повратка из Цариграда, успео да отера из своје земље, звао се, према Скилици, Теофил Еротик (Skyl.-Cedr. II, 526). Да ли да претпоставимо да су се у кратком периоду Војислављевог робовања (1034—1035) сменила у Дукљи два византиска стратега и да је најпре овде управљао Константин Диоген а онда Теофил Еротик?

[1] Cf. *Neumann*, Weltstellung 62.

[2] Уп. *Скабаланович*, Виз. государство 193 сл.

касније одбране цео византиски посед у Италији организован је као катепанат, и храбри катепан Василије Војоан отпочео је успешно ратовање са околним силама.[1] Да би проширио ове успехе, Василије II је спремао замашну експедицију против Арабљана на Сицилији. Али 15 децембра 1025 г. он је умро. Оставио је империју која се простирала од јерменских планина до Јадрана и од Еуфрата до Дунава. На њеном подручју налазиле су се многе јужнословенске земље, а и Кијевска Русија била је укључена у њену утицајну сферу.

[1] Cf. *Gay*, Italie 343 sq.

ПЕТИ ДЕО

ВЛАДАВИНА ЦИВИЛНОГ ПЛЕМСТВА (1025—1081)

Извори

На првом месту треба споменути Хронографију *Михаила* (Константина) *Псела*.[1] Псел (рођен 1018) био је не само најобразованији човек и најјаснији ум свога века него и прави уметник. Његова Хронографија је ремек-дело средњовековне мемоарске литературе: живо и сликовито приказивање, истанчаност психолошког чула и уметност портретисања немају себи равног у целокупној средњовековној књижевности. Политичар на највишим положајима, Псел је не само изблиза посматрао већ и стварао историју свог времена. Тиме се објашњава, уосталом, пристрасност његовог приказа у коме се много штошта прећуткује а понешто и искривљује. Његова Хронографија састоји се из два дела. Први је написан на потстицај неког пријатеља, вероватно Константина Лихуда, између 1059—1063, и обухвата време од Василија II до пада Исака Комнина. Са сваком новом владом приказ постаје све детаљнији, нарочито од времена Михаила V (1041—1042), када је Псел дошао на двор као царев секретар. Други део описује епоху династије Дука. Писан је по налогу и за живота Михаила VII Дуке (1071—1078) и стога је нарочито тенденциозан. Веома интересантна су за историчара и многобројна Пселова писма, његови говори и други пригодни списи.[2]

[1] Критичко издање с француским преводом: *E. Renauld*, Michel Psellos, Chronographie, 2 vol., Paris 1926, 1928. Исправке уз ово издање дају: *H. Grégoire*, Byz. 2, 550 sq. и 4, 716 sq.; *J. Sykutris*, B. Z. 27, 99 sq. и 29, 40 sq. Енглески превод: *E. R. A. Sewter*, с уводом од *J. M. Hussey*, London 1953.

[2] *E. Kurtz—F. Drexl*, Michaelis Pselli scripta minora, I—II, Milano 1936—1941, дају, у I тому, збирку Пселових беседа и пригодних списа, дотле већином неиздатих, а у II тому збирку од 273 Пселова писма,

Пселов савременик, учени *Јован Мавропус*, такође је оставио писма, беседе и песме значајне за културну историју XI века.[1]

Друго важно историско дело ове епохе потиче из пера *Михаила Аталијата*, који је заузимао истакнут положај на двору и, као добро обавештен савременик, описао време од 1034 до 1079 г. Док Псел заступа интересе цивилног племства, Аталијат је претставник војне феудалне аристократије и своје дело посвећује Нићифору III Вотанијату (1078—1081). Аталијатова каријера почела је за владе Романа IV Диогена (1068—1071) и од тог времена је његов приказ детаљнији и уједно субјективнији. Треба овде нагласити и значај завршне партије раније споменуте хронике *Јована Скилице*, која се завршава доласком на престо Исака Комнина; напротив, наставак Скиличине хронике, који обухвата период од 1057—1079, нема самосталну вредност: он црпе углавном из Аталијата, понегде и из Псела. *Јован Зонара* користи се, за ово раздобље, Скилицом и Пселом, у мањој мери и Аталијатом, али осим њих употребљава и један добар извор који није сачуван. Због тога, а и због вештине и самосталности с којом искоришћује своје изворе, његова хроника заслужује за овај период већу пажњу.[2]

Веома занимљив и оригиналан извор је *Кекавменов Стратегикон*, састављен, изгледа, за владе Михаила VII (1071—1078). Истакнути магнат и војсковођа, Кекавмен приповеда у њему о својим доживљајима и животним искуствима. Његове приче и успомене, упућене сину и пропраћене пригодним поукама, садрже много драгоцених података не само за историју Византије већ и за историју балканских земаља. Ово интересантно дело сачувано је само у једном, московском рукопису, у коме иза њега следи један спис са саветима упућеним неком цару, по свој прилици, Алексију I Комнину (1081—1118); по свему изгледа да овај спис припада истом аутору.[3]

од којих је раније било издато само 60. В. и *F. Drexl*, Nachträge zur Ausgabe der Psellosbriefe von Kurtz—Drexl, B. Z. 41 (1941) 309 sq., и Index nominum zu den von Sathas, Boissonade, Hase, Ruelle und Tafel edierten Psellosbriefen, ibid., 299 sq.

[1] ed. *P. de Lagarde*, Göttingen 1882. Детаљнија обавештења о Мавропусовим списима даје: *J. M. Hussey*, The Writings of John Mauropous: a Bibliographical Note, B. Z. 44 (1951) 278 sq. О његовој личности в. *J. M. Hussey*, Church and Learning, 39 sq., 52 sq.; The Canons of John Mauropous, Journ. of Rom. Stud., 37 (1947) 70 sq.; The Byzantine Empire in the Eleventh Century, Transact. of the Royal Hist. Soc. 32 (1950) 84 sq.

[2] О односу између Скилице и Зонаре и њиховим изворима за ову епоху в. *Скабаланович*, Виз. государство, стр. XIII и XVIII. О Зонариној зависности од Псела: *О. Лампсидис*, Ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ὡς πηγὴ τῆς Ἐπιτομῆς τοῦ Ἰωάννου Ζωναρᾶ, Ε. Ε. Β. Σ. 19 (1949) 170 sq.

[3] edd. B. Wassiliewsky—V. Jernstedt, Cecaumeni strategicon et incerti scriptoris de officiis regiis libellus, Петроград 1896. У изводима, с руским преводом и важним коментаром: *В. Г. Васильевский*, Советы и рассказы византийского боярина XI в., Ж. М. Н. Пр. 215

Богату и још недовољно проучену грађу о византиском судству, управном уређењу, пореском систему, аграрним приликама и томе слично пружа *Пира*, збирка пресуда магистра Евстатија Ромеја, које је, после 1034 г., прикупио, изгледа, један од службеника овог врло угледног византиског судије.[1]

Најбогатија грађа за унутрашњу историју Византиског царства налази се, међутим, у *повељама*, које су се сачувале пре свега у манастирским архивима. Сачуване у већем броју од друге половине XI в., повеље су наш основни извор за проучавање византиског феудализма.[2]

Главни догађај црквене историје ове епохе, расцеп између источне и западне цркве 1054 г., није споменут ни једном речју у савременој византиској историографији. Најважнији западни извор, који је послужио као основа и за све доцније западне

(1881) 242—299; 216 (1881) 102—171, 316—357. Немачки превод с добрим уводом: *H. G. Beck*, Vademecum des byzantinischen Aristokraten, in: Byz. Geschichtsschreiber V (1956). — *G. Buckler*, Authorship of the Strategikon of Cecaumenus, B. Z. 36 (1936) 7 sq. и Can Cecaumenus be the author of the Strategikon, Byz. 13 (1938) 139 sq. идентификује аутора оба списа с чувеним византиским војсковођом Катакалоном Кекавменом. *N. Bănescu*, A propos de Kekaumenos, Byz. 13 (1938) 129 sq. (в. и Autour de Kekaumenos, R. E. B. 6 (1948) 191 sq.), одбија ову идентификацију, али се она данас у науци све више прихвата. Уп. *P. Orgels*, Kekaumenos et la guerre pétchénègue, ib. 420 sq. *M. Gyóni*, L'oeuvre de Kekaumenos, source de l'histoire roumaine, Rev. d'hist. comparée 23 (1945) 96—180 (најдетаљнија и најважнија расправа о Кекавмену). *Beck*, op. cit. 12 sq. И *Моравчик*, који је прво био доста скептичан (Byzantinoturcica I[1], 112, 201), сада прима идентификацију коју је предложила Ђ. Баклер (ib. I[2], 225, 350 sq.).

[1] *Zepos*, Jus IV, 1—260.

[2] Главне публикације повеља (за овај и за даље одељке): *Miklosich—Müller*. — Actes de l'Athos. — *Zachariä*, Jus III = *Zepos*, Jus I. — Акты Русского на св. Афоне монастыря св. великомученика Пантелеймона, Киев 1873. — *Т. Флоринский*, Афонские акты, Петроград 1880. — *Ph. Meyer*, Haupturkunden zur Geschichte der Athosklöster, Leipzig 1894. — *W. Regel*, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῆς ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει Ἄθῳ ἱερᾶς καὶ σεβασμίας μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, Петроград 1898. — *М. Гудас*, Βυζαντιακὰ ἔγγραφα τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, Ε. Ε. Β. Σ. 4 (1927) 211—248. — *Х. Ктенас*, Χρυσόβουλλοι λόγοι τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς μονῆς τοῦ Δοχειαρίου, ibid. 285—311. — *Н. Веис*, Σερβικὰ καὶ βυζαντιακὰ γράμματα Μετεώρου, Βυζαντίς 2 (1911—1912) 1—120. — *Ф. И. Успенский и В. Бенешевич*, Вазелонские акты, Ленинград 1927. — *А. Соловјев—В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936. — *В. Мошин*, Акти из светогорских архива, Споменик 91 (1939). — *V. Mošin—A. Sovre*, Supplementa ad acta graeca Chilandarii, Ljubljana 1948. — *G. Rouillard* et *P. Collomp*, Actes de Lavra, I (897—1178), Paris 1937. — *P. Lemerle*, Actes de Kutlumus, Paris 1945. — *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948. — *F. Dölger*, Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon, Abh. d. Bayer. Akad. d. Wiss., N. F. 28, München 1949. — *A. Guillou*, Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée. Paris 1955.

извештаје, јесте *Commemoratio brevis*, чији је аутор вероватно био кардинал Хумберт.[1] Више података налазимо у преписци највиших претставника тадашње грчке и латинске цркве, пре свега у два писма Михаила Керуларија Петру Антиохиском и одговору овог последњег[2] и у писмима папе Лава IX цару Константину IX Мономаху, Михаилу Керуларију, Лаву Охридском и Петру Антиохиском.[3] Аутор ових папских писама, нарочито опширног полемичког писма упућеног Михаилу Керуларију био је, као што је утврдио А. Михел, кардинал Хумберт.[4] Исти научник објавио је Хумбертову расправу о происхођењу Светог духа, као и низ других теолошких списа из овог времена, међу којима треба нарочито споменути опширну Паноплију Михаила Керуларија.[5]

I. ОПАДАЊЕ ВИЗАНТИСКОГ ДРЖАВНОГ СИСТЕМА

Општа литература: Bury, Roman Emperors from Basil II to Isaac Komnenos, English Historical Review 4 (1889) 41—64, 251—85 (=Selected Essays, 1930, 126—214). — *Schlumberger*, Épopée byzantine III. — *Скабаланович*, Виз. государство. — *Neumann*, Weltstellung. — *W. Fischer*, Studien zur byzantinischen Geschichte des 11. Jahrhunderts, Progr. Plauen 1883. — *H. Mädler*, Theodora, Michael Stratiotikos, Isaak Komnenos, Progr. Plauen 1894. — *Васильевский*, Печенеги. — *Fuchs*, Höhere Schulen. — *Hussey*, Church and Learning. — *П. Безобразов*, Михаил Пселл, Москва 1890. — *Chr. Zervos*, Michel Psellos, Paris 1920 (даљу литературу о Пселу в. доле стр. 312, прим. 1). — *Bréhier*, Schisme. — *Norden*, Papsttum und Byzanz. — *Michel*, Kerullarios. — *А. П. Лебедев*, История разделения церквей в IX, X и XI веке, Москва 1905. — *Н. Суворов*, Византийский папа, Москва 1912.

Смрт Василија II претставља прекретницу у византиској историји. Почиње доба епигона када Царство, према спољнем свету, живи од славе претходне епохе, а у свом унутрашњем развитку подлеже снагама феудалне дезинтеграције. После великих ратова Нићифора Фоке, Јована Цимискија и Василија II, настао је период скоро непомућеног мира, необичног

[1] *C. Will*, Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae graecae et latinae saec. XI composita extant, Leipzig-Marburg 1861, p. 150—152.

[2] Ibid., 172—204

[3] Ibid., 85—89; 65—85; 89—92; 168—171.

[4] *Michel*, Kerullarios I, 44 sq.

[5] *Michel*, Kerullarios, I, 76 sq. и II, 41 sq. Аутентичност Паноплије доводи се у сумњу: *V. Laurent*, Échos d'Orient 31 (1932) 105 sq. и *M. Jugie*, Byz. 8 (1933) 323 sq. виде у њој дело из времена Лионске уније. В. међутим убедљиви Михелов одговор: Von Photios zu Kerullarios, Röm. Quartalschrift, 41 (1933) 125 sq. и нарочито Die Echtheit der Panoplia des Michael Kerullarios, Oriens Christianus 36 (1941) 168 sq.

у византиској историји. Византија је изгледала непобедива, али управо у ово мирно доба почео је да се љуља државни систем који је Ираклије засновао а Василије II последњи бранио. Слаби Василијеви наследници нису имали ни воље ни могућности да продуже борбу против феудалних снага. Опадање сељачких и војничких имања наставља се повећаном брзином, одбранбена снага византиске државе слаби, порески приходи се смањују, привредна и социјална структура Царства битно се мења. Победа феудалног племства била је потпуна, и сада је питање било само у томе која ће група вишег сталежа да надвлада: цивилна или војна аристократија. Историја наредних деценија, која на први поглед претставља само скуп дворских интрига, производ је огорчене борбе супарничких странака — цивилног племства и провинциске војне аристократије. У почетку војничко племство, само по себи јаче, али ослабљено борбама из времена Василија II, потиснуто је у позадину и прву реч добија чиновничка аристократија. Њена превласт даје главно обележје раздобљу које сада почиње. Дворске сплетке и интриге су можда најупадљивија, али само спољашња црта ове епохе. Најважније њене манифестације су, међутим, културно цветање престонице с једне стране и опадање војне снаге Царства, с друге.

Низ епигона Македонске династије почиње са Василијевим братом и наследником Константином VIII (1025—1028). У току пола века он је фигурирао као Василијев савладар, не узимајући никаквог стварног учешћа у државној управи. И сада, када је у старим годинама дошао на власт, он је више репрезентовао државу нё што је фактички владао. Препустивши државне послове другима, он се бавио пре свега играма у Хиподрому, дворским свечаностима и гозбама, и траћио силна блага која је његов брат био сакупио.

Питање наследства престола поставило се врло оштро, јер стари цар није имао мушке деце. Његова најстарија кћи Евдокија, унакажена богињама, закалуђерила се још у младим годинама. Двема млађим кћерима Зоји и Теодори, иако су већ биле доста поодмакле у годинама, претстојала је, међутим, знатна улога у византиској историји идућих деценија. Зачудо, Константин VIII се тек на самртном одру сетио да уда бар једну од њих и да јој изабере достојног супруга. Његов избор је пао на цариградског епарха Романа Аргира. Положај цариградског епарха увек је сматран као нарочито почастан. У XI веку његов значај се још повећао. Већ Порфирогенитова Књига о церемонијама каже да је епарх отац

града,[1] али ће тек писац XI века, Михаило Псел, рећи да је то царска функција, којој недостаје само царска порфира.[2] Као носилац овог високог достојанства и као претставник једне од најугледнијих магнатских породица, Роман Аргир је био најистакнутији претставник цариградског чиновничког племства. 12 новембра 1028 г. он се венчао са педесетогодишњом Зојом, а три дана затим, после смрти Константина VIII, ступио је на престо.[3]

Роман III Аргир (1028—1034) био је типичан аристократа, лепо образован и, мада већ шездесетогодишњак, још доста привлачне спољашности. Државничке способности потпуно су му недостајале али, као прави епигон, пун сујете, он се угледао на велике цареве из славне римске и византиске прошлости. Час је подражавао Марка Аурелија и водио филозофске разговоре, час је узимао за узор Јустинијана и бавио се величанственим грађењима, час се опет угледао на Трајана и, уображавајући да је велики војсковођа, тражио славу на бојном пољу, док га најзад није отрезнио тежак пораз у једном походу у Сирији. Ситуацију је спасао истакнути војсковођа Георгије Манијакис, који овде први пут ступа на историску позорницу. Он је у више махова потукао непријатељску војску, заузео Едесу (1032) и тиме још једном потврдио надмоћност Византије.

Роман Аргир се отворено одрекао антиаристократске политике Василија II, и ово је историски најважнија црта његове кратке, иначе безначајне владавине. На наваљивање властеле он је опозвао алиленгион, порески додатак за напуштене сељачке земље, који је Василије II био наметнуо велепоседницима.[4] Тиме је коначно укинут систем који је, прво у облику епиболе а затим у облику алиленгија, чинио битну особину византиског пореског уређења.[5] Сељаци

[1] De caerim. 264 и 528.

[2] Psellos I, 30 (ed. Renauld).

[3] О Зојиним годинама и датуму Романова доласка на престо (15 новембар 1028) в. *Скабаланович*, Виз. государство 11, прим. 2 и 14, прим. 1. И за даље хронолошке податке из овог раздобља в. солидна Скабалановичева излагања.

[4] Skylitzes-Cedrenus II, 486, 7: ἐξέκοψε δὲ καὶ τέλεον ἀπερρίζωσε τὸ ἀλληλέγγυον. Карактеристично је да је, према Скилици (p. 486, 8), укидање алиленгија било решено већ за владе Константина VIII.

[5] Cf. *Ostrogorsky*, Steuergemeinde 1 sq. и Byz. 6 (1931) 227 sq. Полемишући са *мојим* схватањем, *F. Dölger*, Das Fortleben der Epibole in mittel- und spätbyz. Zeit, Studi Albertoni II (1934) 3 sq. и B. Z. 35 (1935) 14, заступа гледиште да је систем епиболе и даље постојао. Међутим, ово гледиште се коси с изворним подацима. Оно коначно отпада после публикације лаврских аката: в. *G. Rouillard* et *P. Col-*

нису могли, а велепоседници нису хтели да плаћају порески додатак. А цар Роман III, и сам претставник византиске аристократије, није смео ни да помисли да се, као Василије II, супротстави интересима великаша. Старији закони, којима се велепоседницима забрањивало стицање сељачких и војничких имања, нису, истина, званично опозвани, и савесне судије још увек су их сматрале као важеће право.[1] Али је било довољно већ и то што је издавање закона против пораста велепоседништва после Василија II одједном потпуно обустављено. Јер, ако ни многобројне наредбе X века, и поред своје оштрине, нису могле да спрече прелаз сељачких и војничких поседа у руке властеле, сада је, при благонаклоно пасивном ставу владе, ширење велепоседништва узело пуног маха. Борба између централне власти и феудалне аристократије, која се водила у току целог века, завршила се и у политичком и у привредном погледу одлучном победом великаша. Велепоседништво је без препрека и све брже расло на рачун сељачких и војничких имања, чији су власници постајали парици на властеоским и манастирским поседима. То је био крај здравог система на коме се почев од VII века заснивала моћ Византиског царства.

Разуме се да овај процес нису проузроковали владари овог доба. Они су били само експоненти економске и социјалне силе чији се пораст није могао више зауставити. Стога се ни после уклањања Романа Аргира није у основи ништа изменило, иако су на власт дошли елементи који нису припадали старој аристократији. Између цара Романа и царице Зоје постојала је већ дуже дубока неслога. Пошто је дошао до царске круне, Роман Аргир није више показивао никакво интересовање за стару царицу, почео је да је запоставља, па јој је чак ускратио и новчана средства. Међутим, царица Зоја, која је тек почела да ужива у радостима овог живота, није се дала тако лако елиминисати. Њен поглед је пао на младог Михаила, сељака из Пафлагоније, кога је његов брат, утицајни дворанин евнух Јован Орфанотроф, био увео у Геникеј царског двора. Пошто као евнух и калуђер није могао сам да претендује на царску круну, он је решио да је осигура своме брату. И лукави евнух није се преварио у свом

lomp, Actes de Lavra I, 1937, n. 43, 48, 53 где се реч ἐπιβολή често употребљава у повељама доцнијег времена, али значи само наметање дажбина или додељивање земље у сасвим општем смислу. Уп. *G. Rouillard*, L'épibolé au temps d'Alexis Comnène, Byz. 10 (1953) 81 sq. В. сада и *Bréhier*, Institutions 260.

[1] В. Евстатијеве пресуде у Пири: *Zepos*, Jus IV 23 (VIII, 1) и 38 (IX, 1); cf. такође 51 sq. (XV, 10); 167 (XL, 12); 228 (LVII, 1).

рачуну: Зоја се заљубила у лепог младића са свим жаром задоцнеле страсти, и тако се десило да је Роман III, 11 априла 1034 г., изненада умро у купатилу. Истог дана царица се удала за свог младог љубавника и овај се попео на престо као цар Михаило IV (1034—1041).

Међутим, Зоја се поново преварила, јер је и Михаилово интересовање за њу престало чим је ступио на престо. Одузета јој је чак и слобода кретања: да се његовом брату не би десило оно што се догодило Роману Аргиру, Јован Орфанотроф ставио је царицу под сталан надзор. Михаило IV није био неспособан човек, али он је боловао од епилепсије и његови напади бивали су временом све чешћи и јачи. Главни добитник у овој игри био је вешти евнух. Сва власт се нашла фактички у његовим рукама.[1] Он је врло умешно управљао државом, али је немилосрдно повећавао намете и при скупљању државних пореза показивао највећу безобзирност.[2] Као дошљак незнатног порекла, Јован Орфанотроф се залагао за систем старог византиског бирократског централизма. Утолико је његов режим имао извесну антиаристократску ноту, али је тиме у првом реду било погођено феудално војничко племство, па је престоничка чиновничка аристократија потпомагала владу. Михаило Псел, један од најизразитијих претставника цивилне странке, истиче са задовољством да влада Михаила IV није ништа променила у постојећем поретку и да није уклонила ниједног сенатора.[3] Међутим, Орфанотрофове безобзирне методе управљања биле су за становништво тешко искушење, тим пре што он никада није заборављао своју личну корист, а допуштао је и свим својим рођацима да се богате на рачун државе.

Немилосрдни владин фискализам изазвао је на Балканском Полуострву велики устанак Словена. Насупрот увиђавним Василијевим одредбама, влада Пафлагонаца затражила је и од словенског становништва да плаћа порезе у новцу. Поред тога, Цариград је почео да спроводи хеленизацију словенских области. Кад је 1037 г. умро охридски архиепископ Словен Јован, за његовог наследника постављен је Грк Лав, хартофилакс Свете Софије. Устанак је узео огромног маха. Петар Дељан, који је, изгледа, био син

[1] Cf. *R. Janin*, Un ministre byzantin, Jean l'Orphanotrophe, Échos d'Or., 30 (1929) 431 sq.

[2] Skylitzes-Cedrenus II, 521 каже да су намети постали тако многобројни да га је срамота да их набраја.

[3] Psellos I, 57.

Гаврила Радомира,[1] проглашен је 1040 г. у Београду за цара. Његова власт се брзо и снажно ширила, па је захватила не само словенске земље него и области северне Грчке. Изгледало је да ће се Самуилово царство обновити. Преокрет је наступио када се устаницима придружио Алусијан, син Јована Владислава, који је, пошто је направио каријеру у византиској служби, пао у немилост, изгубио положај и поседе и најзад побегао из Цариграда. Изненађена и збуњена неочекиваним замахом устанка, Византија се постепено прибрала. При нападу на Солун, Алусијан је претрпео тежак пораз, и то је знатно ослабило устаничке снаге. А коначно су их уздрмале унутрашње размирице: сукоб између Дељана и Алусијана, завера склопљена против Дељана, његово ослепљење и Алусијанов повратак у Византију. Сада је Византинцима било лако да ликвидирају устанички покрет у расулу, да потуку остатке устаничке војске и заробе слепог Дељана. Већ 1041 г. устанак Јужних Словена био је коначно угушен, брже но што се према његовим размерама и првобитним успесима могло очекивати. Али византиска власт на Балкану била је тим устанком осетно ослабљена.

Зетски кнез Стефан Војислав водио је већ више година борбу за независност своје земље. Његов први устанак против византиске власти није успео (1035), али, после привременог потчињења и кратког времена проведеног у византиском ропству, пошло му је за руком да се врати у своју земљу, да обнови борбу за њено ослобођење и да извојује више победа над византиским казненим експедицијама. Кад је затим општи устанак Јужних Словена ангажовао све византиске снаге на Балкану и срушио византиску власт у Драчу, Војислав је знатно ојачао свој положај. После угушивања Дељановог устанка, Византија је покушала да се обрачуна и с непокорним зетским кнезом. Пошто је успоставила своју власт у Драчу, она је 1042 г. послала против њега већу војску, а позвала је и вазалне владаре Рашке, Босне и Захумља да јој се придруже.[2] Међутим, у зетским кланцима, Војислав је потпуно уништио војску византиског стратега и овом победом коначно осигурао независност своје кнежевине. Његова власт проширила се и на Травунију и Захумље.[3] Тако је Зета успела да се прва ослободи византиског суверенитета.

[1] *Zlatarski*, Wer war Peter Deljan? Annales Acad. Scient. Fenicae, 27 (1932) 354 sq. и История II, 41 sq.

[2] Летопис Попа Дукљанина, изд. Шишић, 346 сл.

[3] Свакако после победе из 1042, а не непосредно после Војислављевог повратка из византиског заробљеништва, како то изгледа

Михаило IV вратио се с Балкана, после сузбијања Дељановог устанка, тешко болестан. Пошто се његова смрт могла очекивати сваког часа, Јован Орфанотроф се побринуо да сачува царску круну својој породици. Царица Зоја пристала је да адоптира његовог и царевог синовца Михаила, па је овај проглашен за цезара и престолонаследника. Он није дуго чекао на царску круну, јер је већ децембра 1041 Михаило IV умро.

Михаило V, назван по некадашњем занимању свог оца Калафат (шупер), брзо је учинио крај владавини пафлагонског дома. Прва његова жртва био је сам Јован Орфанотроф. Да би се ослободио његовог туторства, Михаило Калафат послао је свог стрица у прогонство. У заштиту омрзнутог евнуха није нико устао. Но када је, охрабрен тиме, обесни младић послао у манастир и царицу Зоју, то га је стало круне. Против њега иступиле су сложно аристократија и црква, ослањајући се на династичка осећања цариградског становништва. Оданост легитимној Македонској династији постала је временом тако јака да су чак Зоја и Теодора уживале наклоност Цариграђана. Михаило Калафат, који се усудио да дигне руку на царицу „рођену у пурпуру", збачен је с престола и ослепљен (20 априла 1042).

Решено је да Зоја и Теодора, као претставнице македонског дома, преузму власт и владају заједнички. Теодора, која се на Зојин захтев била закалуђерила, имала је јаку подршку, нарочито у црквеним круговима. Право жена на вршење царске власти није више оспоравано као у Иринино доба. Али су обе царице биле тако неспособне, а њихова међусобна мржња тако непомирљива, да се већ кроз неколико недеља показало да се мора потражити друго решење и власт поверити неком човеку. Иако стара 64 године, Зоја је спремно ступила у трећи брак: 11 јуна 1042 г. она се удала за угледног сенатора Константина Мономаха, који је сутрадан примио царску круну.

Као и Роман III Аргир, и Константин IX Мономах (1042—1055) био је типичан претставник византиске цивилне аристократије. Он је био исто тако слаб владар, без енергије и државничких способности, узимао је олако и живот и своју владалачку дужност, и није се противио несрећном

према Јиречеку, Историја I, 134. Исто и Историја народа Југославије I (1953) 239. Да Захумље приликом византиског напада на Зету из 1042 није припадало Војиславу, јасно се види из поменутог податка Попа Дукљанина.

развоју прилика који је био у току.[1] Царице Зоја и Теодора, са којима је делио престо, сада ни у чему нису наилазиле на ограничења. Несметано су трошиле државни новац, заједно с безбрижним царем. Са своје стране, Зоја је с годинама постала попустљивија. Односи које је Константин IX сасвим отворено одржавао са лепом и паметном Склирином изазивали су огорчење народа, али не и царице. Одликована новом почасном титулом севасте, царева љубимица је, поред двеју царица, узимала учешћа у свим званичним дворским свечаностима. Кад је она умрла, њено место је заузела једна лепа аланска принцеза.

Лаки и префињени живот византиске престонице свакако је имао извесне чари. Византиска култура, која се била скаменила под суровом војничком владавином Василија II, доживљује у ово време нови полет. Престоничко чиновничко племство, које је тада водило прву реч, било је несумњиво најобразованији елеменат у Царству. Престо су окруживали људи високе и праве културе, као Константин Лихуд, први царев министар, истакнути правник Јован Ксифилин и млади филозоф Михаило Псел.

Псел је најмаркантнија личност ове епохе, и по свом изванредно плодном раду на културном пољу и по својој фаталној политичкој делатности и потпуном отсуству сваког моралног осећања. Он није био лишен побожности и бар својом естетском страном религија је понекад дубоко деловала на њега. У тренутку разочарења и резигнације, када су пред крај владавине Константина IX он и његови пријатељи привремено изгубили утицај, Псел се чак закалуђерио, заједно са Јованом Ксифилином. Али свим својим срцем он је остао везан за овај свет, и као научник који се са правом страшћу бавио световним наукама, и као политичар који је будним оком пратио политичка збивања свог времена и снажно на њих утицао. Као писцу и говорнику њему није било равна, а у византиској средини, тако осетљивој према реторској вештини, Пселов говорнички дар био је оружје управо неодољиве снаге. Овим оружјем Псел се много служио, па га је често и злоупотребљавао на најциничнији начин. Упркос томе, снажни ум овог необичног човека не може а да не изазове дивљење. Његово знање захватало је у све гране тадашње науке и уливало његовим савременицима дубоко страхопоштовање. Он је страсно волео античку филозофију и песништво. Традиције античке

[1] *Neumann*, Weltstellung, 64 sq., покушао је узалуд да га рехабилитује.

културе биле су, истина, увек живе у Византији, али је Пселов однос према старогрчкој култури био и дубљи и непосреднији. Он се није задовољио проучавањем неоплатоничара, већ се обратио самом извору, проучавао је и тумачио Платонова дела и тиме снажно и плодно утицао на своје многобројне ученике. Псел је био највећи византиски филозоф и уједно први велики хуманиста.[1]

Из круга царевих учених саветодаваца, коме су припадали Псел, Ксифилин и Лихуд, потекла је мисао о оснивању нове високе школе у Цариграду. 1045 г. основани су у Цариграду филозофски и правни факултет. Филозофске студије уређене су по систему тривиума и квадривиума: нижи ступањ сачињавале су граматика, реторика и дијалектика; виши ступањ аритметика, геометрија, музика и астрономија, док је филозофија важила као синтеза свих наука. На чело филозофског факултета постављен је Псел, са звучном титулом „конзула (ипата) филозофа". Шеф правног факултета постао је Јован Ксифилин, с титулом „чувар права" (номофилакс). Тако је створен нови центар за проучавање грчке културе и римског права, чије неговање претставља једну од највећих тековина Византије. У исто време нова школа служила је и важној практичној потреби спремајући судије и чиновнике византиске државе.[2]

У току два последња века, у доба највеће моћи византиске царске власти, сенат је играо у Византији само декоративну улогу. Међутим, откада су виши цариградски чиновници, који су и били у првом реду носиоци сенаторског звања, постали владајући сталеж у држави, звање сенатора престало је да буде само почасна титула. Уједно се сада повећава и број сенатора, јер се у ред сенатора примају и шири слојеви цариградског становништва. Тиме се база

[1] О Пселу в. пре свега *П. Безобразов*, Михаил Пселл, Москва 1890; *Chr. Zervos*, Michel Psellos, Paris 1920; *A. Rambaud*, Michel Psellos, Études sur l'histoire byzantine (1912) 111—171.; *Diehl*, Figures I, 291—317 — Византиске слике II, 1 сл.; *Neumann*, Weltstellung 81—93 (најбоље и најдуховитије од свега што је о Пселу писано); *J. Hussey*, Michael Psellus, the Byzantine Historian, Speculum 10 (1935) 81—90, и Church and Learning 73 sq.; *B. Tatakis*, La philosophie byzantine, Paris 1949, 161 sq.; *В. Вальденберг*, Философские взгляды Михаила Пселла, Виз. Сборник (1945) 249—255; *P. Joannou*, Christliche Metaphysik in Byzanz. I. Die Illuminationslehre des Michael Psellos und Joannes Italos, Ettal 1956. В. и библиографију у *Moravcsik*, Byzantinoturcica I², 439 sq. — О Ксифилину: К. Г. Μπόνης, Ἰωάννης ὁ Ξιφιλῖνος, Texte und Forsch. zur byz.-neugr. Philol., 24 (1928).

[2] Cf. *Fuchs*, Hörere Schulen, 24 sq.; *Zervos*, Michel Psellos (1920) 76 sq.; *Hussey*, Church and Learning 51 sq.

режима проширује и нови елементи су заинтересовани у одржавању владавине сената.

Превласт цариградског чиновничког племства нимало не значи јачање централне власти према феудалним снагама. Напротив, феудално велепоседништво стално расте и добија све шире повластице. Привилегија за којом велепоседници највише теже, јесте ослобођење пореске обавезе: добијање имунитета или, како се у Византији каже, ексусије. Удовољавајући жељама моћних феудалаца, византиска централна власт у XI в. поклања ову привилегију са све већом широкогрудошћу: и световни и духовни велепоседници ослобађају се извесних пореза, а најмоћнији и најутицајнији од њих добијају и потпуни имунитет. Према томе пореска плаћања и друге дажбине њихових парика не припадају више држави, већ њима, сачињавајући њихову феудалну ренту. Упоредо с пореским имунитетом развија се већ у ово доба и судски имунитет: феудалац добија право да сам суди својим сељацима. На тај начин феудално велепоседништво се све више осамостаљује од државне власти. Феудална добра, која уживају потпуни имунитет, издвајају се сасвим из надлежности државног апарата, па се чиновницима чак забрањује да ступе на њихову територију.[1]

Занимљиво је, међутим, да централна власт, попустљива у свему, у једном остаје упорна и не испушта контролу из својих руку: она не престаје да контролише број парика на феудалним поседима. Не спречавајући више пораст феудалних поседа, царска влада не дозвољава својевољно повећање броја парика на тим поседима већ стриктно одређује у сваком појединoм случају њихов максимални број (ἀριθμός).[2] Ово показује још једанпут да у борби која се водила између централне власти и феудалаца око малог земљопоседа, најважније није било питање саме земље већ питање њених власника-сељака. Изгубивши битку, централна власт

[1] Донедавно постојала су само два рада посвећена историји византиског имунитета: *П. А. Яковенко*, К истории иммунитета в Византии, Юрьев 1908, и *К. Н. Успенский*, Экскуссия-иммунитет в Византийской империи, В. В. 23 (1917/22) 74—117. Већа пажња поклоњена је овом важном проблему тек последњих година. Уп. *Б. Т. Горянов*, Поздневизантийский иммунитет, В. В. 11 (1956) 177—99, 12 (1957) 97—116. *А П. Каждан*, Формирование феодального поместья в Византии X в., В. В. 11 (1956) 98—112 (с интересантним напоменама о имунитету на стр. 118—22). *Г. А. Острогорский*, К истории иммунитета в Византии В. В. 13 (1957) 55—106. *М. М. Фрейденберг*, Экскуссия в Византии XI—XII вв., Уч. зап. Великолукского гос. пед. инст. 3 (1958) 339—65.

[2] Cf. *Ostrogorsky*, Quelques problèmes 25 sq.

наставља још извесно, прилично дуго време да се бори за сељачку радну снагу.

У ово доба јавља се први пут и систем проније.[1] Као награду за службу византиски великаши добијају у пронију (εἰς πρόνοιαν — на управу) извесне поседе. Земљишта се дају у пронију на известан рок, обично до пронијарове смрти. За разлику од баштине, пронија је била условно власништво и, барем првобитно, није била наследна, нити се могла отуђивати. Велики значај добиће систем проније тек доцније, али је карактеристично да почеци овог система падају у ову епоху првог великог полета феудалних снага: први познати пронијар није био нико други но главни министар цара Константина IX Мономаха, Константин Лихуд.[2]

Пошто је изгубила велики део пореских прихода услед опадања сељачког поседа и давања привилегија велепоседницима, царска влада је прибегла систему издавања пореских прихода под закуп. Закупци се обавезују да у извесном округу скупе и доставе државној благајни одређену своту новца, и то обично знатно већу но што се у том округу редовно добијала. Поред тога они, природно, настоје да сакупе од становништва што већу суму за свој рачун.[3] Све ово значи да феудални велепоседници (пронијари и крупни баштиници) и приватни предузимачи (закупци пореза) одржавају своје властите управне апарате који личе на државни апарат и који постоје мимо њега. Ово значи такође да се терети становништва повећавају а да држава од тога има само ограничену корист.

Финансиско растројство византиске државе испољава се на видан и веома кобан начин у кварењу новца. Држава је присиљена да при ковању новца додаје злату метале мање вредности. Византиски златник, који вековима није знао за већа колебања курса, почиње сада нагло да губи вредност и онај велики углед који је уживао у целом свету.[4]

[1] Уп. *Острогорски*, Пронија 13 сл.

[2] Skylitzes-Cedrenus II, 645. Zonaras III, 680. Већ 70-тих година XI в. додељивање пронија узима већег маха: Attaliates 200.

[3] Давање пореских прихода под закуп било је проширено већ у доба епигона Македонске династије, како се то види из Кекавмена, ed. *Wassiliewsky—Jernstedt*, p. 39 sq. Cf. *Ostrogorsky*, Steuergemeinde 66 sq.

[4] *P. Grierson*, The Debasement of the Bezant in the Eleventh Century, B. Z. 47 (1954) 379 sq., доказао је да је опадање вредности византиске номизме почело већ за време Константина IX Мономаха, а не тек за владе Нићифора III Вотанијата, као што се раније сматрало.

Главну карактеристику ове епохе чини, међутим, опадање војне снаге Византиског царства. Да би сузбила утицај супарничке војне странке, влада цивилног племства систематски је смањивала војне контингенте, а тражећи нове приходе замењивала је стратиотима вршење војне обавезе пореским плаћањима.[1] Не само да су многа и многа стратиотска имања нестала у процесу феудализације, већ је сада и преосталим стратиотима омогућено да се плаћањем новца ослобађају од вршења војне дужности. И тематско уређење изгубило је војни карактер: власт тематских стратега се ограничава а крај њих се све више истичу претори као претставници цивилне провинциске управе.[2]

Услед опадања домаће војске, већи значај поново добија најамничка војска. Тиме се Византија враћа приликама из доба пре Ираклија, и као тада Готи, сада Нормани чине најјачи елеменат у њеној војсци. Чак и на Сицилији, под заставама Георгија Манијакиса, ратовала је чувена варего-руска дружина. Варези сачињавају царску гарду, али они више не долазе из Русије, као у доба Василија II, већ, нарочито од седамдесетих година XI века, пристижу претежним делом из Енглеске, тако да место варего-руске заузима варего-енглеска гарда.[3] Напротив, некада славни, стари византиски гардиски пукови изгубили су свој значај и постепено потпуно нестају.[4]

Подвизи Георгија Манијакиса на Сицилији били су последња светла тачка на византиском хоризонту који се са свих страна замрачивао. Као да је хтео да изврши последњу вољу Василија II, Георгије Манијакис ставио је себи у задатак да врати Сицилију Царству. Снаге Арабљана

[1] Scylitzes-Cedrenus II, 608. Cf. *Neumann*, Weltstellung, 69.

[2]. Cf. *G. Stadtmüller*, Landverteidigung und Siedlungspolitik im Oströmischen Reich, Bull. de l'Institut Arch. Bulgare, 9 (1925) 396 sq. *N. Bănescu*, La signification des titres de πραίτωρ et de προνοητής à Byzance aux XIe et XIIe siècles, Miscellanea G. Mercati III (1946) 387 sq., сматра да ни πραίτωρ ни προνοητής нису никад били управитељи теме, али се ово гледиште не може прихватити.

[3] Уп. *В. Г. Васильевский*, Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII вв., Труды I (1908) 176 сл. и *A. A. Vasiliev*, The Opening Stages of the Anglo-Saxon Immigration to Byzantium in the Eleventh Century, Annales de l'Inst. Kondakov 9 (1937) 39 sq. Расправа *М. Дендиаса*, Οἱ Βάραγγοι καὶ τὸ Βυζάντιον, Δελτίον 9 (1926) 145 sq. нема веће вредности. Зато в. важне допуне које је уз Васиљевљеву расправу дао *F. Dölger*, B. Z. 38 (1938) 235 sq.

[4] Најважнији гардиски одред Схола последњи пут се спомиње 1068 г.: Skylitzes-Cedrenus II, 674. В. и важне напомене: *Stein*, Untersuchungen 47 sq.

на Сицилији биле су у опадању, те је Георгије Манијакис успео за кратко време да им одузме источни део острва са Месином и Сиракузом. Али сви његови успеси осујећени су неповерењем и подозривошћу цариградске владе. У одлучујућем тренутку Константин IX сменио је победничког војсковођу. Георгије Манијакис је прихватио борбу. Његова војска прогласила га је за цара и он се искрцао у Драчу и одатле кренуо на Солун. Његова победа изгледала је сигурна, а према томе и промена политичког курса у Византији. Али он је погинуо, погођен стрелом, у једној бици која је била готово добијена (1043).

Неколико година доцније дошло је до новог покушаја узурпације, овог пута у „македонској" области, тј. у северозападној Тракији. За цара је проглашен Лав Торникис, који је, изгледа, био јерменског порекла, али се сродио са балканском земљом. Псел га назива вођом „македонске странке".[1] Незадовољству војске због антимилитаристичког режима чиновничке странке придружио се и отпор провинције против цариградског централизма. Торникисова побуна узела је још већег маха него Манијакисова: Цариград је опседнут и његов пад изгледао је неизбежан (1047). Међутим, владу Константина IX спасла је неодлучност узурпатора, који је пропустио погодан тренутак за јуриш на Цариград.

Систематско ограничење војске, које је спроводила цариградска влада, донекле се објашњава тиме што је после великих победа претходног периода положај Царства изгледао сигуран. Успешни походи Георгија Манијакиса на Истоку и Сицилији још једном су доказали надмоћност Византиског царства према Арабљанима. Константин IX могао је да настави политику Василија II у Јерменији и да спроведе анексију краљевине Анија. Међутим, већ се приближавао крај срећног периода мира. Снаге дотадашњих непријатеља Византије биле су исцрпене, али су се сада на византиским границама појавили нови ратоборни противници. Мења се не само општа ситуација, већ се мењају и главни чиниоци византиске спољне политике. Место Арабљана заузимају на истоку Турци-Селџуци, на западу Нормани, а на северу, уместо Бугара и Руса, појављују се номадска племена Печенега, Уза и Кумана. Руси су 1043 г. последњи пут извршили напад на Византију. Услед надирања номадских племена и померања тежишта руске државе на североисток, Руси престају за дуже време да утичу на

[1] Psellos II, 14.

византиску политику. Међутим, 1048 г. преко Дунава прелазе Печенези.

Већ Константин Порфирогенит у свом спољнополитичком трактату истиче значај Печенега у византиској политици.[1] Они су служили Царству као савезници против његових непријатеља на северу, јер су могли да нападну са леђа Бугаре и Угре и да пресеку Русима пут према југу. Стога је сарадња с овим ратоборним номадским племеном била важан чинилац у византиској спољној политици X века. После покорења Бугарске положај се, међутим, из основа изменио: византиска територија допирала је до Дунава, те навале Печенега нису више погађале непријатеље Византије већ њу саму. Ослабљена Византија није била у стању да заустави хорде номада које су прелазиле преко Дунава. Царска влада одредила им је земље за насељавање на балканској територији и покушала је да их искористи као помоћну војску за одбрану своје северне границе. Међутим, ускоро су Печенези почели да пљачкају и пустоше околну земљу, па је Византија морала да употреби против њих оружје. Сукоби са Печенезима завршавали су се редовно поразом царске војске и царска влада је била присиљена да откупи мир додељивањем нових земљишта за насељавање, поклонима и давањем почасних титула печенешким поглаварима.[2]

Последња година слабе владавине Константина IX Мономаха обележена је догађајем светскоисториског значаја: расцепом цркава. После свега што се збило у току последњих векова коначни расцеп између Рима и Цариграда био је само питање времена. Путеви којима су ишли Исток и Запад исувише су се разилазили, супротности између ова два светска центра биле су одвећ велике и дубоке да би се фикција духовне и верске заједнице могла и даље одржавати. Раскид није изазвао византиски „цезаропапизам", као што се то често тврди. Напротив, као што то показује политика Василија I и његових наследника, царска власт у Византији залагала се свим средствима за одржавање јединства. Она је — против своје властите цркве — подупирала црквени универзализам Рима, како би очувала свој политички универзализам и ојачала своју власт у Италији. Међутим, у

[1] De admin. imp., p. 49 sq. (ed. Moravcsik-Jenkins).

[2] Уп. *Васильевский*, Печенеги, 1 сл. J. *Marquardt*, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge (1903) 63 sq.; *Д. Расовский*, Печенеги, Торки и Берендеи на Руси и в Угрии, Sem. Kond. 6 (1933) 1 sq. В. и библиографију: *Moravcsik*, Byzantinoturcica I², 89 sq.

свету, одавно подељеном политички и културно, није било услова за даље одржавање универзализма и супрематије римске цркве. Као што је политичко јачање западних сила све више ограничавало универзализам Византиског царства, јачање цариградске цркве и ширење њене утицајне сфере на словенске земље неизбежно су поткопавали црквени универзализам Рима. После Јужних Словена пришла је цариградској патријаршији и Русија, и није случајност што се после овог догађаја пооштрило антиримско расположење у Византији. Византиска црква, која се ослањала на огромно словенско залеђе, није се могла више потчињавати римској супрематији. Већ је Василије II напустио традиционалну проримску политику Македонске династије: за време патријарха Сергија (999—1019), папино име избрисано је из диптиха цариградске цркве.[1] 1024 г. вођени су преговори о мирном разграничавању сфера, с тим да цариградска црква буде призната као „универзална у својој сфери".[2] Ослабљено папство тога времена било је спремно да прихвати ово компромисно решење. Али је оно одбачено када је, под утицајем клинијског покрета, папство ојачало и на Западу завладао нови дух. До разграничења сфера је ипак дошло, само не путем споразума већ по цену оштрог раскида.

То се догодило под стицајем нарочитих околности — када је столицу св. Петра заузимао Лав IX, типични претставник клиниског покрета, цариградском патријаршијом руководио је Михаило Керуларије, најенергичнији и најамбициознији црквени политичар византиске историје, и када се царска власт налазила у слабим рукама Константина IX Мономаха, који је био немоћан да се успротиви неизбежном расплету. Михаило Керуларије имао је доста бурну прошлост. У младим годинама учествовао је у завери византиских аристократа против Михаила IV Пафлагонца и у вези с тим провео више година у прогонству. После пада Пафлагонаца вратио се у Цариград, али му је била отворена само још црквена каријера, јер се у прогонству био замона-

[1] На значај ове околности тачно указује *Michel*, Kerullarios I, 20 sq. и II 22 sq. Само Михел иде предалеко кад говори о расцепу цркава већ у ово време. Утолико су оправдане резерве које чини *V. Laurent*, Échos d'Or. 35 (1935) 97 sq. Уп. и *V. Grumel*, Les préliminaires du schisme de Michel Cérulaire ou la question romaine avant 1054, R. E. B. 10 (1952) 5 sq.

[2] *R. Glaber*, IV, I: M. G. H. SS., VII, 66. Cf. *Bréhier*, Schisme 8 sq. и Cambridge Med. Hist. IV (1923) 262. *Grumel*, Reg. 828. Сумње у тачност овог податка (cf. *Michel*, Kerullarios I, 37 sq. и Hist. Jahrb. 70, 1951, 53 sq.) *нису оправдане*.

шио. 1043 г. он се попео на патријаршиску столицу и сада се његовој амбицији открило ново, широко поље делатности. Као нико пре њега, Михаило Керуларије био је прожет свешћу о узвишености свог достојанства. Но иста свест испуњавала је и његовог римског супарника, кога је надахњивао и потпомагао кардинал Хумберт, најистакнутији претставник антивизантиског правца у Риму. У личностима Керуларија и Хумберта сукобила су се два јака и борбена политичара која су без устручавања ишла ка свом циљу, спремна да ставе свет пред отворену алтернативу. Сукоб је избио против воље цара и упркос тренутним политичким интересима обе стране. Он је отпочео у јужној Италији где су се одавно косили интереси оба црквена центра а где је тада, после упада Нормана, сарадња Рима и Цариграда у политичком погледу била потребнија но икад раније. Затим је спор пренет на догматичка и литургиска питања и тиме се конфликт опасно заоштрио, јер је насупрот једној догми стајала друга и насупрот једном обичају други обичај. Реч је била о оним истим питањима која су већ у Фотијево доба изазивала оштра размимоилажења: о западњачком учењу о исхођењу Светог духа од Оца и Сина, о римском посту суботом, о целибату, о употреби квасног хлеба за причешће у византиској и бесквасног у римској цркви. Занимљиво је да су се око овог последњег питања водиле најжешће препирке. Остављајући пострани много важнија али и много компликованија догматичка неслагања, Керуларије је главно тежиште бацио на ову опипљивију и лакше схватљиву литургиску разлику. Уз византиског патријарха стали су и претставници других православних цркава. Умерени антиохиски патријарх Петар после извесних колебања морао се придружити Керуларију, а охридски архиепископ Грк Лав истицао се у овом спору као један од најнепомирљивијих противника Рима.

Борба је ушла у завршну и најдраматичнију фазу кад је у Цариград стигло римско посланство под вођством кардинала Хумберта. Охрабрени ставом Константина IX, који је био спреман да жртвује свог патријарха пријатељству с Римом, папски легати су 16 јула 1054 ставили на олтар Свете Софије булу којом се баца проклетство на Керуларија и његове најугледније присталице. Међутим, ослањајући се на подршку свештенства и народа, патријарх је успео да разувери слабог владара и да му наметне своју вољу. Са царевим пристанком Керуларије је одржао сабор, који је са своје стране бацио анатему на римске легате. Далекосежне

последице ових догађаја запажене су тек доцније. Савременици нису на њих обратили нарочиту пажњу: размимоилажења између две цркве била су честа појава и нико није могао слутити да ће сукоб из 1054 г. имати сасвим други значај него раније размирице, да ће то бити коначни раскид који се никад неће изгладити.

Константин IX Мономах умро је 11 јануара 1055 г. Власт је још једном преузела царица Теодора. Она је била последња претставница македонског царског дома и са њеном смрћу, почетком септембра 1056 г., нестало је ове славне династије. За свога наследника Теодора је на самртном одру одредила Михаила, чиновника већ у годинама, који је, изгледа, раније вршио дужност логотета стратиотика и стога носио надимак Стратиотик. Према Пселовој оцени тај човек је био „мање способан да руководи, но да буде руковођен“.[1] Његов долазак на престо значио је прави триумф цивилног племства. Чланови сената обасути су почастима и даровима.

Спреман да испуни све жеље владајуће цивилне странке, Михаило VI је био глув према захтевима војних кругова и одбио је депутацију коју су предводили истакнути генерали Исак Комнин и Катакалон Кекавмен. Озлојеђени стратези дигли су устанак против цариградске владе. У једном пафлагонском селу Исак Комнин је 8 јуна 1057 г. проглашен за цара. Присталице су му пристизале из свих делова Мале Азије и ускоро је Исак допро са својом војском до Никеје. Војска коју је цариградска влада послала против њега претрпела је пораз. Михаило VI морао је да ступи у преговоре са својим противником и понудио му је преко посланства, које су предводили Константин Лихуд и Михаило Псел, титулу цезара и положај престолонаследника. Овакве концесије само су охрабриле његове непријатеље. Сада се и у Цариграду дигла опозиција и пружила руку Исаку Комнину. Пресудну улогу одиграла је црква као трећа сила и најважнији чинилац поред две супарничке аристократске групе. Патријарх Михаило Керуларије ставио се на чело опозиције, Света Софија постала је центар агитације против владе.[2] Михаило VI био је присиљен да напусти престо и да се

[1] Psellos II, 82.

[2] Упркос *Скабалановичу*, Виз. государство 77 сл. и 384, водећа улога М. Керуларија јасно се види из М. Аталијата (р. 56), Скилице (Cedr. II, 635 sq.) и Псела (II, 89 и 106). Псел подвлачи чак да је пад Михаила VI био изазван тиме што он није умео да се споразуме са патријархом, и каже да су побуњеници сматрали Керуларија својим вођом.

закалуђери. 1 септембра 1057 г. Исак Комнин је ушао у Цариград и примио из руку патријарха Михаила царску круну.

У току последњих деценија моћ престоничког цивилног племства непрекидно је расла. Свака нова влада доносила је нов триумф цивилној странци. Доласком на престо Исака I Комнина (1057—1059) наступила је реакција. Иако је владавина овог првог Комнина била краткотрајна, он је ипак успео да ојача војну снагу Царства. Границе на истоку су успешно брањене, упад Угара преко Дунава је одбијен, па су и Печенези, према којима су његови претходници били немоћни, осетили његову јаку руку. Као претставник малоазиског војног племства, Исак I Комнин покушао је да успостави снажну војничку владавину. На новцу он је претстављен с исуканим мачем у руци.[1] После ступања на престо он је делегацију сенатора дочекао на исти начин као што је његов претходник примио делегацију стратега коју је он предводио. Међутим, он није био нимало крут у свом држању: људи који су посредовали између њега и Михаила VI, а који су уосталом брзо оценили ситуацију и на време променили странку, дошли су до нових почасти. Псел је одликован високом титулом проедра, Лихуд је поново стављен на чело државне управе а доцније је постао и патријарх. Желећи пак да отклони грешке претходних влада, Исак Комнин није презао од оштрих и радикалних мера. Пошто су учестала даривања земљишта манастирима и властели јако смањила државни земљишни фонд, он је решио да конфискује извесне поседе, и то како световне тако и црквене. Ово је пак изазвало оштар сукоб са моћним патријархом.

У личности Михаила Керуларија огледа се јачање византиске цркве у XI веку. Ово јачање се испољило у осамостаљењу од Рима, оно се морало испољити и у односу према царској власти. Михаило Керуларије је помогао Исаку Комнину да дође на престо. Зато је очекивао концесије у корист цркве, и оне стварно нису изостале. Управа Свете Софије, која је дотада претстављала цареву привилегију, потчињена је патријарху, и цар се обавезао да ће избегавати свако мешање у верски живот. Цар је имао да влада државом, а патријарх да руководи црквом: то је значило за византиске прилике огромно повећање црквене моћи. Међутим, ово стање равнотеже и разграничење сфера ускоро су нарушени с обе стране. Цар је почео да конфискује црквене

[1] Skylitzes-Cedrenus, II, 641.; Zonaras, III, 666 (cf. и Attaliates, 60); *Wroth*, Byzantine Coins II 512 и pl. LX, 12.

поседе, а патријарх се заносио мишљу да духовну власт стави изнад световне. Занимљиво је да је Керуларије засниваo своје високе претензије на „Константиновом дару“, који сада први пут утиче на развитак у Византији. Прича се да је он — у духу тог западњачког фалсификата — носио царске црвене ципеле и да је претио цару збацивањем с престола.[1] Тако је између цара и патријарха избио огорчен сукоб, који је најзад довео до пада и једног и другог. Несумњиво је да је цар располагао јачим и ефикаснијим средствима, али је патријархова популарност била таква да се цар није усуђивао да против њега употреби насилне мере у самом Цариграду. Тек када је Керуларије једном приликом напустио престоницу ради посете неком манастиру, царска стража га је ухватила и одвела у прогонство (8 новембра 1058). Међутим, никаквим средствима нису могли да принуде одважног патријарха на абдикацију, па се морао сазвати сабор да одлучи о његовом смењивању. Цар се опет није усудио да сабор сазове у Цариграду, већ га је пренео у једну провинциску варош. Оптужбу против Керуларија саставио је Михаило Псел. Славни филозоф није се устручавао да свом бившем пријатељу стави у грех најневероватније јереси и пороке. Ово му, уосталом, није сметало да ускоро после тога у посмртном говору велича Михаила Керуларија као највећег браниоца православља и оличење свих врлина. Михаило Керуларије умро је, наиме, још за време заседања сабора. За патријарха је постављен Константин Лихуд, док је Псел преузео положај првог министра.

Изгледало је да је цар Исак постигао свој циљ. Али се убрзо показало да је мртви патријарх као мученик постао још опаснији противник. Узбуђење, које је завладало међу цариградским становништвом после уклањања његовог врховног пастира, још се повећало после његове смрти. Уз опозицију цивилног племства дошло је непријатељство цркве и огорчење народа. Као што је пре две године савез цркве и војног племства довео до уклањања Михаила VI, тако је сада савез цркве и опозиционарног чиновничког племства изазвао пад Исака Комнина. Децембра 1059 г., болестан и обесхрабрен, цар Исак се, на упорно Пселово наваљивање, одрекао престола и замонашио у Студиском манастиру.

[1] Skylitzes-Cedrenus II, 643, Zonaras III, 668. Cf. и Balsamon in: Rhallis—Potlis I, 467.

II. СПОЉНИ И УНУТРАШЊИ СЛОМ

Општа литература: Скабалановић, Виз. государство. — *Neumann*, Weltstellung. — *Jorga*, Geschichte I. — *H. M. J. Loewe*, The Seljuqs, Cambr. Med. Hist. IV (1923) 299—317. — *P. Wittek*, Deux chapitres de l'histoire Turcs de Roum, Byz. 11 (1936) 285—319. — *C. Cahen*, La première pénétration turque en Asie Mineure, Byz. 18 (1948) 5—67. — *Гордлевский*, Государство Сельджукидов в Малой Азии, Москва—Лењинград 1941. — *Gay*, Italie. — *F. Chalandon*, Domination normande I. — *B. Leib*, Rome, Kiev et Byzance à la fin du XIe siecle, Paris 1924.

Савез цркве и чиновничког племства који је срушио Исака Комнина, довео је на престо Константина Дуку. Константин X Дука (1059—1067) био је школски друг и интимни пријатељ Михаила Псела и патријарха Константина Лихуда. У његовом уздизању, као и у абдикацији Исака Комнина, пресудну улогу одиграо је Михаило Псел, који му је у присуству најугледнијих сенатора сам обукао царске црвене ципеле. Псел је био сада на зениту своју моћи: као први царев саветодавац и учитељ његовог сина-престолонаследника, он је давао правац целокупној политици. Константин Дука био је пун дивљења према оштроумном филозофу и великом говорнику. „Он ме је бескрајно волео“, бележи Псел у својим мемоарима. „Ако ме не би видео више пута дневно, он би се љутио и био тужан... Он је упијао моје речи као нектар“.[1]

Као што су Комнини били најистакнутији претставници војног племства, тако су Дуке у ово доба били експоненти престоничке цивилне аристократије. Војничка реакција под Исаком Комнином била је само једна епизода. Цивилна странка не само да је повратила своју моћ, него ју је и повећала. Као што је то чинила и за време Константина IX Мономаха, она је и сада јачала своје позиције примањем ширих слојева цариградског грађанства у ред сенатора. Према речима Михаила Аталијата, број сенатора пењао се у то доба на „миријаде“.[2] Управни апарат све више је губио свој строги бирократски карактер. Константин X Дука широко се служио давањем пореских прихода под закуп, а увео је и у централној финансиској управи обичај продавања чиновничких дужности, тако да су се за новац добијале не само функције скупљача пореза већ и положаји виших надзорника финансиских органа.[3] Војску је потпуно запоставио и толико смањио њене контингенте да се то чак

[1] Psellos II, 135 и 150.
[2] Attaliates 275.
[3] Zonaras III, 676 sq.

и Пселу, бар доцније кад је о томе писао, чинило претерано.[1] После узурпације Исака Комнина, страх од војних кругова још се повећао. С друге стране, финансиска беда наметала је мисао да се штедњом у војсци може изравнати смањење прихода и повећање расхода на другим странама, нарочито расхода на чиновнички апарат, који је бивао све бројнији и као владајући сталеж постављао све веће захтеве. Расли су и расходи на двору, где је владала највећа раскош, док је држава опадала и сиромашила. Повећавали су се дарови цркви, чију благонаклоност влада није смела да изгуби, а исто тако и поклони страним владарима, које је влада покушавала на тај начин да одобровољи. Тако су интереси владајућег сталежа удружени са финансиским тешкоћама уништили војну снагу Царства. Положај је био сличан оном из доба епигона Македонске династије, само што се спољнополитичка ситуација у међувремену јако погоршала. Антивојничка политика династије Дука пада у време највећих спољнополитичких опасности и стога је била нарочито кобна.

То је време када Нормани под вођством смелог Роберта Гвискарда постижу све веће успехе у јужној Италији. Угри предузимају јак напад и 1064 г. заузимају Београд. Печенезима се придружују сродни Узи и тиме почиње нова тешка невоља. Као у своје време Печенези под притиском Уза, тако су сада Узи под притиском Кумана напустили јужноруску равницу и у јесен 1064 г. упали на Балканско Полуострво.[2] Њихове безбројне хорде дивљачки су пустошиле Бугарску, Тракију, Македонију, па чак и Грчку. Пљачкања и разарања Уза изазвала су такав ужас да је, према Михаилу Аталијату, „читаво европско становништво намеравало да се исели".[3] Међутим, страшна епидемија ослободила је Византију Уза. Они су поумирали у масама, један део преживелих вратио се у прекодунавске покрајине а остали су насељени на византиском земљишту и ступили су у царску службу.

Много кобније последице но овај напад турских номадских племена са севера, имало је за судбину Византиског царства надирање Турака-Селџука са истока. Селџуци су збрисали остатке арабљанске силе у Азији брзином и лакоћом пред којом бледе сви успеси некадашњих визан-

[1] Psellos II, 146 sq.

[2] Хронологију је добро утврдио *Златарски*, История II, 115, на основу Аталијата (p. 83) и Скилице (Cedr. II, 657). О Узима, Торцима руских летописа, в. лепу расправу *Д. А. Расовский*, Печенеги, Торки и Берендеи на Руси и в Угрии, S. K. 6 (1933) 1—65.

[3] M. Ataliates 84.

тиских офанзива. Они су покорили персиске области, продрли кроз Месопотамију и освојили калифину престоницу Багдад. Калифат, коме је преостала само верска супрематија, дошао је под протекторат моћног султаната који је завладао над мухамеданским светом у Азији. Ускоро је цела предња Азија до граница Византиског царства и Фатимидског калифата у Египту припала Селџуцима, и сада су они ударили на Византију. Као што је покорење Бугарске срушило брану између Царства и номадских племена на северу, тако је анексија Јерменије извршена у доба Константина Мономаха отворила пут селџучким нападима. Војна слабост Византије омогућила им је брзи продор у централне покрајине Царства. Под Алп-Арсланом, другим селџучким султаном, Турци су прошли кроз Јерменију и освојили Ани (1065), опустошили Киликију, упали у Малу Азију и заузели Цезареју (1067).[1] Политика византиских властодржаца тешко се осветила.

После смрти Константина X Дуке (маја 1067) његова жена Евдокија преузела је власт у име својих малолетних синова Михаила, Андроника и Константина. Одлучујућу улогу на двору играли су Михаило Псел и цезар Јован Дука, брат покојног цара.[2] Међутим, снага противничке партије је расла, и с обзиром на катастрофалан ток догађаја на бојишту, није се могло прећи преко њеног тражења да се заведе јак војнички режим. Патријарх Јован Ксифилин, иако Пселов пријатељ, подржао је ове захтеве, а и царица је морала да поведе о њима рачуна. Упркос противљењу Псела и цезара Јована, она се удала за генерала Романа Диогена, и 1 јануара 1068 г. овај је ступио на престо.

Роман IV Диоген (1068—1071) био је храбар и ваљан војсковођа. Он се нарочито истакао у печенешким ратовима и потпуно је заслужио углед који је уживао у војним круговима. Он је одмах ступио у борбу са Селџуцима, али је унутрашње опадање Царства узело већ таквог маха да је, под разорним дејством Пселове странке, његов подухват пропао. С великом муком Роман Диоген је скупио војску која се претежним делом састојала од страних најамника: Печенега, Уза, Нормана, Франака. Његови први походи, 1068 и 1069 г., нису ипак били безуспешни, али се трећи поход завршио страховитим поразом, чему је много допринела и издаја Андроника Дуке, сина цезара Јована. Код јерменске

[1] Cf. C. *Cahen*, La première pénétration turque en Asie Mineure, Byz. 18 (1948) 23 sq.

[2] О Јовану Дуки в. *B. Leib*, Jean Doukas, César et Moine. Son jeu politique à Byzance de 1067 à 1081, Mélanges Peeters II (1950) 163 sq.

вароши Манцикерта, близу језера Ван, 19 августа 1071 г. војска Алп-Арслана уништила је бројну, али разнородну и недисциплиновану најамничку византиску армију. Сам цар допао је заробљеништва.

Заробљени цар склопио је уговор са селџучким султаном којим му је враћена слобода по цену плаћања личне откупнине и годишњег данка, враћања свих турских заробљеника и одашиљања помоћне војске.[1] Међутим, противничка странка у Цариграду, на потстрек цезара Јована свргла је Романа Диогена с престола. Најпре је установљена заједничка владавина царице Евдокије и њеног најстаријег сина Михаила Дуке, али је ускоро царица-мати затворена у манастир, а Пселов ђак Михаило VII проглашен 24 октобра 1071 г. за самодршца. Кад се цар Роман вратио из турског заробљеништва, дочекан је као непријатељ, те је дошло до грађанског рата. На крају Роман Диоген је обуставио борбу, пошто му је писмом, које су, у име Михаила VII, потписала три митрополита, гарантована лична безбедност. Међутим, још пре но што је стигао у Цариград, њему су, по налогу цариградске владе, усијаним гвожђем ископане очи. Превазишавши самог себе у цинизму, Псел је ослепљеном цару писмом честитао на томе што га је бог удостојио мученишта: бог му је, тако је писао Псел, одузео очи да би му даровао вид небеске светлости.[2] Од задобијених ужасних рана Роман Диоген је у лето 1072 г. умро.

Сада се пораз код Манцикерта претворио у праву катастрофу. Не сматрајући се више везани уговором који су склопили с Романом Диогеном, Турци су свом снагом ударили на Византију и почели нагло да надиру кроз Малу Азију. Као у доба велике арабљанске инвазије, Византиско царство се поново нашло пред опасношћу непријатељског освајања. Међутим, тада се непријатељу супротставила јуначка отпорна снага Ираклијевих наследника и Царство је било унутра здраво. Сада је пак све било у расулу, а као противник моћних турских султана седео је на цариградском престолу, окружен размаженим литератима и дворским интригантима, бедни Пселов ђак. Судбина Мале Азије била је запечаћена. Селџуцима је пут био отворен и није било више ни снаге ни воље које би им се могле одупрети.

До слома је дошло истовремено на Истоку и на Западу, јер је исте године када се догодила катастрофа код Манцикерта, Бари пао у руке Роберта Гвискарда. Тиме је завршено норманско освајање византиске територије у Италији, и велика опасност запретила је Царству и са те стране. У свом безизлазном положају влада Михаила VII тражила је подршку Григорија VII, чиме је ишла на руку тежњама великог папе за црквеном унијом и успостављањем светске римске власти.

[1] *Dölger*, Reg. 972. Cf. *C. Cahen*, La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes, Byz. 9 (1934) 613 sq.

[2] *Sathas*, Μεσαιωνική βιβλ. V, 316 sq.

Истовремено почела је да се љуља и византиска власт на Балканском Полуострву. На територији бившег Самуиловог царства 1072 г. поново је избио устанак. Побуњенички покрет нашао је јаког ослонца у независној Зетској кнежевини. Син Михаила Зетског, Константин Бодин, проглашен је у Призрену за цара, и тек после дужих борби Византинци су успели да савладају устанак. На Јадрану је Византија све више губила своје позиције. Византиски суверенитет у Хрватској, успостављен у доба Василија II, није био дугог века. Већ за владе Петра Крешимира IV (1058—1074) Хрватска је знатно ојачала, а 1076 г. Димитрије Звонимир добио је од папе Григорија VII краљевску круну као вазал римске цркве. Ускоро после тога и Зета се окренула Западу: 1077 г. Михаило Зетски примио је такође краљевску круну из Рима. Крстарења и пљачкања Печенега и учестали упади Угара још су повећавали општу забуну.

Уз ове спољнополитичке невоље дошла је и тешка привредна криза. Њу је умногоме изазвала сама цариградска влада мерама, због којих је Михаило VII и добио подругљиви надимак Парапинак. Скупоћа је, наиме, била таква да се за један златник није добијао медимн жита, као раније, већ за четвртину мање, управо, медимн мање један пинакион (παρὰ πινακίου).[1] Има нечег трагичног у томе што је Псел, чији се утицај, и поред свих промена, са сваком владом само повећавао, доживео слом своје каријере управо за владе свог ученика, мада му је династија Дука дуговала бескрајно много, а Михаило VII такорећи све. Слаби цар потпуно је подлегао јакој вољи логотета Нићифорице, који је успео да потисне у позадину и Псела и цезара Јована. Нићифорица је приграбио власт у своје руке и управљао државом истом енергијом и безобзирношћу као у своје време Јован Орфанотроф. Слично овоме и он је био незнатног порекла и за своје уздизање имао је да захвали

[1] Zonaras III, 712, 13. Cf. F. *Dölger*, Deutsche Literaturzeitung 74 (1953) 598. О ценама жита у Византији и њиховој релативно великој стабилности в. *Ostrogorsky*, Löhne und Preise in Byzanz, B. Z. 32 (1932) 319 sq.

само својој вештини. Нићифорица је покушао да се супротстави феудалним силама и да учврсти стари бирократски централизам. Ишао је дотле да је трговину житом претворио у државни монопол. У Радосту су подигнута државна складишта за жито намењено Цариграду, а слободна трговина житом је забрањена и оглашена кажњивом.[1] Као што је познато из Књиге епарха, у X веку византиска држава је строго контролисала снабдевање престонице животним намирницама, а располагала је и резервама жита које је продавала становништву у случају неродице. Али оно што је било могуће у X веку, постало је неизводљиво у доба опадања централне власти. Као што у пољопривреди није више важила забрана куповине сељачких имања, тако ни у трговини државна контрола није више била ефикасна. Нићифоричине мере изазвале су опште огорчење. Оне су ишле на штету велепоседника, главних лиферанта жита, али су погађале и варошке потрошаче, јер његов монопол није служио осигуравању потрошње, већ је имао искључиво фискалне циљеве и довео до повећања цене хлебу. Скок цене хлеба изазвао је пак поскупљивање и осталих животних намирница.[2] Експериментат је претрпео потпун неуспех: складишта у Радосту срушена су за време народне буне, а Нићифорица је после свргавања Михаила Парапинака стављен на муке и убијен.

Није чудо што су за владавине Михаила VII Дуке устанци у војсци били нарочито чести. Карактеристично је за тадашње прилике да је јунак једног таквог устанка био заповедник норманских најамника Урсел од Бајела; он је истакао као кандидата за царски престо цезара Јована Дуку. Исто тако је карактеристично да је византиска влада позвала против њега Турке. Турци су га савладали и предали, за добру откупнину, царском команданту Алексију Комнину. Но ваљаних војсковођа није било тада у Византији на претек. Ускоро је Урсел пуштен из затвора и борио се заједно са Алексијем Комнином у служби Михаила VII против нових узурпација. Готово истовремено појавила су се два претендента на престо из кругова византиског војног племства. У Малој Азији дигао се Нићифор Вотанијат, на Балканском Полуострву Нићифор Вријеније.

[1] Интересантан приказ даје М. Аталијат (р. 201 sq.), који је сам био власник у Радосту. Cf. *G. I. Bratianu*, Une expérience d'économie dirigée, le monopole du blé à Byzance, Byz. 9 (1934) sq. (= Études byzantines 141 sq.).

[2] В. занимљива посматрања М. Аталијата (р. 204) о вези између цене жита и других намирница, као и између цена и плата.

Дукс Драчке теме Нићифор Вријеније, победник побуњених Словена 1072, био је најугледнији претставник византиске војне аристократије у европским деловима Царства. Прогласивши се за цара, он је новембра 1077 ушао у Једрене, своје родно место, и одатле послао војску на Цариград. Стратег Анатолиске теме Нићифор Вотанијат, наводно потомак породице Фока, иступио је у име малоазиског војног племства. Проглашен за цара јануара 1078 г., он је такође кренуо на Цариград, пошто је претходно осигурао себи помоћ Сулејмана, брата од стрица султана Алп-Арслана. Чак и у тадашњим хаотичним приликама претставник Мале Азије, Нићифор Вотанијат, показао се надмоћним и успео да предухитри свог супарника и имењака.[1] Опозиција у Цариграду, повећана због непопуларних мера логотета Нићифорице, полагала је у њега све своје наде. Чим се Вотанијат марта 1078 појавио с војском у Никеји, у Цариграду је избила побуна, у којој је и овог пута црква узела живог учешћа. Михаило Парапинак приморан је да се одрекне царске круне и да се повуче у Студиски манастир. Нићифор Вотанијат ушао је у Цариград 3 априла и истог дана крунисан је за цара. Да би удовољио легитимним осећањима византиског становништва, он је ступио у родбинске везе са династијом Дука, оженивши се, код још живог мужа, супругом свог претходника, Маријом.[2]

Међутим, стари Вотанијат није био у стању да Византиско царство изведе из хаоса. Његова краткотрајна владавина, којом се завршава ова епоха опадања, била је испуњена борбама и устанцима, јер после слома моћи цивилног племства настало је међу војсковођама огорчено отимање око највише власти. Круна је најзад припала најјачем и најспособнијем: Алексију Комнину. Алексије је најпре, у служби новог цара, савладао Нићифора Вријенија, а затим и новог узурпатора, Нићифора Василакија, који га је био наследио на положају дукса Драчке теме па и у улози претендента. Међутим, када је 1080 г. у Никеји проглашен за цара Нићифор Мелисин, који је по Вотанијатовом примеру позвао у помоћ Сулејмана, Алексије није ступио у нову борбу. Он је престао да изиграва лојалног слугу цара Нићифора Вотанијата и почео да припрема своје властито уздизање.

[1] Аталијат, присталица Н. Вотанијата, примећује презриво о Н. Вријенију да је био „западњак и незнатног порекла" (р. 288.). Cf. *Neumann*, Weltstellung 62.

[2] Cf. *B. Leib*, Nicéphore III Botaniatès (1078—1081) et Marie d'Alanie, Actes du VIe Congrès d'Ét. byz., I (1950) 129 sq.

Вотанијатова и Мелисинова сарадња са Турцима знатно је олакшала турско освајање Мале Азије. Већ око 1080 г. Сулејман је био господар целе Мале Азије од Киликије до Хелеспонта. Овде, на старом византиском тлу, он је основао султанат Рум, тј. Римски султанат.[1] Пошто је пропао чврсти византиски одбрамбени систем и пошто је нестало сталежа византиских стратиота, Мала Азија, колевка тог система и тог сталежа, изгубљена је готово без отпора.

Међу свим претставницима војне аристократије који су се отимали око царске круне, Алексије Комнин био је не само најистакнутији војсковођа, већ и једини прави политичар. У томе је он надмашио и свог стрица Исака I Комнина и несрећног Романа IV Диогена. С великом вештином припремао је он себи тле у војсци и у престоници, и умео је да придобије за се и противничку странку.[2] Оженио се Ирином Дуком, унуком цезара Јована, ћерком манцикертског издајника Андроника. Царица Марија посинила га је и видела у њему заштитника свог малог сина Константина Дуке, не губећи наду да ће овај једном добити царску круну. Главни Алексијев помагач, поред његовог брата Исака Комнина, био је цезар Јован Дука. Састанак у Цурулону, на коме је решено његово проглашење за цара, имао је карактер породичног савета Комнина и Дука. Најзад, Алексије се споразумео и са претендентом Нићифором Мелисином, својим зетом. Мелисин је нудио њему европски део државе, желећи да задржи за себе Малу Азију: поново је искрсла код једног византиског великаша идеја поделе Царства. Алексије Комнин је, међутим, одбио предложену деобу и умирио свог зета обећавши му цезарску титулу.

У Цариград, чија се посада састојала већим делом од страних најамника, Алексије је ушао захваљујући договору са заповедником немачког одреда. Као и трупе које су браниле Цариград, и Алексијева војска претстављала је шаренило војника разне народности, жељних пљачке и плена. Три дана и три ноћи византиска престоница била је позорница дивљег пљачкања и насиља. Одуставши од безизгледне борбе, Нићифор Вотанијат се одрекао престола и закалуђерио. На први дан Ускрса, 4 априла 1081, Алексије Комнин крунисан је за цара Византије.

[1] Cf. *J. Laurent*, Byzance et les origines du Soultanat Roum, Mélanges Diehl, I (1930) 177 sq.; *P. Wittek*, Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum, Byz. 11 (1936) 285 sq., и Le Sultan de Rûm, Ann. de l'Inst. de phil. et d'hist. orient. et slaves 6 (1938) 361 sq.; *C. Cahen*, La première pénétration turque en Asie Mineure, Byz. 18 (1948) 5 sq.

[2] Cf. *Chalandon*, Alexis I 28 sq., 41 sq.

ШЕСТИ ДЕО

ВЛАДАВИНА ВОЈНОГ ПЛЕМСТВА

Извори

Епоха Комнина може се сматрати златним веком византиске историографије, и то пре свега због дела Ане Комнине, Јована Кинама и Никите Хонијата.[1] *Ана Комнина*, најстарија кћи цара Алексија I (1081—1118), написала је „Алексијаду" у којој је приказала живот и владавину свог оца.[2] Писано извештаченим класичним језиком, ово знаменито дело образоване и паметне принцезе, верзиране у старогрчкој историји, поезији и филозофији, претставља не само значајан споменик византиског хуманизма већ и прворазредни историски извор. Алексијада даје подробан приказ поновног јачања Византиског царства, Првог крсташког рата, ратова са Норманима и турским номадским племенима на северу и истоку, као и првих борби са Рашком. Панегирички тон овог дела и други његови недостаци, нарочито његова хронолошка несигурност, надокнађени су богатством и разноврсношћу података до којих је учена принцеза долазила захваљујући свом положају, али и својој памети и радозналости.

Анин муж, цезар *Нићифор Вријеније*, унук истоименог драчког стратега и узурпатора,[3] бавио се такође писањем историје.

[1] Cf. *Neumann*, Griechische Geschichtsschreiber und Geschichtsquellen im 12. Jahrhundert, Leipzig 1888.

[2] ed. *Reifferscheid*, 2 vol., Leipzig 1884. Ново издање с француским преводом и опширним коментаром: *B. Leib*, Anne Comnène. Alexiade I—III, Paris 1937, 1943, 1945. Енглески превод: *E. Dawes*, The Alexias of the Princess Anna Comnena, London 1928. Уп. и велику монографију о Ани Комнини: *G. Buckler*, Anna Comnena, London 1929.

[3] А не син, као што се сматрало раније. В. о томе *S. Wittek—De Jongh*, Le César Nicéphore Bryennios, l'historien, et ses ascendants, Byz. 23 (1953) 436 sq.

Његово незавршено дело, по свом значају, заостаје далеко иза дела његове супруге. Оно приказује укратко историју Комнина почев од доласка на престо Исака I, постаје детаљније од времена Романа IV Диогена, али се зауставља већ усред владе Нићифора III Вотанијата.[1] Владавини Алексија I посвећена је завршна партија већ више пута споменуте хронике *Јована Зонаре*. И поред зависности од Алексијаде, кратак приказ Зонарин понегде допуњује Анино дело. Напротив, версификована хроника *Константина Манасеса*, која се завршава проглашењем за цара Алексија I, нема стварне историске вредности, као што је нема ни хроника *Михаила Глике* (до Алексијеве смрти), ни сасвим оскудна *Јоелова* хроника (до латинског освајања 1204).

Оно што Алексијада значи за доба Алексија I, то дело *Јована Кинама* значи за епоху Манојла I (1143—1180), а дело *Никите Хонијата* и за ову и за даљу епоху Комнина и Анђела. Оба ова историчара почињу свој приказ смрћу Алексија I, али владавина Јована II (1118—1143) приказана је у њиховим делима сасвим кратко. Стога смо о значајној владавини овог цара обавештени знатно слабије но о епохама његовог претходника и наследника. Јован Кинам, рођен 1143 г., био је секретар цара Манојла I. Његово дело, писано ускоро после Манојлове смрти, познато је само из једног рукописа из XIII века, оштећеног на крају (и доцнијих преписа из XVI и XVII в.).[2] Његов млађи савременик Никита из Хона у Фригији,[3] почео је каријеру такође као царски секретар, а затим је под Анђелима заузимао врло високе положаје, чак и положај великог логотета. Његова историја обухвата време до 1206 г. и завршена је тек после пада Цариграда, у Никеји. Врло различита по карактеру, ова два дела имају оба своје позитивне особине: Кинам се истиче јасноћом и концизношћу, Никита Хонијат сликовитим и изванредно живим приказивањем, што га ставља, поред Псела, у ред најбриљантнијих средњовековних византиских историчара. Њихова дела обилују важним подацима не само за историју Византиског царства него и за историју околних народа, посебно за историју Рашке у доба њене борбе за независност. Оба историчара западњачки расположеног цара Манојла били су ватрени грчки патриоти и непомирљиви противници Латина. Њихова обавештења су, и поред тога, већином веродостојна и одликују се објективношћу, ретком у ово време.[4] Својој историји Н. Хонијат

[1] Француски превод Вријенијевог списа с напоменама: *H. Grégoire*, Byz. 23 (1953) 469—570 и 25/27 (1955/57) 881—926.

[2] Колацију рукописа Vat. gr. 163 с незадовољавајућим издањем у С. В. даје *F. Babos*, Symbolae ad historiam textus Cinnami, Budapest 1944.

[3] Презиме Акоминат додато је Никити, као и његовом брату Михаилу, доцнијом грешком, као што је доказао *Stadtmüller*, Michael Choniates 274 sq.

[4] О спорном питању да ли је Н. Хонијат познавао и употребљавао Киназмово дело в. *V. Grecu*, Nicétas Choniatès a-t-il connu l'histoire de Jean Cinnamos? R. E. B. 7 (1950) 194 sq., који се залаже за позитиван одговор.

је додао мали спис о цариградским статуама разрушеним приликом латинског освајања 1204 г.[1] Норманско заузеће Солуна 1185 г. описао је детаљно и врло живо учени солунски митрополит *Евстатије*.[2] Н. Хонијат је употребио његов спис.

Немогуће је навести овде многобројне западне изворе који, почев од Gesta Francorum и све до Виларуена и Роберта од Кларија,[3] описују крсташке ратове и у већој или мањој мери осветљавају односе између Запада и Византије.[4] Треба, међутим, посебно споменути — због његовог значаја за проблематику крсташких ратова — *писмо цара Алексија I грофу Роберту Фландриском*, које је сачувано само у латинској верзији у виду позива у крсташки рат.[5] У овој форми оно несумњиво претставља фалсификат, али се по свој прилици заснива на аутентичном писму којим је цар тражио најамничке одреде са Запада.[6]

Податке о односима Византије са Јужним Словенима у ово доба, поред византиских извора, садрже и *Летопис Попа Дукљанина* из средине или друге половине XII в.,[7] *Житија Стефана*

[1] *Ф. И. Успенский*, Византийский писатель Никита Акоминат из Хон (1874) 140 сл., заступао је мишљење да је овај спис погрешно приписан Никити Хонијату. Ово мишљење не изгледа оправдано. *V. Grecu*, Autour du de Signis de Nicétas Choniatès, R. E. B. 6 (1948) 58 sq, сматра чак да спис о статуама чини саставни део Хонијатове историје.

[2] У С. В. иза Лава Граматичара, p. 365—542. Колацију свог застарелог издања с јединим познатим Базелским рукописом даје *A. Maricq*, Le manuscrit d'Eustathe de Thessalonique: „La prise de Thessalonique en 1085“, Byz. 20 (1950) 81 sq. О животу и делу Евстатија Солунског в. монографију *К. Бониса*, Εὐστάθιος ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Солун 1950.

[3] Најновија издања: *Geoffroy de Villehardouin*, La conquête de Constantinople, éd. et trad. E. Faral, I—II, Paris 1938, 1939; *Robert de Clari*, La conquête de Constantinople, trad. P. Charlot, Paris 1939.

[4] Уп. напр. библиографију у уводу у књигу: *L. Bréhier*, L'Église et l'Orient au Moyen Âge. Les croisades (1921) 1 sq.

[5] Текст је прештампан у С. В., у додатку Аниној Алексијади, p. 573—576.

[6] Cf. *Chalandon*, Alexis I, 325 sq.; *Dölger*, Reg. 1152; *Vasiliev*, History 386 sq.; *Grousset*, Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem I (1934) 1 sq.; *C. Erdmann*, Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens (1935) 365, n. 7, који износи и убедљиво образлаже мишљење да је овај фалсификат настао тек 1105—1106 г. и да је служио Боемундовој пропаганди за покретање крсташког рата против Византије. Исто гледиште заступа и *E. Joranson*, The Problem of the Spurious Letter of Emperor Alexis to the Count of Flanders, Amer. Hist. Rev., 55 (1950) 811 sq., који даје и енглески превод писма са потпуном библиографијом.

[7] Изд. *Ф. Шишић*, Летопис Попа Дукљанина, Београд 1928: латински текст са старим италијанским и старим хрватским преводом и изворни коментар. *V. Mošin*, Ljetopis Popa Dukljanina, Zagreb

Немање од св. Саве и Стефана Првовенчаног и *Житија св. Саве* од Доментијана и Теодосија.[2]

Као допуна историским делима служе различити пригодни списи и савремена преписка. Нарочито драгоцена су писма архиепископа *Теофилакта Охридског*, јер бацају пуно светлости на прилике у Македонији под византиском влашћу крајем XI и почетком XII в.[3] Неке податке од историске вредности из времена Јована II и првог периода владавине Манојла I садрже пригодне песме необично плодног песника *Теодора Продрома*.[4] Исто тако историчар мора узети у обзир и говор који је *Михаило Солунски*, осуђен 1156 г. као јеретик, упутио између 1150—1155 цару Манојлу;[5] затим, посмртни говор који је солунски архиепископ *Василије из Охрида* посветио царици Ирини, првој жени цара Манојла,[6] као и „Одипорикон“ *Константина Манасеса*, дугачки спев о пишчевим путовањима у вези са склапањем Манојловог другог брака.[7] Литерарна заоставштина *Евстатија Солунског* садржи, поред учених филолошких списа и поменуте историје заузећа Солуна 1185 г., и већи број пригодних списа, говора и писама од велике историске вредности за време од 1160—1190.[8] *Никита Хонијат* такође је оставио пригодне списе и говоре из времена између 1180—1210 који пружају важне податке о догађајима овог периода, напр., о постанку Другог бу-

1950, даје ново издање (према Шишићу) с добрим коментаром и преводом на савремени српскохрватски језик.

[1] изд. *В. Ћоровић*, Списи св. Саве (1928) 151 sq. *P. J. Šafařík*, Památky dřevniho písemnictví Jihosl. (1937) 1 sq.

[2] изд. *Даничић*, 1860 и 1865.

[3] Migne P. G. 126. Уп. *Успенский*, Образование, 1—58 и прил. 10—20, 25—29; *Васильевский*, Печенеги 134—149, и Журн. Мин. Нар. Просв. 204 (1879) 144—217, 318—348; *Златарски*, История II, 262—350; *Xanalatos*, Beiträge. Бугарски превод писама: Митроп. Симеон, Превод на писмата на Теофилакта Охридски, архиепископ Български, Сборник на Бълг. Акад. на Наук. 27 (1931) 1—279. В. и важне напомене за ново издање: *A. Leroy-Molinghen*, Prolégomènes à une édition critique des Lettres de Théophylacte de Bulgarie, Byz. 13 (1938) 253 sq. Наговештено ново издање није међутим ни до данас објављено.

[4] Migne, P. G. 133, 1003—1424. О осталим издањима, рукописима и опширној стручној литератури о Продрому в. исцрпна, као увек, обавештења у *Moravcsik*, Byzantinoturcica I², 522 sq.

[5] ed. *W. Regel*, Fontes rerum byzantinarum I, 1 (1892) 131—82; 2 (1917) 183—228 (fasc. 2 није ми приступачан).

[6] изд. *В. Г. Васильевский*, В. В. 1 (1892) 55—132 с руским преводом и садржајним уводом.

[7] ed. *K. Horna*, Das Hodoiporikon des Konstantin Manasses, B. Z. 13 (1904) 313—55.

[8] *Tafel*, Eustathii opuscula, 1832 (где је Еустатију приписано и неколико Пселових писама: cf. *Сатас*, Μεσαιωνική βιβλ. IV, 30, 67; V. 75). *Tafel*, De Thessalonica eiusque agro (1839) 401—39. Прештампано у Migne, P. G. 135 и 136. Седам Евстатијевих говора — два издата већ код Тафела и пет неиздатих — објавио је *Regel*, Fontes rer. byz. I. (1892) 1—131.

гарског царства и приликама после латинског освајања.[1] Интересантна обавештења даје и говор *Јована Сиропула*, одржан око 1192.[2] Посебан значај имају писма и списи атинског митрополита *Михаила Хонијата*, старијег брата историчара Никите.[3] Као и писма Теофилакта Охридског, старија за скоро сто година, тако и писма Михаила Хонијата садрже врло драгоцене податке о приликама у унутрашњости Царства и дају врло занимљиву слику жалосног стања у коме се налазила Византија уочи латинског освајања.

Највише података о унутрашњем развитку Царства налазимо, међутим, у повељама (в. горе, стр. 303). Нарочити значај имају за ову епоху и уговори са Млецима.[4]

За културну историју ове епохе од посебног је интереса философско дело *Јована Итала*,[5] као и опширно поглавље о богумилству у „Паноплији“ *Евстатија Зигабина*.[6]

I. ЈАЧАЊЕ ВИЗАНТИСКОГ ЦАРСТВА: АЛЕКСИЈЕ I КОМНИН

Општа литература: Chalandon, Alexis I; The Earlier Comneni, Cambr. Med. Hist. IV (1923) 318—50; Domination Normande I; Histoire de la Première Croisade, Paris 1925. — *G. Buckler*, Anna Comnena, Oxford 1929. — *Ch. Diehl*, La société byzantine à l'époque des Comnènes, Paris 1919. — *Hussey*, Church and Learning. — *H. v. Sybel*, Geschichte des ersten Kreuzzuges, Leipzig 1841. — *H. Hagenmayer*, Geschichte des ersten Kreuzzuges, Innsbruck 1901. — *L. Bréhier*, L'Église et l'Orient au Moyen Âge. Les Croisades, Paris, 1928. — *R. Grousset*, Histoire des Croisades et du royaume franc de Jérusalem I, Paris 1934. — *C. Erdmann*, Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens, Stuttgart 1935. — *Runciman*, Crusades I. — *Kretschmayr*, Venedig I. — *Diehl*, Venise. — *Heyd*, Commerce du Levant I. — *Јиречек*, Историја I. — *Васильевский*, Материалы. — *Stein*, Untersuchungen. — *Острогорски*, Пронија.

[1] *К. Сатас*, Μεσαιωνική βιβλ. I (1872) 73—136; *Успенский*, Образование, прил. 39 сл.; *Miller*, Recueil des hist. grecs des croisades II (1881) 496—502, 615—19, 737—41.

[2] ed. *M. Bachmann*, Die Rede des Johannes Syropulos an den Kaiser Isaak II. Angelos, Diss. München 1935, с детаљним истраживањем, у коме су анализирани и говори Сергија Колибаса и Георгија Торникиса (из 1193). Уп. и *И. Дуйчев*, Проучвания върху българското средновековие (1945) 52 сл.

[3] *Сп. Ламброс*, Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, I—II, Атина 1879—1880. Одличну монографију о Михаилу Хонијату дао је *Stadtmüller*, Michael Choniates (овде је, на стр. 283—86, поново објављена важна претставка — ὑπομνηστικόν — упућена цару Алексију III).

[4] *Tafel und Thomas* I (814—1205).

[5] Ioannes Italos, Quaestiones quodlibetales, ed. P. Joannou, Ettal 1956.

[6] Migne P. G. 130.

На спољнополитичком пољу, последице жалосног доба које је отпочело смрћу Василија II а завршило се доласком на престо Алексија Комнина, биле су слом византиске власти у Малој Азији, губитак византиских поседа у Италији и осетно слабљење византиског ауторитета на Балкану. На унутрашњополитичком пољу овај период довео је до дезинтеграције дотадашњег економско-социјалног поретка Византиског царства. Рад на обнови државе морао је Алексије I (1081—1118) да постави на нове основе и нови чиниоци постали су носиоци система који је он створио.

Његови напори могли су имати само делимичан и привремен успех. Истина и у раном Средњем веку, у VII и VIII веку, изгледало је у више махова да се Византиско царство налази на рубу пропасти. Међутим, тада је Царство располагало свежим, неистрошеним снагама које су омогућиле дубљу и трајнију унутрашњу обнову, и Мала Азија, језгро Царства, одржала се кроз све кризе и невоље. Зато је оно могло не само да се уздигне већ и да поново стекне превласт на копну и на мору у читавом источном Средоземљу. Сада су, међутим, унутрашње снаге Царства биле исцрпене, јер је поредак на коме се заснивала његова моћ у току претходних векова доживео слом, услед чега је и Мала Азија напуштена готово без отпора. Реокупација Мале Азије у доба Комнинâ остала је на пола пута, а превласт на мору Византинци су управо у доба Комнинâ коначно изгубили. Хегемонију на мору извојевале су, и у економском и у стратегиском погледу, италијанске градске републике, и то је историски најзначајнија прекретница ове епохе, која се није случајно завршила византиском катастрофом 1204 г. Великој сили Комнинâ недостајала је чврста унутрашња основа и стога њихова политика није могла уродити трајним успесима, ма како да је била вешта и ма како да су њена достигнућа била импозантна.

Доиста политика Алексија Комнина открива од првих његових корака једну изванредну вештину. Ситуација је била више него критична: војска упропашћена, државна благајна празна, а са свих страна су наваљивали непријатељи: Нормани, Печенези, Селџуци. У почетку Алексије се морао помирити с тим да се цела Мала Азија налази у рукама Турака. Није могао да учини ништа друго но да препусти изгубљену територију Сулејману као земљу за насељавање његових војника. На тај начин су бар привидно очувана врховна права Византије, јер се одржавала фикција да су Селџуци заузели византиске територије с царевим при-

станком, као његови федерати а не као суверена страна сила. Све своје снаге Алексије је морао усретсредити на борбу са Норманима, јер, после освајања византиских области у јужној Италији, Роберт Гвискард се окренуо источној обали Јадрана. Крајњи циљ великог норманског војводе није био ништа мање него освајање Византиског царства, а прва мета био му је Драч, одакле се отварао пут за Цариград.

Без довољно војске, без новаца, Алексије I је морао одмах по доласку на престо да ступи у борбу и да брани саму егзистенцију свог Царства. Он је морао да прекује у новац црквене судове да би платио војску, која се састојала углавном од страних најамника, знатним делом од енглеских Нормана. Но борба се није могла водити само с овим снагама, те је цар на све стране тражио савезнике, водио преговоре и с папом Григоријем VII и с царем Хенриком IV, и најзад успео да осигура себи помоћ Млетака. Млетачка република пристала је да подупре Византију у борби против Нормана, држећи се принципа на коме се заснивала целокупна њена политика. Као поморска сила Млеци су пре свега тежили да осигурају себи слободу кретања у Јадранском Мору и да спрече да се ма која сила учврсти и на једној и на другој обали Јадрана. А управо то је покушавао да учини Роберт Гвискард и стога је он у том тренутку био непријатељ Млетака а византиски цар њихов природни савезник. За Византију је подршка млетачке поморске снаге била утолико драгоценија што је њена флота била у још горем стању него њена копнена војска, тако да је на мору Византија била потпуно немоћна.

Млетачка република није изневерила наде које је цар Алексије у њу полагао. Она је задала норманским лађама јак пораз, који их је натерао да прекину опсаду Драча с мора. На копну, међутим, опсада је настављена, и после победе над царском војском октобра 1081 г., Роберт Гвискард је ипак ушао у Драч. Капија Византије му је отворена. Његове трупе продрле су дубоко у византиске земље, прошле су кроз Епир, Македонију и Тесалију и опселе Ларису. Међутим, у јужној Италији деловањем царских присталица изазван је устанак, те је већ у пролеће 1082 г. Роберт Гвискард морао да напусти Балкан, пошто је командовање норманском војском предао свом сину Боемунду. Византиски отпор је временом јачао и под притиском царске војске отпочело је повлачење Нормана. У међувремену су Млечани, као цареви савезници, запосели Драч. Роберт Гвискард успео је, истина, да савлада устанак и поново је ступио у акцију,

али почетком 1085 г. он је умро од куге. Немири који су настали после његове смрти у јужној Италији ослободили су за дуже време Византију од норманске опасности.

Византија је скупо платила млетачку помоћ. Уговором од маја 1082 г. млетачки дужд је добио, за себе и своје наследнике, титулу протосеваста с одговарајућим годишњим принадлежностима, патријарх Града титулу ипертима, а млетачка црква годишњу супсидију од 20 фунти злата. Главно је, међутим, било да је Млетачка република добила веома далекосежне трговинске привилегије. Млетачки трговци имали су отсада право да у свим деловима Византиског царства, па и у самом Цариграду, слободно тргују сваком робом, не плаћајући никакву царину. Према томе они су стављени у знатно повољнији положај од домаћих византиских трговаца. Осим тога, Млечани су добили стоваришта у Цариграду и пристаништа у Галати.[1] Овим концесијама ударен је темељ економској моћи Млетака на Истоку, на велику и трајну штету византиске трговине. То није изменила ни чињеница да су Млеци и даље формално признавали суверенитет византиског цара и да су се млетачки дуждеви китили византиским дворским титулама. Млетачка република постала је од тог времена пресудан чинилац у економском и политичком развитку Византиског царства.

Нарочиту улогу одиграле су у византиско-норманском рату оближње јужнословенске земље, које је борба великих сила за превласт на Јадрану непосредно погађала. Дубровник и остали далматински градови, а изгледа и Хрватска, стали су на страну Нормана.[2] Зетски краљ Константин Бодин придружио се, после дужих колебања, византиском цару. Међутим, у одлучујућој бици за Драч он није узео учешћа, већ се повукао са својим трупама и тиме је не мало допринео поразу Византинаца. Даље борбе Византије с Норманима, као и с Печенезима, Бодин је искористио да би проширио своју власт на Рашку и Босну. Из Рашке су затим отпочели напади на византиску територију, који већ показују правац доцније српске експанзије и уједно наговештавају померање тежишта српских земаља из Зете у Рашку.[3]

[1] *Tafel und Thomas*, I, 51 sq. *Dölger*, Reg. 1081. Cf. *Heyd*, Commerce du Levant, I, 118 sq.; *Kretschmayr*, Venedig I, 161 sq.

[2] Cf. *Jireček*, Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters (1899) 9 и 50; *Šišić*, Povijest 580 sq.; *J. Ферлуга*, Византиска управа у Далмацији, Београд 1957, 123.

[3] Уп. *Јиречек*, Историја I, 137 сл.; *Ст. Станојевић*, Историја српског народа[3] (1926) 75 сл.; Историја народа Југославије I (1953) 248 сл.

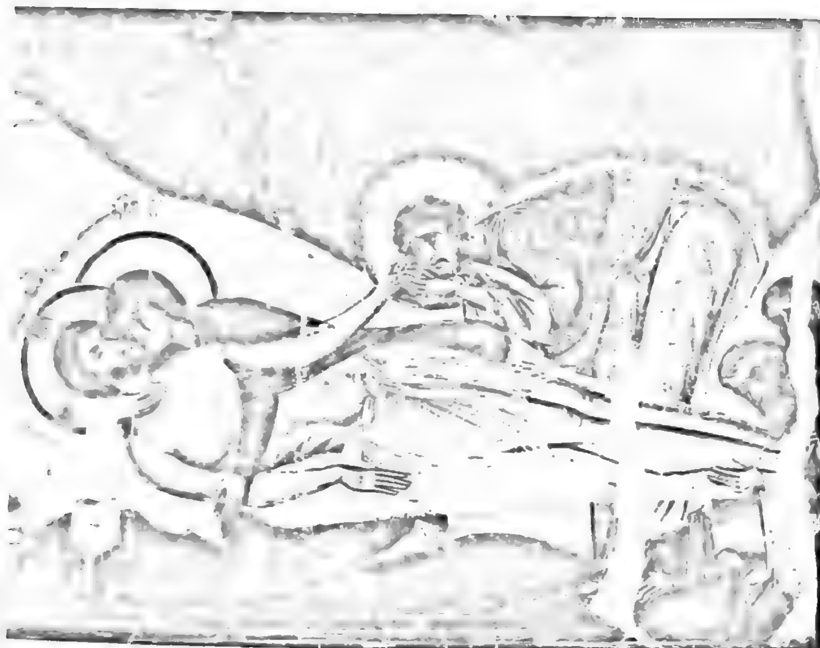

11. ОПЛАКИВАЊЕ ХРИСТА, ФРЕСКА ИЗ НЕРЕЗА КОД СКОПЉА, XII ВЕК.

← 10. БОГОРОДИЦА ОДИГИТРИЈА. ИКОНА У МОЗАИКУ СА КРАЈА XII ВЕКА. ХИЛАНДАР.

Тек што се ослободио Нормана, Алексије Комнин је морао да ступи у рат са Печенезима. Печенешка опасност, која је током последњих деценија стално лебдела над Царством, заоштрила се још више услед подршке на коју су Печенези наилазили код богумила. Криза је достигла врхунац када су Печенези, после жестоких окршаја са царским трупама, 1090 г., допрли скоро до самих цариградских зидина. Да би невоља била још већа, Цариград је истовремено нападнут и с мора. Смирнски емир Чаха, један од селџучких емира који су после Сулејманове смрти (1085) поделили његово наследство, склопио је савез са Печенезима и кренуо са својом флотом на византиску престоницу. Чаха је некада, као заробљеник, живео на двору Нићифора III Вотанијата и познавао методе византиског ратовања. Он је знао да се одлучни удар Цариграду може задати само с мора. Опседнут с копна и мора, Цариград је 1090/91 г. преживео зиму пуну тешких брига и стрепњи. И овог пута је само помоћ споља могла да донесе спас. У свом безизлазном положају Алексије I се обратио Куманима и, пославши богате дарове њиховим поглавицама, затражио од њих помоћ против Печенега.

Кумани су продрли у јужно-руску равницу иза Печенега и Уза, и као и ови били су право номадско племе; ако не по етничком пореклу, оно свакако по језику били су и они Турци.[1] Од овог ратоборног племена зависила је сада судбина Византиског царства. Жељно очекивани, Кумани су стигли у пролеће 1091 г., и 29 априла у подножју Лебуниона[2] дошло је између Печенега с једне, Кумана и Византинаца с друге стране до огорчене битке. Печенези су претрпели страховит пораз. Снажан утисак који је оставила ова битка огледа се у речима Ане Комнине: „Читав један народ који је бројао миријаде уништен је за један дан".[3] Цариград је био спасен. Битком код Лебуниона осујећени су и Чахини планови. Царска флота успела је сада да га порази, а ускоро је он и коначно избачен из игре вештом Алексијевом дипломатијом. Као што је против Печенега употребио Кумане, тако је сада Алексије искористио против Чахе његовог зета, никејског емира Абул-Касима, склопивши савез с њим, а затим и с његовим наследником, Сулејмановим си-

[1] О Куманима в. серију важних истраживања *Д. А. Расовског*, S. K. 7 (1935) 245 sq.; 8 (1936) 161 sq.; 9 (1937) 71 sq.; 10 (1938) 155 sq. Потпуна библиографија: *Moravcsik*, Byzantinoturcica I², 92 sq.

[2] Cf. *B. Leib*, Alexiade II, 141, n. 3. *M. Gyoni*, Le nom de Βλάχοι dans l'Alexiade d'Anne Comnène, B. Z. 44 (1951) 243 n. 1.

[3] Alexiade II, 16, 15 (ed. *Reifferscheid*); II, 144, 2 (ed. *Leib*).

ном Килиџ-Арсланом. Остављајући селџучке емире да се међусобно разрачунавају, Алексије се окренуо другим задацима.

Ослобођење Цариграда омогућило му је да зарати против рашког жупана Вукана, који је узнемиравао пограничне византиске области сталним упадима. Овом ратовању поклонио је цар Алексије много пажње и напора: у три маха (1091, 1093, 1094) водио је лично походе против немирних Срба. Вукан се није упуштао у отворену борбу с царем, изјављујући му сваки пут покорност и нудећи му таоце, али чим би се цар повукао, он је обнављао своје нападе. На крају, Алексије је морао да прекине ратовање у Србији, узевши таоце и задовољивши се Вукановим привидним потчињењем, јер је Царству запретила нова опасност. Његови бивши савезници Кумани провалили су на византиску територију и допрли, пљачкајући и палећи, до Једрена. Најезда Кумана изгледала је нарочито опасна зато што је на челу куманских хорда стајао човек који се издавао за Константина Диогена, сина цара Романа IV Диогена, и претендовао на византиски престо.[1] Уствари учешће лажног Диогена олакшало је посао византиском цару: пошто су успели преваром да ухвате претендента, Византинци су растерали Кумане који су остали без вође.

У европском делу Царства највеће опасности биле су отклоњене. На Истоку се положај такође побољшао, пошто се султанат Рум већ после Сулејманове смрти (1085) распао у више засебних емирата. Међусобне борбе емира отварале су добре изгледе за поновно освајање Мале Азије. Но у тренутку када је Алексије I намеравао да приступи овом задатку један неочекивани догађај омео је његове планове, стављајући Византиско царство пред нове недогледне тешкоће. У Византију су почели да стижу крсташи.

У крсташком рату дошла је до новог израза тежња папства за проширењем свог утицаја на хришћански Исток. Апел папе Урбана II на Клермонском сабору наишао је на утолико већи одјек што је, под утицајем клинискот покрета, у западном свету био завладао јак верски ентузијазам. Пробудила се жеља да се ослободи Света земља од неверника, тим пре што су, услед учесталих хаџилука, невоље хришћана у Палестини, нарочито тешке после селџучког освајања Јерусалима 1077 г., биле добро познате на Западу. Идеја крсташког рата привлачила је у првом реду феудалне бароне, жељне нових земаља и ритерских пустоловина. Нарочито примамљив био је поход на Исток за млађе синове феудалних породица, лишене земљишних поседа по принципу примогенитуре. Кренуле су у крсташки рат и сељачке масе, бежећи од беде и презадужености. Напротив, Византинцима је идеја крсташког рата у западњачком смислу била потпуно туђа. Борба са неверницима није била за њих ништа ново. Они су одавно водили ову борбу коју им је сама судбина била наметнула, и ослобођење Свете земље, прастарог поседа Царства, нису сматрали заједничком хришћанском ствари, већ задатком своје државе. Са Запада Византија је очекивала најамничке помоћне одреде а не крсташе.

[1] *Cf. M. Mathieu*, Les faux Diogènes, Byz. 22 (1952) 133 sq.

У тешким годинама печенешке најезде цар Алексије је заиста тражио од западних владара помоћне војне одреде, као што је то Византија и иначе често радила. Међу осталим, он је писао грофу Роберту Фландриском, кога је лично познавао из времена његовог хаџилука у Палестини, тражећи најамничку војску ради борбе против најезде ратоборних турских племена.[1] У истом циљу он се обратио и Риму и водио с папом Урбаном II преговоре о унији.[2] Долазак крсташке војске Алексије нити је желео нити очекивао.[3] С великом забринутошћу посматрао је изненађени цар долазак западних витезова који су почели да пристижу у тре-

[1] В. горе у „Изворима", стр. 333.

[2] Cf. W. *Holtzmann*, Studien zur Orientpolitik des Reformpapsttums und zur Entstehung des ersten Kreuzzuges, Hist. Vierteljahrschrift 22 (1924) 167 sq., и Die Unionsverhandlungen zwischen Kaiser Alexios I. und Papst Urban II. im Jahre 1089, B. Z. 28 (1928) 38 sq.

[3] *Chalandon*, Alexis I[er], доказао је — и ово је његова велика заслута — да византиски цар није никада позивао крсташку војску и да му крсташки рат није био нимало добродошао. Већина историчара придружила се овом гледишту. Прихватио га је и аутор најновије историје крсташких ратова *St. Runciman*, Crusades I, 116 sq. Напротив, *P. Charanis*, Byzantium, the West and the Origin of the First Crusade, Byz. 19 (1949) 17 sq., и Aims of the Medieval Crusades and how they were viewed by Byzantium, Church History 21, 2 (1952) 3 sq., позива се на податак Теодора Скутариота (Synopsis Sathas), према коме је Алексије упутио папи Урбану II позив за крсташки рат. Међутим, реч је о знатно каснијем извору с изразито латинофилском тенденцијом. Уп. такође и *D. C. Munro*, Did the Emperor Alexis I ask for aid at the Council of Piacenza, 1095? American Hist. Rev. 27 (1922) 731 sq. Уосталом, проблем и није у томе да ли је Алексије I тражио помоћ са Запада или не: он ју је тражио у више махова, и у то нико не сумња. Стварни проблем је у томе каква је била сврха тога тражења: да ли је он желео да врбује помоћне најамничке одреде или је намеравао да покрене крсташки рат. Приписати му ову последњу намеру, значило би претпоставити код њега интенције које он очигледно није имао нити могао имати а уједно и превидети чињеницу да је крсташки покрет био условљен приликама на самом Западу.

нутку кад се положај његовог Царства био знатно поправио и када је он сам намеравао да предузме поход у Азију. Крсташи су омели његове намере, и бацили Царство, које је он по цену тако дугих и тешких борби најзад ослободио опасности, у нове недогледне тешкоће, узурпирајући усто његову улогу браниоца хришћана на Истоку. Мада још нико није могао слутити да ће се крсташки походи западних витезова против неверника претворити у освајачки рат против хришћанске Византије, ипак су Византинци од самог почетка гледали на крсташе с великим неповерењем. Чинило им се чак често пута да је дошло до непријатељске најезде, и мора се рећи да је понашање крсташа оправдавало тај утисак.

Први је стигао „пустињак" Петар из Амијена, кога је пратила гомила сиротиње сакупљене са свих страна, и већ на пролазу кроз Угарску и балканске земље његове недисциплиноване и недовољно снабдевене хорде тако су бесомучно пљачкале становништво да су локалне власти морале против њих употребити оружје. Дошавши 1 августа 1096 г. пред Цариград, крсташи су наставили са пљачкањем, па је цар Алексије пожурио да их што пре пребаци преко Босфора. У Малој Азији они су у првом судару са Турцима претрпели жалостан пораз. Већина је изгинула и само један мали део утекао је у Цариград на бродовима које им је византиски цар ставио на расположење.

Крајем 1096 г. почели су да пристижу са својом пратњом велики феудални барони. У Цариграду се окупио цвет западног витештва. Били су ту, међу осталим, војвода Лорена Готфрид Бујонски, гроф Рајмунд Тулуски, брат француског краља Гиј од Вермандоа, брат енглеског краља и син Виљема Освајача Роберт Нормандиски, гроф Роберт Фландриски, син Алексијевог познаника, као и син Роберта Гвискарда нормански војвода Боемунд. Цар Алексије је покушао да из ситуације која је настала мимо његове воље, извуче што више користи за се и своју државу. Затражио је да му вође крсташа положе као вазали заклетву верности и да се обавежу да ће му предати све освојене земље које су раније припадале Византиском царству. Са своје стране он је обећао да ће крсташе снабдевати животним намирницама и оружјем и да ће им се сам придружити и ставити на њихово чело са својом војском. Сем Рајмунда Тулуског, све вође крсташа прихватили су на крају цареве услове, после дужих и мучних преговора чак и Готфрид Бујонски. На овој основи склопљени су почетком 1097 г. уговори са појединим

крсташким вођама.[1] Боемунд је не само дао без колебања сва тражена обећања, наговарајући и друге витезове на попуштање, већ се нудио и за царског доместика Истока. У међувремену пак норманске трупе су већ прешле у Малу Азију под вођством Боемундова синовца Танкреда, који се провукао без давања заклетве. За Боемунда је уствари крсташки рат био само прилика да обнови очеве освајачке планове.

Први значајнији успех крсташа био је заузеће Никеје (у јуну 1097). Сагласно склопљеним уговорима, град је предат цару и сместа запоседнут од византиске војске. Алексије је пожурио да искористи овај успех. Његове трупе заузеле су Смирну, Ефес, Сард и друге градове у старој Лидији, тако да је у већем делу западне Мале Азије византиска власт била успостављена.

У међувремену крсташи, пошто су после заузећа Никеје на састанку у Пелеканону још једном положили заклетву цару, кренуше у пратњи византиског одреда, старим војним друмом преко Дорилеје, Цезареје и Германикије у Антиохију. Још је владала слога између крсташа и византиског цара, премда су Готфридов брат Балдуин и Боемундов синовац Танкред, одвојивши се од главнине крсташке војске, ратовали на своју руку у Киликији и освајали киликиске градове, а Балдуин је чак продро у горњу Месопотамију и засновао сопствену кнежевину у Едеси. Заузеће Антиохије (3 јуна 1098), нов велики успех крсташке војске, учинио је, међутим, крај споразуму између крсташа и Византинаца као и између појединих крсташких вођа. Крсташи нису ни помишљали да предају Антиохију византиском цару. Око освојеног града стали су се отимати Боемунд и Рајмунд Тулуски. Игру је добио лукави нормански војвода и завладао сириском престоницом. Протести цара Алексија остали су узалудни: Боемунд је запосео Антиохију, а остали крсташи кренули су пут Јерусалима, не сачекавши царев долазак, мада им је он поручио да ће, као што је био и обећао, узети учешћа у даљој крсташкој војни, ако му предају Антиохију. За предају Антиохије Византији залагао се сада и Рајмунд Тулуски. Између заобиђеног грофа Рајмунда и византиског цара дошло је до извесног зближења, и док су крсташи који су положили вазалну заклетву цару оснивали своје властите кнежевине, Рајмунд, који је одбио да да̂ било какву заклетву, предао је цару више градова које је освојио на сириској обали. Његова сарадња с царем Алексијем постала

[1] *Dölger*, Reg. 1196, 1200, 1202, 1203.

је још тешња после заузећа Јерусалима (15 јула 1099), када је Рајмунд, иако најистакнутији међу крсташким вођама, остао опет празних руку, јер је на чело нове Јерусалимске краљевине, као „чувар гроба господњег" дошао Готфрид Бујонски.

Византија је могла да се помири с оснивањем Јерусалимске краљевине у удаљеној Палестини, али не и с Боемундовом кнежевином у Антиохији. Појава норманске кнежевине у Сирији непосредно је погађала њене интересе, тим пре што Боемунд није више крио своје намере, па је ускоро отворио непријатељства. Међутим, он је морао истовремено да ратује и против Турака, којима је крсташка кнежевина у Антиохији такође сметала, и ова околност знатно је олакшала посао византиском цару. Већ 1100 г. Боемунд је пао у турско заробљеништво, али су га крсташи откупили и вратили у Антиохију. Међутим, 1104 г. Турци су код Харана задали крсташима страховит пораз. Алексије I је то одмах искористио. Царска војска запосела је важне тврђаве Тарс, Адану и Мамистру, а византиска флота заузела је Лаодикеју и низ других градова на сириској обали, све до Триполиса.

Боемунд је морао увидети да истовремена борба против Турака и Византинаца превазилази његове снаге. Оставивши Танкреда у Антиохији, он је пошао на Запад, да тамо организује већу акцију против Византиског царства. На путу по Италији и Француској Боемунд је својом антивизантиском пропагандом допринео више него ико други стварању легенде о неверству византиског цара према крсташима.[1] Сакупивши јаку војску, он се октобра 1107 искрцао код Валоне. Као пре 25 година, и сада су се Нормани и Византинци сукобили на источној обали Јадранског Мора. Међутим, положај се био потпуно изменио и Византија је сада располагала много већим снагама: борба се завршила одлучном победом Византинаца и капитулацијом норманског кнеза. У уговору из 1108 г. Боемунд је признао византиског цара за свог сизерена и обавезао се да неће предузимати никаква непријатељства против Византије већ да ће, напротив, као верни вазал помагати цару против његових непријатеља. Под тим условима Антиохиска кнежевина призната му је као царско лено.[1] Међутим, као што се могло очекивати, Танкред је одбио да призна овај уговор, а када је Боемунд ускоро после тога умро (1111?), Танкред је остао једини господар у Антиохији.

[1] Cf. C. *Erdmann*, Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens (1935); *E. Joranson*, The Problem of the Spurious Letter of Emperor Alexius to the Count of Flanders, Amer. Hist. Rev. 55 (1950) 820 sq. В. такође горе стр. 333, прим. 6.

Према томе уговор из 1108 г. није непосредно уродио плодом, али је он указао правац политици Алексијевих наследника према крсташкој кнежевини у Сирији. Победа над Боемундом, извојевана на обалама Јадрана, допринела је такође јачању византиских позиција на Балканском Полуострву. Међутим, у овом време појављује се нови чинилац у политичком животу Балкана — Угарска, која је првих година XII века потчинила Хрватску и Далмацију. Значај који је она тиме добила за Византију нашао је израза у томе што је цар Алексије оженио свог престолонаследника Јована угарском принцезом. Ипак, између Византије и Угарске неизбежно је морало доћи до укрштавања интереса на Балкану и Јадрану, те је идућих деценија Угарска постала један од главних супарника и противника Византиског царства.

После непрекидних борби, које су трајале готово четрдесет година, Алексије I је у знатној мери успоставио моћ Византије. У свим својим етапама, ове борбе пружају доказ о државничким способностима и јединственој дипломатској вештини оснивача династије Комнина. Он је умео да се против Роберта Гвискарда послужи Млецима, да против Чахе искористи супарништво селџучких емира, да савлада Печенеге помоћу Кумана, да употреби против Турака крсташе а против крсташких држава Турке. Али поред вештог искоришћавања туђих снага, он је могао у све већој мери да ангажује и снаге своје државе. Може се пратити како се војна моћ Византиског царства од рата до рата и из године у годину повећава. За време борбе с Робертом Гвискардом византиска морнарица као да није ни постојала: међутим, у рату против Чахе, а нарочито против Боемунда, успешно је суделовала византиска флота. После пораза у првим годинама Алексијеве владавине ређају се један за другим победоносни походи, а јачање византиске војске нарочито постаје јасно када се упореди први и други сукоб са Норманима на источној обали Јадрана. Очигледно је да је Алексије Комнин не само проширио границе Византиског царства, већ га је и ојачао и знатно подигао његову одбран-

[1] Anna Comnena II, 209 sq., ed. *Reifferscheid;* III, 125 sq., ed. *Leib. Dölger*, Reg. 1243. О ратовима с Боемундом детаљно *Runciman*, Crusades II, 32 sq.

бену снагу. Међутим, типично феудални систем његове државе из основе се разликује од чврстог поретка претходних векова. Појаве карактеристичне за доба македонских епигона и династије Дука, као што су давање пореских прихода под закуп, додељивање имунитета велепоседницима, кварење новца, постоје и даље, па чак узимају још већег маха. А утицај италијанских поморских република у византиској трговини постаје нов чинилац економског опадања. После 1082 г. Млеци су загосподарили византиским водама, а уговором од октобра 1111 г. и Пиза је добила од Алексија I значајне трговачке привилегије.[1]

Опадање византиског управног апарата огледа се у симптоматичним променама које је Алексије I увео у дворске титуле а које се такође надовезују на развитак претходног периода.[2] Услед масовног додељивања титула за време владавине цивилног племства, старе титуле су изгубиле свој значај и јавила се потреба за стварањем нових, виших титула. Титуле патриција, протоспатарија и спатарокандидата, које су у X веку носили врло истакнути чиновници и војни команданти, већ средином XI века губе свој углед а на прелазу у XII век потпуно ишчезавају. Само три највише титуле средњовизантиске епохе, цезар, нобилисим и куропалат, надживеле су ову занимљиву инфлацију титула, али су чак и оне изгубиле у значају. За свог брата Исака цар Алексије је, спајањем титула севаста и автократора, створио нову титулу севастократора, која је добила виши ранг но цезарска титула. После тога није му било тешко да испуни своје обећање и да бившем претенденту Нићифору Мелисину подари титулу цезара, која је сада претстављала високо али не и највише одликовање. Док старе чиновничке титуле нестају, вишим византиским достојанственицима додељују се титуле које су раније сматране као царски епитети и даване само члановима царске породице. Комбиновањем појединих титула и епитета добија се бесконачна скала све звучнијих и гломазнијих назива: севаст, протосеваст, паниперсеваст, севастоипертат, пансевастоипертат, протопансевастоипертат; ентимоипертат, панентимоипертат, протопанентимоипертат; нобилисим, протонобилисим, протонобилисимоипертат и т. д. Ове промене у чиновничким титулама су спољашњи одраз дубоке деформације коју је у XI веку доживео византиски државни апарат.

[1] *М. М.* III, 9 sq. *Dölger*, Reg. 1254 и 1255.
[2] Cf. *Stein*, Untersuchungen 29 sq.; *Bréhier*, Institutions 138 sq.

Услед те исте инфлације титула, од три назива која су крајем X века носили тематски гувернери задржава се само највиши, тако да у доба Комнина сви тематски гувернери имају титулу дукса, док се катепанима називају помоћници дукса, а најстарији назив, некада славно звање стратега, већ у XI веку потпуно нестаје. Ово титуларно авансовање утолико је карактеристичније што се истовремено обим и значај појединих тема знатно смањују.[1] Са своје стране доместици Истока и Запада, у чијим се рукама од друге половине X века налази врховно заповедништво војске, већ средином XI века добијају титулу великих доместика.[2] Титулу великог дукса носи од Алексијевог доба све до пропасти Византиског царства врховни заповедник флоте.[3] Као врховни надзорник над свим цивилним надлештвима појављује се, такође у Алексијево време, логотет секрета, који од краја XII века добија назив великог логотета.[4] Тиме се положај првог министра везује за одређену функцију.

Унутрашњу политику Алексија I опредељују она два момента која доминирају развитком Византиског царства од средине XI века: опадање војске и финансиска беда. Кварење новца које је отпочело за Константина IX Мономаха наставља се и добија све веће размере. Поред старог златника пуштене су у оптицај разне врсте новца ниже вредности.[5] То је, природно, изазивало велику забуну у привредном животу, али је донекле користило држави која је издавала рђав а од пореских обвезника наплаћивала добар новац. Међутим, овакво стање није се могло дуго одржати и ускоро је и држава била приморана да прима новац мање вредности.

[1] Расправљајући о појави титуле дукса, *Stein*, Untersuchungen 21 sq., испустио је из вида да команданти најважнијих тема већ од краја X в. редовно носе ову титулу и да од овог времена, као што је показао већ *Скабаланович*, Виз. государство 187 сл., постоји одређена хијерархија између дукса, катепана и стратега (в. горе, стр. 296 сл).

[2] *Stein*, Untersuchungen 50 sq., 56 sq. *R. Guilland*, Le grand domesticat à Byzance, Échos d'Or. 37 (1938) 53—64. *V. Laurent*, Le grand domesticat. Notes complémentaires, ibid. 65—72.

[3] Cf. *Stein*, Untersuchungen 57. *R. Guilland*, Etudes de titulature et de prosopographie byzantines. Les chefs de la marine byzantine: Drongaire de la flotte, Grand Drongaire de la flotte, Mégaduc, B. Z. 44 (1951) 222 sq.

[4] Cf. *Ch. Diehl*, Un haut fonctionnaire byzantin, le logothète τῶν σεκρέτων, Mélanges Iorga (1933) 217 sq. Уп и *Stadtmüller*, B. Z. 34 (1934) 373 sq.

[5] Поред пуновредносне златне номизме, из времена Алексија I познато је шест различитих типова номизме кованих од разних метала: в. *Wroth*, Byzantine Coins I, p. LXI и II, 540 sq.

У почетку курсеви су се јако колебали, порески скупљачи утврђивали су вредност појединих врста новца по свом нахођењу и богатили се на најбезобзирнији начин. Најзад је изашло царево наређење да се у новој номизми, уместо 12, рачунају само 4 сребрна милијарисија. Тиме је било званично признато да је византиски златник изгубио ⅔ своје некадашње вредности.[1]

Међутим, на основни порез додаване су у Византији извесне допунске дажбине, зване δικέρατον, ἑξάφολλον, συνήθεια и ἑλατικόν, које су заједно износиле 23% основног пореза. Док се при обрачунавању основног пореза узимало у обзир смањење вредности златника за ⅔, дотле су се допунске дажбине наплаћивале у почетку по старом курсу, рачунајући 12 милијарисија у номизми, а кад су порески обвезници почели да се против тога буне, цар је узео средње решење и смањио износ допунских дажбина на половину, што је фактички значило њихово трајно повећање за 50%. Уствари добитак државне благајне био је још већи: како су се допунске дажбине тражиле само од одређеног минималног износа основног пореза а како се, услед девалвације номизме, номинални износ основних пореза повећао, то су сада допунске дажбине наплаћиване и од најсиромашнијих пореских обвезника који их раније нису плаћали. Тако је царска влада врло довитљиво искористила губитак вредности новца за повећање државних прихода.

Сав терет сносио је порески обвезник чији се положај још погоршао. Уосталом, више од саме пореске обавезе притискује становништво самовоља скупљача и закупаца пореза, тако да се чешће чују жалбе на злоупотребе пореских чиновника но на висину пореза. Давање пореских прихода под закуп врло је честа појава у ово доба и понекад се закупцима издаје порез целих провинција. Дешава се притом да се закупац обавезује да скупи порез у двострукој висини, и то се сматра као сасвим нормално.[2] Поред плаћања пореза становништво мора да задовољава разне потребе државе давањима у натури и да врши свакојаке јавне радове. За грађење бродова, тврђава, мостова и друмова становништво даје потребан материјал и радну снагу. Осим тога оно даје

[1] Уствари губитак вредности византиске номизме био је још већи. О целом том питању обавештавају занимљива царева решења (λύσεις) која дају одговор на питања упућена од стране пореских скупљача: Уп. *Васильевский*, Материалы, Ж. М. Н. Пр. 210, 385 сл.; *Chalandon*, Alexis I, 320 sq.; *Ostrogorsky*, Steuergemeinde 83 sq.; *Dölger*, Reg. 1230, 1234, 1245, 1246, 1247.

[2] *Zepos*, Jus I, 334. Cf. *Dölger*, Finanzverwaltung 75.

храну и конак царским чиновницима и официрима и допрема царским трупама на њиховом пролазу кроз провинције, бесплатно или по ниским ценама, животне намирнице. Све те обавезе биле су, изгледа, у ово доба нарочито бројне и обимне.[1] А то значи да је трошкове око издржавања и снабдевања војске само делимично сносила држава јер их је једним делом непосредно подмиривало становништво. На тај начин се испомагала држава чије су финансије биле упропашћене а која је морала да што пре створи нову одбранбену силу и да издржава многобројне најамничке трупе. Јер византиска војска претставља у ово доба шаренило најамника најразличитијих народа: Варега, Руса, Печенега, Кумана, Турака, Француза, Немаца, Енглеза, Бугара, Абазга и Алана.[2]

Но поред најамничких трупа већи значај добија поново домаћа војска. Разуме се, она се више не заснива на малом земљопоседу, пошто су стратиотска имања већим делом пропала, и стратиоти старог типа, мада их још увек има, играју само споредну улогу. Одбранбена снага Византиског царства има сада чисто феудални карактер, њену основу сачињава посед пронијара. Искоришћавање система проније у војне сврхе и јесте главни узрок војног јачања Царства за време владавине војне аристократије под династијом Комнина. У доба епигона Македонске династије и династије Дука проније још нису имале никакве војне функције. Међутим, за време Алексија I Комнина систем проније добија војни карактер који ће задржати све до пропасти Византиског царства.[3] Пронијар је сада дужан да врши војну службу и стога се обично назива просто војник (στρατιώτης). Уствари, то је византиски витез, кога, према величини његове проније, прати у ратним походима већи или мањи број људи.[4] Истина, и на другим земљопоседима, чак и на црква-

[1] В. дугачка набрајања различитих врста дажбина, натуралних давања и работа у повељама Алексија I: M. M. VI, 27 sq., 47 sq.

[2] В. напр., набрајања у повељама Алексија I од маја 1086 и априла 1088: *Rouillard—Collomp*, Actes de Lavra I, 111, и M. M. VI, 47. О етничком саставу византиске војске крајем XI в. уп. интересантно истраживање *А. Васиљева*, The Anglo-Saxon Immigration to Byzantium, Annales de l'Institut Kondakov 9 (1937) 58 sq.

[3] Уп. *Острогорски*, Пронија 16 сл.

[4] О томе, истина, нема директних података у византиским изворима, али се то сме закључити према аналогији, на основу многобројних података у Морејској хроници с једне, и у млетачким документима из скадарске области, с друге стране. В. *Острогорски*, Пронија 38 сл., 162 сл.

ним, врши се регрутовање војника, али само лако наоружаних пешака.[1]

Пронија не претставља пронијарову својину. Право својине задржава врховна власт која даје и одузима проније по свом нахођењу. Али докле год пронијар држи пронију — а обично је он држи све до своје смрти — он је потпуни господар свих својих поседа и сељака. У социјалном погледу пронијари и стратиоти старог типа претстављају два супротна света. Стратиоти су сељаци који сами обрађују своју земљу; пронијари су велепоседници-феудалци за које раде зависни парици. Додељивањем проније пронијару се дају не само земљишта већ и парици који та земљишта обрађују и који му плаћају дажбине.[2]

Нарочити значај који систем проније добија у ово доба захваљујући својим новим функцијама, природно доприноси његовом све већем ширењу. Тиме се процес феудализације Византиског царства продубљује и убрзава. Јер пронија је најмаркантнија појава византиског феудализма. Доцније се систем проније знатно проширио и у јужнословенским земљама и одиграо је важну улогу у њиховој феудализацији.[3]

Извесну промену доживео је за владе Алексија I и систем тзв. харистикија, тј. обичај давања манастира и манастирских имања на управу световним лицима. Овај обичај, који је нарочито узео маха у XI веку, првобитно је имао за циљ економско подизање осиромашелих манастира, али је често доводио до драстичних злоупотреба и изазивао опозицију црквених кругова.[4] Упркос томе, систем харистикија се одржавао и налазио је браниоце чак и међу највишим претставницима клера, јер је одговарао економским потребама манастира, стешњених забраном отуђивања црквених

[1] Теофилакт Охридски (Migne, P. G. 126, 532 sq.) употребљава за регруте карактеристични термин πεζοί.

[2] *Charanis*, Monastic properties 90, чије истраживање садржи вредне напомене о пронији, свакако греши тврдећи да су сељаци на пронијама могли да задрже своју независност. Исто и *Charanis*, On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later, B. Sl. 12 (1951) 142, 152 sq. Уп. међутим *Dölger*, B. Z. 45 (1952) 476.

[3] Уп. *Острогорски*, Пронија 127 сл.

[4] *Ф. Успенский*, Мнения и постановления константиноп. поместных соборов XI и XII вв. о раздаче церковных имуществ, И. Р. А. И. К. 5 (1900) 1 сл. В. такође *Васильевский*, Материалы, Ж. М. Н. Пр. 202, 400 сл.; *Ferradou*, Des biens des monastères à Byzance (1896) 233 sq.; *W. Nissen*, Die Diataxis des Michael Attaleiates von 1077 (1894) 52 sq.; *Chalandon*, Alexis Ier, XXVIII sq., 233 sq.; *Xanalatos*, Beiträge 32 sq.; *Charanis*, Monastic properties 72 sq.

поседа: то је био начин отуђивања привредно нерентабилних манастирских имања. Но, док су раније харистикије углавном додељивале црквене власти, сада је сам цар почео да дели манастирска имања као неку врсту бенефиција. За разлику од пронијара, харистикари нису имали никакве јавноправне функције, већ је давање харистикија претстављало средство награђивања заслужних људи.[1] Није искључено да се цар руководио и жељом да ограничи манастирски посед који је нагло растао. У сваком случају, није никакво чудо што је давање харистикија царевом вољом и иницијативом повећавало огорчење које је против тог система постојало у извесним црквеним круговима.[2]

Исто тако је Алексије наишао на јаку опозицију црквених кругова када је за време норманских ратова био приморан да стави руку на црквена блага. Под притиском ове опозиције он је морао да обећа да ће вратити одузете црквене судове. Штавише, августа 1082 г. он је објавио едикт којим је дезавуисао самог себе забрањујући убудуће свако коришћење црквених блага у нецрквене сврхе.[3] То му, уосталом, није сметало да неколико година доцније, стављен пред нове тешкоће, поново прибегне конфискацији црквених судова.[4]

Упркос таквим привременим размирицама, између световне и духовне власти владала је углавном слога и сарадња, заснована на јаким заједничким интересима. Тако су се цар и црква заједно борили против јеретичких покрета који су угрожавали и црквену и државну организацију, и у тој борби иницијатива је припадала цару. Богумилски покрет, поникао у словенској средини на Балкану, временом је узео толиког маха и стекао толике присталице у Византиском царству, па чак и у самој престоници, да је цар сматрао за потребно да предузме против те јереси најоштрије мере.

[1] Cf. *Chalandon*, Alexis Ier 233. Често понављано мишљење, коме се придружује и Шаландон, да систем харистикија наставља антиманастириску политику иконобораца није оправдано, тим пре што тај систем у суштини није имао никакве антиманастирске тенденције.

[2] В. оштру осуду система харистикија у говору патријарха Јована Антиохиског, савременика Алексија Комнина: Migne, P. G. 132, 1117 sq. (упоређивање с иконоборцима овде је наравно само полемичко средство). Cf. *Chalandon*, Alexis Ier, p. XXVIII sq. Међутим, Валсамон је осудио тај говор. Евстатије Солунски такође је био присталица система харистикија.

[3] *Zepos*, Jus I, 302 sq. *Dölger*, Reg. 1085. О овом едикту и његовој спорној хронологији: *Grumel*, L'affaire de Léon de Chalcédoine. Le chrysobulle d'Alexis Ier sur les objets sacrés, Et. byz., 2 (1944) 126 sq.

[4] Cf. *Grumel*, op. cit. 131 sq.

Вођа богумила, Василије, и сви његови следбеници који су остали верни богумилској науци спаљени су на ломачи.[1]

Као православни владар и бранилац православља, Алексије I је узео живог учешћа и у суђењу „конзулу философâ" Јовану Италу. Као и његов велики учитељ и претходник Псел, и Јован Итал је био ватрени поштовалац Платона и неоплатоника, а ревносно је проучавао и Аристотела. У Италовој личности античка философија, која је господарила на највишој философској установи, дошла је у сукоб с хришћанском вером. Немајући Пселове вештине, Јован Итал није умео да се држи граница прописаних црквеним догмама и платио је своје одушевљење за „лажну и бесмислену мудрост незнабожаца" смењивањем с положаја и екскомуникацијом.[2]

Као и само царство, и царски ауторитет знатно јача за време Алексија I. Међутим, по својој структури држава Комнинâ много се разликује од централистичке државе Македонске династије. Феудализација узима све већег маха и феудалне снаге византиских провинција, против којих су се цареви X века борили свом енергијом, постају носиоци новог, феудалног државног система. Искористивши снагу привредно и социјално најјачих елемената, Алексије Комнин, и сам претставник вишег малоазиског племства, успео је да створи нову државну и војну организацију. Ту лежи узрок, али и граница његових успеха. Византија је заувек напустила солидне основе на којима је некада почивала њена војна и финансиска снага. Ово треба имати у виду да би се разумело зашто сјај епохе Комнинâ није дуго трајао и зашто се ова епоха завршила сломом.

Убрзању феудализације допринео је и додир са Западом. Судбина је хтела да је Византија ступила у ближи додир са западним светом после раскида црквене заједнице, што је у оно доба значило раскид духовне заједнице уоп-

[1] Cf. *D. Angelov*, Der Bogomilismus auf dem Gebiet des byzantinischen Reiches (1948) 12 sq. et passim. *St. Runciman*, The Medieval Manichee (1946) 63 sq. *Obolensky*, The Bogomils (1948) 197 sq.

[2] Уп. *Ф. Успенский*, Делопроизводство по обвинению Иоанна Итала в ереси. И. Р. А. И. К. 2 (1897) 38 сл. и Очерки 146 сл. *Hussey*, Church and Learning 89 sq. S. Salaville, Philosophie et théologie ou épisodes scolastiques à Byzance de 1059 à 1117, Échos d'Or. 29 (1930) 141 sq. *P. E. Stephanou*, Jean Italos, ib. 32 (1933) 413 sq. и нарочито *P. E. Stephanou, Jean Italos*, philosophe et humaniste, Or. Chr. Anal. 134 (1949). *J. Dujčev*, L'umanesimo di Giovanni Italo, Stud. biz. e neoell., 5 (1939) 432 sq. *B. Tatakis*, La philosophie byzantine, Paris 1949, 210 sq. *P. Joannou*, Christliche Metaphysik in Byzanz I. Die Illuminationslehre des Michael Psellos und Joannes Italos, Ettal 1956.

ЦАРСТВО У ДОБА КОМНИНА

Карта 5

ЦАРСТВО У ДОБА КОМНИНА
Границе око 1118
Границе око 1143
Границе око 1180
0 100 200 300км.
УГАРСКА
ХРВАТСКА
ПЕЧЕНЕЗИ
КУМАНИ
БОСНА
РАШКА
ЗЕТА
НОРМАНИ
ИКОНИСКИ СУЛТАНАТ (РУМ)
ЛЕМНОС
ЛЕЗБОС
ЕВБЕЈА
ХИОС
САМОС
ПАТМОС
КОС
РОДОС
КЕФАЛЕНИЈА
ЗАКИНТ
КРФ
КИПАР
Београд
Браничево
Сирмиј
Видин
Ниш
Дубровник
Рас
Котор
Скадар
Скопље
Струмица
Сердика
Трново
Варна
Анхијал
Месемврија
Созопољ
Пловдив
Марица
Једрене
Цурулон
Хераклеја
Мосинопољ
Сер
Солун
Охрид
Прилеп
Воден
Бер
Костурија
Авлона
Драч
Бари
Лариса
Никопољ
Коринт
Атина
Дунав
Сава
Морава
Дрина
Вардар
Цариград
Никомедија
Абидос
Кизик
Адрамитион
Смирна
Ефес
Меандар
Лаодикеја
Филаделфија
Сард
Амориан
Мириокефалон
Иконион
Тијана
Цезареја
Севастеја
Анкира
Хераклеја
Амастрида
Синопа
Трапезунт
Теодосиопољ
Мелитина
Германикеја
Самосата
Едеса
Харан
Еуфрат
Алепо
Антиохија
Лаодикеја
Емеса
Триполис
Констанција
Тарс
Адана
Аназарб
Селевкија
Атaлеја
Херсонес
Теодасија (Кафа)
Таматарха
Халис
Кандија

ште. Грци и Латини гледали су једни друге с неповерењем, презиром и мржњом, и с ближим упознавањем ова осећања само су се појачавала. Упркос томе, од доба крсташких ратова западни утицаји све више продиру у византиски живот и на културном и на политичком пољу. Нема никакве сумње да је феудализација византиске државе била последица унутрашњег развоја саме Византије.[1] Али чињеница да је у предњој Азији настао низ латинских држава са чисто западњачком феудалном структуром није могла да не делује на даљи ток тог развоја. Односи вазалитета у које су ступиле вође крсташа према цару Алексију I унели су нова државноправна схватања у византиски свет. Ускоро су слични односи успостављени и са неким земљама на византиској периферији, те је принцип вазалне повезаности постао важан елеменат позновизантиског поретка.[2]

II. НОВИ ПОЛЕТ ВИЗАНТИСКОГ ЦАРСТВА И ПРВИ ЗНАЦИ ОПАДАЊА: ЈОВАН II И МАНОЈЛО I

Општа литература: Chalandon, Les Comnènes; The Later Comneni, Cambr. Med. Hist. IV (1923) 351—384; Domination normande I, II. — *Kap-Herr*, Kaiser Manuel. — *E. Caspar*, Roger II. und die Gründung der normannisch-sizilischen Monarchie, Innsbruck 1904. — *B. Kugler*, Studien zur Geschichte des zweiten Kreuzzuges, Stuttgart 1866. — *R. Grousset*, Histoire des croisades I—II, Paris 1934, 1935. — *Runciman*, Crusades II. — В. литературу на стр. 335.

Јачање царског ауторитета омогућило је стварање нове династије. Упркос неслози која је владала у царској породици и жучним споровима око наследства престола који су затровали последње дане цара Алексија, ипак га је наследио његов најстарији син Јован. Преузевши врховну власт у споразуму са Дукама, Алексије I је у почетку одредио за

[1] Из основа је погрешно посматрати византиски феудализам као резултат позајмица са Запада, како су то чинили, и данас још чине, неки научници. Није пак тачно ни гледиште *А. Васиљева*, History 579, према коме се „процес тзв. феудализације може пратити у Византиском царству на социјалном, политичком и економском пољу током целе његове историје". Уп. кратке, али углавном тачне напомене *Д. Ангелова*, Феодолизмът във Византия, Истор. Прегл. 2 (1946/1947) 217 сл.

[2] Однос реципрочне верности између сизерена и вазала, карактеристичан за политичку структуру Запада, није пак могао да се установи између цара и његових поданика у Византији. Уп. уосталом *N. Svoronos*, Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle, R. E. B. 9 (1951) 106 sq.

престолонаследника младог Константина Дуку, сина Михаила VII, и верио га са својом најстаријом ћерком Аном.[1] Али кад му се родио син, цар је пренео на њега право наследства престола (1092). Тиме је учињен одлучан корак ка стварању династије Комнина, и када је ускоро после тога млади Константин Дука умро, изгледало је да су све тешкоће отклоњене. Међутим, таквом решењу супротставила се амбициозна Ана. После преране смрти свог вереника Ана се удала за цезара Нићифора Вријенија (1097) и затражила је да за престолонаследника буде одређен њен муж. Енергични политичар и храбри војсковођа Алексије био је увек јако подложан утицајима жена. У почетку он је био под утицајем царице-удове Марије, супруге његова два претходника и мајке престолонаследника Константина Дуке. Ова лепа и паметна жена била је Алексијева велика љубав и он је чак био спреман да јој жртвује своју жену Ирину Дука а са њом и све политичке предности овог брака. Тек на одлучно наваљивање патријарха Козме и странке Дука он је пристао на Иринино крунисање. Затим је одлучујући утицај добила царева мати, интелигентна и властољубива Ана Даласена, која је за време Алексијева отсуства у доба ратова са Робертом Гвискардом чак вршила регентство у Цариграду. Најзад доспела је до великог утицаја и у почетку запостављена царица Ирина. У питању наследства престола она је подржавала своју омиљену кћер Ану и њеног мужа Нићифора Вријенија. Мати и кћи нису престајале да наговарају цара да круну преда Вријенију, па му чак ни на самртном одру нису дале мира. Иако се Алексије није могао решити да отворено одбије овај захтев, ипак је у одлучујућем тренутку он помогао сину да дође до свог права. Али услед свих тих заплета и интрига долазак на власт легитимног престолонаследника добио је карактер државног удара. Ана се није одмах помирила са својом судбином. Припремила је чак атентат на свог брата и тек кад ни ово крајње средство није успело она се повукла у манастир и одала научним студијама. У овој принудној повучености она је написала историју свог оца, Алексијаду, која је овековечила њено име.[2]

[1] Имена Ане Комнине и њеног вереника спомињана су у свечаним дворским акламацијама, поред имена цара и царице: Anna Comnena I, 204, 8, ed. *Reifferscheid;* II, 62, 13, ed. B. Leib.

[2] Уп. лепе есеје Ш. Дила о Ани Комнини: Византиске слике II, 62—83; о Ирини Дуки, ib. 84—109; о Ани Деласени, ib. 21—41.

Према оцени савременика, Јован II (1118—1143) био је највећи међу Комнинима.[1] То је био владар чврсте воље, али мудар и умерен, храбар војник и човек племените нарави, ретке у његово време. Опрезан али и непоколебљив у спровођењу својих намера, он је одлучно и доследно наставио политику свог оца, не губећи никад из вида границе могућег.

Главни проблем био је борба са норманском Антиохиском кнежевином. Али су се и на Западу наметали важни задаци, који су захтевали највећу будност. Антиохиско питање било је повезано са сицилиским, а норманско питање на Сицилији, исто као и српско на Балкану, доводило је Византију у везу са низом других западних сила.

Узалуд је Јован II покушавао да ослободи Византију и њену трговину од млетачког притиска. Млетачка република чврсто се држала привилегија које је стекла уговором из 1082 г. Њена флота напала је византиска острва у Јегејском Мору, те цару није остало ништа друго но да потврди све млетачке повластице новим уговором (1126).[2] Напротив, на Балкану Јован II је постигао значајне успехе. После Алексијеве победе, Византија је тридесет година остала поштеђена од напада Печенега. 1122 г. Печенези су поново у великим масама прешли Дунав и, пљачкајући и пустошећи, продрли у Тракију.[3] Међутим, то је била последња печенешка навала коју је Византија доживела. Тежак пораз који им је задао Јован II заувек је ослободио Царство њихових најезди. Многобројни заробљеници насељени су по византиским земљама и нови печенешки контингенти уврштени у византиску војску. Ради успомене на ову велику победу цар је увео нарочити „печенешки празник", који се славио још крајем XII века.[4]

Савладавши Печенеге, Јован II се окренуо Србима, који су стално узнемиравали Царство својим упадима. Док је његов отац морао да се задовољи делимичним успесима, Јован II је однео одлучујућу победу над рашким жупаном и вратио се с богатим пленом и многобројним заробљеницима које је населио у Малој Азији. Срби су морали да признају византиска врховна права, али се њихова тежња за слободом и даље испољавала у честим устанцима који су задавали Византији много брига, тим пре што су Срби

[1] Nic. Choniates 63.

[2] *Tafel und Thomas* I, 96. *Dölger*, Reg. 1304.

[3] За хронологију *E. Kurtz*, Unedierte Texte aus der Zeit des Kaisers Johannes Komnenos, B. Z. 16 (1907) 86.

[4] Nic. Choniates 23, 2.

наилазили на подршку Угара. Јачање Угарске као нове балканске и јадранске силе определило је за више деценија ситуацију на Балканском Полуострву. Родбинске везе с угарским краљевским домом пружале су Јовану II прилику да се меша у честе борбе око угарског престола и да подржава угарске претенденте. Ова политика омогућавала је Византији да утиче на развој ситуације у Угарској, али и повећавала затегнутост између ове две силе. Стефан II (1114—1131), чији је ослепљени брат Алмош нашао уточиште на цариградском двору, отпочео је 1128 г. непријатељства против Византије. Угари су заузели Браничево и продрли дубоко у византиску територију. Међутим, снага византиског цара била је надмоћна и присилила их је на повлачење и склапање мира.

Тек око 1130 г. Јован II је могао да се најзад окрене Истоку и да обнови борбу започету по доласку на престо а прекинуту због заплета на Балкану. Главни непријатељ у Малој Азији није више био Иконијски султанат ослабљен унутрашњим немирима, већ Мелитински емират династије Данишмендита. Јован га је савладао 1135 г., али му је остало да реши још један проблем пре него што ће моћи да се обрати свом најважнијем задатку, потчињењу норманске кнежевине у Антиохији. На путу за Сирију лежала је малојерменска кнежевина у Киликији, творевина јерменског кнеза Рубена, који се око 1071 г. учврстио у Таурским планинама.[1] Малојерменски кнез Лав, Рубенов потомак, освојио је 1129 г., уз помоћ крсташа, најважније тврђаве у Киликији и тиме је забио клин између византиске територије у Малој Азији и Антиохиске кнежевине. Поход Јована II против малојерменске Киликије у пролеће 1137 г. био је победоносан: Тарс, Адана и Мамистра брзо су пале у његове руке. Кнез Лав потражио је спаса у бекству, али је доцније ухваћен и заједно са својим синовима доведен у Цариград као заробљеник. После покорења Киликије пут за Сирију био је отворен и већ августа 1137 г. Јован II доспео је с војском пред зидове Антиохије. Град је пао после кратке опсаде, а антиохиски кнез Рајмунд од Поатјеа, зет Боемунда II, положио је цару вазалну заклетву и истакао на градским зидинама византиску заставу. Следеће године Јован II се вратио у Сирију и прославио своју победу свечаним уласком у град.

Против норманске државе у јужној Италији Јован II је предузео дипломатске мере. После периода опадања норманска држава доживљавала је велики полет. Рожер II ујединио је под својом влашћу Сицилију и Апулију, и на Божић 1130 г. крунисан је у Палерму за краља.[1] Јачање Нормана у јужној Италији угрожавало је и Византију и Немачку, те је између две царевине дошло до зближења. Јован II склопио је савез с царем Лотаром, а после његове смрти и са Конрадом III. У антинорманску коалицију ушла је и Пиза: 1136 г. Јован је потврдио Пизи привилегије које јој је био дао Алексије I.[2] Овом политиком савеза на Западу цар је осигурао себи слободу акције на Истоку. Јер антиохиско питање још није било коначно решено. Односи Византије са крсташким државама све више су се погоршавали и 1142 г. антиохиски кнез, потстицан латинским свештенством, одрекао се примљених обавеза. Цар је одлучио да крене поново против Антиохије, а намеравао је, изгледа, да прошири своје операције и да успостави византиску власт и у Палестини. Међутим, несрећан случај осујетио је ове планове. Рањен отровном стрелом у лову, Јован II је умро 8 априла 1143 г. Он је подигао моћ и углед Византије, ојачао њену војну снагу и у знатној мери успоставио њену власт на Истоку и на Балкану.

Старији Јованови синови, Алексије и Андроник, умрли су од епидемије још 1142 г. Према његовој последњој жељи, царску круну наследио је четврти и најмлађи син Манојло. Манојло I (1143—1180) истакао се као владар великих и многостраних способности. Био је храбар војсковођа а још више вешт дипломата и државник смелих и замашних идеја. То је био прави Византинац, прожет идејом универзалног царства и страшћу за теолошким дискусијама, а уједно витез западног кова. Манојло претставља нов тип византиског владара. По њему се види како је јако деловао на византиски живот додир с крсташима. Манојло је волео западне обичаје и уводио их на свом двору, а и оба његова брака са западним принцезама допринела су продирању западних навика у Византију. У Влахернском двору, двору Комнинâ, завладала је лака и ведра атмосфера. Није било више оне источњачке величанствене церемонијалне укочености која је некада окруживала византиске цареве у Великом двору на Златном Рогу, већ се одомаћила нова витешка елеганција западног типа. Приређивани су витешки турнири у којима је и сам цар учествовао, што је био за Ви-

[1] *Cf. N. Adontz*, L'aïeul des Roubéniens, Byz. 10 (1935) 185 sq.

[1] *Chalandon*, Domination normande, II, 1 sq.; *Caspar*, Roger II und die Gründung der normannisch-sizilianischen Monarchie (1904).
[2] *Dölger*, Reg. 1312.

зантинце необичан и неугодан призор. Странци са Запада играли су све већу улогу у Царству и заузимали високе положаје, на велико незадовољство Грка.[1]

Несумњиво, Манојлове личне наклоности утицале су и на његову политику. У свом заносу он се упуштао у пресмеле подухвате, које је његов отац умео мудро да избегне, али то не значи да се може говорити о начелној супротности између западне оријентације његове политике и политике Јована II, претежно оријентисане према Истоку. У центру пажње налазио се византиско-нормански антагонизам, и било је условљено променом саме политичке ситуације и реалним односом снага то што је Јован II пришао том проблему с антиохиске, а Манојло с италијанске стране. Манојлова западна оријентација није била плод његове ћуди већ нужност коју му је наметнуо развој прилика на самом Западу. Почиње епоха у којој државе груписане око Средоземног Мора воде опште европску политику. Као медитеранска сила Византија није могла да остане пострани. Манојло се активно умешао у ту политику, истичући, у сагласности са византиским традицијама, универзалне претензије свог Царства. Жеља за успостављањем светске владавине била је прастара тежња Византинаца која ни опрезном цару Јовану II није остала туђа. У суштини Манојлов програм се није разликовао од Јованова. Њихови крајњи циљеви били су исти. Судбоносна грешка Манојла била је међутим што је он пренаглио и прешао од жеље на дело, не водећи рачуна о реалним могућностима.

Манојло је покушао да учврсти савез са Немачком царевином, коме је његов отац ударио темељ. Као што је било решено још за живота Јованова, он се оженио рођаком Конрада III, Бертом од Зулцбаха, која је у Византији добила име Ирина. Међутим, сарадња два владара против Нормана, а према томе и главна сврха савеза, осујећена је Другим крсташким ратом, у коме је поред француског узео учешћа и немачки краљ, потстакнут ватреним проповедима Бернарда од Клервоа. За Манојла, обожаваоца Запада, Други крсташки рат био је исто толико неугодно изненађење као за његовог деду Први. Успех крсташа ојачао би латинске државе на Истоку, у првом реду Антиохиску кнежевину, старог противника Византије. И не само то, Конрадов одлазак у Свету земљу потпуно је изоловао визан-

[1] *Chalandon*, Les Comnènes II, 200 sq., 226 sq.; *Ch. Diehl*, La société byzantine à l'époque des Comnènes (1919) 13 sq., 23 sq.

тиског цара на Западу, а неизбежни заплети са крсташима одузели су му слободу акције према норманском краљу.

Пролаз крсташа кроз византиске земље, праћен уобичајеним изгредима, тешко је помутио односе између Византинаца и Немаца. Изгледа да се Манојло није ни састао са својим савезником и шураком Конрадом III.[1] Још гори су били односи са француским краљем Лујем VII, пријатељем Рожера II. У његовој околини говорило се већ о освајању Цариграда. Као некада Алексије I, и Манојло је настојао да што пре пребаци крсташе у Малу Азију и тражио од вођа крсташа да му положе вазалну заклетву и да признају византиски суверенитет над свим земљама које буду освојили.[2] Више због приближавања Француза но због Манојловог наваљивања, Конрад III се решио да пређе у Малу Азију. Међутим, тамо је његову војску снашла жалосна судбина: при првом сукобу с Турцима она је била потпуно потучена. После дужих преговора и препирки прешао је у Малу Азију и Луј VII. Његова војска ујединила се с остацима немачких трупа, али су крсташи одустали од намераваног похода против Иконије и кренули у правцу Аталеје. Пролаз кроз тежак терен, пропраћен насиљима над месним становништвом, размирицама између Француза и Немаца, сукобима Латина са Грцима, коначно је исцрпео снаге крсташа. Конрад III се на путу разболео, па је у Ефесу напустио крсташку војску. У Аталеји се и Луј VII укрцао са својим баронима за Сирију, препустивши своје људе судбини.[3]

Користи од овог неславног крсташког похода имали су само Турци и нормански краљ Рожер. Како је Манојло био

[1] Ако верујемо Кинаму (p. 77), између Византинаца и Немаца дошло је испред Цариграда до оружаног сукоба. Насупрот *Куглеру*, Studien zur Geschichte des zweiten Kreuzzuges (1866) 36 sq. и Analekten zur Geschichte des zweiten Kreuzzuges (1878) 60 sq., *Geisebrecht*, Geschichte der deutschen Kaiserzeit IV (1877) 479 sq., и *Kap-Herr*, Kaiser Manuel 16 sq. одбацују потпуно детаљан Кинамов приказ и нарочито и преписку између Манојла и Конрада коју он доноси. Међутим, *Chalandon*, Les Comnènes II, 279 с правом критикује ово схватање. В. и *Dölger*, Reg. 1360.

[2] У овом погледу карактеристична су Манојлова писма папи Еугенију III од августа 1146 и марта 1147. Уп. *W. Ohnsorge*, Ein Beitrag zur Geschichte Manuels I. von Byzanz, Brackmann-Festschrift (1931) 371 sq. и *V. Grumel*, Au seuil de la deuxième croisade: deux lettres de Manuel Comnène au pape. Etudes byz. 3 (1945) 142 sq. У другом писму, међутим, Манојло прелази ћутке преко вазалне заклетве коју је захтевао од краљева Немачке и Француске.

[3] Најновији детаљан приказ Другог крсташког рата: *Runciman*, Crusades II, 264 sq.

везан на Истоку заплетима с крсташима, Рожер II је ујесен 1147 г. предузео директан напад на Византију, освојио Крф, а затим Коринт и Тебу, најбогатије градове тадашње Грчке, главна средишта византиског свиларства. Из Коринта и Тебе Рожер је одвео византиске мајсторе и упослио их у младој норманској свиларској индустрији у Палерму.[1]

Неуспех крсташког рата омогућио је поновно зближење између Византије и Немачке. На повратку из Азије Конрад III лепо је дочекан у Цариграду и обавезао се да ће заратити против Рожера II. И Млеци су се придружили антинорманској коалицији и помогли византинском цару да поврати Крф (1149). Ипак, последице несрећног крсташког рата осећале су се и даље, на корист норманског краља, а на штету византиског цара и његовог немачког савезника. План византиско-немачке офанзиве у Италији осујећен је дипломатском противакцијом Рожера II. Нормански краљ склопио је савез са војводом Велфом и подржавао га у борби против Штауфоваца, тако да се Конрад III хитно морао вратити у Немачку и за извесно време испао је из игре. С друге стране, Рожер II је против византиског цара потпомагао Угре и Србе. Већ 1149 г. Манојло је морао да ступи у борбу против побуњене Рашке, а затим је избио и рат са Угрима, први у дугом низу византиско-угарских ратова. Природног савезника имао је Рожер II у француском краљу Лују VII, који је, огорчен против Византије, припремао нови крсташки рат. Његови планови наишли су на живо одобравање Бернарда од Клервоа и папе Еугенија III, који је покушавао да одврати немачког краља од савеза са шизматичком Византијом. Тако је створена, под вођством Рожера II, јака антивизантиска коалиција. Међутим, планови за нови крсташки рат, који не би био ништа друго но норманско-француски напад на Византију, разбили су се о отпор француског витештва, и Конрад III је остао веран свом савезнику. Европске државе поделиле су се у два табора: на једној страни Византија, Немачка и Млеци, на другој Нормани, Велфи, Француска, Угарска, Срби и, у позадини, папа. Почело је груписање европских држава и стварање разгранатих коалиција. Наравно, расподела снага у коалицијама често се мењала, а временом су и друге државе увучене у ову дипломатску игру. Византиско-угарско супарништво имало је одјека чак у Русији. Обе силе умешале су се у борбу руских кнезова, и док је Угарска потпомагала

[1] *Chalandon*, Les Comnènes II, 317 sq. и Domination normande II, 136 sq.

кијевског кнеза Изјаслава, Византија је подржавала Јурија Долгоруког суздалског и Владимирка галициског.[1] С друге стране, Манојло је седамдесетих година XII века, ступио у везу и с енглеским краљем Хенриком II.[2]

Конрад III је успео да савлада Велфа и почео је да се спрема за поход у Италију. Али у тренутку кад је најзад требало да почне византиско-немачка борба против Нормана Конрад III је умро (1152). С његовим наследником, Фридрихом I Барбаросом, Манојло није никад могао да се споразуме, упркос често вођеним преговорима. Политика и једног и другог руководила се идејом царства са свим њеним максимализмом и свом искључивошћу. У ово доба Запад је почео да се упознаје са Јустинијановим римским правом, које је и тамо јачало претставу о узвишености и универзалном карактеру царске власти. Фридрих Барбароса се успротивио византиским претензијама на Италију и с крајњим неповерењем посматрао је универзалистичке тежње Манојла I, који је за њега био само грчки краљ. Уместо савеза дошло је до супарништва између два царства. И једна и друга страна тражиле су за себе искључиво право на царску круну и римско наследство. Уместо да сарађују против Нормана, и Фридрих и Манојло покушавали су у првом реду да предухитре један другог у Италији.

Манојло је успео да учврсти свој положај на Балкану. На угарској граници привремено је завладао мир. Кијевски престо заузео је византиски савезник Јуриј Долгоруки. 1154 г. умро је и стари непријатељ Византинаца Рожер II. То су били повољни предуслови за већу акцију на Западу, и Манојло се решио да предузме офанзиву у Италији — са немачким царем или без њега, ако треба и против њега. 1155 г. он је послао флоту у Анкону и одавде је отпочела велика византиска офанзива. Са малом војском, уз помоћ норманских вазала, које је цар успео да придобије за себе, запоседнути су у најкраћем времену важнији градови Апулије: цела област од Анконе до Тарента признала је власт византиског цара.[3]

Успех је превазишао и најсмелије наде. Успостављање Римског царства, најузвишенији циљ византиске политике,

[1] *В. Г. Васильевский*, Союз двух империй, Труды IV, 45 сл. *G. Vernadsky*, Relations byzantino-russes au XIIe siècle, Byz. 4 (1927/1928) 269 sq.
[2] Cf. *A. Vasiliev*, Manuel Comnenus and Henry Plantagenet, B. Z. 29 (1929—1930) 233 sq.
[3] Cf. *Chalandon*, Les Comnènes II, 349 sq. и The Later Comneni, Cambr. Med. Hist. IV, 369.

није изгледало више немогуће. Постоје два мача, писао је још Јован II папи Инокентију II, световни и духовни; он, цар, преузеће световни, а папи ће оставити духовни мач, како би се успоставило јединство хришћанске цркве и светска власт јединог Римског царства.[1] Изгледало је да је дошао тренутак да се овај програм приведе делу. Манојло је решио да оствари стари византиски сан и да уз папину помоћ, по цену уније, обнови Јустинијанову и Константинову светску империју.

Но, ако ни Јустинијанова рестаурација Римске империје није била дугог века, Манојлов покушај обнове пропао је тек што је у том правцу учињен први корак. Још много већа но у Јустинијаново доба била је сада несразмера између царевих високих циљева и средстава која су му стајала на расположењу. Много јачи био је и отпор споља. Сложени систем европских држава искључивао је могућност стварања светске империје. Све силе заинтересоване за Италију ујединиле су се против Манојла. Није само Фридрих Барбароса заузео отворено непријатељски став према византиском цару. И Млетачка република, која је дотада сарађивала са Византијом против Немаца и Угара, осетила се угроженом њеним учвршћењем у Италији и окренула јој леђа. Нормански краљ Виљем I прешао је у противнапад и 1156 г. задао Византинцима код Бриндизија пораз који је учинио брз крај новој византиској владавини у Италији. Сувише јасно показала се слабост њене власти, створене више помоћу новца и дипломатије него војном снагом. Византинци су морали да напусте Италију, и 1158 г. цар Манојло, који за свог главног непријатеља није више сматрао норманског краља већ немачког цара, склопио је папиним посредништвом мир с Виљемом I. Манојло се није одрекао тежњи за светском владавином, али склапање мира са Норманима и одлазак византиских трупа из Италије значили су уствари крај византиског сна о светској империји.

Према латинским државама на Истоку Манојло је, напротив, настављајући политику свог оца, постигао заиста изванредне успехе. Јерменски кнез Тор, који се учврстио у Киликији, присиљен је 1158 г. да се покори, и цар га је „уписао међу робове Ромеја“.[2] Још већи значај имало је коначно потчињење Антиохиске кнежевине. Антиохиски

[1] *Сп. Ламброс*, Νέος Ἑλληνομν. 11 (1914) 109—111 = *Theiner-Miklosich*, Monumenta spectantia ad unionem ecclesiarum graecae et romanae (1872) 4—6. *Dölger*, Reg. 1303. *J. Haller*, Das Papsttum II, 2 (1939) 555, доказао је да ово писмо Јована II не спада у 1126 већ у 1141 г.

[2] Kinnamos 186, 16.

кнез Рајналд признао је суверенитет византиског цара и обавезао се да ће му слати помоћне трупе. Поврх тога византиски цар је задржао право постављања антиохиског патријарха. У знак потчињености Рајналд је дошао у царев логор гологлав, бос, с конопцем око врата, носећи мач у левој руци.[1] Чак и јерусалимски краљ Балдуин III начинио је посету Манојлу и ставио се под његову заштиту. Како каже Евстатије Солунски, „он је пожурио к нама из Јерусалима, примамљен славом и великим царевим подвизима, и признао је његова врховна права“.[2] Узвишени став који је византиски цар заузео према латинским државама на Истоку манифестовао се на занимљив начин приликом свечаног Манојловог уласка у Антиохију 1159 г. Са свим царским инсигнијама, цар је јахао на коњу; јерусалимски краљ пратио га је јашући далеко иза њега и не носећи никакве инсигније; антиохиски кнез ишао је пешке поред царевог коња и држао царево стреме.[3] То је био импресиван призор у коме се јасно огледала хијерархија хришћанских владара.[4] Тешки проблеми пред које је стварање крсташких држава на Истоку ставило Византију и са којима се она деценијама борила, били су сада решени и византиска хегемонија успостављена. Византиски цар је извојевао положај поглавара целог хришћанског Истока, па су и саме латинске државе, угрожене од Турака, гледале у њему свог браниоца.

И према Угарској Манојло је наставио политику свог оца, али и овде је његова активност била много већа а његов крајњи циљ много замашнији: он је ишао за потчињавањем Угарске и њеним припајањем Византиском царству.[5] Смрт краља Гејзе II (1161) пружила је повода за ново мешање у угарске прилике. Против Стефана III, Гејзиног сина, Манојло је оружјем и новцем подржавао Гејзину браћу Стефана IV и Владислава. Због тога је избио рат, пун тешких и променљивих борби. 1164 г. склопљен је најзад уговор, на

[1] Kinnamos 182, 13.

[2] *Regel*, Fontes rerum byzantinarum I (1892) 39. Натпис једне цркве у Бетлеему из 1169 г. спомиње прво „великог у пурпуру рођеног Манојла Комнина“, а тек иза тога „великог краља Амалриха“ (наследника Балдуина III). Cf. *Vincent et Abel*, Bethléem: Le sanctuaire de la Nativité (1914) 157 sq. *G. de Jerphanion*, Orient. Christ. 1935, 239 sq. *Chalandon* II, 449. *Vasiliev*, History 427.

[3] Kinnamos 187 sq.

[4] Cf. *G. Ostrogorsky*, Die byzantinische Stattenhierarchie, S. K. 8 (1936) 56 sq.

[5] Cf. *Gy. Moravcsik*, Pour une alliance byzantino-hongroise, Byz. 8 (1933) 555 sq. *F. Dölger*, Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik, Archiv. Europ. Centro-Orient. 8 (1942), fasc. 3—4, 5 sq.

основу кога је брат Стефана III Бела послат у Цариград, пошто је признат за угарског престолонаследника и пошто су му додељене у апанажу Хрватска и Далмација.[1] Међутим, Манојло је морао да води нове борбе да би реализовао велика преимућства која му је пружио овај уговор. Опсежне војне и дипломатске припреме претходиле су избијању нових непријатељстава. Специјални царев изасланик упућен је чак у Русију да осигура Византији подршку кијевског и галицког кнеза. Резултат је одговарао утрошеним средствима и напорима: Хрватска, Далмација, Босна и Срем припојени су Византиском царству (1167).[2]

Колики је значај Манојло приписивао угарском питању види се по томе што је он решио да принца Белу, наследника угарске круне, прогласи и за свог престолонаследника, да би тако припремио спајање Угарске са Византијом.[3] Као престолонаследник, Бела, који је у Цариграду назван Алексије, ожењен је царевом ћерком и добио титулу деспота. Овај назив припадао је дотле самом цару, а сада добија карактер посебне титуле која је долазила непосредно иза василевса, а испред севастократора и цезара.[4] Када му се родио син, цар је одустао од свог плана који је у Византији изазвао велико незадовољство. Међутим, он је успео да после смрти Стефана III доведе на угарски престо свог штићеника Белу-Алексија и тиме да стави Угарску под утицај Византије.

Упоредо с ратовима у Угарској, водиле су се борбе са Србима, који су се у борби за ослобођење од византиске власти ослањали на суседну Угарску. Устанци Срба су учестали, Рашка је постала за Византију легло сталних немира. Истина, Манојло је успевао сваки пут да угуши те устанке, али он није могао да им учини крај, ма колико да је често мењао неверне рашке жупане. 1166 г. постављен је за великог жупана Стефан Немања,[5] али се и он ускоро одметнуо од византиског цара. Међутим, велики Манојлови успеси према Угарској променили су ситуацију, одузевши Србима угарску подршку. Савез са Млецима показао се недовољно ефикасан, и кад је цар 1172 г. ушао у Рашку

[1] *Dölger*, Reg. 1455. Cf. *Šišić*, Povijest II, 80 sq.

[2] Cf. *Šišić*, Povijest II, 91.

[3] Cf. *Gy. Moravcsik*, Pour une alliance byzantino-hongroise, Byz. 8 (1933) 555 sq.

[4] Cf. *G. Ostrogorsky*, Urum-Despotes. Die Anfänge der Despoteswürde in Byzanz, B. Z. 44 (1951) 448 sq.

[5] Уп. *Р. Новаковић*, Кад се родио и кад је почео да влада Ст. Немања? (*излази у наредном броју Историског гласника*).

с јаком војском, Немања је одустао од отпора који је постао безизгледан. Морао је да изјави своју покорност према ритуалу, примењеном већ код потчињавања Рајнолда Антиохиског (в. стр. 363),[1] и да приликом свечаног царевог повратка у Цариград корача у његовој триумфалној поворци. Победа над непокорном словенском земљом и њеним великим жупаном слављена је у патетичним говорима дворских ретора[2] и приказивана на фрескама у царском двору.[3]

Као што је византиски напад на Анкону довео у питање сарадњу Византије и Млетака против Нормана, тако је анексија Далмације учинила крај византиско-млетачкој сарадњи против Угарске. С друге стране, привилегисани положај млетачких трговаца у Византиском царству тешко је погађао византиско становништво. Манојло је појачао везе с другим италијанским приморским градовима и склопио уговоре с Ђеновом (1169) и Пизом (1170).[4] Односи са Млецима погоршавали су се све више и 1171 г. избио је оштар сукоб. Сви Млечани у Византиском царству похапшени су а њихови бродови заплењени. Млетачка противакција није изостала. Јака млетачка флота упловила је у византиске воде и окупирала Хиос и Лезбос. После тога се дуже преговарало без конкретних резултата. Односи између Византије и Млетака остали су прекинути за наредних десетак година.[5]

[1] Kinnamos 287.

[2] Евстатије Солунски: *Regel*, Fontes rer. byz. I, 43 sq.; Константин Манасес: *Kurtz*, B. B. 12 (1906) 89, 44 sq.

[3] Cf. *Grabar*, Empereur 40 sq., 84.

[4] *Dölger*, Reg. 1488, 1497, 1498 (Ђенова), 1499 (Пиза).

[5] Истина, Никита Хонијат (p. 225) тврди да је, после склапања савеза између Млетака и Нормана, Манојло морао да попусти, да потврди Млечанима све привилегије и да им плати отштету. Напротив, према Андрији Дандалоу (Muratori XII), 309), као и према анонимној историји дуждева из почетка XIII в., односи између Византије и Млетака успостављени су тек за владе Андроника I. Већина научника (између осталих, *Chalandon*, Les Comnènes II, 592; *Heyd*, Commerce du Levant I, 220; *Kretschmayr*, Venedig I 261 и др.) сматрала је да је Хонијатов приказ веродостојнији (и ја сам делио ово мишљење у ранијим издањима ове књиге). Међутим, већ *F. Cognasso*, Partiti politici e lotte dinastiche in Bizancio alla morte di Manuele Comneno, Torino, 1912, 294 sq. залагао се за већу веродостојност млетачких извора. Не познавајући, изгледа, рад Коњасоа и *Н. П. Соколов*, К вопросу о взаимоотношениях Византии и Венеции в последние годы правления Комнинов, B. B. (1952) 139 сл., заступао је недавно ову тезу и доказао њену тачност на основу докумената објављених у збирци Documenti del commercio veneziano, ed. della Rocca e Lombardo, I—II, Torino 1940.

Упркос свим успесима према латинским државама на Истоку и према Угарској, усамљеност Византије све јаче се испољавала, и крајем седамдесетих година Манојлове позиције биле су уздрмане на свим странама. Нађе на сарадњу са Римом су се изјаловиле. Штавише, куријална странка је свуда — у Млецима, Угарској, Хрватској и Далмацији — радила против византиског цара,[1] а сви преговори о црквеној унији разбијали су се о неискорењиву мржњу између Грка и Латина. Никита Хонијат изражава опште осећање Византинаца кад каже: „Проклети Латини жељни су нашег блага и хоће да униште наш род... Између нас и њих постоји дубока мржња, ми не можемо да се с њима зближимо и у свему се од њих разликујемо".[2] Неисцрпан у изналажењу нових путева и начина, Манојло је против Фридриха Барбаросе, свог главног противника, подржавао савез ломбардиских градова, али му је ово оружје одузето уговором у Млецима (1177) који је учинио крај Фридриховом рату са Ломбардиским савезом и омогућио његово измирење са папом. После тога нестала је и последња Манојлова нада у подршку Рима против немачког цара.[3]

Као што је Манојло покушавао да искористи сваку силу са којом је Фридрих Барбароса долазио у сукоб, тако је и Барбароса одржавао везе са свим непријатељима византиског цара. Већ 1173 г. он је ступио у везу са иконииским султаном Килиџ Арсланом. Доминантан положај који је Манојло стекао према латинским државама у предњој Азији појачао је и његове позиције према Иконииском султанату. Вешто искоришћавање антагонизма између селџучких поглавара и извесни војни успеси у Малој Азији још су повећали његову надмоћност. 1162 г. султан Килиџ Арслан провео је у Цариграду три месеца и обавезао се уговором да ће слати византиском цару помоћне трупе и да ће му вратити више малоазиских градова.[4] Међутим, ова обећања остала су неиспуњена, и док је Манојло био заузет на Западу и у Угарској, Килиџ Арслан је успео да консолидује своје снаге. Охрабрен подршком немачког цара, он је заузимао све агресивнији став према Византији, и 1175 г. дошло је до раскида. Идуће године Манојло је с великом војском кренуо против Икониског султаната. Међутим, у

[1] Cf. *Kap-Herr*, Kaiser Manuel 90 sq.

[2] N. Choniates 391 sq.

[3] Cf. *W. Ohnsorge*, Ein Beitrag zur Geschichte Manuels I. von Byzanz, Brackmann-Festschrift (1931) 371 sq.

[4] *Dölger*, Reg. 1446.

фригиским кланцима код Мириокефалона снашла га је 17 септембра 1176 г. страховита катастрофа: Турци су опколили и сатрли његову војску.[1] Манојло је сам упоредио овај пораз са катастрофом коју је Византија пре 105 година била доживела код Манцикерта.[2]

Овај ударац био је утолико тежи што је дошао у време када је и на Западу византиска политика дошла у ћорсокак. Како је дубоко био уздрман углед византиског цара показује писмо које је Фридрих Барбароса упутио Манојлу ускоро после Мириокефалонске битке. У њему Фридрих, као римски цар, позива „грчкога краља Манојла" да му укаже дужну послушност.[3] Била је то јавна тајна да је Манојлова политика на свим странама претрпела неуспех. Манојло није био у стању да савлада све оне безбројне проблеме у које се уплео. Он је могао да прослави тријумф према латинским државама у предњој Азији, да постигне велике успехе у Угарској и чак да се привремено учврсти у Италији. Али му је било немогуће да одржава освојене положаје и да притом води активну, па чак и агресивну политику на целом европском и предњеазиском простору. Свуда је дошло до противудара. На Истоку снага Византије била је уздрмана, из Италије је она била коначно потиснута и сада се, исцрпена и потпуно изолована, нашла пред коалицијом непријатељских западних сила.

Још теже но спољне биле су унутрашње последице прекомерног напрезања које је Манојлова политика наметнула Византиском царству. Велики Манојлови подухвати и стални ратови захтевали су жртве које су превазилазиле снагу и средства византиске државе. И у војном и у привредном погледу Византија је била потпуно истрошена.

Јован II је покушао да на новој основи успостави систем стратиотских имања, подлогу некадашње византиске моћи. Савладавши Печенеге, он је населио заробљенике по византиским провинцијама као војнике, а после победе над Србима населио је у никомедиској области заробљене Србе, делом као војнике, делом као сељаке, доделивши им земљу уз обавезу вршења војне дужности, односно плаћања по-

[1] Cf. *A. Vasiliev*, Das genaue Datum der Schlacht von Myriokephalon, B. Z. 27 (1927) 288 sq.

[2] N. Choniates 248. В. и Манојлово писмо енглеском краљу Хенрику II: Chronica mag. Rogeri de Houedene (ed. W. *Stubbs*), II, 102—104. Cf. *A. Vasiliev*, Manuel Comnenus and Henry Plantagenet, B. Z. 29 (1929—1930) 237 sq.

[3] Прештампано у *Kap-Herr*, Kaiser Manuel 158 sq.

реза.[1] Манојло I угледао се на очев пример. И он је насељавао српске војнике по византиским провинцијама, код Сердике и на другим местима.[2] Према уговору с Гејзом II, Манојло је задржао десет хиљада угарских заробљеника, свакако да би и њих искористио као стратиоте.[3] Стварање нових стратиотских имања и насељавање нових стратиота, макар и туђинаца, значило је донекле враћање јакој војној организацији средњовизантиске епохе; занимљиво је да су за то, као и у VII веку, и сада у великој мери искоришћени Словени. Међутим, насељавањем само страних заробљеника ова организација није могла да се стварно обнови. Зато је за време Манојлове владавине нарочито узело маха додељивање пронија уз обавезу вршења војне службе. Дешавало се да су земљишта, заједно са настањеним парицима, давана у пронију и страним великашима.[4]

Влада војног племства подржавала је велепоседништво, нарочито световно. Хрисовуљом од марта 1158 г. Манојло је забранио манастирима у Цариграду и његовој околини повећавање земљишних поседа.[5] Истовремено забрањено је и отуђивање дарованих земљишта, сем у корист лица сенаторског ранга и припадника стратиотског сталежа, тј. пронијара, и ова карактеристична одлука поновљена је и у једној доцнијој наредби.[6] Бесумње, цар Манојло није био непријатељ манастира: он је свечано потврдио манастирима све њихове поседе и даровао им поврх тога врло широка права имунитета.[7] Међутим, суочен са старим супарништвом између црквеног и световног велепоседништва, он је стао на страну овог последњег и одлучно фаворизовао

[1] О Печенезима: Kinnamos 8. О Србима N. Choniates 23, 11: καὶ κατὰ τὴν Νικομήδους ἐπαρχίαν ἀποτάξας αὐτῷ κατοίκησιν καὶ γῆν διαρκεστάτην ἀποδασάμενος, τὸ μὲν τοῦ δορυκτήτου λεὼ τοῖς στρατεύμασιν ἐγκατέμιξε, τὸ δὲ παρῆκεν εἰς δασμοφόρησιν.

[2] Kinnamos 103.

[3] Ibid. 120.

[4] N. Choniates 273. Уп. *Острогорски*, Пронија 30 и 35.

[5] *Zepos*, Jus I, 381 sq. *Dölger*, Reg. 1418 и 1419. Ову забрану помињу и N. Choniates 270 sq. и Kinnamos 276. Cf. *Charanis*, Monastic properties 82 sq.

[6] *Dölger*, Reg. 1333 и 1398. Ове две наредбе познате су само из Валсамонових навода (Rhallis—Potlis II, 635). Према индиктима, *Dölger* ставља прву наредбу у септембар 1143 или 1158 или 1173 г., а другу у фебруар 1155 или 1170. Но онда 1173 г. очигледно отпада као датум прве наредбе. По свој прилици, прва наредба је објављена септембра 1158, ускоро после забране повећавања манастирских поседа, а друга фебруара 1170 г.

[7] Уп. карактеристичну имунитетну формулу у хрисовуљи цариградским манастирима од марта 1158: *Zepos*, Jus I, 384.

световне магнате и пронијаре, ове последње свакако највише.

Поред пронијара, у византиској војсци било је и надаље много најамника, па су и дажбине тражене за издржавање војске биле веће него икад. Како су државна средства била недовољна, препуштено је војницима да задовољавају своје потребе на рачун становништва. „Становници у унутрашњости“, каже Никита Хонијат, „трпели су велику штету од незајажљиве грамзљивости војника, који су им одузимали не само новац, већ и последњу кошуљу.“[1]

Војници су били господари у држави. У поређењу с добом пре Комнина, ситуација се била из основе изменила. За време владавине цивилног племства под династијом Дука војна служба се избегавала: „Војници су“, како каже Јован Скилица, „одбацивали оружје и постајали адвокати и правници“.[2] Сада је, напротив, војна служба постала нарочито примамљива: „Свако је желео“, прича Никита Хонијат, „да буде војник; једни су одбацивали иглу, јер је она уз велики труд давала само најоскуднија средства за живот; други су напуштали коњске штале, други опет скидали са себе прашину од цигала или гар из ковачница, и сви су хитали онима који врбују војнике, давали им персиског коња или неколико златника и бивали одмах примљени у војску“.[3] Војна служба била је једини уносни занат. Све се жртвовало војсци.

Становништво се налазило у тешкој беди, јер су пореска потраживања расла, а уобичајене злоупотребе скупљача пореза, повећавале су и онако прекомерне терете.[4] По варошима многи су продавали своју слободу и постајали робови у кућама велике господе. Да би сузбио ову појаву, Манојло је законом вратио слободу лицима слободним од рођења, која су сама себе продала у ропство, и изгледа да је, бар у престоници, откупио такве робове о државном трошку.[5] Међутим, цео развитак, пораст велепоседништва с једне, беда и задужење ширих слојева с друге стране, неизбежно је водио ако не ропству, а оно свакако губитку независности и кметству већине становништва. Развијајући

[1] N. Choniates 272 sq.

[2] Skylitzes-Cedrenus II, 652.

[3] N. Choniates 273.

[4] Ibid. 265 sq.

[5] Kinnamos 275. *Dölger*, Reg. 1476. *Chalandon*, Les Comnènes II, 611 sq. *A. Hadjinicolaou-Marava*, Recherches sur la vie des esclaves dans le monde byzantin, Athènes, 1950, 54 sq., 94 sq.

се незадрживо, процес феудализације све више је поткопавао отпорну снагу државног организма. Византија је још била у стању да уз највеће напоре извојује победу над овим или оним непријатељем, али није више била у стању да подноси неуспехе и поразе. После варљивог сјаја Манојлове епохе ускоро је дошао слом византиске државе.

III. АНДРОНИКОВ ПОКУШАЈ РЕГЕНЕРАЦИЈЕ

Општа литература: Ф. *Успенский*, Императоры Алексей II и Андроник Комнены, Ж. М. Н. Пр. 212 (1880) 95—130 и 214 (1881) 52—85. — *Исти*, Последние Комнены: Начало реакции, В. В. 25 (1927/28) 1—23. — N. *Radojčić*, Dva poslednja Komnena na carigradskom prijestolu, Zagreb 1907. — F. *Cognasso*, Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio alla morte di Manuele Comneno, Turin 1912.

Унутрашња слабост византиске државе јасно се испољила када је после Манојлове смрти (24 септембра 1180) ступио на престо његов дванаестогодишњи син Алексије II а регентство преузела царица-мати Марија, антиохиска принцеза, пореклом Францускиња. Државом је уствари управљао царичин љубимац протосеваст Алексије Комнин, синовац преминулог цара. Утицај овог неспособног и сујетног човека изазивао је код осталих Комнина велико огорчење, а народ га је мрзео исто толико колико и Латињанку Марију. Под овим регентством, сасвим природно, латинофилски правац у византиској политици још више је ојачао, и овој околности Цариграђани су приписивали нагло погоршање положаја Царства. Мржња Византинаца према Латинима бивала је све већа, и према талијанским трговцима који су се у Византији богатили, и према западним најамницима који су сачињавали главни ослонац регентства. Поједини чланови дома Комнина покушавали су више пута да оборе регентство царице Марије, али без успеха. Опозиција у Цариграду није имала довољно јаког и способног вођу. Једини јак човек међу Комнинима био је тада Манојлов брат од стрица Андроник, који се налазио ван Цариграда, као управник једне области на Понту.

Андроник Комнин је једна од најзанимљивијих личности византиске историје.[1] У то време већ шездесетогодишњак, он је имао за собом буран живот, пун романтичних подвига и пустоловина. Био је то врло даровит човек, сјајно

[1] Уп. *Ш. Дил*, Византиске слике II, 110—148.

образован, духовит, одличан говорник, храбар на бојишту, смео и отворен на двору. Једино се он усуђивао да отворено пркоси цару Манојлу. Андроник и Манојло били су одувек супарници и Манојло је сумњао, не без разлога, да његов властољубиви брат од стрица тежи за царском круном. Андроник није ни од чега презао, његова жеља за влашћу и његово славољубље били су безмерни, за постизавање својих циљева он није никад бирао средства и није знао за обзире и скрупуле. Између њега и цара Манојла често је долазило до отворених сукоба. Бежећи од царевог гнева, он је годинама лутао по свету, бавио се и на двору галициског кнеза у југозападној Русији и код мухамеданских владара у предњој Азији. Супарништво између Манојла и Андроника није, међутим, било само личне природе. Андроник је био непријатељ феудалног племства и одлучан противник латинофилског правца. Стога је опозиција против латинофилског цариградског регентства све своје наде полагала у њега.

На пролазу кроз Малу Азију Андроник није наишао скоро ни на какав отпор. Његова мала војска постепено се повећавала пристизањем незадовољника. У пролеће 1182 г. он је ушао у Халкедон. Протосеваст Алексије покушао је да затвори Босфор, уздајући се у флоту чија се посада великим делом састојала од морнара са Запада. Међутим, заповедник морнарице, велики дукс Андроник Контостефан, прешао је на страну узурпатора, те је ствар регентства била изгубљена. У Цариграду је дошло до преврата, протосеваст Алексије је ослепљен и бачен у тамницу. Сада се мржња Византинаца против Латина није више могла обуздати. Цариградска светина напала је куће Латина настањених у византиској престоници и починила ужасан покољ. Такав је био почетак владавине Андроника Комнина. Одушевљено поздрављен, он је маја 1182 г. ушао у Цариград.

У почетку је Андроник иступао у улози браниоца младог цара Алексија II. Његови противници су погубљени под оптужбом да су радили против легитимног цара. Поред других, погубљена је и царица-мати Марија, чију је пресуду морао да потпише сам млади цар Алексије. Тек пошто је на тај начин припремио себи тле, Андроник се одлучио, тобоже само излазећи усусрет молбама двора и свештенства, да прими царску круну, па је септембра 1183 г. крунисан за савладара свог штићеника. Међутим, два месеца доцније његови људи су удавили несрећног дечака и бацили његов леш у море, а стари цар, да би задовољио принцип леги-

типитета, оженио се његовом тринаестогодишњом удовом Агнесом-Аном, ћерком француског краља Луја VII.

И Андроникова личност и његова државничка делатност пуне су супротности. Евстатије Солунски каже наивно, али у суштини тачно, да је Андроник био човек о коме се могло говорити са највећим дивљењем али и с највећим гнушањем, већ према томе на коју се његову особину у датом тренутку мислило.[1] Трагична Андроникова личност несумњиво има у себи нечег привлачног. Андроник је настојао да спроведе регенерацију државе. Он је одлучно устао против зала која су се била одомаћила у Византиском царству за време његових претходника. Он је хтео да сломи превласт племства. Али крајње безобзирне методе којима се служио претвориле су његову владу у свирепу страховладу.

Бесумње, Андроникове мере су изазвале у провинцијама брзо и осетно побољшање. Многе тешке мане, које су савременицима изгледале неизлечиве, Андроник је искоренио одлучном строгошћу. Престала је продаја чиновничких положаја. Цар је бирао најспособније људе и давао чиновницима довољне плате да би их начинио мање подложним примању мита. Немилосрдно је гонио сваку корупцију, остављајући чиновницима да бирају: „или да престану да чине неправду или да изгубе главу".[2] Таквим методама он је успео да отклони и ону невољу која је становништво највише тиштила: злоупотребе при скупљању пореза. Тиме се пре свега објашњава побољшање прилика које је тада наступило у византиским провинцијама. Енергично прогањање укорењених злоупотреба створило је код напаћеног сеоског становништва осећање дотле непознате правне сигурности. „Од онога који је дао ћесару ћесарево ништа се више није тражило, нико није њему одузимао последњу кошуљу, као што се то раније догађало, нико га није терао у смрт; јер Андрониково име растеривало је грабљиве скупљаче пореза као каква чаробна реч".[3] Велики утисак на савременике учинило је и уклањање раширеног обичаја пљачкања настрадалих бродова. Овом варварском обичају, против кога су се његови претходници узалуд борили, Андроник је учинио

[1] Eustathii opuscula, ed. *Tafel*, p. 270 sq.

[2] N. Choniates 430.

[3] N. Choniates 422. С овим изјавама Никите Хонијата подударају се у суштини извештаји његовог брата, митрополита атинског Михаила Хонијата, о приликама у Атици: изд. *Ламброса*, I, 142 сл., 157 сл., II, 54.

крај на тај начин што је наредио да се кривци обесе о јарболе опљачканих бродова.[1] Он је био убеђен „да не постоји ништа што цареви не би могли исправити и да нема неправде коју они не би могли својом влашћу искоренити".[2]

Но, ова неограничена вера у сопствену моћ крила је у себи велике опасности. Његова борба против племства претворила се у прави терор. Средства којима се он служио у својој борби била су увек безобзирна, увек насилничка, а често и перфидна, и то је поткопавало његову тежњу за правдом и правичношћу. Терор је изазивао противтерор. Завере и устанци нису престајали. Раздражен отпором, цар, чија је напраситост и подозривост временом добијала управо болесне размере, све оштрије се разрачунавао са својим противницима, али је тиме стварао себи нове и нове непријатеље. Земља се нашла у стању латентног грађанског рата. Показало се да је ипак било ствари према којима је и цар био немоћан. Андроник је узалуд покушавао да окрене унатраг точак историје. Борба против феудалних снага, целисходна у X веку, била је сада безизгледна. Велепоседничко племство је већ одавно постало главни ослонац византиске државе и њене војске. Потиснути га било је немогуће, а његово физичко уништавање поткопавало је саме основе византиске одбранбене снаге. Андроникова борба против корупције имала је позитивне резултате, као што то признају и његови противници Никита Хонијат и Евстатије Солунски. Али је његов покушај радикалне обнове државног система претрпео неуспех. Антилатинска политика појачала је непријатељство западних сила против Византије, а антиаристократски правац ослабио је и иначе ослабљену државу. Кад је дошло до неизбежног обрачунавања са страним силама, Византија се показала војнички потпуно немоћна и трпела је пораз за поразом.

Сјај Манојлове велике силе брзо је избледео, и прве буре дошле су управо са оне стране на којој је његова политика изгледала нарочито успешна: из Угарске и Србије. Манојлов лични ауторитет деловао је у знатној мери и на мирољубиви став угарског краља Беле III и на послушност великог жупана Стефана Немање. После Манојлове смрти нестало је ове личне везе, а очигледна слабост Византиског царства, које се за време неспособног регентства царице Марије као и за време Андроникове деспотске владавине на-

[1] N. Choniates 423 sq.

[2] N. Choniates 424 sq.

лазило у сталном врењу, обећавала је лак успех. Већ 1181 г. Бела III поново је завладао Далмацијом, Хрватском и Сремом,[1] и тиме је нестало свих плодова великих и напорних Манојлових ратова са Угарском. Исто тако су брзо пропали и сви плодови дугих и тешких борби против Срба, који ће сада успети да ослободе своју земљу од византиске власти. Убиством царице Марије, Андроник је сам дао угарском краљу оружје у руке омогућивши му да иступи против Византије као осветник Манојлове удовице.[2] 1183 г. Угри и Срби су као савезници упали у Византију и опустошили Београд, Браничево, Ниш и Сердику. У борби против Византије Немања је успео да осигура својој земљи независност и да, на рачун Византије, знатно прошири њену територију на истоку и југу. Уједно, он је проширио своју власт и на Зету, која се под његовим вођством спојила са Рашком у један државни организам.

У Азији су се у међувремену низали устанци. Византиски великаши, са члановима породице Комнина на челу, пружали су Андрониковој владавини очајнички отпор. Дошло је најзад дотле да се Исак Комнин учврстио на Кипру као самосталан владар, прогласио се за цара и чак је ковао свој новац.[3] Византиска влада није била у стању да против њега предузме ефикасне мере, већ се задовољила погубљењем његових пријатеља, похватаних у Цариграду. Тако је ово стратешки изванредно важно острво било изгубљено за Византију. Отпочело је распарчавање Византиског царства.

Најтежи ударац задали су Византији Нормани. Још једном су они предузели против Византиског царства велики освајачки рат. Андроник I склопио је савез са моћним султаном Саладином, који је 1171 г., срушивши Фатимидски калифат, завладао Египтом, а после смрти свог бившег господара, великог сириског владара Нуредина (ум. 1174), преузео власт и у Сирији.[4] С друге стране, Андроник је, упр-

[1] Уп. *N. Radojčić,* Dva poslednja Komnena na carigradskom prijestolu (1907) 25.

[2] *Gy. Moravcsik,* Pour une alliance byzantino-hongroise, Byz. 8 (1933) 555 sq. даје интересантну карактеристику политике Беле III, али, чини ми се, иде исувише далеко, приписујући угарском краљу намеру да освоји византиски царски престо и да оствари тако, с угарске стране, Манојлов план о византиско-угарској државној унији.

[3] *Wroth,* Byzantine Coins II, 597 sq.

[4] О уговору Андроника I са Саладином извештавају Annales Reichersperg., M. G. H. SS. XVII, 511 (*Dölger,* Reg. 1563), и нема разлога да сумњамо у тачност ове вести, али је више него невероватно да је велики султан обећао да врати цару Свету земљу.

кос свом непријатељству према Латинима, покушао да појача византиске позиције на Западу обновивши односе с Млецима и обавезавши се да им надокнади штету претрпљену за време догађаја из 1171 г.[1] Међутим, ни то није битно изменило ситуацију. Као у доба Роберта Гвискарда, Нормани су прво ударили на Драч (јуна 1185). Град је брзо заузет, па је норманска војска пошла на Солун. Тамо је кренула и норманска флота, и успут је заузела острва Крф, Кефаленију и Закинт. Показало се да је Византија сада, свега неколико година после славне Манојлове владавине, била много слабија но у време када је Алексије I Комнин, после дужег периода опадања, ступио у борбу са Робертом Гвискардом. Тада је цар успео да се снажно одупре непријатељу и код Драча и у унутрашњости земље: тада Нормани нису ни допрли до Солуна. Сада, међутим, они нису наишли ни на какав отпор и већ 6 августа стигли су пред солунске зидине. 15 августа ушла је у солунску луку и норманска флота. Отпочела је опсада с копна и мора. Одбрана града била је слаба, снабдевање недовољно, командант Давид Комнин показао се неспособним, а помоћна војска из Цариграда није стигла на време. 24 августа Солун, други град Царства, пао је у руке Нормана. У освојеном граду дошло је до страховитог покоља, сличног покољу Латина у Цариграду пре три године. Становници Солуна су свирепо злостављани, мучени и убијани.[2]

Из Солуна је један део норманске војске пошао према Серу, док се главнина упутила у правцу Цариграда. Напетост у византиској престоници достигла је врхунац: терор владе беснео је безобзирније него икад, а страх од непријатељске најезде растао је из дана у дан. 12 септембра 1185 г. олуја се проломила над градом. Грозан удес задесио је последњег владара из династије Комнина: разјарена маса зверски је растргла на цариградским улицама цара кога је пре неколико година славила као спасиоца Царства.

[1] В. горе, стр. 365, прим. 4.

[2] Детаљан и врло жив опис даје, као очевидац, Евстатије Солунски, р. 365 sq.

IV. УНУТРАШЊИ СЛОМ ВИЗАНТИЈЕ И ПРВИ ПАД ЦАРИГРАДА

Општа литература: F. Cognasso, Un imperatore bizantino della decadenza: Isacco II Angelo. Bessarione 19 (1915) 29—60. — *M. Bachmann*, Die Rede des Johannes Syropulos an den Kaiser Isaak II. Angelos, Diss. München 1935. — *Stadtmüller*, Michael Choniates. — *Norden*, Papsttum und Byzanz. — *Norden*, Der vierte Kreuzzug im Rahmen der Beziehungen des Abendlandes zu Byzanz, Berlin 1898. — *Diehl*, The Fourth Crusade and the Latin Empire, Cambr. Med. Hist. IV (1923) 415—43. — *Runciman*, Crusades III. — *Diehl*, Venise. — *Kretschmayr*, Venedig I. — *Heyd*, Commerce du Levant I. — *Успенский*, Образование. — *Златарски*, История II и III. — *Мутафчиев*, История II. — *Јиречек*, Историја I.

Трагични крај Андроникове владавине потврдио је неуспех његове политике. Феудално племство је победило и успело да под династијом Анђела не само одржи него и повећа своју моћ. После огорчене борбе против непопустљивог апсолутизма последњег Комнина, сепаратистичке силе узеле су новог и још већег маха.

Анђели нису припадали старој византиској аристократији. Уздизање ове незнатне филаделфиске породице почело је када се најмлађа кћи цара Алексија I, Теодора, удала за лепог Константина Анђела. Отада су Анђели као цареви рођаци заузимали високе положаје на двору а нарочито су се истакли за време Манојла I. За владе Андроника I они су већ били у првим редовима византиске аристократске опозиције. Случај је хтео да је победа племства довела на престо претставника њиховог рода.

Исак II Анђео (1185—1195), унук Константина Анђела и принцезе Теодоре, био је у свему сушта супротност јаком и самовољном Андронику. Док се Андроник I енергичним и насилничким мерама одупирао несрећном развоју догађаја, Исак II је пустио да све иде својим током. Старе болести византиске државе, прекривене у доба великих Комнина спољашњим сјајем њихове моћи, избиле су сада на површину, откривајући дубоку трулост византиског државног организма. Нико више није покушавао да стане на пут злоупотребама у централној и провинциској управи. Продавање положаја, подмићивање чиновника, уцењивања скупљача пореза постали су свакодневна појава. За цара Исака II говорило се да продаје чиновничке положаје као поврће на пијаци.[1] За прославу цареве свадбе скупљане су по провинцијама нарочите дажбине. Као да је цар сматрао да је Царство, које му је судбина поклонила, његова баштина.

[1] N. Choniates 584. Уп. и Mich. Choniates II, 99 (ed. *Lampros*).

За време владавине његовог брата Алексија III (1195—1203) прилике су се још погоршале. Становништво је пропадало од прекомерних намета, јер су се потраживања државе намножила, а и злоупотребе пореских чиновника повећале.[1] Грдан новац трошен је на безбрижном двору, огромне своте исплаћиване су страним владарима, чију је наклоност слаба цариградска влада покушавала на тај начин да придобије. Упркос томе, провинције Царства стално су страдале од непријатељских најезди а приморске области од гусарских напада. Византија је била немоћна да се одбрани од гусара, и ништа није користило што су се у извесним покрајинама дажбине за грађење и опрему бродова у току једне године скупљале по три пута.[2] Тематско уређење, кичма византиске војне и управне организације, постојало је још само привидно. Иако се територија Царства јако смањила, крајем XII века било је двоструко више тема него у доба Македонске династије.[3] Византиски управни апарат распао се у ситне јединице које су само по имену потсећале на некадашње теме. А како се велепоседништво стално повећавало, то су малене провинције неизбежно долазиле у зависност од локалних феудалних магната.[4]

Права је срећа била што се страх од норманске најезде, који је убрзао Андроников пад, показао претераним. Одавши се пљачкању, норманска војска је изгубила своју борбену снагу, а епидемије су јако проредиле њене редове. Ваљани војсковођа Алексије Врана успео је да потуче непријатеља у две битке, код Мосинопоља и код Димитрице (новембра 1185). Нормани су напустили Солун, а доцније и Драч и Крф. Само су Кефаленија и Закинт били коначно изгубљени за Византију, потпавши под власт западних сила. Са другим непријатељем који је угрожавао Византиско царство, угарским краљем Белом III, Исак Анђео је склопио мир и оженио се његовом десетогодишњом ћерком Маргаретом.

[1] Нарочито инструктиван је у овом погледу меморандум (ὑπομνηστικόν) Михаила Хонијата цару Алексију III из 1198 г.: изд. *Ламброса* I, 307—11; ново издање: *Stadtmüller*, Michael Choniates 283—86.

[2] Као напр. у Атици 1197/8 г. В. меморандум Михаила Хонијата: *Ламброс* I, 308; *Stadtmüller*, Michael Choniates 283 sq. Уп. и Штатмилеров коментар, стр. 174 и 289.

[3] Уп. попис византиских тема у хрисовуљи Алексија III Венецији од новембра 1198: *Zepos*, Jus I, 469—480 (*Tafel und Thomas* I, 248—278). *Dölger*, Reg. 1647.

[4] Cf. *Stein*, Untersuchungen 10 sq. *Stadtmüller*, Michael Choniates 145 sq.

Међутим, већ крајем 1185 г. избио је у Бугарској велики устанак под вођством браће Петра (Теодора) и Асена. Утицај византиске централне власти опао је у бугарском подручју, као и другде, па су се и ту појавиле сепаратистичке тежње, које су се тада на многим странама испољавале у виду територијалних прохтева локалних великаша. Петар и Асен затражили су од византиске владе да им да неке земље у пронију.[1] Оштро и охоло одбијање овог захтева дало је догађајима неочекиван и нагао обрт. Озлојеђени вођи Бугара дигли су у напаћеној, порезима преоптерећеној земљи устанак који је на крају довео до потпуног одвајања бугарских области од Византије и до стварања Другог бугарског царства.

Током двовековне византиске владавине словенски елеменат у Бугарској и Македонији осетно је ослабио, и то не само због хеленизације тих земаља већ и због јачања других народности на рачун Словена.[2] У солунској области настанило се много Јевреја и Јермена; у дунавском подручју боравили су Кумани и Печенези; многобројни Власи ширили су се у дунавским покрајинама, у Македонији и Тесалији, која се и звала Велика Влашка. У покрету Петра и Асена Кумани и нарочито Власи имали су великог удела.[3]

[1] N. Choniates 482, 15. Уп. *Успенский*, Прония 32. *Златарски*, История II, 435 сл. *Острогорски*, Пронија 35.

[2] Уп. *Успенский*, Образование 66 сл.

[3] Сложено питање етничког састава становништва Другог бугарског царства изазвало је у науци много спорова. Пада у очи да Никита Хонијат у свом приказу не говори о Бугарима, већ само о Власима. О њима говоре пре свега и савремени западни историчари (Ansbert, Robert de Clari, Villehardouin). Напротив, савремени словенски извори, а и византиски писци наредне епохе, почевши од Георгија Акрополита, говоре само о Бугарима и уопште не спомињу Влахе. У преписци Иноћентија III с Калојаном, бугарски владар се у папиним писмима ословљава као владар Бугара и Влаха а и сам себе назива, у четири писма, imperator totius Bulgarie et Vlachie, а у једном писму imperator Bulgarorum (ново издање *И. Дуйчев*, Innocentii PP. III epistolae ad Bulgariae historiam pertinentes, Годишник на Софийск. Унив., Ист.-филол. Фак. 37, 3 (1942) nr. II, XV, XVIII, XXX и IX). Међутим, Калојан и Симеона, Петра и Самуила назива imperatores Bulgarorum et Blachorum (ib., nr. XV), а Никита Хонијат каже изрично да се варвари са подручја планине Балкана, који су се раније звали Мезијци, сада зову Власи (τοὺς κατὰ τὸν Αἷμον τὸ ὄρος βαρβάρους, οἱ Μυσοὶ πρότερον ὠνομάζοντο, νυνὶ δὲ Βλάχοι κικλήσκονται); доцније Теодор Скутариот додаје томе, са своје стране, ради објашњења: Βλάχοι δὲ νῦν καὶ Βούλγαροι. Према томе намеће се закључак да су се становници старе Мезије, односно тадашње теме Паристрион, у то доба називали Власима (овај назив, као што је познато, није имао само етнички значај већ је служио и као општа ознака за пастирска племена), јер су Бугарима називани становници теме Бугарске, тј. Македоније. Уп. *Мутафчиев*, Произходът на Асеневци, Макед. Преглед IV, 4 (1928) 1 сл. и История II, 36 сл.; *Дуйчев*, op. cit. 85 sq. и Проучавания 45 сл.; *Златарски*, История II, 416 сл. Устајући против овог — како ми изгледа, једино могућег — тумачења, Н. Бăнеску надугачко побија неке, доиста слабе аргументе Златарског и Успенског, али не успева да убедљиво протумачи горе наведени податак из Н. Хонијата, а преко глосе Т. Скутариота, као и преко преписке Калојана с Иноћентијем III, прелази ћутке, бранећи тезу да су творци Другог бугарског царства били Власи, преци данашњих Румуна. Cf. *N. Bănescu*, Un problème d'histoire médiévale. Création et caractère du second empire Bulgare, Bucarest 1942. Уп. и *R. L. Wolff*, The „Second Bulgarian Empire". Its Origin and History to 1204, Speculum 24 (1949) 167 sq. Тешко се може сумњати у то да је Друго бугарско царство било бугарско царство, али то не значи опет да у стварању тог царства Власи нису имали никаквог удела и да у тадашњој Бугарској није било, како је то тврдио Мутафчиев, никаквог влашког становништва. Јер, како би се онда објаснило то да су управо у то време Бугари називани Власима. Уп. одмерена излагања *В. Г. Васиљевског*, Ж. М. Н. Пр. 204 (1879) 173 сл. (критика дела Успенског, Образование). Браћа Петар и Асен били су, према *Васиљевском*, н. д., бугарско-влашког порекла. Према *Златарском*, Потеклото на Петра и Асеня, Списание на Бълг. акад. 45 (1933) 7 сл., они су водили порекло из угледне бугарско-куманске породице (слично и *Успенский*, Образование 105 сл). *Мутафчиев*, н. д. 3 сл., изнео је претпоставку да су они били руског порекла, истичући да је у то доба на доњем Дунаву било много руских насеља, да се куманско име Асен често спомиње у руском летопису, а да се 1107 г. руски кнез Јуриј Долгоруки оженио унуком куманског поглавара Асена и да је његов син Василько добио од цара Манојла I четири града на Дунаву. *В. Николаев*, Потеклото на Асеневци и етническият характер на основаната от тях държава, София 1940, одбацује сва ова тумачења и брани немогуће гледиште да су Петар и Асен били потомци старих бугарских царева. Уп. негативну белешку *Д. Ангелова*, B. Sl. 9 (1948) 358.

Унутрашњи заплети погоршавали су и иначе тежак положај Византије. Послат против побуњеника, Алексије Врана, победилац Нормана, прогласио се у Једрену за цара и окренуо се против владе Исака II Анђела. Међутим, узурпатор је погинуо у борбама пред Цариградом и у лето 1186 г. цар Исак је ушао на челу своје војске у Бугарску. У борби против бугарских устаника Исак II је показао прилично велику енергију. Бесумње, он није био никакав државник, али није био ни онако бедан слабић каквим га обично приказују. Ма колико да су жалосне биле прилике у тадашњој Византији, ток норманског и бугарског рата свакако доказује да за време Исака II византиска држава у војном погледу није била тако немоћна као за владе Андроника Комнина.[1]

Устаници су растерани, а Петар и Асен су побегли преко Дунава. Међутим, ускоро су се они вратили са јаким ку-

[1] До повољнијег суда о Исаку II дошао је и M. Bachmann, Die Rede des Joh. Syropoulos an den Kaiser Isaak II. Angelos (1935).

манским одредима и борба се поново распламсала.[1] Октобра 1186 г. Исак II пошао је усусрет непријатељу, али сада је његов положај био много тежи и тек после жестоке борбе и великих губитака успео је он да одбије бугарско-куманску војску. У пролеће 1187 г. цар је предузео нов поход у област Сердике, али је и овог пута одлучујући успех изостао. Византија није била у стању да се упушта у дуже ратове. На свим странама јављале су се нове тешкоће. Велики жупан Стефан Немања је потпомагао Бугаре и искористио византиско-бугарски рат да још више прошири своју територију на рачун Византије. Устанак је избио и у Малој Азији. Исак II је одустао од борбе у Бугарској и прихватио споразум са побуњеницима, који су му послали као таоца Калојана, млађег брата Петра и Асена.

Склапање мира значило је признање новоствореног стања. Византија је изгубила област између Дунава и балканских планина, где је поново настала независна бугарска држава. Тада је, изгледа, створена и бугарска архиепископија у Трнову, и из руку новог архиепископа Асен је у цркви св. Димитрија примио царску круну.[2] Говорило се да је после норманског заузећа Солуна, св. Димитрије напустио грчки град и прешао у Трново, престоницу Другог бугарског царства. Доба византиске превласти на Балкану било је завршено. После Срба, и Бугари су се коначно ослободили суверенитета уздрманог Византиског царства. На Балканском Полуострву настала је нова ситуација, пуна нових опасности и тешкоћа за Византију. Колико су велике биле те опасности јасно се показало када је Византију задесила несрећа новог крсташког рата.

Гроб Господњи поново је пао под власт неверника. Пошто је проширио своју власт на Сирију, Саладин је 1187 г. упао у Палестину, нанео Латинима код Хатина тежак пораз, заробио јерусалимског краља Гвидоа Лузињана и 2 октобра ушао у Јерусалим. Овај догађај дао је потстрека новом крсташком рату, у коме су узели учешћа најугледнији западни владари: немачки цар Фридрих I Барбароса, француски краљ Филип II Август и енглески краљ Ричард Лавово срце. Већ у лето 1189 г. Фридрих Барбароса је преко

[1] *Д. А. Расовский*, Роль Половцев в войнах Асеней с византийской и латинской империями в 1186—1207 г., Списание на Бълг. акад. 1939, 203 сл., лепо је показао да је учешће Кумана увек имало пресудан значај за исход византиско-бугарских као и доцнијих латинско-бугарских борби, а да Кумани, из климатских разлога, никад нису учествовали у бугарским походима лети.

[2] Уп. *Златарски*, История II, 472 сл.

Угарске стигао на Балкан. Фридрих је покушао да се споразуме са византиским царем: још у јесен 1188 г. склопљен је у Нирнбергу уговор о прелазу немачке крсташке војске кроз византиске земље.[1] Али сумње Византинаца нису биле отклоњене, тим пре што је Барбароса водио преговоре не само са Византијом већ и са њеним непријатељима кроз чије је земље водио његов пут, са Србима и иконискиим султаном.

Неугодан Византинцима, Барбаросин долазак добро је дошао Јужним Словенима. Неизбежна затегнутост између Византије и немачког цара могла је само да користи јужнословенским државама. Срби нису више могли да се ослањају на Угарску, јер се Угарска била нагодила са Византијом. Сада је Немања затражио подршку моћног немачког цара, а исто су то учинили и Бугари. Немања, у пратњи свог брата Страцимира, дочекао је Фридриха Барбаросу у Нишу с великим почастима. Немачки цар водио је преговоре са српским великим жупаном као и с бугарским изасланицима. Срби и Бугари понудили су му вазалну заклетву и савез против Византије.[2]

У Цариграду, ови преговори изазвали су, сасвим природно, велику нелагодност. Византиска влада бацила се у наручје Саладину, највећем непријатељу крсташа. Обновљен је уговор склопљен за време Андроника I и византиски цар се обавезао да неће пропустити немачку војску кроз своју земљу.[3] Односи између Византије и немачког цара заоштрили су се до крајње мере. Фридрих је освојио Пловдив као да се радило о граду у непријатељској земљи. Уследила је жучна преписка у којој се није штедело у прекорима и увредама. Дошло је дотле да је Барбароса решио да савлада Византију оружаном снагом. Пошто је запосео и Једрене, где се поново састао са српским и бугарским изасланицима, он је упутио своју војску против Цариграда а свом сину Хенрику наредио да дође пред Цариград са флотом. Тада је Исак II попустио. У фебруару 1190 г. склопљен је у Једрену уговор: византиска влада је задовољила све захтеве свог надмоћног противника, уступила му је бродове за пребацивање трупа у Малу Азију, дала му угледне таоце и обећала да ће снабдевати његову војску намирницама.[4] У пролеће

[1] *Dölger*, Reg. 1581.

[2] Cf. M. Paulová, B. Sl. 5 (1933/34) 235—303.

[3] *Dölger*, Reg. 1591.

[4] *Dölger*, Reg. 1603. *K. Zimmert*, Der Friede zu Adrianopel. B. Z. 11 (1902) 303 sq., и Der deutsch-byzantinische Konflikt vom Juli 1189 bis Februar 1190, B. Z. 12 (1903) 42 sq.

1190 г. Фридрих Барбароса је прешао у Малу Азију, али се његов поход завршио несрећним случајем: при прелазу преко једне реке он се удавио.

Експедиција енглеског и француског краља, који су кренули у Палестину морским путем, није засецала у интересну сферу Византије. Уосталом и њихов подухват остао је безуспешан: према уговору о миру 1192 г. Саладин је задржао Јерусалим, а власт Латина ограничена је на узано подручје између Јафе и Тира. Само један споредан догађај у Ричардовом походу погодио је Византију непосредно. На путу у Палестину енглески краљ је освојио Кипар, заробио његовог владара Исака Комнина и предао острво најпре Јовановцима, а затим (1192) бившем јерусалимском краљу Гвидоу Лузињану. Отада је Кипар остао под влашћу Латина.

После одласка и погибије Фридриха Барбаросе, Византија је поново добила слободу кретања на Балкану. Не губећи време, Исак II је кренуо против Бугара, који су упали у Тракију, и против Срба, који су, искористивши сукоб Византије са Барбаросом, освојили и порушили Призрен, Скопље и низ других византиских градова у области Струме. Ујесен 1190 г. Немања је подлегао у бици на Морави и морао је да закључи мир. Он је вратио Византији земље освојене у току последњих година, али је задржао своја ранија освајања.[1] Склапањем формалног уговора о миру Византија је изрично признала самосталност српске државе. Између византиског и српског владајућег дома успостављене су и родбинске везе: Немањин син Стефан ожењен је царевом синовицом Евдокијом и добио титулу севастократора.[2] Брак са византиском принцезом и додељивање титуле севастократора значили су високо одликовање. Међутим, укључивањем српског престолонаследника у хијерархију виших византиских достојанственика наглашена је уједно и идеална супрематија византиског василевса-автократора.[3]

Мање среће била је Византија у рату с Бугарима. Велики поход 1190 г. завршио се тешким поразом. Византинци су продрли до самог Трнова, али је опсада бугарске престо-

[1] Уп. *Јиречек*, Историја I, 157. Историја народа Југославије I (1953) 330. *M. Bachmann*, Die Rede des Johannes Syropulos an Isaak II. Angelos (1935) 88 sq.

[2] Уп. *М. Ласкарис*, Византиске принцезе у средњовековној Србији (1926) 7 sq.

[3] Уп. моју расправу: Die byz. Staatenhierarchie, S. K. 8 (1936) 41 sq.

нице била безуспешна; њихова војска је при повлачењу потучена у балканским кланцима, тако да се сам цар једва спасао погибије. Ни даљи покушаји сузбијања бугарског притиска нису уродили плодом. Штавише, 1194 г. Византинци су претрпели нов пораз код Аркадиопоља. Исак II обратио се за помоћ свом тасту Бели III, обнављајући везе са угарским краљевским двором које су се биле помутиле услед упада Угара у Србију (око 1192/3).[1] Рачунајући на угарску подршку, Исак II је на челу јаке војске кренуо у нови поход против Бугара, али га је 8 априла 1195 г., његов старији брат Алексије збацио са престола и дао ослепити.

Алексије III је типичан производ овог доба опадања. Крајње властољубље спојило се у њему са кукавичком слабошћу. Као да је хтео да карикира велике владаре из династије Комнина, овај сујетни слабић називао је себе Комнином, јер му име Анђела није изгледало довољно отмено.[2] Византиско царство, које је за време Исака II, иако слабо и нездраво, донекле одржавало своје позиције, сада је изгубило последњу отпорну снагу. Из године у годину све јасније се испољавало његово унутрашње опадање, а и у спољној политици преврат из 1195 г. имао је далекосежних последица.

Нарочите последице имала је промена на византиском престолу за односе Византије и Срба. Чињеница да је таст Стефана Немањића постао цар, утицала је свакако на промену владе у Србији, где је ускоро после тога власт преузео царев зет севастократор Стефан. 25 марта 1196 г.[3] Немања

[1] *V. Laurent*, La Serbie entre Byzance et la Hongrie à la veille de la quatrième croisade, Revue du Sud-Est europ. 18 (1941) 109 sq., објавио је у изводу писмо Исака II папи Целестину III у коме се говори о нападу Беле III на Србију. О овом интересантном новом податку детально расправља и *Н. Радојчић*, Промена у српско-мађарским односима крајем XII века, Глас 213 (1954) 1 сл.

[2] N. Choniates 605.

[3] У Савином Житију Ст. Немање наведена је 6703 (= 1195) г., али ова година сигурно не потиче од самог Саве већ је додата доцније. Већ *И. Павловић*, Хронолошке белешке св. Саве о Стевану Немањи, Гласник С. У. Д. 47 (1879) 284 сл., дошао је до закључка да је Немања напустио престо 25 марта 1196 г., и овај закључак су прихватили многи наши историчари (Љ. Јовановић, К. Јиречек, Д. Анастасијевић, Ст. Станојевић, Н. Радојчић, Ј. Радонић). Напротив, *Р. Новаковић*, Један покушај тумачења Савиних хронолошких података у житију св. Симеуна, Ист. Гласник 1955, 3—4, стр. 96 сл., изјаснио се за 1195 г. Исто и *В. Ћоровић*, Питање о хронологији у делима св. Саве, Годишњица Н. Чупића 49 (1940) 65 сл. Прихватање овог датума наилази, међутим, на знатне тешкоће, уколико се прихвати да је на Немањину одлуку утицала промена на византиском престолу од 8 априла 1195 г., како то чини и Ћоровић. Своју одлуку Немања је свакако донео

се одрекао престола у Стефанову корист, да би се као калуђер повукао у Студеницу, а затим придружио свом најмлађем сину Сави у Светој Гори.

Могло се очекивати да ће Стефанова влада отворити нову еру византиског утицаја у Србији. Но до тога није дошло јер слаба византиска влада није умела да искористи повољну ситуацију. Одлучујући утицај у Рашкој, као и у Босни, добила је већ идућих година моћна римска курија и њен експонент Угарска. Најстарији Немањин син Вукан, који се морао задовољити Зетом и због тога се осећао запостављеним, дигао се против брата ослањајући се на Угарску и римску курију. Не уздајући се у помоћ Византије, Стефан је такође потражио спаса у споразуму са Римом. На Цариград је тако мало рачунао да је чак отерао своју супругу, Византинку. Међутим, Вукан га је предухитрио. Уз помоћ Угара збацио га је с престола и преузео власт, пошто је признао папину суприматију и суверенитет Угарске (1202). Слично стање настало је и у Босни, где је бан Кулин успео да се одржи на престолу тек пошто се одрекао богумилства, прихватио римскокатоличку веру и ставио под патронат Угарске (1203). Истина, Стефан је ускоро повратио престо, али не византиском већ бугарском помоћи. Догађаји у Србији нарочито јасно показују како је нагло опадала византиска моћ: 1195 г. Византија је још могла да утиче на промену на српском престолу, а неколико година доцније она је коначно испала из игре, препустивши Србију римско-угарском утицају.

Борбу с Бугарима покушао је Алексије III да избегне путем преговора, али до споразума није дошло, јер су бугарски захтеви изгледали прекомерни. Рат је поново избио и узео за Византију неповољан обрт. У два маха, 1195 и 1196 г., Бугари су опустошили серску област, потукли византиску војску и заробили њеног заповедника, севастократора Исака Комнина.[1] Заслепљена својом великом прошлошћу, али слаба и неспособна, Византија није умела ни да се нагоди с непријатељем, ни да с њим ступи у отворену борбу. Преостао јој је још један пут: подржавање опозиције у непријатељској земљи. 1196 г. Асен је пао као жртва бољарске завере. Међутим, његов убица, бољарин Иванко,

и извесно време пре званичне абдикације, као што то тачно истиче у свом најновијем раду *Р. Новаковић*, Када се родио и кад је почео да влада Ст. Немања? (у штампи у Историском гласнику).

[1] О томе и о даљем току византиско-бугарских односа детаљно *Златарски*, История III, 82 сл.

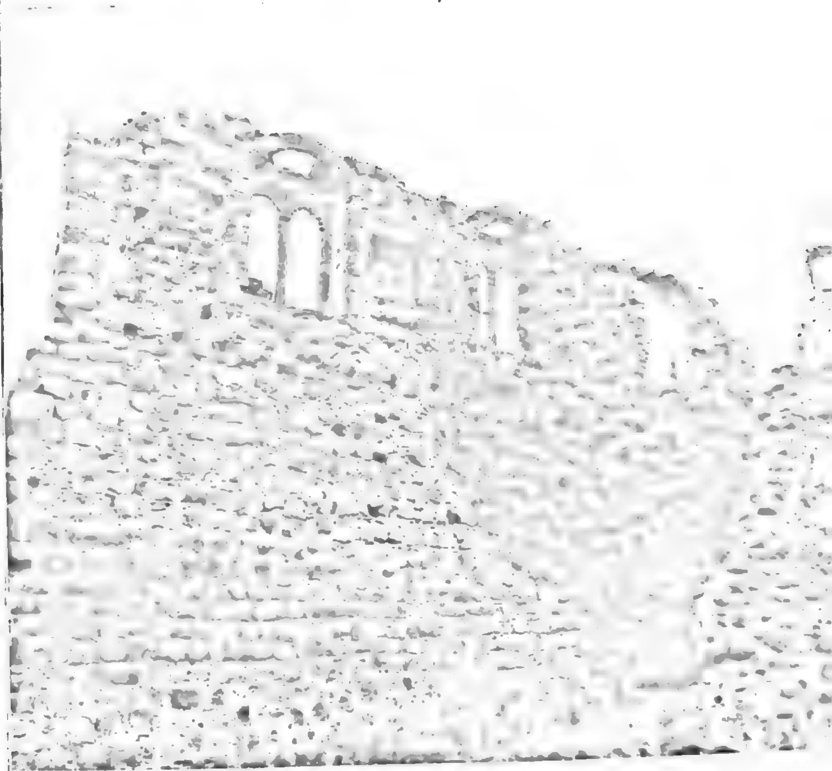

12. РУШЕВИНЕ ПАЛАТЕ ИЗ XIII ВЕКА У ТРАПЕЗУНТУ. (ФОТОТЕКА COURTAULD INSTITUTE OF ART).

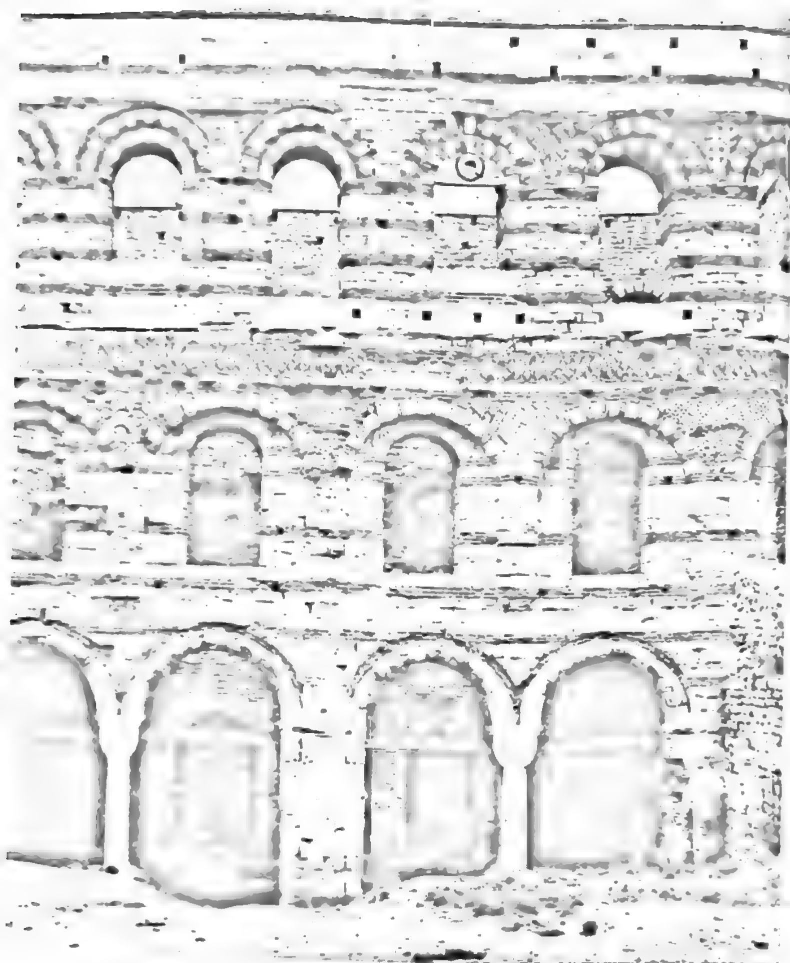

13. ПАЛАТА ИЗ XIII—XIV ВЕКА У ЦАРИГРАДУ, ТЗВ. „ТЕКФУР СЕРАЈ"
(ФОТО Д. ТАСИЋ).

није успео да се одржи на власти, јер помоћ коју је очекивао од Византије није стигла због побуна у византиској војсци. Морао је да бежи у Цариград и да уступи место Петру, који је ушао у Трново и заузео царски престо. Али није прошло ни годину дана а и Петар је убијен.

Иванко је у Цариграду дочекан са почастима, постављен за намесника у Пловдиву а затим чак и за заповедника царске војске у рату с Бугарском. Међутим, препредени бугарски бољарин, коме је Алексије III поверио судбину византиско-бугарске борбе, ускоро се одметнуо од Византије и завладао у области Родопа. Распадање Царства се настављало. У Македонији је војвода Добромир Хрс већ раније био загосподарио струмском облашћу, а затим је проширио своје подручје све до Вардара, учврстивши се у тешко приступачном Просеку. Византија је покушала да се с њим нагоди, чак му је дала цареву рођаку за жену, али је ускоро морала да се и против њега лати оружја. Ослањајући се на Бугарско царство, Хрс је отпочео непријатељства, освојио Прилеп и Битољ, а затим је продро кроз целу Грчку, заједно са својим византиским тастом, протостратором Манојлом Камицом, који је привремено завладао Тесалијом. Свог бившег пријатеља, Иванка, Византинци су најзад ухватили на превару, и после тога је његова област поново припала Византији. Међутим, дуге и променљиве борбе с Добромиром Хрсом завршиле су се тиме што су његове земље припале цару Калојану и тако је велики део Македоније дошао под власт Бугарске.

За време Калојана (1197—1207) ново Бугарско царство доживело је свој први бурни успон. Оно је постало један од најважнијих чинилаца на Балкану и у више махова пресудно је утицало на развој читавог околног подручја. Свом царству, које се афирмирало у борби против Византије, Калојан је осигурао правно признање Рима. Асеново крунисање, које је обавио бугарски архиепископ у Трнову, није давало довољну правну основу. Право крунисања имала су само два светска центра, Рим и Цариград, и пуноважна била је само круна послата из Рима или Цариграда. Није чудо што се Калојан обратио Риму а не ослабљеној и непријатељској Византији. Тако је, уочи пада Цариграда, не само Србија већ и Бугарска потпала под утицај Рима. После дужих преговора, Калојан је признао папину супрематију. Главни чин извршен је тек после византиског слома: 7 новембра 1204 г. легат папе Инођентија III поставио је бугарског архиепи-

скопа Василија за примаса Бугарске а сутрадан крунисао Калојана краљевском круном.

Византија је трпела све веће неуспехе на Балкану зато што је била изложена све јачем притиску са Запада. Најтеже бриге задавале су јој већ годинама освајачке тежње немачког цара Хенрика VI. Ожењен сицилијанском престолонаследницом Констанцом, Хенрик VI је после Барбаросине смрти наследио не само њега већ и норманског краља Виљема II (ум. 1189). Отпор на Сицилији, који се концентрисао око Виљемова синовца Танкреда, уз подршку римске курије и Византије, распао се после Танкредове смрти, и на Божић 1194 г. Хенрик је примио у Палерму сицилијанску краљевску круну. Припајање Сицилије Немачком царству дало је јаког потстицаја Хенриковим тежњама за светском владавином, а Византију, његову главну мету, ставило пред највећу опасност.[1] Као наследник Виљема II, Хенрик је тражио да му Византија уступи целу област од Драча до Солуна, коју су Нормани били освојили а затим поново изгубили 1185 г., да му плати велики данак и да учествује са својом флотом у претстојећем крсташком рату.

Променом на византиском престолу 1195 г. ситуација се још више заоштрила. Оженивши свог брата Филипа ћерком Исака II, Ирином, Хенрик VI је истакао династичке претензије на цариградски престо и иступао против узурпатора Алексија III као Исаков осветник и покровитељ породице неправично збаченог и ослепљеног цара. Застрашена византиска влада чинила је највеће напоре да задовољи немачког цара и обавезала се на огроман годишњи данак од шеснаест центенарија злата.[2] У свим провинцијама Византиског царства уведен је нарочити „алемански порез". Међутим, упркос крајњем напрезању и иначе преоптерећене земље, уговорена свота није могла бити сакупљена. Византиска влада се решила да покупи чак и накит са царских гробова у цркви св. Апостола, само да би одобровољила свог надмоћног противника.[3] Уствари, једино папиној интервенцији Византија је имала да захвали што се Хенрик VI уопште упуштао у преговоре и што се засада задовољавао уцењивањем и понижавањем свог немоћног непријатеља;

[1] Cf. *Norden*, Papsttum und Byzanz 122 sq. *W. Leonhardt*, Der Kreuzzugsplan Kaiser Heinrichs VI. (1923), тврдио је да Хенрик VI није никад помишљао на освајање Византије. Ово погрешно мишљење побија *Dölger*, Reg. 1619.

[2] N. Choniates 631, 4. Првобитно је Хенрик VI тражио 50 центенарија (ib. 630, 16).

[3] Ib. 631 sq.

јер је папа инсистирао на томе да немачки цар, уместо освајачког рата против Византије, предузме крсташки поход против неверника у Светој земљи. Остварење немачких тежњи за светском владавином, које је Византији претило уништењем, неминовно би довело римску цркву у подређен положај према немачком цару, и стога се папа заузимао за шизматичко Византиско царство. Радило се, ипак, само о одлагању. Византија је била са свих страна прикљештена: кипарски краљ Амалрих и малојерменски краљ Лав признали су немачког цара за свог суверена. Али пре него што је дошло до кобног удара, Хенрик VI је, септембра 1197 г., изненада умро.

Ослобођење од аламанског пореза изазвало је у Византији буру радости, а бедни цар Алексије, који је доскора плаћао немачком цару данак скидајући накит са гробова својих претходника, сматрао је да је дошао тренутак да са своје стране истакне претензије на светску владавину и да по узору великих Комнина понуди папи савез између једине хришћанске цркве и јединог хришћанског царства.[1] Међутим, напад Запада на ослабелу Византију био је Хенриковом смрћу само одгођен. Смртоносни ударац дошао је с друге стране, и то већ кроз неколико година.

Западна империја распала се после Хенрикове смрти. Италија се ослободила немачке власти, а у Немачкој је дошло до борбе између Хенрикова брата Филипа Швапског и Отона Брауншвајшког. Превласт немачког цара заменила је превласт великог папе Иноћентија III, и самим тим је у први план избила идеја новог крсташког рата. Папи није било стало до тога да Византија буде освојена оружаном силом, већ да се она потчини Риму путем уније и да заједно са западним хришћанима узме учешћа у крсташком рату.

Међутим, поред Иноћентија III, духовног покретача новог крсташког рата, у средишту претстојеће акције стајала је, доминирајући над целим подухватом, моћна фигура млетачког дужда Енрика Дандола, чији је циљ био да окрене западне снаге против Византије. Овај велики и смели, а и врло трезвени политичар, потпуно равнодушан према идеји крсташког рата као таквог, видео је у уништењу Византиског царства предуслов за трајно господство Млетачке републике на Истоку. Истина, још од времена Алексија I Млеци су уживали у византиским земљама и водама ван-

[1] Уп. одговор Иноћентија III од августа 1198 (Epist. I, 353; Migne, P. L. 214, 327 B. C.). *Norden*, Papsttum und Byzanz 134.

редне повластице, које су и задржали кроз цео XII век.[1] Али чести покушаји Византинаца да се ослободе својих обавеза и повремени антимлетачки изгреди у Цариграду стварали су осећање сталне несигурности. Млетачка република је морала да буде увек на опрезу, да приликом сваке промене владе у Цариграду поново инсистира на признању својих привилегија, а често и да брани своја права оружјем. Поред тога Млеци су имали опасне конкуренте у Ђенови и Пизи, којима је Византија такође доделила значајне привилегије у жељи да створи извесну противтежу млетачкој превласти. Докле год је у Цариграду постојала византиска влада, Млеци нису могли бити сигурни да ће се њихов доминантан положај у потпуности одржати. Једино сигурно решење било је рушење Византиског царства. Крсташки поход пружао је за то најбољу прилику и велики млетачки дужд наумио је да овај крсташки поход претвори у освајачки рат против Византије. Допустивши Млецима да им одузму превласт на мору, Византинци су се сада нашли пред опасношћу да изгубе и своје царство.

Да би се објаснило зашто се Четврти крсташки рат окренуо против Цариграда, у историској науци износиле су се многобројне теорије и хипотезе.[2] Уствари овај догађај нема ничег загонетног, већ је неизбежна последица претходног развитка. Од времена црквеног расцепа, а нарочито од почетка крсташких ратова, антивизантиско расположење на Западу стално је расло. Манојлова агресивна политика у Италији и Андроников наглашен антилатински став дали су том антивизантиском расположењу нову оштрицу, а очевидна слабост Византиског царства у доба Анђела наводила је на мисао о његовом освајању. Том су се мишљу, уосталом, заносили већ Роберт Гвискард и његов син Боемунд, а приликом Другог крсташког рата она се јавила и у околини Луја VII; за време крсташког рата Фридриха Барбаросе замало није дошло до њеног остварења; наследник Фридриха Барбаросе и норманских краљева, Хенрих VI, ставио је заузеће Цариграда у средиште својих освајачких планова. А када су сада Млеци ставили на теразије своје трговинске интересе и политичке аспирације,

[1] После царева из династије Комнина, и оба владара из дома Анђела потврдили су млетачке привилегије. Cf. *Tafel und Thomas*, I, 189 sq.: *Dölger*, Reg. 1576 (в. и 1577, 1578, 1589, 1590); *Tafel und Thomas*, I 248 sq: *Dölger*, Reg. 1647.

[2] Најновији преглед тих теорија даје *A. Frolow*, La déviation de la IVe Croisade vers Constantinople, Revue de l'hist. des religions 145 (1954) 168—87; 146 (1955) 67—89, 194—219.

мисао о освајању Цариграда постала је стварност. Тако се крсташка војна претворила на крају у оруђе освајачке политике и окренула против хришћанске Византије. Стицај околности олакшао је овај заокрет и учинио је да су се крсташи, мимо папине воље, ставили у службу млетачких интереса.

Крсташи су се окупили у Млецима да би на млетачким лађама отпловили у Египат. Али како нису имали довољно средстава да плате возарину, они су прихватили луждев предлог да уместо тога помогну Млецима при освајању Задра, који је пао под власт угарског краља. Тако је дошло до првог скретања крсташа од њиховог циља. У служби Млетака крсташи су кренули против хришћанске Угарске, иако се и сам угарски краљ био придружио крсташком рату. Новембра 1202 г. они су на јуриш заузели Задар, не обазирући се на то што је становништво истакло крстове на зидинама опседнутог града. То је била управо симболична предигра овог крсташког рата.

После првог дошло је и до другог скретања крсташке војне, изазваног доласком византиског принца Алексија Анђела, сина цара Исака II. Млади Алексије успео је да побегне из тамнице у којој је био затворен заједно са својим ослепљеним оцем. Тражећи помоћ, он је кренуо на Запад и, после састанка с Инокентијем III који није уродио плодом, стигао је на двор свог зета, Филипа Швапског. Филип је радо подржао претензије свог шурака на цариградски престо. Спречен унутрашњим тешкоћама да сам ступи у акцију, он се обратио крсташима и Млечанима позивајући их да врате на престо Исака II и његовог сина. Овај позив дошао је млетачком дужду као поручен, а и вођа крсташа, Бонифације Монфератски, који је имао јаке породичне везе на Истоку, радо је прихватио прилику да се умеша у византиске послове. Док су крсташи још зимовали у освојеном Задру, стигли су њима изасланици немачког краља и његовог штићеника, па је дошло до споразума који су обе стране желеле. Дарежљив као сваки претендент, Алексије је обећао крсташима и Млечанима огромне своте новца, ставио у изглед, да би одобровољио папу, склапање црквене уније и обавезао се да ће после повратка на византиски престо свим средствима потпомагати даљу крсташку војну. Скоро сви крсташи повели су се за Дандолом и Бонифацијем Монфератским: искушење је било велико, а савест је могла бити мирна пошто је крсташки рат, после похода на Цариград, имао да се настави, и то са повећаним средствима која

је обећавао византиски претендент. Алексије се придружио крсташима још у Задру; маја 1202 г., на Крфу, потписан је између њега и крсташа уговор, те је већ 24 јуна крсташка флота стигла пред византиску престоницу, „царицу свих градова".

Пошто су крсташи заузели Галату и пробили ланац који је затварао улаз у Златни Рог, крсташки бродови продрли су у цариградску луку и тада је отпочео са копна и мора јуриш на градске бедеме. Иако је византиска посада пружила јак отпор, 17 јула 1203 г. Цариград је пао у руке крсташа. Бедни цар Алексије III побегао је, однevши собом државно благо. Слепи Исак II дигнут је опет на престо, а као савладар добио је царску круну и његов син Алексије IV, штићеник крсташа. Још је постојала византиска влада у Цариграду, али је она била потпуно зависна од милости Млечана и крсташа, улогорених испред градских зидина. Ова милост није дуго трајала, јер се убрзо показало да Алексије IV није био у стању да испуни обећања дата у Задру и на Крфу. Сада се он нашао између две ватре: крсташи и Млечани тражили су обећани новац одбијајући све молбе за одлагање, а византиско становништво се бунило против цара који је довео у земљу крсташе и потчинио себе и свој народ Латинима. Крајем јануара 1204 г. избила је у Цариграду буна: Алексије IV изгубио је не само своју скупо плаћену круну већ и главу, а његов отац стављен је у затвор у коме је ускоро и умро. На царски престо доведен је Алексије V Дука Мурзуфл, зет Алексија III, муж бивше жене Стефана Првовенчаног, Евдокије.

Још једном је победио антилатински правац у Византији, али је његов триумф само убрзао последњи чин византиске трагедије. Крсташи су се спремали за борбу у намери да још једном освоје Цариград, али овог пута не зато да би довели нову византиску владу већ да би на рушевинама Византије створили своје царство. Марта месеца крсташи и Млечани потписали су под цариградским зидинама детаљан уговор о деоби Византиског царства и о стварању Латинског царства у Цариграду.[1] После тога је почео јуриш и догодило се оно што се морало догодити: 13 априла 1204 г. византиска престоница подлегла је надмоћним снагама нападача.

Тако је Цариград, који је вековима остао непобеђен пркосећи јаким нападима Персијанаца и Арабљана, Авара и Словена, Бугара, Руса и Печенега, пао у руке крсташа

[1] *Tafel und Thomas* I, 464—88.

и Млечана. Три дана и три ноћи освајачи су пљачкали град и вршили свирепа насиља. Скупоцена блага највећег културног центра тадашњег света развучена су на све стране а делом и дивљачки уништена. „Откако је света, ни у једном граду није добијен толики плен", каже историчар крсташа Вилардуен.[1] „Чак и Сарацени су милосрдни и благи у поређењу са овим људима који носе на раменима Христов крст", примећује византиски очевидац Никита Хонијат.[2]

После поделе ратног плена дошла је деоба самог Византиског царства, која је запечатила његов слом и за дуже време потиснула снаге Византинаца на периферију.

[1] *Villehardouin*, La conquête de Constantinople, ed. *E. Faral*, t. II (1939) 52.

[2] N. Choniates 761 sq. Као очевидац описује пљачкање крсташа у Цариграду и ефески митрополит Никола Месарит у надгробној беседи свом брату Јовану: *Heisenberg*, Neue Quellen I, 41 sq.

СЕДМИ ДЕО

ЛАТИНСКА ВЛАДАВИНА И РЕСТАУРАЦИЈА ВИЗАНТИСКОГ ЦАРСТВА (1204—1282)

Извори

Прве године латинске власти — до 1206 г. — описује раније поменуто историско дело *Никите Хонијата*[1]. Прави историчар Никејског царства био је *Георгије Акрополит* (1217—1282), истакнути научник и државник. Рођен 1217 г. у Цариграду, Акрополит је 1233 г. прешао у Никеју, студирао заједно са престолонаследником Теодором II Ласкарисом, коме је доцније био васпитач, а за време Теодорове владе заузимао високе положаје у државној служби и војсци; после рестаурације 1261 г. вратио се у Цариград и вршио у служби Михаила VIII Палеолога важне дипломатске мисије, 1274 г. предводио је као велики логотет византиску делегацију на сабору у Лиону. Овај одлично обавештени савременик даје у свом историском спису јасан и сажет приказ догађаја од крсташког напада на Цариград 1203 до рестаурације Византиског царства 1261 г.[2] Међу осталим његовим списима већи историски значај има надгробна беседа Јовану III Ватацу[3]. Хроника *Теодора Скутариота* из Кизика, настала после 1282 г., има компилативни карактер. Почиње од стварања света а завршава се поновним заузећем Цариграда 1261 г.; доба пре Комнина приказује сасвим кратко, а у свом главном делу ексцерпира Никиту Хонијата и Акрополита; у партији која се заснива на Акрополиту има, међутим, више допуна, које и претстављају

[1] В. горе, стр. 332 сл. и о пригодним списима Никите Хонијата, који делом спадају у доба Теодора I Ласкариса, као и о писмима Михаила Хонијата.

[2] Критичко издање: *A. Heisenberg*, Georgii Acropolitae Opera I, Lipsiae 1903.

[3] ed. *Heisenberg*, Opera II, 12—29.

стварну и не баш малу вредност овог дела.[1] Велики значај има историско дело *Георгија Пахимера* (1242—око 1310). Оно обухвата време од 1255 до 1308 г. и пружа најдетаљнији и једини савремени приказ бурне владавине Михаила VIII Палеолога. Пахимер даје важне податке и о Србији тог времена, али говори о Србима, као и уопште о Јужним Словенима, с охолим потцењивањем и презиром, што је, уосталом, карактеристично и за друге византиске писце ове епохе. У односу према Западу Пахимер има наглашен грчко-православни став, он оштро одбија унију са римском црквом и често се упушта у дугачка догматичка расправљања, што је опет типично и за даљу историографију епохе Палеолога. О делу ученог *Нићифора Григоре* (1295—1359), које обухвата време од 1204 до 1359 г., биће више говора у идућем одељку. Историју Никејског царства и првих деценија после византиске рестаурације Григора излаже кратко, али његов сажети приказ садржи веома важне вести и битно допуњује Акрополитово и Пахимерово дело. Далеко би нас одвело кад бисмо хтели да наведемо и западне изворе за епоху Латинске владавине.[2] Нарочито треба указати на тзв. *Морејску хронику*, дело непознатог аутора, очигледно неког погрченог Франка, који пише у првој половини XIV в. и даје врло драгоцене податке о крсташком освајању Пелопонеза и приликама у Мореји под франачком влашћу од 1204—1292 г. Ова хроника, написана у стиховима, сачувана је у две верзије на народном грчком језику и у преводима на старофранцуски, талијански и арагонски.[3]

Наше знање о политичким и црквеним односима у почетном периоду Латинског и Никејског царства знатно допуњују списи *Николе Месарита*. Нарочиту пажњу заслужују његова надгробна беседа брату Јовану Месариту (ум. 1207), преписка с царском породицом у вези с избором Михаила Ауторијана за патријарха и крунисањем Теодора Ласкариса за цара 1208 г., и извештаји о преговорима са претставницима римске цркве 1206 и 1214/15 г.[4] Чувени научник никејског периода *Нићифор Влемид*, учитељ Георгија Акрополита и Теодора II Ласкариса, оставио је, поред научних расправа, и две аутобиографије, написане 1264 и 1265 г.,

[1] Сатас, Μεσαιωνικὴ βιβλ. VII (1894) 1—556, штампао је ову компилацију као самостално дело непознатог аутора, и стога се она у науци цитирала као Synopsis Sathas. Њеног аутора, Теодора Скутариота, идентификовао је *A. Heisenberg*, Analekta, Mitt. aus italien. Hss. byz. Chronographen (1901) 3 sq. Допуне уз Акрополита наведене су у Хајзенберговом издању Акрополитове историје, I, 275 sq.

[2] В. напр., *L. Bréhier*, L'Église et l'Orient au Moyen Âge (1921) p. 1 sq. и 114 sq.

[3] Грчке верзије изд. *J. Schmitt*, The Chronicle of Morea, London 1904; италијанску верзију: *C. Hopf*, Chroniques greco-romanes, Berlin 1873; француску: *J. Longnon*, Livre de la Conqueste de la Princée de l'Amorée, Paris 1911; арагонску: *Morel-Fatio*, Libro de los Fechos et Conquistas del Principado de la Morea, Geneva 1885.

[4] Изд. и детаљно коментарисао *Heisenberg*, Neue Quellen I/III.

које су пуне самохвалисања и воде мало рачуна о савременом историском збивању, али су ипак од извесног значаја за црквене и дворске прилике у Никејском царству.[1] Од већег значаја су Влемидова писма Теодору II Ласкарису и спис о дужностима владара, упућен истом цару[2], док његови политички стихови[3] немају за историчара нарочите вредности. Сачуван је и знатан број писама цара *Теодора II Ласкариса*, која, и поред свог реторичког карактера, имају велики историски значај.[4] Међу осталим списима овог владара, који је био веома плодан писац[5], истичу се, по свом историском значају, посмртно слово цару Фридриху II[6], говор у славу Јована III Ватаца[7], и похвала граду Никеји.[8] За историју односа Фридриха II са Византинцима важна су његова четири писма на грчком, упућена никејском цару Јовану III Ватацу и епирском деспоту Михаилу II.[9]

О историји Епирске деспотовине обавештени смо нажалост недовољно и углавном из дела писаца са никејског подручја. Поред ових вести, прилично оскудних и врло пристрасних, важне, иако случајне податке дају повеље епирских владара[10], као и

[1] ed. *A. Heisenberg*, Nicephori Blemmydae curriculum vitae et carmina, Lipsiae 1896. Издавачева Пролегомена подробно обавештавају о Влемидовом животу и списима.

[2] ed. *K. Emminger*, Studien zu den griechischen Fürstenspiegeln I. Zum ἀνδριὰς βασιλικός des Nikephoros Blemmydes, Gymnasial-Programm, München 1906. Уп. и критичке напомене: *E. Kurtz*, B. N. J. 3 (1922) 337 sq. и *S. G. Mercati*, B. Sl. 9 (1948) 182 sq.

[3] *A. Heisenberg*, Niceph. Blemm. 100—119. *J. Bury*, An unpublished poem of Nicephorus Blemmydes, B. Z. 10 (1901) 418 sq.

[4] ed. *N. Festa*, Theodori Ducae Lascaris Epistolae CCXVII, Florentia 1898. Међу адресатима прво место заузимају Георгије Музалон, Н. Влемид и Г. Акрополит. У Append. III, p. 290—329 штампана су Влемидова писма, и то 31 писмо Теодору II Ласкарису и по једно епирском деспоту Михаилу II Анђелу и патријарху Манојлу.

[5] Списак његових дела даје *J. B. Papadopoulos*, Théodore II Lascaris, empereur de Nicée, Paris 1908, p. IX sq.

[6] ed. *J. B. Papadopoulos*, op. cit., App., p. 183—89.

[7] Изводи код *Ф. И. Успенског*, О рукописях Никиты Акомината в парижской нац. библ., Ж. М. Н. Пр. 194 (1877) 76. О садржини овог списа обавештава *M. Andreeva*, A propos de l'éloge de l'empereur Jean III Batatzès par son fils Théodore II Lascaris, Annales de l'Inst. Kondakov 10 (1938) 133 sq.

[8] ed. *L. Bachmann*, Theodori Ducae Lascaris imperatoris in laudem Nicaeae urbis oratio, Rostock 1847. Један непубликован говор Теодора II о дужностима поданика према владару анализира детаљно *E. Lappa-Zizicas*, Un traité inédit de Théodore II Lascaris, Actes du VIe Congrès Intern. d'Études byz. I (1950) 199 sq.

[9] MM III, 67—76. Критичко издање с многобројним исправкама и вредним коментаром: *N. Festa*, Le lettere greche di Federigo II, Archivio storico italiano, ser. V, t. 13 (1894) 1—34.

[10] Списак 15 засада познатих повеља (од којих су неке сачуване само у латинском преводу) даје *P. Lemerle*, Trois actes du despote d'Epire Michel II concernant Corfou, Προσφορὰ εἰς Στ. Π. Κυριακίδην (1953)

неке збирке писама. Тако кореспонденција наупактског митрополита *Јована Апокавка* осветљава прилике из времена Михаила I и Теодора Анђела Дуке Комнина.[1] Богата литерарна заоставштина ученог охридског архиепископа *Димитрија Хоматијана* обавештава како о унутрашњим приликама у Епирској деспотовини, тако и о епирско-никејским и грчко-словенским односима у првој половини XIII в.[2] Посебно треба споменути писмо св. Сави из 1220 г., у коме Хоматијан протестује против оснивања аутокефалне српске архиепископије, и писмо патријарху Герману, у коме побија патријархове приговоре против крунисања Теодора Анђела за цара.[3]

Типик Михаила VIII Палеолога манастиру св. Димитрија у Цариграду из 1282 г. садржи у свом уводу неку врсту аутобиографије овог цара.[4] Разуме се, ова аутобиографија прелази ћутке преко мрачних страна Михаилова живота, али оно што се износи изгледа углавном веродостојно и донекле допуњује податке других извора. Извесне податке о животу Михаила VIII налазимо и у уводном делу типика манастира арханђела Михаила на Auксентијевој Гори.[5] Сувишно би било наводити многобројне грчке и латинске теолошке списе о питању црквене уније. Не могу се посебно цитирати ни повеље из овог раздобља. О царским повељама в. *Dölger*, Regesten III (1932): 1204—1282. О повељама уопште

407 sq. В. такође *Lemerle*, Le privilège du despote d'Epire Thomas I pour le vénitien Jacques Contareno, B. Z. 44 (1951) 389 sq. *M. Марковић*, Византиске повеље Дубровачког архива, Зб. Р. В. И. 1 (1952) 205 sq.

[1] *В. Г. Васильевский*, Epirotica saeculi XIII, В. В. 3 (1896) 233—99. *S. Pétridès*, Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits, И. Р. А. И. К. 14 (1909) 69—100. *Papadopulos-Kerameus*, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ Νικήτας Χωνιάτης, Mélanges K. E. Kondos (1909) 379—383. Уп. и *M. Wellnhofer*, Johannes Apokaukos, Metropolit von Naupaktos in Aetolien (c. 1155—1233). Sein Leben und seine Stellung im Despotate von Epiros unter Michael Dukas und Theodoros Komnenos, Freising 1913.

[2] *J. B. Pitra*, Analecta sacra et classica specilegio Solesmensi parata VI (1891). Грађу из Хоматијанове кореспонденције недавно је добро искористио *Д. Ангелов*, Принос към народностните и поземелни отношения в Македония (Епирския деспотат) през първата четвърт на XIII век, Изв. на камарата на нар. култура IV, 3 (1947) 1—46. Уп. и *М. Дринов*, О некоторых трудах Димитрия Хоматиана, как историческом материале, В. В. 1 (1894) 319—40; 2 (1895) 1—23.

[3] Писмо патријарху Герману у Pitra, Nr. 114, p. 487—98. Ново издање протестног писма св. Сави с преводом у мојој расправи: Писмо Димитрија Хоматијана св. Сави, Свето-Савски Зборник II (1938) 91—113.

[4] Изд. с руским преводом *И. Г. Троицкий*, Христ. Чтение 1855, II, 529—79 (и посебно: Петроград 1885) (мени није приступачно). Допуне из једног рукописа Ивирона: *Ph. Meyer*, Bruchstücke zweier τυπικὰ κτητορικά, B. Z. 4 (1896) 45 sq.; исправке: *G. H. Hatzidakis* und *E. Kurtz*, ib. 583 sq. Cf. *Dölger*, Reg. 2061. Скраћени француски превод аутобиографског дела даје *Chapman*, Michel Paléologue, App., p. 167—77.

[5] Изд. *А. Димитриевский*, Описание литург. рукописей I (1895) 769—94. Cf. *Dölger*, Reg. 2065.

в. горе, стр. 303. Ипак, нарочито треба истаћи простагму Михаила VIII од новембра 1272, која утврђује права савладара Андроника II и даје низ веома важних података за унутрашњу историју византиске државе.[1]

I. ОБРАЗОВАЊЕ НОВИХ ДРЖАВА НА ВИЗАНТИСКОМ ТЛУ

Општа литература: ***Gerland***, Latein. Kaiserreich. — ***Miller***, Latins; The Empire of Nicaea and the Recovery of Constantinople, Cambr. Med. Hist. IV (1923) 478—516; Greece and the Aegean under Frank and Venetian Domination (1204—1571), ibid. 432—477; Essays on the Latin Orient, Cambridge 1921. — ***Longnon***, Empire Latin. — ***Kretschmayr***, Venedig I и II. — ***Diehl***, Venise. — ***Heyd***, Commerce du Levant I. — ***Gardner***, The Lascarids. — ***Андреева***, Очерки. — ***Мелиаракис***, Ἱστορία — ***И. Романос***, Περὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, Крф 1895. — ***D. M. Nicol***, The Despotate of Epiros, Oxford 1957. — ***Fallmerayer***, Geschichte des Kaisertums von Trapezunt, München 1827. — ***W. Miller***, Trebizond, the Last Greek Empire, London 1926. — ***Ф. Успенский***, Очерки из истории трапезунтской империи, Ленинград 1929. — ***A. Vasiliev***, The Foundation of the Empire of Trebizond, Speculum 11 (1936) 3—37. — ***Runciman***, Crusades III.

Ретко је када у историји тако смишљено и доследно спроведен један унапред утврђен план као при деоби срушеног Византиског царства. Нов систем држава на грчком Истоку скројен је према уговору који су Млечани и крсташи у марту 1204 г. склопили под цариградским зидинама. Велики млетачки дужд, чија је снажна воља доминирала збивањем протеклих година и који је био стварни инспиратор уговора о деоби Византије, имао је и при његовом спровођењу последњу реч. Пре свега требало је извршити избор цара новог Латинског царства и у ту сврху састао се, сагласно одредбама Мартовског уговора, савет од шест крсташа и шест Млечана. Изгледало је да све говори у прилог избора Бонифација Монфератског: његова водећа улога међу крсташима за време похода, његове личне способности, његове византиске везе. Међутим, Дандоло је волео да види на цариградском престолу мање маркантну личност, а како су се код крсташа јавила различита струјања, док су Млечани иступали потпуно сложно, он је успео да спроведе избор грофа Балдуина Фландриског. 16 маја Балдуин је у Светој Софији крунисан за цара Латинског царства у Цариграду. Господар Свете Софије и први латински патријарх у Цариграду постао је Млечанин Тома Морозини, јер је Мартовским уговором било предвиђено да у случају да цар буде изабран из редова крсташа, за патријарха мора бити постављен Млечанин.

[1] Изд. с коментаром ***Heisenberg***, Palaiologenzeit 33 sq. Уп. и ***Dölger***, Reg. 1994.

Као цар Латинског царства Балдуин је добијао четвртину византиске територије. Од остале три четвртине, половина је дата Млечанима, а другу половину делили су као царско лено витезови крсташке војске. Балдуину је припала Тракија и северозападни део Мале Азије, тако да је његова област захватала обе стране Босфора и Хелеспонта. Усто, цар је добио нека острва у Јегејском Мору, међу којима и Лезбос, Хиос и Самос. Бонифацију Монфератском додељен је већи део византиске Мале Азије, али њега је више привлачило европско подручје. После жестоких распри и оружане борбе он је запосео Солун и основао Солунску краљевину, која је обухватала и околне области Македоније и Тесалије.

Лавовски део припао је Млецима. Нова млетачка моћ на Истоку заснивала се на запоседању најважнијих лука и острва на целом путу од Млетака до Цариграда. Млечани су одустали од окупације територија које су им биле додељене у Епиру, Акарнанији, Етолији и на Пелопонезу, задовољивши се заузећем Корона и Модона на Пелопонезу, а мало доцније и Драча и Дубровника на Јадрану (1205). Зато су они преузели Јонска Острва, Крит, првобитно додељен Бонифацију Монфератском, већину острва у Архипелагу са Евбејом, Андросом и Наксосом, и најважније луке на Хелеспонту и Мраморном Мору: Галипољ, Радосто, Хераклеју, па чак и Једрене у унутрашњости царске Тракије. Усто, на исти начин као цела византиска територија, подељен је и сам Цариград: Млеци су и овде добили ⅜, док је цар задржао ⅝ градске територије. Млетачки дужд се гордо називао „господар четвртине и половине (од четвртине) Римског царства“. И док су сви барони, који су завладали појединим деловима бившег Византиског царства, сматрани за вазале цариградског цара и имали да му положе заклетву верности, млетачки дужд је уговором изричито ослобођен заклетве, тако да ни формално није био потчињен поглавару Латинског царства. Млетачка република је постала велика колонијална сила на Истоку: Млечани су загосподарили Јадранским и Јегејским Морем, држали су у својим рукама мореузе и контролисали прилаз Цариграду.

Крај ове силе још беднија изгледа слабост латинске власти, распарчане у низ засебних држава и државица. На

рушевинама Византије настала је компликована и многострука хијерархија вазалних држава. У средњој и јужној Грчкој створене су веће кнежевине, сасвим слабо везане за Балдуинову царевину. Њихови владари нису били непосредно потчињени цариградском цару, већ су били вазали солунског краља. Бонифације Монфератски продро је из Солуна у средњу Грчку и предао власт над Атиком и Беотијом бургундском витезу Отону де ла Рошу. На Пелопонезу завладали су, такође уз помоћ солунског краља, Виљем Шамплит и Готфрид Вилардуен, синовац историчара Четвртог крсташког рата. Ту је настала француска кнежевина Ахаја или Мореја. Ова типично западњачка феудална кнежевина, комад Француске на грчком тлу, одржала се најдуже од свих крсташких држава и живела је под влашћу дома Вилардуена својим засебним животом.

Феудална државна структура западног типа са својим многостепеним вазалним односима била је Византији туђа. Али је и Византија током времена много изгубила од свог некадашњег централизма, и њена привредна и војна организација већ је одавно имала чисто феудалну основу. Процес феудализације се већ вековима развијао у Византији. По својој социјално-економској структури тадашња Византија није се одвише разликовала од Запада, и то је знатно олакшало крсташима да се учврсте у освојеним византиским покрајинама. Прилике које су они овде затекли нису им биле сасвим стране. Много штошта могло се задржати без нарочитих измена.[1]

Доиста, између проније и западног фиефа није било битне разлике. Латини су могли да преузму систем проније не мењајући у њему ништа сем назива. Пронијари су играли главну улогу у земљи и претстављали су фактички једину силу са којом је завојевач морао озбиљно да рачуна. При освајању Мореје, о чијем смо току најбоље обавештени, отпор је по правилу трајао док су га пружали пронијари. Они су се потчињавали завојевачима само под условом да задрже своје проније. Под овим условом пак потчињавали су се лако.[2] Уствари су они тиме само мењали сизерена. Положај сељаштва такође је остајао у основи исти, служило оно латинском или грчком господару.

[1] *Нарочито интересантни су у овом погледу подаци* Морејске хронике. Уп. и Tafel-Thomas II, 57: Omnes debemus in suo statu tenere, nihil ab aliquo amplius exigentes, quam quod facere consueverant temporibus graecorum imperatorum.

[2] Уп. *Острогорски*, Пронија 36 сл.

Ипак је византиско становништво тешко подносило туђинску владавину Латина, како због охолог понашања освајача тако и због верских супротности. Црквено потчињење Грка Риму било је формално постигнуто, иако не путем уније, како је то очекивао папа, већ путем освајања. Међутим, стварно уједињење било је сада даље но икад. Латинска доминација само је продубила супротности између Запада и Истока. И док су се многи византински феудалци потчинили освајачу, укључивши се у систем нове владавине, а народне масе, иако незадовољне, остале у својој домовини, неки византиски великаши напустили су окупиране земље и кренули у оне покрајине које су још остале незаузете. Ослањајући се на локално грчко становништво, ови бегунци су засновали нове државе, у којима је Византија наставила да живи. Тако је у Малој Азији Теодор Ласкарис, зет Алексија III, створио Никејско царство, а на Балкану Михаило Анђео, брат од стрица Исака II и Алексија III, Епирску деспотовину.

Нешто пре тога, независно од пада Цариграда, на југоисточној обали Црног Мора настало је Трапезунтско царство. Њега су створили унуци Андроника I Комнина, Алексије и Давид, који су се називали Велики Комнини, а то су име задржали и доцнији трапезунтски цареви.[1] После Андроникова пада они су, изгледа, још као деца доведени на ђурђијански краљевски двор, с којим су били у родбинским везама. Уз помоћ велике краљице Тамаре (1184—1212) они су већ априла 1204 г. освојили Трапезунт.[2] Затим је млађи брат, смели и ратоборни Давид, продро дуж обале на запад, заузео Синопу и најзад потчинио Пафлагонију и Хераклеју на Понту. Његово даље напредовање зауставио је међутим Теодор Ласкарис.

Латини нису одмах схватили значај Мале Азије и то им се јако осветило. Пошто је Бонифације Монфератски отишао у Солун и напустио Малу Азију, овде су се око Теодора Ласкариса окупиле стваралачке византиске снаге. Први кораци били су бескрајно тешки. Стари државни организам био је у распадању и свуда су ницала мања засебна господства. У Филаделфији завладао је као самосталан династ

[1] Cf. *Vasiliev*, Foundation 3 sq. (уп. и Mesarites as a Source, Speculum 13 (1938) 180 sq.) О имену Μεγάλοι Κομνηνοί в. и *Dölger*, B. Z. 36 (1936) 233, чија интерпретација (утицај византиске титуле μέγας βασιλεύς) изгледа вероватнија но тумачење *Н. Јорге*, Revue Sud-Est europ. 13 (1936) 176 (антитеза епирским владарима).

[2] О улози краљице Тамаре в. *Vasiliev*, Foundation 21 sq. Његова документована излагања стоје, и поред критике *Н. Јорге*, н. д. 172 сл.

Теодор Манкафа, у равници Меандра Манојло Маврозом, у Сампсону код Милета Сава Асиден.[1] С истока, дуж обале, надирао је Давид Комнин. На крају су и Латини насрнули на Малу Азију. Балдуинов брат Хенрик Фландриски и вазални витезови грофа Луја од Блоа, коме је уговором о деоби Византије била додељена Никеја, започели су крајем 1204 г. освајање малоазиских покрајина. Пре него што су успели да се учврсте и организују, Византинци су морали да ступе у борбу са надмоћним латинским снагама. Теодор Ласкарис претрпео је пораз код Појманенона и после тога је већина градова у Битинији припала Латинима. Ствар Византије изгледала је и у Малој Азији изгубљена. Међутим, у најкритичнијем часу дошао је спас с неочекиване стране.

Византиска аристократија у Тракији била је у почетку склона да призна латинску власт и да ступи у службу нових господара, свакако под условом да задржи своје поседе и проније. Охоли и кратковиди завојевачи одбили су њене понуде а олако су прешли и преко спремности моћног бугарског цара да с њима отпочне преговоре. Озлојеђено грчко племство дигло се на устанак против власти Латина и позвало у своју земљу цара Калојана, нудећи му царску круну и стављајући се у његову службу.[2] Устанак се брзо ширио. У царској Димотици, а затим и у млетачком Једрену и низу других трачких градова латинске посаде су побијене или натеране на повлачење. Калојан је упао у Тракију и сударио се са Латинима близу Једрена. Овде је 14 априла 1205 г. дошло до знамените битке у којој су Калојанове бугарско-куманске трупе сатрле војску латинских витера. Сар цар Балдуин допао је ропства из кога се никад није вратио, многи истакнути витезови су изгинули, међу њима и претендент на Никеју Луј од Блоа.[3] Прошла је само година дана после заузећа Цариграда, а већ је Латинско царство било поколебано из основа. Ослобођен притиска Латина, Теодор је могао да настави своју акцију. Латини су се по-

[1] О Сави Асидену в. *P. Orgels*, Sabas Asidénos, dynaste de Sampson, Byz. 10 (1935) 67 sq. О идентификацији Сампсона, који је мешан са Сампсоном (Амисосом) на Црном Мору, в. и *G. de Jerphanion*, Σαμψὼν et Ἀμισός. Une ville à déplacer de neuf cents kilomètres, Orientalia Christiana Periodica 1 (1935) 257 sq.

[2] Nik. Choniates 791 и 808. Villehardouin II, 145 (ed. Faral). Cf. *Gerland*, Lat. Kaiserreich 41. *Longnon*, Empire latin 64 sq. *Б. Примов*, Гръцко-българския съюз в начало на XIII век, Исторически Преглед 4 (1947) 22 sq.

[3] Детаљан опис битке код Једрена: *Gerland*, Lat. Kaiserreich 46 sq.; *Longnon*, Empire latin 77 sq.

ДОБА ЛАТИНСКЕ ВЛАДАВИНЕ У ЦАРИГРАДУ

Карта 6

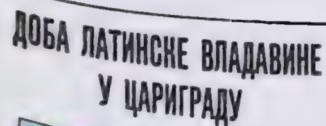
ДОБА ЛАТИНСКЕ ВЛАДАВИНЕ
У ЦАРИГРАДУ

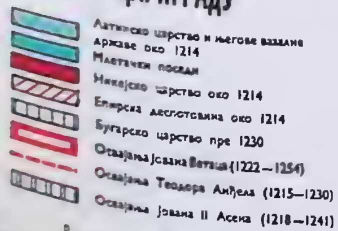
Латинско царство и његове вазалне државе око 1214
Млетачки поседи
Никејско царство око 1214
Епирска деспотовина око 1214
Бугарско царство пре 1230
Освајања Јована Ватаца (1222—1254)
Освајања Теодора Анђела (1215—1230)
Освајања Јована II Асена (1218—1241)

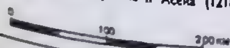
0
100
200 км

РАШКА
БУГАРСКА
ЕПИРСКА ДЕСПОТОВИНА
СОЛУНСКА
АТИНСКО ВОЈВ
АХАЈСКА
КНЕЖЕВИНА
ЛАТИН
НИКЕЈСКО ЦАРСТВО
ИКОНИЈСКИ СУЛТАНАТ
(РУМ)
МАЛА ЈЕРМЕНИЈА
КИПАР (под Лузињанима)
КРИТ
САМОТРАКА
ЛЕМНОС
ЛЕЗБОС
ХИОС
АНДРОС
САМОС
ИКАРИЈА
НАКСОС
КОС
РОДОС
ЛЕВКАДА
КЕФАЛЕНИЈА
ЗАКИНТ
КРФ
Дунав
Варна
Месемврија
Софија
Призрен
Дубровник
Пловдив
Мелник
ЦАРИГРАД
Хераклеја
Синопа
Ангора
Иконион
Монемвасија

вукли из Мале Азије, само у граду Пеге остала је њихова посада.

Пошто је у борби са супарничком силом Великих Комнина и са локалним династима учврстио своју власт у западној Малој Азији, Теодор Ласкарис је приступио изграђивању нове византиске државе, изабравши Никеју за своју престоницу. За узор служила му је у свему стара Византија. Њен двор, њен управни систем и чиновнички апарат пресађени су у Никеју.[1] Обновљене су и највише државне и црквене традиције Византије: царство и патријаршија. Уместо титуле деспота, коју је дотада носио, Теодор Ласкарис је узео царску титулу. Учени Михаило Ауторијан изабран је за патријарха, па је свечано крунисао и помазао Теодора за цара. Услед насталих заплета, преговори и припреме су дуже трајали, тако да је Теодорово крунисање обављено тек у пролеће 1208 г.[2] Нема сумње да се Теодор Ласкарис фактички и раније сматрао владарем у Никеји[3], али тек после свечаног крунисања и помазања његова царска права добила су званично признање. Као цар и самодржац Ромеја, Теодор

[1] Уп. *Андреева*, Очерки 55 сл.

[2] *Heisenberg*, Neue Quellen II, 8 sq.

[3] *B. Sinogowitz*, Über das byzantinische Kaisertum nach dem Vierten Kreuzzuge (1204—1205), B. Z. 45 (1953) 345 sq., тачно тумачи извештај Н. Хонијата (p. 756, 2), истичући да није Теодор већ његов брат Константин Ласкарис био 13 априла 1204, пред сам улазак крсташа у Цариград, проглашен у Светој Софији за цара. Ово тумачење, које су, уосталом, заступали већ *Muralt*, Essai de chronogr. byz. II, 278, *Meliarakis*, Ἱστορία 41, *Gardner*, The Lascarids 55 sq. и нарочито *Андреева*, Очерки 5 сл. и B. Sl. 4 (1932) 178, треба после убедљивих излагања Синоговица безусловно прихватити, а напустити супротно гледиште које је изнео *Dölger*, Regesten III, 1, а које сада опозива и сам *Dölger*, Deutsche Literaturz. 74 (1953) 598. Напротив, неоснована је тврдња Синоговица да је Константин Ласкарис, који је према Н. Хонијату (756, 11) одбио понуђену круну, 1204/5 г. стварно владао у Никеји, а да је Теодор проглашен за цара 1205, после смрти свог брата, који је наводно погинуо у борбама с Турцима. Уствари, о Константину Ласкарису грчки извори не знају више ништа, а Вилардуен (II, 130, ed. Faral), једини писац који га спомиње у вези са борбама у Малој Азији, говори о њему само као Теодоровом верном помагачу и „једном од најбољих Грка у Романији", (уп. и I, 168), не сматра га, дакле, никако за цара Византинаца. С друге стране, из Акрополита (p. 11, 18, ed. Heisenberg) види се да је Теодор све до свог крунисања 1208 г. носио титулу деспота и према томе није проглашен за цара већ 1205 г., као што то претпоставља Синоговиц на основу једног места у говору Н. Хонијата, који се може и друкчије тумачити (*Sathas*, Μεσ. βιβλ. I, 113, 22). Наравно, то нимало не искључује да је он и пре званичног крунисања важио као владар у Никеји и сасвим је природно да исти Акрополит (p. 31, 22) каже да је Теодор владао 18 година, рачуна, дакле, његову владавину од 1204 г.

Ласкарис је преузео наслеђе цариградских царева. Сада је он важио као једини законити цар Византинаца а исто тако је и нови патријарх у Никеји сматран за јединог законитог поглавара грчке цркве и као такав носио титулу васељенског цариградског патријарха. Насупрот латинском цару и патријарху у Цариграду, сада су у Никеји постојали византиски цар и патријарх. Никеја је постала државни и црквени центар из Цариграда потиснутих Византинаца.

Срушити овај нови византиски центар, чије формирање нису успели да спрече, било је за Латине питање живота или смрти. Цара Балдуина заменио је на престолу његов даровити брат Хенрик. У почетку као регент, а затим као цар (од 20 августа 1206 г.), Хенрик је управљао Латинским царством са много енергије и вештине. Успео је да поново ојача пољуљану латинску владавину у Тракији. Грчко-бугарски споразум није трајао дуго, а Хенрик је, насупрот Балдуину, заузео према Грцима помирљив став и умео да један део грчког племства придобије за себе.[1]

Већ крајем 1206 г. Хенрик је на челу латинске војске упао у Малу Азију. Међутим, нове Калојанове најезде приморале су га да прекине борбу и да у пролеће 1207 г. склопи са Теодором Ласкарисом примирје на две године. Притисак од стране Бугарске, уосталом, није дуго трајао, јер је у октобру 1207 г. Калојан погинуо приликом опсаде Солуна. Од страховитих бугарских напада у последње време грчко становништво у Тракији и Македонији није страдало ништа мање но Латини. Византинци су задржали у тешкој успомени Ромејоубицу, како се Калојан називао по узору на Василија II Бугароубицу. Па ипак је баш Калојан својим нападима на Латине спасао младо Византиско царство у Малој Азији.

Сем са Латинским царством, Никејска царевина је морала да издржи тешку борбу и са селџучким Иконисним султанатом. Пренос византиског центра у Малу Азију заоштрио је стари селџучко-византиски антагонизам, препречивши пут надирању Селџука према малоазиској обали. Посредовањем Млетака султанат Рум је 1209 г. закључио тајни савез са Латинским царством.[2] Са своје стране Теодор Ласкарис ступио је у везу са Малојерменском краљевином у Киликији, која се такође осећала угроженом од стране Иконисног султаната.[3]

[1] Cf. *Gerland*, Lat. Kaiserreich 82 sq. *Longnon*, Empire latin 89 sq., 128 sq.

[2] Ово је доказао *Gerland*, Lat. Kaiserreich 210 sq.

[3] Теодор се 1214 оженио ћерком малојерменског краља Лава II, али је већ кроз годину дана овај брак раскинут. Уп. A. *Heisenberg*,

Као оруђе против младе византиске царевине послужио је Селџуцима бивши цар Алексије III Анђео, који је после дужег боравка у европском делу, дошао на двор иконисног султаната. Тражећи да Теодор Ласкарис уступи царски престо тасту, султан је сада могао да својим освајачким намерама да вид легитимности. Борбе које су избиле код Антиохије на Меандру биле су жестоке. Малобројне трупе никејског цара, чије је језгро сачињавао одред од 800 латинских најамника, претрпеле су тешке губитке. Ипак су на крају Византинци победили (у пролеће 1211).[1] Султан је пао на бојишту, а Алексије III је заробљен и завршио живот у једном никејском манастиру. Изгледа да ова победа није донела Никејском царству никакво територијално проширење, али је њено психолошко дејство било свакако значајно. Млада Никејска царевина наставила је традиционалну борбу против неверника и изашла је из ње као победилац.

После тога је поново избио рат с Латинима. Изгледа да је Теодор Ласкарис већ тада мислио о нападу на сам Цариград.[2] Уствари дошло је само до мањих борби у западној Малој Азији и ратна срећа била је на страни латинског цара. Хенрик је добио битку на Риндаку (15 октобра 1211) и после тога је продро све до Пергама и Нимфеја.[3] Међутим, овај рат, вођен и на једној и на другој страни са врло малим снагама, није могао да доведе до одлучујућих резултата. Противници су били заморени, те је крајем 1214 г. склопљен у Нимфеју уговор о миру којим је повучена граница између Никејског и Латинског царства: северозападни део Мале Азије до Адрамитиона на југу припао је Латинима; целу осталу територију до селџучке границе задржали су Византинци.[4] Тако су оба царства, бар засада, признала једно

Zu den armenisch-byzantinischen Beziehungen am Anfang des 13. Jahrhunderts, Sitzungsber. d. Bayer. Akad. 1929, H. 6.

[1] За хронологију: *J. Longnon*, La campagne de Henri de Hainaut en Asie Mineure en 1211, Bull. de l'Acad. de Belgique 34 (1948) 447.

[2] Тако бар тврди Хенрик у писму, упућеном 13 јануара 1212 г. на Запад из логора код Пергама; *Buchon*, Recherches et matériaux II, 211 sq.

[3] Akropolites 27. Уп. и *Ph. Lauer*, Une lettre inédite d'Henri I d'Angre, empereur de Constantinople, aux prélats italiens (1213 ?), Mélanges Schlumberger I (1924) 201. *J. Longnon*, op. cit. 442 sq. и Empire latin 127 sq., који, међутим, преувеличава значај Хенрикове победе.

[4] Akropolites 28. *W. Ramsay*, Historical Geography of Asia Minor (1890) 129 и 159. *Gerland*, Lat. Kaiserreich 218. *Gardner*, The Lascarids 84 sq. *Dölger*, Reg. 1684. *Longnon*, Empire latin 128 и op. cit. 450 sq., који ставља тај уговор у децембар 1214 г.

другом право на опстанак. Ниједна страна није била још толико јака да уништи другу. Створила се извесна равнотежа и прилике су се донекле стабилизовале.

За Никејско царство је, после ове стабилизације, настала епоха даљег успона. За Латинско царство је, напротив, после Хенрикове смрти (1216), почело доба опадања. Ипак је у почетку трајало мирно стање. Теодор се у трећем браку оженио латинском принцезом Маријом, ћерком Балдуинове и Хенрикове сестре Јоланте. С Млецима је 1219 г. склопио уговор према коме су млетачки трговци добили у Никејском царству исте привилегије које су уживали и у старој Византији.[1] У овом уговору цар ословљава млетачког дужда титулом деспота и доминатора четвртине и половине четвртине Римске империје, а себе назива: „Theodorus in Christo Deo fidelis Imperator et moderator Romeorum[2] et semper augustus Comnanus Lascarus".

У то доба и Јужни Словени су већ сматрали Никејско царство за наследника старе Византије и за средиште православља. 1219 г. Сава се, мимо Охридске архиепископије, којој је дотле била потчињена српска црква, обратио Никеји, те га је 1219 г. никејски патријарх рукоположио за аутокефалног архиепископа Србије. Две године пре тога Стефан Првовенчани примио је из Рима краљевску круну.[3] Стварање независне српске цркве имало је за младу Српску краљевину велики значај. Уједно је српско признање врховних права никејског патријарха, од кога је први српски архиепископ примио посвећење и чије се име отада спомињало по српским црквама[4], подигло углед Никејског царства и знатно проширило његов културни утицај.

Привремено измирење Никејског и Латинског царства зауставило је експанзију Великих Комнина на Понту. Борбу против Теодора Ласкариса Давид Комнин је водио уз помоћ Латина, као вазал латинског цара. Упућен на своје снаге, он није могао да се одупре Никеји. Теодор Ласкарис је 1214 г. анектирао цео западни део његове територије, до

[1] *Zepos*, Jus I, 481 sq. (= Tafel-Thomas II, 205 sq.). *Dölger*, Reg. 1703.

[2] Тако Intitulatio; у потпису: Grecorum.

[3] Уп. *Јиречек*, Историја I, с изворима. Историја народа Југославије I (1953) 335. Не изгледа убедљива хипотеза *Д. Анастасијевића*, Је ли Св. Сава крунисао Првовенчаног, Богословље 10 (1935) 211 сл., да је Стефан крунисан два пута, примивши круну прво од папског легата, а затим од св. Саве.

[4] Доментијан, стр. 221 (изд. Даничића). Уп. *Ст. Станојевић*, Свети Сава и независност српске цркве, Глас 161 (1934) 238.

Синопе, и тиме је себи створио јак положај на јужној обали Црног Мора. Сада су се умешали и Селџуци. Запоселе су Синопу, потукли војску цара Алексија Комнина, заробили га, а затим га вратили на трапезунтски престо као свог вазала. Отада је Трапезунтско царство обухватало само узан комад земље на југоисточној обали Црног Мора, отсечен од западне Мале Азије селџучком Синопом. Његов политички и економско-социјални развитак сам по себи врло је занимљив, али на даљи ток догађаја у византиским земљама ово малено и удаљено царство није више осетно утицало. Борбе око Цариграда нису га се тицале, а ни рестаурација Византиског царства није ништа изменила у његовој судбини. Трапезунтско царство живело је четврт миленија својим засебним животом, одвојено од осталих византиских земаља, па је чак и надживело Византиско царство за неколико година.[1]

Утолико је већи значај имала Епирска деспотовина. Енергични и ратоборни Михаило Анђео потчинио је цело подручје од Драча до Коринтског Залива и створио јаку војничку државу са престоницом у Арти. Његова земља, која је, поред Епира, обухватала и Етолију и Акарнанију, супротставила се, као самостална грчка држава, латинској Солунској краљевини на истоку, Млецима на Јадрану и Јужним Словенима на северу и североистоку. Као Никејско царство у Малој Азији, тако је и Епирска деспотовина на Балкану постала центар византиског окупљања. После периода унутрашњег прибирања наступило је и у једном и у другом византиском центру доба снажне експанзије. А крајњи циљ обе византиске државе био је повратак Цариграда и успостављање старог Византиског царства.

Оснивача Епирске деспотовине, Михаила Анђела, наследио је око 1215 г. његов полубрат Теодор. После пада Цариграда Теодор се дуже бавио на никејском двору. Пре поласка за Арту, тако бар тврди никејска историографија, он се заклео Теодору Ласкарису на верност, признавши његова врховна права.[2] Међутим, неизбежно је морало доћи до супарништва између ове две византиске државе, које су, надахнуте истим идеалима, тежиле ка истом циљу. Ово

[1] Cf. *W. Miller*, Trebizond, the Last Greek Empire, London 1926. *Ф. Успенский*, Очерки из истории трапезунтской империи, Ленинград 1929. За економске и социјалне односе нарочито су важне повеље Вазелонског манастира код Трапезунта: *Ф. И. Успенский* и *В. Н. Бенешевич*, Вазелонские акты, Ленинград 1927.

[2] Akropolites 24 sq. *Meliarakis*, Ἱστορία 53 сл. сумња у тачност ове вести. *Gardner*, The Lascarids 41, брани њену веродостојност.

супарништво избило је са свом оштрином управо за време јаког и амбициозног Теодора, који се гордо називао Теодор Анђео Дука Комнин.[1] Свога брата и претходника, Теодор је још надмашио смелошћу и енергијом. Под његовим вођством западногрчка држава доживела је епоху бурног успона.

Први подвиг који је надалеко прославио његово име био је смели препад на латинског цара Петра Куртенеа, мужа Балдуинове и Хенрикове сестре Јоланте. Позван на цариградски престо после Хенрикове смрти, Петар Куртене је из Француске похитао у Рим, где је примио од папе царску круну, додуше не у цркви св. Петра, у којој су крунисани немачки цареви, већ у скромнијој цркви св. Лоренца; стигао је затим са својом пратњом у Драч, да одатле настави пут за Цариград. Међутим, у албанским кланцима Теодор га је напао и заробио, па је латински цар завршио живот у епирском ропству. Регентство у Цариграду преузела је Јоланта, а када је она 1219 г. умрла, цариградска круна припала је њеном болешљивом сину Роберту.

Ускоро је Теодор Анђео Дука Комнин отпочео против Латина борбу већег замаха. Најпре је ударио на суседну Солунску краљевину. Ситуација је била за њега повољна. Краљевина, чији је оснивач Бонифације Монфератски још 1207 г. погинуо у борби са Бугарима, била је парализована одласком многих ритера на Запад, а сада јој је недостајао и онај ослонац који је она за Хенрикова живота имала у латинском Цариграду. Тако је она постала плен смелог епирског деспота. После дуге опсаде Теодор је крајем 1224 г. ушао у Солун.[2] Латинска краљевина у Македонији и Тесалији престала је да постоји. Теодорова власт протезала се сада од Јадранског до Јегејског Мора обухватајући, сем старог подручја Епирске деспотовине, Тесалију и знатан део Македоније.

После ових сјајних успеха, свестан своје снаге, Теодор се прогласио за цара. Узео је титулу василевса и автокра-

[1] Михаило је био ванбрачни, а Теодор законити син севастократора Јована Анђела (о њему в. моју расправу: Возвышение рода Ангелов, Юбил. Сборник русск. археол. общества в Белграде, 1936, 111 сл.). Дуком се он називао, вероватно, према мајци, а Комнином према баби, кћери Алексија I Теодори.

[2] *J. Longnon,* La reprise de Salonique par les Grecs en 1224, Actes du VIe Congrès Intern. d'Études byzantines I (1950) 141 sq., доказао је, на основу западних извора, да је Солун заузет тек крајем 1224 (а не 1222 или 1223 г., како се раније сматрало). У прилог овом датуму говори и једно писмо наупактског митрополита Јована Апокавка: в. *B. Sinogowitz,* Zur Eroberung Thessalonikes im Herbst 1224, B. Z. 45 (1952) 28.

тора Ромеја и тиме је, ступајући у отворено супарништво са никејским царем, истакао своје претензије на византиско наслеђе и вођство у борби за Цариград. Његово крунисање и помазање извршио је охридски архиепископ Димитрије Хоматијан, замеривши се тиме, сасвим природно, не само никејском цару него и никејском патријарху. На жучне патријархове протесте Хоматијан је, међутим, одговорио да се овим чином он није више огрешио о патријархова права него што се овај био огрешио о његова права када је рукоположио Саву за српског архиепископа.[1]

Тако су на старом византиском тлу настала три царства: једно латинско и два грчка. Поред њих све више се истицало и Бугарско царство. Деловањем ове четири силе опредељује се, углавном, развој у византиским земљама током наредних деценија.

II. ПОЛЕТ И ПАД ЕПИРА. ПОБЕДА НИКЕЈЕ

Општа литература: као горе, стр. 396.

Пропашћу Солунске краљевине Латинско царство је изгубило своју најзначајнију вазалну државу. Ограничено на области око Цариграда, отсечено од франачких државица у Грчкој, уздрмано унутрашњим неприликама, Латинско царство је и само изгледало осуђено на слом. Снаге Византинаца биле су, напротив, у брзом успону и у Малој Азији и на Балкану. Знатно је порасла и моћ Бугарске. Али неслога противника — супарништво између две грчке царевине и њихови сукоби с Бугарском — продужила је живот немоћној латинској држави.

После смрти оснивача државе, Теодора I Ласкариса, никејски престо заузео је његов зет Јован Дука Ватац, супруг његове паметне и образоване кћери Ирине. Јован III Ватац (1222—1254) је ван сумње највећи државник никејске епохе и један од најистакнутијих владалаца византиске историје уопште. И у спољној и у унутрашњој политици Ватац је постигао значајне успехе и од мале провинциске царевине у Никеји начинио јаку силу. Истина, слабост Латинског царства и грешке његових грчких и бугарских супарника олакшале су му посао.

[1] Уп. Хоматијаново протестно писмо св. Сави од маја 1220 г. и његово писмо патријарху Герману у горе наведеним публикацијама (стр. 395, прим. 3).

Већ првих година његове владавине расподела снага у Малој Азији осетно се померила у прилог Никејског царства. Побуна браће покојног цара Теодора Ласкариса, која су покушала да му уз помоћ Латина одузму царску круну, окренула се у корист Јована Ватаца и његове државе. Ватац је до ногу потукао њихову латинску војску код Појманенона, на оном истом месту на коме је пре двадесет година Теодор I био подлегао Латинима, и после тога је скоро цела област Латинског царства у Малој Азији припала Никејском царству. Према уговору из 1225 г., Латини су задржали у Малој Азији само обалу прекопута Цариграда, с околином Никомедије.[1] У исто време никејска флота запосела је острва Лезбос, Хиос, Самос и Икарију. Доцније се и Родос потчинио никејском цару.

Тако је Никејско царство ојачало и на копну и на мору, а тиме је створен предуслов и за прелаз никејске војске у европски део некадашњег Византиског царства. На позив грчког становништва у Једрену, Јован Ватац је послао војску у Тракију. Његове трупе су запоселе више трачких лука а затим су, не наишавши на отпор, ушле у Једрене. Изгледало је да је дошао час рестаурације византиске власти и у самом Цариграду. Од стране Латинског царства није се могао очекивати озбиљнији отпор. Али акцију никејског цара омео је у отсудном тренутку његов западногрчки супарник Теодор Анђео.

Теодор је ишао од победе ка победи. Прешавши границе бивше Солунске краљевине, он је већ био ушао у Тракију. Сада је извршио препад на Једрене и натерао војску никејског цара на повлачење. Из Једрена он је наставио свој победоносни пут према Цариграду. Још више но никејске цар Теодор се приближио коначном циљу. Ка истом циљу тежио је, међутим, и бугарски цар Асен II. Епоха Јована Асена II (1218—1241), сина Асена I, претставља врхунац у успону Другог бугарског царства. Као у своје време Симеон, и Асен II се заносио мишљу да створи велико византиско-бугарско царство са средиштем у Цариграду, и извесно време се и он налазио пред остварењем ове замисли. Латински цар Роберт Куртене умро је 1228 г. и круна је припала његовом малолетном брату Балдуину II. У овој ситуацији безвлашћа и растуће опасности споља, јавила се у Цариграду мисао да се регентство понуди бугарском цару, јер је изгледало да је само он у стању да спасе Цариград од нади-

[1] *Cf. Longnon,* Empire latin 161 sq.

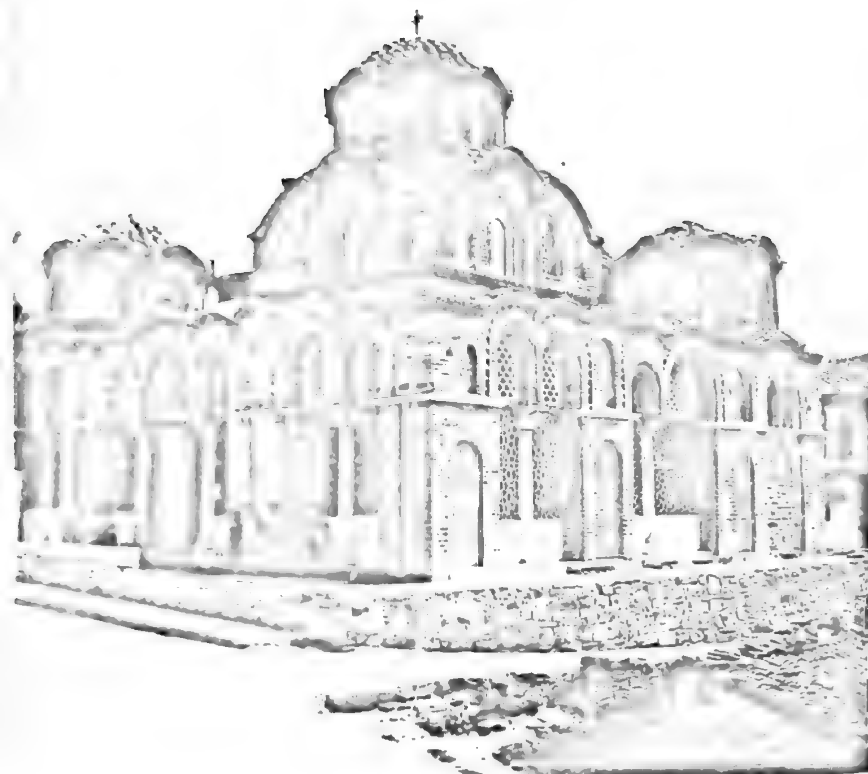

15. ЦРКВА СВ. КАТАРИНЕ, XIV ВЕК, СОЛУН. (ФОТОТЕКА COURTAULD INSTITUTE OF ART).

14. САБОРНА ЦРКВА МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА, XIV ВЕК. (ФОТО Д. ТАСИЋ).

рања Византинаца. Асенова веза с породицом Куртенеа, заснована на сродству обе стране с угарском династијом, требало је да буде појачана веридбом младог латинског цара с Асеновом ћерком. Тиме би Асенови планови добили чвршћу основу. Као некада Симеон, и Асен II се могао надати да ће као таст малолетног латинског цара постати господар Цариграда.

Међутим, његов пут се укрштао са путем Теодора Анђела, који је такође веровао да му је цариградска круна већ осигурана. Без дугог предомишљања Теодор је раскинуо савез, склопљен с Асеном II против Јована Ватаца, и ступио у борбу са бугарским царем. Ова смелост тешко му се осветила. У пролеће 1230 г., код Клокотнице на Марици, Бугари су сатрли војску солунског цара. Сам Теодор је заробљен а доцније и ослепљен. Његова моћ нестала је још брже но што је настала.

Истина, Теодоров брат Манојло, који га је наследио на солунском престолу, могао је још да одржава своју власт у Солуну, Тесалији и Епиру. Али то је била само сенка некадашње Теодорове силе. Као претендент на византиско наслеђе Западногрчка царевина испала је из игре. Недавно освојене Теодорове области у Тракији и Македонији, као и део Албаније, припали су без отпора Асену II. Чак и Србија, у којој је доскора доминирао утицај Солунског царства, дошла је сада под утицај бугарског цара. Теодоров зет Радослав збачен је, а власт је преузео његов брат Владислав, који се оженио Асеновом ћерком. У знаменитом натпису у цркви Четрдесет мученика у Трнову Асен II поносно истиче да је освојио све земље од Једрена до Драча и да је само Цариград с околним градовима остао у рукама Франака. „Али су се и ови", наставља Асен II, алудирајући на малолетство латинског цара „покоравали мојој власти, јер нису имали цара и живели су по мојој вољи, пошто је бог тако заповедио".[1]

Битка код Клокотнице, која је зауставила полет Западногрчког царства, високо је уздигла углед и моћ бугарског цара. Асенова превласт на Балкану изгледала је потпуна. Уствари, највећу корист од Клокотничке битке није имао бугарски цар већ мудри Јован Ватац, који је задржавао став опрезног ишчекивања. Асенова победа над Теодором Анђелом ослободила је Никејско царство западно-

[1] Репродукција натписа код *Ф. И. Успенског*, И. Р. А. И. К. 7 (1901), таб. 5. В. и повељу Асена II Дубровнику, изд. *Г. Ильинский*, ibid. 25 сл. *И. Дуйчев*, Из старата българска книжнина II. 42.

грчког супарника. Напротив, бугарски цар својом великом победом није се приближио свом циљу, већ се од њега удаљио. План Асенова регентства изгубио је за Латине у Цариграду сваку привлачност чим је нестало страха од Теодора Анђела, а ново јачање Бугарске упозоравало је на опасне стране тог плана. Тако се десило да је за регента у Цариграду, уместо бугарског цара, изабран титуларни јерусалимски краљ Јован од Бријена. Ово је изазвало потпуну промену политике Асена II коме се сада, као једино решење, наметала оружана борба са Латинима. Он је ступио у везу с никејским царем и склопио с њим уговор о заједничкој борби Грка и Бугара против Латинског царства. Овом савезу придружио се и Манојло у Солуну, који је ипак могао да игра само споредну улогу.

Промена политичког става захтевала је и промену црквено-политичког правца. Истина, унија са римском црквом, склопљена за време Калојана, није ухватила корена у Бугарској. Али и номинално потчињење римској цркви било је неприхватљиво за Асена II као иницијатора антилатинског савеза православних владара. После дугих преговора Никеја је пристала на оснивање бугарске патријаршије у Трнову. Тако је Бугарско царство добило црквену самосталност, иако је и бугарска патријаршија, исто као и српска аутокефална архиепископија, у почетку признавала првенство никејског патријарха, чије се име спомињало у бугарским црквама. У Галипољу, који се мало пре тога предао византиском цару, потписан је у пролеће 1235 г. уговор о савезу, а затим је у Лампсаку свечано прослављена свадба византиског престолонаследника Теодора II Ласкариса с Асеновом ћерком Јеленом, која је у своје време била обећана латинском цару Балдуину II. Уз пристанак источних патријараха, овде је проглашена и бугарска патријаршија.[1]

Савезници су одмах ступили у акцију и опсели Цариград с копна и мора. Прекинуте за време зиме, операције су

[1] Уп. *В. Васильевский*, Обновление Болгарского Патриаршества при царе Иоанне Асене II в 1235 г., Ж. М. Н. Пр. 238 (1885) 1—56, 206—24. *П. Ников*, Църковната политика на Иван Асеня II, Бълг. историч. *библ.* 3 (1930) 65—111. Упркос сумњи коју изражава *Dölger*, Reg. 1730, сматрам да је Васиљевски доказао да је иницијатива за склапање савеза потекла од Асена II. Уп. сада и *Златарски*, История III, 379 сл. — Пристанак источних патријараха за оснивање бугарске патријаршије *Ст. Станојевић*, Св. Сава и проглас бугарске патријаршије, Глас (1933) 173 сл., приписивао је посредништву св. Саве, који је 1233/34 по други пут отишао у Палестину и посетио Јерусалим, Александрију и Антиохију, а на повратку свратио у Трново, где је и умро. Уп. пак *Н. Радојчић*, Свети Сава, Годишњица 44 (1935) 46.

обновљене у пролеће 1236 г. Цариград је издржавао опсаду, потпомогнут млетачком флотом. Ипак је положај био тако критичан да је млади Балдуин II напустио своју престоницу да би потражио помоћ на Западу. Власт Латина у Цариграду спасла је неслога противника. Асен II је тачно, премда нешто доцкан, увидео да ће пропаст Латинског царства највише користити Никеји а да ће Никејско царство за њега бити много опаснији сусед но изнемогло царство Латина. У његовој политици је поново настао потпун преокрет. Раскинувши савез с Јованом Ватацем, он се споразумео с Латинима и ступио у рат против свог бившег савезника, уз помоћ Латина и Кумана, који су у све већим масама продирали на Балканско Полуострво. Бугари, Латини и Кумани заједнички су опсели Цурулон, једно од најважнијих упоришта Никејског царства у Тракији. Међутим, за време те опсаде нестална Асенова политика доживела је још један неочекиван обрт, овог пута због тешког душевног потреса који је доживео бугарски цар. У Трнову је избио помор и Асен је изненада примио вест о смрти жене, сина и трновског патријарха. Он се повукао од Цурулона и склопио мир с никејским царем (крајем 1237).[1] Латинске и куманске трупе ипак су привремено запоселе Цурулон, али то више није имало значаја. 1241 г. Јован Асен II је умро и ускоро је, продором Монгола, отпочело опадање Бугарског царства.

Сада Јован Ватац није више имао ниједног озбиљног такмаца: пренагљена агресивна политика смелог солунског цара доживела је слом, јака али нестална сила Јована Асена II зауставила се на пола пута, а Латинско царство било је већ одавно само објекат политичких тежњи суседних држава и животарило је захваљујући једино неслози својих противника. Никејски цар брао је плодове своје мудре и истрајне политике. Већ 1242 г. Ватац је предузео поход против Солуна. Овде је, уз помоћ слепог Теодора Анђела, кога је Асен II пустио из заробљеништва, владао његов син Јован (1240—1244). Ватац није наишао на јачи отпор и већ се приближавао престоници Западногрчке царевине, кад га је продор Монгола у Малу Азију приморао да се заустави и да склопи мир са солунским владарем. Иако прекинут пре времена, овај поход је имао важних резултата. Одустајући и формално од сваког даљег супарништва са надмоћним Никејским царством, солунски владар се одрекао царске

[1] За хронологију *Dölger*, Reg. 1758.

титуле, задовољивши се титулом деспота коју му је Јован Ватац признао.[1]

Монголска најезда уздрмала је читаву источну Европу и предњу Азију. Руска држава подлегла је освајачу и остала више од два века под влашћу Татара, који су се учврстили на ушћу Волге и Дона, засновавши тамо своју Златну хорду. Монголи су опустошили Пољску, Шлезију, Чешку, Моравску и Угарску и допрли све до Јадранског Мора. На повратку преко Балканског Полуострва опљачкали су и јужнословенске државе и наметнули Бугарској данак. С истом неодољивом снагом, продрли су и у предњу Азију. Источни сусед Никејског царства, Иконијски султанат, и мало Трапезунтско царство нашли су се пред опасношћу да буду прегажени, а и опстанак самог Никејског царства изгледао је угрожен. Јован Ватац је пожурио да склопи савез с иконијским султаном (1243).[2] Али, наравно, малоазиске државице нису могле да се ефикасно одупру непријатељу чија се моћ ширила од Тихог Океана до средње Европе. Претрпевши тежак пораз, трапезунтски цар је признао врховну власт Монгола, а и селџучки султан је морао да се обавеже на плаћање данка. По ову цену Трапезунтско царство и Иконијски султанат избегли су најгоре, јер су Монголи, заузети већим подухватима, ускоро напустили Малу Азију. Никејско царство остало је поштеђено. Штавише, слабљење његових источних суседа донело му је не мале користи.

Јован Ватац је могао да се поново окрене балканским земљама. Уз незнатне напоре он је 1246 г. извојевао одлучну победу и над Западногрчком царевином и над Бугарима. Бугарска, доскоро најјача сила на Балкану, налазила се сада, као вазална држава Монгола, са малолетним сином Асена II на престолу, у жалосном стању. Изненадна смрт дванаестогодишњег цара Коломана (1241—1246), кога је наследио његов још млађи полубрат Михаило (1246—1256), још је повећала пометњу. Јован Ватац је брзо запосео оне области које је Асен II одузео Западногрчкој царевини, проширивши тако своју власт до горњег тока Марице на северу и до Вардара на западу. Затим је с истим одлучујућим успехом иступио и против Солуна. Ослањајући се на јаку опозицију, која је жељно очекивала његов долазак, Јован Ватац је децембра 1246 г. без борбе ушао у Солун. Изгубивши најпре своју моћ, а затим и свој царски назив, Солунска држава је сада коначно престала да постоји. Слепом Теодору Анђелу, њеном оснивачу, одређена је област код Водена, а Теодоров син Димитрије, последњи солунски деспот (1244—1246), одведен је као заробљеник у Малу Азију. Као намесник никејског цара, преузео је управу у Солуну Андроник Палеолог; његов син, доцнији цар Михаило VIII, постављен је за команданта у Серу и Мелнику.

[1] Akropolites 67. За хронологију *Dölger*, Reg. 1774 и 1775.
[2] *Dölger*, Reg. 1776.

Епир, некадашње језгро Западногрчке царевине, одвојио се међутим од Солуна већ пре десетак година и задржао, заједно са Тесалијом, своју самосталност под управом деспота Михаила II, ванбрачног сина Михаила I Анђела. Да би избегао даље заплете, Јован Ватац је склопио са Михаилом II уговор о пријатељству и верио своју унуку Марију са његовим сином Нићифором (1249). Међутим, по наговору Теодора Анђела, чији немирни дух ништа није могло да укроти, Михаило II је прекршио споразум и запосео у Македонији више градова никејског цара. Рат који је он тиме изазвао завршио се његовим поразом. Михаило II је морао да прими услове никејског цара, да му преда не само недавно запоседнуте градове него и западномакедонску област са Кројом, освојену од Бугара, и да му пошаље свог сина Нићифора као таоца (1252). И Теодор Анђео је издат никејском цару. Он је завршио свој бурни живот у никејском затвору.

Јован Ватац је одржавао живе везе с најутицајнијим силама на Западу: с римском црквом и немачким царем. Нарочито присни били су његови односи са Фридрихом II, највећим европским владарем XIII века. Како је Фридрих II водио борбу с папом а Јован Ватац с Латинским царством, између њих је дошло до зближења па чак и до склапања родбинских веза. После смрти царице Ирине Ласкарис, Јован Ватац се оженио младом Фридриховом ћерком Констанцом. У Фридриховим писмима упућеним никејском цару испољава се искрена симпатија према Грцима, „које тај такозвани врховни пастир (тј. папа) бестидно клевета називајући их јеретицима, иако је од њих потекла хришћанска вера па се проширила до најудаљенијих граница света“.[1]

Као скоро сваки византиски цар последњих векова, и Јован Ватац је водио преговоре о унији с римском црквом. Његов први услов за склапање уније био је да се папа одрекне Латинског царства. У почетку, преговори су текли исто тако безуспешно као и приликом свих ранијих сличних

[1] Le lettere greche di Federigo II, ed. *Festa*, p. 22.

покушаја, а и Ватацово пријатељство са Фридрихом II отежавало је споразум са Римом. Међутим, за време понтификата Инођентија IV преговори су, нарочито после Фридрихове смрти, ушли у нову фазу. Далековидом политичару Инођентију IV било је јасно да је римска црква имала више рачуна да придобије за се јако и полетно Никејско царство него да и даље подупире Латинско царство које је било на издисају. Као што је грчки цар био спреман да за повратак Цариграда жртвује независност своје цркве, тако је и папа био вољан да по цену уније са Грцима жртвује Латинско царство.[1] Изгледи на споразум били су већи него икад раније. Али ни овог пута последњи корак није учињен. Захваљујући све већим успесима Никеје, скупа подршка Рима постала је уствари сувишна: дани Латинског царства били су и онако избројани и рестаурација Византиског царства била је неминовна.

За време Јована Ватаца територија Никејског царства се удвостручила. Положај у Малој Азији био је чврсто осигуран, велики део Балканског Полуострва ушао је у састав Никејског царства. Његови некадашњи супарници били су отстрањени. Западногрчка царевина није више постојала, док ни удаљена Епирска деспотовина ни ослабљена Бугарска нису претстављале озбиљну препреку. Латинско царство, ограничено на Цариград с околином, било је заокружено земљама никејског цара и налазило се у таквој беди да је Балдуин II дао свог јединца Филипа у залог млетачким трговцима, како би од њих добио зајам.[2] Потребан је био само последњи мали напор, па да се освоји и Цариград и да се рестаурација Византиског царства доврши. Тај велики тренутак Јован Ватац није доживео. Али је он створио све предуслове за постизање тога циља и заслуга за рестаурацију Византиског царства припада у првом реду њему.

Врло значајна је била и унутрашњополитичка делатност цара Јована Ватаца, посебно његова економска политика. Он се много старао о правосуђу и енергично се борио против злоупотреба у државној управи. Уз помоћ своје паметне жене Ирине Ласкарис, радио је на побољшању стања сиромашних, подизао болнице, домове за старе и сироте и друге сличне установе.[3] Византиској побожности удовољавало се зидањем цркава и манастира, потребама

[1] Cf. *Norden*, Papsttum und Byzanz 359 sq.
[2] Cf. *R. L. Wolff*, Mortgage and Redemption of an Emperor's Son: Castile and the Latin Empire of Constantinople, Speculum 29 (1954) 45 sq.
[3] Nik. Gregoras I, 44.

државне одбране подизањем тврђава у пограничним областима и стварањем нових војничких имања. Да би појачао војне контингенте, цар је примао у службу Кумане, потиснуте татарском најездом, и насељавао их као стратиоте у пограничним покрајинама, у Тракији и Македонији, као и у Фригији и долини Меандра.[1] Тако је, нарочито на Истоку, успостављен дуж граница стари византиски одбрамбени систем. Георгије Пахимер је у праву када у томе види једну од највећих тековина Никејског царства.[2]

На економском пољу[3] ишло се за тим да се повећа продуктивност у земљорадњи и сточарству, и цар је настојао да у томе сам послужи својим поданицима као пример. Царска имања требало је да покажу шта се може постићи рационалним и штедљивим газдовањем. За новац од продаје јаја са царских поседа Јован Ватац је начинио својој супрузи круну, украшену бисером и драгим камењем. Ова круна од јаја, како ју је сам звао, значила је за Ватаца читав програм. Јер основно начело његове економске политике била је тежња за привредном самосталношћу земље, која је имала сама да задовољи све потребе. Цар је желео да учини своју државу независном од увоза стране робе и да је ослободи од економске превласти талијанских градова. Најстрожије је забранио својим поданицима да купују луксузну робу страног порекла. Свако је требало да се задовољи тиме „што римска земља рађа и што римске руке производе". Овај етички образложени протекционизам несумњиво је био уперен против Млетака. Млетачки увоз није се могао ограничити царинским мерама, јер би се то косило са трговинским уговорима потврђеним потписима свих византиских царева од Алексија I Комнина до Теодора I Ласкариса. Нико, међутим, није могао да оспори цару право да забрањује у својој земљи прекомерни луксуз. Уосталом, злато, сребро и скупоцени штофови увозили су се у великим

[1] Nik. Gregoras I, 37. О насељавању Кумана в. и Akropolites 65 (ed. Heisenberg) и извод из похвале Теодора II Ласкариса свом оцу који доноси *Ф. И. Успенский*, К истории крестьянского землевладения, Ж. М. Н. Пр. 225 (1883) 339. Уп. *Мутафчиев*, Војнишки земи 76, прим. 2.
[2] Pachymeres I, 16. Cf. *Wittek*, Mentesche 9 sq. који врло лепо расправља о значају византиског пограничног одбрамбеног система.
[3] Податке о економским мерама Јована Ватаца даје Nik. Gregoras, I, 41 sq. *D. Xanalatos*, Wirtschaftliche Aufbau- und Autarkie-Massnahmen im 13. Jahrhundert (Nikänisches Reich 1204—61), Leipziger Vierteljahrschr. f. Südosteuropa 3 (1939) 129 sq., прилично детаљно је анализирао ове податке, али се нажалост упустио у не баш срећна упоређивања с економском политиком која је била у моди у време кад је он свој чланак писао.

количинама из суседног Икониског султаната. Султанат Рум тешко је настрадао од монголске најезде, од које је Никејско царство остало поштеђено, и стога су Турци набављали у Никеји намирнице, плаћали високе цене у новцу и роби. И поред честих ратова, Никеја није осећала недостатак у новцу. Финансиске и привредне прилике биле су у никејској држави здравије неголи у Византији из времена последњих Комнина и Анђела. Много здравија је била и сама та држава. А то показује да животна снага Византинаца још није била исцрпена и да је препород Византиског царства био могућ.

Јован Ватац, који је последњих година живота патио од епилептичних напада, умро је 3 новембра 1254 г.[1] Неколико деценија доцније грчка црква прогласила га је за свеца. Све до најновијег времена у Магнезији, где је он сахрањен, и у Нимфеју, најомиљенијој његовој резиденцији, обављао се сваке године помен светом цару Јовану Милостивом.[2]

III. УОЧИ РЕСТАУРАЦИЈЕ

Општа литература: као горе стр. 396; даље: *I. B. Papadopoulos,* Théodore II Lascaris, empereur de Nicée, Paris 1908. — *J. Dräseke,* Theodoros Laskaris, B. Z. 3 (1894) 498—515. — *Chapman,* Michel Paléologue.

Док је Јован Ватац ујединио већи део византиских земаља и успоставио у држави здрав и солидан ред, владавина његовог сина Теодора II Ласкариса (1254—1258) показала је да Никејско царство ни у културном погледу није заостајало за старом Византијом. Јован Ватац је потпомагао просвету и увек је показивао живо интересовање за науку. Његов син, ђак чувеног научника Нићифора Влемида, био је и сам научник и плодан писац. Дошавши на престо, Теодор II, који је од мајке наследио царско презиме Ласкариса, начинио је од никејског двора центар наука. Савремени ретори упоређивали су Никеју са старом Атином.[3] Никејско царство доживело је за време Теодора II Ласкариса културни процват који потсећа на доба Константина VII Порфирогенита.

[1] О овом датуму *Laurent,* Notes 162 sq.

[2] *Cf. A. Heisenberg,* Kaiser Johannes Batatzes der Barmherzige, B. Z. 14 (1905) 160 sq., где је, на стр. 193—233, објављено житије Јована Ватаца из XIV века.

[3] В. аутобиографију Григорија Кипранина, изд. *W. Lameere,* p. 179.

За разлику од Константина VII, Теодор II није био само научник већ и државник чврсте воље, па чак и борбене природе, упркос томе што је тешка болест подривала његове снаге: и он је патио од епилепсије, само у још много тежој форми но његов отац. О царском достојанству имао је високо и гордо схватање, државом је управљао аутократски, не желећи да дели власт с великашима и да води рачуна о привилегијама племства. Први саветодавац био му је његов лични пријатељ Георгије Музалон, човек незнатног порекла. И у цркви Теодор II Ласкарис је желео да буде једини господар. За патријарха је довео калуђера Арсенија, простог и ограниченог аскету. Према Риму имао је веома резервисан став и врло хладно је гледао на планове о унији. Није хтео ни да чује о потчињавању грчке цркве Риму. Споразум се, према његовом схватању, могао остварити само под условом потпуне једнакости обе цркве, при чему би он, цар, као врховни арбитар, имао последњу реч у свим спорним питањима.[1] Додуше, овај горди став био је само резултат великих спољнополитичких успеха претходне владе, захваљујући којима је папина подршка постала сувишна.

Кратка владавина Теодора II Ласкариса није много изменила спољнополитичку ситуацију и није осетно приближила Византинце коначном циљу. Ипак је Теодор II успео да бар одржи оно што је било постигнуто и да одбрани државу од њених непријатеља, охрабрених смрћу Јована Ватаца. Замало није дошло до тешких заплета услед споразума Селџука с Михаилом Палеологом, који је, оптужен због велеиздајничких намера, побегао у Иконију. Иконски султан радо га је примио да би искористио његове претензије на византиски престо у борби против Никеје. Међутим, нова монголска најезда осујетила је његове планове. Уместо да зарати са Византинцима, султан је морао да их моли за помоћ, те се Михаило Палеолог покајнички вратио у Никеју. Овог пута су Византинци дошли у ближи додир с Монголима. У Никеју је стигло монголско посланство, па му је priređен величанствен дочек, који је требало да убеди Монголе у неисцрпна богатства и непобедиву снагу Никејске царевине.[2]

[1] В. карактеристична излагања у Теодоровом спису о Светом духу, цитирана у *J. Dräseke,* B. Z. 3 (1894) 512 sq. В. такође Теодорова писма, ed. *Festa,* p. 202 sq. Уп. *Norden,* Papsttum und Byzanz 380 sq.

[2] Уп. *М. Андреева,* Прием татарских послов при никейском дворе, Recueil Kondakov (1926) 187 sq.

На Балканском Полуострву настављале су се борбе с Бугарском и Епирском деспотовином. Млади бугарски цар Михаило Асен запосео је области у Тракији и Македонији које је Ватац био одузео Бугарима. У два тешка похода Византинци су успели да га натерају на повлачење, па је склопљен мир, повољан по Никејско царство (1256).[1] Положај се још више расветлио после пада Михаила Асена. У Бугарској су избиле унутрашње борбе и на престо у Трнову попео се потомак Немањића, Константин Тиха (1257—1277), који се оженио Теодоровом ћерком Ирином Ласкарис. Родбинске везе успостављене су и са епирском династијом: као што је било уговорено још за живота Јована Ватаца, син деспота Михаила II, Нићифор, оженио се другом царевом ћерком Маријом. Међутим, Теодор II није одолео искушењу да запоседне Драч и македонску тврђаву Сервију, и то је учинило крај никејско-епирском споразуму. 1257 г. избио је рат који је вођен с великом жестином и са промељивом срећом.

За време ратова са Бугарском, а нарочито с Епирском деспотовином, све јаче се испољавао антагонизам између цар Теодора II и претставника византиског племства, који су заузимали највише положаје у војсци. Њима је цар приписивао све ратне неуспехе, и стварно се могло сумњати у лојалност војсковођа према цару који се истакао као непријатељ племства. Међутим, бројни судски процеси, који су се покретали против великаша и свирепе казне, које им је изрицао плаховити, болесно раздражљиви цар, само су повећавали затегнутост. Сукоб између Теодора II и византиске аристократије заоштрио се до крајности и убрзао и пропаст династије Ласкариса.

Кад је Теодор, августа 1258 у тридесет седмој години, подлегао својој тешкој болести, царска круна припала је његовом седмогодишњем сину Јовану IV. За регента Теодор је одредио свог пријатеља Георгија Музалона, не обазирући се на мржњу коју је према њему гајило византиско племство. Ову мржњу није могла да обузда заклетва коју су византиски великаши, са Михаилом Палеологом на челу, положили цару а затим и самом Музалону. За време помена, девети дан после цареве смрти, Георгије Музалон и његов брат су у самој цркви нападнути и убијени. Регентство је поверено Михаилу Палеологу, најистакнутијем претставнику византиске аристократије.

[1] *Dölger*, Reg. 1833. *Златарски*, *История* III, 456 сл.

Михаило Палеолог припадао је врло угледној племићкој породици, имао међу својим прецима чланове старих царских династија и био ожењен рођаком Јована Ватаца, Теодором.[1] Као истакнути војсковођа он је био омиљен у војсци и нарочито уживао симпатије најамничких латинских трупа. Михаило је умео да придобије људе за себе и имао је присталица у свим круговима, па и код утицајног клера. Тако је он постављен за великог дукса са титулом деспота, а ускоро затим, децембра 1258 или јануара 1259 г., проглашен за савладара младог Јована IV Ласкариса и крунисан царском круном.[2]

Муњевито уздизање Михаила VIII Палеолога објашњава се не само његовом ретком умешношћу него и новим спољнополитичким заплетима, који су захтевали брзо сређивање прилика и стварање јаке владе у Никеји. За разлику од Фридриха II, његов син, сицилијански краљ Манфред, био је непријатељ Никејског царства. Нагли пораст снага Византиске државе, која се од средине века великим корацима приближавала рестаурацији, вратио је Манфреда на линију антивизантиске политике Хенрика VI и норманских краљева на Сицилији. Већ 1258 г. он је заузео Крф и најважније градове на епирској обали: никејском цару одузео је недавно освојени Драч а епирском деспоту Валону и Бутринто. Епирски деспот помирио се с овим губитком, да би задобио пријатељство сицилијанског краља. Пошто се Манфред оженио његовом ћерком, Михаило II му је формално уступио окупиране градове у мираз и склопио с њим савез против Никејског царства. Овом савезу придружио се и ахајски кнез Виљем II Вилардуен, који је такође постао зет епирског деспота. Ахајски кнез био је најјачи владар у франачкој Грчкој: суседна Атинска војводина и Евбеја признавале су његов суверенитет. Тако се створила јака коа-

[1] Cf. *V. Laurent*, La généalogie des premiers Paléologues, Byz. 8 (1933) 130 sq.

[2] Датум Михаиловог доласка на власт не може се тачно одредити. Према Н. Григори (I, 78), он је дигнут на штит 1 децембра (1258), а крунисан крајем децембра (вероватно на Божић); ово усваја *Dölger*, Reg. III, 30 и Die dynastische Familienpolitik des Kaisers Michael Palaiologos, E. Eichmann Festschrift (1940) 180. Према Пахимеру (I, 81 и 96), Михаило је проглашен за цара 1 јануара (1259 ; ово усваја *Laurent*, Notes 165 sq.; уп. већ и *Miller*, Cambr. Med. Hist. IV (1923) 508, који, друкчије но Лоран, с правом разликује проглашење (дизање на штит) од крунисања. Сигурно је, у сваком случају, да Михаило није крунисан за цара тек децембра 1259 (тако напр. *Chapman*, Michel Paléologue 37), одн. јануара 1260 (тако напр. *Мелиаракис*, Ἱστορία 509), јер већ почетком 1259 издаје царске повеље: cf. *Dölger*, Reg. 1867 sq.

лиција која је претила да у последњем тренутку осујети рестаурацију Византиског царства. Сепаратистичке снаге супарничке грчке државе у Епиру и латинске снаге у Грчкој ујединиле су се са сицилијанским краљем против Никеје. На страну тројног савеза стао је и српски краљ Урош I. Његова војска је 1258 г. запосела Скопље, Прилеп и Кичево.

Рат против тројног савеза био је први велики задатак у политичкој каријери Михаила Палеолога. Овај задатак он је сјајно извршио савладавши бројно надмоћног непријатеља. Његов брат, севастократор Јован Палеолог, повео је против коалиције већу војску с јаким куманским и селџучким контингентима.[1] Ујесен 1259 г. дошло је у пелагонској равници до одлучујуће битке, у којој су Византинци до ногу потукли шарену војску савезника.[2] Четири стотине коњаника, које је послао краљ Манфред, остале су на бојном пољу, а и сам Виљем Виллардуен допао је заробљеништва. Најтеже је страдала Епирска деспотовина: царска војска је упала у Епир и ушла у Арту. Само захваљујући новој помоћи са Сицилије, Епир је могао да се од овог ударца још једном опорави. И Срби су напустили градове заузете пре годину дана.

Сада није више било ниједне силе на копну која би могла да спречи рестаурацију Византиског царства. Озбиљне сметње могле су се очекивати једино од Млетачке републике, стварног творца Латинског царства у Цариграду и главног корисника ситуације настале после 1204 г. Да би се осигурао са те стране, Михаило VIII ступио је у додир са супарницима Млечана, Ђеновљанима. 13 марта 1261 г. у

[1] *E. Darkó*, Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts (1933) 10 sq., указује на то да Морејска хроника (ed. *J. Schmitt*, v. 2250 sq.) спомиње и угарске трупе. Из тога се може закључити да су у Пелагонској бици, међу осталим, учествовали на византиској страни и угарски помоћни одреди, мада је, с обзиром на ћутање осталих извора, тешко претпоставити да су они били многобројни. У сваком случају мало изненађује кад аутор даље саопштава да се „чувена Пелагонска битка завршила потпуном победом никејско-угарских трупа“ и да је „срећна кооперација две силе (Никејског царства и Угарске) уништила непријатељски савез са свим његовим аспирацијама и поврх тога отворила Никејцима пут за Цариград“ (op. cit. 16 и 54). Узгред буди речено, триптих из Гренобла, који Дарко, н. д. 36—53, користи за историју византиско-угарских односа у XIII веку, свакако није старији од XVIII века: уп. *J. Moravcsik*, Inscription grecque sur le triptyche de Grenoble (1935); в. и *Н. Радојчић*, Летопис Матице Српске 340 (1934) 112 сл.

[2] Врло детаљан приказ Пелагонске битке и њене преисторије даје *D. J. Geanakoplos*, Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restauration: the Battle of Pelagonia, D. O. P. 7 (1953) 99—141.

Нимфеју је склопљен знаменити уговор, који је засновао величину Ђенове на Истоку, као што је уговор из 1082 ударио темељ млетачкој сили.[1] Ђенова се обавезала да пружи цару војну помоћ против Млетака а за то је добила врло широке привилегије, ослобођена је свих царина и дажбина на територији Царства и имала је да добије пристаништа у свим важнијим византиским лукама, а после рестаурације и у самом Цариграду. Једном речју, Ђенова је осигурала себи трговинску супрематију на Истоку, коју је од краја XI века уживала Млетачка република. Уствари, Византија је постала заробљеник обе талијанске републике, које су све више потискивале њену поморску снагу и трговину.

Онај велики догађај о коме су више од пола века сањали Византинци и који је најопсежније припреман и војнички и дипломатски, наступио је изненада, скоро случајно. У лето 1261 г. царски војсковођа Алексије Стратигопул послат је са малом војском на бугарску границу. На пролазу кроз Тракију он је сазнао да је Цариград остављен скоро без заштите. Трајало је још примирје, склопљено августа 1260 г. на годину дана, и млетачка флота је с већим делом латинске посаде кренула у једну експедицију на Црном Мору. Без дугог предомишљања, Стратигопул је напао незаштићени град и у зору 25 јула 1261 г. продро у њега готово без борбе. Цар Балдуин II потражио је спаса у бекству. Латинско царство у Цариграду престало је да постоји.

15 августа цар Михаило VIII је свечано ушао у град Константина Великог. За време латинске владавине Цариград је много изгубио од свог некадашњег сјаја и богатства. После варварског пљачкања 1204 г., почело је систематско развлачење византиског блага. Налазећи се у тешкој беди, стално угрожена споља, латинска влада је извозила скупоцене предмете у западне земље, да би осигурала благонаклоност западних сила. Цркве су изгубиле свој украс, своје реликвије и иконе. Влахернски двор био је запуштен. Утолико веће било је сада одушевљење Цариграђана. Царев дочек у ослобођеном граду претворио се у велики народни и верски празник. Народ и свештенство изашли су му у сусрет, носећи икону Богородице Ходигитрије, која се сматрала за дело јеванђелиста Луке. Пешице, „више као хришћанин но као цар“, Михаило VIII је кренуо у свечаној

[1] *Zepos*, Jus I, 488 sq. *Dölger*, Reg. 1890. Cf. *Heyd*, Commerce du Levant I, 351, 427 sq. *G. Bratianu*, Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle, Paris 1929, 81 sq.

поворци у Студиски манастир, а затим уз одушевљено клицање народа ушао у Свету Софију. Овде, у највећем и најславнијем византиском храму, у коме су крунисани стари византиски цареви, патријарх је септембра исте године крунисао Михаила VIII и његову супругу Теодору старом царском круном. Царев трогодишњи син Андроник проглашен је, као престолонаследник, за василевса.[1]

Легитимни цар Јован IV Ласкарис није имао у свим тим свечаностима никаквог удела, а нешто доцније несрећном дечаку ископали су очи. Као што је Андроник Комнин уклонио с пута Манојловог сина, тако је сада Михаило Палеолог отстранио последњег потомка Ласкариса, погазивши све свечане заклетве и сва обећања. Али док је Андроник и сам доживео ужасан крај, вешти Палеолог је успео да заснује јаку владавину и да удари темељ династији која ће владати Византијом све до њеног последњег часа.

IV. ОБНОВА ВИЗАНТИСКЕ МОЋИ: МИХАИЛО VIII

Општа литература: Chapman, Michel Paléologue. — *Norden*, Papsttum und Byzanz. — *Miller*, Latins. — *Zakythinos*, Despotat. — *Longnon*, Empire latin. — *Kretschmayr*, Venedig II. — *Heyd*, Commerce du Levant I.

Превласт на југоистоку Византинци су стекли још за време Јована Ватаца, али тек после заузећа Цариграда Византија је поново постала у правом смислу велика сила. Додуше, повратак Цариграда био је само последица политичких и војних успеха претходних деценија. Плен је пао Византинцима у руке као зрела крушка. Ипак, поновним освајањем престонице на Босфору положај Царства у свету изменио се из основе. Византија је опет снажно утицала на европску политику и претстављала једну од жижа политичког збивања на Медитерану.

Међутим, успостављање положаја велике силе донело је собом и многе тешкоће и опасности. Одржавање овог положаја захтевало је више средстава и снага но што их је Византија тада имала. Издаци су се повећавали, била је потребна већа војска и већа флота. Обнова разорене и запуштене престонице изискивала је огромне трошкове и тешко је теретила провинције Царства. Међутим, већ крајем XII века се показало да Византија није била у стању да се одржи као велика сила. Потиснути у Малу Азију, Византинци су створили нову државу, чвршћу и здравију но што је било старо Византиско царство. Али ова провинциска држава имала је у њиховим очима само пролазну вредност и служила им је само као средство за рестаурацију старог Царства, и тако је у јуначким борбама, уз највеће напоре и жртве, успостављен положај, који се већ једном показао као неодржив.

[1] Као што показује *F. Dölger*, Die dynastische Familienpolitik des Kaisers Michael Palaiologos, E. Eichmann Festschrift (1940) 183 sq., Андроник је проглашен за цара-савладара већ 1261 г., док се позната простагма Михаила VIII од новембра 1272 г. (в. доле, стр. 428) односи на његово крунисање уз признање титуле автократора.

Доба латинске власти оставило је, међутим, дубоке трагове. Остале су ране у организму државе које обнова њеног центра није могла да излечи. Реокупирани Цариград изгледао је као велика глава на изнемоглом, одасвуд начетом телу. У византиским водама господариле су талијанске републике, њихове колоније биле су разбацане по целом Царству, њима је припадала већина острва у источном делу Средоземног Мора. Грчка је такође остала под влашћу Латина, а и Епирска деспотовина, иако под грчком влашћу, измакла је, заједно са Тесалијом, уједињењу и упорно је задржавала непријатељски став према Византиском царству. Знатан део Полуострва држали су Бугари и Срби, проширивши се на рачун Византије. Ниједна од ових сила, истина, није још била у стању да предузме против Византије акцију већег стила, али све су оне биле спремне да се придруже сваком антивизантиском подухвату који би дошао са Запада. Обновљено Византиско царство имало је на Западу много непријатеља и напад се могао очекивати сваког часа. Савез антивизантиских сила на Западу и на Балкану довео би, међутим, у питање сам опстанак Византиског царства. Ова опасност могла се избећи само вештим дипломатским маневрисањем. На срећу, Михаилова вештина маневрисања била је ненадмашива.

Средиште агресивних планова против Византије била је Сицилија, и стога су односи са Сицилијанском краљевином чинили чвор Михаилове политике у току целе његове владавине. Међутим, освајачки планови Сицилије могли су постати ефикасни само уз папину подршку, и стога је Михаило VIII пре свега настојао да спречи споразум Сицилијанске краљевине са Римом. Док је Сицилијом владао Манфред то није било тешко. Истина, у почетку је Рим заузео оштро непријатељски став према обновљеном Византиском царству. Папство се није лако помирило с тим што је Цари-

град био изгубљен за римску цркву и што је Латинску царевину заменило шизматско Грчко царство. Папа Урбан IV (1261—1264) подржавао је Латине у Грчкој у борби против Византије и чак је бацио анатему на Ђеновљане који нису хтели да одустану од савеза са византиским царем. Али сарадња папства са Манфредом стајало је на путу старо римско нерасположење према Штауфовцима. Урбан IV не само да није подупирао Манфредове освајачке планове већ је и радио на томе да учини крај владавини Штауфоваца у јужној Италији, нудећи сицилијанску круну брату француског краља, Карлу Анжујском. Вештим искоришћавањем антагонизма између римске цркве и Штауфоваца Михаило VIII је успео да се приближи римској курији, а обећањима уније да изазове код папе и преокрет.

То је било утолико важније што су цареве тежње за обновом византиске власти у балканским земљама наилазиле на не мале тешкоће и захтевале напорно ратовање на више фронтова. Према франачкој Грчкој Михаило VIII је у почетку био у изузетно повољном положају, јер је од времена Пелагонске битке Виљем II Вилардуен био његов заробљеник. Цар је могао да њему диктира своје услове, пре него што му је дозволио да се, крајем 1261 г., врати на свој престо у Ахаји. Виљем II положио је византиском цару вазалну заклетву, добио титулу великог доместика и морао да уступи Византији низ значајних тврђава на Пелопонезу: Монемвасију, Мистру, Маину и Хијеракион.[1] Но Вилардуен није дуго остао веран свом сизерену. Папа — тада лед још није био пробијен — разрешио га је положене заклетве. Јаку подршку нашао је он и код Млетачке републике, моћног противника обновљеног Византиског царства, чији су интереси били тешко погођени пропашћу Латинског царства и зближењем Византије са Ђеновом. Избио је рат. Михаило VIII послао је на Пелопонез, под заповедништвом свог брата севастократора Константина, јаку војску са помоћним одредом од 5.000 селџучких најамника, те је почела брза и победоносна византиска офанзива. Истовремено византиско-ђеновљанска флота напала је Јегејска Острва.

Упоредо с тиме водиле су се борбе и у Епиру и у Бугарској. Умешавши се у унутрашње бугарске размирице, Михаило VIII је 1262 г. заузео важне црноморске луке Анхијал и Месемврију и успео да прошири своју територију на ра-

[1] Детаљније о споразуму између Михаила VIII и Виљема II Вилардуена: Zakythinos, Despotat I, 15 sq. *Dölger*, Reg. 1895.

чун Бугарске. Напротив, у Епиру походи освајача Цариграда, Алексија Стратигопула, који је уствари био осредњи војсковођа, ни 1260 ни 1262 г. нису били срећни. Тек 1264 г. царев брат, деспот Јован Палеолог, однео је и на овој страни значајну победу и приморао епирског деспота да призна суверенитет византиског цара. Син деспота Михаила II, Нићифор I, који је раније био ожењен ћерком Теодора II Ласкариса, сада се венчао са сестричином Михаила VIII.[1]

Међутим, борбе у јужној Грчкој узеле су, после лепих успеха у почетку, неповољан обрт. Рат се отегао, новца је нестало, па су турске помоћне трупе, не добијајући редовно плату, прешле на страну Латина. Византинци, који су били продрли у унутрашњост Пелопонеза, претрпели су 1264 г.[2] код Макри-Плаги тежак пораз и почели да се повлаче. Поражени су и византиски савезници на мору. У пролеће 1263 г. Млеци су разбили ђеновљанску флоту код Сетепоција у Науплиском Заливу. Ово је побудило Михаила VIII да промени став према талијанским поморским републикама. Он је отказао Ђеновљанима савез, који, иако скопчан са великим материјалним жртвама, није донео очекиване користи, одаслао је ђеновљанске бродове и ступио у преговоре са надмоћном Млетачком републиком. Јуна 1265 г. израђен је текст уговора, према коме су Млечани добили све своје раније а и неке нове привилегије у Византиском царству. Прекид са Ђеновом био је, међутим, само привремен. Како се опасност са Запада повећавала и како су Млечани одуговлачили са ратификацијом уговора, Михаило VIII је опет пружио руку Ђенови. Ђеновљани, који су у међувремену у борби са Млецима претрпели нов пораз (1266), радо су прихватили понуду. Они су поново добили право слободне трговине у Византији, а поврх тога дато им је и право да се настањују у Галати, цариградском предграђу на Златном Рогу (1267). Овде су они остали све до у турско доба и ускоро се Галата претворила у богату ђеновљанску трговачку луку. Повратак Ђеновљана у Византију учинио је крај колебањима Млетака: 4 априла 1268 г. византиско-млетачки уговор је ратификован, иако је клаузула о протеривању Ђеновљана сада отпала.[3] Карактеристично је, међутим, да је уго-

[1] *Dölger*, Reg. 1931.

[2] Држим се хронологије засноване на подацима Морејске хронике, јер критика *Драгумиса*, Χρονικῶν Μορέως τοπωνυμικά, τοπογραφικά, ἱστορικά, Атина 1921, 177, и *Закитиноса*, Despotat I, 41 sq. не даје задовољавајуће резултате. Хронологију Морејске хронике следи и *Longnon*, Empire latin 232 sq.

[3] Cf. *Dölger*, Reg. 1934, 1941, 1960.

вор потписан само на пет година. Млеци су увели нов систем краткорочних уговора. Ипак, у поређењу са дотадашњом политиком, која је једнострано везивала Византију било за Млетке или за Ђенову и неминовно је доводила у сукоб било са једном или са другом талијанском републиком, истовремени споразум с оба града имао је знатних преимућстава, јер је смањио опасност савеза ђеновљанске или млетачке флоте с антивизантиским западним силама а цару је омогућио да искоришћује супарништво талијанских поморских република.

У међувремену, на Западу су се одиграли важни догађаји. Гроф од Провансе Карло Анжујски дошао је на папин позив у Италију и савладао краља Манфреда, који је 26 фебруара 1266 г. погинуо у бици код Беневента. Нови краљ Сицилије и Напуља био је за Византију много опаснији противник но Манфред. Манфред је био папин непријатељ а Карло Анжујски његов миљеник, и јавила се озбиљна опасност да ће сада антивизантиски планови наићи на подршку Рима.[1] Доиста Карло Анжујски је 27 маја 1267 г. у Витербу, у папином присуству, закључио са бившим латинским царем Балдуином II уговор о пријатељству и поновној деоби Византиског царства. Брак између Карлове кћери Беатриче и Балдуинова сина Филипа требало је да учврсти новосклопљено пријатељство.

Тако је Карло Анжујски, чим је постао господар Сицилије, отворено иступио с агресивним намерама против Византије. Ускоро се он и активно умешао у прилике у Грчкој, осигурао себи Манфредове поседе у Епиру и ступио у везу са Виљемом II Вилардуеном. Ахајски кнез, чије су снаге биле исцрпене борбом са Византинцима и који се осећао угрожен због мржње својих грчких поданика, бацио се у наручје сицилијанског краља и ставио своју земљу под његов суверенитет. Своју кћер Изабелу венчао је са Карловим сином Филипом. Међутим, Карло Анжујски нашао је и друге савезнике, јер је Михаило VIII имао и друге непријатеље. Србија и Бугарска стале су уз њега, пошто су и политички и династички разлози наводили јужнословенске владаре да се придруже антивизантиској коалицији: бугарски цар Константин Тих био је зет Јована IV Ласкариса, кога је Михаило VIII збацио с престола и ослепио, а српски краљ Урош I, који је био ожењен француском принцезом, очекивао је да ће савез с Карлом Анжујским помоћи ширењу

[1] *Cf. J. Gay*, Notes sur le second royaume français de Sicile, Mélanges Jorga (1933) 309 sq.

његове земље на рачун Византије. У међувремену Карло Анжујски коначно је учврстио своју власт у Италији и почео да шаље трупе и новац у Ахају.

Положај византиског цара постао је ванредно тежак. Али Михаило VIII није клонуо. Чак ни тада он није губио наду да ће придобити папу, и стварно Климент IV прихватио је понуду да се преговори о унији обнове. Рим је пре свега желео да се уклони грчка шизма и да се Света земља ослободи, а није му било стало до освајања Византиског царства о коме је сањао сицилијански краљ. Догађаји из 1204 г. јасно су показали да се простом окупацијом Византије није могло постићи потчињење грчке цркве. Далековида римска источна политика није могла да се идентификује с освајачким плановима Карла Анжујског. Уколико је Климент IV подржавао те планове, он је то чинио само зато да би извршио на византиског цара што већи притисак и да би га натерао на црквено потчињавање.[1] Када је пак Климент IV умро (1268) и римска столица дуже време остала упражњена, вешти византиски цар нашао је ослонца код француског краља Луја IX Светог. И Луј IX је пре свега тежио за ослобођењем Јерусалима од власти неверника и за успостављањем црквеног мира. Подупиран у својим намерама посланствима византиског цара, он је успео да одврати свог ратоборног брата од рата против Грка. Карло Анжујски је морао да га у лето 1270 г. прати у крсташком рату у Тунис и тиме је поход, који је он припремао против Византије, заустављен у одлучном тренутку. Најзад, септембра 1271 г., римска столица је попуњена, и упркос настојањима Карла Анжујског, за папу опет није изабран Француз већ Италијан Григорије X. Нови папа био је ревностан бранилац идеје црквене уније и крсташког рата, а није био вољан да подупире освајачке планове Карла Анжујског. Више но икад питање уније давало је правац источној политици Рима.[2]

Док се Карло Анжујски бавио у Тунису, положај у јужној Грчкој изменио се у корист Византинаца, који су успели да учврсте своје позиције на Пелопонезу. Међутим, крсташки рат у Тунису био је само кратка епизода. Ускоро

[1] *Norden*, Papsttum und Byzanz 443 sq.
[2] *V. Laurent*, La croisade et la question d'Orient sous le pontificat de Grégoire X, Revue hist. du Sud-Est Europ. 22 (1945) 105 sq., расправља детаљно о источној политици Григорија X, истичући нарочито његове крсташке планове. Уп. такође од истог: Grégoire X et un projet de ligue antiturque, Échos d'Or. 37 (1938) 257 sq. и Le rapport de Georges le Métochite, apocrisiaire de Michel VIII Paléologue auprès du pape Grégoire X (1275/76), Revue hist. du Sud-Est Europ. 23 (1946) 233 sq.

после доласка у Африку, Луј IX је умро од епидемије, а Карло Анжујски се, после кратке победоносне војне, вратио на Сицилију. Нови транспорти трупа у Мореју 1271—1272 г. зауставили су напредовање Византинаца.

Михаило VIII је покушао да ослаби притисак Карла Анжујског у грчким и словенским земљама на Балкану стварањем династичких веза. После смрти деспота Михаила II (ум. 1271) Западногрчка држава се распала: власт у Епиру преузео је законити наследник Нићифор I, ожењен царевом сестричином, а у Тесалији завладао је деспотов ванбрачни син Јован. Цар Михаило VIII дао му је титулу севастократора и оженио свог сестрића Андроника Тарханиота његовом ћерком. Упркос томе ратоборни тесалски владар ускоро се показао као огорчен непријатељ византиског цара, а Тарханиот је спремно подржавао антивизантиску активност свог таста. Споразум између Византије и сепаратистичких грчких државица тешко се могао постићи јер је први циљ византиског цара био ликвидација таквих држава.

Исто тако су тежње Михаила VIII за што потпунијом рестаурацијом византиске власти стајале на путу зближењу Византије са словенским државама. Према његовој замисли, обновљено Византиско царство требало је да обухвати не само грчке и латинске државице, него и Бугарску и Србију. Ово јасно показује одредба из 1272 г., која је истина остала само на хартији, в којом је цар желео да одузме српској и бугарској цркви аутокефалност и да их поново потчини Охридској архиепископији.[1] Преговори о удаји Михаилове кћери за Урошевог сина Милутина нису довели до резултата. Зато је Михаило успео да се споразуме с Угарском: његов син Андроник ожењен је ћерком угарског краља Стефана V. Ускоро после тога Андроник је, у новембру 1272 г., крунисан за цара и савладара и добио врло широка овлашћења, која византиски савладари у раније доба нису имали.[2] У Бугарској је затегнутост привремено попустила када је 1270 г. царица Ирина Ласкарис умрла, а Константин Тих се оженио Михаиловом сестричином Маријом. Но, пошто Михаило VIII није предао бугарском цару Анхијал и Месемврију, које му је обећао као „мираз“, дошло је већ 1272 г. до рата и Бугари су упали у византиске земље. Под

[1] *В. Н. Бенешевич*, Описание греческих рукописей св. Екатерины на Синае I (1911) 542 сл.

[2] Pachymeres I, 318 sq. Простагма Михаила VIII од 8 новембра 1272: *Heisenberg*, Palaiologenzeit 37 sq. (с подробним коментаром). *Dölger*, Reg. 1994, 1995.

притиском Татара, чију је потпору Михаило VIII успео да добије, Бугари су морали међутим да се повуку и да се одрекну спорних градова.

Најважнији чиниоци на Истоку били су у то доба Татари Златне хорде у јужној Русији, Монголи хана Хулагуа у предњој Азији и Мамелуци у Египту.[1] Руски и предњоазиски Монголи нису више чинили једну целину, јер је око 1259 г. између њих дошло до раскида. Ускоро после тога, 1260 г., Монголи Хулагуа, који су 1258 г. освојили калифин град Багдад и проширили своју власт на целу предњу Азију од Индије до Средоземног Мора, претрпели су тежак пораз у сукобу с египатским Мамелуцима. Мамелуци су се састојали претежно од Кумана и других номадских племена јужне Русије и првобитно су чинили телесну гарду Ејубида. 1250 г. они су, потиснувши Ејубиде, постали господари Египта и створили своју династију, која је владала Египтом све до XVI века.[2] Отада су им у све већем броју пристизали њихови саплеменици из јужне Русије што је Мамелуке довело у ближи додир са Златном хордом. Услед непријатељства и једне и друге силе према предњоазиским Монголима, веза између њих могла је да се одржава само поморским путем. А кључ овог пута налазио се у рукама Византинаца. Стога је и за Мамелуке и за јужноруске Монголе био неопходан споразум с Византијом, што још једном показује колико се после заузећа Цариграда повећао значај Византиског царства у светској политици.

Споразуму је у почетку свакако сметала веза Михаила VIII са предњоазиским Монголима, која му је служила као средство притиска на суседни Иконијски султанат. Јужноруски Татари су већ 1264 г., у савезу са Бугарима, упали у Византију и задали царској војсци страховит пораз. Сам цар Михаило VIII једва се спасао погибије, а Тракија је тако дивљачки опљачкана и опустошена да се „нигде није видео ни во ни ратар“.[3] До новог жестоког упада Татара дошло је 1271 г., на позив Јована Тесалиског и Андроника Тарханиота. Ове најезде и заплети са Бугарском побудили су Михаила VIII да среди односе с јужноруским

[1] Уп. Ф. *Успенский*, Византийские историки о монголах и египетских мамлюках, В. В. 24 (1923/26) 1 сл. *Г. Вернадский*, Золотая Орда, Египет и Византия в их взаимоотношениях в царствование Михаила Палеолога, S. K. 1 (1927) 73 sq.

[2] Cf. *Stanley Lane-Poole*, A History of Egypt in the Middle Ages (1901) 242 sq. *A. Poliak*, Le caractère colonial de l'État Mamelouk dans ses rapports avec la Horde d'Or, Revue des Études islamiques 1935, 231 sq.

[3] Nik. Gregoras I, 101.

Татарима. 1272 г. он је склопио уговор о пријатељству с великим татарским војсковођом Ногајем.[1] Ногај је имао пресудан утицај у Златној хорди и могао је, као што је то ускоро и доказао, да сузбије сваку антивизантиску акцију у Бугарској. Цар је дао Ногају своју ванбрачну ћерку Еуфросину и послао богате дарове. Отада су односи Византије са Златном хордом и Мамелуцима остали непомућени и свечешће су долазила посланства из Византије у Египат и из Египта у Византију. Иза појаса непријатељских сила, који је опкољавао Византију, Михаило VIII је створио други појас, који је држао у шаху њене непријатеље. Као што су Монголи хана Хулагуа вршили притисак на Иконниски султанат, тако су сада Ногајеви Татари држали под притиском Бугарску; иза леђа Срба стајала је савезничка Угарска, а Карла Анжујског, главног непријатеља Византинаца, задржавао је од напада на Византију папа, надајући се обећаној црквеној унији.

Но Григорије X није више хтео да се задовољава само обећањима, којима је Михаило VIII већ више од десет година тешио римску курију. Папа је ставио цара пред јасну алтернативу: у случају црквеног потчињења Риму гарантовао му је безбедност од стране католичких сила, у противном случају ставио му је до знања да неће више моћи да спречи Карла Анжујског у његовим намерама.[2] Истицање рока византиско-млетачког уговора дало је такође папи повода да изврши на Михаила VIII јак притисак. Он је наговарао Млечане да одустану од обнове уговора пре потписивања уније. Карло Анжујски уложио је са своје стране највеће напоре да придобије Млетке за себе. Истовремено, он је развијао све већу акцију на Балкану. Склопио је уговор о пријатељству с оштро антивизантиски расположеним Јованом Тесалиским и послао 1273 г. у Мореју јаку војску. Учврстио је своје позиције у Албанији, где га је католички део становништва признао за господара. Појачан је такође савез са Србијом и Бугарском: 1273 г. дошла су на Карлов

[1] Хронолошки подаци у изворима врло су оскудни. Cf. *Dölger*, Reg. 1969, 1976, 1977. Хронологија коју сам усвојио заснована је на повезаности приказаних догађаја: савез с Ногајем није закључен пре 1272 г., јер му претходе, прво, татарски упад, извршен — на позив Јована Тесалиског — најраније 1271, и друго, византиско-бугарски рат, који по свој прилици није избио пре пролећа 1272, јер у времену између овог рата и смрти царице Ирине Ласкарис, око 1270, Константин Тих се оженио Михаиловом сестричином Маријом и добио од ње сина.

[2] Cf. *Norden*, Papsttum und Byzanz 489 sq.

двор посланства српског краља и бугарског цара.[1] Сви непријатељи Византије — Латини и Грци, Словени и Албанци — ујединили су се под вођством Карла Анжујског, који је већ пружио руку за цариградском круном.

У оваквим околностима претње папе Григорија X морале су да делују. Михаило VIII није имао другог излаза но да се покори папиној вољи. Упркос оштрој опозицији византиског свештенства, он се 1273 г. договорио с римским легатима и успео је најзад да и један део свог клера придобије за прихватање уније. На сабору у Лиону 6 јуна 1274 г. унија је потписана. Велики логотет Георгије Акрополит признао је у царево име не само примат римске цркве већ и римске догме. Свој потпис ставили су и духовни чланови византиског посланства, бивши патријарх Герман и никејски митрополит Теофан. Унија, која је у току више од два века била један од главних циљева римске политике и предмет многобројних, али увек безуспешних преговора, постала је стварност.

Политичко олакшање које је Михаило VIII очекивао од црквеног потчињења Риму, заиста је и наступило, бар привремено. Под папиним утицајем Карло Анжујски је морао да одустане од намераваног рата против Византије и да пристане на примирје до 1 маја 1276 г. И Млеци су у марту 1275 г.[2] обновили уговор са византиским царем, иако само на две године. Византија, која се доскора налазила у тешкој дефанзиви, поново је преузела иницијативу и свуда прешла у напад. Још за време трајања Лионског сабора Византинци су снажно потиснули анжујске трупе у Албанији, заузели Београд и Бутринто и опсели Драч и Валону. Царев брат Јован кренуо је 1275 г. са јаком војском у Тесалију, која се под севастократором Јованом Анђелом претворила у један од центара антивизантиских акција. Поход је отпочео успешно и царске трупе су допрле до саме Неопатре, али је смели севастократор успео да одбрани своју престоницу, пошто је у пресудном тренутку довео помоћну војску из суседне Атинске војводине. Није имао резултата ни други поход против Тесалије, 1277 г. Највеће успехе Византија је постигла на мору. Нарочито срећне биле су, почев од 1276 г., операције Талијана Ликарија, постављеног за великог дукса Византиског царства. Евбеја и више Јегејских Острва пали

[1] Уп. *Јиречек*, Историја I, 184.

[2] Не тек 19 марта 1277 г., као што указује *Chapman*, Michel Paléologue 132, када је уговор продужен још на две године. Уп. *Norden*, Papsttum und Byzanz 540, n. 1.

су у његове руке, тако да је византиска флота поново загосподарила Јегејским Морем.

Важна промена настала је на Пелопонезу: 1278 г. умро је Виљем II Виларудуен, па је Морејска кнежевина дошла под непосредну власт Карла Анжујског. Могло се очекивати да ће то погоршати положај Византинаца. Уствари ова промена је ослабила позиције Латина. Тешкоће с којима је већ Виљем II морао стално да се бори, само су се повећале под управом Карлових наместника. Земља је била исцрпена непрестаним ратовањем и грчко становништво се бунило против туђинске владавине. Под оваквим околностима Византинци су могли да прошире своју територију до саме Аркадије, што је, нарочито после недавних успеха у Јегејском Мору, значило знатно појачање византиских позиција.

Међутим, побољшање спољнополитичке ситуације плаћено је тешким унутрашњим потресима. Византиски народ и велика већина византиског свештенства нису хтели ни да чују за унију са римском црквом и пружали су царевој политици огорчен отпор. Односи између Михаила VIII и грчке цркве и раније су пролазили кроз тешке кризе. После ослепљења младог Јована Ласкариса патријарх Арсеније бацио је на њега анатему. С великом муком цар је на крају успео да уклони строгог аскету (1266) и да од његовог другог наследника, Јосифа, добије разрешење, али је један део цркве и народа остао веран збаченом Арсенију. Створила се странка тзв. арсенита, која се упорно противила цару и новој црквеној управи. Када се пак Михаило VIII потчинио папи и затражио од грчке цркве да призна римску супрематију, узбуђење је захватило целу земљу. Ситуација је била утолико тежа што ни патријарх Јосиф није пристајао на унију, тако да се опет морала извести насилна промена на цариградској столици. За патријарха је постављен хартофилакс Јован Век, даровит и вешт човек, који је у почетку био у опозицији а затим пришао унији. Византиско царство поделило се у два непријатељска табора. Одозго декретовано уклањање грчко-римског расцепа изазвало је дубок расцеп у самој Византији. Византиски народ, вековима васпитан у томе да гледа у православљу највећу светињу и да из дна душе мрзи Латине, бунио се против цара који је за љубав Рима изневерио православну веру. Међутим, цар је прелазио преко света и чврсто се држао уније, не видећи другог излаза из настале ситуације.[1] Отпочела су свирепа

[1] *Cf. D. Geanakoplos,* Michael VIII Palaeologus and the Union of Lyons, The Harvard Theol. Rev. 46, 2 (1956) 70 sq.

прогањања. По препуним затворима лежали су свештеници и световњаци, незнатни људи и чланови царског дома, јер је расцеп захватио све слојеве становништва па је и сама царска породица била подељена.

Чак и ван византиских граница царева унионистичка политика изазвала је тешке заплете. Михаилова омиљена сестра Евлогија (Ирина)[1], одлучна противница уније, отишла је својој кћери, бугарској царици Марији, те је деловањем те две жене бугарски двор постао жариште сплетака против византиског цара. Истина, на овој страни ускоро је настао привремени преокрет. У Бугарском царству, изложеном сталним монголским упадима, подривеном социјалним супротностима, дошло је до снажног народног покрета и тешких унутрашњих борби. Умешавши се у бугарске размирице оружаном снагом, византиски цар је успео да против победоносног народног вође Ивајла истакне једног погрченог Асеновића, ожењеног византиском принцезом, и да га као Ивана Асена III уздигне на пољуљани трновски престо (1279).

Најкобнијих последица имала је мржња према унионистичком цару у сепаратистичким грчким државицама. Чак и мирни епирски деспот Нићифор устао је против Палеолога. Заузео је Бутринто, које је недавно прешло у византиске руке, па га је доцније (1279) предао Карлу Анжујском. А севастократор Јован Тесалиски, стари непријатељ Михаила VIII, који се годинама борио против Византије уз помоћ Латина, иступао је сада у улози браниоца православља, окупљајући око себе многобројне противнике уније. 1278 г. он је чак одржао сабор на коме је цар Михаило VIII проклет као јеретик.[2] Овим околностима у знатној мери се објашњавају неуспеси византиских похода против Тесалије.

Међутим, не само византиски цар већ и римска курија морала је да се бори за одржавање римско-византиског споразума. После смрти папе Григорија X (1276) у Риму је ојачао утицај сицилијанског краља и у римско-византиским односима наступило је охлађење.[3] Папа Никола III (1277—1280) још једном је дао јаког потстрека римским универзалистичким стремљењима, а према томе и унионистичкој политици. Покушао је да створи на Западу извесну равно-

[1] *Papadopulos,* Genealogie d. Palaiologen, Nr. 29.
[2] *Cf. V. Grumel,* En Orient après le concile de Lyon, Échos d'Or. 24 (1925) 321 sq.
[3] *Cf. M.-H. Laurent,* Le bienheureux Innocent V et son temps, Studi e testi 129 (1947) 277 sq., 326 sq.

тежу између Карла Анжујског и Рудолфа Хабзбуршког, а на Истоку између Карла и византиског цара, како би се изнад свих световних сила уздизала универзална власт римске цркве. За време његовог понтификата, Михаило VIII осећао се сигурним са Запада, и баш у ово време падају најзначајнији византиски успеси у Мореји и на Јегејском Мору (в. стр. 431 сл.). Но приликом наредног избора папе победио је утицај Карла Анжујског и ситуација се из основа изменила. На римску столицу попео се 1281 г. Француз Мартин IV, слепо оруђе моћног сицилијанског краља. Римска курија одрекла се улоге сувереног арбитра и ставила се у службу анжујске освајачке политике. Уз папину подршку Карло Анжујски и титуларни латински цар Филип, син Балдуина II, склопили су 3 јула 1281 г. у Орвијету уговор с Млетачком републиком „ради успостављања од Палеолога узурпиране Римске империје".[1] Штавише, потчињавајући се без поговора захтевима Карла Анжујског, Мартин IV је византиског цара, који је, прихвативши унију, имао да издржи у својој земљи тешку борбу, проклео као шизматика и забранио католичким владарима да с њим одржавају везе.

Тако је унија доживела потпун неуспех. И сам се Рим ње одрекао. Западне силе ујединиле су се против Византије. Млеци су дали Карлу Анжујском флоту а папа моралну подршку. Владари балканских земаља придружили су се антивизантиском подухвату. У споразуму с Карлом Анжујским севастократор Јован Тесалиски и краљ Милутин упали су 1282 г. у Македонију. Српски краљ је заузео Скопље, које је Византија тиме заувек изгубила. У Бугарској је византиски штићеник Јован Асен III изгубио престо, а његов наследник Георгије I Тертер, који му је одузео круну као вођа бугарских бољара, окренуо се против Византије и споразумео с Карлом Анжујским и Јованом Тесалиским. Још никада Карло Анжујски није био ближе свом циљу и још никада положај Михаила VIII није изгледао безизлазнији.

У последњем часу настао је, међутим, неочекивани преокрет. Карла Анжујског, увереног у своју победу, снашла је страховита катастрофа, док је дипломатска вештина Михаила Палеолога доживела свој највећи триумф. Још за време понтификата Николе III Михаило VIII је, посредовањем Ђеновљана, ступио у додир с арагонским краљем Петром III, зетом Манфредовим, и наговорио га да нападне Карла Анжујског с леђа и да му одузме краљевство које је

[1] *Tafel und Thomas* I, 287 sq.

овај 1266 г. одузео Манфреду. Византиски цар ставио му је на расположење средства за изграђивање флоте. У исто време су византиски агенти, добро снабдевени новцем, хушкали сицилијанско становништво против туђинске владавине Анжујаца. На Сицилији је владало дубоко врење, јер је земља била исцрпена сталним Карловим ратним припремама и огорчена уцењивањима његовог чиновништва. Византиски новац претворио је скривено незадовољство у отворену побуну, као што је византиски новац омогућио и ратну акцију арагонског краља. У својој аутобиографији Михаило VIII вели: „Ако бих се усудио да кажем да је бог дао Сицилијанцима слободу и да је он то учинио мојим рукама, рекао бих само истину".[1]

У тренутку када су тешкоће византиског цара достигле врхунац, избио је 31 марта 1282 г. у Палерму устанак, који се муњевитом брзином проширио на цело острво. Ово знаменито Сицилијанско вечерње учинило је владавини Анжујаца на Сицилији крвав крај. У августу стигао је и Петар Арагонски са својом флотом. Крунисан у Палерму Манфредовом круном, он је постао господар Сицилије, док је Карло Анжујски тешком муком успео да одржи власт на јужноталијанском копну. О походу против Византије није могло бити више ни говора: јужноталијанска краљевина била је поцепана, Карло Анжујски испао је из игре после беспримерне катастрофе, папа је и сам био том катастрофом тешко погођен, латинског титуларног цара Филипа нико није више узимао озбиљно, а Млеци су пожурили да се приближе византиском цару и Петру Арагонском. Бура која се двадесет година спремала над Византијом, растерана је генијалном дипломатском вештином Михаила VIII Палеолога.

[1] *Chapman*, Michel Paléologue 174.

ОСМИ ДЕО

ОПАДАЊЕ И ПРОПАСТ ВИЗАНТИСКОГ ЦАРСТВА (1282—1453)

Извори

Прву групу историчара овог периода сачињавају Георгије Пахимер, Нићифор Григора и Јован Кантакузин. О *Пахимеровом* делу, које обухвата време до 1308 г., в. горе, стр. 393. За први период владавине Андроника II оно је исто тако важно као и за претходну епоху Михаила VIII. Између осталог, оно нас обавештава о византиско-српским односима у доба успона Србије под краљем Милутином, даје драгоцене податке о турском освајању Мале Азије, пружа детаљан опис похода и пустоловина Каталанске компаније, који, истина, треба упоредити са знатно другачијим, по својој тенденцији супротним извештајем Каталанца Мунтанера, учесника тих похода.[1] Исто тако значајно је и дело *Нићифора Григоре*, које носи карактеристичан назив Ῥωμαϊκὴ ἱστορία. Ова „Римска историја" приказује у 37 књига време од 1204 до 1359 г.; период до око 1320 г. сажет је у 7 књига, док је епоха у којој је Григора сам делао детаљно описана у 20 књига. Нићифор Григора (1290/1—1360)[2] је један од најзначајнијих и најплоднијих византиских научника XIV века, који се бавио свим гранама тадашњих наука.[3] Његово историско дело је богато разноврсном грађом. Нарочито треба истаћи његове податке о унутрашњој структури државе и економским приликама, којима средњовековна историографија обично не поклања

[1] Cf. *A. Rubió i Lluch*, Paquiemeres y Muntaner, Sec. hist. arqueol. de l'Institut d'Estudis Catalans. Mémoires I (1927) 33 sq.

[2] О години рођења в. *V. Grecu*, Bull. de l'Acad. Roumaine 27 (1946) 56 sq.

[3] О Григорином животу и списима в. *R. Guilland*, Essai sur Nicéphore Grégoras, Paris 1926.

готово никакву пажњу. Много места посвећује Григора односима са Србијом која у његово време постаје највећа сила на Балкану. Његово приказивање је живо, његове вести углавном веродостојне. Тек кад прелази на спорове око исихазма, у којима је и сам врло активно учествовао као истакнути антиисихаст, његово дело губи сваку објективност и претвара се у тенденциозну расправу, бесконачно дугу и пренатрпану цитатима. Поред овог историског дела, у богатој Григориној литерарној заоставштини већу изворну вредност има пре свега његова кореспонденција.[1] Чувено историско дело *цара Јована VI Кантакузина* (1341—1354), које почиње с избијањем грађанских ратова 1320 г. а завршава се неколико година после пишчеве абдикације, претставља неку врсту мемоара и према томе има апологетичке циљеве. Природно, Кантакузин настоји да своју делатност изложи у што повољнијој светлости, прећуткујући и заташкујући незгодне чињенице. Стога се његов приказ мора посматрати критички. Углавном је ипак чињенички материјал који нам он даје аутентичан и само тумачење тих чињеница тенденциозно. Ослањајући се на своје забелешке у дневнику, па и на документе, овај истакнути политичар пружа мноштво важних вести о свом бурном времену. Посебан значај има оно што Кантакузин прича о свом боравку у Србији, својим сусретима и преговорима с Душаном.

Другу групу чине историчари који пишу тек после пропасти Византиског царства: Лаоник Халкокондил, Дука и Георгије Франдес одн. Сфрандес. Атињанин *Лаоник Халкокондил*, ученик филозофа-хуманисте Гемиста Плитона, који се као историчар угледа на Херодота и Тукидида, даје кратак преглед светске историје од старих Асираца до постанка Османлиског царства, а затим детаљно приказује епоху османлиских освајања и пропасти Византије.[2] Дело се завршава заузећем Лемноса 1463 г., а написано је, изгледа, тек осамдесетих година XV в. Оно се одликује литерарном вештином и, упркос хронолошкој збрканости, несумњивим смислом за историју. У складу са стварном ситуацијом, у средишту приказа не стоји више Византија већ Турско царство. Главна — у византиској историографији посве нова — тема Халкокондиловог дела јесте ширење Османлиског царства. Приказујући борбе балканских народа с Османлијама, Халкокондил, као и други историчари ове епохе, не испољава према тим народима оно охоло презрење које су према њима показивали византиски писци претходних векова, већ говори о Јужним

[1] *Bezdeki*, Nicephori Gregorae epistolae XC, Ephemeris Dacoromana 2 (1925) 239—377. *R. Guilland*, Correspondance de Nicéphore Grégoras, Paris 1927, где је од сачуваног 161 писма један део објављен и преведен на француски, а за већи део дата кратка садржина. Корисне су и брижљиво састављене белешке о Григориним адресатима. О текстовима и преводима уп. напомене *Грегоара*, Byz. 3, 468 sq.

[2] ed. *E. Darkó*, Laonici Chalcocandylae historiarum demonstrationes I—II, Budapestini 1922—27. Румунски превод: *V. Grecu*, Laonic Chalcocondil: Expuneri istorice, Ed. Acad. Rep. Pop. Romine 1958. Литературу о Халкокондилу в. код Моравчика, Byzantinoturcica 2², 396 sq.

Словенима са симпатијом као о сапатницима Византинаца.[1] Пошто је много година провео на двору морејских деспота, Халкокондил детаљно описује догађаје на Пелопонезу, важне за византиску историју XV века. Из друге перспективе посматра историско збивање *Дука*, који је дуже време био у служби Ђеновљана на Лезбосу.[2] За разлику од хуманисте Халкокондила, Дука пише народним грчким језиком. Његов приказ је жив и аутентичан, понекад, например у опису заузећа Цариграда, пун правог драматизма. Као Халкокондил, и Дука даје најпре један осврт на светску историју, а главно излагање почиње са Кантакузиновим проглашењем 1341 г., постаје детаљнији од Бајезидовог доласка на власт 1389 и завршава са заузећем Лезбоса 1462 г.[3] Његово дело је сачувано и у савременом италијанском преводу (који је штампан у B. C. иза грчког текста). *Георгије Франџес*, или боље *Сфранцес*[4], приказује још краћи период византиске историје: оригинална, кратка редакција његовог дела (тзв. „Chronicon Minus") обухвата време од 1413 до 1477 г., а доцнија, проширена редакција („Chronicon Maius) почиње с уздизањем династије Палеолога.[5] Као интиман пријатељ царске породице и високи достојанственик на двору последњих Палеолога, Сфранцес задржава традиционално гледање, усретсређујући сву своју пажњу на царски двор у Цариграду и деспотски двор у Мистри. За разлику од Дуке, наклоњеног Западу, он је

[1] Уп. *Н. Радојчић*, Грчки извори за Косовску битку, Гласник С. Н. Д. 7/8 (1929/30) 163 сл.

[2] Његово име није нам познато. *V. Grecu*, Pour une meilleure connaissance de l'historien Doukas, Mémorial L. Petit (1948) 129 sq., тврди да се он звао Михаило, као и његов деда, али је то засада само претпоставка.

[3] Ново критичко издање с уводом и румунским преводом: V. *Grecu*, Ducas, Istoria turco-bizantina (1341—1462), Ed. Acad. Rep. Pop. Romine 1958.

[4] Cf. *V. Laurent*, Σφραντζῆς et non Φραντζῆς, B. Z. 44 (1951) 373 sq.; Sphrantzès à nouveau, R. E. B. 9 (1951) 170 sq.

[5] Критичко издање две прве књиге проширене редакције: *J. B. Papadopulos*, Georgii Phrantzae Chronicon I, Leipzig (Teubner) 1935. Кратка редакција: Migne, P. G. 156, 1025—80. У науци је врло много дискутовано питање да ли кратка или опширна редакција претставља аутентично Сфранцесово дело, па је око тог питања настала обимна литература (cf. *Moravcsik*, Byzantinoturcica I², 287 sq). Данас се може сматрати да је ово питање решено, и то пре свега захваљујући оштроумним истраживањима Р. Ленерца, који је, по мом мишљењу, врло убедљиво доказао да проширена редакција (Maius) претставља компилацију, коју је 1573—75 г. израдио познати фалсификатор, монемвасиски митрополит Макарије Мелисин, на основу аутентичне кратке редакције (Minus) као и неких других дела (нарочито Халкокондилове историје и хронике Доротеја Монемвасиског). Cf. *R.-J. Loenertz*, La date de la lettre Θ' de Manuel Paléologue et l'inauthenticité du „Chronocon Maius" de Georges Phrantzès, Échos d. Or. 39 (1940) 91 sq. и — нарочито — Autour du Chronicon Maius attribué à Georges Phrantzès, Miscellanea G. Mercati III (1946) 273 sq.

огорчен противник Латина и црквене уније. Његово дело има карактер хронике, која углавном ређа чињенице и нарочито полаже на тачност хронолошких података. Разликујући се и садржински и у начину посматрања и приказивања, ова три временски блиска историчара лепо се узајамно допуњују. Сва тројица имају велику вредност, али је најсадржајнији и најпоузданији свакако Дука.[1] Као допуна извештајима ове тројице историчара служи и спис *Критовула* са Имброса. Ако је већ Халкокондил ставио Турско царство у средиште свог посматрања, Критовул, угледни Грк, који је покушавао да се измири с турском владавином и да се допадне новим господарима, учинио је даљи корак и написао историју Мехмеда II Освајача. За историчара Византије нарочито је важан његов детаљан приказ освајања Цариграда, који заузима велики део његовог списа.[2] Уосталом, за разлику од Сфранцеса, Критовул није био очевидац пада византиске престонице, као што нису били ни Дука, ни Халкокондил.[3] Подробан опис заузећа Цариграда пружа и једна анонимна историја турских султана на народном грчком језику, сачувана у cod. Barberinus gr. 111, која допире до 1512 г. и садржи и иначе понеке важне податке за најпознији период византиске историје.[4] Више извештаја о паду Цариграда дугујемо страним сведоцима тог догађаја. Нарочито је важан подробни и тачни приказ који је оставио Млечанин Николо Барбаро.[5]

[1] Уп. *Е. Черноусов*, Дука, один из историков конца Византии, В. В. 21 (1914) 171 sq. *W. Miller*, The Historians Doukas and Phrantzes, Journ. of. Hell. Studies 46 (1926) 63 sq. *V. Grecu*, Pour une meilleure connaissance de l'historien Doukas, Mémorial L. Petit (1948) 128 sq. Осталу литературу о Дуки в. код *Моравчика*, Byzantinoturcica I², 250 sq.

[2] ed. *Müller*, F. H. G. V (1870) 40—161. Енглески превод: Ch. T. *Riggs*, History of Mehmed the Conqueror by Kritovoulos, Princeton 1954. Уп. *J. Радонић*, Критовул, византиски историк XV в., Глас 138 (1930) 59 сл. *З. В. Удальцова*, Византийский историк Критовул о южных славянах и других народах Балканского полуострова в XV в., В. В. 4 (1951) 91 сл. В. и *Moravcsik*, Byzantinoturcica I², 434 sq.

[3] Извештаје ове четворице византиских историчара о паду Цариграда објавио је на једном месту с уводом и биографским подацима *Н. Томадакис*, Δούκα-Κριτοβούλου-Σφραντζῆ-Χαλκοκονδύλου Περὶ ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453). Συναγωγὴ κειμένων μετὰ προλόγου καὶ βιογραφικῶν μελετημάτων περὶ τῶν τεσσάρων ἱστοριογράφων, Атина 1953. Уп. и *А. А. Степанов*, Византийские историки Дука и Франдзи о падении Константинополя (Перевод и предисловие), В. В. 7 (1953) 385—430. *E. v. Ivanka—Fr. Gabler*, Byzantinische Geschichtschreiber, I—II, Graz—Wien—Köln 1954.

[4] Пошто га је прво објавио у деловима, по часописима, сада је ово дело публиковао у целини *Г. Зорас*, Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων Σουλτάνων, Атина 1958.

[5] *Nicolo Barbaro*, Giornale dell'assedio di Constantinopoli 1453, *ed. E. Cornet*, Wien 1856. Заслужује пажњу и извештај који је Леонардо са Хиоса 16 августа 1453 упутио папи Николи V: cf. *Gy. Moravcsik*, Bericht des Leonardus Chiensis über den Fall von Konstantinopel in einer vulgärgriechischen Quelle, B. Z. 44 (1951) (Dölger—Fest-

И неки други догађаји позновизантиске епохе, који су потресли савременике, нашли су у Византији своје историчаре. Као што је некад Јован Каменијат описао заузеће Солуна од стране Арабљана, а Евстатије његов пад у руке Нормана, тако је *Јован Анагност* приказао као очевидац турско освајање Солуна 1430 г., а *Јован Канан* напад Мурата II на Цариград 1422 г. (оба у В. С. иза Г. Францеса).

Према томе, прилично смо добро обавештени о времену до око 1360 и затим о последњим деценијама византиске историје. Напротив, за период који Григора и Кантакузин више не обухватају, а историчари XV века, Халкокондил, Дука и Сфранцес, приказују сасвим кратко и без довољно обавештења, изворна грађа је веома оскудна. Ову празнину попуњава донекле низ садржински доста сиромашних, али хронолошки тачних анонимних хроника, познатих под именом *Кратке хронике.*[1] Постоји и једна слична бугарска хроника која обухвата време од 1296 до 1413 г.[2] Овде треба споменути и биографију Стефана Лазаревића, коју је написао *Константин Филозоф,* јер је она од значаја и за византиску историју ове епохе.[3] Важан извор за историју Епира у другој половини XIV века јесте хроника *монаха Комнина и Прокла.*[4] Хроника *Михаила Панарета* при-

schrift) 428 sq. Врло је занимљив и опис Руса Нестора-Искандера, који је учествовао у борбама око Цариграда на турској страни: уп. *Н. А. Смирнов,* Историческое значение русской „Повести" Нестора Искандéра о взятии турками Константинополя в 1453 г., В. В. 7 (1953) 50 сл. О осталим извештајима страних сведока о паду Цариграда в. *Gibbon-Bury,* VII, 332 sq. и *Vasiliev, History* (1952) 649. О вестима у турским изворима: *A. Moschopoulos,* Le siège et la prise de Constantinople selon les sources turques (Le cinq-centième anniversaire de la prise de Constantinople, Athènes, 1953, 23 sq.).

[1] Више но педесетак таквих хроника издали су *С. Ламброс* и *К. Амандос:* Βραχέα Χρονικά, Атина 1932. Важно истраживање о овим хроникама дао је *Charanis,* Short Chronicle. Уп. и *P. Wittek,* Byz. 12 (1937) 309 sq. Занимљиву кратку хронику, која допире до 1352 г., објавио је, према једном московском рукопису, *Б. Т. Горянов,* В. В. 2 (1949) 276 сл., с уводом и руским преводом. Нажалост, издање и превод нису на висини, а увод не показује да је аутору ишта познато о постојању многобројних других извора исте врсте. Још једну кратку хронику с интересантним подацима за историју друге половине XIV и прве половине XV века недавно је лепо издао *R.-J. Loenertz,* Chronicon breve de Graecorum imperatoribus, ab anno 1341 ad annum 1453 e codice Vaticano graeco 162, Ε. Ε. Β. Σ. 28 (1958) 204 sq.

[2] ed. *I. Bogdan,* Archiv f. slav. Philol. 13 (1891) 526—35. Одличну анализу ове хронике дао је K. Jireček, Zur Würdigung der neuentdeckten bulgarischen Chronik, ibid. 14 (1892) 235 sq.

[3] Изд. *В. Јагић,* Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића, деспота српског, Гласник С. У. Д. 42 (1875) 223—27, 372—77. Cf. *St. Stanojević,* Die Biographie Stephan Lazarevićs von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle, Archiv f. slav. Philol. 18 (1896) 409—72.

[4] Изд. и руски превод: *Г. Дестунис,* Петроград 1858; изд. и српски превод: *Ј. Аврамовић,* Гласник Д. С. С. 14 (1862) 233—75; у

казује, прилично сумарно, историју Трапезунтског царства од 1204 до 1426 г.[1]

Као допуна историским делима у ужем смислу служе различити пригодни списи, писма, теолошке и реторичке расправе, којима обилује литерарно врло плодна епоха Палеолога. Ова обимна грађа само је делимично публикована и проучена. Навешћемо укратко најважније. Учени патријарх *Григорије (Георгије) Кипранин* (1283—1289) оставио је, поред многобројних писама, и једну јасно и једноставно написану аутобиографију. Напротив, његове похвале Михаилу VIII и Андронику II пуне су конвенционалне реторике.[2] *Нићифор Хумн,* ученик Григорија Кипранина, који је за време Андроника припадао највишој научној елити, а у државној служби заузимао високе положаје и био у родбинским везама са самом царском династијом (његова кћи Ирина била је удата за деспота Јована Палеолога, сина Андроника II), написао је више теолошких и филозофских расправа, у којима, као присталица Аристотелове филозофије, полемише против неоплатонске науке, а исто тако и више реторичких списа, између осталог, дугачку похвалу Андронику II. Као царев секретар, он је редиговао више царских аката, снабдевши их звучним реторичким уводима: нарочито су интересантни едикт из 1296 г. о реформи судства и хрисовуља Хиландару из 1313 г., чији увод спомиње војну помоћ против Турака коју је Византинцима послао краљ Милутин. Интересантна је и кореспонденција ове утицајне личности.[3] Истакнути филолог *Тома (Теодул) Магистар,* аутор многобројних филолошких, реторичких и теолошких расправа, написао је и два актуелнија списа: О царству (περὶ βασιλείας) и О држави (περὶ πολιτείας), који

В. С.: *I. Bekker,* Epirotica, Fragm. II, 209—39. У оквиру обимног дела, које полази од проучавања једног епирског реликвијара сачуваног у Шпанији, *S. Cirac Estopanan,* Bizancio y Espana. El legato de la basilissa María y de los déspotas Thomas y Esaú de Joannina, I—II, Barcelona 1943, даје ново издање ове хронике с врло детаљним коментаром, а усто и историју Епирске деспотовине, истина доста површну.

[1] Ново критичко издање с детаљним уводом и коментаром: *О. Лампсидис,* Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν, Атина 1958.

[2] *W. Lameere,* La tradition manuscrite de la Correspondance de Grégoire de Chypre, Bruxelles-Rome 1937, истражује врло темељно рукописе Григоријеве кореспонденције, а на стр. 176—91 публикује и текст његове аутобиографије с француским преводом, али нажалост не даје ново издање његових писама. Старо издање *С. Евстратиадиса* из 1910 (које ми је неприступачно), према Ламеру, врло је непотпуно. Похвале Михаилу VIII и Андронику II објавио је *Fr. Boissonade,* Anecdota Graeca I, 313—93. Скупно издање: Migne, P. G. 142, 20—469, где су, поред аутобиографије и две поменуте реторичке беседе, објављени и теолошки списи, уперени против римске догме и византиских присталица црквене уније.

[3] Већина познатих Хумнових списа може се наћи у *Fr. Boissonade,* Anecdota Graeca I, II, III, V. Поменуте повеље и у *Zepos,* Jus I, 558 sq., 549 sq. Уп. и Actes de Chilandar, ed. Petit-Korablev, Nr. 26.

пружају важне податке о византиској управи у доба Андроника II и не прећуткују њене слабости.[1] *Теодор Метохит*, водећи државник и најистакнутији научник на двору Андроника II[2], оставио је, поред филозофских и астрономско-математичких расправа, и више реторичких списа и песама, који често садрже значајне историске податке. Посебну пажњу заслужује Метохитов извештај о посланству у Србију, у коме се описују преговори о миру и склапању брака између краља Милутина и цареве ћерке Симониде.[3] Извесну вредност за историју првих Палеолога имају и песме *Михаила Холобола*[4], а нарочито песме *Мануила Филеса*, например опис његовог путовања у Русију, стихови посвећени члановима царске породице и високим достојанственицима Царства, епиграми у којима се описују уметнички споменици.[5]

Велики значај имају списи *Димитрија Кидона* из Солуна, једног од најплоднијих и најзанимљивијих писаца XIV века, који је за владе више царева заузимао високе положаје у државној служби. Као филозоф неоплатоничар, присталица црквене уније и противник исихаста, као преводилац латинских аутора, између осталих и Томе Аквинског, Димитрије Кидон је одиграо значајну улогу у културном развитку позне Византије. Нарочиту вредност као историски извори имају његова обимна кореспонденција[6] и његови реторички списи, пре свега две беседе

[1] Migne, P. G. 145, 447—548.

[2] Већу монографију о њему објавио је недавно *H.-G. Beck*, Theodoros Metochites. Die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert, München 1952.

[3] Извештај о посланству изд. *K. Сатас*, Μεσ. βιβλ. I (1872) 154—93. Превео на српски *М. Апостоловић*, Летопис Матице српске 216 (1902) 27—58. Највећи део реторичких списа још није издат. Једна похвала граду Никеји штампана је такође код Сатаса, н. д. I, 139—53. Велика збирка мисцела, главно Метохитово дело, у старом издању *Chr. G. Müller und Th. Kriessling*, Leipzig 1821. Од 20 досада познатих песама објављене су само три: *M. Treu*, Dichtungen des Grosslogotheten Theodoros Metochites, Gymnasialprogramm Potsdam (1895) (значајна је прва песма која садржи податке о Метохитовом животу) и *R. Guilland*, Le palais de Théodore Métochite, Rev. des Études grecques 35 (1922) 82. О необјављеним песмама обавештава *R. Guilland*, Les poésies inédites de Théodore Métochite, Byz. 3 (1926) 265 sq. Уп. и *R. Guilland*, Correspondance de Nicéphore Grégoras 358 sq. *I. Ševčenko*, Observations sur les recueils des discours et des poèmes de Th. Métochite et sur la bibliothèque de Chora à Constantinople, Scriptorium 5 (1951) 279 sq.

[4] *Fr. Boissonade*, Anecdota Graeca V, 159—82; *M. Treu*, B. Z. 5 (1896) 546/7. В. и његову похвалу Михаилу VIII: *L. Previale*, Un panegirico inedito per Michele VIII Paleologo, B. Z. 42 (1942) 1 sq.

[5] *E. Miller*, Manuelis Philae carmina, 2 vol., Paris 1855—57. *A. Martini*, Manuelis Philae carmina inedita, Napoli 1900.

[6] *G. Cammelli*, Démétrius Cydonès, Correspondance, Paris 1930, даје избор од 50 писама, с француским преводом и добрим уводом. Уп. и важне напомене које чини *G. Mercati*, Per l'epistolario di Demetrio Cidone, Studi bizant. e neoell. 3 (1931) 203 sq., као и веома вредан рад *истог*, Notizie di Procoro e Demetrio Cidone...ed altri appunti, Studi e Testi 56 (1931), где је објављено више нових писама и важних списа. В. такође *Loenertz*, M. Paléologue et D. Cydonès, и нарочито *Loenertz*, Lettres de D. Cydonès. Ово одлично истраживање, у коме је објављено још пет писама и два мања текста, претставља предрадњу за једно потпуно издање Кидонове кореспонденције.

посвећене Јовану VI Кантакузину, беседа Јовану V Палеологу[1], говор о владавини зилота у Солуну (приказаној у врло мрачним бојама) и два говора у којима позива византиски народ да се уједини с Латинима ради заједничке борбе против Турака, дајући притом врло импресивну слику о жалосном стању Византиског царства у времену око 1370 г.[2] Из његовог пера потичу и реторички уводи неких повеља цара Јована V.[3] Интересантна је и кореспонденција Кидоновог ученика, присталице уније и противника исихаста *Манојла Колекаса*, који је завршио живот у доминиканском манастиру (1410).[4] О покрету исихаста, поред Нићифора Григоре и Јована Кантакузина, обавештавају нас пре свега списи оснивача тог покрета *Георгија Синаита*, великог вође исихаста *Григорије Паламе*, патријарха *Филотеја*, противника исихаста *Григорија Акиндина*, мистичара *Николе Кавасиласа*, као и акти сабора на којима се расправљало о исихазму.[5] Поред теолошких дела и писама[6], Никола Кавасилас је написао и две занимљиве расправе о зеленаштву и о зеленашима[7] и један веома важан спис против секуларизације црквених поседа.[8]

[1] *G. Cammellii*, Demetrii Cydonii orationes tres, adhuc ineditae, B. N. J. 3 (1922) 67 sq.; 4 (1923) 77 sq., 282 sq.

[2] Migne, P. G. 109, 640 sq.; 154, 961 sq., 1009 sq.

[3] *Zachariä von Lingenthal*, Prooemien zu Crysobullen von D. Cydones, Sitz. Ber. d. Berl. Akad. 1888, 1409 sq. Cf. *Sp. Lampros*, Ein Proömium zu einem Chrysobull von D. Kydones, B. Z. 5 (1896) 339 sq.

[4] Узорно издање: *R.-J. Loenertz*, Correspondance de Manuel Calécas, Studi e Testi, 152 (1950), с детаљним биографским уводом и врло корисним просопографским подацима о Калекасовим кореспондентима.

[5] Велики део исихастичке и антиисихастичке литературе још је неиздат. Оно што је издато налази се углавном у Migne, P. G. 150 и 151.

[6] *P. Enepekides*, Der Briefwechsel des Mystikers Nikolaos Kabasilas, B. Z., 46 (1953) 18 sq. Уп. и важне напомене *И. Шевченка*, Nicolas Cabasilas' Correspondence and the Treatment of Late Byzantine Literary texts, B. Z. 47 (1954) 49 sq.

[7] *R. Guilland*, Le traité inédit „Sur l'usure" de Nicolas Cabasilas, Εἰς μνήμην Σ. Λάμπρου (1935) 269—77; Migne. P. G. 150, 727—50. Cf. *Zakythinos*, Crise monétaire 120 sq.

[8] Доскоро је овај спис био познат само у изводима. Недавно га је издао у целини *I. Ševčenko*, Nicolas Cabasilas' „Anti-Zealot" Discourse: A Reinterpretation, D. O. P. 11 (1957) 81—171, пропративши своје издање веома важним истраживањем које дубоко задире у проблеме социјалне историје Византије. Шевченко је, наиме, убедљиво показао да Кавасиласова беседа није уперена против зилота у Солуну, како се досада сматрало, већ против извесних мера царске владе (вероватно цариградског регентства које је четрдесетих година XIV в. управљало

Међу византиским царевима који су се бавили књижевним радом једно од првих места заузима *Манојло II Палеолог* (1391—1425). Овај образовани, књижевно обдарени владар оставио је, поред теолошких расправа, низ реторичких списа и већи број писама, која осветљавају његову епоху и његову личност.[1] Из последњих деценија византиске историје располажемо нарочито многобројним реторичким делима, у којима се огледају жалосно стање у византиском центру и полет византиске власти на Пелопонезу, а исто тако и великим бројем теолошких и полемичких списа, изазваних сабором у Фиренци и питањем црквене уније. Пре свега треба споменути дела истакнутог филозофа-хуманисте *Георгија Гемиста Плитона*, који је сањао о обнови античког грчког духа на Пелопонезу, ученог присталице уније и доцнијег кардинала римске цркве *Висариона*, ватреног борца за православље *Марка Евгеника* и његовог брата *Јована Евгеника*, ретора *Јована Докијана* и, најзад, *Генадија Схоларија*, првог цариградског патријарха после пропасти Царства.[2] Понеку важну вест наћи ће историчар и у песничким делима XV века, например у спеву о бици код Варне 1444 г., сачуваном у две варијанте, под именом *Зотика Параспондила* односно *Георгија Аргиропула*.[3] Овај спев на говорном грчком језику допуњује извештаје историских извора извесним занимљивим детаљима.

За проучавање позновизантиске управе велики значај има спис „О чиновницима цариградског двора и чиновима велике цркве", погрешно приписан куропалату Георгију Кодину. Састављен за време Јована VI Кантакузина или ускоро после тога, спис *Псевдо-Кодина* има за позновизантиско царство значај сличан значају Порфирогенитове Књиге о церемонијама или Филотејевог Клитерологија за Византију у доба Македонске династије. Он нас обавештава о обичајима на царском двору, описује обреде царског крунисања и постављења дворских веледостојника, даје спискове дворских и црквених достојанственика и тумачи њихове функције.

Најважнији правни споменик позновизантиске епохе јесте дело солунског номофилакса *Константина Арменопула* из 1345 г., подељено у шест књига и зато названо Шестокњижје (Ἑξά-

у име Јована V Палеолога), пре свега против секуларизације манастирских поседа у војне сврхе, тј. у корист пронијара. Уп. и *I. Ševčenko*, An Important Contribution to the Social History of Late Byzantium, Annals of the Ukrainian Academy in the U. S. II, 4 (1952) 457.

[1] *E. Legrand*, Lettres de l'empereur Manuel Paléologue, Paris 1893. Migne, P. G. 156, 82 sq.

[2] В. збирку *Сп. Ламброса*, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, I—IV, Атина 1912—30. Ново велико издање дела Генадија Схоларија, које су приредили E. Petit, H. A. Siderides и M. Jugie, Paris 1928 sq., није ми приступачно.

[3] ed. *Gy. Moravcsik*, Ἑλληνικὸν ποίημα περὶ τῆς μάχης τῆς Βάρνης, Οὐγγροελληνικαὶ Μελέται I, Budapest 1935.

βιβλος).[1] Оно обухвата грађанско и кривично право и претставља компилацију из Прохирона и низа других старијих закона. Арменопулов приручник био је врло популаран не само у Византији него и у словенским земљама. У још већој мери ово важи за *Синтагму Матије Властара* из 1335 г., номоканонску збирку, распоређену по азбучном реду, која је по Душановом налогу преведена на српски.[2] Ове правне компилације значајне су за правну историју, али као извор за проучавање стварних односа овог времена оне се морају користити врло опрезно, јер садрже много застарелог и давно преживелог материјала.

Реални односи огледају се у првом реду у савременим *повељама*, најважнијем извору за проучавање привредне и друштвене историје позновизантиског царства. Из доба Палеолога располажемо великим бројем повеља. Нарочито су многобројне повеље светогорских манастира, које пружају мноштво података о управном уређењу, пореском систему и економским и социјалним односима ове епохе. Иако манастирски архиви још нису исцрпени досадашњим издањима византиских повеља, ипак је, захваљујући најновијим публикацијама, постала приступачна врло богата и драгоцена грађа.[3]

За историју односа западних сила, нарочито талијанских градова са Истоком богат архивски материјал прикупио је *N. Jorga*.[4] Веома користан посао обавио је недавно *F. Thiriet*, објавивши регесте одлука млетачког сената које се тичу византиских земаља; засада публиковани I том ове збирке обухвата време од 1324—1399 г[5]. За проучавање економског живота у Цариграду пред његов пад, посебан значај има недавно објав-

[1] ed. *G. E. Heimbach*, Leipzig 1851. Поводом шестогодишњице овог дела Правни факултет Универзитета у Солуну објавио је обиман Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, Солун 1952, који садржи већи број важних историских и правноисториских расправа.

[2] ed. *Rhalles et Potles*, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων VI, Атина 1859. Српски превод: *Ст. Новаковић*, Матије Властара Синтагмат, Београд 1907.

[3] В. нарочито *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948; *P. Lemerle*, Actes de Kutlumus, Paris 1945; *A. Guillou*, Les Archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée, Paris 1955. В. и *F. Dölger*, Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon, Abh. d. Bayer. Akad. d. Wissensch. N. F. 28, 1949; *В. Мошин*, Акти из светогорских архива, Споменик С. А. Н. 91, 1939; *V. Mošin—A. Sovre*, Supplementa ad acta Chilandarii, Љубљана 1948. Најважније старије публикације в. горе, стр. 304. — Збирку грчких повеља Стефана Душана и доцнијих српских владара објавили су *А. Соловјев и В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, с преводом објављених текстова и детаљним, врло корисним коментаром.

[4] *N. Jorga*, Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle, 6 vol., Paris 1899—1916.

[5] *F. Thiriet*, Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie, I, Paris-La Haye 1958.

љена „Књига рачуна" Млечанина Ђакома Бадоера, који се бавио у византиској престоници од 1436—1440 г. и подробно бележио све своје пословне операције.[1]

I. ВИЗАНТИЈА КАО ДРЖАВА ДРУГОГ РЕДА: АНДРОНИК II

Општа литература: Stein, Untersuchungen. — *Zakythinos*, Crise monétaire. — *Острогорски*, Пронија. — *G. Schlumberger*, Expédition des „Almugavares" ou routiers catalons en Orient, Paris 1902. — *A. Rubió y Lluch*, La Expedición y Dominición de los Catalanes en Oriente, Memor. de la R. Acad. de buenas letras de Barcelona 4 (1883); Atenes en temps dels Catalans, Anuari de l'Inst. D'Estudis Catal. 1 (1907). — *K. M. Setton*, Catalan Domination of Athens 1311—88, Cambridge Mass. 1948 (с детаљном библиографијом). — *I. v. Hammer-Purgstall*, Geschichte des osmanischen Reiches, I—X, Pest 1827—1835. — *Jorga*, Geschichte I. — *E. Oberhummer*, Die Türken und das osmanische Reich, Leipzig—Berlin 1917. — *H. Gibbons*, The Foundation of the Ottoman Empire, Oxford 1916. — *W. L. Langer and R. P. Blake*, The Rise of the Ottoman Turks and its Historical Background, Americ. Hist. Rev. 37 (1932) 468—505. — *Wittek*, Mentesche. — *Wittek*, The Rise of the Ottoman Empire, London 1938. — *Г. Георгијадис Арнакис*, Οἱ πρῶτοι Ὀθωμανοί, Атина 1947. — *Јиречек*, Историја I. — *Мутафчиев*, История II. — *Miller*, Latins. — *Kretschmayr*, Venedig II. — *Heyd*, Commerce du Levant I. — *G. I. Bratianu*, Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle, Paris 1929. — *E. Ч. Скржинская*, Генуэзцы в Константинополе в XIV в., В. В. (1947) 215—34.

Одбранбена борба Михаила VIII против освајачких подухвата Запада завршила се победом. Његова настојања да успостави византиску власт у старим византиским земљама имала су, међутим, и поред свих напора, скромне резултате. Северни део Балканског Полуострва остао је под влашћу Словена, и док је Михаило VIII успео да потисне малаксалу Бугарску, Србија је, напротив, почела да се шири на рачун Византиског царства. На мору господариле су и даље талијанске републике. Један део Пелопонеза био је уз највеће напрезање поново потчињен византиској власти, али је његов већи део још увек припадао Латинима. Под латинском влашћу налазиле су се и Атика са Беотијом и околна острва. Тесалија и Епир с Етолијом и Акарнанијом, под управом грчких династа, упорно су пркосили византиском уједињењу. Цареве тежње за рестаурацијом византиске власти нигде нису имале мање успеха но у овим грчким државицама. Као што је катастрофа 1204 г. била условљена унутрашњим опадањем, тако су се и сада обнови византиске

[1] Il libro dei conti di Giacomo Badoer, ed. *U. Dorini* e *T. Bertelè*, Roma 1956.

власти највише одупирале сепаратистичке грчке снаге. Земља грчких магната, Тесалија, играла је у томе водећу улогу на Балкану.

Међутим, напорна борба против освајачких подухвата Карла Анжујског и стални ратови у балканским земљама потпуно су исцрпли снаге Византиског царства. По својим принципима и методама, смелости и замашности идеја, а и по својој претежно западној оријентацији, по својим позитивним постигнућима као и по негативним последицама, политика Михаила VIII Палеолога потсећа на политику Манојла I Комнина. То је била политика великог стила која је утицала на светско збивање на целом простору од предње Азије и Египта до Шпаније. Али ова политика наметала је Византији прекомерне терете. Као некада Манојлове тежње за универзалном владавином, и Михаилове тежње за обновом византиске велике силе одузеле су Царству последње снаге. Као онда, тако је и сада византиска одбранбена моћ на Истоку била дубоко уздрмана, а то је сада имало још много теже последице. Као онда, тако је и сада Царство било и у војном и у финансиском погледу потпуно истрошено. И као онда, тако и сада наступа реакција. Почиње нагло опадање Византиског царства, овог пута без изгледа да ће се икад зауставити. Разлика између импозантне моћи Михаила VIII и бедне државе његових наследника управо је огромна. Византија постаје држава другог реда и постепено се претвара у објекат политике суседних сила.

Обично се ова појава објашњава на врло прост начин: каже се да је Михаило VIII био генијалан државник, а његов наследник Андроник II слаб и неспособан владар. Уствари опадање византиске државе од краја XIII века имало је много дубљих узрока. Државни организам био је подривен, а притисак споља се непрекидно појачавао. Почела је снажна експанзија Османлија у Малој Азији и Срба на Балкану, која овом добу даје обележје. Према двоструком притиску с Истока и Запада исцрпена Византија била је беспомоћна. Ови тешки спољнополитички и унутрашњи разлози, а не личне особине владара објашњавају нагло опадање Византиског царства.

Андроник II (1282—1328) свакако није био државник већег формата, али није био ни тако слаб и неспособан, како се то обично тврди. Он је учинио много грешака, али треба признати да је предузео и низ важних и увиђавних мера, које показују да му није недостајало разумевање за државне потребе. Није била његова кривица што су у насталој си-

туацији и најувиђавније мере имале само ограничено дејство. Усто Андроник II је био веома образован владар и озбиљно се интересовао за науку и књижевност. Људи високе културе, као Теодор Метохит и Нићифор Григора, били су његови најближи сарадници и саветодавци. Што је Византија у доба Палеолога доживела велики процват науке и уметности, што је Цариград и поред политичког опадања остао светски културни центар, у знатној мери је заслуга цара Андроника II.

Већ за живота свога оца, Андроник II је као савладар узимао учешћа у вођењу државних послова.[1] Још значајнију политичку улогу играо је за његове владавине његов син и савладар Михаило IX (ум. 1320). Све већи значај савладарства јесте карактеристична црта епохе династије Палеолога. У формалном погледу оно се изражава у титуларном изједначавању савладара с врховним царем, јер сада и савладар може, с царевим пристанком, да носи не само титулу василевса него и титулу автократора (самодршца).[2] То су први почеци претварања централистичке монархије у заједничку владавину царске породице над разлабављеним Царством. Јавља се већ и идеја деобе државе, засада, истина, само као израз туђих, западњачких схватања. Ирина (Јоланта) од Монтферата, друга жена цара Андроника, тражила је да се Царство подели међу свим царевим синовима. Међутим, у овој фази развитка царичин план наишао је у Византији на одлучан отпор. Андроник II је категорички одбио захтеве своје жене, услед чега је дошло чак до раскида. Царица је напустила престоницу и отишла у Солун, ступила је у везу са својим зетом, краљем Милутином, и покушала сада да једном од својих синова осигура наследство престола у Србији. Али су се и ту њени планови изјаловили, јер се живот у Србији није допао размаженим принчевима.[3] Византинцима је било јасно да су се у овој епизоди сукобила римско-византиска и западна схватања о природи

[1] О правима и надлежностима савладара обавештава простагма Михаила VIII од новембра 1272. Уп. горе, стр. 396.

[2] *Pseudo-Kodinos* 86. — Cf. *F. Dölger*, B. Z. 33 (1933) 141; *Острогорски*, Автократор 108 сл. и Annales de l'Institut Kondakov 10 (1938) 179 sq., где се доказује да пре Палеолога савладари нису имали титулу автократора.

[3] Nik. Gregoras I, 243 sq. Ма колико чудно изгледало да је Милутин могао пристати на ове царичине планове, Григорина вест о томе несумњиво је аутентична. Уп. *Ласкарис*, Виз. принцезе 73. *М. Динић*, Однос између краља Милутина и Драгутина, Зб. Р. В. И. 3 (1955) 77 сл., који убедљиво ставља ову епизоду у време око 1315.

17. КРАЉИЦА СИМОНИДА, ФРЕСКА ИЗ ГРАЧАНИЦЕ СА КРАЈА ДРУГЕ ДЕЦЕНИЈЕ XIV ВЕКА.

врховне власти. „То је нешто нечувено", вели Нићифор Григора, „она је желела да царски синови владају не као монарси према прастаром римском обичају, већ да поделе римске градове и земље по латинском узору, да сваки од њених синова управља својим засебним делом, који би му припао као његова својина, и да поједини делови, по закону о својини приватних лица, од родитеља пређу на њих а затим на исти начин од њих на њихову децу и даље потомство". „Ова царица", објашњава Григора, „била је латинског порекла и од Латина је преузела ову новину коју је желела да уведе међу Римљане".[1]

Византија се још држала начела државног јединства. Али структура државе била је све лабавија а веза између центра и провинција све слабија. Уствари провинције су биле везане за централну власт још само личношћу провинциског намесника, и стога су за намеснике постављани већином цареви рођаци или дворани из најближе цареве околине. Они се често мењају, јер поверење брзо нестаје; прекине ли се и ова последња веза, провинција фактички потпада под власт локалних великаша.[2] Управни систем Византије, њен понос и најчвршћи темељ, губи свој строги централистички карактер и своју хијерархиску структуру.

Уздизање династије Палеолога значило је победу вишег византиског племства. Процес феудализације узима новог маха и у XIV веку достиже врхунац. Световни и духовни велепоседници повећавају своја имања као и број својих парика, добијају све далекосежније привилегије и често уживају потпуни имунитет.[3] Напротив, сељачки посед па чак и непривилегисани посед нижег племства све више опада, губећи земљу а и радну снагу у корист велепоседника. То утолико пре што су само велики и богати поседи у стању да преживе честа разарања непријатељских најезди.

Овај развој слаби државу не само у политичком већ и у финансиском па и у војном погледу. Како се велепоседници све више ослобађају пореске обавезе а поврх тога успе-

[1] Nik. Grigoras, I, 233, 18.

[2] О томе врло лепо расправља *Stein*, Untersuchungen 20 sq.

[3] Cf. *P. Charanis*, On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later, B. Sl. 12 (1951) 94 sq.; *G. Rouillard*, La vie rurale dans l'Empire byzantin, Paris 1953.; *G. Ostrogorskij*, Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine, Bruxelles 1956.; *Б. Т. Горянов*, Поздневизантийский иммунитет, В. В. 11 (1956) 177 сл., 12 (1957) 97 сл. *Г. А. Острогорский*, К истории иммунитета в Византии, В. В. 13 (1958) 55 сл.

вају да доведу на своје земље парике са мањих поседа и са државних земљишта, порески приходи све више се смањују, чему доприносе и све горе злоупотребе пореских чиновника. Слично осталим велепоседима, и проније стичу нове привилегије. Иако пронија претставља само условно и првобитно само доживотно власништво, пронијари све чешће добијају право да пренесу своје поседе и приходе на своје наследнике. Већ је Михаило VIII, приликом доласка на престо, претворио проније својих присталица у наследне поседе. Према сликовитом изразу Георгија Пахимера, он је доживотне проније учинио бесмртним.[1] Временом ова пракса узима све већег маха. Истина, пронија и даље остаје власништво посебне врсте, не сме се отуђивати и везана је за обавезу војне службе, обавезу која се наслеђује заједно с поседом.[2] Међутим, мада је пронија задржала свој посебни карактер и није се претворила у баштину, ипак учестало наслеђивање пронијарских поседа указује на лабављење првобитног система, слабљење централне власти и њену све већу попустљивост према прохтевима моћних феудалаца.

Недовољна ефикасност система проније у доба Палеолога очито се огледа у томе што се сада византиска војска не само већим делом, као у доба Комнина, него скоро искључиво састоји од страних најамника. То је пак за државу претстављало тешко финансиско оптерећење. Издржавање многобројних најамничких трупа, које су захтевали велики војни и политички подухвати Михаила VIII, финансиски је упропастило Византију. Нема сумње да су византиске трупе за време Михаила VIII бројале више десетина хиљада: 1263 г. је на Пелопонезу само за стражу било одређено 6.000 коњаника,[3] а 1279 г. у једном походу у Бугарској учествовало је 10.000 војника.[4] У поређењу са приликама средњовизантиског доба па чак и епохе Комнина, то су доста скромни бројеви. Али за осиромашелу позновизантиску државу ова војска са својим најамничким трупама претстављала је управо неподношљив терет.[5] Војни контингенти

[1] Pachymeres I, 97, 21.
[2] Уп. *Острогорски*, Пронија 89 сл.
[3] Chonicle of Morea, ed *J. Schmitt*, 4657 sq.
[4] Pachymeres I, 466, 9.
[5] *Chapman*, Michel Paléologue 154, сматра да су целокупне оружане снаге Византије за време Михаила VIII бројале 20.000 људи, рачунајући 15.000 на мобилну војску, а 5.000 на посаде по градовима. Међутим, оних 15.000 војника који су, како претпоставља Chapman, следећи за НорГом, 1263—65 г. ратовали на Пелопонезу, свакако су сачињавали само један део расположивих трупа, јер се истовремено ратовало и на другим странама.

морали су да се знатно смање, што је Андроник II и учинио, и то чак са претераним радикализмом. Издржавања флоте, која је захтевала нарочито велике издатке, он се потпуно одрекао[1], уздајући се у поморску снагу својих савезника Ђеновљана. На тај начин Византија је постала зависна од Ђенове не само у привредном већ и у војничком погледу. Копнену војску Адроник II је толико смањио да је она, како тврде савременици, „служила за потсмех", или чак „уопште није постојала".[2] Наравно, то су преувеличавања, али се у оваквим претераним изјавама одражава утисак који је на византиско становништво учинило исувише нагло спроведено смањење византиске одбранбене снаге. Превелика била је разлика између импозантне војске Михаила VIII и више но скромних војних снага његових наследника. Заиста, од краја XIII века ретко наилазимо у Византији на војску која броји више од неколико хиљада људи. Сама ова чињеница довољно објашњава зашто је Византија изгубила положај велике силе и зашто није била у стању да се одупре далеко надмоћнијим османлиским снагама.

Важан симптом финансиске кризе био је систематско кварење византиског златника додавањем метала мање вредности. Срозавање вредности византиске номизме почев од средине XI века донекле је изглађено у XII веку, када су боље прилике дозволиле ковање новца веће вредности. Још почетком XIII века византиски златник имао је, како изгледа, око 90% своје номиналне вредности.[3] После тога је иперпир (перпера), како се већ од доба Алексија I обично назива византиски златник,[4] претрпео ново снижење курса и коначно је изгубио углед који је раније уживао у свету. Према византиском златнику, који је некада доминирао светском трговином, завладало је јако неповерење, и већ средином XIII века почео је свуда да га потискује нови златни новац, la buona moneta d'oro талијанских градова.[5] Уствари већ за време Јована III Ватаца византиска перпера имала је

[1] Nik. Gregoras I, 174, 20.
[2] Nik. Gregoras I, 223, 20 и 158, 10.
[3] Cf. *Stein*, Untersuchungen 11 sq. *Zakythinos*, Crise monétaire 6 и 23.
[4] Cf. *Dölger*, Zur Textgestaltung der Lavra-Urkunden und zu ihrer geschichtlichen Auswertung, B. Z. 39 (1939) 64 sq. *Zakythinos*, Crise monétaire 2.
[5] Cf. *Brătianu*, Études byz. 221 sq.

само $\frac{2}{3}$ номиналне вредности, тј. 16 карата; после поновног заузећа Цариграда под Михаилом VIII она има само 15, а у првим годинама владавине Андроника II само 14 карата. Најзад, почетком XIV века, када су Царство захватиле нове тешке невоље, перпера је спала на половину своје некадашње вредности.[1] Услед тога дошло је до јаког пораста цена. А поскупљивањем намирница шире масе становништва биле су осуђене на гладовање и просјаштво.[2]

Против ове невоље није било лека. Даљим погоршањем прилика и повећањем економских тешкоћа византиски новац је све више опадао, а глад је све више морила цариградско становништво. Да би некако савладао финансиске тешкоће, Андроник II је прибегао пореским мерама и стварно успео да повећа државне приходе. Порески приходи попели су се на 1,000.000 перпера годишње.[3] Пореско оптерећење се, дакле, повећало, што је свакако још погоршало положај становништва. Утолико пре што су се повећала и давања у натури, јер је уведена нова дажбина, тзв. ситокритон (σιτόκριθον); сваки земљорадник био је обавезан да преда држави један део жетве, и то шест модија жита и шест модија јечма од сваког зевгарија.[4] Међутим, повећање прихода није постигнуто само повећањем дажбина, већ и тиме што је Андроник II настојао да ограничи имунитетна права великих поседа.[5] Извесне врсте пореза, у првом реду земљарина, по правилу су изузимане из имунитета и убиране и на поседима привилегисаних лица. Мада је цар често био приморан да отступи од овог правила и да попусти пред захтевима најмоћнијих феудалаца и најутицајнијих манастира, ипак је ова мера морала да допринесе извесном повећању државних прихода.

Међутим, чињеница да су постигнути приходи савременицима изгледали високи доказује само како је ужасно Византија била осиромашила. У раном Средњем веку при-

[1] Pachymeres II, 493 sq. Cf. *Zakythinos*, Crise monétaire 8 sq., који је тачно протумачио Пахимеров извештај о девалвацији византиског новца, побивши раније предлагана тумачења.

[2] Pachymeres II, 494, 11. Врло импресивне податке о беди и гладовању византиског становништва садрже писма цариградског патријарха Атанасија, која је саопштио у изводима *R. Guilland*, La correspondance inédite d'Athanase, patriarche de Constantinople (1289—93; 1304—10), Mélanges Ch. Diehl I (1930) 138 sq. Cf. *Bratianu*, Études byz. 162 sq. *Zakythinos*, Crise monétaire 109 sq.

[3] Nik. Gregoras I, 317, 18.

[4] Pachymeres II, 493, 9.

[5] Уп. *Г. А. Острогорский*, К истории иммунитета в Византии, В. В. 13 (1958) 81 сл.

ходи византиске државе износили су годишње 7—8,000.000 пуновредносних номизама.[1] Сада су порески приходи тешком муком подигнути на 1,000.000 златника, мада је византиски новац вредео упола мање. Пре Андроникове пореске реформе приходи Византиског царства очевидно су били још знатно скромнији. Наравно, нису порези били једини извор државних прихода,[2] али су они свакако сачињавали најзначајнији њихов део, тим пре што царине сада већим делом нису припадале Византији већ талијанским републикама.

Постигнути вишак одређен је делом за подмиривање текућих издатака државне управе и плаћања моћним суседима, а делом за одржавање флоте од 20 тријера и војске од 3000 коњаника, од којих би 2000 било стационирано на Балканском Полуострву а 1000 у западној Малој Азији.[3] Цар је, дакле, покушао да исправи грешку коју је учинио када је, по ступању на престо, под притиском финансиске беде исувише радикално ограничио одбранбену снагу Царства. Али како је скроман био циљ коме је он тежио! Није чудо што су плаћања суседним силама сачињавала важну ставку византиског буџета. Немоћна да се одупре непријатељу оружаном снагом, влада је покушавала да откупи мир тешком муком уштеђеним новцем. Према драстичном упоређењу Нићифора Григоре, царска влада је поступала „као неко који би, желећи да стекне пријатељство вука, на више места пресекао себи жиле и дао вуцима да сисају његову крв и да се њом засите".[4]

Византија је постала мала држава. Оптерећена великом прошлошћу, ова мала држава пропада зато што није више у стању да одговори задацима које је наследила и да брани свој опстанак у географском положају у коме се налазила.

Као у много чему, и у црквеном питању политика Андроника II из основа се разликовала од политике Михаила VIII. Јер и на овом пољу прилике су захтевале потпуну про-

[1] Cf. *Stein*, Studien 142 sq.

[2] *Stein*, Untersuchungen 10, посматра своту од 1.000.000 перпера, о којој говори Григора, као целокупан износ свих државних прихода, што свакако не стоји. И поред тога његов закључак да су државни приходи крајем XIII в. (тј. пре Андроникове пореске реформе) износили „највише осмину онога што су примали цареви-иконоборци" не изгледа претеран, јер се не сме испустити из вида губитак вредности византиског новца.

[3] Nik. Gregoras I, 317, 23.

[4] Nik. Gregoras I, 317, 12.

мену става. Настављати унионистичку политику било је узалудно: унија је била мртва, ако не већ од понтификата Мартина IV, оно свакако после Сицилијанског вечерња. Одмах по ступању на престо Андроник II се свечано одрекао уније и дао је својој политици изразито православни правац. Јован Век морао је да сиђе са цариградске столице, за патријарха је поново постављен Јосиф, а када је овај ускоро после тога умро, његово место заузео је учени Григорије Кипранин. Тешка духовна криза, која је од дана Лионског сабора као мора притискивала Византиско царство, била је преброђена. Међутим, прошло је доста времена док црквени живот у Византији није поново нашао изгубљену равнотежу. Опет је избио спор између радикалне калуђерске струје зилота и умерене, влади наклоњене странке „политичара". Зилоти су остали верни успомени давно умрлог патријарха Арсенија и тврдоглаво су се противили и духовним и световним властима. Но ма колико оштар био овај сукоб, он је временом изгубио сваку актуелност и, почетком XIV века, арсенити су се, изузев неких малобројних фанатика, вратили црквеној заједници.

Значај цркве и њен утицај на живот Царства јако је порастао за владавине православног цара Андроника. Нарочито је ојачао утицај монаштва. После дуге кризе из доба латинске власти, после тешких искушења из доба уније, за византиске манастире настала је епоха новог цветања и богаћења. Византиски манастири, нарочито славни манастири у Светој Гори доживљавали су своје златно доба, повећавајући не само свој духовни утицај већ и своје поседе. Међутим, светогорски манастири, који су раније, од времена Алексија I Комнина, били потчињени самом цару, предати су хрисовуљом Андроника II од новембра 1312 г. у надлежност цариградске патријаршије, тако да се светогорски прота, претседник савета игумана светогорских манастира, није више постављао царевом већ патријарховом одлуком.[1] Цариградска патријаршија задржала је свој углед и ауторитет и ван граница Византије, а временом је њена утицајна сфера све јаче превазилазила територију осакаћеног Царства. Упркос опадању византиске државе, цариградска патријаршија остала је и даље центар источнохришћанског света и имала је своје митрополије и архиепископије не само

[1] *Ph. Meyer*, Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster (1894) 190 sq. *Порф. Успенский*, История Афона III, 2 (1892) 140 sq.

у изгубљеним малоазиским и балканским покрајинама већ и на Кавказу, у Русији и Литванији.

У складу с војном и економском слабошћу Царства, спољна политика Андроника II одликовала се великом умереношћу. Опрезни цар је покушао да се на свим странама осигура уговорима о миру и пријатељству, између осталог и са западним силама, иако оне после Сицилијанског вечерња нису више претстављале озбиљну опасност за Византију. После преране смрти своје прве жене, угарске принцезе Ане, Андроник II се оженио 1284 г. ћерком грофа од Монтферата Јолантом-Ирином. Тиме су се угасиле претензије породице Монтферата на солунску краљевску круну, јер се гроф од Монтферата, титуларни солунски краљ, формално одрекао свог, истина, доста илузорног права у корист своје кћери. Исто тако је Андроник II желео да ожени свог сина и престолонаследника Михаила IX Катарином Куртене, унуком Балдуина II, која је на Западу важила као титуларна цариградска царица. Но ова намера се није остварила мада се о томе преговарало више година, и Михаило IX на крају се оженио једном јерменском принцезом.[1] Стари антивизантиски планови били су на Западу још увек живи и није се лако испуштало из руку оруђе које је могло послужити њиховом остварењу.

Ови планови имали су свој главни ослонац у Француској и у Напуљској краљевини, а њихови најактивнији покретачи били су Филип Тарентски, син напуљског краља Карла II, и Карло Валоа, брат француског краља Филипа Лепог. Тежње ова два принца биле су само слаби одјеци велике завојевачке политике Карла Анжујског, и једино због слабости Византиског царства оне нису изгледале сасвим безначајне. Филип Тарентски, коме је Карло II 1294 г. предао права анжујског дома у Романији, преузео је анжујске поседе у Епиру и полагао право на суверенитет над латинским кнежевинама у Грчкој па чак и над Тесалијом. Своје позиције у Епиру он је осигурао браком са Тамаром, ћерком епирског деспота Нићифора I, а 1295 г. Епирци су му уступили и градове у Етолији.

Сепаратистичке грчке државе опадале су још брже но само Византиско царство. Између Епира и Тесалије владали су усто врло затегнути односи и у више махова долазило је до оружаних сукоба. Под овим околностима Визан-

[1] *Cf. G. Bratianu*, Notes sur le projet de mariage entre l'empereur Michel IX Paléologue et Catherine de Courtenay, Revue du Sud-Est Europ. 1 (1924) 59 sq.

тија је већ 1290 г. успела да успешно интервенише. Царска војска прошла је кроз Тесалију, продрла у Епир и опсела Јањину. Тада је заузет и Драч, тако да се Византија привремено опет појавила на Јадрану.

Веза са Филипом Тарентским стала је Епирску деспотовину једног дела њене територије, али није ојачала њен положај и само је пооштрила раздор са Тесалијом, где су Филипове претензије изазвале велико огорчење. Синови севастократора Јована заратили су против ње 1295 г. Епирци су подлегли и затражили помоћ од византиског цара. Изгледало је да прилике у сепаратистичким грчким државама узимају за Византију повољан обрт, тим пре што су 1296 г. умрли и епирски деспот Нићифор I и стари непријатељ Византинаца севастократор Јован Тесалиски. Власт у Епиру преузела је, у име свог малолетног сина Томе, византиска принцеза Ана и са њом је дошла на власт византинофилска странка. Но сада се Србија умешала својом надмоћном снагом и преотела Византинцима недавно освојени Драч.[1]

Српско надирање ка византиском југу, започето још у Немањино доба, улази сада у одлучујућу фазу. Откако је краљ Милутин 1282 одузео Византинцима Скопље, упади Срба у византиске области нису више престајали. 1297 г. Византинци су најзад предузели противнапад под заповедништвом истакнутог војсковође Михаила Главаса, али и овај последњи напор остао је узалудан. Према младој словенској држави истрошена Византија била је немоћна. Тада је Андроник II решио да се са Србима нагоди и понудио је краљу Милутину уговор о миру и брак са својом сестром Евдокијом, удовом трапезунтског цара Јована. Веза са Византијом пружила би Милутину подршку у борби с братом Драгутином[2], а брак с византиском принцезом много би подигао његов углед. Иако је снага Византије дубоко опала, старе традиције су још биле живе и византиски царски дом није још био изгубио свој престиж код суседних држава. Утолико веће било је Милутиново огорчење када је Евдокија одлучно одбила да се уда за њега. Византиска влада није могла више да одустане од учињене понуде и, с обзиром на претећи став који је Милутин заузео, Андроник II се решио да му за жену да своју петогодишњу кћер Симо-

[1] Уп. *Јиречек*, Историја I, 193.

[2] Уп. *М. Ласкарис*, Византинске принцезе 55 сл. *М. Динић*, Однос између краља Милутина и Драгутина, Зб. Р. В. И. 3 (1955) 57 сл.

ниду.[1] Цар је прешао преко протеста свог клера против удаје мале Симониде за српског владара, већ ожењеног — у трећем браку — са бугарском принцезом. Српски краљ, са своје стране, морао је да ублажује противљење своје властеле миру са Византијом.[2] Јер српска властела имала је највише користи од освајања византиских земаља и била је главни покретач и инспиратор ратова са Византијом.[3] После дугих преговора, због којих је Теодор Метохит пет пута одлазио у Србију, у пролеће 1299 г. потписан је уговор о миру и прослављена Милутинова свадба са малом византиском принцезом. Освојене земље северно од линије Охрид—Прилеп—Штип Милутин је задржао под видом мираза.

Уговор о пријатељству с Византијом много је допринео ширењу византиског утицаја у Србији. Византиски обичаји уводе се на српском двору, византиске институције продиру у државну управу, византиска култура делује на читав јавни живот. Већ тада почиње у Србији „византинизација“ која ће доћи до пуног изражаја у Душановој полугрчкој држави.[4] Истина, политичка ситуација ће се често мењати и Србија ће често ратовати са Византијом, али ће византиски културни утицаји у Србији деловати утолико интензивније уколико Србија буде више ширила своје границе на рачун Византије и дубље продирала у старе византиске земље.

Слабљење византиских позиција на Балкану било је у знатној мери проузроковано судбоносним догађајима у Малој Азији као и заплетима у ђеновљанско-млетачком рату, у коме Византија, на своју велику штету, није умела да сачува неутралност. Док се Михаило VIII трудио да не допусти ни Ђеновљанима ни Млечанима да стекну превелики утицај, Андроник II се — и то је била његова највећа грешка — једнострано и безусловно ослонио на Ђенову. Млеци су господарили јужним делом Јегејског Мора. Ђенова је, са своје стране, заузела јаке позиције у северном делу Јегејског Мора, у Мраморном као и у Црном Мору.

[1] Уп. *М. Ласкарис*, Виз. принцезе 58.

[2] Уп. извештај Теодора Метохита о посланству у Србију: *Сатас*, Μεσ. βιβλ. I, 166; српски превод *М. Апостоловића*, Летопис Матице српске 216 (1902) 36.

[3] Уп. *Г. Острогорски*, Душан и његова властела у борби са Византијом, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана I (1951) 79 сл.

[4] Уп. *В. Мошин*, Византиски утицај у Србији у XIV в., Југосл. ист. часопис 3 (1937) 147 сл.

Из Галате Ђеновљани су контролисали пут из Средоземног у Црно Море.[1] С порастом ђеновљанске моћи расло је, међутим, и старо млетачко-ђеновљанско супарништво, и 1294 г. дошло је до рата, у који је ускоро била увучена и Византија.

Пошто је цар дозволио да се Ђеновљани, нападнути у Галати, склоне иза цариградских бедема, Млеци су предузели репресалије према становништву насељеном изван градских зидина, а на то су опет Византинци одговорили репресалијама према Млечанима, настањеним у Цариграду. Млетачко-ђеновљански рат претворио се у рат између Млетака и Византије, јер су Ђеновљани хладнокрвно напустили своје савезнике и 1299 г. склопили са Млецима „вечни мир".[2] Византија, која није имала флоту, запала је у крајње тежак положај. Због престижа византиска влада је дуго одбијала да прихвати захтеве Млетака и да им надокнади претрпљену штету, али је најзад, угрожена млетачким бродовима у Златном Рогу, морала да се приклони надмоћнијој снази и да изврши тражена плаћања. Несрећни рат завршио се 1302 г. примирјем на десет година при чему су Млецима потврђене све њихове старе привилегије и осим тога додељене нове колоније у Јегејском Мору. А Ђеновљани, поучени искуством овог рата, опасали су Галату јаким бедемом, и тако је у непосредној близини византиске престонице никла ђеновљанска тврђава. Византиска влада се с тим помирила, као што се помирила и с тиме што је Ђеновљанин Бенедето Цакарија, господар Фокеје и њених богатих рудника, 1304 г. заузео Хиос.[3] И Млечани и Ђеновљани појачали су своје позиције, док је Византији овај несрећни рат донео само нове губитке и нова понижења.

Најважнији светскоисториски догађаји одиграли су се, међутим, у Малој Азији, и овде је Византија највише настрадала. Монголска инвазија, која је средином XIII века уздрмала целу прећњу Азију, потиснула је многобројна турска племена према Малој Азији. Тражећи плена и нова земљишта, велике масе су се кретале према византиско-селџучкој граници, а затим су почеле да продиру и у византиску западну Малу Азију. Временом турски напади

[1] Cf. *G. J. Bratianu*, Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle, Paris 1929, 250 sq.

[2] *Tafel und Thomas*, III, 391 sq.

[3] *Hopf*, Geschichte I, 372 sq. *Heyd*, Commerce du Levant I, 445 sq., 461 sq. *Miller*, Essays 283 sq.

бивали су све замашнији, док на византиској страни отпора готово није ни било. Систем пограничне одбране, створен у никејско доба, био је пропао и земља је била отворена непријатељским најездама.

Нема сумње да је рестаурација 1261 г. знатно ослабила византиску одбранбену снагу у Малој Азији. Не само што се центар државе помакао од источне границе, већ је и сва пажња византиске владе сада била окренута према Западу. Нови задаци који су настали на Балкану и нове опасности које су запретиле са Запада захтевали су концентрацију свих снага у европском делу. За одбрану Мале Азије није постојало ни војних ни финансиских средстава. Дешавало се већ за време Михаила VIII да су византиски граничари на селџучкој граници, не добивши плате, напуштали своје положаје[1], или да су трупе намењене одбрани Мале Азије пребациване на европска бојишта. „На тај начин", каже савремени историчар, „источне покрајине су слабиле, док су Персијанци (Турци) постајали све дрскији и упадали у земље које су остале без икакве одбране".[2]

Турци су преплавили цело подручје не наилазећи нигде на отпор, сем у већим градовима. Већ око 1300 г. читава Мала Азија налазила се под турском влашћу. У овој бујици одржале су се само неке веће тврђаве, као Никеја, Никомедија, Бруса, Сард, Филаделфија, Магнезија, или луке, као Хераклеја на северу, и ђеновљанске Смирна и Фокеја на југу.[3] Освојену земљу турске поглавице поделише међу собом. Тако је у западној Малој Азији настало више турских кнежевина. Стару Битинију држао је Осман, родоначелник Османлиске династије, која ће временом ујединити под својим жезлом сва турска племена и покорити и Византију и јужнословенске државе.

Византија је стајала немоћна и збуњена пред катастрофом која се на њу сручила. Њен главни ослонац, Мала Азија, измакла јој је заувек. Узалуд се Андроник II уздао у Алане, који су, тражећи земљиште за насељавање, нудили за то своју помоћ у борби против Турака. Алани су стварно дошли, око 10.000 људи са женама и децом, али су више одмогли него што су помогли. Пребачени у Малу Азију, они су поражени у првом судару с Турцима, па су се брзо повукли и дали на пљачкање византиских земаља.

[1] Nik. Gregoras I, 138, 9.

[2] Pachymeres I, 310, 14. Cf. *Wittek*, Mentesche 16 sq., 24 sq.

[3] Cf. *Wittek*, Mentesche 18.

У овој безизлазној ситуацији синуо је неочекивано нов зрачак наде. Рожер де Флор, заповедник славне Каталанске компаније, понудио је цару своје услуге у борби против Турака. Каталанска компанија помагала је сицилијанском краљу Фридриху у рату с Анжујевцима. После мира у Калтабелоти, којим је овај рат завршен у корист арагонске династије, каталански најамници остали су без посла и тражили су нову службу. Византиски цар је с радошћу прихватио њихову понуду и крајем 1303 г. Рожер де Флор је стигао у Цариград са 6.500 војника.[1] Полажући у њих све своје наде, Андроник II дао је Каталанцима уговорену плату за четири месеца унапред, а Рожера де Флора верио са својом сестричином Маријом Асен,[2] поставио га за великог дукса, а касније му доделио чак и цезарску титулу.

Почетком 1304 г. Каталанци су се пребацили у Малу Азију и кренули против Филаделфије, која се налазила под турском опсадом. У првом налету они су до ноге потукли Турке, и Рожер де Флор ушао је као победилац у ослобођени град. Ова победа показује да је и мала али јака војска могла да измени ситуацију. Трагедија Византије била је у томе што она није више имала овакву војску и што је могла да дође до ње само ангажовањем страних најамника. Међутим, страна најамничка војска била је опасно оружје, поготово када је сачињавала аутономно тело и могла сваког часа да слабој влади откаже послушност.

После своје победе Каталанци су почели да пустоше околну земљу, пљачкајући без разлике и Турке и Византинце, па су најзад, уместо да ратују са Турцима, напали византиску Магнезију. Цариградска влада била је срећна када је успела да их приволи на повратак. Зиму 1304/5 г. Каталанска компанија провела је у Галипољу, с тиме да у пролеће крене опет у Азију. Међутим, затегнутост између ње и византиске владе стално се повећавала. У Византији

[1] За историју Каталанаца на Истоку нарочито је заслужан *A. Rubió y Lluch* (његове многобројне радове наводи и анализира *K. M. Setton*, p. 286 sq., в. даље). Уп. такође и *Schlumberger*, Expédition des „Almugavares" ou routiers catalans en Orient, Paris 1902; *Miller*, Latins 211 sq.; *L. N. d'Olwer*, L'expansió de Catalunya en la Mediterrània oriental, Barcelona 1926; и нарочито најновије, врло корисно дело: *K. M. Setton*, Catalan Domination of Athens 1311—88, Cambridge Mass. 1948.

[2] Марија Асен је била кћи бугарског цара Ивана III Асена (1279—80), који је после пада побегао у Цариград, и Андроникове сестре Ириве Палеолог. Cf. *Papadopulos*, Genealogie der Palaiologen, Nr. 44.

је расло огорчење против обесних најамника, а нарочито је био нерасположен према њима престолонаследник Михаило IX. Каталанци су, пак, били озлојеђени нередовним примањем уговорене плате и правдали су тиме сва своја пљачкања и изгреде. Сукоб се заоштрио до те мере да је априла 1305 г. Рожер де Флор убијен у палати Михаила IX. Веровало се да ће се Византија тиме ослободити немирних најамника. Уствари, оно најгоре имало је тек да дође. Огорчени Каталанци латили су се оружја да освете свог вођу, па је избио отворени рат. Код Апра у Тракији, шарена војска Михаила IX, с помоћним аланским и турским одредима, претрпела је тежак пораз; борећи се у првим редовима, сам је Михаило био рањен и спасао се бекством у Димотику. Одбрана се морала ограничити на важније градове, док је остала земља била препуштена пустошењу непријатеља. Пуне две године Каталанска компанија, појачана доласком свежих снага из домовине и примањем турских контингената, немилосрдно је харала и пљачкала по целој Тракији.

Невоља је била утолико већа што се истовремено појачао бугарски притисак са севера. Крајем XIII века изгледало је да је распарчана Бугарска коначно потпала под власт Татара. Међутим, захваљујући заплетима у Златној хорди, насталим после Ногајева пада (1299), она је успела да се ослободи татарског јарма и почела је под управом Теодора Светослава (1300—1322) да се опоравља. Искористивши расуло у Византији, нови бугарски цар је проширио своју територију јужно од балканских планина и заузео више важних градова и лука на Црном Мору, између осталих Анхијал и Месемврију, предмет толиких жестоких спорова. Византиска влада је морала да се помири с овим губитком и да уговором о миру призна бугарском цару његова освајања (1307).[1] У међувремену су Каталанци, пошто су потпуно опустошили Тракију, кренули преко Родопа и у јесен 1307 г. настанили су се на Касандрији. Одавде су наставили своја дивљачка пљачкања на све стране. Ни манастири у Светој Гори нису остали поштеђени: Хиландар је издржао праву опсаду, а Руски манастир је спаљен. Напад на Солун био је, међутим, одбијен (пролеће 1308).

[1] *F. Dölger*, Einiges über Theodora, die Griechin, Zarin der Bulgaren (1308—30), Mélanges Grégoire I (1949) 215 sq., n. 2, заступа мишљење да је у вези с овим мировним уговором, већ 1308 г. (а не 1320, како се обично сматра), дошло до брака између Теодора Светослава и Теодоре, кћери Михаила IX.

У ово доба невоља и недаћа оживели су и антивизантиски планови на Западу. Покушавајући да појача своје позиције у епирско-арбанском подручју, Филип Тарентски споразумео се са католичким Арбанасима и успео је да се дочепа Драча. Његов поход против епирске деспине Ане није, међутим, уродио плодом (1306). Опаснији но „деспот Романије и господар краљевине Арбаније“, како је Филип себе називао, био је окретни Карло Валоа. Оженивши се 1301 г. титуларном цариградском царицом Катарином Куртене, коју је некада Андроник II просио за свога сина, овај кнез без кнежевине енергично је радио на оживљавању освајачких планова Карла Анжујског и сада, када је Византија тонула у хаосу, истакао је своје претензије на цариградску круну. 1306 г. закључио је споразум с Млетачком републиком, која није могла да одоли искушењу да оживи политику из доба Четвртог крсташког рата. 1308 г. склопио је савез с краљем Милутином, који се вратио политици споразумевања са западним силама против Византије. Папа Климент V пружио је Карловом подухвату моралну подршку, бацивши још једном анатему на византиског цара (1307). Чак и међу византиским великашима Карло Валоа је нашао помагаче, што речито говори о степену византиског расула. Управник Солуна Јован Мономах и командант Сарда Константин Дука Лимпидарис били су спремни да француског принца признају за свог суверена. Међутим, у тадашњим околностима најважније је било придобити Каталанску компанију, која је фактички била господар ситуације на византиском истоку. И то је пошло за руком агилном претенденту. Његов изасланик Теобалд Сепоа стигао је 1308 г. са једанаест млетачких лађа на Евбеју, одакле се упутио на Касандрију и примио од Каталанске компаније, у име свог господара, заклетву верности.

Међутим, ускоро је дошло до разочарења. Нимало се не обазирући на намере и планове свога суверена, Каталанци су из Касандрије кренули у Тесалију. Тамо је владао Јован II (1303—1318), унук севастократора Јована, тешко болестан младић, који је у почетку био под туторством атинског војводе Гвидоа II де ла Роша, а после смрти овога (1308) приближио се византиском цару и верио се његовом ванбрачном ћерком Ирином. Као држава, Тесалија се налазила на издисају. Земљом су господарили велики тесалиски магнати. Од импозантне снаге коју је Тесалија имала за време севастократора Јована I остала је само слаба успомена. О давању отпора Каталанцима није могло бити ни

говора. Читаву годину дана Каталанска компанија је живела безбрижно у овој богатој и плодној области. Најзад, у пролеће 1310 г., кренула је на југ и ступила у службу атинског војводе Валтера од Бријена. У почетку је и овде храбро и успешно ратовала за рачун атинског војводе, али се ускоро завадила и са Французима, и крајњи резултат и овога пута је био отворен рат. На Кефису у Беотији Каталанци су 1311 г. сатрли бројно надмоћну франачку војску. Војвода Валтер и већина његових витезова погинули су у крвавој бици. Франачка власт у Атици и Беотији била је сломљена и уместо ње настала је Каталанска кнежевина. После читавог века француске власти, Атина је пала под власт Каталанаца, под којом ће живети скоро седамдесет година.[1]

Такав је био необични крај необичних авантура Каталанске компаније на Истоку. Једна шака храбрих пустолова са далеког Запада прокрчила је себи пут од Цариграда и Филаделфије до Атине да овде, у једном од најстаријих и најславнијих културних средишта, заснује своју кнежевину. Крстарења Каталанаца по Малој Азији, Тракији и Македонији, по северној и средњој Грчкој, њихове победоносне борбе с Турцима, Византинцима и Французима речито говоре о дубокој изнемоглости и Византије и оних грчких и латинских државица које су се од ње биле издвојиле. Каталанци су стигли на Исток у тренутку када је византинска сила већ била на заласку, а турска тек почела да се рађа.

Одласком Каталанаца у Грчку наступило је у Византији осетно олакшање. Освајачки планови Карла Валоа изгубили су сваку реалну основу. Још у Тесалији његов повереник напустио је Каталанце, од којих Карло очевидно није имао шта да очекује. Уосталом, престале су и Карлове правне претензије на цариградску царску круну, пошто је 1308 г. његова жена, титуларна царица Катарина Куртене, умрла. Титула је прешла на њену ћерку Катарину Валоа, и ова је, још као дете, 1313 г., удата за Филипа Тарентског, коме је брак са титуларном цариградском царицом изгледао тако примамљив да се ради тога развео од своје супруге Епирке. Међутим, и Филипове завојевачке намере, мада су иза њих стајале Француска и Напуљска краљевина, нису изашле из фазе припрема. Постајало је све очигледније да се обнављање латинске владавине у Цариграду неће оства-

[1] Cf. *K. M. Setton*, Catalan Domination of Athens, 1311–88, Cambridge Mass. 1948.

рити. Млеци су то први увидели и 1310 г. склопили са византиским царем примирје на дванаест година. Исто тако се и краљ Милутин поново окренуо Византији. Он је, штавише, 1313 г. послао византиском цару помоћни одред од 2.000 коњаника, који се успешно борио против Турака.[1]

Положај Византије поправио се и на Пелопонезу. Андроник II је већ 1308 г. спровео важну промену у управном систему Мореје, укинувши несрећну праксу по којој су се византиски намесници мењали сваке године. После тога је Михаило Кантакузин, отац доцнијег цара Јована VI, управљао византиским делом Мореје све до своје прерано смрти 1316 г., и његово намесништво започело је епоху препорода византиске моћи на Пелопонезу. Његово дело наставио је Андроник Асен (1316—1323), син бившег бугарског цара Јована III Асена. У успешним борбама с Латинима он је успео да учврсти и прошири византиску власт у Мореји. С друге стране, Андроник II је даровао значајне трговинске привилегије Монемвасији, најважнијој византиској луци у Мореји, да би створио на Пелопонезу византиски трговински центар који би могао да конкурише млетачким лукама у Корону и Модону.[2]

Важан преокрет наступио је и у грчким сепаратистичким државицама када се 1318 г. династија Анђела угасила и у Епиру и у Тесалији. Епирског деспота Тому убио је гроф Кефаленије Никола Орсини. Непријатељ Анжујеваца, Никола Орсини прешао је у православље и завладао Епиром, оженивши се удовицом своје жртве, ћерком Михаила IX Аном. Јањина и низ других епирских градова дошли су, међутим, под власт византиског цара. Још значајнија била је промена у Тесалији, јер, после смрти севастократора Јована II, Тесалија престаје да постоји као посебна држава. Андроник II је истакао своја права на ову земљу као стару византиску провинцију, али је његов суверенитет признао само северни део Тесалије, па и он само номинално.[3] Моћни тесалиски магнати, нарочито стара племићка породица Мелисина, тежили су за самосталношћу и настојали да створе своје посебне феудалне домене. Тада у Тесалију упадају велике масе Арбанаса: почиње арбанашка сеоба, која ће се идућих деценија проширити на целу Грчку. Највећи део

[1] Nik. Gregoras I, 268, 3. Уп. и хрисовуљу Андроника II Хиландару од октобра 1313: Actes de Chilandar, ed. Petit-Korablev, Nr. 26.

[2] В. хрисовуљу од новембра 1317: M. M. V, 165 sq.

[3] Уп. *И. Соколов*, Крупные и мелкие властели в Фессалии, B. B. 24 (1923—26) 35 sq. *А. Соловьев*, Фессалийские архонты в XIV в., B. Sl. 4 (1932) 159 sq.

Тесалије с њеном престоницом Неопатре приграбила је атинска војводина Каталанаца, док је лучка варош Птелеон припала Млецима. Тако је Византија добила мање но што се могло очекивати. А није потрајало ни оно скромно побољшање које се у Византији осетило у годинама после престанка каталанске невоље, јер је између старог цара и његовог унука Андроника III избио сукоб који је бацио Царство у дуг грађански рат.

II. ЕПОХА ГРАЂАНСКИХ РАТОВА. ПРЕВЛАСТ СРБИЈЕ НА БАЛКАНУ

Општа литература: V. Parisot, Cantacuzène, homme d'état et historien, Paris 1845. — *Флоринский,* Андроник и Кантакузин. — *Исти,* Южные Славяне и Византия во второй четверти XIV в., Петроград 1862. — *D. Muratore,* Una principessa Sabauda sul trono di Bisanzio, Chambéry 1905. — *F. Dölger,* Johannes VI. Kantakuzenos als dynastischer Legitimist, Annales de l'Inst. Kondakov 10 (1938) 19—30. — *N. Jorga,* Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe 1342—62, B. Z. 15 (1906) 179—222. — *Tafrali,* Thessalonique. — *Ševčenko,* Nicolas Cabasilas. — *R. Guilland,* Essai sur Nicéphore Grégoras, Paris 1926. — *Zakythinos,* Despotat. — *Јиречек,* Историја I. — *Ст. Станојевић,* Историја српског народа[3], Београд 1926. — *В. Ћоровић,* Историја Југославије, Београд 1933. — *Ст. Новаковић,* Срби и Турци XIV и XV века[2], Београд 1933. — Историја народа Југославије I, Београд 1953. — *Мутафчиев,* История II. — *А. Бурмов,* История на България през времето на Шишмановци, Годишник на Софийския Унив., Ист.-филол. фак. 43, София 1947.

Опадање византиске државе испољило се у тешким немирима. Сукоб између старог и младог Андроника је први у низу дугих унутрашњих борби. С њим почиње епоха скоро непрекидних грађанских ратова који ће одузети Царству последње снаге и утрти пут и турској и српској експанзији. Раздор у царској породици који се на несрећу Византије изродио у грађански рат био је у основи личне природе. Андроник III, син Михаила IX, леп и даровит младић, био је некада љубимац старог цара. Још у детињству он је проглашен за цара-савладара и важио је као други престолонаследник, поред свог оца који је био први. Временом је, међутим, наступило обострано охлађење. Стари цар тешко се мирио са лакомисленим животом младог Андроника, а овај је све теже подносио очево и дедино туторство. Трагичан завршетак једне Андроникове љубавне пустоловине убрзао је раскид. Трагајући за неким супарником свог господара, Андроникови људи убили су забуном његовог брата, деспота Манојла. Вест о овој несрећи убр-

зала је смрт тешко оболелог Михаила IX (1320), а стари цар, огорчен и љут, лишио је Андроника наследства престола.

Међутим, Андроник III је имао много присталица, нарочито међу млађим византиским племићима и против старог цара створила се јака опозиција. Њени вођи су били: Јован Кантакузин, млади византиски магнат, најбољи Андроников пријатељ, и даровити пустолов Сиргијан, који је по оцу био куманског порекла а по мајци рођак царске породице. Значајну улогу одиграли су у завери такође аристократа Теодор Синадин и амбициозни дошљак Алексије Апокавк, који су држали важне положаје у Тракији и Македонији. Сиргијан и Кантакузин су уз извесну накнаду такође добили на управу неке округе у Тракији. Продавање дужности било је врло распрострањено у држави Палеолога: тиме се бавио, изгледа, чак и просвећени велики логотет Теодор Метохит.[1] Овог пута се то љуто осветило цариградској влади, јер су Сиргијан и Кантакузин употребили откупљене округе као базу за организацију борбе. Искористивши незадовољство које је владало због силних намета у Тракији, византиска аристократија је успела да изазове јак покрет против цариградске владе. На Ускрс 1321 г. Андроник III је напустио престоницу и придружио се војсци коју су његови пријатељи скупили око Једрена. У борби која је претстојала он је био у много повољнијем положају но стари цар, чија је влада донела Царству многе губитке и невоље. Притиснут финансиским тешкоћама, Андроник II је био принуђен да прибегне мерама строге штедње, што никад не доприноси владаревој популарности. Андроник III, напротив, није имао никакве одговорности. Он је могао да даје најпримамљивија обећања, да предузима свакојаке демагошке мере и да својим присталицама широкогрудо дели поседе и привилегије. Тракију је наводно потпуно ослободио пореза.[2] А то је више утицало на исход грађанског рата но однос војних снага противника. Трачко становништво се придружило дарежљивом младом цару и када је његова војска под Сиргијановим вођством кренула на Цариград, стари цар је пожурио да склопи мир, бојећи се побуне у престоници.

Андроник III добио је целу Тракију и извесне земље у Македонији, које је већ био поделио својим присталицама, осталу територију и саму престоницу задржао је Андроник II. Тако је ипак дошло до поделе Царства, о којој до недавно Византинци нису хтели ни да чују (в. стр. 448 сл.). Да би се јединство државе сачувало бар према спољном свету, Андроник II је задржао за себе право да преговара са страним силама. Међутим, на томе се није дуго остало и ускоро је сваки цар почео да води своју спољну политику, која се није слагала са политиком другог па чак и директно била уперена против њега. Уосталом, стање мира није трајало дуго. Већ 1322 г. поново је избио рат. У табору младог Андроника дошло је до неслагања изазваних, у крајњој линији, супарништвом између великог дукса Сиргијана и великог доместика Кантакузина. Пошто је Андроник III стао на страну свог пријатеља Кантакузина, Сиргијан, који је дотада био главни вођа целог подухвата, прешао је старом цару и у његовој служби преузео сада вођство у борби против свог доскорашњег штићеника и господара. Међутим, расположење у Царству све више је нагињало младом Андронику. Пошто је више градова у близини саме престонице прешло њему, Андроник II је поново попустио и споразум је успостављен под ранијим условима.

После тога је дуже време владао мир. 2 фебруара 1325 г. Андроник III је чак крунисан за цара и савладара свога деде. Али мада је овај грађански рат протекао без већих битака, његове унутрашње и спољнополитичке последице биле су доста тешке. Ратно стање и стални покрети трупа ометали су, нарочито у Тракији, нормалан привредни живот. Ауторитет централне власти био је озбиљно уздрман, чак и у оним областима које су према уговору остале под управом старог цара. Солунски намесник паниперсеваст Јован Палеолог, синовац Андроника II и зет великог логотета Теодора Метохита,[1] решио је да своју област отцепи од Царства и у томе је наишао на подршку Метохитових синова, који су командовали у Мелнику. Штавише, паниперсеваст је затражио помоћ од краља Стефана Дечанског, свога зета, и пошао на његов двор у Скопље. Забринута царска влада пожурила је да му понуди цезарску титулу, али је он умро још за време свог боравка на српском двору (1327). У међувремену су Турци наставили с освајањем Мале Азије: 6 априла 1326 г.[2] пала је изгладнела Бруса, од које је Урхан, Османов син, начинио своју престоницу.

[1] Nik. Gregoras I, 302, 3 и 426, 3.
[2] Nik. Gregoras I, 319, 14.

[1] Cf. *Papadopulos*, Genealogie der Palaiologen, Nr. 38.
[2] За овај датум в. *Charanis*, Short Chronicle 341 sq., на основу хронике из 1391: *Ламброс-Амандос*, Βραχέα Χρονικά, Nr. 52, 5.

Међутим, фебруара 1327 г. између старог и младог цара избио је трећи пут отворени рат. У унутрашње борбе Византинаца сада су се умешале и јужнословенске државе. Како је Андроник II, захваљујући својим старим везама са српском династијом, склопио савез са Стефаном Дечанским, Андроник III се споразумео са бугарским царем Михаилом Шишманом, који се, пошто је отерао сестру српског краља, оженио удовом свог претходника, сестром младог Андроника Теодором. И овог пута срећа је била на страни Андроника III, јер је бедно стање повећавало незадовољство, а према томе и број присталица младог цара, који није штедео обећања. Акција коју су привржениици Андроника II предузели у Македонији пропала је пре него што је српски краљ успео да јој се придружи. Цела византиска Македонија и сам Солун потчинили су се младом Андронику. Поверивши Синадину командовање војском која је већ заузела положаје у близини Цариграда, Андроник III је, у пратњи Јована Кантакузина, дошао у Солун, где је свечано дочекан као цар (јануара 1328). У самој престоници расла је опозиција и Андроник II је већ помишљао да обнови преговоре о миру када је изненада бугарски цар променио став и послао у Цариград један бугарско-татарски одред. То је охрабрило старог цара, али и побудило Андроника III да убрза одлуку. Наговарањима и претњама он је убедио бугарског цара да повуче послате трупе и истовремено ступио у преговоре са својим присталицама у престоници. 24 маја 1328 Андроник III је продро у Цариград и преузео власт. Свог деду је приморао на абдикацију али га је оставио да живи на двору. Тек две године доцније, кад се Андроник III разболео, његове присталице затвориле су старог цара у манастир, где је и умро 13 фебруара 1332 г., као монах Антоније.

С Андроником III (1328—1341) дошла је на власт нова генерација, генерација чији је најистакнутији претставник био Јован Кантакузин. Стварни вођа у грађанском рату последњих година, Кантакузин је узео у своје руке државну управу. Државничким способностима он је далеко надмашио све своје савременике, па и храброг али несталног цара. Андроник III је пожртвовано и не без успеха водио ратове, али правац државној политици давао је Кантакузин. Доба демагошких обећања било је прошло. Преузевши власт и одговорност, Андроник III и Кантакузин умногоме су се придржавали мера претходне владе. Додуше, многе последице грађанских ратова нису се могле више отклонити. Финансиске тешкоће још су се повећале и вредност пер-

пере је за време унутрашњих борби поново пала. Међутим, у раду на организацији правосуђа нова влада је била срећније руке.

Већ је Андроник II настојао да спроведе реформу византинског судства. Да би се отклонила пословична подмитљивост византиских судова, конституисан је 1296 г. у Цариграду врховни суд од дванаест судија из редова виших претставника клера и државних достојанственика сенаторског ранга. Међутим, резултат је био негативан. Уместо да осигура правилно функционисање правосуђа, новоформирани врховни суд се ускоро компромитовао и морао да обустави рад. Стога је Андроник III 1329 г. основао нов судски колегиум од само четири члана, два свештена и два световна. Ова четворица „генералних судија Ромеја“ (καθολικοὶ κριταὶ τῶν Ῥωμαίων) добила су врло широке компетенције са задатком да врше надзор над судством у целом Царству. Њихове пресуде биле су коначне и неопозиве. Истина, и Андроник III је доживео са својим генералним судијама горко разочарање. Од четворице, тројица су већ 1337 г. због примања мита смењена и депортована. Ипак, институција генералних судија се одржала и постојала је све до пропасти Царства, иако је током времена, из практичних разлога, доживела неке измене. Пошто судским расправама у унутрашњости нису могла увек да присуствују сва четворица генералних судија, стало се на гледиште да је довољна одлука једног од њих дата у име целог колегиума. Слабљењем веза између појединих делова Царства, које се од средине XIV века све више испољавало, исувише централизовани систем судства морао је да претрпи даље измене и да уступи место еластичнијем поретку. Поред генералних судија Ромеја у Цариграду, јављају се и такорећи локалне генералне судије: у доцније време сусрећу се посебне генералне судије у Солуну, у Мореји, на Лемносу. За позновизантиску судску организацију карактеристичан је јак удео клера у државном судству. Утицај цркве на правни живот био је утолико већи што је, поред царског суда генералних судија, од којих су двојица по правилу припадала клеру, постојао и духовни суд при патријаршији, који је делао упоредо са царским, допуњавао га, понекад и конкурисао му, а у периоду криза могао и да га замењује.[1]

[1] Cf. *Zachariä*, Geschichte 385 sq., *L. Petit*, La réforme judiciaire d'Andronic Paléologue (1329), Échos d'Or. 9 (1906) 134 sq. Велики напредак у проучавању историје позновизантиског судства учинио је

Спољнополитичка ситуација била је условљена пре свега сталним напредовањем Османлија у Малој Азији и Срба у Македонији, као и даљим слабљењем латинских и грчких сепаратистичких држава на Балканском Полуострву. Немоћна према надирању Османлија и Срба, Византија је постигла извесне успехе у северној Грчкој и на Јегејском Мору. За те успехе имала је у знатној мери да захвали помоћи Селџука. Оно што нарочито карактерише политику нове византиске владе, дајући јој ново обележје, јесте Кантакузинова сарадња са селџучким емирима, који су се, као и Византија, осећали угрожени османлиском експанзијом. Уједно византиска влада покушава да се ослободи веза са Ђеновом да би успоставила своју самосталност као поморска и трговинска сила. То се није могло постићи без јачања византиске флоте, па је грађење бродова било за цара Андроника III и великог доместика Јована Кантакузина један од најпречих задатака. Како државна средства за то нису била довољна, Кантакузин и други византиски магнати свакако су већ тада помагали изградњу бродова из својих личних средстава.[1] А то је доводило државу и њену одбранбену снагу у све већу зависност од магнатских породица.

Јачање Србије довело је до поновног зближења Византије и Бугарске. Раздор до кога је дошло између Андроника III и бугарског цара Михаила пред крај византиског грађанског рата деловао је још извесно време и испољавао се у пограничним сукобима. Но скоро је мир успостављен и склопљен савез против Србије. Међутим, до заједничке византиско-бугарске акције није ни дошло. Андроник III је, истина, упао у српски део Македоније, али пре но што је византиска војска успела да ступи у борбу пала је 28 јула 1330 г. код Велбужда велика одлука, и на вест о поразу својих савезника византиски цар се повукао. Бугарска војска је била уништена, сам цар Михаило Шишман је погинуо у бекству. На бугарски престо враћена је сестра Стефана Дечанског Ана са

P. Lemerle, у низу значајних истраживања: Le Juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III, Mémorial L. Petit (1948) 292—316: Recherches sur les institutions judiciaires a l'époque des Paléologues. I: Le tribunal impérial, Mélanges H. Grégoire I (1949) 369—84; Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues. II: Le tribunal du patriarcat ou tribunal synodal, Mélanges P. Peeters, (1950) 320—33. Уп. и *I. Ševčenko*, Léon Bardalès et les juges généraux ou la corruption des incorruptibles, Byz. 19 (1949) 247 sq.

[1] Кантакузин то изричио тврди за 1341 г.: Kantakuzenos II, 58 sq.

сином Иваном Стефаном, док је Андроникова сестра Теодора протерана.

Битка код Велбужда значи прекретницу у судбини балканских земаља. Решивши борбу око Македоније у корист Србије, ова битка је ударила темељ српској превласти на Балкану. У току наредних деценија историја балканских земаља стоји у знаку те превласти. Византиски цар је покушао да извуче бар неку корист из пораза својих бугарских савезника. Узимајући као повод протеривање своје сестре Теодоре, он је запосео више тврђава у пограничној области и заузео црноморске градове Анхијал и Месемврију, који су већ одавно чинили главни предмет византиско-бугарских распри. Међутим, у Бугарској, а ускоро затим и у Србији, дошло је до превра[illegible] угарски бољари отерали су царицу Ану и њеног сина и довели на престо Ивана Александра (1331—1371). У Србији властела се дигла против Стефана Дечанског и предала власт његовом сину, Стефану Душану. Јужнословенски владари закључили су чврст мир и Душан се оженио сестром бугарског цара Јеленом. Иван Александар је одмах ступио у борбу с Византијом и успео да врати спорне градове, да успостави ранију границу и да је осигура уговором (1332). А нови српски краљ је сместа кренуо са својом властелом у освајачки рат против Византије.

Од доласка на власт током целе своје славне владавине Душан је био експонент снажне воље српске властеле за освајањем нових земаља.[1] Унутрашњи заплети у Византији потпомагали су ове освајачке тежње. У пролеће 1334 г. ступио је у службу српског краља један угледан византиски пребег. Сиргијан, који је за време грађанског рата одиграо водећу улогу прво у једном а онда у другом табору, побегао је из Цариграда, бавио се дуже време у Галати, на Евбеји, у Албанији и дошао је најзад на Душанов двор. Овај вешти и искусни човек учинио је Душану знатне услуге у борби против Византије. Већ тада су пале многе важне византиске тврђаве у Македонији, као Охрид, Прилеп, Струмица, Костур. Тек јаке зидине Солуна зауставиле су победоносно напредовање српског краља. Најзад, један царев човек је успео да убије Сиргијана. Душан је прихватио понуду византиског цара за мир, јер је са севера његовој држави претио напад Угара. На састанку између Душана и Андроника III, августа 1334 г., закључен је уго-

[1] Уп. *Г. Острогорски*, Душан и његова властела у борби са Византијом, Зборник... цара Душана I (1951) 79 сл.

вор о миру, по коме су Срби задржали већи део освојене Македоније, са Прилепом, Охридом и Струмицом.[1]

Док се у Европи катастрофа тек наговештавала, у Азији се већ одигравао последњи чин трагедије. Андроник III и Јован Кантакузин храбро су покушали да се супротставе тешком удесу. 1329 г. кренули су у Малу Азију са 2.000 војника да ослободе опседнуту Никеју. Али су подлегли у неравној борби код Филокрене, и почетком марта 1331 г. Урхан је ушао у Никеју.[2] Шест година доцније пала је у руке Османлија и Никомедија.[3] Сада су се у Малој Азији под византиском влашћу налазили само поједини градови, удаљени један од другог, као Филаделфија и Хераклеја на Понту. Што су се ти градови усред турске поплаве одржали још много деценија свакако је достојно дивљења, али за даљи развој није имало значаја. Пошто су запоселе битинску обалу, Османлије су почеле да нападају с мора и европске обале Царства. Мада су ти напади имали засада само пљачкашки карактер, они су наговештавали нове велике опасности.

Док су Османлије крстариле по северном делу Јегејског Мора, његов јужни део трпео је од напада малоазиских селџучких емира. Напади Селџука погађали су у првом реду Латине, који су господарили у том делу мора, а нису задирали у византиску сферу, која је била ограничена на острва око трачке и малоазиске обале. Ово је омогућило селџучко-византиску сарадњу. Ослањајући се на селџучке емирате, који су, као и сами Византинци, водили борбу и против Османлија и против Латина, Андроник III и Јован Кантакузин су покушали да помоћу новосаграђене флоте појачају византиске позиције на мору. Царска флота је 1329 г. кренула најпре на Хиос, који се, под влашћу ђеновљанске породице Цакарија, био одметнуо од Царства. Ово важно острво је освојено и све до 1346 г. остало под византиском влашћу. Исто тако је, уз подршку суседних селџучких емира, примодана да призна врховну власт Византије и Фокеја, која се такође налазила у ђеновљанским рукама. Најзад, цар је успео да спасе Лезбос од напада западних сила. Овде су се, наиме, поновили, у малом, догађаји из

[1] Уп. *М. Динић*, За хронологију Душанових освајања византиских градова, Зб. Р. В. И. 4 (1956) 7.

[2] Према *Ламброс-Амандос*, Βραχέα Χρονικά, Nr. 26, 4: 2 марта; према хроници коју је издао *Горянов*, В. В. 2 (1949) 283, 86: 1 марта 1331. Уп. и *V. Laurent*, R. E. B. 7 (1949) 209.

[3] О заузећу Никомедије 1337 г. в. *Г. Арнакис*, Οἱ πρῶτοι Ὀθωμανοί, Атина 1947, 197. *V. Laurent*, R. E. B. 7 (1949) 211.

1204: лига хришћанских сила, формирана ради сузбијања турских гусара, насрнула је на ово византиско острво, упркос томе што је византиски цар формално био приступио Лиги. И сада је он морао да уз помоћ Селџука брани нападнуто острво од своје хришћанске браће, у чему је на крају, после драматичне борбе, и успео.

Најзначајнији успеси постигнути су, међутим, у Тесалији и Епиру. После смрти Стефана Гаврилопула Мелисина (1333), најмоћнијег међу тесалиским магнатима који су фактички држали северни део земље, у Тесалији је настала анархија. Не губећи време, солунски намесник Јован Мономах упао је у Тесалију, а ускоро је тамо приспео и цар, па је северни део Тесалије, све до каталанске границе, присаједињен Византиском царству. Чак и албанска племена, која су се била настанила у Тесалији и до тог времена сачувала независност,[1] признала су сада врховну власт Византије. Епирски деспот Јован Орсини (1323—1335) покушао је са своје стране да запоседне западни део Тесалије, али је одбијен и морао је да се повуче у своју земљу.

После анексије Тесалије наметнуло се решење епирског питања. Услед бесконачних страначких борби и сталног мешања суседних сила, у епирској области владало је дубоко врење и слом изнемогле Деспотовине био је неминован. Победа византиске странке у Арти убрзала је њен крај. Пошто је отровала свог мужа-деспота, деспина Ана је преузела власт са својим сином Нићифором II и ступила у преговоре са византиским царем. На челу веће војске, чије су језгро сачињавале турске трупе, Андроник III и Јован Кантакузин похитали су из Тесалије у Епир да приме од епирске деспине изјаву верности (1337). Тако је Епир с Акарнанијом без борбе присаједињен Византиском царству. Деспина Ана се преварила у нади да ће, признавши византиски суверенитет, и даље владати над Епиром у име свог сина. Цар није могао да препусти власт старој династији деспота за коју су биле везане традиције епирског сепаратизма. Управа у Епиру поверена је протостратору Теодору Синадину као царевом наместнику, а Ана и Нићифор морали су да се настане у Солуну.

Западне силе, заинтересоване за Епир, покушале су да оспоре Византији земљу која јој је тако лако припала. Као оруђе служио је њима заобиђени деспот Нићифор II. По налогу титуларне латинске царице Катарине Валоа, која је

[1] Кантакузин (I, 474) каже да су они били ἀβασίλευτοι.

тада владала Ахајском кнежевином, анжујски намесник у Драчу организовао је устанак за враћање збаченог деспота. У Арти је Нићифор II проглашен за владара, а царски намесник Теодор Синадин бачен у затвор. Међутим, свега неколико градова придружило се деспоту, док је већи део земље остао веран византиском цару. Кад су Андроник III и Јован Кантакузин приспели с малом војском, устанак је брзо ликвидиран (1340)[1]. Нићифор је морао да се врати у своје часно прогонство у Солун и да се задовољи титулом панхиперсеваста и веридбом с Кантакузиновом ћерком. За намесника у Епиру постављен је Јован Анђео, који се истакао приликом савлађивања устанка, а Синадину је поверено намесништво у Солуну. Једна од најтежих последица византиског слома из 1204 била је најзад отклоњена. Истина, постојале су и даље латинске кнежевине у Грчкој, али је са сепаратистичким грчким државама било свршено. Јован Кантакузин са заносом велича овај успех, који ниједна ранија влада, и поред свих напора, није била у стању да постигне.[2]

Уствари, овај успех није био резултат византиске снаге, већ последица опадања самих сепаратистичких држава. Некада су ове државе смело пркосиле притиску моћног Михаила VIII, а сада су скоро без отпора подлегле ослабљеном Царству. Уосталом, Византинци се нису дуго радовали својој победи. У тренутку кад су се отцепљене покрајине најзад поново припојиле Царству, сенка Душанове моћи већ се била наднела над њима. Свега неколико година доцније Душан је освојио албанско подручје а ускоро затим и цео Епир и Тесалију. Византија је још била у стању да у повољним приликама, вештом и одлучном политиком постигне извесне успехе, али не и да задржи плодове својих тренутних победа. Тек што је Царство почело да се опоравља од недавног грађанског рата, тек што је приступило решавању најпречих проблема и забележило прве успехе, ако не према Османлијама и Србима, а оно бар према слабијим противницима, кад је поново све пошло низбрдо. Владавина Андроника III била је кратка пауза у једном периоду унутрашњих борби. После његове смрти избио је нови грађански рат, много ужаснији и крвавији и много кобнијих последица но први. Од овог грађанског рата Византија се никада више није опоравила.

[1] Хронологија према *Флоринском*, Андроник и Кантакузин, т. 204, стр. 241, прим. 3.
[2] Kantakuzenos I, 504.

Када је Андроник III 15 јуна 1341 г. преминуо, његов син Јован V имао је тек девет година.[1] Као најближи пријатељ и сарадник покојног цара, велики доместик Јован Кантакузин полагао је право на вођење регентства. Међутим, против њега се створила јака опозиција која се окупила око царице-мајке Ане Савојске и патријарха Јована Калекаса. А најопаснији Кантакузинов противник био је његов некадашњи присталица, препредни Алексије Апокавк, који се за време грађанског рата истакао на страни Андроника III и дошао до великих почасти и богатства.

Дворске сплетке и страначке борбе испуњавале су живот византиске престонице. Међутим, спољнополитичке невоље нису чекале. Турци су пљачкали трачку обалу, Срби су поново продрли до Солуна, а и Бугари су претили ратом. Са трупама врбованим из личних средстава Кантакузин се успешно супротставио непријатељима. Штавише, указала му се могућност да поново ојача византиске позиције у Грчкој. Ахајски феудалци обавестили су великог доместика да су спремни да признају византиски суверенитет. У Ахајској кнежевини владало је дубоко врење, и француски барони више су волели да се потчине византиском цару но претставницима фирентинског банкарског дома Ačajуоли, који су од недавно управљали Ахајом као намесници титуларне царице Катарине. Кантакузина су испуњавале заносне наде. „Ако с божјом помоћу успемо“, рекао је у војном савету, „да потчинимо Латине настањене на Пелопонезу, онда ће се и Каталанци у Атини и Беотији милом или силом прикључити нама. Тада ће се власт Ромеја, као у старо доба, ширити од Пелопонеза до Византиона, и биће нам лако да и од Срба и других суседних варварских народа добијемо задовољење за све увреде које су нам тако дуго чинили“.[2]

Но ове наде осујећене су избијањем новог грађанског рата који је не само упропастио све изгледе на проширење византиске власти, већ је уништио и оно мало што је Византији још било остало. Одлазак Јована Кантакузина из престонице противничка странка је искористила за извршење државног удара. Велики доместик, који се одушевљавао грандиозним патриотским плановима, проглашен је за државног непријатеља, његова палата је срушена и опљачкана, а његове присталице, уколико нису успеле да

[1] О датуму рођења Јована V (новембра 1331) в. *Charanis*, Short Chronicle 344, на основу *Ламброс-Амандос*, Βραχέα Χρονικά, Nr. 47, 11.
[2] Kantakuzenos II, 80, 4.

побегну из Цариграда, бачене су у затвор. У договору с царицом, на чело регентства је стао патријарх Јован, Алексије Апокавк је постављен за великог дукса и управитеља престонице и суседних градова и острва, а његовим присталицама дати су високи положаји. Кантакузин је примио борбу и 26 октобра 1341 г. прогласио се у Димотици за цара. Међутим, поштујући принцип легитимитета, кога се и у даљем току грађанског рата чврсто држао, он је наредио да се у свечаним акламацијама на првом месту спомињу имена царице Ане и легитимног цара Јована V, а тек иза њих његово име и име његове супруге Ирине. Он је желео да нагласи да се он не бори против легитимног царског дома, већ против Апокавка, који је у Цариграду ускоро постао свемоћан. Као устанички покрет за време првог грађанског рата, и Кантакузинова акција против цариградског регентства наслањала се пре свега на трачко племство, те је и овог пута провинција надјачала престоницу.

Византија се налазила на прагу једне од најтежих криза које је икад доживела. Док је грађански рат двадесетих година знатно ослабио Царство, грађански рат четрдесетих година одузео му је последњу животну снагу. У много јачој мери умешале су се сада у унутрашње борбе Византинаца стране силе, а борба политичких струја пооштрила се социјалним сукобима и верским распрама. Византију је захватила не само политичка, већ и тешка социјална криза. Једно снажно социјално-револуционарно струјање дошло је до изражаја у странци зилота, а са политичким и социјалним борбама преплео се огорчен верски спор, изазван покретом исихаста, најзанимљивијим верским покретом позновизантиске епохе.

Исихастима су називани у Византији од давнина калуђери који су у потпуној повучености и тишини (ἐν ἡσυχίᾳ) водили строг пустињачки живот. У XIV веку исихазам је добио карактер једне посебне мистичко-аскетске струје. Далеки претеча ове струје био је чувени мистичар XI века, Симеон Нови Богослов, с којим позновизантиски исихазам има блиске додире у науци и пракси.[1] Прави оснивач исихастичког покрета био је синајски калуђер Григорије, који је тридесетих година XIV века обишао византиске земље, проповедајући своје мистичко-аскетско учење. Учење Григорија Синаита наишло је у византиским

[1] Cf. *K. Holl*, Enthusiasmus und Bussgewalt beim griechischen Mönchtum. Eine Studie zu Symeon dem neuen Theologen, Leipzig 1898; *I. Hausherr*, Vie de Syméon le nouveau Théologien, Rome 1928.

манастирима на јак одјек. Нарочито велико је било одушевљење у Светој Гори. Ово старо жариште византиског православља постало је средиште исихазма. Највиши циљ коме су исихасти тежили била је визија божанске светлости. Тај циљ се постизао путем одређених аскетских метода. Исихаст је морао да, потпуно повучен, у одређеном ставу, стално понавља тзв. Исусову молитву („Господе Исусе Христе, сине божији, помилуј ме“) и да сваки пут док је изговара задржи дах: постепено би га обузело осећање бескрајног блаженства и он би угледао неку надземаљску светлост, ону исту божанску светлост која се приказала Исусовим апостолима на Таворској Гори.

Међутим, веровање исихаста у вечиту видљивост таворске светлости наишло је на противљење, а аскетске методе које су они примењивали изазвале су негодовање и потсмехе. Први је устао против исихазма Варлаам, грчки монах из Калабрије, човек велике учености, али немирна духа, у коме се западњачка надменост спојила с византиском страшћу за апстрактним расправљањем. Он је дошао у Цариград да се мери с најјачим претставницима византиске науке, али је подлегао у јавној дискусији с ученим Нићифором Григором, јер његови рационалистички погледи, засновани на Аристотеловој философији и западној схоластици, нису наишли на одобравање византиских слушалаца. Тада је увређени Калабријац окренуо свој полемички жар против мистицизма светогорских калуђера, сматрајући га најмрачнијим међу мрачним сујеверјем. У одбрану исихаста устао је Григорије Палама, најистакнутији византиски богослов тог времена.[1] Распламсао се оштар спор. Питање аскетске праксе исихаста, која је у почетку била главна мета Варлаамова сарказма, стављено је сасвим у позадину, а цела пажња је усретсређена на философско-теолошке основе исихастичке науке о вечитој божанској светлости. Варлаам је категорички одбијао вечито постојање, а према томе и могућност виђења таворске светлости, јер, сем самог божанства, ништа, па ни таворска светлост не може бити вечито. Прими ли се постојање вечите светлости, онда та светлост не би била ништа друго но сам бог, који је једини вечит, али и у том случају она

[1] О богословском систему Г. Паламе в. *монах Василий (Кривошеин)*, Аскетическое и богословское учение св. Григория Паламы, S. K. 8 (1936) 99—154, где је детаљно наведена и старија литература. Исто на немачком: Mönch *Wassilij*, Die asketische und theologische Lehre des hl. Gregorius Palamas, Das östl. Christentum, Heft 8 (1939).

не би могла да се види, пошто је бог невидљив. Насупрот томе Григорије Палама је повлачио разлику између трансцендентне божје суштине (οὐσία), неприступачне човеку, и божјих „енергија" (ἐνέργειαι, понекад и δυνάμεις), које делују у свету и које се откривају људима а које ипак нису створења већ вечите еманације бога. Да нема таквих божјих еманација, између иманентног света и трансцендентног божанства не би уопште постојала никаква веза. Божја мудрост, љубав, милост — све су то, према Палами, божје енергије, а божја енергија је и она вечита светлост која се показала апостолима и која се може видети увек у мистичкој екстази. Док Варлаам потпуно одваја пролазно од вечитог, у Паламином систему између небеског и земаљског света нема јаза, већ постоји нешто што их везује, што потиче од бога а саопштава се људима. Тако се у учењу исихаста изражава она иста тежња која је већ у доба христолошких распри и борби око икона условљавала став византиске цркве: тежња да се премости јаз између овог и оног света.[1] Зато је исихазам, одлучно одбачен на Западу, прихваћен у Византији.

Но и у византиској цркви исихазам се афирмирао тек после дугих борби, јер је и у Византији у почетку постојала јака опозиција против ове необичне и наизглед нове, иако у суштини прастаре науке. Док је радикална монашка странка без колебања стала уз исихасте, умерене струје византиског свештенства заузеле су негативан став. Истина, почетком 1341 г. Григорије Палама је постигао да се његова наука призна на Цариградском сабору, а када је ускоро после тога, уместо разочараног и озлојеђеног Варлаама, против исихазма иступио византиски калуђер Григорије Акиндин, следбеник западне схоластичке филозофије, био је и он одбијен. Ипак, победа исихаста није била потпуна. Изгледа да се византиска црква колебала и избегавала да донесе коначну одлуку и да категорички осуди противнике исихаста. А када је у лето 1341 г. дошло до политичких промена, наступио је преокрет и у црквеној политици. Као Латињанка, царица Ана Савојска није могла да буде наклоњена исихазму, а и патријарх Јован Калекас био је одлучан противник исихаста. И световне и духовне власти окренуле су се против исихастичког покрета. У Цариграду исихасти су били изложени гоњењима, сам Григорије Палама бачен је у затвор. Утолико је приснија постала веза исихаста с Јованом

[1] Уп. мој чланак: Афонские исихасты и их противники, Записки Русск. Научн. Инст. в Белграде 5 (1931) 349 сл.

Кантакузином. Кад је избио грађански рат, исихасти су стајали на једној, антиисихасти на другој страни. Не само у политичком, већ и у верском погледу Византија се поделила у два непријатељска табора.

Не мање оштре биле су социјалне супротности које су раздирале Византиско царство. Управо социјални расцеп био је узрок крајњој жестини с којом је вођен овај грађански рат. Што је Царство више сиромашило и опадало, то је већа била беда ширих маса становништва на селу и у граду. И на селу и у градовима сав посед се концентрисао у рукама танког слоја аристократије, и она је постала предмет мржње огорчених маса.

У време свог цветања византиски апсолутизам је на рушевинама старе муниципалне управе изградио свој бирократски апарат и потчинио градски живот свом свеобухватном централизму. Истина, временом су локалне снаге дошле поново до изражаја и традиције градских слобода су оживеле.[1] Међутим, ово оживљавање градске аутономије проузроковано је пре свега слабљењем централне власти под притиском феудалног велепоседништва, а не успоном нових друштвених снага. У градовима позновизантиске епохе није господарила нова класа трговаца и занатлија, као на Западу, већ локална земљишна аристократија. Ова разлика не сме се губити из вида, ма колико било тачно да догађаји, који су средином XIV века потресли византиски градски живот, имају много аналогија у историји савремених талијанских или фламанских градова и да улазе у опште оквире социјалних сукоба у тадашњим европским градовима.[2] Ова основна разлика објашњава зашто је Византија,

[1] Уп. важна излагања *Bratianu*, Privilèges 101 sq. Историја византиских градова проучена је сасвим недовољно. У последње време већу пажњу су јој поклонили совјетски византинолози. За доцнију епоху в. *Б. Т. Горянов*, Византийский город XIII—XIV вв., В. В. 13 (1958) 162 сл. Бројнији и значајнији радови односе се на византиски град у ранијем Средњем веку. Сем радова М. Сјузјумова о Епарховој књизи, треба нарочито споменути: *Е. Э. Липшиц*, К вопросу о городе в Византии в VIII—IX вв., В. В. 6 (1953) 113 сл.; *А. П. Каждан*, Византийские города в VII—XI вв., Сов. археология 21 (1954) 164 сл.; *М. Я. Сюзюмов*, Роль городов-эмпориев в истории Византии, В. В. 8 (1956) 26 сл. На последњем Међународном конгресу византинолога садржајан реферат о византиском граду поднео је *E. Kirsten*, Die byzantinische Stadt, Berichte zum XI. Intern. Byz.-Kongress, München 1958, V, 3 Уп. и *F. Dölger*, Die frühbyzantinische und byzantinisch beeinflusste Stadt, Atti del 3° Congresso internazionale di studi sull'alto medioevo, Spoleto 1958, 1 sq. У наредном тому D. O. P. изаћи ће моја расправа о проблему византиског града у раном Средњем веку.

[2] *Bratianu*, Privilèges 119 sq.

некада водећа економска сила у свету, тако брзо премашена од стране талијанских градова и тако потпуно потиснута у позадину.

Избијањем сукоба између цариградског регентства и вође аристократа Јована Кантукузина социјални антагонизам, који је тињао, букнуо је свом снагом. У борби против Кантакузина Алексије Апокавк је вешто искоришћавао огорчење нижих слојева против племства окупљеног око његовог супарника. У Једрену је избио устанак против локалне аристократије и ускоро је пожар захватио и друге трачке градове. Чланови племићких и имућних породица, Кантакузинове присталице, свуда су сузбијени.

Највећу жестину, међутим, достигле су класне борбе у Солуну, том огромној луци са шареноликим становништвом, где је најгора беда живела поред највећег богатства. У Солуну, који је одувек заузимао посебан положај у Царству и где су тежње за слободом биле нарочито снажне, формирала се јака, организована народна странка, странка зилота. Антиаристократски покрет није се овде испољио само у стихиском изливу народног огорчења већ је за извесно време и завладао градом. 1342 г. зилоти су успели да узму власт у Солуну у своје руке.

Намесник Теодор Синадин морао је да бежи из града. Исто тако су и други припадници вишег сталежа, присталице Јована Кантакузина, потражили спаса у бекству. Њихова имовина је заплењена. Као Кантакузинови противници, зилоти су признавали владу легитимног цара Јована V Палеолога. Штавише, најпознатије вође ове антиаристократске странке биле су из породице Палеолога. Пошто су истерали дотадашњег солунског намесника, као Кантакузиновог присталицу и изразитог претставника племства, зилоти су прихватили намесника послатог из Цариграда. Међутим, прву реч у граду није имао царски намесник већ вођа зилота. Временом је његов утицај само растао, тако да је Солун фактички живео својим посебним животом и уживао скоро потпуну самосталност. У другом граду Царства загосподарила је за дуже време револуционарна антиаристократска странка, која је енергично бранила своју власт и сурово се разрачунавала са својим противницима.[1]

[1] Савременици од којих нешто сазнајемо о владавини зилота говоре о њој с огорчењем и негодовањем, али су то махом изразити противници зилота. Њихови подаци о мерама и интенцијама зилотске владе нажалост су оскудни. Оно што се досада у модерној литератури, па и у ранијим издањима ове књиге о томе износило, заснива

ДРЖАВА НЕМАЊИЋА

Карта 7

ДРЖАВА НЕМАЊИЋА
Граница краљевине Стефана Првовенчаног
Граница Милутинове краљевине
Граница Душановог царства
0 20 40 60 80 100 км
УГАРСКА
БОСНА
ЗЕТА
ВИДИНСКА КНЕЖЕВИНА
БУГАРСКА
ВИЗАНТИЈА
АЛБАНИЈА
ЕПИР
ТЕСАЛИЈА
АКАРНАНИЈА
ЕТОЛИЈА
ХАЛКИДИК
КАТАЛАНСКО ВОЈВОДСТВО
ЕВБЕЈА
АХАЈА (анж.)
ЈАДРАНСКО МОРЕ
ЕГЕЈСКО МОРЕ
КОСОВО
ТАСОС
АТОС
КРФ (анж.)
ЛЕВКАДА (анж.)
КЕФАЛЕНИЈА (анж.)
Дунав
Сава
Драва
Тиса
Морава
Дрина
Лим
Дрим
Вардар
Струма
Београд
Браничево
Рудник
Видин
Жича
Студеница
Рас
Ниш
Средац (Софија)
Пећ
Приштина
Призрен
Велбужд
Скопље
Дубровник
Котор
Будва
Скадар
Железнац
Прилеп
Просек
Струмица
Мелник
Сер
Драма
Филипи
Христопоље
Хрисопољ
Драч (анж.)
Охрид
Острово
Воден
Костур
Бер
Солун
Хиландар
Авлона
Канина
Сервија
Бутринто
Јањина
Трикала
Лариса
Арта
Птелеон (млеч.)
Неопатрас
Тебе
Атина
Коринт

Од Солуна до Цариграда, свуда је моћ племства била сломљена. Кантакузинова ствар изгледала је изгубљена. Најближи његови сарадници, међу којима чак и Синадин, одрекли су се њега, да би спасли живот и имовину. Лишен сваког ослонца у Царству, Кантакузин се повукао са око 2.000 људи према српској граници и затражио Душаново гостопримство и помоћ. Мешање у византиски грађански рат одговарало је интенцијама српског краља и српске властеле, жељне освајања. Српски краљ и краљица дочекали су византиског претендента у Приштини с великим почастима (јула 1342). Кантакузин је дуго остао у Србији. Његови преговори с Душаном и српским великашима довели су до споразума и склапања савеза. Међутим, походи савезника на јаки Сер нису имали успеха ни 1342 ни 1343 г. Кантакузинова пратња спала је на 500 људи и његов положај постао је сасвим безизлазан, кад му је изненада стигла вест да га је Тесалија признала за цара. Земља великих магната придружила се вођи византиског племства. Кантакузин је дао Тесалију на доживотну управу свом пријатељу и рођаку Јовану Анђелу. Овај је сада заповедао, скоро независно, премда је признавао врховна права свог господара, и над Епиром с Акарнанијом и Етолијом, и над Тесалијом. Ускоро му је пошло за руком да прошири своју власт и на рачун каталанске области у јужној Тесалији. Потиснут из старих византиских покрајина, Кантакузин је нашао подршку у недавно повраћеним грчким областима, којима је он увек указивао посебну пажњу и чије је присаједињење било у великој мери његово дело.

са највећим делом на беседи Николе Кавасиласа. Међутим, *Ševčenko*, Nicolaos Cabasilas 81 sq., доказао је да се овај спис не тиче зилота већ извесних мера царске владе, и то вероватно владе Апокавка (в. горе. стр. 443, прим. 8). Према томе се наша претстава о мерама и карактеру зилотске владе у неку руку још сужава, али уједно постаје сигурнија и логичнија. Тако се, на пример, не односе на зилоте оптужбе због продавања чиновничких положаја нити због наплаћивања свештеничких рукополагања. Ни оно што се у Кавасиласовој беседи говори о секуларизацији манастирских имања — ово питање заузима централно место у његовој оптужници и према томе је сматрано као главна тачка „зилотског програма" — не доказује, уколико се за то не нађе потврда у другим изворима, да су зилоти такве мере спроводили. Колико ја видим, Нићифор Григора износи само да су зилоти одузимали богатим имовину (καὶ τῶν πλουτούντων ἀφαιρούμενοι τὰς οὐσίας: II, 796, 15). Кантакузин каже да су они упадали у куће одбеглих аристократа, рушили их и пљачкали њихову имовину (καὶ τὰς οὐσίας διήρπαζον: II, 234, 7). Очигледно, овде није реч о конфискацији земљишних поседа већ само о одузимању имовине у граду, што је уосталом и природно, јер се власт зилота ограничавала на град Солун.

Успеси византиског претендента убрзали су његов раскид са српским краљем. Победа једне или друге супарничке странке у Византији Душану нимало није ишла у рачун. Он је напустио Кантакузина и пружио руку цариградском регентству које се свим средствима трудило да задобије његову благонаклоност. Његов син Урош верен је сестром младог цара Јована Палеолога (лето 1343). Уместо савезника Кантакузин је сада имао у Душану моћног противника. Али је он имао још једног савезника, аидинског емира Умура, с којим је још за владе Андроника III био у пријатељским везама. Већ крајем 1342 г. Кантакузин се обратио Умуру за помоћ и отада је стално уживао подршку Турака, прво Селџука, а онда Османлија.[1] Ова подршка осигурала му је превагу над супарничком странком и најзад донела и одлуку у византиском грађанском рату. Међутим, ни уз Умурову помоћ Кантакузин није успео да заузме Солун, који му је, вођен странком зилота, пружао очајнички отпор. Спољна опасност само је пооштрила радикализам зилотске владавине.[2] Кантакузин је морао да одустане од заузећа Солуна, а осталу Македонију је фактички препустио Душану. Зато је, захваљујући помоћи Селџука, почео да осваја Тракију. Почетком 1343 г. Умур је ушао у Димотику.[3] Овај успех плаћен је, међутим, дивљачким пљачкањем турских трупа по запоседнутим земљама.

Са своје стране, влада легитимног цара Јована V Палеолога полагала је све наде у подршку јужнословенских држава, јер је, поред Душана, придобила за себе и бугарског цара Јована Александра. Цариградској влади пришао је и смели хајдук Момчило, доскора Умуров и Кантакузинов савезник, који се са својом војском учврстио у бугарско-византиској пограничној области.[4] Међутим, пријатељство словенских владара није много помогло легитимном цару, а скупо је стало Византиско царство. Ситуација је била све мрачнија: док су Кантакузинови савезници пустошили византиске земље, Апокавкови савезници откидали су од Царства велике територије. Током 1343 г. Душан је, најпре као Кантакузинов, а онда као Палеологов савезник, заузео Воден, Костур и Хлерин и завршио освајање Албаније, која се сада, са изузетком анжујског Драча, налазила сва под његовом влашћу.[1] Бугарски цар наплатио је своје пријатељство запоседањем веће области на горњем току Марице с Пловдивом и Станимахом, иако на делу није указао цариградској влади ни најмању помоћ. Момчило је засновао своју посебну кнежевину у јужним Родопима. Одатле је овај пустолов, коме је Кантакузин поклонио титулу севастократора, а царица Ана чак и титулу деспота, стално нападао и пљачкао суседне области, док га није најзад Умур савладао и погубио (1345).

[1] Умур је главни јунак најзанимљивијег дела турске хронике Енверија, који подробно описује његове походе и подвиге у византиским земљама. Овај део недавно је издала и превела на француски *I. Mélikoff-Sayar*, Le destân d'Umûr Pacha, Paris 1954. Исцрпно и врло вредно истраживање о овом спису дао је *P. Lemerle*, L'Émirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur „La geste d'Umur Pacha", Paris 1957.

[2] Kantakuzenos II, 393 sq.

[3] Cf. *Lemerle*, L'Émirat d'Aydin 144 sq.

[4] Интересантне податке о Момчилу даје горе споменута турска хроника: cf. *I. Mélikoff-Sayar*, p. 101, 124.

До лета 1345 г. Јован Кантакузин је већ потчинио скоро целу Тракију. И у самом Цариграду противничка странка задобила је тежак ударац: њен најјачи човек, велики дукс Алексије Апокавк, убијен је 11 јуна 1345 г. приликом обиласка једне тамнице у којој су били затворени његови противници. Тада је и у Солуну дошло до прве реакције против зилотске владавине. Занимљиво је да је покушај реакције потекао од царског намесника у Солуну, а овај није био нико други но велики примикерије Јован Апокавк, син цариградског диктатора. Уместо да подупире антиаристократску владавину у Солуну, он је дошао у сукоб са странком зилота и њиховим вођом Михаилом Палеологом чију превласт није хтео да трпи. Вођа зилота је убијен по његовом налогу, па је он узео власт у своје руке, а кад је стигла вест о убиству његовог оца у Цариграду, прешао је отворено на Кантакузинову страну.[2] Међутим, противудар није изостао. Зилоти су се дигли под вођством Андрије Палеолога и револуционарне снаге су се још јаче разбуктале. Јован Апокавк је савладан и убијен са око стотину својих присталица. Сви су они бачени са градских бедема, а народ, сакупљен доле, растргао их је на комаде. Затим је почело опште обрачунавање с припадницима вишег сталежа. Један огорчени противник зилота и Кантакузинов ватрени присталица пише о томе: „Они који су често бранили слободу ових људи и

[1] Уп. *М. Динић*, За хронологију Душанових освајања византиских градова, Зб. Р. В. И. 4 (1956) 1 сл.

[2] Радост коју је тај привремени преокрет изазвао код Кантакузинових присталица изражава писмо које је Димитрије Кидон, како је то лепо утврдио *R.-J. Loenertz*, Note sur une lettre de Démétrius Cydonès à Cantacuzène, B. Z. 44 (1951) 405 sq., упутио Јовану Кантакузину у лето 1345 г., вероватно из Бера. Да се Кидоново расположење ускоро променило, показује цитат који наводим мало ниже.

њиховог града терани су као робови, с конопцем о врату. Ту је слуга терао свог господара, тамо роб оног ко га је купио. Сељак је гонио стратега а земљорадник војника (тј. пронијара)".[1] Власт зилота је успостављена и одржала се још више година, скоро потпуно независна од Цариграда. Веза Солуна с осталим деловима Царства постала је сасвим лабава.

И поред ових догађаја, Јован Кантакузин је могао, нарочито после пада великог дукса Алексија Апокавка, да буде сигуран у победу. Ослањајући се на економски и политички најјаче елементе, Кантакузин се све више приближавао свом циљу, док је снага цариградске владе стално опадала. Истина, селџучка помоћ постала је слабија, јер је Умур био заузет ратовањем против лиге западних сила, која је ступила у акцију у источном делу Средоземног Мора и већ 1344 г. заузела Смирну. Борбе су биле дуге и променљиве и најзад је Умур у њима нашао смрт (1348).[2] Међутим, Кантакузин се споразумео с османлиским султаном Урханом и нашао је у њему још моћнијег савезника. Дао му је чак за жену своју кћер Теодору, коју је, изгледа, раније нудио и Умуру.[3] Било је некада време када Византинци ни највеће хришћанске владаре нису сматрали достојним брака с византиским принцезама. Сада се византиска принцеза појавила у харему турског султана (1346).

На домаку победе, Јован Кантакузин је 21 маја 1346 г. у Једрену крунисан за цара. Овај свечани чин, који је обавио јерусалимски патријарх, требало је да легализује Кантакузиново проглашење у Димотици, којим је 1341 г. отпочео грађански рат. Власт царице Ане била је ограничена на престоницу са најближом околином. Ипак ова властољубива жена није одустајала од борбе. Она је такође успела да добије помоћ од Турака. У лето 1346 г. стигло је 6.000 Селџука из Саруханског емирата, али уместо да крену против Кантакузина, они су упали у Бугарску, где су се могли надати већем плену него ли у опустошеној Тракији, а на повратку страховито су опљачкали и цариградску околину. Није помогло ни то што је у последњем тренутку царица пружила руку исихастима, сменила патријарха Јована Калекаса (2 фебруара 1347)[4], пустила Григорија Паламу из

[1] D. Kydones, P. G. 109, 648.

[2] О лиги западних сила и Умуровим борбама с њом детаљно *Gay*, Clément VI 32 sq. *Lemerle*, L'Émirat d'Aydin 180 sq., 218 sq.

[3] Занимљиву причу о томе доноси Енверијева хроника, ed. *I. Mélikoff-Sayar*, p. 106 sq.

[4] Cf. *Laurent*, Notes 170.

затвора и довела за патријарха његовог присталицу Исидора. 3 фебруара 1347 г. цариградска капија је отворена Кантакузину. Градска посада је прешла на његову страну, и царица Ана морала је да прекине борбу.

Јован Кантакузин је признат за цара. Према постигнутом споразуму, он је имао да управља државом сам у току десет година, а затим би делио власт с легитимним царем Јованом V. Овога је Кантакузин оженио својом ћерком Јеленом. 13 маја обављено је ново крунисање: сада је Јован Кантакузин примио царску круну из руку цариградског патријарха, јер пуну и неоспорну правну важност имало је само крунисање обављено у престоници од стране цариградског патријарха. Између Кантакузина и породице Палеолога исконструисано је духовно сродство које је требало да легализује његов положај. Он је заступао покојног Андроника III као његов „духовни" брат и, као „заједнички отац" Јована Палеолога и своје деце, био глава царског дома.[1]

Победа Јована Кантакузина значила је слом социјално-револуционарног покрета у Византиском царству. Истина, зилоти су се још држали у Солуну и категорички су одбијали да признају Кантакузина, али је крај њихове владавине био сада само питање времена. Осећајући да се њихова власт љуља, зилоти су ступили у преговоре са Србима, желећи пре да град предају Душану него Кантакузину. Међутим, крајем 1349 г. зилотска влада је пала. Вођа зилота Андрија Палеолог побегао је Србима, а намесник Алексије Метохит позвао је Кантакузина. Овај је, у пратњи Јована Палеолога, најзад ушао у град који му је најдуже и најјаче пркосио (1350).

Кантакузинова победа била је уједно и победа исихаста. Истина, верске распре су се наставиле и као противник исихаста иступио је сада учени Нићифор Григора, који се у своје време супротставио Варлааму у научно-филозофској дискусији. Међутим, сабор на Влахернском двору 1351 г. коначно је признао правоверност исихаста и бацио анатему на Варлаама и Акиндина. Иако још дуже оспораван, исихазам је отада важио као званично признато учење грчке православне цркве. Григорије Палама је ускоро после смрти (1357/58)[2] проглашен за свеца, а његова наука по-

[1] Cf. *Dölger*, Johannes VI. Kantakuzenos als dynastischer Legitimist, Annales de l'Inst. Kondakov 10 (1938) 19 sq., нарочито стр. 25 и 40 с изворним подацима.

[2] *H. Beuc*, Τὸ ἔτος τελευτῆς τοῦ Γρ. Παλαμᾶ, Ἀθηνᾶ 16 (1904) 638 и 18 (1905) 39 сл.

стала је једна од основа даљег развоја грчке цркве. Следбеници исихаста били су и истакнути мистик Никола Кавасилас, и учени канониста Симеон Солунски, и чувени бранилац православља против римске уније у XV веку Марк Евгеник. Прихвативши исихазам, Византија је заузела став не само у верском већ и у културном погледу. После јаког латинског утицаја у XII и XIII веку, завладао је у Византији у првој половини XIV века конзервативни грчки правац, противан не само римској цркви него и западној култури уопште. Манојло I Комнин и Михаило VIII Палеолог били су претставници латинофилског курса. Напротив, Андроник II и Јован VI Кантакузин, који се истакао као противник старог Андроника али је умногоме био његов највернији следбеник, претставници су конзервативног византиског духа.

Од унутрашњих борби у Византији највише је користи имао Стефан Душан. Грађански рат, који је разорио и осакатио Византију, омогућио је стварање Душанове велике силе. Сем Солуна, цела Македонија до Месте налазила се у његовим рукама, пошто је, после више узастопних напада, 24 септембра 1345 г. пао и јаки Сер.[1] Ускоро после заузећа Сера Душан је узео титулу цара Срба и Грка.[2] Ова титула јасно показује његову намеру да коначно сруши Византиско царство и да га замени новим царством Срба и Грка. Борба са Византијом око превласти значила је за Душана, као некада за Симеона, борбу за царско достојанство, највиши израз византиске политичке и духовне супрематије. А стварање Царства повлачило је за собом и оснивање патријаршије. На Ускрс, 16 априла 1346 г., нови патријарх крунисао је Душана за цара. Свечаном чину крунисања, које Византија наравно није могла да призна, присуствовали су трнов-

[1] За датум *А. Соловјев*, Цар Душан у Сересу, J. И. Ч. 1 (1935) 474.

[2] За ближе одређивање времена Душановог проглашења (крај новембра или децембар 1345) в. *М. Ласкарис*, Повеље српских владалаца у грчким публикацијама, Прилози за књижевност 8 (1928) 185 сл. У својим грчким повељама Душан се назива, према византиском узору: Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας. На српском, Душанова царска титулатура гласи, с извесним варијантама: Стефань вь Христа бога вѣрни царь Србьлемь и Грькомь. Уп. Ст. *Станојевић*, Студије о српској дипломатици, Глас 106 (1923) 41 сл.; *Острогорски*, Автократор 154 сл. *М. Динић*, Српска владарска титула за време Царства, Зб. Р. В. И. 5 (1958) 9 сл. Уп. такође интересантну расправу *Динића* о Душановој царској титули и њеном признавању, одн. непризнавању од стране спољних сила: Душанова царска титула у очима савременика, Зборник цара Душана I (1951) 87 сл.

ски патријарх, аутокефални охридски архиепископ и претставници светогорских манастира. Света Гора се налазила под Душановом влашћу и Душан се много трудио да стекне благонаклоност и признање овог најугледнијег центра грчког православља. Дуго је боравио у Светој Гори и излазио усусрет свим жељама њених славних манастира, делећи им поседе и привилегије.[1] Никада светогорски манастири нису уживали таква неограничена имунитетна права као под Душановом влашћу.[2]

Стишавање унутрашњих борби у Византији није зауставило напредовање Душанове војске. Првих година Кантакузинове владе Душан је завршио освајање епирских области и припојио свом Царству Тесалију (1348). Управу у Епиру поверио је свом полубрату Симеону-Синиши, а Тесалију Прељубу, кога је уздигао за ћесара. После слома зилотске владавине у Солуну, док је Душан био заузет ратовима у Босни, Кантакузин је предузео противофанзиву у Македонији и успео да поврати Сер и Воден (1350), али су ускоро ови градови поново пали под Душанову власт.

Са мало напора, без иједне веће битке на отвореном пољу, Душан је одузео Византији преко половину преосталих њених земаља, а територију своје државе готово удвостручио. Војне операције сводиле су се углавном на опсаду појединих градова, који већином нису дуго пружали отпор.[3] Душанова власт се сада протезала од Дунава до Коринтског Залива и од Јадранског до Јегејског Мора. То је било упола грчко царство, које је обухватало многе земље грчке културе и грчког језика, и управо у тим земљама било је тежиште новонастале царевине. Према Нићифору Григори, Душан је, као цар, непосредно управљао јужним, претежно грчким делом свог царства, а управу над српским матичним делом поверио је свом сину, краљу Урошу.[4] У дворским обичајима, уређењу и правном поретку Душаново царство се умногоме угледало на византиске узоре, нарочито у свом јужном, царском делу. Али и у новоосвојеним грчким областима на челу управе стајали су, одликовани византиским титулама, претставници српског племства, Душанови ратни

[1] Његове грчке повеље угледају се у свим појединостима на повеље византиских царева. Оне су објављене, преведене и коментарисане у збирци *А. Соловјева и В. Мошина*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936.

[2] Уп. *Г. Острогорский*, К истории иммунитета в Византии, В. В. 13 (1958) 87 сл.

[3] Уп. *Јиречек*, Историја I, 212 сл.

[4] Nik. Gregoras I, 747.

другови, главни добитници његових победничких ратова.[1] Затечени ред је углавном сачуван, али се владајући слој променио.

По цену тешких грађанских ратова грчка аристократија је задржала власт над остацима Византиског царства. У борби са спољним противником она је подлегла, препустивши у многим областима своје поседе и положаје победничкој српској властели. Међутим, и преостале области Византиског царства биле су угрожене. Већ после заузећа Сера Душан је писао Млетачкој републици да је постао „господар готово целога Царства Ромејског".[2] Доиста, чинило се да је потребан још само један последњи напор па да се освоји и сам Цариград и да велики циљ буде остварен. Но овај тријумф ни Душан, као ни Симеон, није доживео. И Душану је недостајала флота, а без флоте освајање Цариграда било је немогуће. Сви његови покушаји да добије помоћ млетачке поморске снаге остали су узалудни. Млеци нису имали рачуна да у Цариград, на место слабе византиске владе, доведу јаког српског цара.

И на мору Византија је за време грађанског рата претрпела осетне губитке. Ђеновљани су 1346 г. поново заузели Хиос, и ускоро је ово острво постало главна база трговачке породице Ђустинијани, која се овде одржала све до средине XVI века.[3] Византиска флота, обновљена за владе Андроника III по цену толиких жртава и напора, пропала је за време грађанских ратова. Потиснута на копну од Турака и Срба, а на мору од Ђеновљана и Млечана, Византија је дошла до крајње границе немоћи. Њена власт била је ограничена на Тракију и острва у северном делу Јегејског Мора, немирни Солун, отсечен Душановим освајањима, и један део далеког Пелопонеза.

Још тежа но ово територијално распарчавање била је привредна и финансиска пропаст византиске државе. Становништво није више било у стању да плаћа порезе. У Тракији, јединој провинцији која је преостала Царству, земљорадња је за време грађанског рата потпуно упропашћена. После разорних социјалних борби и дивљег пљачкања тур-

[1] Cf. *Јиречек*, Историја I, 221; *А. Соловьев*, Греческие архонты в сербском царстве XIV в., B. Sl. 2 (1930) 275 sq.; *Г. Острогорски*, Душан и његова властела у борби са Византијом, Зборник цара Душана I (1951) 83 сл.

[2] *S. Ljubić*, Mon. hist. Slav. mer. II, 278 (повеља од 15 октобра 1345, издата у освојеном Серу).

[3] Cf. *Miller*, Essays 298 sq.

ских трупа ова покрајина личила је на пустињу.[1] Потпуно је опала и византиска трговина: док су приходи од царина у ђеновљанској Галати износили годишње око 200.000 перпера, царински приходи Цариграда спали су на око 30.000 перпера.[2] Усто куповна моћ перпере била је све слабија; савременици тврде да се она смањивала из дана у дан.[3] Док су државни приходи почетком XIV века сачињавали мали део некадашњег византиског буџета (в. горе 453), садашњи приходи Царства претстављали су само делић скромног буџета из доба Андроника II. Уствари о некаквом редовном буџету сада се не може више ни говорити, јер је за све веће издатке влада била упућена на ванредне доприносе, било да тражи прилоге од имућнијих грађана, било да прима позајмице и дарове из иностранства. Већ на почетку грађанског рата царица Ана је заложила у Млецима царски накит да би добила зајам од 30.000 дуката. Иако су Млеци опомињали византиску владу приликом сваког продужења трговинских уговора, тај дуг није никада исплаћен, и царски накит остао је у ризници цркве св. Марка.[4] Око 1350 г. московски велики кнез послао је за реновирање Свете Софије новац који се у Цариграду није могао скупити. Међутим, овај прилог није ни употребљен за побожну сврху којој је био намењен, већ је утрошен на врбовање помоћних турских одреда.[5] Све то показује како је дубока и безизлазна била беда у коју је Византија запала. Чак и на царском двору, који је некада блистао од раскоши и богатства, завладала је таква немаштина да је приликом прославе Кантакузиновог крунисања уместо златног и сребрног употребљавано бакрено и земљано посуђе.[6] Да несрећа буде још већа, избила је 1348 г. епидемија куге, која је нарочито харала у Цариграду пре него што се проширила по скоро целој Европи.[7]

И поред тога што се територија Царства јако смањује, све се више осећа потреба за деобом врховне власти. Ма

[1] Nik. Gregoras II, 683. Kantakuzenos II, 302 sq.

[2] Nik. Gregoras II, 842.

[3] Nik. Gregoras III, 52.

[4] M. M. III, 124, 140. *Hopf*, Geschichte I, 444. *Zakythinos*, Crise monétaire 92, 99.

[5] Nik. Gregoras III, 199 sq.

[6] Nik. Gregoras II, 788. Како каже исти Григора (II, 811), на царску трпезу трошило се за време Кантакузиново десет пута мање него раније.

[7] Према једној западној хроници (Chron. Estense, Muratori XV, 448), у Цариграду је тобоже поумирало 8/9 становништва. У сваком случају, као што се види и из Кантакузина (III, 49 sq.), број жртава био је врло велик.

колико мalено било, раскомаданим државним подручјем не може се више управљати из једног центра. Јединствена царска власт постепено се замењује породичном владавином чланова царске династије, који свако за себе, било по међусобном споразуму, било у супарничком раскиду, владају својим посебним територијама. За време Јована VI Кантакузина династичка владавина претворила се у сталан систем. На Пелопонезу створено је ново уређење. Полазећи од мера Андроника II, али знатно проширујући их, Јован Кантакузин је византиску област у Мореји претворио у аутономну деспотовину и поверио њену управу свом другом сину Манојлу.[1] Старији син Матија добио је у западној Тракији засебну територију, која се пружала од Димотике до Христопоља, тј. до тадашње српске границе. Бесумње Јован Кантакузин је желео да на тај начин учврсти власт своје куће према легитимној династији Палеолога, али је основни разлог за увођење система заједничке владавине био свакако тај што се поједини делови ослабљене и раскомадане државе нису могли друкчије међусобно повезати.[2] Зато се Кантакузинов систем, који се ослањао на многе сличне појаве претходне епохе, одржао и за време доцнијих царева из династије Палеолога, па чак се и још више развио. Према великој феудалној господи цар се ослања на чланове своје породице, јер у феудалној држави владајућа династија, била то династија Кантакузина или Палеолога, није уствари ништа друго но најјача међу многобројним супарничким магнатским породицама.

Спољна политика Кантакузинова одликује се, и поред свих бурних промена, великом сталношћу у својим основним начелима. Као велики доместик за време Андроника III, као претендент у грађанском рату и као владар, Јован Кантакузин је спроводио у основи исту политику. То се огледа и у сарадњи са Турцима, које се он држао до краја, и у нарочитом интересовању према грчким областима, које је још једном потврдио оснивањем Морејске деспотовине, и у антиђеновљанском ставу, који је, и поред извесних колебања, остао карактеристична црта његове спољне политике. Да би се могао пружити отпор ђеновљанској превласти и обести, потребно је било створити сопствену поморску снагу, те се као најпречи задатак поново поставио проблем изграђивања флоте. Како је државна благајна

[1] Cf. *Zakythinos*, Despotat II, 71 sq.
[2] Cf. *Stein*, Untersuchungen 25 sq.

била празна, Јован Кантакузин је апеловао на помоћ имућних грађана. Међутим, у тешким годинама грађанског рата и приватно богатство се јако смањило, а дух пожртвовања имућних слојева није био велик. С муком је скупљена свота од 50.000 перпера за грађење бродова.[1] Кантакузин није хтео да се помири с тим да је скоро 87% царинских прихода на Босфору ишло Ђеновљанима и покушао је да учини крај овом неподношљивом стању. На већину увозне робе смањио је царину у Цариграду и постигао тиме да су бродови у све већем броју, заобилазећи Галату, почели да улазе у цариградску луку.[2] Као што се могло очекивати, погођени тим мерама, Ђеновљани су се латили оружја. И поред свих припрема, Византија је подлегла у неравној борби. Њена флота је у пролеће 1349 г. уништена. Сви напори и жртве показали су се узалудни. Византији није више било суђено да се ослободи ђеновљанског туторства.

Тек што се завршио рат између Византије и Галате, избио је у византиским водама нови рат између Ђенове и Млетака. Сукоб је проузрокован тежњом Ђеновљана да ставе сву трговину на Црном Мору под своју контролу. Они су покушали да страним бродовима затворе пролаз кроз Дарданеле и ишли су тако далеко да су у Кафи запленили више млетачких бродова који су били избегли њиховој контроли (1350). Млеци су склопили савез с арагонским краљем Петром IV, а после извесних колебања придружио се њима и Кантакузин. 13 фебруара 1352 г. одиграла се у Босфору велика битка: на једној страни стајали су ђеновљански, на другој млетачки и арагонски бродови, а уз њих, као скроман додатак, оних 14 бродова које је византиски цар био опремио уз помоћ Млетака. Битка је трајала до мрака и није донела јасну одлуку, тако да су обе стране себи приписивале победу. Рат је настављен у западним водама, док није најзад обострана замореност приморала противнике да склопе мир (1355). Одлазак млетачко-арагонске флоте после босфорске битке довео је Кантакузина у тежак положај. Он је остао усамљен и морао је да закључи мир са Ђеновљанима, тим пре што су ови склопили савез с Урханом. То је имало међутим за последицу да су Млечани ступили у везу с Јованом V Палеологом и понудили му за борбу против Кантакузина зајам од 20.000 дуката. Са своје стране, Јован V се обавезао да ће после преузимања власти предати Млетачкој републици острво

[1] Kantakuzenos III, 80.
[2] Kantakuzenos III, 68 sq. Cf. *Heyd*, Commerce du Levant I, 498 sq.

Тенедос. На раскид с Кантакузином наговарао је младог цара и Душан, нудећи му војну и новчану помоћ. Византија је стајала на прагу новог грађанског рата.

Око личности легитимног цара одавно су се окупљали противници Јована Кантакузина, а с годинама је и сам Јован V све теже подносио своје запостављање. Кантакузин је покушао да избегне сукоб једним вештим потезом: област Матије Кантакузина у западној Тракији предао је Јовану Палеологу, док је Матија добио у Једренској покрајини нову, још важнију област. Међутим, споразум није дуго трајао, а кад је дошло до неизбежног раскида, непријатељства су отпочела ратом између аутономних области Јована Палеолога и Матије Кантакузина. У јесен 1352 г. Јован V је на челу мале војске упао у земљу свог шурака. Он није нигде наишао на отпор, и само Једрене је отворило капију легитимном цару, док се Матија затворио у градску тврђаву. Тада је Јован Кантакузин приспео у помоћ свом сину с турским трупама, и ситуација се брзо променила. Једрене и остали градови који су отказали послушност Кантакузиновој кући претрпели су страховито пљачкање Турака. Тешко потиснут Јован Палеолог је позвао у помоћ Србе и Бугаре и добио је од Душана, коме је послао као таоца свог брата, деспота Михаила Палеолога, одред од 4.000 коњаника.[1] Међутим, ни Урхан није изневерио свог пријатеља Кантакузина, већ му је послао 10.000 људи под заповедништвом свог сина Сулејмана.[2] На тај начин одлука у борби између два византиска цара налазила се у рукама Турака и Срба. Победила је надмоћнија турска снага. Бугари су се повукли пред јаким турским одредима, а српске трупе и византиска војска Јована V потучене су у бици код Димотике.

Ако је досада, и поред тога што је фактички већ десетак година водио борбу против Палеолога, Кантакузин покушавао да очува принцип легитимитета, сада је он сматрао да је дошао тренутак да владавину свог дома постави на чвршћу основу и да легитимног цара коначно уклони. Матија Кантакузин је 1353 г. проглашен за цара и савладара,[3] док је име Јована V Палеолога избачено из званичних аклaмација и молитава. Када се патријарх Калист томе успротивио, синод га је, по вољи Кантакузиновој, сменио и довео на његово место Филотеја. 1354 г. Матија је примио у Влахернској цркви из руку цара и новог патријарха царску круну.

[1] Тако Nik. Gregoras III, 181. Према Кантакузину (III, 246), који свакако претерује, 7.000. О деспоту Михаилу Палеологу в. *Papadopulos*, Genealogie der Palaiologen, Nr. 74.

[2] Cf. Kantakuzenos III, 248. Према Григори (III, 181), Турци су бројали чак 12.000 људи.

[3] Пре тога Матија, како каже J. Кантакузин (III, 33), није носио одређену титулу већ је имао достојанство „које је изнад деспотског а непосредно иза царског". Такав положај између василевса и деспота, за који није постојала одговарајућа титула, заузимао је, према истом Кантакузину, већ Константин Палеолог, син Михаила VIII. Титуле губе постепено своју првобитну вредност и њихова хијерархија се временом толико диференцира и компликује да се на крају више не може изразити у одређеним појмовима.

Тријумф Кантакузинова дома није био дуготрајан. Опозиција је расла. Већ у току рата између Јована Палеолога и Матије Кантакузина јасно се показала промена расположења у царству. Захваљујући Турцима, Јован Кантакузин је још једном савладао своје противнике, али је турска помоћ била мач са две оштрице. Ближило се крају доба када су се Турци задовољавали пљачкањем. Почиње епоха трајног насељавања Османлија на европском тлу. Они су се учврстили најпре у тврђави Цимпе код Галипоља, а марта 1354 г., после страховитог земљотреса који је отерао Византинце из те покрајине, Урханов син Сулејман заузео је и сам Галипољ.[1] Узалуд је Кантакузин апеловао на пријатељство и нудио Урхану, упркос бедном финансиском стању Царства, велике своте новца да се повуче из запоседнутог града. Османлије нису ни мислиле да напусте тврђаву која им је пружала јаку базу за даља освајања у Тракији. Цариградско становништво било је обузето паничним страхом. Веровало се да је и сама престоница непосредно угрожена.[2] Кантакузинов положај постао је неодржив, ситуација је сазрела за преврат.

Јован V је у међувремену ступио у везу са Ђеновљанима, старим Кантакузиновим непријатељима, и лако је придобио њихову благонаклоност и подршку. Ђеновљански гусар Франческо Гатилузио, власник две галије, на којима је крстарио по Јегејском Мору тражећи плена и пустоло-

[1] За хронологију *Charanis*, Short Cronicle 347 sq., на основу *Ламброс-Амандос*, Βραχέα Χρονικά, Nr. 52, 22. Уп. уосталом већ напомене *Jirečeka*, Archiv f. slav. Philol. 14 (1892) 259. На основу индиректних индиција, *G. Georgiades Arnakis*, Gregory Palamas among the Turks and Documents of his Captivity as Historical Sources, Speculum 26 (1951) 111 sq. и Gregory Palamas, the χιόνες, and the Fall of Gallipoli, Byz. 22 (1952) 310 sq., ставља пад Галипоља у март 1355 г., што је немогуће већ због тога што је познато да је Галипољ пао још за време владе J. Кантакузина.

[2] D. Kydones, Migne, P. C. 154, 1013.

вина, имао је да доведе Палеолога на очев престо. За то му је Јован V обећао руку своје сестре Марије а као мираз острво Лезбос, највеће и најзначајније острво које је још остало Византиском царству.[1] Новембра 1354 завереници су продрли у Цариград. Јован Кантакузин је приморан да напусти престо.[2] Он се закалуђерио и, као монах Јоасаф, проживео још скоро тридесет година (ум. 15 јуна 1383), готово исто толико колико је делао као државник. У манастирској повучености написао је своју чувену историју и низ теолошких списа у којима је бранио науку исихаста.

Падом Јована VI Кантакузина није завршена историска улога Кантакузинова дома. Матија се држао још извесно време у родопској области, али, тешко поражен у једном сукобу са Србима, пао је у руке Јовану V и морао да се одрекне власти (1357). Међутим, Јован Палеолог није успео да одузме Манојлу Кантакузину власт у Мореји и морао је на крају да призна енергичног младог деспота. Манојло је управљао византиском облашћу на Пелопонезу све до своје смрти, 1380 г. Затим је управу преузео старији брат Матија (до 1382), који је после пада побегао у Мореју. За време своје дуге владавине Манојло Кантакузин је средио прилике у Мореји и учврстио своју власт у успешној борби против турских упада. У овом жалосном времену општег опадања Византије снажење грчке Мореје претставља једину светлу тачку. Међутим, налазећи се под аутономном управом Кантакузиновог дома, Мореја је уствари била одвојена од централне византиске власти Палеолога.

Немоћ Византиског царства била је сада још већа но у доба кад је Кантакузин ступио на цариградски престо. Њена територија се још смањила, а њена привредна и финансиска беда била је још безизлазнија. За Византију, која је у току једне генерације доживела три грађанска рата, није било више спаса. Главни стубови њене некадашње моћи били су њено новчано богатство и изврсни управни апарат. Сада је државна благајна била празна а управни систем се налазио у расулу. Од тема и логотесија, кичме византиске провинциске и централне управе, остала су само имена. Најважније дужности претвориле су се у празне титуле, па су чак и њихове раније функције пале у заборав: Псеудо-Кодин каже да се више не зна које су управо

[1] О владавини породице Гатилузио на Лезбосу, која је трајала све до турског освајања 1462 г., в. *Miller*, Essays, 313 sq.

[2] За датум пада J. Кантакузина (22 новембра 1354) в. *Loenertz*, Lettres de D. Cydonès 109.

функције имали логотет τοῦ γενικοῦ и логотет τοῦ δρόμου.[1] Треба само да се сетимо некадашњег значаја ових функција, па да нам буде јасна потпуна дезинтеграција византиског управног система у кобно доба грађанских ратова. Осиромашела и дезорганизована византиска држава очито се приближавала коначном слому. Процес опадања трајао је дуго, јер је Византија до последњег даха сачувала своју изванредну жилавост. Па ипак, историја последњег века Византије није ништа друго но историја неповратног пропадања.

III. ОСМАНЛИСКО ОСВАЈАЊЕ БАЛКАНСКОГ ПОЛУОСТРВА. ВИЗАНТИЈА КАО ВАЗАЛНА ДРЖАВА ТУРСКОГ ЦАРСТВА

Општа литература: Halecki, Un empereur. — *Dölger*, Johannes VII. — *Charanis*, Palaeologi and Ottoman Turks. — *Loenertz*, M. Paléologue et D. Cydonès. — *Loenertz*, Péloponnèse. — *Loenertz*, Lettres de D. Cydonès. — *Gay*, Clément VI. — *Silberschmidt*, Das oriental. Problem. — *N. Jorga*, Philippe de Mézières et la croisade au XIVe siècle, Paris 1896. — *M. Viller*, La question de l'Union des églises entre Grecs et Latins depuis le concile de Lyon jusqu'à celui de Florence, Revue d'hist. eccl. 17 (1921) 261—305, 515—32; 18 (1922) 20—60. — За историју Османлија, Јужних Словена, талијанских поморских република и латинских држава у Грчкој као горе, стр. 446 и 465.

Већ 6 августа 1354 г. млетачки посланик у Цариграду јавио је дужду Андрији Дандолу да су Византинци, угрожени од стране Турака и Ђеновљана, спремни да се потчине било којој сили: Млецима, Србима или Угрима.[2] А 4 априла 1355 Марино Фалијер саветовао је Млетачкој републици да просто анектира Византију, јер ће ова иначе, пошто се налази у најбеднијем стању, убрзо постати плен Турака.[3] Било је очевидно да се Византиско царство налази пред падом, и питање је било само у томе да ли ће његови остаци припасти Турцима или некој хришћанској сили.

Један од најјачих претендената на византиско наследство ускоро је испао из игре: 20 децембра 1355 г. Душан је

[1] Kodinos 34 и 36. У празне титуле претвориле су се и функције осталих логотета, па и некада тако значајна функција градског епарха. В. ibid. 35 и 39 sq.

[2] *Ljubić*, Monum. hist. Slav. mer. III, 266.; *Шафарик*, Гласник С. У. Д. 12 (1890) 13.

[3] *Hopf*, Geschichte I, 448.

изненада умро. Млади цар Урош (1355—1371) није био у стању да одржи под својим жезлом разнолике и слабо повезане делове очевог царства. Царство, које је Душан исувише брзо изградио, почело је да се распада. Свуда су се на његовим рушевинама дизали мањи самостални или полусамостални владари. Византинцима распад Душановог царства није донео, међутим, никакво стварно олакшање. Византија је била тако слаба да није могла да извуче неку корист из слома Српског царства и није ни покушала да поврати своје некадашње територије. Само је бивши епирски деспот Нићифор II предузео већу акцију и постигао знатне успехе и у Тесалији и у Епиру, али је већ 1358 г. погинуо у борби с Арбанасима. Међутим, опасност од турског освајања знатно се повећала после Душанове смрти, јер сада на целом Балканском Полуострву није више било силе која би се могла озбиљно супротставити османлиском надирању.

Јован V није превидео озбиљност ситуације у којој се његово Царство налазило. Она се, уосталом, није ни могла више превидети, јер су Турци стајали на прагу Тракије, једине преостале византиске провинције. Да би отклонио опасност која је претила Царству, Јован V је прибегао старом и много пута искушаном средству преговарања са Римом, средству којим се тако вешто послужио у своје време оснивач династије Палеолога. Међутим, ситуација је била сада знатно друкчија: за време Михаила VIII Царство је било угрожено од стране једне западне силе на коју је папа могао да утиче својим духовним ауторитетом, а сада су у питању били неверници против којих је могла да помогне само војничка снага; у том погледу, међутим, скорашња искуства Византије са Лигом хришћанских сила на Јегејском Мору, која се налазила под папиним патронатом, нису била нимало охрабрујућа. Обећање црквене уније било је тактичко средство коме је византиска политика чешће прибегавала. Истина, после неуспеха Лионске уније настао је у преговорима с Римом застој који је трајао пуних четрдесет година. Али, у тешко доба грађанских ратова чак се Андроник II обраћао Риму. Затим су преговори о унији вођени и за време Андроника III и нарочито за време царице Ане, у најтежим тренуцима чак и за време Јована Кантакузина — али увек без икаквих конкретних резултата.[1]

[1] *Halecki*, Un empereur 17 sq., прецењује значај преговора о унији из времена Јована Кантакузина. *Gay*, Clément VI 111 sq., на

ОПАДАЊЕ ВИЗАНТИСКОГ ЦАРСТВА У XIV ВЕКУ

Карта 8

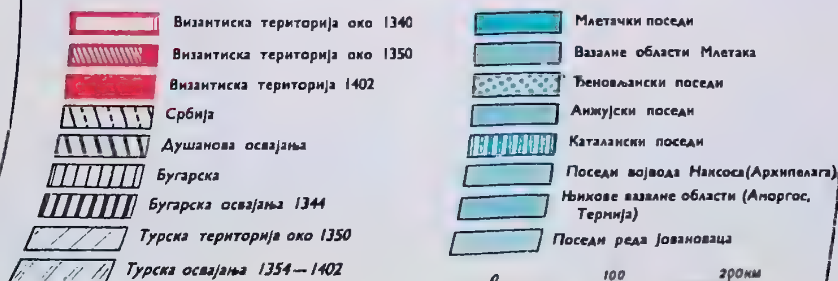
ОПАДАЊЕ ВИЗАНТИСКОГ ЦАРСТВА У XIV ВЕКУ
Византиска територија око 1340
Византиска територија око 1350
Византиска територија 1402
Србија
Душанова освајања
Бугарска
Бугарска освајања 1344
Турска територија око 1350
Турска освајања 1354—1402
Млетачки поседи
Вазалне области Млетака
Ђеновљански поседи
Анжујски поседи
Каталански поседи
Поседи војвода Наксоса(Архипелага)
Њихове вазалне области (Аморгос, Термија)
Поседи реда Јовановаца
0
100
200км

Јован V је међутим врло одлучно настојао да оствари унију коју је он, као син западне принцезе, изгледа и искрено желео. Једва годину дана после ступања на престо, он је, 15 децембра 1355 г., послао у Авињон дугачко и доста наивно писмо у коме је молио папу да му пошаље пет галија и петнаест транспортних бродова са 1.000 војника и 500 коњаника. Са своје стране, обећавао је папи да ће свој народ у току шест месеца привести римској вероисповести и нудио је за то далекосежне гаранције. Предлагао је, између осталог, да свог другог сина Манојла, који је тада имао пет до шест година, пошаље папи као таоца, да би растао под папиним надзором; у случају да не испуни своје обећање, Јован V би се одрекао круне у корист папиног васпитаника Манојла, а све до његовог пунолетства Византиским царством управљао би сам папа.[1] Изгледа да Иноћентије VI није узео сасвим озбиљно ова неумерена и чудновата обећања. У свом одговору он се у сваком случају није осврнуо на детаљне цареве предлоге, већ се задовољио тиме што му је одао признање за његово побожно расположење у врло топлим али и врло општим изразима и што је послао у Византију своје легате. Ускоро је и Јован V морао да јави у Рим да, бар засада, није у стању да приведе унији сав византиски народ, пошто се папин одговор, који није био праћен наоружаним галијама, није показао довољно убедљив и пошто се многи његови поданици противе његовим жељама. После тога је настао у преговорима о унији дужи застој.

Опозиција коју цар спомиње у свом писму била је заиста врло јака. Додуше, у Византији је постојала прилично утицајна унионистичка странка, чији је најистакнутији претставник тада био учени ретор Димитрије Кидон, али се велика већина византиског народа и свештенства, као и раније, чврсто држала својих старих верских традиција. Патријарх Калист, који је после доласка на престо Јована V, као лични Кантакузинов непријатељ, поново заузео цариградску столицу, љубоморно је чувао прерогативе своје патријаршије. Грчка црква је боље умела да брани своја права него ослабљено Царство. На српску патријаршију, створену мимо воље Цариграда, Калист је још за време свог

кога се он позива, много је уздржљивији. Уп. и *M. Viller*, La question de l'union des églises, Revue d'hist. eccl. 18 (1922) 26 sq.

[1] Детаљну анализу писма Јована V даје *Halecki*, Un empereur 31 sq.

првог патријарховања[1] бацио анатему, а постигао је и то да бугарска патријаршија призна врховна права цариградске столице. Отада се у Трнову име цариградског патријарха спомињало у црквеним молитвама на првом месту, а тиме је био указан правац којим се могао решити и сукоб са српском патријаршијом. Византиска црква је појачавала своје позиције, док је византиска држава губила једну позицију за другом.

Ускоро после заузећа Галипоља, Турци су отпочели са систематским освајањем Балканског Полуострва. 1359 г. Цариград је први пут угледао османлиску војску пред својим зидинама.[2] Изнемогло Царство није било у стању да пружи ефикасан отпор. Јако утврђена престоница уствари још није била непосредно угрожена, али је зато Тракија, исцрпена грађанским ратовима, била препуштена својој судбини. Већ 1361 г. Турци су коначно освојили Димотику а годину дана доцније, изгледа, и Једрене.[3] За владе новог султана Мурата I (1362—1389) окупација Балкана, и то не само византиских већ, нарочито, јужнословенских земаља, улази у одлучујућу фазу. Ни јужнословенске земље, као ни Византија, нису биле у стању да пруже јачи отпор надмоћном непријатељу. Српска држава се налазила у распадању, а још горе биле су прилике у Бугарској, поцепаној у више засебних државица, парализаној привредном бедом, унутрашњим борбама и верским размирицама. Истакнути османлиски војсковођа Лалашахин ушао је 1363 г. у Пловдив и учврстио се тамо као први беглербег Румелије. Ускоро је и сам султан пренео своју резиденцију на Балкан, прво у Димотику, а затим (око 1365) у Једрене.[4] Османлије су

[1] Према *В. Мошину*, Св. патријарх Калист и српска црква, Гласник српске православне цркве 27 (1946) 202, између јесени 1352 и пролећа 1354 г.

[2] *Matteo Villani*, Muratori XIV, 567.

[3] Према *М. Виланију*, Muratori XIV 567 sq., Димотика је први пут заузета 1359, а затим дефинитивно новембра 1361 г. У хроници Михаила Панарета, ed. O. Lampsidis (1958) 74, 15, Једрене се марта 1362 г. последњи пут спомиње као византиски град. Cf. *Jireček*, Archiv f. slav. Philol. 14 (1892) 260 и B. Z. 18 (1909) 582 sq. *Babinger*, Beiträge 46 sq., сматра да је Димотика заузета 1360, а Једрене већ у пролеће 1361 г., што се, с обзиром на горе наведене изворне податке, не може прихватити. Са своје стране, *А. Бурмов*, Кога е завладян Одрин от турците, Изв. на Бълг. истор. дружество 21 (1945) 23 сл., покушава да докаже да је Једрене освојено тек после Маричке битке 1371 г. Ово гледиште, које се заснива углавном на доцнијим српским родословима, свакако је неодрживо. Уп. критику *М. Н. Тихомирова*, Вопросы истории 1948, 6, 91 сл. и *Babinger*, R. E. B. 7 (1950) 205.

Cf. *Babinger*, Beiträge 48 sq.

чврсто закорачиле у Европу, а њихово надирање праћено је систематском колонизацијом. Домаће становништво терано је у масама, као робље, у Малу Азију, док су у запоседнутим областима на Балкану насељавани турски колонисти, а турским великашима, пре свега султановим војсковођама, дељени богати земљишни поседи.[1]

Застрашена замахом турског надирања, Бугарска је потражила спаса у споразуму с моћним освајачем, и због тога је, како се чини, покварила своје односе и с Угарском и с Византијом.[2] 1364 г. дошло је чак до оружаног сукоба између Бугарске и Византије, и византиски цар је успео да заузме Анхијал на Црном Мору. Тако је овај неумесни рат донео Византинцима бар једно задовољење: показало се да постоји држава која је још слабија од њиховог јадног Царства.

Преварен у својим надама на помоћ Рима, Јован V је тражио савезнике на другим странама. Патријарх Калист је лично отишао у Сер и тамо се састао с Душановом удовом царицом Јеленом, али се изненада разболео и умро. Нису довели до резултата ни преговори с талијанским градовима. Тада се цар опет обратио у Авињон. Изгледало је да се на Западу врше озбиљне припреме за крсташки рат, и стварно у јесен 1365 г. једна експедиција је кренула под вођством Петра Кипарског; она се, међутим, упутила према Египту, тако да су се наде Јована V поново изјаловиле. Онда цар — енергија му заиста није недостајала — пође у пролеће 1366 г. лично у Угарску да потражи помоћ моћног краља Лудовика I.

То је било први пут да византиски цар иде у иностранство не као војсковођа на челу трупа, већ као молилац туђе помоћи. Но све је било узалуд. Остало се при римској тези: најпре унија па онда помоћ.[3] Јован V кренуо је натраг празних руку, а на повратку задесила га је нова несрећа: Бугари су га задржали у Видину. То се сигурно није догодило без знања његовог старијег сина Андроника, ожењеног ћерком бугарског цара. У сваком случају Андроник није

[1] *Ников*, Турското завладеване 46 sq. *Babinger*, Beiträge 48 sq., 57 sq.

[2] Уп. *Ников*, Турското завладеване 55 sq.

[3] Уп. писмо Урбана V угарском краљу од 23 јуна 1366: *A. Theiner*, Mon. spect. ad unionem eccles. II, 47 sq. (Nr. 124). *Halecki*, Un empereur 129 sq., хтео би да умањи значај овог писма за византиско-угарске преговоре, али његова излагања не изгледају убедљива. Уп. напротив *Norden*, Papsttum und Byzanz 703.

ништа предузео да свог оца ослободи, и тек је изненадна интервенција грофа Амадеа Савојског спасла цара његове беде. Амадео Савојски, његов брат од ујака, стигао је у лето 1366 г. у византиске воде са крсташком војском. У првом налету одузео је Турцима Галипољ, а затим је кренуо на Бугарску и приморао је не само да ослободи цара него и да преда Византији Месемврију и Созопољ, тако да су византиске позиције на западној обали Црног Мора знатно ојачале.

Међутим, и за Амадеа Савојског идеја крсташког рата била је неодвојива од питања уније. И док се његов рат с Турцима углавном ограничио на заузеће Галипоља, преговори о унији које је током 1367 г. водио с византиским царем довели су до важног резултата, јер се Јован V решио да лично пође у Рим. Одлазак се отегао због опозиције у Византији, тако да је цар тек августа 1369 стигао у Рим. У његовој пратњи било је више угледних претставника византиске државе, али ниједног претставника византиске цркве. Византиска црква је тражила да се ради уклањања верских размимоилажења сазове васељенски сабор, а како је њено тражење одбачено, она се потпуно уздржала од даљих преговора. И док се цар у Риму одрекао вере својих предака, патријарх Филотеј, који је после Калистове смрти поново заузео цариградску столицу, позивао је православне хришћане, не само у Византији већ и ван њених граница, у Сирији и Египту, у јужнословенским земљама и у Русији, да остану верни својој вери.[1] Прелаз Јована V у римску веру, обављен врло свечано у Риму октобра 1369 г., остао је његов лични акт. Црквена унија није закључена,[2] тако да се у односима између грчке и римске цркве није ништа битно изменило.

Царев боравак у Риму уствари није ништа користио, јер су се све наде у помоћ са Запада опет изјаловиле. Ипак, Јован V се није одмах вратио у своју земљу већ је у пролеће 1370 г. отпловио из Рима у Млетке. Тамо су га одвеле његове безизлазне финансиске тешкоће. Цар није више тражио за своју државу војну помоћ него бар нешто новаца. Међутим, његов дуги боравак у Млецима донео му је само нова разочарења и нова горка искуства. Дошло је, истина, до погодбе: Јован V је пристао да прода Млетачкој

[1] Cf. *Halecki*, Un empereur 235 sq.

[2] Ово тачно истиче *Halecki*, Un empereur 205. Нетачно говори о унији *A. Vasiliev*, Il viaggio di Giovanni V Paleologo in Italia e l'unione di Roma del 1369, Studi bizantini e neoellenici 3 (1931) 153—92.

републици острво Тенедос, предмет њених давнашњих жеља, а Млеци су обећали да ће му за то вратити накит византиске круне, који је његова мајка, царица Ана, била заложила пре тридесетак година, да ће му дати шест неопремљених транспортних бродова и 25.000 дуката у готову. Ствар је изгледала свршена и цару је на његово тражење исплаћен аванс од 4.000 дуката. Међутим, царев син Андроник, који је управљао Царством у његовом отсуству, одбио је да преда Млецима Тенедос, јер је ово острво, због свог положаја на улазу у Дарданеле, исто толико као Млечане, привлачило и његове пријатеље Ђеновљане. Сада се тек Јован V нашао у безизлазној ситуацији, немајући ни новца за повратак у домовину, ни могућности да исплати своје дугове и врати примљену своту новца. Међутим, Андроник је хладно одбио његов апел за хитну помоћ, под изговором да народ не дозвољава да се дира у црквена блага (а других блага очевидно више није било). Напротив, његов други син Манојло, кога је он некада намеравао да пошаље као таоца у Авињон, прискочио му је у помоћ. Из Солуна, којим је управљао, Манојло је похитао у Млетке, поневши неке драгуље, који су се могли заложити, и тако је ослободио оца његове тешке невоље.[1] После више но двогодишњег отсуства, после многих горких доживљаја и тешких и узалудних понижења, Јован V се, октобра 1371 г., најзад вратио у Цариград.[2] Димитрије Кидон, који је пратио не-

[1] Cf. *R.-J. Loenertz*, Jean V Paléologue à Venise (1370—1371), R. E. B. 10 (1953) 217 sq., који је одлично реконструисао цео историјат боравка Јована V у Млецима и тиме коначно расветлио питање о коме се много дискутовало. *Halecki*, Un empereur 335 sq. и Byz. 17 (1944/5) 313 sq., тврдио је, наиме, да су вести према којима су Млечани задржали Јована V због његових дугова потпуно легендарне а да се он добровољно бавио у Млецима годину дана. Критикујући ове тврдње, *Dölger*, Johannes VII. 22 sq., B. Z. 33 (1933) 134 и 43 (1950) 441 и *Charanis*, Palaeologi and Ottoman Turks 286 sq., заступали су гледиште да је Јован V стварно био задржан у Млецима као неисправан дужник. После исцрпне Ленерцове расправе, теза Халецког коначно отпада, а Делгерово и Харанисово гледиште (које сам и ја бранио у ранијим издањима ове књиге) мора се корегирати, истина, само у нијансама, јер, као што каже и сам Loenertz, Јован V је „практично био заробљеник у Млецима; не заробљеник за дугове, како се нетачно писало, али ипак заробљеник... својих дугова". (p. 218). И нешто даље: „Да би спречили цара да отпутује, Млечанима није било потребно да му ставе окове на ноге; немајући ни новца ни кредита, он није могао да опреми своје галије за повратак" (p. 225).

[2] За хронологију *Ламброс-Амандос*, Βραχέα Χρονικά Nr. 47, 32. Cf. *Charanis*, Short Chronicle 340 и Palaeologi and Ottoman Turks 292.

срећног цара на његовом несрећном путу, резимирао је резултат тог путовања у свега две речи: узалудан замор.[1]

Међутим, нова велика победа Турака доказала је још једном како је преко потребна била помоћ коју је Јован V на све стране узалуд тражио. Пошто су се Османлије учврстиле у Тракији, нашла се на удару и Македонија. Деспот Јован Угљеша, који је владао у Серу, припремао је већу акцију против освајача и покушавао да окупи околне владаре. Он је нудио савез и Византији и ради тога је осудио проглашење Душанова царства и српске патријаршије и признао права цариградске патријаршије на својој територији. Уствари његовом позиву се одзвао само краљ Вукашин. Браћа су кренула са војском према Једрену и сударила су се с непријатељем код Черномена на Марици. Ту су Турци, 26 септембра 1371 г., уништили њихову војску у крвавој бици, у којој су Вукашин и Угљеша и сами погинули. Овим поразом македонске земље су изгубиле независност. Локални владари, међу њима и Вукашинов син Краљевић Марко, морали су да признају суверенитет турског султана и да му се обавежу на плаћање данка и војну помоћ. Коначно освајање њихових области као и осталих балканских земаља било је сада само питање времена.

Турска победа на Марици, највећа и најсудбоноснија пре 1453, имала је за Византиско царство, иако оно у борби није учествовало, далекосежне и кобне последице. Слаба је била утеха што је Манојло, искористивши насталу пометњу, упао из Солуна у област погинулог Угљеше и привремено запосео Сер (новембар 1371).[2] Колико се после Маричке битке погоршала ситуација и за Византију показује чињеница да је византиска влада, како каже сам Манојло у једној доцнијој повељи, управо тада, „одмах после смрти деспота Србије покојног Угљеше“, решила да свим манастирима одузме половину њихових поседа и да их подели пронијарима, да би појачала одбрану земље од „врло тешке и дуге“ турске навале.[3] Штавише, ускоро после

[1] Cf. *Loenertz*, op. cit. 230.

[2] *P. N. Papageorgiou*, B. Z. 3 (1894) 316, n. 2. Уп. и *Loenertz*, M. Paléologue et D. Cydonès 278. *Lemerle*, Philippes 214 sq. — После тога је Манојло званично овлашћен да доживотно влада над Солуном и окупираним областима у источној Македонији: в. хрисовуљу, коју је концепирао Д. Кидон, ed. *Zachariä von Lingenthal*, S. B. d. Preuss. Akad. d. Wiss. 1888, II, 1417 sq.

[3] В. значајну простагму Манојла II од децембра 1408, коју је објавио *В. Мошин*, Акти из светогорских архива, Споменик 91 (1939) 165 сл. О секуларизацији манастирских поседа у корист пронијара в. *Острогорски*, Пронија 109 сл.

Маричке битке Византија је доспела у вазалну зависност од Османлиског царства и обавезала се да му плаћа данак и даје војну помоћ.[1] У исто време признала је османлиски суверенитет и Бугарска. Тако су, једва двадесет година после прелаза Османлија на Балкан, и византиски и бугарски цар постали вазали турског султана.

Већ у пролеће 1373 г., одговарајући својим вазалним обавезама, цар Јован V пратио је султана у једном походу у Малој Азији. Његово отсуство из Цариграда искористио је Андроник да отворено устане на оца. Он је ступио у везу с Муратовим сином Сауџи Челебијем и тако је дошло до заједничког устанка два принца, византиског и османлиског, против њихових очева. Међутим, Мурат је брзо сузбио побуну, ослепио Челебију и затражио да и Јован V на исти начин казни свог сина. Византиски цар није смео да се оглуши о султанову заповест; само, док је Челеби подлегао својим тешким ранама, казна над Андроником и његовим малим сином Јованом извршена је много блаже тако да они нису потпуно изгубили вид, па су могли, на велику штету Византије, и у даљим догађајима да играју значајну улогу. Лишен положаја савладара, Андроник је стављен у затвор, а његово место је заузео Манојло, који је одређен за престолонаследника и 25 септембра 1373 г. крунисан за цара-савладара.[2]

Размирице у византиском владајућем дому испреплетале су се са ђеновљанско-млетачким спором око Тенеда. Да се не би десило да Јован V преда ово важно саобраћајно и стратегиско упориште Млецима, Ђеновљани су решили да једноставно изазову у Цариграду промену владе. Они су помогли Андронику да из затвора побегне у Галату и да ступи у акцију против Јована V и Манојла II, а у крајњој линији против Млетака. 12 августа 1376 г. Андроник је, после опсаде која је трајала 32 дана, продро у Цариград, збацио с престола оца и брата и ставио их у затвор.[3] Неколико дана доцније он је уступио Тенедос Ђенови. А да би стекао и благонаклоност Турака, предао је њима Галипољ, који је био пре десет година враћен Царству захвалу-

[1] Cf. *G. Ostrogorski*, Byzance, État tributaire de l'Empire turc, Зб. Р. В. И. 5 (1958) 49 sq.

[2] Cf. *Charanis*, Palaeologi and Ottoman Turks 293 sq. *R.-J. Loenertz*, La première insurrection d'Andronic IV Paléologue (1373), Échos d'Or. 38. (1939) 340 sq.

[3] Cf. *Dölger*, Johannes VII. 24 sq. Уп. и J. *Пападопулос*, Ἰωάννης Ζ' ὁ Παλαιολόγος καὶ τὸ χρονικὸν τοῦ Φραντζῆ, B. Z. 32 (1932) 257 sq.

јући Амадеу Савојском.[1] Међутим, Ђеновљани нису успели да запоседну Тенедос, чије је становништво остало верно Јовану V, већ су га октобра 1376 г. окупирали Млечани. Разуме се, Ђеновљани се нису с тим помирили, те је идуће године око спорног острва избио жесток рат.[2]

Јован V и Манојло успели су са своје стране да утекну из затвора уз помоћ Млетака, а помоћу Турака и да поврате изгубљени престо. Расположење народа, како изгледа, било је на њиховој страни, али овај моменат био је сада од споредног значаја. Судбина Византије није више зависила од односа унутрашњих снага већ искључиво од деловања спољних чинилаца, јер је Византија била још само играчка у политичкој игри великих сила заинтересованих на Истоку: Млетачке и Ђеновљанске републике и Османлиског царства. Водећи борбу око цариградског престола, Јован V и Андроник IV били су уствари само експоненти супротних интереса Млетака и Ђенове. Коначну одлуку донела је најзад султанова воља: турском потпором Јован V и Манојло II ушли су 1 јула 1379 г. у Цариград и преузели власт, наравно уз поновну обавезу да ће пружити султану војну помоћ и плаћати данак. Манојло је морао сваке године да долази на Порту с уговореним данком и помоћним трупама да би пратио султана куда год овај нареди.[3]

У међувремену млетачко-ђеновљански рат око Тенеда настављао се несмањеном жестином. Тек 8 августа 1381 г. заморени противници су најзад, посредовањем Амадеа Савојског, закључили мир у Турину. Зараћене стране су се погодиле да Тенедос не припадне ни Млецима ни Ђенови, да се његова утврђења сруше а становништво исели на Крит и Евбеју и да се неутрализовано острво преда повеbackренику Амадеа Савојског. Међутим, млетачки командант

[1] D. Kydones, ed. Camelli, Nr. 25, 16. Уп. и уводне напомене Камелија, p. 58. *Charanis*, Palaeologi and Ottoman Turks 296 sq., ставља предају Галипоља тек у почетак 1377 г., позивајући се на једну хронику из XVI века (*Ламброс-Амандос*, Nr. 45, 6). Како се мало може уздати у податке ове хронике показује, међутим, чињеница да је према њој Мурат истовремено заузео и Србију. В. сада *Loenertz*, Lettres de D. Cydonès 114, који, на основу још неиздатих Кидонових писама, ставља предају Галипоља у септембар 1376 г.

[2] Cf. *F. Thiriet*, Venise et l'occupation de Ténédos au XIVᵉ siècle, Mélanges d'Archéologie et d'Histoire 1953, 225 sq.

[3] Према Халкокондилу (ed. *Darkó*, I, 57, 13 и 58, 1), данак је одређен у висини од 30.000 златника годишње, а византиски помоћни одред бројао је, према Сфранцесу (ed. Papadopulos, p. 60, 21), 12.000 људи, коњаника и пешака.

18. ПОРТРЕТ СЕВАСТОКРАТОРА, ИСАКА КОМНИНА, СИНА АЛЕКСИЈА I КОМНИНА НА МОЗАИКУ У ЕКСОНАРТЕКСУ ЦРКВЕ МАНАСТИРА ХОРА-КАХРИЈЕ ЏАМИЈА, ЦАРИГРАД.

14 МАНОЈЛО II ПАЛЕОЛОГ (1391—1425) МИНИЈАТУРА У РУКОПИСУ SUPPL. GRAEC. 309 BIBLIOTHEQUE NATIONALE PARIS).

Тенеда одбио је да преда острво, тако да су одредбе уговора спроведене тек током зиме 1383/4 г., али су се Млеци и после тога још дуже време користили њиме као поморском базом.[1]

После повратка на престо Јован V је морао да призна Андроника IV и његовог сина Јована VII за законите наследнике и да им преда на управу Селимврију, Хераклеју, Радосто и Панидос. Ово признање, чији нам мотиви нису познати, потврђено је формалним уговором од 2 новембра 1382 г.[2] На тај начин остаци Византиског царства подељени су у више посебних области под управом појединих чланова царске породице: у Цариграду владао је Јован V; градове на Мраморном Мору држао је Андроник IV, више зависан од султана неголи од свог оца; Манојло II је поново преузео управу у Солуну; а у Мореји владао је од 1382 г., као деспот од Мистре, трећи царев син, Теодор I.[3]

Палеолози су успели, наиме, да одузму Кантакузинима византиску област на Пелопонезу. То је био једини успех који је династија Палеолога могла да забележи у ово мутно доба. Теодор I (1382—1407) признао је султанов суверенитет и уживао, као покорни вазал, подршку Турака против спољних и унутрашњих непријатеља.[4] Борећи се са локалним великашима и са суседним латинским државицама, он је успео да знатно учврсти византиску власт у Мореји. Насељавање великих маса Албанаца довело је у земљу нове снаге.[5] У византиском центру, напротив, ситуација је изгледала све мрачнија. Притисак споља био је све јачи, а ни мир, привидно успостављен у царској породици, није трајао дуго. Андроник се поново латио оружја и покушао да запоседне једну тврђаву на пола пута између Селимврије и Цариграда. Јован V успео је да сузбије овај покушај у тешкој бици, у којој замало није изгубио живот. Ускоро после тога је Андроник IV умро (јуна 1385).[6]

Борба Османлија с балканским народима улазила је у критичну фазу. Још увек су Срби били ти који су могли да

[1] *Thiriet*, op. cit. 228 sq.

[2] Cf. *Loenertz*, M. Paléologue et D. Cydonès 287, 477. Уп. и *истог* Fragment d'une lettre de Jean V Paléologue à la commune de Gênes 1387—1391, B. Z. 51 (1958) 37 sq.

[3] За хронологију в. *Loenertz*, Péloponnèse 161 sq.

[4] Cf. *Loenertz*, Péloponnèse 166 sq.

[5] Cf. *Zakythinos*, Despotat II, 31 sq.

[6] *Ламброс—Амандос*, Nr. 15, 23 sq. *Loenertz*, M. Paléologue et D. Cydonès 477 sq., и Fragment d'une lettre de Jean V à la commune de Gênes, B. Z. 51 (1958) 39 sq.

пружају најјачи отпор. Као најмоћнији међу српском феудалном господом истицао се кнез Лазар, који је умео да наметне своју власт једнима и да се споразуме с другима. Нарочити значај имала је његова присна сарадња с моћним босанским краљем Твртком I. Повољан обрт настао је и у односима са Византијом, пошто је 1375 г. отклоњен спор изазван оснивањем српске патријаршије: анатема бачена на српску цркву опозвана је, а њеном поглавару призната је титула патријарха.[1]

Османлиска освајања узимала су све већег маха, задајући Византинцима и Јужним Словенима све теже ударце. За неколико година пали су Сер (1383), Софија (1385?),[2] Ниш (1386), после дуже опсаде и други град Царства, Солун (1387).[3] Истина, после пада Ниша, Лазар је сузбио Муратову војску код Плочника, а 1388 г. босанска војска с војводом Влатком Вуковићем на челу поразила је Турке код Билећа. Охрабрен Лазаревим успесима, бугарски цар Иван Шишман отказао је султану плаћање данка. Међутим, порази претрпљени у борбама са српском и босанском војском изазвали су велики Муратов поход против Србије. На челу јаке војске султан је прво продро у Бугарску и натерао бугарског цара на покорност, а затим је кренуо у одлучујућу борбу са Србима. Кнез Лазар супротставио се непријатељу са српским и босанским трупама на Косову, где је 15 јуна 1389 г. дошло до судбоносне битке. У почетку Срби су имали успеха и сам Мурат је био убијен, али је под Бајазидовим вођством надмоћнија турска војска победила.[4]

[1] Животи краљева и архиепископа српских, изд. Даничић, стр. 381 сл. M. Lascaris, Le patriarcat de Peć a-t-il été reconnu par l'Eglise de Constantinople en 1375? Mélanges Diehl I (1930) 171 sq., без довољно разлога доводи у сумњу признање српске патријаршије 1375 г. Уп. моје напомене у S. K. 5 (1922) 323 sq. и *V. Laurent*, L'archevêque de Peć et le titre de patriarche après l'union de 1375, Balcania 7 (1944) 303 sq.

[2] Cf. *Babinger*, Beiträge 65 sq.

[3] О времену заузећа Солуна в. *Charanis*, Short Chronicle 359 sq. *Loenertz*, M. Paléologue et D. Cydonès 478 sq. Солун се затим ослободио Турака, па га је Бајазид поново освојио 12 априла 1394, као што је показао *Loenertz*, p. 483. Уп. и *М. Ласкарис*, Ναοὶ καὶ μοναὶ Θεσσαλονίκης τὸ 1405 εἰς τὸ Ὁδοιπορικὸν τοῦ ἐκ Σμολένσκ Ἰγνατίου, Τόμος K. Ἁρμενοπούλου (1951) 331 sq. Као што је доказао исти *Loenertz*, и Сер је прво пао у руке Турака 1372, а затим коначно, 18 септембра 1383 г. Уп. и *Loenertz*, Lettres de D. Cydonès 116. *Lemerle*, Philippes 217 sq.

[4] О ставу византиских писаца према борби Срба на Косову (о којој Дука и Халкокондил говоре са нарочитом симпатијом), в. *Н. Радојчић*, Грчки извори за Косовску битку, Гласник С. Н. Д. 7/8 (1930). За осталу литературу о Косовском боју в. Историја народа Југославије I (1953) 507 сл.

Кнез Лазар је пао у заробљеништво и погубљен је по Бајазидовој заповести. Србија је постала вазална држава Османлиског царства. Последњи јачи центар отпора на Балкану био је сломљен.

Као и византиски и бугарски цареви, и српски феудални владари морали су, један за другим, да преузму обавезу да ће султана помагати војском и да ће му плаћати данак. Турски данак, и у Византији и у јужнословенским земљама, притискивао је читаво становништво. Разрезан на целу земљу и на све земљопоседнике, без обзира на њихове раније привилегије, турски харач, и у грчким и у словенским земљама, постао је најважнији и уједно најтежи намет, од кога ни сам владар није могао никога ослободити, сем ако је хтео да га сам плаћа уместо ослобођеног.[1]

После Косовске битке и Бајазидовог доласка на престо и Византија се нашла под још тежим притиском. Њен положај био је све безизлазнији а њена зависност од султана све већа. Бајазид је пустошио околну земљу, а Цариграду диктирао своју вољу, гушећи у зачетку и најмањи покушај осамостаљења. Као оруђе служио му је млади Јован VII. Неодољиво жељан власти, Јован VII је, као прави син Андроника IV, истицањем својих претензија на цариградски престо ишао султану на руку. Бајазид му је пружио подршку, и 14 априла 1390 г. Јован VII је продро у Цариград и заузео престо.[2] Као Андроник IV, и Јован VII је, изгледа, уживао наклоност Ђеновљана, али је утицај талијанских градова, који су приликом Андроникове узурпације 1376 г. играли главну улогу, опао после тешког рата око Тенеда, и одлука о цариградском престолу налазила се сада у рукама турског султана. Упадљиво је ипак да је Јован VII имао у Цариграду доста присталица, које су, при-

[1] У повељи Хиландару од 21 нов. 1392 Вук Бранковић каже да је „расписао" сву земљу у својој области, одредивши колико ко има да плаћа на име данка Турцима. На хиландарске поседе у његовој области пало је 200 перпера. Ослободивши их тог плаћања, на молбу Хиландараца, он се обавезао да ће сам плаћати ту своту „од себе и од своје куће", и да ће то чинити „до краја свог живота и докле плаћамо данак Турцима". Уп. *Ст. Новаковић*, Зак. споменици, стр. 459 сл. О томе и уопште о плаћању данка Турцима уп. *И. Божић*, Доходак царски, Београд 1956, 54 сл. *G. Ostrogorski*, Byzance, États tributaire de l'Empire turc, Зб. Р. В. И. 5 (1958) 53 сл.

[2] Cf. *Dölger*, Johannes VII. 27 sq. *Charanis*, Palaeologi and Ottoman Turks 303 sq. Најновије и највредније истраживање о узурпацији Јована VII даје *Г. Колиас*, Ἡ ἀνταρσία Ἰωάννου Ζ´ ἐναντίον Ἰωάννου Ε´ Παλαιολόγου (1390). Ἑλληνικά (1951), који је први искористио важан извештај Игњатија из Смоленска, очевица догађаја.

знајући његова династичка права, помогле његов улазак у град и долазак на престо.[1]

Уздизање Јована VII изгледало је као предигра коначног освајања Цариграда од стране Турака. Млетачки сенат, упућујући у то време посланство у Цариград, дао је свом посланику специјалне инструкције за случај да тамо већ нађе „Муратова сина".[2] Међутим, владавина Јована VII није дуго трајала. Манојло, који је био побегао на Лемнос, наставио је борбу. После два промашена напада, он је успео да уђе 17 септембра 1390 г. у Цариград, да отера свог супарника и себи и свом оцу врати престо.[3]

Сада се у Цариграду добро знало да царску круну може да носи само онај ко се безусловно потчињава султановој вољи и испуњава све његове захтеве. Док је Јован V привидно владао у Цариграду, Манојло се бавио на турском двору као послушан вазал који без поговора извршава наређења. Додуше, и он и његов отац пружали су војну помоћ већ Мурату, али су они тада у султановој служби ратовали против Селџука. Сада, међутим, Манојло је морао да прати Бајазида и у походу против византиске Филаделфије и да помогне с византиским трупама освајање последњег византиског града у Малој Азији.[4] Тешка понижења морао је да трпи и стари цар у Цариграду. Свестан опасности која је претила његовој престоници, он је почео да гради нова утврђења, али је на Бајазидов захтев морао да их сруши.[5]

[1] Као што се то види из извештаја Игњатија из Смоленска. Уп. *Колиас*, н. д. 39 сл., 43 сл.

[2] Уп. упутство (commissio) млетачком посланику наведено у *Silberschmidt*, Das oriental. Problem 68.

[3] Уп. *Колиас*, н. д. 41 и 49 сл. *Dölger*, Johannes VII 28. *Charanis*, Palaeologi and Ottoman Turks 304.

[4] Chalkokondyles I, 58 (ed. Darko). *H. Hunger*, Byzantinische Geisteswelt von Konstantin dem Grossen bis zum Fall Konstantinopels, Baden-Baden 1958, 282—286, саопштава у немачком преводу врло занимљив одломак из неиздате беседе Јована Хортазмена, сачуване у једном рукопису Националне библиотеке у Бечу. Сликајући жалостан положај Царства уочи Ангорске битке, Јован Хортазмен потсећа на то како су „варвари" вукли благочестивог цара по целом свету, не дајући му ни тренутак мира, и како су његовом помоћу освајали још непокорене градове. — Да је Филаделфија заузета 1390 г. (а не 1379, како се сматрало раније), доказао је већ *Wittek*, Mentesche 78 sq. *Charanis*, Palaeologi and Ottoman Turks 304 sq., тачно утврђује да је град освојен свакако између 17 септембра 1390 и 16 фебруара 1391 (тј. између повратка Јована V на престо и његове смрти), а вероватно још крајем 1390.

[5] Dukas 77, 11 (ed. Grecu).

16 фебруара 1391 г. Јован V је завршио свој мукотрпни живот.[1]

Чим је сазнао за очеву смрт, Манојло је утекао из Брусе и похитао у Цариград да би предухитрио свог властољубивог синовца Јована VII и осигурао себи престо. Манојло II (1391—1425) био је многострано образован и даровит човек. Имао је разумевања за науку и уметност и сам је радо и вешто писао. Несумњиво то је једна од најсимпатичнијих фигура овог жалосног доба. И поред понижавајућег положаја на султановом двору који му је судбина наметнула, његово држање уливало је поштовање и самим Турцима. Кажу да је Бајазид рекао о њему: „Ко не би знао да је он цар, одмах би по његовој појави познао да је цар".[2] Он је дошао на цариградски престо у једном од најтежих и најнесрећнијих тренутака византиске историје.

Цариград је сада сачињавао цело Царство. Јер, ако оставимо пострани Морејску деспотовину, Византинци на копну нису имали ништа више сем Цариграда, који се, опкољен турским земљама, одржавао само захваљујући својим моћним зидинама. Али и Цариград се налазио у најжалоснијем стању, осиромашио је и опустео, спао на свега 40—50.000 становника.[3] Бајазид се није дуго задовољавао уцењивањем и понижавањем својих цариградских и морејских вазала. Драматични састанак у Серу, на који је он у зиму 1393/94 г. позвао своје византиске и јужнословенске вазале, наговестио је прелаз на политику отвореног непријатељства.[4] Одмах после тога почела је блокада Цариграда, коме је сваки довоз са копна пресечен.[5] Несташица, која је већ деценијама притискивала византиску престоницу, сада је достигла врхунац. Мореја је, са своје стране, била изложена страховитим турским упадима.

Већ 1393 г. велики војсковођа Евренос покорио је Тесалију, па је дошла на ред средња и јужна Грчка. Неслога феудалних господара који су тамо владали олакшала је

[1] За овај датум: *Ламброс-Амандос*, Βραχέα Χρονικά, Nr. 52, 47; в. и Nr. 29, 23. Cf. *Charanis*, Short Chronicle 357 sq.

[2] Phrantzes I, 120 (ed. Papadopulos).

[3] Cf. *A. M. Schneider*, Die Bevölkerung Konstantinopels im XV. Jahrhundert, Nachr. d. Akad. d. Wiss. in Göttingen, Philol.-hist. Kl. 1949, Nr. 9, p. 236 sq.

[4] Cf. Zakythinos, Despotat I, 153 sq. и нарочито *Loenertz*, Péloponnèse 172 sq. В. и *Laurent*, Un acte grec inédit du despote serbe Constantin Dragas, R. E. B. 5 (1947) 180.

[5] О почетку блокаде 1394 г. в. напомене *Jirečeka*, B. Z. 18 (1909) 584 sq.

посао Османлијама. Владавина Каталанаца у Грчкој припадала је већ прошлости. Још 1379 г. Наварешка компанија одузела је њима Тебу. У Атици је отскора владао, као војвода Атине, Нерио I Ачајуоли (1388—1394), претставник оне фирентиске трговачке породице која је од средине XIV века играла значајну улогу у Грчкој и већ дуже време држала Коринт.[1] Нерио и деспот Теодор Палеолог, његов зет, били су везани пријатељством. Напротив, односи и једног и другог према Млецима често су пролазили кроз кризе, а са Наварежанима у Ахаји византиски деспот Мистре ратовао је скоро непрекидно. Међутим, септембра 1394 г. Нерио је умро, оставивши готово све земље свом другом зету, грофу Кефаленије Карлу Току, и сада је Теодор, који се осећао заобиђен, дошао и с овим у оштар сукоб и покушао да му оружаном снагом одузме Коринт. На то је Карло Токо позвао у помоћ Турке. Испред зидина Коринта Османлије су потукле Теодорову војску, а затим су упале у византиску Мореју и, уз свесрдну помоћ Наварежана, запоселе византиске тврђаве Леонтарион и Акову (почетком 1395).[2]

Истом жестином настављала су се османлиска освајања на северу Балканског Полуострва. Већ 1393 г. коначно је покорено Бугарско царство. Трново је пало 17 јула, после тешке опсаде, и постало позорница свирепог пустошења и насиља. После тога брзо је окупиран и остали део земље.[3]

До тешке борбе дошло је с влашким кнезом Мирчом, који је имао јаког ослонца у Угарској. На Ровинама одиграла се 17 маја 1395 г. крвава битка. На турској страни борили су се, испуњавајући своје вазалне обавезе, Стефан Лазаревић, Краљевић Марко и Константин Дејановић. Последња двојица изгубила су у овој бици живот. Војничка победа остала је на Мирчиној страни, али је он ипак морао да се покори султановој моћи и да се обавеже на плаћање данка.[4] Добруџа, која је последњих деценија сачињавала

[1] Cf. *K. M. Setton*, Catalan Domination of Athens, Cambridge Mass. 1948, 125 sq. *Miller*, Essays 135 sq. *Longnon*, Empire latin 323 sq.

[2] Cf. *Zakythinos*, Despotat I, 155 sq. *Loenertz*, Péloponnèse 185 sq.

[3] Већ *Ников*, Турското завладеване 69, прим. 1, тачно је приметио да турски извори мешају, одн. понављају догађаје из 1388 и 1393 г. Детаљније о томе расправља *Babinger*, Beiträge 29 sq., али он свакако иде предалеко кад хоће да сасвим брише поход из 1388 г.

[4] Већ се у старијој науци изражавало мишљење да се битка на Ровинама завршила Мирчином победом. Ово мишљење, које је затим било напуштено, добило је потврду у оштроумним излагањима *Ђ. Радојичића*, Једна глава из „Живота Стефана Лазаревића" од Кон-

посебну бугарску државицу, а коју је 1390 г. Мирча присајединио својој области, пала је сада под непосредну власт Турака.

Најновија турска напредовања начинила су снажан утисак на Западу. После окупације Бугарске, и Угарска се нашла непосредно угрожена, а и латинске државице у Грчкој искусиле су страховиту моћ турског надирања. Док су дотада све византиске молбе за помоћ имале на Западу слабог одјека, сада се почело озбиљно помишљати на заједничку акцију хришћанских народа против турске опасности. Позиву угарског краља Жигмунда одазвали су се витезови из више европских земаља, у првом реду Французи, одувек нарочито загрејани за идеју крсташког рата. После дужег колебања придружили су се хришћанској коалицији и Млеци пославши у Дарданеле омању флоту ради контроле мореуза и одржавања везе између Византије и крсташке војске окупљене у Угарској. Међутим, и поред свих припрема, наде у успех овог великог подухвата потпуно су се изјаловиле. У бици код Никопоља, 25 септембра 1396 г., велика али одвећ разнолика хришћанска војска претрпела је, због недовољне координације угарских и француских трупа, тежак пораз.[1] Краљ Жигмунд спасао се бекством и стигао је на једном броду у Цариград, да би се заобилазним путем, преко Јегејског и Јадранског Мора, вратио у своју отаџбину. Његов пролазак кроз Дарданеле праћен је јауком заробљених хришћана које је султан ради

стантина Филозофа, Хришћански живот 6 (1927) 138 sq. Уп. и *М. Динић*, Хроника сен-дениског калуђера као извор за бојеве на Косову и Ровинама, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 17 (1937) 15 sq. Ослањајући се на турске изворе, *Babinger*, Beiträge 3 sq., сматра да је исход битке био нерешен. Што се тиче датума битке на Ровинама, сигурно је да се она одиграла 17 маја 1395 (а не 10 октобра 1394, како се раније сматрало), пошто је *Ђ. Радојичић*, н. д. и Листина манастира Петре од октобра 1395 г. као извор за хронологију битке на Ровинама, Богословље 2 (1927) 293 sq. (= La chronologie de la bataille de Rovine, Revue hist. du Sud-Est Europ. 5 (1928) 136 sq.), доказао да је Константин Дејановић умро тога дана, а зна се да је он погинуо на Ровинама. Уп. и важне напомене *М. Динића*, н. д. Према томе, *Babinger*, Beiträge 3 sq., греши залажући се за 1393 г. Радојичићеву хронологију с правом примају *Zakythinos*, Despotat I, 153, n. 3 и *Loenertz*, Péloponnèse 175 et passim. Уп. и *V. Laurent*, R. E. B. 5 (1947) 180, n. 3 и 6 (1948) 282.

[1] Cf. *F. Šišić*, Bitka kod Nikopolja, Glasnik zem. muzeja u Sarajevu 8 (1896). *G. Kling*, Die Schlacht bei Nikopolis im Jahre 1396, Berliner Diss. 1906. *A. S. Atiya*, The Crusade of Nikopolis, London 1934. *R. Rosetti*, The Battle of Nicopolis (1396), The Slavonic Review 15 (1937) 629 sq.

што већег понижења побеђеног краља довео на обале мореуза.[1]

После ове нове катастрофе положај балканских земаља постао је још безизгледнији. Тада је пала и последња бугарска област: Видинска царевина, која се била одвојила од Трновског царства. Последице су се осетиле чак у Грчкој. 1397 г. привремено је освојена Атина,[2] а и Морејска деспотовина доживела је нову страховиту турску најезду. Турци су прешли Коринтску превлаку, заузели млетачки Аргос, потукли војску византиског деспота и продрли кроз византиске земље до јужне обале, пустошећи и палећи све на свом путу.[3] У Цариграду невоља је бивала све већа. Пад блокиране престонице изгледао је неизбежан.

IV. ПРОПАСТ ВИЗАНТИЈЕ

Општа литература: Berger de Xivrey, Mémoires sur la vie et les ouvrages de l'empereur Manuel Paléologue, Mémoires de l'Inst. de France, Acad. des Inscriptions et Belles-Lettres 19, 2, Paris 1853. — *Васильев,* Путешествие Мануила. — *Norden,* Papsttum und Byzanz. — *Zakythinos,* Despotat. — *J. Радонић,* Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века, Нови Сад 1905. — *Јиречек,* Историја I. — *Jorga,* Geschichte I, II. — *E. Paers,* The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks, London 1903. — *E. Paers,* The Ottoman Turks to the Fall of Constantinople, Cambr. Med. Hist. IV (1923) 633—705. — Le Cinq-centième anniversaire de la prise de Constantinople: 1453—1953, Athènes 1953. — *F. Babinger,* Mehmed der Eroberer und seine Zeit, München 1953.

Не само политички положај већ и морални углед Византиског царства био је дубоко уздрман тешким догађајима последњих деценија. Чак ни конзервативна Московска Русија није више хтела да сматра турског вазала за наследника Константина Великог и поглавара православног света. Велики кнез Василије I, син победиоца Татара Димитрија Донског, наредио је да се име византиског цара више не спомиње у руским црквама, рекавши: „Ми имамо цркву, али цара немамо". У врховна права цариградске цркве Василије I није дирао, али супрематију једног византиског цара московски велики кнез, чија се снага налазила у наглом порасту, није хтео више да призна. Протест са византиске стране није изостао. Реч међутим није узео цар већ цариградски патријарх. Као што се некада византиска црква у односу са спољним светом ослањала на ауторитет моћне државе, тако је сада цариградски патријарх својим угледом подупирао опали углед византиске царске власти. Улоге су се промениле: не брани више држава цркву већ црква државу. „Није то нимало лепо, сине", пише патријарх Антоније великом кнезу Василију Димитријевићу, „кад кажеш: ми имамо цркву а цара немамо. Немогуће је да хришћани имају цркву, а да немају цара. Царство и црква су једно и никако се не могу одвојити једно од другог... Чуј шта каже апостол Петар у својој првој посланици: „Бога се бој, цара поштуј". Он није рекао „цареве", да не би неко помислио на тобожње цареве појединих народа, већ је рекао „цара", да би тиме показао да постоји само један цар на свету... Што су пак неки други хришћани присвојили себи назив цара, то се догодило против природе и закона, тиранијом и насиљем. Јер, који су то оци, који сабори, које канонске одредбе који говоре о тим царевима? Они свуда и свагда гласно говоре само о једном цару, чији закони, наредбе и прописи важе у целом свету, кога свуда и једино њега спомињу хришћани".[1]

Никада се учење о васељенском цару није износило тако ватрено и са толико убеђења као у овој посланици, упућеној у Москву из опкољеног Цариграда. До последњег часа и упркос свему Византинци су остали верни схватању да је њихов владар једини законити цар и као такав природни поглавар целе хришћанске васељене. „И ако су сада, божјим попуштањем, незнабошци опколили цареву државу, ипак он све до данас прима од цркве исти благослов, исту почаст и исте молитве, помазује се светим миром и посвећује се као цар и самодржац Римљана, тј. свих хришћана".[2] Византија се грчевито хватала за идеје везане за њену некадашњу величину. Међутим, свирепа стварност немилосрдно је обарала ове узвишене идеје. После битке код Никопоља положај се још погоршао, па су 1398 г., пар

[1] В. опис у дневнику Баварца Шилтбергера, који је узео учешћа у бици код Никопоља и пао у заробљеништво: ed. *V. Langmantel,* Tübingen 1885, p. 7.

[2] Cf. *J. H. Mordtmann,* Die erste Eroberung von Athen durch die Türken zu Ende des XIV. Jahrhunderts, B. N. J. 4 (1932) 346 sq.

[3] Cf. *Zakythinos,* Despotat I, 156 sq.

[1] M. M. II, 191 sq. Ова посланица патријарха Антонија (1388—90; 1391—97), која је оштећена на крају и према томе нема датума, ставља се обично у 1393 г. Изгледа, међутим, да она спада у 1394—97 г., јер се у њој говори о опкољавању Цариграда, а познато је да је Бајазидова блокада почела 1394 г. (в. горе, стр. 509).

[2] M. M. II, 190.

година после гордог патријарховог писма, упућене молбе руским кнезовима, у првом реду том истом великом кнезу Василију I, да пошаљу помоћ и нешто милостиње хришћанима у Цариграду који су „у невољи и беди под турском опсадом".[1]

Доиста, последњих година XIV века положај Византије био је такав да није преостало ништа друго но да се на све стране моли за помоћ. Као руским кнезовима, Манојло II се обраћао и папи, и млетачком дужду, и краљевима Француске, Енглеске и Арагоније. Са своје стране Јован VII је настојао — а то није мање карактеристично за византиску невољу но Манојлови вапаји за помоћ — да своја права на византиски престо прода француском краљу Карлу VI. Тражио је за то дворац у Француској и годишњу ренту од 25.000 флорина.[2] Но Карлу VI, изгледа, није било много стало до царских права која су се нудила на продају. Напротив, он се приклонио Манојловим молбама и послао у Византију одред од 1.000 људи под заповедништвом маршала Бусикоа. Храбри маршал је успео да продре у Цариград и јуначки се борио са Турцима. Али ма колико да су успешне биле њене акције, само се по себи разуме да ова мала војска није могла да ослободи Византију турске опасности. Манојло је решио да крене на Запад и да лично потражи помоћ за своје несрећно царство. Бусико, који га је на то наговорио, успео је такође да га измири са његовим супарником Јованом VII. Решено је да за време Манојловог отсуства Јован VII преузме власт у Цариграду. Међутим, Манојло је имао тако мало илузија о ситуацији у којој се налазила византиска престоница и тако мало поверења у свог наместника да је жену и децу одвео свом брату Теодору у Мореју.

Децембра 1399 г. Манојло је у пратњи Бусикоа кренуо на пут.[3] Посетио је Млетке, обишао и друге талијанске градове, затим је отишао у Париз, а одатле у Лондон. Свуда је био дочекан са почастима. Царева посета учинила је дубок утисак на Западу, а и његова личност уливала је поштовање и симпатије. Један енглески писац тога времена

[1] Полное Собр. Русск. Летописей 11 (1897) 168.

[2] Пуномоћ коју је он у ту сврху издао 15 августа 1397 г. својим француским повереницима објавио је *Сп. Ламброс*, Νέος Ἑλληνομνήμων 10 (1913) 248 sq.

[3] Најбољи и најдетаљнији опис овог чувеног путовања, с многобројним изворним подацима, даје *Васиљев*, Путешествие Мануила. Уп. такође *G. Schlumberger*, Un empereur de Byzance à Paris et à Londres, Byzance et croisade (1927) 87—147, 361/2.

изразио је своја осећања у овим патетичним речима: „И мислио сам у своме срцу: како је то грозно што овај велики хришћански владар са далеког Истока, нагнан опасношћу од неверника, мора да обилази удаљена острва Запада да би тражио помоћ. О, Боже мој! Где си, стара славо Рима? Срушена је данас величина твога Царства и заиста се на тебе могу применити Јеремијине речи: она која је била кнегиња међу незнабошцима и краљица над земљама мора данас да робује".[1]

Боравак цара и његових пратилаца у западноевропским градовима имао је велики културно-историски значај, јер је омогућио ближи додир између византиског и западног света у доба ране Ренесансе. Али свој непосредни циљ Манојлово путовање није остварило. Цар није добио ништа сем обећања која су остала неиспуњена. Не може а да не изненади чињеница да је Манојло тако дуго остао на Западу, далеко од свог Царства, којим је његов супарник Јован VII управљао по свом нахођењу и у све већој зависности од султана. Као да више није налазио снаге да се врати у своју несрећну отаџбину, он се на повратку поново задржао у Паризу и остао тамо скоро две године, иако није могао да се заварава надом да ће још нешто постићи. Али уто изненада стигне радосна вест да је Бајазид у бици код Ангоре подлегао Тимуровим Монголима и да је Византија спасена турске опасности.

Тимур је највећи монголски владар после Џингисхана и један од највећих освајача у светској историји уопште. Потомак споредне гране једне мање турске кнежевске породице у Туркестану, Тимур је тежио да успостави Џингисханово џиновско царство и у томе је, после дугог и крвавог ратовања, у великој мери и успео.[2] Пошто је потчинио својој власти средњу Азију и Златну хорду у јужној Русији, предузео је 1398 г. велики поход на Индију, освојио затим Персију, Месопотамију и Сирију и најзад напао Османлиско царство у Малој Азији. Његови походи праћени су најгрознијим пустошењем и насиљима. Градови и села кроз које су пролазиле његове хорде личили су на пустињу. Како каже Дука, „тамо се није чуло ни лајање паса ни глас кокоши ни плач детета".[3]

[1] Chronicon Adae de Usk, ed. *E. M. Thompson* (1904) 57. Cf. *Васиљев*, Путешествие Мануила 272 и History 634.

[2] Cf. *W. Barthold*, Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens (1935) 209 sq. *R. Grousset*, L'empire des Steppes (1939) 486 sq.

[3] Dukas 109, 20 (ed. Grecu).

Овај незадрживи освајачки налет срушио је и Бајазидову силу. У бици код Ангоре, 28 јула 1402 г.[1], Тимур је после дуге и жестоке борбе разбио османлиску војску. Сам Бајазид допао је заробљеништва у коме је и завршио живот. Додуше, Тимур је већ у пролеће 1403 г. напустио Малу Азију, а две године доцније велики освајач је преминуо за време похода против Кине.[2] И поред тога, његов снажни продор у предњу Азију имао је врло далекосежних последица. Он је задао османлиској сили тежак ударац и тиме продужио живот Византиском царству за пола века.

У пораженом Османлиском царству избили су тешки немири.[3] Византија није била у стању да у пуној мери искористи предах који је наступио, јер није имала снаге за стварну регенерацију. Ипак, источни свет се нашао пред знатно измењеном ситуацијом, па је и за Византију настало осетно олакшање. Учврстивши се у европском делу и водећи огорчену борбу против своје браће у Малој Азији, Бајазидов најстарији син Сулејман склопио је уговор са Византијом, деспотом Стефаном Лазаревићем[4] и поморским силама, Млецима, Ђеновом и Родосом (1403).[5] Византија се ослободила вазалне зависности према Турцима и престала је да плаћа данак. Штавише, Византија је поново добила Солун с околном облашћу и градове на Мраморном Мору.[6]

[1] За датум *Васильев*, Путешествие Мануила 285, прим. 3.

[2] *G. Roloff*, Die Schlacht bei Angora, Hist. Z. 161 (1940) 244 sq., види разлог за Тимурово повлачење из Мале Азије у недовољној снази његове војске, смањене тешким губицима. Насупрот јако претераним подацима извора, сматра да је Тимурова војска на почетку Ангорске битке, исто као и Бајазидова војска, бројала око 20.000 људи.

[3] Уп. детаљан приказ који даје *Jorga*, Geschichte I, 325 sq.

[4] Стефан Лазаревић добио је титулу деспота од цара Јована VII, приликом посете Цариграду после Ангорске битке, у којој је, као и Вук Лазаревић и Ђурађ и Гргур Бранковић, узео учешће као Бајазидов вазал.

[5] За хронологију в. *Heyd*, Commerce du Levant II, 286. *G. Ostrogorski*, Byzance, État tributaire de l'Empire turc, Зб. Р. В. *И.* 5 (1958) 53, n. 20.

[6] Сачуване су инструкције које је 29 септембра 1404 г. Манојло II дао свом поверенику Димитрију Вулиоту, шаљући га у ослобођену Свету Гору (изд. Аркадије из Ватопеда у часопису Γρηγόριος Παλαμᾶς 2, 1918, стр. 449—52.). Из овог занимљивог документа се види да је солунску област Манојло II дао на управу Јовану VII, закључивши с њим о томе формалан уговор. Из истог документа сазнајемо да престанак турског данка није значио за византиско становништво потпуно ослобођење од плаћања харача, јер је цар „поклонио" светогорским манастирима, а свакако и другим земљопоседницима, само две трећине оне своте која се наплаћивала на име харача „за време покојног емира Бајазида беја", а остала трећина наплаћивала се и даље — сада у корист византиске владе. Cf. *G. Ostrogorski*, op. cit. 54 sq.

Наличје свега тога било је да је савез са Сулејманом увукао Византинце у унутрашње борбе турских претендената, а ни српски феудални господари нису могли да остану пострани у овој борби која је отсудно утицала на ситуацију на Балкану. Кад је Сулејман, после променљивих борби, 1411 г. подлегао свом брату Муси, Византији је поново запретила озбиљна криза, јер се Муса жестоко обрачунавао са Сулејмановим савезницима па је чак опсео и Цариград. Међутим, коначну победу у овој братоубилачкој борби извојевао је Мехмед, који је 1413 г., потпомогнут од цара Манојла и деспота Стефана Лазаревића, савладао Мусу и преузео власт у Османлиском царству. Тиме се османлиски грађански рат завршио, криза је углавном преброђена и створени су услови за поновно уздизање османлиске силе. Мехмед I (1413—1421) држао се споразума са византиским царем и посветио своје снаге пре свега унутрашњој обнови своје разорене државе. За време његове владавине византискоосманлиски односи остали су углавном непомућени.

Византија се тако чврсто уздала у пријатељство новог султана да је Манојло II напустио Цариград, дуже време бавио се у Солуну, а затим у пролеће 1415 г. кренуо на Пелопонез. Док је византиски центар, и поред привременог попуштања притиска споља, неповратно опадао, у деспотовини Мистре живот је бујао. Овде је хуманиста Георгије Гемист Плитон написао једну утопију у којој је проницао обнову хеленског духа на Пелопонезу и, по узору Платонове државе, скицирао идеалну слику новог државног уређења. У претставкама, упућеним цару и деспоту Мистре, овај филозоф-неоплатоничар давао је и практичне савете за усавршавање пореског система и стварање домаће одбранбене снаге која би заменила најамничку војску.[1] Овде, на

[1] *Сп. Ламброс*, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά II (1926) 246—65; IV (1930) 113—35. Руски превод Плитонових претставки цару Манојлу и деспоту Теодору: *Б. Т. Горянов*, В. В. 6 (1953) 386 сл. О Плитону и његовим идејама в. нарочито *H. F. Tozer*, A Byzantine Reformer, Journ. of Hell. Studies 7 (1886) 353 sq.; *J. Dräseke*, Plethons und Bessarions Denkschriften über die Angelegenheiten im Peloponnes, N. Jahrb. f. das klass. Altertum 27 (1911) 102 sq.; *Zakythinos*, Despotat I, 175 sq., II, 322 sq.; *И. Мамалакис*, Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων, Атина 1949; *M. Anastos*, Pletho's calendar and liturgy, D. O. P. 4 (1948) 183—305.; *F. Masai*, Pléthon et le platonisme de Mistra, Paris 1956. За даљу литературу в. *Moravcsik*, Byzantinoturcica I, 478 sq. — Важна обавештења о приликама на Пелопонезу садржи и „Мазарисов силазак у доњи свет": ed. *Boissonade*, Anecd. gr. III (1831) 122—86; руски

византиском Пелопонезу, дошла је до изражаја, уочи пропасти Византиског царства, стваралачка снага Грка. Изгледало је да ће Византинци овде бити у стању не само да одрже своје позиције, већ и да их прошире. Да би се овај византиски посед сачувао, цар је наредио да се на Коринтској превлаци изгради дуг и јак бедем, Хексамилион. Манојло је напустио Пелопонез марта 1416 г., а ујесен исте године стигао је у Мореју, такође преко Солуна, његов најстарији син Јован, да помогне свом брату деспоту Теодору II у управљању земљом.[1] Под Јовановим заповедништвом почела је победоносна офанзива византиских трупа против латинске Мореје. Ахајски кнез Чентурионе Цакарија изгубио је већи део својих поседа у корист византиске деспотовине. Једино интервенцијом Млетака одгођен је коначни слом његове кнежевине.[2]

Предах који је судбина пружила Византији завршио се смрћу Мехмеда I и доласком на престо његовог сина Мурата II (1421—1451). Османлиска сила била је успостављена и нови султан се вратио Бајазидовој агресивној политици. Ситуација је била слична оној из доба пре Ангорске битке. Јован VIII, крунисан 1421 г. за очевог савладара,[3] покушао је узалуд да против Мурата II подупре претендента Мустафу, који је обећавао да ће богато наградити Византинце после своје победе. Не постигавши ништа, он је само навукао на себе султанов гнев. Мурат II је сузбио претендента и кренуо са великом војском на Цариград. 8 јуна 1422 г. почела је опсада. Јачина градских утврђења спасла је и овог пута византиску престоницу. А када се на њега дигао нов претендент, његов брат Мустафа, Мурат је морао да се повуче. Одлучујући удар доћи ће тек после тридесет година, али се може рећи да опсадом Цариграда 1422 г. почиње последњи чин трагедије Византиског царства.

У пролеће 1423 г. Турци су поново упали у јужну Грчку. Бедем Хексамилион на Коринтској превлаци, који је Манојло подигао са толико напора и трошкова, срушен је и цела је Мореја опустошена. Византиска влада је успела да склопи са Муратом II мир, тек пошто је опет пристала

превод с уводом и коментаром: *С. П. Кондратьев—Т. М. Соколова*, В. В. 14 (1958) 318 сл.

[1] О боравку Јована VIII у Солуну 1416 г. в. *М. Ласкарис*, Τόμος Κ. Ἀρμενοπούλου (1951) 440 sq.

[2] Cf. Zakythinos, Despotat I, 180 sq.

[3] Cf. *F. Dölger*, Die Krönung Johanns VIII. zum Mitkaiser, B. Z. 36 (1936) 318 sq.

на плаћање данка (1424). На тај начин Византија се вратила у вазални однос којега се привремено била ослободила после Ангорске битке. Ништа више није могло сада да је спасе те потчињености у којој ће остати до коначне пропасти.

Ускоро је откуцао задњи час Солуну. У граду, који се налазио под тешким притиском Турака, трпећи од беде и глади, владао је Манојлов трећи син деспот Андроник. Стање је изгледало тако неиздрживо и безнадежно да је он 1423 г. предао град Млецима. Млетачка република се обавезала да ће поштовати права и обичаје грађана и преузела је на себе исхрану и одбрану града.[1] Као што се могло очекивати, то је изазвало јаку реакцију султана, који је сматрао град својим сигурним пленом. Млеци су покушавали да се с њим нагоде и њихови предлози су постајали из године у годину све шири, јер је турски притисак бивао све јачи а несташица у граду све већа. Прво су нудили, не без колебања, да султану плаћају годишње 100.000 аспра, колико је плаћао и византиски деспот, затим су повећали своту на 150.000, а на крају чак и на 300.000 аспра.[2] Но сва погађања и ценкања била су узалудна и после кратке владавине од свега седам година Млеци су изгубили Солун. Мурат II је лично дошао на челу јаке војске и 29 марта 1430 г. на јуриш заузео град.

Већ после уздизања сина за савладара Манојло II се повукао од вођења државних послова. Сломљен душевно и физички, стари цар је умро 21 јула 1425 г., пошто се закалуђерио узевши име Матија. Као василевс и автократор Римљана, Јован VIII (1425—1448) владао је сада Цариградом и његовим предграђем. У преосталим деловима Византиског царства, на западној обали Мраморног Мора и на Пелопонезу, владала су његова браћа као самостални господари. Изнемогло и раскомадано Царство било је привредно и финансиски потпуно исцрпено. Већ за време Манојла II златног новца мало се ковало, а за време Јована

[1] Важни документи из Млетачког архива, које је саопштио *К. Мерциос*, Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας, Солун 1947, 34 сл., показују да је често препричавана прича о томе како је деспот Андроник тобоже продао Млецима Солун за 50.000 дуката доцнија измишљотина. Она потиче, уосталом, из проширене редакције Сфранцесове историје, која се, као што су показала новија истраживања (в. горе стр. 438, прим. 5), и иначе мора користити с опрезношћу.

[2] *Мерциос*, н. д. 66 сл.

VIII ковање златника сасвим је престало, тако да је основу византиског монетарног система сада сачињавало сребро.[1]

Једина светлија тачка у византиском развоју остаје и даље Морејска деспотовина, којом сада управљају царева браћа Теодор, Константин и Тома. И поред тога што је 1423 претрпела страховиту османлиску најезду, Морејска деспотовина је наставила успешне борбе са суседним латинским државицама. Подлегавши Византинцима у поморској бици (1427), гроф Карло Токо је пошао путем споразума: удао је своју братаницу за деспота Константина и уступио њему, као мираз, остатак својих поседа на Пелопонезу (1428). У пролеће 1430 г., Константин је, после дуге опсаде, освојио Патрас, па је две године доцније латинска Ахајска кнежевина престала да постоји.[2] Сем млетачких колонија Корона и Модона на југозападу и Науплије и Аргоса на истоку, цео Пелопонез налазио се сада под византиском влашћу. Борба Грка и Латина, која је овде отпочела одмах после византиске рестаурације 1261 г. и која се отада водила скоро непрекидно, завршила се, уочи турског освајања, победом Грка. Главну заслугу за коначни успех имао је млади Константин, који је две деценије доцније као последњи византиски цар пао у борби за Цариград. Још јаче но у Манојлово време истиче се сада разлика између Царства у Цариграду, које се бори са смрћу, и јужногрчке деспотовине, пуне полета и животне снаге.

У очајном положају у коме се налазио, цар Јован VIII се решио да још једном покуша са преговорима о унији, не би ли по цену потчињавања своје цркве Риму добио са Запада толико пута обећавану помоћ против Турака. Досадашња искуства нису уливала много наде. Кад год су вођени преговори између Цариграда и Рима, они су се увек вртели у зачараном кругу. Свака страна је заваравала и другу и себе: Цариград је очекивао од Рима спасење у борби против турске најезде и обећавао у накнаду црквену унију, коју, с обзиром на расположење византиског становништва, није био у стању да спроведе; Рим је стављао као први услов признавање своје суprematије и обећавао је помоћ против Турака, коју је чак и римокатоличким силама на Истоку могао да пружи само у врло ограниченој мери. Стога је искусни Манојло II гледао на преговоре о унији с хладним

[1] Cf. *Wroth*, Byz. Coins I, p. LXVIII sq. *A. Blanchet*, Les dernières monnaies d'or des empereurs byzantins, Revue numism. 14 (1910) 78 sq. *Stein*, Untersuchungen 113 sq. *Zakythinos*, Crise monétaire 17 sq.

[2] *Zakythinos*, Despotat I, 204 sq.

скептицизмом. Кажу да је на самртном одру саветовао свом сину да се не заварава надама о унији, јер је уједињење Грка и Латина немогуће, а покушаји да се до уније дође само пооштравају постојећи расцеп.[1] Но ма како јако било нерасположење Византинаца према римској цркви, ипак је у Цариграду одувек постојала утицајна странка која је била наклоњена унији и која је у најтежим тренуцима тражила спас у споразуму са Римом. На чело ове струје стао је сада цар Јован VIII. Већ после опсаде Цариграда 1422 г. он је као престолонаследник путовао по Западу тражећи помоћ, а 1431 г. почели су и преговори у циљу склапања уније. Због сукоба између папе Евгенија IV и Базелског сабора преговори су се отегли, али је најзад решено да се у Италији сазове сабор и да цар том сабору лично присуствује. Пре одласка, Јован VIII је позвао свог брата Константина да води регентство у Цариграду, а тиме је настало и извесно стишавање у немилом сукобу који је избио између цареве браће у Мореји.

Новембра 1437 г. Јован VIII је напустио престоницу и упутио се на Запад, као његов отац пре четрдесет и његов деда пре скоро седамдесет година. У пратњи свог брата Димитрија, патријарха Јосифа, неколико митрополита и многих епископа и игумана, он је у пролеће 1438 г. стигао у Ферару, где је 9 априла отворен сабор. Иако је, с обзиром на безизлазан положај Грка, коначна одлука била унапред јасна, ипак су дискусије у Ферари, а затим у Фиренци, куда је сабор пренет, трајале дуго,[2] и биле врло жучне, пре свега због огорченог отпора који је претставницима римске цркве и византиским присталицама уније пружио ефески митрополит Марк Евгеник. Тек 6 јула 1439 г., у фирентинској катедрали, кардинал Јулијан Чезарини и никејски архиепископ Висарион прогласили су на латинском и грчком језику унију.[3] Истина, признање папиног примата формулисано је доста неодређено и Грци су задржали свој

[1] Phrantzes, I, 178 (ed. Papadopulos).

[2] Детаљан приказ о расправама на саборима у Ферари и Фиренци: *G. Hofmann*, Die Konzilsarbeit in Ferrara, Orient. Christ. Period. 3 (1937) 110—40, 403—55; Die Konzilsarbeit in Florenz, ib. 4 (1938) 157—88, 373—422. Најважнију публикацију извора за историју фирентинског сабора спремио је исти *G. Hofmann*, Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes, I—III, Romae 1940—1946.

[3] Cf. *A. Mercati*, Il decreto d'unione del 6 luglio 1439 nell'Archivio Vaticano, Orient. Christ. Period. 11 (1945) 3 sq. Декрет о унији објављен је према оригиналу, на латинском и грчком, у публикацији Хофмана, op. cit. II, Nr. 176, p. 68—79.

црквени обред, али су сва спорна питања ипак решена у сагласности са схватањима римске цркве.

Изгледало је као да је сада унионистичка политика однела већу победу но у дане Лионског сабора, јер је овог пута сам цар присуствовао сабору а с њим су и највиши претставници византиске цркве прешли римској вери. Међутим, одлукама сабора у Фиренци уствари није постигнуто ништа. Изрека да унионистичка решења само пооштравају расцеп потпуно се обистинила: византиски народ се фанатички успротивио фирентинском споразуму, све опомене присталица уније остајале су узалудне, а ватрене проповеди Марка Евгеника наилазиле су на свим странама на најјачи одјек. Неостварљивост уније показала се после Фирентиског сабора још јасније него после Лионског, јер је оснивач династије Палеолога имао више могућности но Јован VIII да наметне опозицији своју вољу и зато што је унија из 1274, чији је задатак био да брани Византију од напада са Запада, имала конкретне политичке резултате, које унија из 1439, чији је задатак био да спасе Византију од Турака, није ни могла имати.

Уместо да донесе помоћ против спољног непријатеља, унија је изазвала у Византији жестоке унутрашње распре, а ван византиских граница, у словенским земљама, одузела је Царству и оно мало угледа што га је још имало. Далека Московска Русија, која је мало знала о византиским невољама, а коју су сами Византинци васпитали у мржњи према Риму, сматрала је прелаз цара у римску веру за несхватљиву издају. Московски митрополит, Грк Исидор, истакнути претставник унионистичке странке, после повратка из Фиренце уклоњен је по налогу великог кнеза Василија II с положаја и затворен у манастир. Отада је Русија сама бирала своје митрополите, окренувши леђа Цариграду, који је својим отпадништвом изгубио у њеним очима право на вођство у православном свету. Тако је Русија била изгубљена за Византију, у самој је Византији дошло до огорчених размирица, а у Риму фактички није ништа добивено. Спасоносна акција са Запада изостала је, као што је изостало и спровођење уније у Цариграду. Међутим, преговори у Ферари и Фиренци изазвали су сумње код Мурата II и цар је морао да умирује султана, уверавајући га да су се ти преговори тицали тобоже само верских питања.

Стварне тешкоће дошле су за Османлиско царство са друге стране. Као за време Бајазида, тако је и сада напредовање Турака на Балкану увукло у борбу Угарску. Ердељски војвода Јован Хуњади, славни Сибињанин Јанко наших народних песама, извојевао је у Србији, Влашкој и Ердељу више победа над Турцима, које су свуда изазвале одушевљење и пробудиле нове наде. Папа је позвао хришћанске народе у крсташки рат и ускоро се у Угарској скупила шаролика војска од око 25.000 људи, под вођством младог краља Пољске и Угарске Владислава III, Јована Хуњадија и деспота Ђурђа Бранковића, који је био изгубио своју земљу. Почетком октобра 1443 г.[1], док је Мурат ратовао у Малој Азији с емиром Карамавије, крсташка војска је прешла Дунав код Смедерева. Брзо је прошла кроз Србију, где је Хуњади, који је предводио претстражу, близу Ниша однео сјајну победу над војском турског намесника Румелије. Затим је неометано продрла у Бугарску, заузела Софију и кренула према Тракији. Ту је турски отпор био јачи и страшни мразеви натерали су хришћанску војску на повратак. При повлачењу она је, почетком јануара 1444, поново нанела Османлијама тежак пораз.

Изгледало је да се срећа окренула. Османлије су се одједном нашле у дефанзиви, и то на неколико страна. У Албанији, где се већ више година ширио устанак, дигао се храбри Скендербег, и под његовим вођством борба за ослобођење добила је нов замах. Дуже време (1443—1468) водио је Скендербег, као „капетан Албаније“ против надмоћне османлиске силе јуначку борбу, која је у читавом хришћанском свету изазивала дивљење и одушевљење.[2] У јужној Грчкој деспот Константин отпочео је смелу офанзиву. Уступивши своју апанажу на Мраморном Мору Теодору у замену за његову област у Мореји, Константин је од 1443 г. владао над најважнијим делом Пелопонеза са средиштем у Мистри, док је Тома задржао свој ранији, мање значајни део. Константин је најпре поново подигао бедем на Коринтској превлаци, који су Турци порушили 1423 г. Затим је продро у средњу Грчку и запосео Атину и Тебу. Војвода Нерио II Ачајуоли, дотада турски вазал, признао је суверенитет морејског деспота и обавезао му се на плаћање данка.

Код измењене ситуације, Мурат II је гледао да се нагоди са својим противницима. Јуна 1444 г. он је примио у

[1] Уп. *Б. Крекић*, Учешће Дубровника у ратовима против Турака 1443 и 1444 г., Зб. Р. В. И. 2 (1953) 148.

[2] Изворну грађу и литературу о Скендербегу прикупио је *J. Радонић*, Ђурађ Кастриот Скендербег и Албанија у XV веку, Београд 1942.

Једрену претставнике краља Владислава, Ђурђа Бранковића и Јована Хуњадија и уговорио с њима примирје на десет година. Српски деспот добио је поново своју државу, а зависност Влашке од Османлија донекле је ублажена. Потврдивши споразум заклетвом, султан је, полазећи за Малу Азију, послао своје поверенике краљу Владиславу ради ратификације уговора. Крајем јула овај је са своје стране потврдио уговор у Сегедину. Овај споразум је несумњиво знатно ограничавао османлиску моћ на Балкану, а балканским земљама давао предах од десет година. Упркос томе, он је изазвао разочарење на Западу, нарочито код римске курије, која се, одушевљена скорашњим успесима, надала потпуном протеривању Турака из Европе и инсистирала на продужењу срећно започетог рата. Кардинал Јулијан Чезарини разрешио је неодлучног младог краља недавно дате заклетве, и већ у септембру хришћанска војска је поново кренула у рат. Међутим, њена снага се била осетно смањила. Многи западни витезови вратили су се кућама, а пре свега је отпала српска помоћ, јер Ђурађ Бранковић, задовољан једренским споразумом, није учествовао у новом походу. Уздајући се у подршку млетачке флоте, војска је кренула према Црном Мору и, после напорног пролаза кроз бугарске земље, избила је на обалу. Но млетачка флота, којој су се придружиле и две дубровачке галије,[1] није могла да спречи пребацивање турских трупа из Мале Азије. Мурат II приспео је на челу велике војске и 10 новембра 1444 г. дошло је код Варне до велике битке која је учинила крај свим лепим надама хришћана. Крсташка војска је уништена. Краљ Владислав је пао на бојишту, а погинуо је и кардинал Чезарини, главни инспиратор овог несрећног похода.[2] Катастрофа била је још

[1] *Крекић*, н. д. 149 сл.

[2] На збивања из 1444, г., а нарочито на споразум у Једрену сасвим нову светлост баца кореспонденција познатог хуманисте Ћиријака из Анконе, коју је објавио *F. Pall*, Ciriaco d'Ancona e la crociata contro i Turchi, Bull. hist. de l'Acad. Roumaine 20 (1938) 9—69, а прештампао у друкчијем редоследу *O. Halecki*, The Crusade of Varna, A Discussion of Controversial Problems, New York 1943. При оцењивању догађаја који су довели до катастрофе код Варне, ова два историчара долазе до супротних закључака. Придружујући се мишљењу старије пољске историографије, Халецки жели да докаже да краљ Владислав није никад потписао мировни уговор с Муратом II и да је, према томе, Сегедински мир само легенда. Ово гледиште побијају, међутим, подударни подаци многих добро обавештених и међусобно независних извора, чију тежину Халецки, стр. 67 сл., узалуд покушава да умањи. Према томе, *Pall*, Autour de la croisade de Varna: la question de la paix de Sceged et de sa rupture, Bull. hist. de

тежа него код Никопоља пре пола века, јер је тиме пропао последњи покушај заједничке акције против Турака. Потпуно обесхрабрен, несрећни византиски цар пожурио је да честита султану његову победу.

Међутим, деспот Константин је и после катастрофе код Варне наставио своје походе у Грчкој. Поново је продро у Беотију, проширио своју власт на Фокиду и даље све до Пинда. Изгледало је као да ће се у последњем часу на прастаром грчком тлу створити нова грчка држава која ће наследити Византију. Али смелог деспота брзо је снашла осзета победиоца код Варне. Мурат II је 1446 г. ударио на њега с великом војском и брзо продро кроз средњу Грчку. Тек код великог бедема на Коринтској превлаци деспот Константин је могао да пружи јачи отпор, али је турска топовска ватра оборила и ову препреку: 10 децембра 1446 грчки бедем је заузет на јуриш и тиме је борба решена. Турци су упали у Мореју, разорили византиске градове и села и одвели преко 60.000 заробљеника.[1] Византиски деспот морао је да се покори султану и да се обавеже на плаћање данка.

Ускоро после тога деспот Константин је позван да заузме цариградски престо. Јован VIII умро је 31 октобра 1448 г., не оставивши деце, а пошто је мало пре тога умро и Теодор, царска круна је припала деспоту Константину, трећем сину цара Манојла II и Јелене Драгаш, кћери Константина Дејановића.[2] Крунисан у Мореји 6 јануара 1449 г., Константин Драгаш је у марту стигао у Цариград. Власт у Мореји делили су Тома и Димитрије, који је у више махова покушао да се помоћу Турака дочепа царске круне и који је у Мореји ускоро дошао у сукоб са својим братом Томом, опет се уздајући у турску помоћ.

Храброст и државничка енергија последњег византиског цара нису могле да спасу Царство сигурне пропасти. Када је после смрти Мурата II (фебруара 1451) власт преузео његов син Мехмед II, куцнуо је последњи час Визан-

l'Acad. Romaine 22 (1941) 144 sq., с правом одбацује сваку сумњу у то да је у Сегедину мир био закључен, а затим раскинут. Детаљнији извештај о овој контраверзи даје *F. Babinger*, Von Amurath zu Amurath. Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna, Oriens 3 (1950) 229 sq. Уп. и *Babinger*, Mehmed der Eroberer und seine Zeit, München 1953, 28 sq.

[1] Cf. *Zakythinos*, Despotat I, 235.

[2] О овој царици в. *Д. Анастасијевић*, Једина византиска царица Српкиња, Братство 30 (1939) 26 сл. Уп. и ibid. 31 (1940) 78 сл. и 32 (1941) 50 сл.

тији. Византиска престоница налазила се усред османлиске територије, раздвајајући азиске земље Османлија од њихових европских поседа. Први је задатак младог султана био да уклони ово туђе тело и да освајањем Цариграда да Османлиском царству јак центар. О његовим намерама на византиском двору није могла постојати никаква сумња, нарочито откако је у непосредној околини Цариграда подигао јако утврђење (Румили хисар).

Као и његов брат, цар Константин XI је све своје наде полагао у помоћ са Запада. Ове наде биле су слабе, али других уопште није било. Цар је покушао да у последњем часу оживи промашену унију. Као папин легат дошао је у Цариград кардинал Исидор, бивши московски митрополит. 12 децембра 1452 г., пет месеци пре пада Цариграда, Исидор је у Светој Софији објавио унију и отслужио римску мису. Крајње узбуђење захватило је византиски народ, који се у својој невољи чвршће но икад држао своје вере и још оштрије реаговао на гажење својих верских осећања. Ово огорчење и непомирљива мржња према Латинима нашли су израза у лапидарној изреци једног од највиших достојанственика Царства, Луке Нотариса: „Више волим да видим усред града турски турбан, неголи латинску митру“.[1] Што се више приближавала пропаст Царства, то се јаче испољавала у Византији струја која је тражила измирење с Турцима и више волела да се покори Османлијама но да се потчини римској цркви.

Уосталом, нема сумње да помоћ са Запада није изостала само због непријатељства византиског народа према унији. Противречни интереси западних сила онемогућавали су сваку ефикасну помоћ Цариграду. Алфонс V, краљ Арагона и Напуља, најјачи владар на тадашњем Медитерану, водио је према Византији ону исту политику коју су одувек водили његови нормански, немачки и француски претходници у јужној Италији: тежио је за царском круном и стварањем новог латинског царства у Цариграду. Његове освајачке намере апсорбовале су сва она, истина, скромна средства која је папа Никола V (1447—1455) помишљао да стави на расположење за одбрану Цариграда од Турака. Јер напуљски краљ стално је тражио новац, а његова тражења задовољавана су у Риму без поговора.[2] Да је дошло

[1] Dukas, 329, 11 (ed. Grecu).

[2] Cf. *Norden*, Papsttum und Byzanz 731 sq. *C. Marinescu*, Le pape Nicolas V et son attitude envers l'Empire byzantin, Bull. de l'Inst. Archéol. Bulgare 9 (1935) 331 sq.; Contribution à l'histoire des rélations économiques entre l'Empire byzantin, la Sicile et le royaume de Naples de 1419 à 1453, Studi biz. e neoell. 5 (1939) 209 sq. *R. Guilland*, Αἱ πρὸς τὴν Δύσιν ἐκκλήσεις Κωνσταντίνου ΙΑ΄ τοῦ Δράγατση πρὸς σωτηρίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Ε.Ε.Β.Σ. 22 (1952) 60 sq.

до активне интервенције западних сила на Истоку, таква интервенција свакако не би имала за циљ да брани Византију. Међутим, ни за стварање новог латинског царства у Цариграду није више постојало никаквих предуслова. У своје време постављало се питање да ли ће остаци Византиског царства припасти Турцима или Латинима. Сада је ово питање већ давно било решено, а његовом решењу најмање је допринела сама Византија. Велики догађаји који су одлучили о њеној судбини одиграли су се ван њеног домашаја и без њеног учешћа. Потпуно исцрпена, она је сада постала плен Турака.

Првих дана априла 1453 г. Мехмед II је сакупио пред Цариградом огромну војску.[1] Према њој стајао је у Цариграду мали број грчких и још мањи број латинских branилаца: главни контингент латинских војника сачињен је од 700 Ђеновљана под вођством Ђустинијанија, који су, на велико одушевљење Византинаца, мало пре почетка опсаде стигли на двема галијама у Цариград. Неће бити претерано ако кажемо да су снаге нападача биле двадесет пута веће од снага бранилаца. Снагу Цариграда није сачињавала јуначка, али бројно сасвим недовољна посада, већ његов јединствени положај и јака утврђења, за чије су одржавање и Јован VIII и Константин XI чинили све што су могли.

Изванредни стратешки положај Цариграда и јачина његових зидова често су спасавали Византију, али само док је она надмашивала остале народе и у војној техници. Сада је, међутим, техничка надмоћност била на страни Турака. Мехмед II је одлично опремио своју војску, а пре свега је, помоћу западних инжењера, створио јаку артиљерију. Ово ново оружје употребљено је приликом јуриша на Цариград у дотле невиђеном обиму, а као што каже Критовул, „топови су решавали све“.[2]

[1] О борби за Цариград в. пре свега *E. Pears*, The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks, 1903. (*G. Schlumberger*, Le siège, la prise et le sac de Constantinople par les Turcs en 1453, Paris 1915, нема самосталне вредности). Уп. и *Pears*, Cambr. Med. Hist. IV (1923) 693 sq., с одличном библиографијом, ibid. 883 sq. *C. Amantos*, La prise de Constantinople, Le cinq-centième anniversaire de la prise de Constantinople, Athènes 1953, p. 9 sq. *F. Babinger*, Mehmed der Erborer und seine Zeit, München 1953, 88 sq.

[2] Kritobulos, ed. Müller, F. H. G. V. 80.

7 априла почела је опсада. Главни јуриш био је уперен на градске зидине са копна, пре свега на капију Пемптона, јер су Турци приметили да је то била најслабија тачка цариградских утврђења. Златни Рог био је затворен дебелим ланцем, који Турци, и поред свих напора, нису могли пробити. Приликом једног покушаја дошло је 20 априла до поморске битке у којој је византиска флота однела победу. Ова победа изазвала је у Цариграду велико одушевљење и улила браниоцима нове снаге, али није донела опседнутом граду стварно олакшање. Османлије су успеле 22 априла да преко копна довуку већи број бродова у Златни Рог, па је почело бомбардовање града и с копна и с мора. Мала византиска војска јуначки се одупирала неизбежној судбини. Сам цар је, борећи се на зидинама свог града, показивао пример одлучности и самопожртвовања, решен да не надживи ствар коју брани. Више јаких јуриша одбијено је, самопоуздање нападача почело је да попушта. Али, после седмонедељног јуришања, почели су да попуштају и бедеми опседнутог града. Приближавала се коначна одлука.

За 29 мај Мехмед је наредио генерални напад. Уочи тога дана, док је султан спремао своје трупе за борбу, браниоци града, Грци и Латини, последњи пут су се окупили у Светој Софији. После службе божје војници су поново заузели своје положаје, и све до позно у ноћ цар је вршио инспекцију војних редова. У зору почео је јуриш на град. Херојска одбрана дуже време је одолевала свим нападима. Тада је султан бацио у борбу своју главну резерву, јаничаре, па су ове елитне османлиске трупе успеле после тешке борбе да се попну на зид. У одлучном тренутку Ђустинијани, који се поред цара храбро борио, смртно је рањен. То је изазвало забуну у редовима branилаца и убрзало продор Турака. Ускоро је град био у њиховим рукама. Константин XI Драгаш борио се до последњег часа и нашао је у борби смрт коју је тражио. Становништво, које је преживело опсаду и грозна масакрирања после пада града, одведено је у ропство. Три дана и три ноћи трајало је у граду пљачкање, које је султан, припремајући последњи напад, обећао својим војницима да би подигао њихов опали дух. Уништена су блага неоцењиве вредности, уметнички споменици и рукописи, иконе и реликвије. Мехмед II је свечано ушао у освојени град. Цариград је постао престоница Османлиског царства. Византиско царство престало је да постоји.

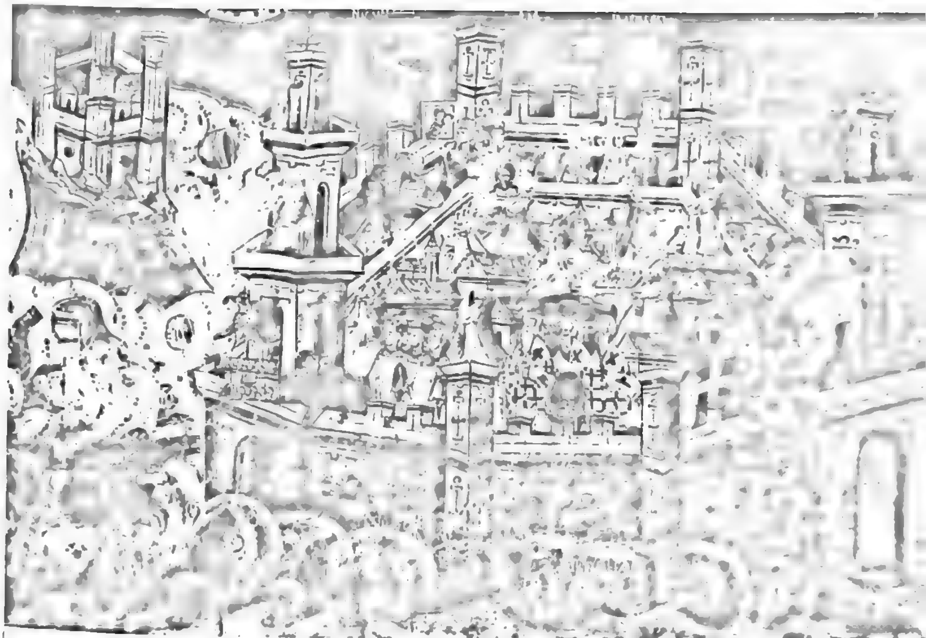

20. ОПСАДА ЦАРИГРАДА. ДЕТАЉ. ФРЕСКА СА СПОЉАШЊЕ ФАСАДЕ ЦРКВЕ У ВАТРА МОЛДОВИЦЕИ (РУМУНИЈА) ИЗ ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XVI ВЕКА.

21. „ЗЛАТНИ ПЕЧАТ" ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА НА ПОВЕЉИ ИЗДАТОЈ ХИЛАНДАРУ. НА АВЕРСУ ПОРТРЕТ ДЕСПОТА СТЕФАНА СА КРУНОМ ИЗРАЂЕНОМ У ЗАПАДЊАЧКОМ СТИЛУ. НА РЕВЕРСУ ХРИСТОС.

Морејска деспотовина и Трапезунтско царство преживели су пад Цариграда само за неколико година. Њихово покорење није више задавало Турцима никакве тешкоће. Заузеће Цариграда створило је мост између османлиских области у Азији и у Европи, успоставило јединство Османлиског царства и дало новог потстрека његовој освајачкој снази. Моћно Турско царство брзо је потчинило остатке грчких, латинских и словенских држава на Балкану. 1456 г. пала је Атина, па је Партенон, пре хиљаду година претворен у цркву Богородице, сада постао џамија. 1460 г. завршила је свој живот и Морејска деспотовина; Тома је побегао у Италију, док је непријатељ Латина Димитрије отишао на султанов двор. Годину дана доцније доживела је крај Трапезунтска царевина[1] и тиме је последњи комад грчке земље дошао под турску власт. Српска деспотовина пала је 1459 г., Босанску краљевину снашла је иста судбина 1463, а пре краја XV века и остале словенске и албанске земље све до Јадранског Мора пале су у руке Турака. Поново се једно царство ширило од Месопотамије до Јадрана и имало своје средиште у Цариграду.

Византија је 1453 г. пропала. Али њене велике традиције остале су живе и деловале и даље и на старом византиском тлу и ван граница бившег Византиског царства, утичући на културни и политички живот европских народа. Хришћанска вера у свом особитом, византиском виду вековима је остала не само Грцима већ и Јужним Словенима највећа светиња и била у доба турске власти израз њихове културне и националне самосвести. У Русији православље је било застава под којом је извршено уједињење руских земаља и под којом је Московско царство, ослободивши се татарског јарма, извојевало положај велике силе. Иван III, ослободилац и ујединитељ руских земаља, оженио се ћерком деспота Томе Палеолога, братаницом последњег византиског цара, узео је византиски грб са двоглавим орлом, увео у Москви византиски дворски церемонијал и преузео вођство над хришћанским Истоком, које су византиски цареви били испустили из руку. Цариград, „Нови Рим", заменила је Москва, „Трећи Рим". Византиске политичке идеје и духовни идеали наставили су да живе у Руском царству.

Још већу снагу ширења имала је византиска култура, која је захватила и Исток и Запад. Иако у романским и

[1] Cf. F. *Babinger*, La date de la prise de Trébizonde par les Turcs, R. E. B. 7 (1950) 205 sq.

германским земљама византиски утицај ни изблиза није био тако снажан и дубок као у словенским државама, ипак се и на Западу вишеструко осетило деловање византиске културе, а преко ње и деловање културе грчко-римског античког света. Византија је сачувала културна блага Антике и тиме испунила једну светско-историску мисију. Сачувала је римско право, грчко песништво, филозофију и науку и предала их у наслеђе европским народима кад су ови сазрели за њихово примање.

ГЕНЕАЛОШКЕ ТАБЛИЦЕ ВИЗАНТИСКИХ ДИНАСТИЈА

У овим таблицама наведене су само најважније личности, углавном оне које се спомињу у књизи. Имена владара дата су масним словима. Детаљније генеалошке таблице могу се наћи у: *V. Grumel*, La Chronologie, Paris 1958, 360 sq.

1. ИРАКЛИЈЕВА ДИНАСТИЈА (610—711)

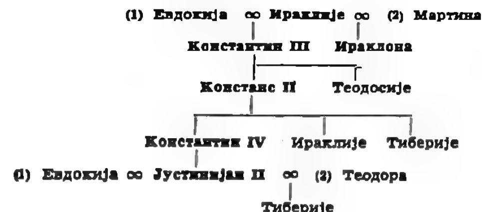

2. СИРИСКА ДИНАСТИЈА (717—802)

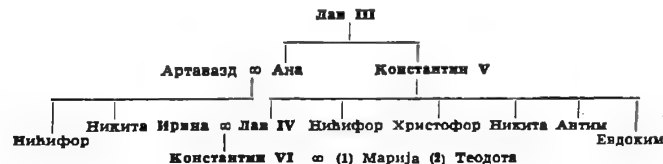

3. АМОРИСКА ДИНАСТИЈА (820—867)

4. МАКЕДОНСКА ДИНАСТИЈА (867—1056)

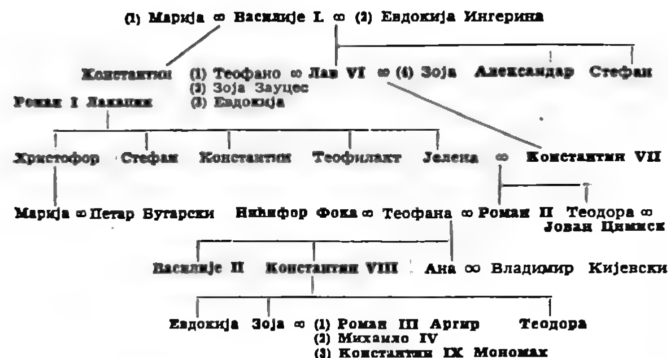

5. ДИНАСТИЈА ДУКА (1059—1078)

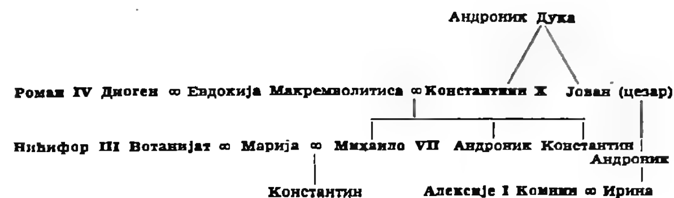

6. ДИНАСТИЈА КОМНИНА (1081—1185)

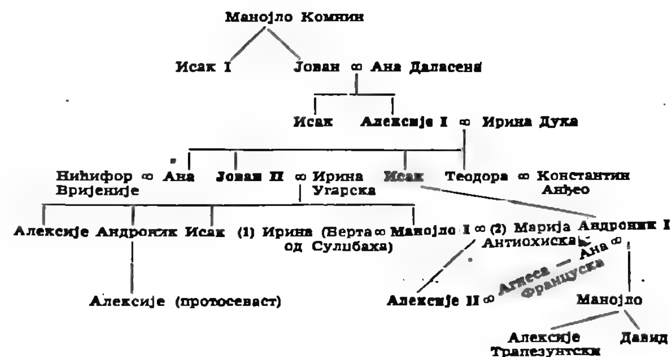

7. ДИНАСТИЈА АНЂЕЛА (1185—1204)

Константин Анђео ∞ Теодора Комнина

Јован — **Андроник**

Михајло I Епирски — Теодор Солунски — Манојло — **Алексије III** — **Исак II**

Алексије Палеолог ∞ Ирина — Ана ∞ Теодор I Ласкарис — Евдокија ∞ (1) Стефан Првовенчани (2) Алексије V Мурзуфл — Филип Швапски ∞ Ирина — Алексије IV

Теодора ∞ Андроник Палеолог

Михаило VIII Палеолог

8. ДИНАСТИЈА ЛАСКАРИСА (1204—1261)

(1) Ана Анђео ∞ Теодор I Ласкарис ∞ (2) Филипа из Мале Јерменије (3) Марија Куртене — N. N.

Јован Асен II — (1) Ирина ∞ Јован III Дука Ватац ∞ (2) Ана-Констанца Хоенштауфен — Исак Дука

Јелена ∞ Теодор II — Јован

Константин Тих ∞ Ирина — Марија ∞ Нићифор I Епирски — Јован IV — Михаило VIII Палеолог ∞ Теодора

9. ДИНАСТИЈА ПАЛЕОЛОГА (1261—1453)

Андроник Палеолог ∞ Теодора Палеолог

Теодора ∞ **Михаило VIII** — Јован — Константин — Марија ∞ Нићифор Тарханиот — Евлогија (Ирина)

Јован I Тесалиски — Марија ∞ (2) Константин Тих (3) Ивајло

Јован Асен III ∞ Ирина — (1) Ана Угарска ∞ **Андроник II** ∞ Ирина Монфератска — Константин — Евдокија ∞ Јован Трапезунтски — Евфросина ∞ Ногај — кћи ∞ Андроник — Нићифор I Епирски ∞ Ана

Андроник — Марија ∞ Рожер д Флор — Михаило IX ∞ Марија (Ксенија) Јерменска — Константин — Јован ∞ Ирина кћи Н. Хумна — Теодор — Димитрије — Симонида ∞ Милутин — Ирина ∞ Јован II Тесалиски

Ирина ∞ **Јован VI Кантакузин** — Ирина (Аделаида) од Брауншвајга ∞ **Андроник III** ∞ Ана Савојска — Манојло — Теодора ∞ Теодор Светослав (2) Михаило Шишман — Ана ∞ (1) Тома Епирски (2) Никола Орсини — Тамара ∞ Филип Тарентски

Матија — Манојло — Марија ∞ Нићифор II Епирски — Теодора ∞ Урхан — Јелена ∞ **Јован V** — Михаило — Марија ∞ Франческо Гатилузио

Марија кћи Јована Александра ∞ **Андроник IV** — **Манојло II** ∞ Јелена Драгаш — Теодор I Морејски ∞ Вартоломеа кћи Нерија Аћајуолија

Јован VII — **Јован VIII** — Теодор II — Андроник — **Константин XI** ∞ Магдалена кћи Леонарда Тока — Димитрије — Тома

Зоја-Софија ∞ Иван III Московски

СПИСАК ВЛАДАРА

Византиско царство

324—337 Константин I
337—361 Констанције
361—363 Јулијан
363—364 Јовијан
364—378 Валенс
379—395 Теодосије I
395—408 Аркадије
408—450 Теодосије II
450—457 Маркијан
457—474 Лав I
474 Лав II
474—475 Зенон
475—476 Василиск
476—491 Зенон (други пут)
491—518 Анастасије I
518—527 Јустин I
527—565 Јустинијан I
565—578 Јустин II
578—582 Тиберије I Константин
582—602 Маврикије
602—610 Фока
610—641 Ираклије
641 Константин III и Ираклона
641 Ираклона
641—668 Констанс II
668—685 Константин IV
685—695 Јустинијан II
695—698 Леонтије
698—705 Тиберије II Апсимар
705—711 Јустинијан II (други пут)
711—713 Филипик Вардан
713—715 Анастасије II
715—717 Теодосије III
717—741 Лав III
741—775 Константин V
775—780 Лав IV
780—797 Константин VI
797—802 Ирина
802—811 Нићифор I
811 Ставракије
811—813 Михаило I Рангабе
813—820 Лав V
820—829 Михаило II
829—842 Теофило
842—867 Михаило III
867—886 Василије I
886—912 Лав VI
912—913 Александар
913—959 Константин VII
920—944 Роман I Лакапин
959—963 Роман II
963—969 Нићифор II Фока
969—976 Јован I Цимискије
976—1025 Василије II
1025—1028 Константин VIII
1028—1034 Роман III Аргир
1034—1041 Михаило IV
1041—1042 Михаило V
1042 Зоја и Теодора
1042—1055 Константин IX Мономах
1055—1056 Теодора
1056—1057 Михаило VI
1057—1059 Исак I Комнин
1059—1067 Константин X Дука
1068—1071 Роман IV Диоген
1071—1078 Михаило VII Дука
1078—1081 Нићифор III Вотанијат
1081—1118 Алексије I Комнин
1118—1143 Јован II Комнин

1143—1180 Манојло I Комнин
1180—1183 Алексије II Комнин
1183—1185 Андроник I Комнин
1185—1195 Исак II Анђео
1195—1203 Алексије III Анђео
1203—1204 Исак II (други пут) и Алексије IV Анђели
1204 Алексије V Мурзуфл
1204—1222 Теодор I Ласкарис
1222—1254 Јован III Дука Ватац
1254—1258 Теодор II Ласкарис
1258—1261 Јован IV Ласкарис
1259—1282 Михаило VIII Палеолог
1282—1328 Андроник II Палеолог
1328—1341 Андроник III Палеолог
1341—1391 Јован V Палеолог
1347—1354 Јован VI Кантакузин
1376—1379 Андроник IV Палеолог
1390 Јован VII Палеолог
1391—1425 Манојло II Палеолог
1425—1448 Јован VIII Палеолог
1449—1453 Константин XI Драгаш Палеолог

Латинско царство у Цариграду

1204—1205 Балдуин I Фландриски
1206—1216 Хенрик Фландриски
1217 Петар Куртене
1217—1219 Јоланта
1221—1228 Роберт Куртене
1228—1261 Балдуин II Куртене
(1231—1237 Јован Бриен)

Епирска деспотовина

1204— око 1215 Михаило I
око 1215—1224 Теодор (крајем 1224 улази у Солун, крунише се за цара)

Цареви, затим деспоти у Солуну	*Епирски деспоти*	*Тесалиски севастократори*
1224—1230 Теодор	око 1237—1271 Михаило II	1271—1296 Јован I
1230— око 1238 Манојло	1271—1296 Нићифор I	1296—1303 Константин
око 1238—1244 Јован	1296—1318 Тома (регенткиња Ана Палеолог - Кантакузин до око 1313)	1303—1318 Јован II
1244—1246 Димитрије	1318—1323 Никола Орсини	1318 распадање
1246— пада под власт Никејског царства	1323—1335 Јован Орсини	1348 пада под власт Стефана Душана
	1335—1340 Нићифор II (регенткиња Ана Палеолог)	
	1340 пада под власт Византије	
	1348 — под власт Стефана Душана	

Бугарска

Прво бугарско царство

681—702 Аспарух
702—око 718 Тервел
око 718—725 ??
725—740 Севар
740—756 Кормисош
756—762 Винех
762—765 Телец
765—767 Сабин
767 Умар
767—772 Токту
772 Паган
око 772—777 Телериг
777—803 Кардам
803—814 Крум
814 Докум, Дицевг
814—831 Омуртаг
831—836 Маломир
836—852 Пресијан (можда идентичан с протходним)
852—889 Борис Михаило
889—893 Владимир
893—927 Симеон
927—969 Петар
969—972 Борис

Друго бугарско царство

1186—1196 Асен I
1196—1197 Петар
1197—1207 Калојан
1207—1218 Борил
1218—1241 Иван Асен II
1241—1246 Коломан Асен
1246—1257 Михаило Асен
1257—1277 Константин Тих
1278—1279 Ивајло
1279—1280 Иван Асен III
1280—1292 Георгије I Тертер
1292—1298 Смилец
1299 Чака
1300—1322 Теодор Светослав
1322—1323 Георгије Тертер
1323—1330 Михаило Шишман
1330—1331 Иван Стефан
1331—1371 Иван Александар
1371—1393 Иван Шишман
(око 1360—1396 Иван Страцимир у Видину)

Македонско царство

976—1014 Самуило
1014—1015 Гаврило Радомир
1015—1018 Јован Владислав

Србија и Зета

Средином IX века Властимир
до 891 Мутимир
891—892 Првослав
892—917 Петар Гојниковић
917—920 Павле Брановић
920—око 924 Захарије Првослављевић
927—после 950 Часлав Клонимировић

Зета

Крај X века — 1016 Јован Владимир

око 1040—око 1052 Стефан Војислав
око 1052—око 1081 Михаило, од 1077 краљ
око 1081—око 1101 Константин Бодин

. . . .

Рашка

око 1083— око 1114 Вукан
Хронологија даљих великих жупана је несигурна. Најзначајнији су: Урош I, Урош II, Деса, Тихомир (Немањин брат)

1166—1196 Стефан Немања
1196—око 1223 Стефан Првовенчани од 1217 краљ
око 1223—око 1234 Стефан Радослав
око 1234—1243 Стефан Владислав
1243—1276 Стефан Урош I
1276—1282 Стефан Драгутин
1282—1321 Стефан Урош II Милутин
1321—1331 Стефан Урош III Дечански
1331—1355 Стефан Душан, од 1345 цар
1355—1371 цар Стефан Урош
(1366—1371 краљ Вукашин)
1371—1389 кнез Лазар
1389—1427 Стефан Лазаревић, од 1402 деспот
1427—1456 Ђурађ Бранковић, од 1429 деспот
1456—1458 Лазар Бранковић, деспот

Османлиски султани

(до освајања Цариграда)

1288—1326 Осман
1326—1362 Урхан
1362—1389 Мурат I
1389—1402 Бајазид I
1402—1421 Мехмед I (од 1413 сам)
1402—1410 Сулејман
1411—1413 Муса
1421—1451 Мурат II
1451—1481 Мехмед II Освајач

РЕГИСТАР

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

СПИСАК КАРАТА

CORRIGENDA

страна	ред	стоји	треба
24	2 одоздо	Μὲγα	Μέγα
31	5 одоздо	Ἰστορία	Ἱστορία
32	6 одозго	Ἰστορία	Ἱστορία
32	6 одозго	ειχόνων	εἰχόνων
32	6 одозго	Ἐλλάδος	Ἑλλάδος
49	5 одозго	Ῥωμαῖοι	Ῥωμαῖοι
60	28 одоздо	σταντα	ἵστανται
76	6 одозго	codex	Codex
82	16 одозго	контигенти	контингенти
84	10 одоздо	ὑπὸ	ὑπὸ
124	9 одоздо	θέλημ	θέλημα
140	15 одоздо	παρ϶χειν	παρέχειν
152	3 одоздо	πατρίκιο	πατρίκιος
215	2 одоздо	Δλτίοзν	Δελτίον
303	17 одоздо	Ὄρε	Ὄρει
306	8 одоздо	ϕλληλέγγυον	ἀλληλέγγυον·
486	10 одоздо	θεῷ	θεῷ

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

за фототипско издање 1969. године.

Одабрала *Иванка Николајевић*

САДРЖАЈ

Георгије Острогорски

ИСТОРИЈА ВИЗАНТИЈЕ

Фототипско издање

Технички уредник

СТОЈАН МИЛЕУСНИЋ

Коректор

ЈОВАН ШИЈАК

Издавач

ИЗДАВАЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ „ПРОСВЕТА"
БЕОГРАД, ДОБРАЧИНА 30

Штампа „НОВИ ДАНИ" Београд

Повез „КУЛТУРА" Београд